

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(બારમા સૈકાથી અઠારમા સૈકા સુધી)

વ્યાખ્યાતા

અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

૧૯૫૩

પ્રકાશક

ઈ યુનિવર્સિટી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૧૬ કિંમત

ગ્રંથનામ ૦૩૪૨૧૯ી ભાષાની ઉત્કૃષ્ટિ

વર્ગીક જ-૬૬

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધી)

શ્રી. ઠાકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાલા

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધી)

વ્યાખ્યાતા

અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

પ્રકાશક

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

૧૯૪૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાર્થ-સંગ્રહ
૨૦૦૦

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
Karnatak House, Chira Bazar, Bombay and published
for the University by S. R. Dongerkery, Registrar,
University of Bombay, Fort, Bombay 1.

વક્તવ્ય

સને ૧૯૩૮-૩૯ નાં થ્રી^૦ ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાલાનાં વ્યાખ્યાન આપવા મુંબઈ-વિદ્યાપીઠે મને આમંત્રણ આપેલું, તે અનુસાર મેં તા. ૫ થી ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ ની તારીખોએ ઉક્ત વિદ્યાપીઠના મકાનમાં 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ' (બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધી) એ વિષય ઊપર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તે અહીં પ્રકાશિત થાય છે.

આ વ્યાખ્યાનોને અંગે મને અમદાવાદના શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયનો, ગુજરાતવિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયનો, ગુજરાતવર્નાક્યુલર-સોસાયટીના પુસ્તકાલયનો તથા માળેકલાલ જેઠાભાઈ પુસ્તકાલયનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ તે તે પુસ્તકાલયના સંચાલકનો હું આભારી છું તથા જે જે ગ્રંથકારો અને ગ્રંથસંપાદકોના ગ્રંથોનો અહીં ઉપયોગ થયેલો છે તે બદલ પણ હું તેમનું ઋણ સ્વીકારું છું.

વ્યાખ્યાનોનાં પ્રુફો સવિશેષ સાવધાનીથી તપાસ્યાં છે, તેમ છતાં રહી ગયેલા દૃષ્ટિદોષને ગુણગ્રાહક વાચકો શુદ્ધ કરીને સમજાવવાની કૃપા કરશે.

વિષય, વ્યાકરણશાસ્ત્રનો હોવાથી નીરસ લાગે તેવો છે તો પણ અહીં તેને સરલ રીતે સમજાવવા મારાથી બનતું બધું જ કરેલું છે. આવા વિષયો જેમ વધારે છેડાય તેમ વધારે સરલ અને સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે.

વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના મારા પ્રિય વિષય સંબંધે બોલવાને મુંબઈ-વિદ્યાપીઠે મને અવસર આપ્યો તે માટે તેનો હું સવિશેષ આભારી છું. તથા આવા શુષ્ક વિષયને પણ મારી ધારણા કરતાં અધિક શ્રોતાઓએ સાંભળીને મને ઉત્તેજન આપ્યું તે અર્થે તેમનો પણ હું આભારી છું.

ઓગસ્ટ ૯-૧૯૪૩ }
અમદાવાદ.

બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

વિષયાનુક્રમ

વ્યાખ્યાન પહેલું-આમુખ-પૃ૦ ૧—૨૧૮

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ઉપક્રમ	૧	૯	પોતાની કલ્પના પ્રમાણે	
૨	હેમચંદ્ર, ગુજરાતીના			શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો	
	પાણિનિ અને વાલ્મીકિ	૨		પ્રયત્ન છતાં પોતે કલ્પેલાં	
૨	નિબંધનો ક્રમ	૨		અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી	
૩	શબ્દસ્વરૂપ	૩		ભૂસાવાનાં નથી	૧૯
„	શબ્દસ્વરૂપ વિશે અનેક		૧૦	શુદ્ધ ઉચ્ચારણો માટેનો	
	મતો-કપિલ	૯		પ્રયત્ન	૨૦
„	ગૌતમ-કળાદ	૧૦	„	છેવટે અશુદ્ધને પળ શુદ્ધ	
„	જૈન	„		માનીને ચલ્લવતું પઙ્ચું	૨૧
„	બૌદ્ધ	૧૨	૧૧	સંસ્કૃતમાં પળ બીજાં	
„	પતંજલિ-ભર્તૃહરિ	„		ઉચ્ચારણોની અસર	૨૨
„	શબ્દ અને શબ્દાર્થ	૧૩	૧૨-૧૩	યાસ્કનું ઉદાહરણ	૨૨
૪	ભાષાસ્વરૂપ-	૧૩		પાણિનિનું ઉદાહરણ	૨૩
„	‘શબ્દ’નું મૂલ		૧૪	ઉચ્ચારણભેદનું પરિણામ	૨૫
	“શપ્ આક્રોશે” ધાતુમાં	૧૪	૧૫	સંસ્કૃતમાં અન્ય ભાષાના	
૫-૬	ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને			ધાતુનો પ્રવેશ, એ વિશે	
	ભાષાના ભેદપ્રભેદો	૧૪		યાસ્ક અને ભાષ્યકાર	૨૬
૭	શુદ્ધ ઉચ્ચારણવાળા સમાજમાં		૧૬-૧૭	વેદોમાં પળ અનાર્ય	
	પળ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો	૧૫		શબ્દોનો પ્રવેશ	૨૭
૮	ઉચ્ચારણ કરનારાઓની		૧૮	વિવિધ ઉચ્ચારણોનું સાંકર્ય	
	વિવિધ પરિસ્થિતિ અને			છતાં સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ	
	ઉચ્ચારણો ઊપર એની			ભાષા-ભાષા વચ્ચેના	
	વિધવિધ અસર	૧૭		ભેદની પરસ્પર	૨૮
	અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ	૧૯			

ક્રંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯	તુલનાત્મક રીતે સર્વ આર્યભાષાઓના મૂલભૂત વ્યાપક પ્રાકૃતની ચર્ચા	૨૮	૨૯	આર્ય ભાષામાં પ્રવેશોલ મ્લેચ્છ શબ્દોનો અર્થ જાણવા મ્લેચ્છોની સહાયતા	૩૫ ૩૬
૨૦	આદિમ પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને સમય	૨૯	૩૦	આર્યશાસ્ત્રાની અને મ્લેચ્છ- શાસ્ત્રાની ભાષા જાણનારા દ્વૈભાષિક આર્યો	૩૬
૨૧-૨૨	જીવતી વૈદિક ભાષા અને આદિમ પ્રાકૃત એ બન્ને એક જ છે	૨૯	૩૦	મ્લેચ્છપદોને બોલવાની આર્યોએ સ્વીકારેલી ઉચ્ચા- રણપદ્ધતિ	૩૬
૨૩	જીવતી વૈદિક ભાષામાં ઉચ્ચારણોનું અનિયંત્રણ	૩૦	૩૧	કેટલાક દ્રવિડી શબ્દોનાં આર્યોએ કરેલાં ઉચ્ચારણો	૩૯
૨૪	જીવતી ભાષામાં ઉચ્ચારણોની વ્યવસ્થા ન જ રહી શકે	૩૦	૩૧	દ્રવિડી પદોનાં એવાં ઉદાહરણો	૪૦
૨૫	જીવતી ભાષામાં એક જ શબ્દનાં વિવિધ ઉચ્ચાર- ણોનાં ઉદાહરણો	૩૧	૩૧	હ્યુએનસંગનાં ઉચ્ચારણો અને આપણા શબ્દો	૪૧
૨૬	જીવતી ભાષામાં એક જ શબ્દનાં વિવિધ ઉચ્ચાર- ણોનાં ઉદાહરણો	૩૨	૩૨	અંગ્રેજોએ કરેલાં એવાં વિલક્ષણ ઉચ્ચારણોનાં ઉદાહરણો	૪૨
૨૭	આર્યોનો વિસ્તાર અને તેમની ભાષાનું પરિવર્તન	૩૩	૩૩	ભાષ્યકારે અને હેમચંદ્ર બગેરેએ દર્શાવેલાં એવાં વિલક્ષણ ઉચ્ચારણોનાં તથા અનાર્યપદોની વ્યુત્પત્તિનાં ઉદાહરણો	૪૩
૨૮	આર્યોના અંતઃપુર સુધી આદિમ જનતાનો પ્રવેશ	૩૪	૩૪	અનાર્યશબ્દનું આર્યોએ ફેર- વેલું ઉચ્ચારણ	૪૩

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૩	સ્વાસ વિશેષ પ્રકારના			વિમત્તિવ્યત્યય (૬)	૫૩
	‘ઘોઢા’ માટેના શબ્દો	૪૪		અન્યવ્યંજનલોપ (૭)	૫૪
”	બીજા શબ્દો	૪૫		‘સ્વ’ નો પ (૮)	૫૫
૩૪	વ્યાપક પ્રાકૃતનો ઉદ્ભવ	૪૬		‘ર’ નો લોપ (૯)	”
૩૫	‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ	”		‘ય’ નો લોપ (૧૦)	૫૬
૩૬	લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના			‘હ’ નો ધ (૧૧)	”
	અને તેનું પ્રયોજન	૪૭		‘થ’ નો ધ (૧૨)	”
૩૭	લૌકિક સંસ્કૃત સમપ્ર-			‘ય’ નો જ (૧૩)	૫૭
	લોકવ્યાપક ન હતું	૪૮		‘હ’ નો ‘ઘ’ અને મ (૧૪)	”
૩૮	‘લૌકિક સંસ્કૃતનો			‘ઙ’ નો ‘લ’ તથા ‘ઙ’ (૧૫)	”
	વિકાર તે પ્રાકૃત’ એ			અનાદિસ્થ ‘ય’ અને	
	મતનો પ્રતિવાદ	૪૯		‘વ’ નો લોપ (૧૬)	૫૮
”	ઉક્ત પ્રતિવાદ વિશે પાંચ			‘ર’ નો વધારો (૧૭)	”
	હેતુઓ	”		અનાદિસ્થ ‘ચ’ અને	
૩૯	લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર પળ			‘ક’ નો લોપ (૧૮)	”
	આદિમ જાતિઓની			આંતરવર્ણનો લોપ (૧૯)	૫૯
	ભાષાનો પ્રભાવ	૫૦		સ્વરમત્તિ (૨૦)	”
૪૦	જીવતી વૈદિક ભાષાનો			‘ઋ’ નો ‘ર’ અને	
	વારસો વ્યાપક પ્રાકૃતમાં			‘ઊ’ (૨૧)	૬૦
	છે	૫૧		‘દ’-‘ઙ’ (૨૨)	૬૧
૪૧	એ વિશેનાં ઉદાહરણો-			‘અવ’ નો ‘ઓ’ અને	
	બાહુલ્ય (૧)	૫૧		‘અય’ નો ‘એ’ (૨૩)	”
	ધાતુઓમાં ગણભેદ			સંયુક્તની પૂર્વે હસ્વ (૨૪)	૬૨
	નથી (૨)	”		‘ક્ષ’ નો ‘છ’ (૨૫)	”
	આત્મેનપદ-પરસ્મેપદની			અનુસ્વારની પૂર્વે	
	અનિયતતા (૩)	૫૨		હસ્વ (૨૬)	”
	‘તે’ નો એ (૪)	૫૩		‘વિસર્ગ’ નો ‘ઓ’ (૨૭)	૬૩
	કાલ્પવ્યત્યય (૫)	”		સંયુક્તનો લોપ થતાં	
				પૂર્વસ્વારની દીર્ઘતા (૨૮)	૬૩

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	નિપાતોમાં દીર્ઘ			દિવેદિવે (૪૮)	૭૩
	ઉચ્ચારણ (૨૯)	૬૪		ગુજરાતી 'ઈ' (૪૯)	,,
	અક્ષરવ્યત્યય (૩૦)	૬૫		અકારાંત અને અકારાંત	
	હેત્વર્થસૂચક પ્રત્યય (૩૧)	,,		સિવાયનાં નામો માટે સમાન	
	આજ્ઞાર્થસૂચક મધ્યમ			વિધાન (૫૦)	૭૪
	પુરુષ એકવચન (૩૨)	૬૬		'કુહ' અને 'ન' નો	
	સંબંધક ભૂતકૃદંત (૩૩)	,,		પ્રયોગ (૫૧)	,,
	'મિ' અને 'હિ' (૩૪)	૬૭	૪૨	વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જીવતી	
	ત્રીજો પુરુષ બહુવચન			વૈદિક ભાષાનું પ્રતિબિંબ	૭૪
	'રે' પ્રત્યય (૩૫)	,,	૪૩	તલ્પદી ગુજરાતી અને	
	વૈદિક રૂપો અને વ્યાપક			જીવતી વૈદિક ભાષા	૭૫
	પ્રાકૃતનાં રૂપો (૩૬)	૬૮	૪૪	'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્'	
	ગુજરાતીનો ભાવવાચક			વાક્યના અર્થની સંગતતા	
	'આઈ' પ્રત્યય (૩૭)	૬૮		અને અસંગતતા	૭૬
	ગુજરાતીનો 'નો'		૪૫	પ્રાકૃતને સમજાવવા	
	પ્રત્યય (૩૮)	૬૯		સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે	,,
	અનુસ્વારલોપ (૩૯)	,,	,,	જેમ 'વૈદિક'ને સમજાવવા	
	દ્વિવચન અને			સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે	૭૭
	બહુવચન (૪૦)	૭૦	૪૬-૪૭	પાણિનિના સમયનો	
	લિંગ વગેરેનો વિપર્યય (૪૧)	,,		શિક્ષિતવર્ગ સંસ્કૃતપ્રિય	,,
	'અન' પ્રત્યય (૪૨)	,,	૪૮	ભાષાતત્ત્વ અને ઇતિહાસ-	
	ભૂતકાલમાં આદિમાં			દૃષ્ટિ	૭૯
	'અ' નો અભાવ (૪૩)	૭૧		આદેશ અને સ્થાની	,,
	સંધિનો અભાવ (૪૪)	૭૧	૪૯	'પાલિ' ભાષા માટે	
	કેટલાક ધાતુઓ (૪૫)	૭૨		'પાલિ' વાહન	૮૧
	'જો' પ્રત્યય (૪૬)	,,	૫૦	'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્' વિશે	
	વિભક્તિ વિનાના			રૂઢતો ટીકાકાર	૮૧
	પ્રયોગો (૪૭)	૭૨	૫૧	રાજશેખરની પ્રાકૃત-ભક્તિ	૮૩

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૨	વાક્યપતિરાજની પ્રાકૃત- ભક્તિ	”
૫૩-૫૪	આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત વચ્ચેનો ભેદ	૮૪
૫૫	વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ વચ્ચે બહેનો છે	૮૬
૫૬	નાની બહેન સંસ્કૃત ऊपर મોટી બહેન પ્રાકૃતની પ્રબલ અસરનાં ઉદાહરણો- ‘સ્થાલ’ અને ‘શ્યાલ’ (૧) ” ‘શૂર્પ’ અને ‘સૂર્પ’ (૨) ૮૭ ‘શ’ નો ‘સ’ ‘સ’ નો ‘શ’ તથા ‘ષ’ નો ‘સ’ ૮૮ ‘ક્ષ’ નો ‘સ્વ’ અને ‘ક્ષ’ (૩) ૮૯ ‘ત’ નો ‘ટ’ (૪) ” ‘ર’ નો લોપ (૫) ” સ્વરભક્તિ (૬) ૯૦ અનુસ્વારયુક્તા (૭) ” ‘આ’ નો ‘અ’ (૮) ” ‘ઇ’ નો ‘એ’ (૯) ૯૧ ‘અ’ નો ‘આ’ (૧૦) ” ‘ઋ’ નો ‘રિ’ (૧૧) ” ‘મ’ નો ‘મ’ (૧૨) ” ‘ળ’ નો ‘લ’ (૧૩) ” ‘ઔ’ નો ‘ઉ’ (૧૪) ” ‘દ’ નો ‘જ’ (૧૫) ”	૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	'હ' નો 'અ' (૧૬)	૯૧
	'ત' નો 'ટ', 'ઢ' (૧૭)	”
	'સ્મ' નો 'મ્મ'	૯૨
	તથા 'ક' નો 'ગ' (૧૮)	”
	'ટ' નો 'ઢ' (૧૯)	”
	'વ' નો 'બ' તથા 'દ' નો લોપ (૨૦)	”
	'ઢ' નો 'લ' (૨૧)	”
	'સ' નો લોપ (૨૨)	”
	'ય' નો લોપ અને	૯૩
	'ર' ની વૃદ્ધિ (૨૩)	”
	'ક' નો લોપ (૨૪)	”
	'દ' નો લોપ (૨૫)	”
	'મ' નો 'વ' (૨૬)	”
	'વ' નો 'મ' (૨૭)	”
	'સ' નો 'ષ' તથા	”
	'સ્વ' નો 'હ' (૨૮)	”
	'પ' નો 'વ' (૨૯)	”
	'વ' નો લોપ (૩૦)	”
	'ક્ષ' નો 'સ્વ' (૩૧)	૯૪
	'ય' નો લોપ (૩૨)	”
	'ક્ષ' નો 'છ' (૩૩)	”
	'ત્સ' નો 'ચ્છ' (૩૪)	”
	'ત' નો 'થ' (૩૫)	”
	'તિ' નો 'રિ' (૩૬)	”
	'ય' નો 'જ' (૩૭)	”
	'હ' નો 'ઘ' (૩૮)	૯૫
	'ઘ્ર' નો 'ઢ' તથા 'ર' લોપ (૩૯)	”

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	‘શ્ર’ નો ‘છ’ (૪૦)	૯૫		નાટકોના પ્રાકૃતની	
	અનુસ્વારલોપ (૪૧)	”		દુર્દશા	૧૦૦
	વચલા સ્વરનો લોપ અને			‘પ્રાકૃત’ નીચ પાત્રોની	
	વચલા સ્વરસહિત વ્યંજનનો			ભાષા છે ?	૧૦૨
	લોપ (૪૨)	”		‘પ્રાકૃત’ ભાષાના અભ્યાસ	
	‘થ’ નો ‘ધ’ (૪૩)	૯૬		વિના સંશોધન કાર્ય જ	
	‘ઈ’ નો ‘એ’ (૪૪)	”	૫૮	અશક્ય છે	”
	‘ક’ નો ‘ગ’ ‘અ’ નો			‘પ્રાકૃત’ ના અભ્યાસ	
	‘ઙ’ ‘ઙ’ નો ‘એ’ (૪૫)	૯૬		વિના માઈ-માઈ વચ્ચે	
	‘ર’ નો ‘લ’ તથા		૫૯	પડેલું અંતર	૧૦૩
	‘ઋ’ નો ‘લૃ’ (૪૬)	”		વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સમાતી	
	‘લ’ નો લોપ (૪૭)	૯૭		ભાષાઓ	”
	‘શ’ નો ‘ષ’ (૪૮)	”	૬૦	બૌદ્ધમાગધી-પાલિ-નો	
	‘દ’ નો ‘ત’ (૪૯)	”		પરિચય	૧૦૪
	‘ર’ નો લોપ થયા પછી		૬૧	આર્ષપ્રાકૃત-અર્ધમાગધી-	
	દ્વિર્ભાવ (૫૦)	”		નો પરિચય	૧૦૭
	‘અય’ નો ‘ઓ’ (૫૧)	૯૭		‘અર્ધમાગધી’ નો અર્થ-	
	‘પ’ નો ‘બ’ (૫૨)	”		વિચાર	૧૧૦
	આંયવ્યંજનનો લોપ (૫૩)	”		અર્ધમાગધીમાં ‘ત’ શ્રુતિ	૧૧૧
	સ્વર અને સંયુક્ત વર્ણનાં			અર્ધમાગધી અને જૈન-	
	વિલક્ષણ ઉચ્ચારણો (૫૪)	૯૮		પરંપરા	૧૧૨
	‘ળ’ નો ‘ન’ (૫૫)	૯૯		આર્ષપ્રાકૃતની પૂજ્યતા	૧૨૦
	‘ષ’ નો ‘સ’ (૫૬)	”		આર્ષપ્રાકૃતના સાંગોપાંગ	
૫૭	સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું		૬૨	વ્યાકરણનો અભાવ	”
	પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ			સાધારણ પ્રાકૃતનો	
	દુર્લ્લેખ અને તેનું			પરિચય	”
	દુષ્પરિણામ	”		‘મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત’	
				નો અર્થ	૧૨૪

ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	સાષારણ પ્રાકૃતની		૬૯	ચૂલિકા-પૈશાચી	૧૫૧
	વિવિધતા	„		પૈશાચીની વિવિધતા	૧૫૨
	ચંડ અને હેમચંદ્ર	„		વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિ	
	ચંડ અને લક્ષ્મીધર	૧૨૬		ભાષાઓનો ક્રમ	૧૫૪
	‘તત્સમ’ નો અર્થ	૧૨૭	૭૦	અપભ્રંશભાષાનો પરિચય	„
	‘તદ્ભવ’ નો અર્થ	„		અપભ્રંશનો સામાન્ય અર્થ	૧૫૮
	દેશ્ય એટલે તલ્લપદી	૧૨૯		અપભ્રંશ અને વૈદિકયુગનું	
	આર્યસંતાનીય દેશ્ય અને			આદિમ પ્રાકૃત	„
	અનાર્યસંતાનીય દેશ્ય	„		મહાભાષ્યકાર અને અપ-	
	અનાર્યસંતાનીય			ભ્રંશનો સામાન્ય અર્થ	૧૫૯
	દેશ્ય શબ્દો	૧૩૦		અપભ્રંશનો વિશેષ અર્થ	„
	રાજકુમારોના ઉછેર માટે			ભાષાવિશેષપરત્વેના	
	અનાર્ય દાસીઓ	૧૩૧		અપભ્રંશનો ઝહાપોહ	„
૬૩-૬૪-૬૫	લૈકિક સંસ્કૃતમાં પળ		૭૧	રૂઢાર્થક અપભ્રંશ અને	
	દેશ્ય શબ્દો	૧૩૩		નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત	૧૬૦
૬૬	શૌરસેની ભાષાનો			નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ-	
	પરિચય	૧૪૪		પદ્યો	૧૬૧
	દિગંબર જૈન સહિત્ય અને			ચંડ અને રૂઢાર્થ અપભ્રંશ	૧૬૨
	શૌરસેની ભાષા	„		અપભ્રંશપ્રબંધ	૧૬૩
	શૌરસેનીની વિવિધતા	૧૪૬		અપભ્રંશ અને દાક્ષિણ્ય-	
૬૭	માગધી ભાષાનો પરિચય	„		ચિહ્ન	„
	સૂત્રમાગધી અને વ્યાક-		૭૨	મહાયાનપંથના લલિત-	
	રણમાગધીનો સંકેત	૧૪૭		વિસ્તર આદિ પ્રંથોનાં	
	માગધીની વિવિધતા	૧૪૯		અપભ્રંશપદ્યો	૧૬૫
૬૮	પૈશાચી ભાષા અને			લલિતવિસ્તરનાં પદ્યો	„
	ચૂલિકા-પૈશાચી ભાષાનો			બોધિચર્યાવતારનું પદ્ય	૧૬૮
	પરિચય	૧૫૦		લંકાવતારનાં અપભ્રંશ	
	પૈશાચીનું પ્રભવસ્થાન	૧૫૧		પદો	„

ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	જૈનગ્રંથ 'વસુદેવહિંદિ'			ભાષાની હેમચંદ્ર આપેલી	
	બગેરેમાં અપભ્રંશ પદ્ય			સમશ્ચુતી	૧૭૯
	અને ગદ્ય	૧૭૧		હેમચંદ્રના શબ્દોમાં તે	
	ઉક્ત જૈન ગ્રંથોનો સમય	૧૭૨		લોકભાષાનો નમૂનો	૧૮૦
	લલિતવિસ્તરનો સમય	૧૭૩		હેમચંદ્રનાં પદ્યોની ભાષા	
	બોલચાલનું અપભ્રંશ	"		અને વર્તમાન ગુજરાતી	
	સાહિત્યિક અપભ્રંશનો			ભાષા	૧૮૨
	સમય	"		કુવલ્લ્યમાલામાં આવેલો	
૭૩	અપભ્રંશનું સાહિત્ય	૧૭૪		ગુજરો લાટો અને માલ-	
	અવદ્દ અને અપભ્રંશ	"		વોની ભાષાનો ઉલ્લેખ	૧૮૩
	અપભ્રંશનું વૈવિધ્ય	"		અપભ્રંશ અને પ્રાંતિક	
	રાજશેખર અને માર્કંડેયે			ભાષાઓ	૧૮૪
	જણાવેલા અપભ્રંશના			અંતિમ અપભ્રંશ કે	
	ભેદપ્રભેદો	૧૭૫		ઝગતી ગુજરાતી	૧૮૫
	પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અને			'દેશીરાગ' અને 'મેઘો'	
	અપભ્રંશ એ ત્રણે બહેનોમાં			અર્થનો 'ગુર્જરી' શબ્દ	૧૮૬
	પરસ્પર સદ્ભાવ	૧૭૫	૭૫	ગુજરીની વાણીનો નમૂનો	૧૮૭
	ગુજરાતીની માતા ઉક્ત	૧૭૮	૭૬	હેમચંદ્રનું ઝગતી ગુજ-	
	અપભ્રંશ. વ્યાપક પ્રાકૃત			રાતીનું વ્યાકરણ	૧૮૮
	મોટી માણી અને સંસ્કૃત			સ્વરપરિવર્તન	"
	નાની માણી			લઘુ ઉચ્ચારણ	૧૮૯
	ગુજરાતીની માતામહી	"		વ્યંજનપરિવર્તન	૧૯૧
	વૈદિક યુગનું આદિમ			'ર'નો લોપ અને બધારો	૧૯૧
	પ્રાકૃત	૧૭૮		કેટલાક શબ્દો	"
	ગુજરાતીમાં માતામહીનો	"		કેટલાક નિપાતો	૧૯૪
	વારસો			અનુકરણ શબ્દો	૧૯૭
	આમુખનો ઉપસંહાર	૧૭૯		પાદપૂરકો	"
૭૪	હેમચંદ્રના સમયની લોક-			અવ્યયો	૧૯૮

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	આતિનું અનિયંત્રણ	૨૦૨		ક્રિયાપદ વિભક્તિ	"
	કાલ્પનું અનિયંત્રણ	"		દેશ્યધાતુ	૨૧૩
	શૌરસેનીવત્-સૂત્રનો			કૃદંતો	૨૧૪
	આશ્ય	૨૦૩		તદ્વિતપ્રત્યય	૨૧૬
	નામવિભક્તિ	૨૦૪	૭૭	હેમચંદ્રે દર્શાવેલી ઝગતી	
	છૂતવિભક્તિ	૨૦૬		ગુજરાતી અને વૈદિક	
	સંબંધસૂચક પ્રત્યયો	"		ભાષા વચ્ચેની સમાનતા	૨૧૭
	સર્વાદિ શબ્દ	"		ચાલુ ગુજરાતી અને	
	ફકારાંત અને ઉકારાંત નામ	૨૧૦		વૈદિક ભાષા વચ્ચેની	
	નારીજાતિ નામ	૨૧૧		સમાનતા	૨૧૮

વ્યાખ્યાન બોજું-બારમો અને તેરમો સૈકો પૃ૦ ૨૧૯-૩૮૯

૭૮	અભયદેવ-વાદિદેવસૂરિ- હેમચંદ્ર અને સોમપ્રભ- ધર્મસૂરિ-વિજયસેન			દેવસૂરિનાં વાક્યો	"
	અમની કૃતિઓ	૨૧૯	૮૭	હેમચંદ્રનાં વાક્યો	"
૭૯	અભયદેવનો સમય	"		અભયદેવના શબ્દો	૨૨૯
૮૦	દેવસૂરિનો સમય	૨૨૦		દેવસૂરિના શબ્દો	૨૩૦
૮૧	હેમચંદ્રની કૃતિઓ	૨૨૧		હેમચંદ્રના શબ્દો	૨૩૧
૮૨	સોમપ્રભનો સમય	૨૨૩	૮૮	અભયદેવ-દેવસૂરિ-હેમચંદ્રે	
૮૩	ધર્મસૂરિનો સમય	૨૨૩		વાપરેલી નામવિભક્તિઓ	
૮૪	વિજયસેનનો સમય	"		અને તેની ચર્ચા	૨૩૭
૮૫	બારમા અને તેરમા સૈકાની			પ્રથમા અને દ્વિતીયા	
	ભાષામીમાંસા	૨૨૪		વિભક્તિ	૨૩૮
૮૬	તે તે કૃતિઓનાં વાક્યો			ભાષામાં વિશેષ્ય પ્રમાણે	
	અને શબ્દો	૨૨૪		વિશેષણમાં પ્રત્યય ન	
	અભયદેવનાં વાક્યો	૨૨૫		હોવાની પદ્ધતિને વૈદિક	
				ભાષાની એવી પદ્ધતિનો	
				ટેકો	૨૪૨

ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૯	ત્રીજી વિભક્તિ	૨૪૪	૧૦૧	‘જણાય’ ના ‘આય’ની	
	અકવચન	”		વ્યુત્પત્તિચર્ચા	૨૬૯
	બહુવચન	૨૪૫	૧૦૨	કરીએ’ના ‘ફે’ની	
	બેવઢા પ્રત્યયો અને			વ્યુત્પત્તિચર્ચા	૨૭૧
	વૈદિક ભાષાની પદ્ધતિ	૨૪૫	૧૦૩	‘અચ્છ’ની વ્યુત્પત્તિચર્ચા	૨૭૨
૯૦	ચતુર્થાને બદલે છઠ્ઠી			વેબરની ધ્રાંત કલ્પના	૨૭૫
	વિભક્તિ	૨૪૬		શ્રીનરસિંહરાવભાઈએ	
	‘તે માટે’ અર્થના યોતક			જણાવેલો અર્થ બરાબર	
	નિપાતો	”		નથી	”
	‘રેષા’ ઉપરથી ‘રેસિ’			ટેસિટોરીની વિવાદાસ્પદ	
	લાવવાની ધ્રામક કલ્પના	૨૪૭		કલ્પના	૨૭૬
૯૧	વ્યુત્પત્તિ માટે કેવલ			બીમ્સ મહાશયની ‘અક્ષ’	
	અક્ષરસામ્ય ધ્રામક છે	૨૪૮		દ્વારા ‘અચ્છ’ લાવવાની	
	તે બાબતનાં ઉદાહરણો	૨૪૮		કલ્પના	”
૯૨	છઠ્ઠી વિભક્તિ	૨૫૨	૧૦૪	‘અચ્છિ’ ક્રિયાપદની	
	ષષ્ઠી સૂચક ‘તણ’ની			વ્યુત્પત્તિ	૨૭૯
	વ્યુત્પત્તિચર્ચા	૨૫૫	૧૦૫	‘ધેપ્’ ધાતુનું મૂળ	”
૯૩	પંચમી વિભક્તિ	૨૫૬	૧૦૬	‘પહોંચલું’ની વ્યુત્પત્તિ- ચર્ચા	૨૮૦
૯૪	સાતમી વિભક્તિ	૨૫૭	૧૦૭	ભાષામાં શૈલીની વિશેષતા—	૨૮૩
૯૫	બારમા સૈકાની ક્રિયાપદ- વિભક્તિ	૨૫૮		‘ભણ’નો ઉપયોગ	૨૮૪
૯૬	ક્રિયાપદના પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ	૨૫૯	૧૦૮	બારમા સૈકાનાં કૃદંતો અને તેમના પ્રત્યયોનાં મૂળ	૨૮૬
૯૭	ભવિષ્યકાલનાં ક્રિયાપદો	૨૬૪	૧૦૯	ભૂતકૃદંત	૨૮૭
૯૮	વિધ્યર્થ ક્રિયાપદો	૨૬૪	૧૧૦	વર્તમાન કૃદંત	”
૯૯	કર્મણિ ક્રિયાપદો	૨૬૫	૧૧૧	સંબંધક ભૂતકૃદંત	૨૮૮
૧૦૦	કર્મણિ અને ભાવેપ્રયો- ગની ચર્ચા	૨૬૬		‘કરી’ અને ‘કરીને’ના ‘ફે’ તથા ‘ફેને’ની વ્યુત્પત્તિ	૨૮૯

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૨	ભૂતકૃદંતો દ્વારા ભૂતકાઠ- સૂચક ક્રિયાપદ	૨૯૧	૧૨૫	'તળ' નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ	૩૨૩
૧૧૩	'આવ્યો'ની વ્યુત્પત્તિ	૨૯૩	૧૨૬	'વંદનહ' વગેરેની વ્યુત્પત્તિ	"
૧૧૪	કર્તૃસૂચક કૃદંત	૨૯૪	૧૨૭	'લેવા'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૪
૧૧૫	વિધ્યર્થ કૃદંત	૨૯૫	૧૨૮	ભવિષ્યકાઠનાં ક્રિયાપદો	૩૨૫
	'કરવાનું'ની વ્યુત્પત્તિ	૨૯૬		'છાંઢવું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૬
૧૧૬	બારમા સૈકાનાં સર્વનામો	૨૯૬	૧૨૯	'મેહ્લાવીઓ' વગેરેની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૭
	'કવણ' વિશે નિરુપકાર	૨૯૯		'બેસાઢવું'ની વ્યુત્પત્તિ	"
૧૧૭	બારમા સૈકાનાં વિશેષણો અને અવ્યયો	૩૦૧	૧૩૦	'નાત્રાં' 'મઢિવાડ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૮
૧૧૮	'આવહ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૦૪		'હૂંઢ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૯
૧૧૯	'લે'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૦૫		'આંગમે'ની ચર્ચા	"
૧૨૦	તેરમા સૈકાના શબ્દો	૩૦૫	૧૩૧	'સાંમઢવું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૦
૧૨૧	સોમપ્રભનો સમય	૩૧૪	૧૩૨	પંચમીસૂચક 'હૂંતુ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૧
	ધર્મસૂરિનો સમય	૩૧૫	૧૩૩-૧૩૪	'સાટે' અને 'વહે'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૩
	વિજયસેનસૂરિનો સમય	૩૧૫	૧૩૫	'ઠિઝ' વગેરેની ચર્ચા	૩૪૧
૧૨૨	'આપ્યું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૬	૧૩૬	'પહેલા'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૪૩
૧૨૩	'સવઢિ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૭	૧૩૭	'કડવાની' વ્યુત્પત્તિ	૩૪૪
	'મોરંતિ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૮		'રઠ્ઠી'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૪૫
	'જગહો'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૯		બારમા અને તેરમા સૈકાનું પદ	૩૪૭
	'દીનાર' પરદેશી શબ્દ	"			
૧૨૪	'જોલું'ની વ્યુત્પત્તિ	"			
	'પાસર'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૧			
	'ઢાંકલું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૧			
વ્યાખ્યાન ત્રીજું-ચૌદમો અને પંદરમો સૈકો પૃષ્ઠ ૩૯૧-૪૩૬					
૧૩૮	ચૌદમા સૈકાના પદ્યગત શબ્દો	૩૯૧	૧૪૦	વિનયચંદ્રનો સમય	૪૦૩
૧૩૯	ચૌદમા સૈકાના ગદ્યગત શબ્દો	૪૦૦		જિનપદ્યસૂરિનો સમય	"
			૧૪૧	ચૌદમા સૈકાની ભાષા- મીમાંસા	૪૦૪

कंडिका	विषय	पृष्ठ
१४२	'चडउत्तर'नी व्युत्पत्ति	४०५
	'वज्ज'नी चर्चा	४०६
	'सरवणि'नी व्युत्पत्ति	"
	'शिज्जइ'नी व्युत्पत्ति	"
	'श्रवक्क' वगेरे अनुकरणो	"
	'झरवुं'नी चर्चा	४०७
	'नत्थी' वगेरेनी चर्चा	"
१४३	भीजवुं'नी व्युत्पत्ति	४०८
१४४	'अनेरा'नी व्युत्पत्ति	४०९
	'देखाडवुं' 'वाडो' वगेरेनी चर्चा	"
१४५	'ऊपरि'नी व्युत्पत्ति	४१०
१४६	'वलिवलि' 'जित्तउ'	
	'टोहणकालि' 'हिल्ली'नी व्युत्पत्ति	४१२
	'गमार' 'माचइ' 'पतीजसि'	
	'नडवुं'नी व्युत्पत्ति	४१३
	'धीय' 'सुहाली' 'पांगरवुं'	
	'गिहिल्ली' 'थिउ'नी व्युत्पत्ति	४१४
	'चूक' 'दीस' 'मुहाडि'	
	'भुंडनिलाडि' 'माल'	
	'चिणय' 'मिरिय'	
	'अउगी'नी व्युत्पत्ति	४१५
	'दोयलुं' 'फरवुं'नी व्युत्पत्ति	४१६
	'ऊबाडुलि' 'फाग'	
	'ऊतावलि' 'रहेवा'	

कंडिका	विषय	पृष्ठ
	'वहेळो'नी व्युत्पत्ति	४१७
	'लहकंती' 'जोडंती'नी व्युत्पत्ति	४१८
	'धीरिम' 'मनावइ'नी व्युत्पत्ति	४१९
	'मडप्पर' 'आळुं' 'संथउ'	
	'बोरीयावाडि'नी व्युत्पत्ति	४२०
	'थापण' 'थवक्क'	
	'फाडेइ' 'कांचुलिय'	
	'कचोलुं'नी व्युत्पत्ति	४२१
	'गालिमसूरा' 'कुवडिय'	
	'माणवुं' 'खंभ'नी व्युत्पत्ति	४२२
	'हिंडोला' 'घाघरिं'	
	'महमह' 'मूं सिउ'	
	'मलियउ' 'अनेराकण्हइ'	
	नी व्युत्पत्ति	४२३
	'ओछो' 'कने' 'मात्रा'	
	'देवंदण'नी चर्चा	४२४
	'कवळी'नी व्युत्पत्ति	४२५
	'सारसंभाल' 'यउ'	
	'हिवडातणइ' उताणुं	
	नी व्युत्पत्ति	४२६
	'थापणिमोसु' 'कूडो'	
	'विठाविडि' 'छानउ'	
	'पाडइ' 'तुल' 'सिउणइ'	
	'पति' 'राडिभेडि' ४२७-२८	
	'पाडोसि'नी व्युत्पत्ति	

ક્રંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	‘માપિ’ ‘બોસિરાવઠ’	૪૨૯	૧૬૮	કુલમંદનના વિશિષ્ટ	
	‘ઝસલ’ ‘વેચલું’ ની			પ્રયોગો	૪૬૭
	વ્યુત્પત્તિ			કુલમંદને આપેલા કેટલાક	
૧૪૭-૧૪૮-૧૪૯	ચૌદમા શતકના			પ્રયોગો અને વિભક્તિઓ	
	સંપ્રામસિંહની બાલશિક્ષાના			વાપરવાના નિયમો	૪૬૮
	કેટલાક પ્રયોગો	૪૩૦-૩૭	૧૬૯	પંદરમા સૈકાની ભાષા-	
૧૫૦	સંદેશકરાસના શબ્દો	૪૩૮		મીમાંસા	૪૭૧
૧૫૧	સંદેશકરાસની ભાષા	૪૪૦	૧૭૦	પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા	૪૭૩
૧૫૨-૧૫૩	સંદેશકરાસના કર્તાનો		૧૭૧	‘છે’ નો ઉપયોગ	૪૭૫
	પરિચય	૪૪૭	૧૭૨	પારસી લેખક અને જૈન	
	પંદરમા સૈકાની કૃતિઓ	૪૫૦		લેખક એ બંનેની સમાન	
૧૫૪	કુલમંદનની કૃતિ	૪૫૧		ગુજરાતી	૪૭૬
	કુલમંદનનો પરિચય	„	૧૭૩-૧૭૪	વૈદિક લેખક અને જૈન	
૧૫૫	કુલમંદનના નામવિભ-			લેખકની સમાન ગુજરાતી	૪૭૮
	ક્તિના પ્રયોગો	૪૫૨		શ્રીદલાલનો અભિપ્રાય	૪૭૯
૧૫૬	તરુણપ્રભના પ્રયોગો	૪૫૪	૧૭૫	વ્યવહિતવિભક્તિવાદ્ય	
૧૫૭	સોમસુંદરના પ્રયોગો	૪૫૫		પ્રયોગો	૪૮૧
૧૫૮	પારસી લેખક લક્ષ્મી-		૧૭૬	ગુણરત્નના પ્રયોગો	૪૮૨
	ધરના પ્રયોગો	૪૫૫		ગુણરત્નના પ્રયોગોની મીમાંસા	૪૮૭
૧૫૯	હેમહંસના પ્રયોગો	૪૫૬		વર્તમાન કૃદંત	
૧૬૦	અસાહતના પ્રયોગો	૪૫૭		અને ભૂતકૃદંતનો વિવેક	૪૮૮
૧૬૧	મીમના પ્રયોગો	„	૧૭૭	‘લેવું’ની ચર્ચા	૪૮૯
૧૬૨	તરુણપ્રભના બીજા શબ્દો	૪૫૮	૧૭૮	‘રલે’ની ચર્ચા	„
૧૬૩	સોમસુંદરના બીજા શબ્દો	૪૬૦	૧૭૯-૧૮૦	ગુણરત્ન અને કુલ-	
૧૬૪	લક્ષ્મીધરના બીજા શબ્દો	૪૬૧		મંદનની ગુજરાતીનાં વિશિષ્ટ	
૧૬૫	હેમહંસના બીજા શબ્દો	૪૬૨		લક્ષણ	„ ૪૯૦
૧૬૬	અસાહતના બીજા શબ્દો	૪૬૩		ચૌદમા અને પંદરમા	
૧૬૭	મીમના બીજા શબ્દો	૪૬૪		સૈકાનું પથ તથા ગથ	૪૯૩

કંઠિકા વિષય પૃષ્ઠ કંઠિકા વિષય પૃષ્ઠ
વ્યાખ્યાન ચોથું-સોઢમો અને સત્તરમો સૈકો પૃ૦ ૫૩૭-૬૦૨

૧૮૧ લાવણ્યસમય-નરસિંહ- પદ્મનાભ-મીમ બીજો, માંહણ-સિદ્ધિચંદ્ર-વિષ્ણુદાસ- નાકર ૫૩૭	‘તિણિ’ ની ચર્ચા ૫૫૧
૧૮૨ લાવણ્યસમયના શબ્દો ૫૩૮	૧૮૮ ‘લીહાલા’ ની ચર્ચા ૫૫૨
૧૮૩ નરસિંહના શબ્દો ૫૩૯	૧૮૯-૧૯૦ સિદ્ધિચંદ્ર અને અમરેલીના શિલાલેખના શબ્દો ૫૫૩
૧૮૪ પદ્મનાભના શબ્દો ૫૪૧	૧૯૧ વિષ્ણુદાસના શબ્દો ૫૫૫
૧૮૫ મીમ બીજાના શબ્દો ૫૪૪	૧૯૨ નાકરના શબ્દો ૫૫૭
૧૮૬ માંહણના શબ્દો ૫૪૫	૧૯૩ સત્તરમી સદીની ભાષા- મીમાંસા ૫૫૮
૧૮૭ સોઢમા સૈકાની ભાષા- મીમાંસા ૫૪૭	સોઢમા અને સત્તરમા સૈકાનું પથ તથા ગદ્ય ૫૬૧

વ્યાખ્યાન પાંચમું-અઢારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર
પૃ૦ ૬૦૩-૬૬૫

૧૯૪ લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદ-યશોવિજય ૬૦૩	અઢારમા સૈકાનું પથ અને ગદ્ય ૬૧૧
૧૯૫ લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના વિભક્તિવાર પ્રયોગો ૬૦૩	૨૦૧ ઉપસંહાર ૬૩૩
૧૯૬ લક્ષ્મીરત્નનાં ક્રિયાપદો ૬૦૫	૨૦૨-૨૧૦ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ ૬૩૫
રત્નેશ્વરનાં ક્રિયાપદો ૬૦૬	૨૧૧-૨૧૯ કૃતિઓનું અભિધેય ૬૪૧
પ્રેમાનંદનાં ક્રિયાપદો ૬૦૬	૨૨૦ ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ ૬૪૮
૧૯૭ લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદનાં કૃદંતો ૬૦૬	૨૨૧ ફારસી ગુજર ૬૫૧
૧૯૮ લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના કેટલાક શબ્દો ૬૦૭	૨૨૨ ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ૬૫૨
૧૯૯ યશોવિજયજીના વિભક્તિ- વાઙ્માં નામોની યાદી ૬૦૮	૨૨૩-૨૨૮ પાંચસે વર્ષ પૂર્વે એક જેવી ભાષા, તે સંબંધે ઉદાહરણો ૬૫૩
યશોવિજયજીનાં ક્રિયા- પદોની, કૃદંતોની અને કેટલાક શબ્દોની યાદી ૬૦૯	૨૨૯ માતૃભાષાનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ ૬૫૯
૨૦૦ અઢારમી સદીની ભાષામીમાંસા ૬૧૦	‘છે’ ની વિશેષ ચર્ચા (પરિશિષ્ટ) ૬૬૩
	વિશેષશબ્દસૂચિ ૬૬૫

(२१)

सुधारीने वांचवुं

पृ० ७ टिप्पण—(छेळ्हेथी त्रीजी पंक्ति)
संवार, नाद
पृ० ७५ (छेळ्हेथी पहेली पंक्ति)
जेवुं तो

पृ० ७७ (छेळ्हेथी सातमी पंक्ति)
लौकिक संस्कृतनो
पृ० १४३ पं० ११ (वर्ग ८, गा० ६६)
पृ० ४०५ चडउत्तर (१४२ मी कंडिका)

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકાસુધી)

૧ આમુખ

શ્રીમહાવીરાય નમઃ

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં સકલાન્ શાબ્દિકાંસ્તથા ।

વક્ષ્યે હૈમાનુસારેણ ગુર્જરીવાચ ઉત્ક્રમમ્ ॥

૧ પ્રસ્તુત નિબંધમાં વિક્રમના બારમા સૈકાથી લઈને અઢારમા સૈકા-

સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યની ભાષાનું
ઉપક્રમ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાનું છે. એટલે કે

આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં અપભ્રંશના મથાલ્લ નીચે જે જે નિયમો આપ્યા છે તે નિયમો ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં કયા કયા પ્રકારે પરિવર્તન પામ્યા છે—નામરૂપ અને વિશેષણરૂપ શબ્દોનું, નામોને અને ધાતુઓને લગતી વિભક્તિઓનું, હેત્વર્થકૃદંત, સંબંધક ભૂતકૃદંત, વર્તમાનકૃદંત, ભૂતકૃદંત, ભવિષ્યત્કૃદંત અને કર્તૃસૂચકકૃદંતને લગતા પ્રત્યયોનું, અવ્યયોનું તથા મૂળ ધાતુઓનું ક્યાં કેવું પરિવર્તન થયું છે અને શબ્દોમાં પળ પ્રાકૃત શબ્દોનું, સંસ્કૃત શબ્દોનું, દેશ્ય શબ્દોનું અને અન્ય ભાષાના શબ્દોનું ચલણ ક્યાં કેવી રીતે થતું આવ્યું છે એ બતાવવા સાથે એ બધું સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં આવે એ સારુ તે તે સમયના ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી સવિસ્તર ઉદાહરણો પણ ટાંકી બતાવવાનાં છે.

૨ આચાર્ય હેમચન્દ્રને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના પાણિનિ સમઘું

હેમચંદ્ર ગુજરા- હું અને સાહિત્યિક કાવ્યની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના—
તીના પાણિનિ ગુજરાતી સાહિત્યના—આદિમ વાલ્મીકિ પળ તેઓ
અને વાલ્મીકિ છે એથી તેમનો સમય આ નિબંધમાં પૂર્વાવધિરૂપ
છે અને ઉત્તર મર્યાદાની દૃષ્ટિએ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી કે કવિરાજ
પ્રેમાનંદ સુધી મારે પહોંચવાનું છે.

તે બે સમયના વચગાળામાં થયેલા જૈન, વૈદિક તથા પારસી અને
મુસલમાન સાહિત્યકારોની ગુજરાતી પદ્ય વા ગદ્ય કૃતિઓને તપાસવાની
છે.

તેમની તે તે કૃતિઓ તો પારવિનાની છે એટલે તે તે સૈકાવાર મળ્લી
એક બે કે ત્રણ કૃતિઓને જ તપાસીને તે દ્વારા ઉક્ત પરિવર્તનોની રેખા
દોરવા ધારી છે. પ્રસંગ પડતાં ગમે તે કવિની ત્રણથી વધારે કૃતિઓનો
પણ ઉપયોગ કરીશ.

પાઠોની ચોક્કસાઈ માટે યથાપ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં આવેલા
પાઠોનો ઉપયોગ કરનાર હું અને જ્યાં મુદ્રિત પાઠ વહેમ પડે તેવા નહીં
હોય ત્યાં તેમનો પણ ઉતારો ટાંકીશ.

નિબંધનો વિષયાનુક્રમ આ પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે :

નિબંધનો
ક્રમ	૧ આમુખ
	૨ બારમો અને તેરમો સૈકો
	૩ ચૌદમો અને પંદરમો સૈકો
	૪ સોઠ્ઠમો અને સત્તરમો સૈકો
	૫ અઢારમો સૈકો અને ઉપસંહાર

તે તે સૈકાના કવિની કૃતિવિશે બોલતાં પહેલાં તે તે કવિસંબંધે પણ યથાપ્રાપ્ત વૃત્તાંતાનુસારે સંક્ષેપમાં જણાવવાની ધારણા રાખી છે.

મૂળ નિબંધ ઉપર આવતાં પહેલાં ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ સાથે જેમનો ગાઢ સંબંધ છે એવા આમુકસ્વરૂપ નીચેના મુદ્દાઓ તરફ શ્રોતાઓનું ધ્યાન ઝેંચીશ :

૧ શબ્દસ્વરૂપ

૨ ભાષાસ્વરૂપ

૩ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને ભાષાના ભેદપ્રભેદો.

૩ વર્તમાનમાં વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં યાંત્રિક શોધોનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે. જે સમયે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની આવી યાંત્રિક સામગ્રી ન હતી તે સમયે આપણા ઋષિમહર્ષિ-ઓએ ચરાચરનાં જે દૃશ્યો-પદાર્થો-બનાવટો સ્થૂલદૃષ્ટિ-નરી આંખે-સમજાય તેવાં ન હતાં તેમને સમજાવા-સમજાવવા આત્માનુભવ-આત્મ-પ્રત્યક્ષ-દ્વારા અનેક પ્રયોગો કરેલા છે અને તેમ કરી તેમણે પોતપોતાના અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઘડી રાખેલા છે.

ભારતવર્ષનાં સમગ્ર દર્શનોનું ઉત્થાન અને તેમના અનેક પ્રવાહો તરફ દૃષ્ટિ માંડતાં જ ઉક્ત હકીકત ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

૧ જૈન વિચારકો, બૈદિક વિચારકો અને બૌદ્ધ વિચારકો આત્મા, ઈશ્વર, કર્મ વગેરે તર્કાતીત પ્રમેયોવિશે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમજ અંબકાર, છાયા, તેજ વગેરે દૃશ્યપદાર્થોવિશે પણ તેમની વિચારસરણી ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે. ઇન્દ્રિયોમાં કઈ પ્રાપ્યકારી છે અને કઈ અપ્રાપ્યકારી છે એ વાત તે વધારી જુદી જુદી માન્યતા પ્રવર્તે છે, આ વધી વિવાદાસ્પદ વસ્તુઓ માટે તે ત્રણે વિચારકોએ ભ્રમો શ્લોકોમાં લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરેલી છે. તે વિચારકો વધે આવી ભિન્નતા હોવા છતાં તે વધારું લઘ્ય એક નિર્વાણ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આપણને સૌને વિદિત જ છે કે શબ્દ, શ્રોત્રદ્વિય દ્વારા જાણી શકાય છે. શબ્દનાં માધુર્ય, કઠોરતા, તીવ્રતા, મંદતા વગેરેને અનુભવિષ્યે છિષ્યે ઇષ્ટલું જ નહીં પણ વર્તમાન બજારોમાં શબ્દે એક ઘણું મોટું સ્થાન રોકી રાહ્યું છે—આ રીતે શબ્દ, અતિપ્રચલિત છતાંય એ શું છે ? શાનો બેનેલો છે ? એનું મૂલ્ય ક્યાં છે ? એવી એવી જિજ્ઞાસાઓ ભાગ્યે જ કોઈને ઝઠ્ઠી હશે.

૨ જે શબ્દ આપણે બોલિષ્યે છિષ્યે તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ આપિશલિનામના વૈયાકરણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે :—

“નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતઃ પ્રાણો નામ વાયુઃ ઊર્ધ્વમ્ આક્રામન્ ડરઃપ્રશ્તીનાં સ્થાનાનામ્ અન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે । સ વિધાર્યમાણઃ સ્થાનમ્ અભિહન્તિ । તસ્માત્ સ્થાનાભિધાતાત્ ધ્વનિઃ ઉત્પદ્યતે આકાશે, સા વર્ણશ્રુતિઃ—સ વર્ણસ્ય આત્મલાભઃ । તત્ર વર્ણધ્વનૌ ઉત્પદ્યમાને યદા સ્થાન—કરણ—પ્રયત્નાઃ પરસ્પરં સ્પૃશન્તિ સા સ્પૃશ્વતા । યદા ઈષત્ સ્પૃશન્તિ સા ઈષત્સ્પૃશ્વતા । યદા સામીપ્યેન ધૃશન્તિ સા સંધૃતતા । દૂરેણ યદા સ્પૃશન્તિ સા વિધૃતતા । ઇષઃ અન્તઃપ્રયત્નઃ । સ હ્દાનીં પ્રાણો નામ વાયુઃ ઊર્ધ્વમ્ આક્રામન્ મૂર્ધ્નિ પ્રતિહતઃ નિશ્વસઃ કોષ્ઠમ્ અભિહન્તિ, તત્ર કોષ્ઠે અભિહન્યમાને કઠ્ઠબિલસ્ય વિધૃતત્વાદ્ વિવારઃ । સંધૃતત્વાત્ સંવારઃ । તત્ર યદા કઠ્ઠબિલં વિધૃતં ભવતિ તદા શ્વાસો જાયતે, સંધૃતે તુ નાદઃ । તૌ અનુપ્રદાનમ્ આચક્ષતે । તત્ર યદા સ્થાન—કરણાભિધાતજે ધ્વનૌ નાદઃ અનુપ્રદીયતે તદા નાદધ્વનિ—સંસર્ગાદ્ ધોષો જાયતે । યદા તુ શ્વાસઃ અનુપ્રદીયતે તદા શ્વાસધ્વનિસંસર્ગાદ્ અધોષો જાયતે । અલ્પે વાયૌ અલ્પપ્રાણતા । મહતિ મહાપ્રાણતા—મહાપ્રાણત્વાદ્ ઊષ્મત્વમ્ । યદા સર્વાજ્ઞાનુસારી પ્રયત્નસ્તીવ્રો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય નિપ્રહઃ કઠ્ઠબિલસ્ય ચ અણુત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોઃ તીવ્રગતિત્વાદ્ રૌદ્ર્યં ભવતિ તમ્—ઉદાત્તમ્—આચક્ષતે । યદા તુ મન્દઃ પ્રયત્નો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય ઇંસનમ્ કઠ્ઠબિલસ્ય ચ મહત્ત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોર્મન્દગતિત્વાત્ સ્નિગ્ધતા ભવતિ તમ્—અનુદાત્તમ્—આચક્ષતે । ઉદાત્તા—ડનુદાત્તા—સ્વરસંનિપાતાત્ સ્વરિત ઇત્યેષ કૃત્સ્ત્નો બાહ્યપ્રયત્નઃ” ।—સિદ્ધહેમ—૧—૧—૧૬ । અર્થાત્

“કોઈ પણ બોલનાર જ્યારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે પ્રયત્નદ્વારા સૌથી પ્રથમ પ્રાણ નામનો વાયુ નાભિષ્યે—હુંટીષ્યે—થી ગતિમાન થાય છે. નાભિષ્યે ગતિમાન થયેલો પ્રાણવાયુ ઊપર ધસારો કરે છે અને તે ઊપર ધસી આવતો વાયુ, બોલવાનાં ગમે તે સ્થાનોમાંનાં કોઈ એકમાં જગા મેલ્લે છે. [બોલવાનાં સ્થાનો આઠ છે :

૧ ઊર-છાતી, ૨ કંઠ-ગલ્લું, ૩ માર્થું, ૪ જીભનું મૂઠ, ૫ દાંત, ૬ નાસિકા-નાક, ૭ ઓષ્ઠ-હોઠ અને ૮ તાઢવું. પ્રયત્ન બે છે : આસ્યપ્રયત્ન અને બાહ્યપ્રયત્ન. મુલ્કની અન્દર થતો પ્રયત્ન તે આસ્યપ્રયત્ન. હોઠથી માંઢીને કંઠમણિ-હૃદિયા-સુધીના ભાગનું નામ મુલ્ક. મુલ્ક સિવાય શરીરના અન્યભાગમાં-કોઠામાં-થતો પ્રયત્ન તે બાહ્ય પ્રયત્ન. જિહ્વાનું મૂઠ, મધ્યભાગ અને અપ્રભાગ તે ત્રણ કરણ છે] કોઈ એક ઉચ્ચારણસ્થાનમાં જગા મેઢવતાં જ તે પ્રાણવાયુ, પોતાના આશ્રયરૂપ સ્થાન સાથે અથઢાય છે—એ રીતે સ્થાન સાથે વાયુના અથઢાવાથી બહાર-આકાશમાં-ધ્વનિ થાય છે. એ ધ્વનિનું નામ શબ્દ-એ ધ્વનિ પોતે જ શબ્દનો આત્મા. હવે ડ્યારે તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જો સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્નો એ બધાં ય એક બીજાં પરસ્પર સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ સ્પૃષ્ટતાપ્રયત્ન. તે બધાં પરસ્પર જરાજરા જ અઢકતાં હોય તો તે જરાજરા અઢકવાનું નામ ઈષત્સ્પૃષ્ટતા. તે બધાં એક બીજાંની સમીપ રહીને અઢકતાં હોય તો તે ક્રિયાનું નામ સંઢૃતતા અને તે બધાં એક બીજાંથી દૂર રહીને સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ વિઢૃતતા. એ ચાર પ્રયત્નો મુલ્કમાં થાય છે માટે તેમનું નામ આંતર પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન) છે. વઢી પાછો ડપર ધસતો તે પ્રાણવાયુ માથામાં અથઢાઈ પાછો વઢતો આપણા કોઠા સાથે અથઢાય છે. કોઠા સાથે અથઢાતાં કંઠબિલ-ગલ્લાનું છિદ્ર-વિઢૃત થાય છે-એ વિઢૃત થવાની ક્રિયાનું નામ વિવાર. વઢી, એ વાયુ કોઠા સાથે અથઢાતાં કંઠબિલ સંઢૃત થાય છે-સંઢૃત થવાની ક્રિયાનું નામ સંવાર. વઢી, તે વલ્લતે ડ્યારે કંઠબિલ વિઢૃત થાય છે ત્યારે એક શ્વાસરૂપ ક્રિયા થાય છે અને કંઠબિલ સંઢૃત થાય છે ત્યારે એક નાદરૂપ ક્રિયા થાય છે. શ્વાસ અને નાદ એ બન્નેનું એક નામ ‘અનુપ્રદાન’ છે. [“અનુપ્રદાન એટલે અનુસ્વાન અર્થાત્ ઘંટ કે જ્ઞાલ્લર વાગી રહ્યા પછી અથવા વાગતાં હોય ત્યારે જે તેમના મુલ્ક્ય અવાજ સાથે કે પછી જ્ઞણજ્ઞણાટ થાય છે તેનું નામ અનુપ્રદાન ” એવો બીજાઓનો અભિપ્રાય છે.] હવે તે વલ્લતે સ્થાન અને કરણોની અથઢામણી થતાં તે દ્વારા પેદા થતા ધ્વનિમાં ડ્યારે નાદનું અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે નાદ અને ધ્વનિના સંસર્ગથી ઘોષ નામની ક્રિયા થાય છે અને તે વલ્લતે ડ્યારે શ્વાસનું અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે શ્વાસ અને ધ્વનિના સંસર્ગથી અઘોષ નામની ક્રિયા થાય છે. તે વલ્લતે વાયુ અલ્પ હોય તો અલ્પપ્રાણતાનો પ્રયત્ન હોય અને વાયુ વધારે હોય તો મહાપ્રાણતાની ક્રિયા સમજાવી. એ મહાપ્રાણતાને લીધે ડપ્પતા થાય છે. ડ્યારે તે વલ્લતે સર્વાંગા-નુસારી પ્રયત્ન તીવ્ર હોય ત્યારે ગાત્ર કઠળ થાય છે. કંઠબિલ નાનું થાય છે અને

વાયુની તીવ્રગતિને લીધે સ્વરમાં રુક્ષતા આવે છે—આવી ઉચ્ચારણની ક્રિયાને ‘ઉદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. વઢી, ઝ્યારે એ સર્વાંગાનુસારી પ્રયત્ન મંદ હોય છે ત્યારે ગાત્ર ઢીલું પડે છે, કંઠબિલ મોટું થાય છે અને વાયુની મંદગતિને લીધે સ્વરમાં સ્નિગ્ધતા આવે છે—આ જાતની ઉચ્ચારણ ક્રિયાને ‘અનુદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. હવે જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર અને અનુદાત્ત સ્વર એ બન્ને સ્વરો મેળા થાય ત્યારની ઉચ્ચારણપ્રવૃત્તિનું નામ ‘સ્વરિત’ પ્રયત્ન છે. આ રીતે ૧ વિવાર, ૨ સંવાર, ૩ શ્વાસ, ૪ નાદ, ૫ ઘોષ, ૬ અઘોષ, ૭ અત્પ્રાણ, ૮ મહાપ્રાણ, ૯ ઉદાત્ત, ૧૦ અનુદાત્ત અને ૧૧ સ્વરિત એ અગિયાર બાહ્ય પ્રયત્નો છે. પ્રત્યેક સ્વર અને વ્યંજનનાં સ્થાન, કરણ, આસ્યપ્રયત્ન અને બાહ્યપ્રયત્નની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે :

અવર્ણ } ક વર્ગ, હ અને વિસર્ગ—કંઠ
(અ—આ) }

ઇવર્ણ } ચ વર્ગ, ય અને શ—તાલુ
(ઇ—ઈ) }

ઉવર્ણ } પ વર્ગ અને ઉપધ્માનીય—ઓષ્ઠ
(ઉ—ઊ) }

ઋવર્ણ } ટ વર્ગ, ર અને ષ—મૂર્ધ
(ઋ—ૠ) }

લૃવર્ણ } ત વર્ગ, લ અને સ—દંત
(લૃ—ૡ) }

એ એ તાલુ

ઓ ઔ ઓષ્ઠ

વ દંત—ઓષ્ઠ

જિહ્વામૂલીય જિહ્વા

અનુસ્વાર નાસિકા

ક, ઝ, જ, ન, મ પોત પોતાનાં પૂર્વોક્ત

સ્થાન અને નાસિકા

‘ક’ થી ‘મ’ સુધીના વ્યંજનો ... સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન)

ય, ર, લ, વ ઈષ્ટસ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન

શ, ષ, સ, હ	ઈષદ્વિત્ત પ્રયત્ન
‘અ’ થી ‘ઔ’ સુધીના સ્વરો	વિત્ત પ્રયત્ન
એ-ઓ	વિત્તતર પ્રયત્ન
ઐ-ઔ	અતિવિત્તતર પ્રયત્ન
અ-આ	અતિવિત્તતમ

‘અ’ થી માંડીને ‘લૃ’ સુધીના સ્વરોમાંના પ્રત્યેક સ્વરનાં અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણો થાય છે. નમૂના માટે આ નીચે માત્ર એક ‘અ’ ના અઢાર ઉચ્ચારણો આપ્યાં છે :

નિરનુનાસિક ઉચ્ચારણ—

૧ હસ્વ ઉદાત્ત અ	૪ દીર્ઘ ઉદાત્ત આ	૭ ક્ષુત ઉદાત્ત અ ૩
૨ „ અનુદાત્ત અ	૫ „ અનુદાત્ત આ	૮ „ અનુદાત્ત અ ૩
૩ „ સ્વરિત અ	૬ „ સ્વરિત આ	૯ „ સ્વરિત અ ૩

સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ—

૧૦ હસ્વ ઉદાત્ત ઐ	૧૩ દીર્ઘ ઉદાત્ત ઐ	૧૬ ક્ષુત ઉદાત્ત ઐ ૩
૧૧ „ અનુદાત્ત ઐ	૧૪ „ અનુદાત્ત ઐ	૧૭ „ અનુદાત્ત ઐ ૩
૧૨ „ સ્વરિત ઐ	૧૫ „ સ્વરિત ઐ	૧૮ „ સ્વરિત ઐ ૩

આ જ પ્રમાણે ‘લૃ’ સુધીના તમામ સ્વરોનાં અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણ સમજવાનાં છે. એ, ઓ, ઐ, ઔ-એ ચારનું સંસ્કૃતપ્રયોગોમાં હસ્વ ઉચ્ચારણ થતું નથી માટે તેનાં પ્રત્યેકનાં હસ્વ સિવાયનાં પૂર્વોક્ત ચાર ચાર ઉચ્ચારણો સમજવાં.

ય લ વ-એ પ્રત્યેકનાં બંને ઉચ્ચારણો છે:-એક સાનુનાસિક અને બીજું નિરનુનાસિક.

ય-લ-વ-નિરનુનાસિક

યૈ-લૈ-વૈ-સાનુનાસિક

બાહ્યપ્રયત્ન :

ક છ, ચ છ, ટ ઠ, ત થ, પ ફ, શ, ષ, સ, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય	}	વિવાર, શ્વાસ અને અધોષ
ગ ઘઙ, જઙ્ઘ, ઢ ઢળ, દ ઢન, બ ભમ, ય ર લ વ, હ અને અનુસ્વાર		સંવાદ, નાદ અને ધોષ
ક ગ ઙ, ચ જ ઞ, ટ ઢળ, ત દ ન, પ બ મ, ય ર લ વ	}	અસ્પ્રાણ

સ ષ, છ જ, ઠ ઢ, થ ધ, ફ મ, શ ષ સ } મહાપ્રાણ
હ

કેટલાક સ્વર અને વ્યંજનની ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયામાં પ્રાચીનો એ મતભેદ બતાવેલો છે. જેમકે—

- ૧ અવર્ણનું સ્થાન—આસું મુલ—મુલમાં રહેલાં બધાં સ્થાનો.
- ૨ હ અને વિસર્ગનું સ્થાન—અસ—છાતી.
- ૩ કવર્ણનું સ્થાન—જિહ્વામૂલ
- ૪ રેફનું સ્થાન—દાંતનું મૂલ—દંતમૂલ
- ૫ એ—ઐ „—કંઠ અને તાલુ
- ૬ ઓ—ઔ „—કંઠ અને ઓઘ
- ૭ વ નું સ્થાન સૂક્—ગલોફું
- ૮ જિહ્વામૂલીયનું સ્થાન—કંઠ
- ૯ અનુસ્વારનું સ્થાન—કંઠ—નાસિકા
- ૧૦ શ ષ સ હ—એ ચાર ઋષ્માક્ષરનો આંતરપ્રયત્ન વિઘ્ન
- ૧૧ અકારનો „ સંઘ્ન
- ૧૨ ‘લૃ’ નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ નથી માટે તેના બાર ભેદ સમજાવા.

પ્રાણવાયુ અને સ્થાનોનો અભિઘાત—અથડામણ—થતાં જે ઉચ્ચારણવ્યાપાર થાય છે તેનું નામ આસ્યપ્રયત્ન અને પ્રાણવાયુ તથા કોઠાનો અભિઘાત થતાં જે વ્યાપાર થાય છે તેનું નામ બાહ્યપ્રયત્ન. એ, તે બે પ્રયત્નોનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. આસ્યપ્રયત્નો ધ્વનિ નીકળવાને સમયે જ થાય છે અને બાહ્યપ્રયત્નો ધ્વનિ નીકળ્યા પછી થાય છે. એ, તે બે પ્રયત્નોની વિશેષતા છે.” ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે ઉચ્ચારણો સંબંધી આટલું વિવરણ ઉપયોગી થશે.

શબ્દનાં ઉચ્ચારણો શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ કરવા માટે શિક્ષાસંપ્રદહમાં જે બાહ્યવિધિ બતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે :

“આમ્ર—પલાશ—ચિત્વાનાં અપામાર્ગ—ચિરીષયોઃ ॥ ૩૩ ॥

વામ્યતઃ પ્રાતરુત્થાય મક્ષયેદ્ દન્તધાવનમ્ ।

સદિરશ્ચ કદમ્બશ્ચ કરવીર—કરબ્જકૌ ॥ ૩૪ ॥

એતે કષ્ટકિનઃ પુષ્યાઃ ક્ષીરિણશ્ચ યશસ્વિનઃ ।

તેનાઽસ્ય—કરણં સૂક્ષ્મમ્ માધુર્યં ચોપજાયતે ॥ ૩૫ ॥

સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને રૂપ જેટલા સ્પષ્ટ છે તેટલો શબ્દ નથી. શબ્દનું સ્વરૂપ આવું અગમ્ય જેવું હોવાને લીધે જ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેને માટે ઘણાં પાનાં રોકાયેલાં છે એટલું જ નહીં પણ તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ચિંતકોએ જુદા જુદા વિચારો બાંધી રાખ્યા છે.

સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનના આઘ પુરુષ કપિલમુનિએ શબ્દને પ્રકૃતિનો વિકાર શબ્દ સ્વરૂપ વિશે કહ્યો છે. પ્રકૃતિ જડસ્વરૂપ છે, વ્યાપક છે. અનેક મતો આકાશ પણ પ્રાકૃતિક છે અને તેની ઉત્પત્તિ કપિલ શબ્દતન્માત્રાઓ દ્વારા થયેલી છે. (‘તન્માત્રા’નો સ્થાલ ‘પરમાણુ’ શબ્દથી આવી શકે છે.)

ત્રિફલાં લ્વણાક્તેન ભક્ષયેચ્છિષ્યકઃ સદા ।

ક્ષીણ(અગ્નિ)મેધાજનન્યેષા સ્વરવર્ણકરી તથા ” ॥ ૩૬ ॥—યાજ્ઞ-વલ્ક્યશિક્ષા પૃ. ૫ તથા નારદીયશિક્ષા પૃ. ૪૪૩ (બનારસ-સંસ્કૃત સિરિશ્ ૧૮૧૩) અર્થાત્

“સવારના પહોરમાં ઝઠીને આંબાનું, સાંચરાનું, બીલાનું, અઘેડાનું, શિરીષનું તથા હોરનું, કદંબનું, કળેરનું અને કરંજક [કળજી] નું દાતળ કરવું જોઈએ, એનાથી વાળીની શુદ્ધિ થાય છે. એ ઉપરાંત બધાં કાંટાવાળાં અને દૂધવાળાં વૃક્ષોનાં પણ દાતળ સ્વરશુદ્ધિ માટે લાભકારક છે. લવણ સાથે ત્રિફલાં સાવાથી સ્વરમાં શોભા આવે છે, બુદ્ધિ વધે છે અને અગ્નિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.”

૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને જણાવેલો છે :

“ પ્રકૃતેર્મહાન્ તતઃ અહંકારઃ તસ્માદ્ ગણથ્ચ ષોડશકઃ ।

તસ્માદપિ ષોડશકાત્ પઞ્ચભ્યઃ પઞ્ચ ભૂતાનિ ” ॥ ૨૨ ॥

વ્યાખ્યા—“ પઞ્ચભ્યઃ તન્માત્રેભ્યઃ પઞ્ચ ભૂતાનિ—આકાશાદીનિ તત્ર શબ્દતન્માત્રાદ્ આકાશં શબ્દગુણમ્ ”— (સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી)

“ પ્રકૃતિથી મહાન્ (મહત્—તત્ત્વ) નીપજે છે, તેમાંથી અહંકાર અને અહંકાર-માંથી સોઠ પદાર્થોનો ગણ પેદા થાય છે. પાંચમાંથી પાંચ ભૂતો નીપજે છે.” ૨૨. “ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ ભૂતો—આકાશ વગેરે—નીપજે છે. શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ ઉપજે છે અને આકાશનો ગુણ શબ્દ છે.”

ન્યાયદર્શનના અગ્રણી ગૌતમમુનિએ અને વૈશેષિક દર્શનના પુરોહા
 ગૌતમ-કણાદ કણાદમુનિએ શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને
 વર્ણવ્યો છે. કદંબગોલકન્યાયે વા વીચિત્રંગન્યાયે
 શબ્દનું પ્રસરણ પણ તેઓ માને છે.

જૈનદૃષ્ટિ મુખ્યપણે બે તત્ત્વોને સ્વીકારે છે : ચેતન અને જડ. જડના
 બે ભાગ છે—એક અમૂર્ત કોટિનું અને બીજું મૂર્તકોટિનું.
 જૈન પુદ્ગલ મૂર્તકોટિનું જડ કહેવાય અને આકાશ અમૂર્ત
 કોટિનું. શબ્દ મૂર્તિમંત છે માટે જ તે, જડ પુદ્ગલનો વિશેષ પ્રકારનો
 પરિણામ છે. શબ્દ અને આકાશ વચ્ચે ગુણગુણીનો વા કાર્યકારણનો સંબંધ
 જૈનદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી. ભાષાની—શબ્દની—વર્ણનાઓ આજે ય લોકા-
 કાશમાં પથરાયેલી છે. (‘વર્ણના’ની સમજ માટે ‘પરમાણુ’ શબ્દ
 પૂરતો છે.)

મૂલદ્રવ્યગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ જોતાં ‘શબ્દ’ નિત્ય કહેવાય

૪ “ ગન્ધ-રસ-રૂપ—સ્પર્શ-શબ્દાનાં સ્પર્શપર્યન્તાઃ પૃથિવ્યાઃ । અપ્-તેજો-
 વાયુનાં પૂર્વ પૂર્વમ્ અપોહ્ય આકાશસ્ય ઉત્તરઃ ”—ગૌતમમુનિપ્રણીત ન્યાયસૂત્ર અધ્યા ૦
 ૩ આદિ ૦ ૧ સૂત્ર ૬૦.

૫ “તત્ર આકાશસ્ય ગુણાઃ શબ્દ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગાઃ”—

વૈશેષિક દર્શન-પ્રશસ્તપાદમાધ્ય.

“ પરિશેષાદ્ ગુણો ભૂત્વા આકાશસ્ય અધિગમે લિજ્ગમ્ ”—

વૈશેષિકદ ૦ આકાશાનુમાનપ્રકાર પૃ ૦ ૨૫.

૬ “ સદ્-અંધયાર-ઉઝોઓ પમા છયા-ઽઽતત્તુ સિ વા ।

વર્ણ-રસ-ગંધ-ફાસા પુમ્મલ્પણં તુ લક્ષણં ” ॥ ૧૨ ॥—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
 અધ્ય ૦ ૨૮

૭ વક્તાનો જે અભિપ્રાય મૂલ દ્રવ્યવિશે પ્રવર્તે અને દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મો પ્રતિ
 ઉપેક્ષાકૃતિ દાલબે તે અભિપ્રાયનું નામ દ્રવ્યાર્થિકનય-મેદનો નિષેધ ન કરતી
 અમેદગ્રાહી દૃષ્ટિ-સન્મતિપ્રકરણ ગા ૦ ૩ ।

અને પરિણામગ્રાહી પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિ જોતાં ‘શબ્દ’ અનિત્ય કહેવાય.

શબ્દનું ઉપાદાનકારણ શબ્દની વર્ગણાઓ છે અને પ્રેરકકારણ વા સંયોજકકારણ જીવ છે. શબ્દના અણુઓની આકૃતિ વજ્રજેવી છે. ઉચ્ચાર્યમાણ વા ધ્વન્યમાન શબ્દ ગતિશીલ છે. મહાપ્રયત્નથી નીપજતો શબ્દ બાધક સામગ્રી ન હોય તો લોકના છેક છેડા સુધી પહોંચે છે અને પછી તે તૂટી જાય છે ત્યારે મંદપ્રયત્નથી પેદા થતો શબ્દ અમુક જ યોજનો સુધી ફેલાઈ પછી વીંચરાઈ જાય છે.

ભાષાની વર્ગણાઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે. તેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને અવિરોધી બે સ્પર્શ પળ હોય છે. વર્ગણાઓ પોતે ગતિશીલ નથી પરંતુ શબ્દરૂપે પરિણામ પામેલી વર્ગણાઓ ગતિશીલ છે.

૮ વક્તાનો જે અભિપ્રાય દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મોવિશે પ્રવર્તે અને મૂલ્યદ્રવ્ય પ્રતિ તટસ્થતા ઢાલવે તે અભિપ્રાયનું નામ પર્યાયાર્થિક નય—સામાન્યને ન નિષેધતી ભેદગ્રાહી દૃષ્ટિ—સન્મતિપ્રકરણ ગા. ૩ ।

૯ “ચઠહિ સમણહિ લોગો ભાસાઈ નિરંતરં તુ હોઈ ફુઢો ।

લોગસસ ય ચરમંતે ચરમંતો હોઈ ભાસાઈ ” ॥ ૧૦ ॥

इह कश्चिद् मन्दप्रयत्नो वक्ता भवति स ह्यभिमान्येव शब्दद्रव्याणि विसृजति तानि च विसृष्टानि असंख्येयात्मकत्वात् परिस्थूलत्वाच्च विभिद्यन्ते, भिद्यमानानि च संख्येयानि योजनानि गत्वा शब्दपरिणामत्यागमेव कुर्वन्ति । कश्चित्तु महाप्रयत्नः स कञ्च आदाननिसर्गाभ्यां भित्तैव विसृजति तानि च सूक्ष्मत्वाद् बहुत्वाच्च अनन्तगुण-कृत्वा वर्धमानानि षट्सु दिक्षु लोकान्तमाप्नुवन्ति ” इत्यादि—आवश्यक सूत्र-निर्युक्ति—पृ. १७.

આ સંબંધે વધારે સમગ્રતા માટે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું અગિયારમું ભાષાપદ અને તેનું વિવેચન જોઈ લેવું.

બૌદ્ધપરંપરાની દૃષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વ પંચસ્કંધાત્મક છે, તેમાં રૂપસ્કંધમાં
બૌદ્ધ શબ્દનો સમાવેશ છે એ જોતાં એ દૃષ્ટિ પળ શબ્દનું
 ભૌતિકસ્વરૂપ સ્વીકારે છે.

મહાન વૈયાકરણ પતંજલિ^{૧૧} અને વાક્યપદીયના પ્રણેતા મર્તૃહરિએ
પતંજલિ સ્ફોટરૂપ નિરવયવ શબ્દને નિત્ય કહ્યો છે અને
મર્તૃહરિ મુખાદિ દ્વારા ધ્વન્યમાન શબ્દને અનિત્ય કહ્યો છે. તે
 બન્ને વૈયાકરણો શબ્દના પરમાણુઓ હોવાનું સ્વીકારે
 છે. શ્રવણગોચર થતા ધ્વનિઓનું તેમણે ‘કૈલૈરી’ વાળી નામ આપેલું છે
 એટલું જ નહીં પણ—

“અનાદિનિધનં શબ્દ-બ્રહ્મતત્ત્વં યદ્-અક્ષરમ્ ।

વિવર્તતેઽર્થભાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ” ॥

[વાક્યપદીય શ્લો ૧]

૧૦ બૌદ્ધમતમાં ચાર આર્યસત્યોને તત્ત્વરૂપ જણાવેલાં છે: દુઃખ, સમુદય,
 માર્ગ અને નિરોધ. દુઃખના પાંચ પ્રકાર છે: વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ.
 દુઃખના પ્રકારભૂત એક ‘રૂપ’માં શબ્દનો સમાવેશ છે:—ષટ્દર્શનસમુચ્ચય-બૌદ્ધદર્શન.

૧૧ “કિં પુનર્નિત્યઃ શબ્દઃ આહોસ્વિત્ કાર્યઃ? સંપ્રપ્રહે એતત્ પ્રાધાન્યેન
 પરીક્ષિતમ્ × × × તત્ર ત્વેષ નિર્ણયઃ—યથેવ નિત્યઃ અથાપિ કાર્યઃ ઉભયથાઽપિ
 લક્ષણં પ્રવર્ત્યમ્” —મહાભાષ્ય-અભ્યંકરશાસ્ત્રી પૃ. ૧૩.

૧૨ “અણવઃ સર્વશક્તિવાદ્ ભેદ-સંસર્ગવૃત્તયઃ ।

છાયા-ઽઽતપ-તમઃ—શબ્દભાવેન પરિણામિનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્વશક્તૌ વ્યજ્યમાનાયાં પ્રયત્નેન સમીરિતાઃ ।

અત્રાણીવ પ્રતીયન્તે શબ્દાસ્ત્યાઃ પરમાણવઃ ॥ ૧૧૩ ॥

—વાક્યપદીય પ્રથમ કાંઠ.

૧૩ “સ્થાનેષુ વિદ્યુતે વાયૌ કૃતવર્ણપરિગ્રહા ।

વૈશ્વરી વાક્ પ્રયોક્તૃણાં પ્રાણવૃત્તિનિબન્ધના” ॥

—સ્યાદ્વાદરત્નાકર પ્રથમ ભાગ પૃ. ૮૧, અષ્ટતરણ.

અર્થાત્—“અનાદિ અનંત અને અક્ષરાત્મક શબ્દબ્રહ્મ, અર્થરૂપે વિકર્ત પામે છે અને તેનાથી જગતની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે”—એમ કહી તેઓ શબ્દતત્ત્વની અપૂર્વ—અવર્ણ્ય—પ્રતિષ્ઠા વર્ણવે છે.

આ રીતે આપણા મહર્ષિઓને શબ્દતત્ત્વનું દર્શન જુદી જુદી દૃષ્ટિ થયેલું છે. એ બધાં આર્ષદર્શનો અને યાંત્રિક શબ્દવિજ્ઞાનની વર્તમાન દૃષ્ટિ—એ બે વચ્ચે ક્યાંય સુમેળ બેસે છે કે કેમ? એનો ખુલાસો તો પાકટ અનુભવવાળો શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જ આપી શકે.

જે રીતે શબ્દના સ્વરૂપવિશે પ્રાચીન લોકોએ જુદા જુદા અનુભવો ઘડી રાખ્યા છે તે જ રીતે ‘શબ્દ’ અને ‘શબ્દાર્થ’ વા શબ્દ અને શબ્દાર્થ ‘પદાર્થ’ વચ્ચેના સંબંધપરત્વે પણ તેમની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન ચિંતકોના ઉક્ત વિચારો દ્વારા આપણે શબ્દના સ્વરૂપવિશે કોઈ એક નિર્ણીત સિદ્ધાંત નથી મેળવી શકતા એ મહેલ, પરંતુ જે સમયે આવા યાંત્રિક શોધનની આટલી બધી સામગ્રી ન હતી અને અત્યારે શિષ્ટ ગણાતી પ્રજા અસંસ્કારી જીવન ગુજારતી હતી તેવે સમયે પણ આપણા પૂર્વજ ચિંતકોના ચિંતનીય પ્રદેશમાં ‘શબ્દ’ પણ વિશેષ સ્થાન રોકી રહ્યો હતો અને એ ગૂઢ તત્ત્વને સમજાવા તેમણે પ્રબલ પ્રયત્ન ય સેવ્યો હતો—એટલી જ હકીકત આપણે માટે આજે ગૌરવરૂપ નથી ?

૪ તરતનું જન્મેલું બાલક માત્ર રડવાનો ધ્વનિ કરી શકે છે, જેમ જેમ એ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હસવાનો ધ્વનિ ય કરતું થઈ જાય છે.

પછી તો એ પોતાની વૃત્તિઓને વ્યક્ત કરવા શારીરિક માધ્યમોનો ય આશ્રય કરતાં શીખે છે અને એમ કરતાં કરતાં અર્થસૂચક માધ્યમ તૂટ્યા વ્યક્ત શબ્દો બોલતું બોલતું તે, તદ્દન સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ સુધી આવી જાય છે.

૧ જ ન્યાય માનવસમાજની ભાષાના ઘટતર માટે પળ ઘટમાન છે.
 માનવસમાજ પોતાના બાલ્યકાલમાં હતો ત્યારે અસ્પષ્ટ
 ‘શબ્દ’નું મૂળ શબ્દોનો કિકિયારીઓનો, મૂક માનવની પેઠે શારીરિક
 “શપ્ આક્ષોશ” નિશાનીઓનો અને વિશેષ સ્પષ્ટ વ્યવહાર માટે ચિત્રોનો
 ધાતુમાં ય ઉપયોગ કરતો કરતો પ્રૌઢ વય પામી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર-
 રણના યુગમાં આવ્યો ત્યારથી ભાષાની શરૂઆત થઈ કહેવાય.

સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણનું જ નામ ભાષા. ‘ભષ્’ ધાતુનો મૂળ અર્થ ‘વ્યક્ત
 વાણી’ છે.

૫ ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એ ન્યાયે જોઈએ તો ભાષાઓનો
 આરોવારો નહીં જણાય. ભાષાભેદનો આ પ્રવાહ
 ભાષાભેદનાં સનાતન છે. સ્પષ્ટરીતે જુદાં જુદાં નામપૂર્વક ભાષા-
 નિમિત્તો અને ભેદનો ઉગમ અને તેનો પ્રચાર થતાં મળે યુગો
 ભાષાના ભેદપ્રભેદો વીત્યા હોય પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષાનાં બીજ જ્યારથી રોપાયાં,
 ભાષાભેદનાં બીજ પળ ત્યારથી નસ્યાયાં માસે છે.

૬ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો^{૧૪} સર્વકાલે સદા સંભવે એવાં છે : ભૌગોલિક
 પરિસ્થિતિ, ઋતુઓની અનિયમિતતા, શીતતાનું
 ભાષાભેદનાં આધિક્ય, ઉષ્ણતાની પ્રબલતા, રાજ્યોની ક્રાંતિ, અન્ય
 નિમિત્તો અન્ય ભાષાઓનો સંપર્ક, સ્વચ્છ-શુદ્ધભાષાના આગ્રહની
 સ્થામી, શરીરનું અને ઉચ્ચારણનાં સાધનોની રચનાનું વૈવિધ્ય, બોલવાનાં સ્થાનો,

૧૪ વૈયાકરણોએ ‘શબ્દ’ પદનું પૃથક્કરણ કરીને એમ જણાવ્યું છે કે તેમાં
 ‘શપ્’ પ્રકૃતિ છે અને ‘દ’ પ્રત્યય છે. ‘શપ્’ ધાતુનો અર્થ ‘આક્ષોશ’ છે.
 ‘શબ્દ’ પદના મૂળમાં રહેલો ‘શપ્’ આ કિકિયારીઓનો સંવાદક જણાય છે.-
 (સિદ્ધહેમચંદ્ર અધ્યાય ૪-૨-૨૩૭)

૧૫ “ભાષિ વ્યક્તાયાં વાષિ”-સિદ્ધહેમધાતુસંગ્રહ તથા પાણિનીય ધાતુસંગ્રહ.

૧૬ “સર્વેષાં કારણવશાત્ કાર્યો ભાષાવિપર્યયઃ ।

માહાત્મ્યસ્ય પરિબ્રંશં મદત્સાત્તિશયં” તથા ॥

आस्यप्रयत्नो, करणो अने बाह्यप्रयत्नोनी विविध प्रकारनी अशुद्धिओ, अज्ञान, एक ज शब्दनां अनेकविध उच्चारणो, विजयी प्रजा अने पराजित प्रजा वच्चे गाढ संपर्क, पराजित प्रजानो ठेठ अंतःपुर सुधी प्रवेश अने लोहीनो संबंध, देशदेशांतरमां भ्रमण अने व्यापारादि कार्य माटे स्थिरवास, मिथ्याअभिमान, अशुद्ध उच्चारण, अशुद्ध वाचन अने व्याकरण तथा व्युत्पत्ति प्रति बेदरकारी वगैरे अनेकानेक कारणो भाषामेदने नीपजावी शके छे.

७ एक वार एम कल्पी लईए के कोई एक समाज शुद्ध उच्चारणोनी विशेष तरफेण करनारो छे. बहारनो खास संपर्क शुद्ध उच्चारण-वाळ्य समाजमां पण भाषामेदनां निमित्तो नथी. अने व्याकरण वा व्युत्पत्तिशास्त्र साथे सहानुभूति पण छे. तेम छतां प्रकृतिए निर्मेलं मानवनां उच्चारण-स्थानो सदा एकसरखां होवां के रहेवां संभवित नथी. वळी, उच्चारणस्थानो ऊपर जेमनी अस्सर सदा रहे छे

एवी प्राकृतिक गरमी, शरदी, खानपाननी विशेष प्रकारनी अनुकूलता वगैरेनी परिस्थिति सदा एकसरखी रहेवी पण घटमान नथी. एवां एवां सर्व सुलभ अनेक निमित्तोने लीधे उच्चार्यमाण वर्णनो रणको सदा काळ एकसरखो रहेतो नैथी.

प्रच्छादनं च विभ्रान्तिं यथालिखितवाचनेम् ।

कदाचिद् अनुवादश्च कारणानि प्रचक्षते ”

—रूपकपरिभाषा (षड्भाषाचंद्रिकामां अवतरण)

१७ “ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ”

—मीमांसादर्शन अ० १, पा० ३ अधि० ८ सूत्र २५.

“महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति । वायुर्नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितः मूर्धानमपह्नाय परावृत्तः वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दान् अभिभ्यनक्ति । तत्र अपराधेत अपि उच्चारयिता । यथा शुष्के पतिष्यामि इति कर्दमे पतति,

सङ्ख्य उपस्पृश्यामि इति द्विः उपस्पृशति । ततोऽपराधात् प्रकृता 'गावी'-आद्यो भवेयुः । न नियोगतोऽविच्छिन्नपारंपर्या एव इति"—शाबरभाष्य.

यदि हि एकान्तेन यादृशः परमुखात् शब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदा उच्चार्येत ततो वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां गवादिभिरिव न गाव्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसीत् इत्यध्यवसायाद् अनादित्वमङ्गीक्रियते ।

अपराधजस्य शब्दस्य संभवात् तु तदाशङ्कायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । 'प्रयत्ननिष्पत्तेः' इति । पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्नाभिव्यक्तिरेव हेतुत्वेन उपदिश्यते । अपर आह—“अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागिता' इति । यो हि अस्खलित-प्रयत्नः शब्दम् अभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमात्रात् सर्वे समानविधाना भवेयुः । यदा तु अप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्र अपराधजरूपा-न्तरापत्तिप्रसङ्गाद् न नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अथवा शब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यामपराधः सुनिपुणानामपि अविचलकरणानां दृश्यते किमुत अनिपुण-विगुणकरणानाम् ।

यश्च प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृतास्पदः ।

शब्दे स तदभिव्यक्तये प्रसजन् केन वार्यते ? ॥

अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता ।

सापराधेष्वसाधुत्वं व्यवस्थैवं च तत्कृता ॥

*

*

*

अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकाशकम् ।

साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

*

*

*

एक एवायं शब्दः पुरुषाऽशक्ति-प्रमादकारणादिभेदात् तां तां वर्णन्यून-अति-रेक-क्रमान्यत्व-आदिअवस्वामुपनतस्तेन तेन अपभ्रंशरूपेण गृह्यमाणः तमेव अर्थं प्रतिपादयति इति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरत्वैकान्तसिद्धिः"—(उक्तसूत्रं तन्त्रवार्तिक पृ० २७५-२७६ आनन्दाश्रम)

“अशक्तिजानुकरणार्थः—अशक्त्या कथंचिद् ब्राह्मण्या 'ऋतकः' इति प्रयोक्तव्ये 'लूतकः' इति प्रयुक्तम्"—(महाभाष्य अ० शा० पृ० ४५)

૮ ગમે તે વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કોઈનું વળળ વધારે પડતું વિવૃત્ત હોય છે વા સંવૃત્ત હોય છે, ઘોષ હોય છે વા અઘોષ હોય છે, કોઈનું વળળ વધારે પડતું નાસિક્ય રહે છે, એવો ઉચ્ચારણ કરનારાઓની વિવિધ પરિસ્થિતિ અને ઉચ્ચારણો ઉપર યની વિધવિધ અસર પળ સંભવ છે કે દન્ય અક્ષરો જ ન બોલી શકાય એટલે તર્વગને બદલે ટર્વા જ બોલાઈ જાય વા દન્ય 'લ' ને બદલે 'ર' જ નીકળી જાય, મૂર્ધન્ય 'ળ' ને બદલે 'ન' જ આવી જાય, બોલતાં બોલતાં એકને બદલે બીજો પળ સ્વર્ણ વર્ણ જ ચરી પડે, કેટલીક વાર વર્ણોનો વિપર્યાસ પળ થઈ જાય, વધારે પડતું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કે વધારે પડતું હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતના મેદનું અજ્ઞાન હોઈ વધારે પડતું તીવ્ર કે મંદ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, 'શ' 'ષ' 'સ' કે 'ચ' નો મેદ જતો રહે, 'ઋ' નાં વિવિધ ઉચ્ચારણો પ્રવર્તે, 'એ' કે 'અઈ' ના મેદનો તેમ જ 'ઔ' કે 'અઊ' ના મેદનો સ્થૂળ ધૂંસાઈ જાય, બે સ્વરો અવ્યવહિત રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ

૧૮ પાણિનિ વગેરે વૈયાકરણો પોતાના વ્યાકરણમાં જાણે એક સ્વરસંધિનું પ્રકરણ રાખ્યું છે તે જ, આ વાક્યનું પ્રબલ ઉદાહરણ છે :

દણ્ડ + અગ્રમ્ - દણ્ડાગ્રમ્ । તવ + ણ - તવૈષા । દેવ + ઇન્દ્રઃ - દેવેન્દ્રઃ ।

પ્ર + ઋઢઃ = પ્રૌઢઃ । પ્ર + ઋણમ્ - પ્રાણમ્ । રૂઢ + એવ - રૂઢેવ ।

ચિમ્બ + ઓષ્ઠી - { ચિમ્બોષ્ઠી, | પ્ર + એલ્યતિ - પ્રેલ્યતિ ।
ચિમ્બોષ્ઠી

દધિ + અત્ર - { દધ્યત્ર, | નદી + ણ - { નદિ-ણ
દધિયત્ર | નથેષા

ને + અનમ્ - નયનમ્ । નૈ + અકઃ - નાયકઃ ।

લો + અનમ્ - લયનમ્ । લૌ + અકઃ - લાવકઃ ।

તે + અત્ર - તેષ્ટ્ર । ગો + અક્ષઃ - ગવાક્ષઃ ।

દધિ - દધિ, દધિ । મધુ - મધુ, મધુ વગેરે.

बदलाई जाय, त्वराथी बोलवा जतां वच्चेना के अंतिम वर्णों खवाई जाय वा बदलाई जाय, विसर्ग अने 'ह', उपष्मानीय अने 'ह' तथा जिह्वा-मूलीय अने 'ह' ए बधा वच्चेनो विभाग जतो रहे, बे व्यंजनेनो अव्यवहित

१९ पाणिनि वगेरे वैयाकरणोए पोताना व्याकरणमां खास एक व्यंजनसंधिनुं प्रकरण आय्युं छे ते ज, आ बाबतनुं समर्थक उदाहरण छे :

ककुब् + मण्डलम्— } ककुम्मण्डलम्,
ककुब्मण्डलम्.

वाग् + मयम्—वाव्ययम् ।

वाग् + हरिः—वाग्घरिः ।

वाक् + शूरः—वाक्छूरः ।

कः + खनति—कखनति ।

कः + पचति—कपचति ।

कः + शेते—कश्शेते

कः + चरति—कश्चरति ।

भवान् + चरः—भवौश्चरः ।

पुम् + कामा—पुँस्कामा ।

नृन् + पाहि—नृँःपाहि ।

सम् + कर्ता— } संस्कर्ता
संस्कर्ता

त्वम् + करोषि— } त्वं करोषि
त्वक् करोषि

सम् + राट्—सम्राट् ।

सुगण् + शेते—सुगण्दशेते ।

भवान् + साधुः—भवान्त्साधुः ।

कः + अर्थः—कोऽर्थः

देवाः + यान्ति—देवायान्ति ।

अव्यय् + याति—अव्ययाति ।

वृक्षौ + इह— } वृक्षाविह,
वृक्षाइह

कः + उ—कयु ।

देवाः + आसते—देवायासते ।

सुगण् + इह—सुगणिह ।

कन्या + छत्रम्—कन्याच्छत्रम् ।

अर्कः—अर्कः, अर्कः ।

त्वक्—त्वक्क्, त्वक् ।

पुनर् + रात्रिः—पुनारात्रिः ।

गूढ् + तम्—गूढम् ।

उत् + स्थानम्—उत्थानम् ।

सः + एष—सैष (पादपूरणे) ।

वाक्—वाक्, वाग् ।

चक्षुः + च्योतति—चक्षुच्योतति ।

क्षीरम्—क्षीरम्, क्षीरम् ।

अप्सराः—अफ्सराः, अप्सराः ।

तत् + शेते—तच्छेते ।

तत् + टकारः—तट्टकारः ।

तत् + छनम्—तल्लनम् ।

भवान् + लुनाति—भवान् लुनाति । वगेरे.

રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ બદલી જાય, સંયુક્ત વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરવા જતાં આગલ કે વચ્ચે ગમે તે સ્વર ઉમેરાઈ જાય અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ તથા ‘દેવ’ બોલવા જતાં ‘દર્ણવ’ એવું બોલાઈ જાય—આવાં અનેકાનેક કારણોને લીધે નીપજતાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો જ સમય જતાં ભાષાભેદના પ્રવાહને જન્માવે છે.

૧ ‘અમુક પ્રકારનાં જ ઉચ્ચારણો શુદ્ધ છે અને એથી ઝલટાં અશુદ્ધ છે’ એવું પ્રામાણિકપણે માનતા અને એ જ પ્રમાણે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો પ્રયત્ન છતાં પોતે કલ્પેલા અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી મૂંસાવાનાં નથી ભ્રંસ કરવા પ્રબલ પ્રયત્ન સેવે છતાં ય તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો ઉક્ત કારણોને લીધે સમાજમાંથી સર્વથા અશ્રાવ્ય થયાં નથી, થતાં નથી તેમ થવાનાં પણ નથી જ.

૨૦ ‘જી’ નું ‘જ્ઞી’, ‘સ્ટેશન’ નું ‘જ્ઞસ્ટેશન’, ‘સ્થિતિ’ નું ‘જ્ઞસ્થિતિ’ ‘ભાર્યા’નું ‘ભારજા’ બગેરે ઉચ્ચારણો સુપ્રતીત છે ।

૨૧ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ.

આવેસ્તિક ઉચ્ચારણ.

એષામ્	અબેષામ્
પ્રતિ	પહિતિ
પૃથુ	પેરેથુ
મેષજ	બેષજ
શ્રેષ્ઠ	ક્ષેષ્ઠ

બગેરે અનેક ઉચ્ચારણો પ્રતીત છે.

૨૨ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એ, દે, ઓ, ઔ સિવાયના તમામ સ્વરોના અઘાર અઘાર મેદ બતાવેલા છે અને એ, દે, ઓ, ઔના બાર બાર મેદ કહેલા છે :

મુત—અ ૩ (ત્રણનો અંક ત્રિમાત્રિક ઉચ્ચારણનો ચોતક છે)

१ कृत अ ३ स्वरित

ए ज प्रमाणे दीर्घ અને ह्रस्व 'अ' ना पण सानुनासिक અને निरनुनासिक एवा बे प्रकार समझवा.

આ રીતે એક 'અ' નાં જ અઢાર ઉચ્ચારણો થાય છે. એ જ પ્રમાણે 'ઇ' વગેરે અઢાર સ્વરોનાં અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણો સમક્ષવાનાં છે.

‘ए’ वगैरे चार स्वरोनुं ‘ह्रस्व’ उच्चारण, पाणिनि वगैरे संस्कृत वैयाकरणोए स्वीकार्य नथी तेथी तेमना प्रत्येकना बार बार प्रकार ज थाय छे.

આ પ્રમાણે સ્વરોનાં અનેકવિધ ઉચ્ચારણો થાય છે. એ દરેક ઉચ્ચારણ અર્થવાહક છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

વર્તમાનમાં તો માત્ર ભેદો જ ગણાવવાના રહે છે પરંતુ તે પ્રત્યેક ભેદનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું કે શોધી કાઢવું અને તેની અર્થવાહકતા સમજાવવાનું સ્થાન અગમ્ય જેવું જણાય છે.

शोधाया, उच्चारणसंबंधी नाना मोटा अनेक^{३३} दोषोनी गवेषणा थई,
 शुद्ध शब्दने ज कामधेनुं^{३४} रूप अपायुं, अशुद्ध
 शुद्ध उच्चारणो शब्द घातकैरूपे वर्णवायो, शुद्ध उच्चारण ज मोक्षनुं
 माटेनो प्रयत्न असाधारण साधन कहेवायुं अने सर्वथा शुद्ध
 उच्चारण करे एवो एक श्रोत्रिय वर्ग ज ऊभो करवामां आव्यो—ए
 रीते शुद्ध उच्चारणनी प्रतिष्ठा माटे अनेकानेक प्रयत्नो
 छेवटे अशुद्धने थया छतां य अशुद्ध उच्चारणनी फरियाद मटी नहीं
 पण शुद्ध मानीने चलावबुं पळुं अने छेवटे ‘शिष्टोनी उच्चारण पद्धति विविध छे’
 एम ठरावी ए प्राकृत उच्चारणोने—स्वाभाविक
 उच्चारणोने पण आर्षताने लीधे शुद्ध मानीने नभावी लेवानुं ज आव्युं.

२३ “के पुनः संवृतादयः ?—संवृतः, कलः, ध्मातः, एणीकृतः, अम्बूकृतः, अर्धकः, प्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्षिणः, रोमशः”

“प्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हृतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः—” (महाभाष्य पृ० ३० वा० अ०)

२४ “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति” इति ।
 —(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन पृ० २९६ वा० अ०)

“नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बद्धवाप्रयैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति ये चिह्नमितभाषिणः ॥ ” —(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन पृ० २९६ वा० अ०)

२५ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स बाम्बजो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ —(महाभाष्य—पृ० ४ वा० अ०)

૧૧ વર્તમાનમાં જે ભાષા ‘સંસ્કૃત’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં ય અનાર્યજૈનસંપર્કને લીધે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતમાં પળ વેસી ગયા છે અને વિવિધ ઉચ્ચારણો થયાને કારણે વીજાં ઉચ્ચારણોની નીપજતો શબ્દભેદ પળ તેમાં વધી ગયો છે.

૧૨ મહાન્ શબ્દશાસ્ત્રી યાસ્કે અને આઘ વૈયાકરણ મહર્ષિ પાણિનિય સંપ્રદેહો શબ્દસંપ્રદ્ જોઈશું તો જણાશે કે તેમાં કેટલા ય ધાતુઓ અન્ય ભાષાના વેસી ગયા છે અને કેટલા ય ધાતુઓ તો વિવિધ ઉચ્ચારણોને પ્રતાપે ઁકમાંથી અનેક જેવા થઈ ગયેલા છે.

યાસ્કે—

યાસ્કનું ઉદાહરણ “લોટતે—લોઠતે । પિસ્યતિ—બિસ્યતિ । પ્રવતે—પ્લવતે । કવતે—ગવતે । રજતિ—લજતિ । ઋણ્વતિ—ઋણોતિ । ઇયર્તિ—ઈર્તે । ધ્રતિ—ધ્રાતિ—ધ્રયતિ । જયતિ—જવતિ । દ્રમતિ—દ્રવતિ ”—[નિસ્ત્ત પૃ૦ ૧૯૮] ઁપર જણાવેલા વધા પ્રયોગો ‘ગતિ’અર્થવાલ્લ છે.

“દાશતિ—દાસતિ”—આ પ્રયોગ ‘દાન’અર્થવાલ્લો છે.

—[નિસ્ત્ત પૃ૦ ૨૪૧]

૨૬ પિક અને તામરસ જેવાં અનાર્યપદો વેદમાં પળ વેસી ગયાં છે તથા મૂલ્તાઃ અનાર્ય ઁવાં શાલ્લિ (શાહિ—શાહ) તુરુષ્ક (તુર્ક—તરક) મિલ્લ અને મ્લેચ્છ (મલેક—મલેછ—મુલક) વગેરે પદો પળ વિષિષ્ટ સંસ્કાર પામીને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રચાર પામેલાં છે.

૨૭ ધુર—ધુર । હર્ષ—હરિષ । ચન્દ્ર—ચન્દિર । વગેરે સંસ્કૃત પદો, વિવિધ ઉચ્ચારણનો સ્પષ્ટ સંવાદ છે.

૨૮ નિરુષ્ક—વૈંકટેશ્વર પ્રેસની આશૃતિ.

“नवम्-नव्यम्-नूलम्-नूतनम्”—नवुं—[निरुक्त पृ० २४४]

“हरितः-सरितः”—नदी —[निरुक्त पृ० १६१]

“तोयम्-तूयम्”—पाणी —[निरुक्त पृ० १६०]

“उपरः-उपलः”—मेघ —[निरुक्त पृ० १५४]

“गभीरा-गम्भीरा । सरः-स्वरः । वाणी-वाणः”—एटले वाणी
—[निरुक्त पृ० १५६-१५७]

“ग्मा-आ । क्ष्मा-क्षा-क्षमा”—एटले पृथ्वी ।
—[निरुक्त पृ० १५५]

पौणिनि—

पाणिनिनृ
उदाहरण

“जि-जि अभिमवे” । दु-दु गतौ । क्षि-क्षै-सै क्षये ।

शु-सु गतौ । गृ-घृ सेचने । घृ-हृ कौटिल्ये । कै-गै
शब्दे । सै-श्रै पाँके । पै-वै शोषणे । राख्-लाख् शोषण-

अलम्पर्ययोः । द्राख्-ध्राख् शोषण-अलम्पर्ययोः । वख्-मख् गतौ । रङ्-लङ्
गतौ । इख्-ईख् गतौ । युङ्-जुङ् गतौ । अर्च-अञ्च् पूजयाम् । मुच्-गुच्
स्तेये” । लक्ष्-लृक्ष्-लृक्ष् लक्षणे । हील्-ही लज्जयाम् । स्फूर्छ्-स्मूर्छ्
विस्मृतौ” । धृज्-धृक्ष् ध्वज्-ध्वञ्ज् धृज्-धृक्ष् गतौ । वज्-व्रज् गतौ । गुज्-
गुक्ष् अव्यक्ते शब्दे । जज्-जक्ष् युद्धे । तप्-धूप् संतीर्षे । किट्-खिट्
उत्तीर्षे । यम्-जम् मैथुने । चम्-छम्-जम्-क्षम् अंदने । शुच्-चुच् अभि-
षवे । मील्-स्मील्-स्मील्-क्ष्मील् निमेषणे” ।

२९ सिद्धांतकौमुदी—धातुसंग्रह.

[१ पराजय करवो । २ गति करवी-जवुं । ३ क्षीण थवुं । ४ सौंचवुं । ५ कटि-
कृता । ६ शब्द करवो । ७ रोषवुं । ८ शोषावुं । ९ अलम्पर्य-वस-सर्पु-पत्युं । १०
पूजवुं । ११ चोरी करवी । १२ चिह्न-निशान करवुं । १३ लाजवुं । १४ भूलवुं ।
१५ गूँजवुं । १६ जूझवुं । १७ तपवुं । १८ त्रासवुं । १९ जहवुं । २० खावुं ।
२१ प्रवाही पदार्थमां बीजो प्रवाही भेळववो । २२ संकोचावुं ।]

શાસ્-શ્લાસ્ વ્યાપ્તૌ । શ્વલ્-શ્વલ્ ચલૈને । જોત્-જોત્ ભાસૈને । તક્ષ્-ત્વક્ષ્ તનૂકર્ણે । વાક્ષુ-વાહુ કાઙ્ક્ષાયૌમ્ । દે-ત્રૈ પાર્લૈને । લોક્-લોચ્ દર્શનિ । વૃધ્-ઋધ્-ૃધ્ વૃદ્ધૌ । શીભ્-ચીભ્ કેત્યને । વ્યે-ઝ્ય તન્તુ-સંતૌને । પ્રસ્-ઘ્લસ્ અદને । ભક્ષ્-મ્લક્ષ્ ભક્ષણે । ટલ્-ટ્વલ્ વૈલ્લેવ્યે । પૃત્-પૃજ્-પિજ્ સંપર્ચને । ચુળ્-છુટ્ છેદૈને । લજ્-લસજ્ લીડે^{૧૧} । શ્વલ્-શ્વલ્ મેદે^{૧૨} । ઇલ્-હેલ્ વિભાધાયૌમ્ । તસ્-દસ્ ઉપક્ષયે । દશ્-દંસ્ દર્શનિ । યજ્-યક્ષ્ પૂજાયામ્ । તિમ્-તીમ્-ષ્ટિમ્-ષ્ટીમ્ ઔદ્દીભાવે । અપની-ઓળ્ અપ-નયને । યુષ્-યુસ-પુસ વિભોગે । મૃશ્-મ્રંશ્ અધઃપતૈને ।

—[પાણિનિ ધાતુસંગ્રહ]

ધાતુઓનાં રૂપોમાં—

કરતિ-કરોતિ । અપનયતિ-ઓણતિ । કાશતે-કાશ્યતે । ધ્રુવતિ-ધ્રુવતિ । નૌતિ-નુવતિ । કૌતિ-કુવતિ । ધૂનોતિ-ધૂનાતિ । માનતે-માનયતે । લુપ્તતિ-લુપ્તયતિ । શ્રણતિ-શ્રાણયતિ । બોધતિ-બોધયતિ । બ્રુડતિ-બોલ્યયતિ । પૂર્યતે-પૂરયતિ । ચેતતિ-ચેતયતિ । મહતિ-મહયતિ । સ્તનતિ-સ્તનયતિ । ઘોષતિ-ઘોષયતિ । ભૂષતિ-ભૂષયતિ ।

ઉક્ત બધાં નામો, ધાતુઓ અને ધાતુરૂપોમાં નીપજેલી ઉચ્ચારણોની વિવિધતા અછતી રહે એવી નથી.

૧૩ એમાં કયું ઉચ્ચારણ પહેલું અને કયું પછીનું અથવા કયું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને કયું અશુદ્ધ એવો વિભાગ શી રીતે બતાવી શકાય ? છતાં એ

[૧ વ્યાપવું । ૨ સઢી જવું । ૩ પ્રકાશ । ૪ પાતલું કરવું । ૫ વાંછવું । ૬ પાલવું । ૭ જોવું । ૮ વધવું । ૯ શ્લષા કરવી । ૧૦ ઘણવું । ૧૧ વિહ્વલ થવું । ૧૨ મિશ્ર થવું । ૧૩ છેદવું । ૧૪ લાજવું । ૧૫ મેદવું । ૧૬ વાધા કરવી । ૧૭ ક્ષીણ થવું । ૧૮ જોવું । ૧૯ મીડું થવું । ૨૦ દૂર કરવું । ૨૧ વિભાગ કરવો । ૨૨ અધઃપાત થવો ।]

સંગ્રહ જોતાં એમ તો કલ્પી શકાય એવું છે કે સંગ્રહકારે જે શબ્દને પ્રથમ લીધો છે તેનું ઉચ્ચારણ આઘ ઉચ્ચારણ હોય અને પછી લીધેલો શબ્દ તે, એ આઘ ઉચ્ચારણનું બીજું ઉચ્ચારણ હોય.

૧૪ ઉક્ત કલ્પના અસંગત ન ભાસતી હોય તો એ બધો શબ્દસંગ્રહ આ નીચે જણાવેલાં વિવિધ ઉચ્ચારણોનો સમર્થક છે એમ કહી શકાય :

ઉપર જણાવેલા શબ્દસંગ્રહમાં ક્યાંક ‘ટ’ નો ‘ઠ,’ ‘પ’ નો ‘વ,’
 ‘ર’ નો ‘લ,’ ‘ક’ નો ‘ગ,’ ‘વ’ નો ‘ઓ,’
 ઉચ્ચારણભેદનું ‘હ્ય’ નો ‘ઈ’ થયો છે. ક્યાંક ‘અ’ નો ‘આ’
 પરિણામ કે ‘અય્,’ ‘મ’ નો ‘વ,’ ‘શ’ નો ‘સ’

બોલાયો છે. ક્યાંક ‘લ’ નો ‘તન,’ ‘ક્ષમ’ નો ‘ક્ષમ’ એવું અન્તઃસ્વર-
 વૃદ્ધિવાલું ઉચ્ચારણ થયું છે, ક્યાંક ‘હ’ નો ‘સ,’ ‘ઓ’ નો ‘ઉ’ તથા
 અનુસ્વારનો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક ‘ગ’ નો ‘જ,’ ‘વ’ નો વધારો,
 ‘ર’ નો વધારો, ‘ઈ’ નો ‘એ’ અને ‘ક્ષ’ નો ‘સ’ થયેલો છે. ક્યાંક
 ‘ગ’ નો ‘ઘ,’ ‘ધ’ નો ‘હ,’ ‘સ’ નો ‘શ,’ ‘પ’ નો ‘વ,’ ‘દ’
 નો ‘ધ,’ ‘વ’ નો ‘મ’ અને હસ્વનો દીર્ઘ થયેલો છે. વળી ક્યાંક ‘ય’
 નો ‘જ,’ ‘વક્ર’ ના ‘ક્રંક’ ની પેઠે ‘અર્ચ્’ નો ‘અચ્ચ,’ ‘દર્શ’ નો
 ‘દંસ્’ અને ‘લઙ્ઘ’ નો ‘લાઙ્ઘ’ થયેલો છે. ક્યાંક ન્યૂનાક્ષરતા આવી
 ગઈ છે. ક્યાંક ‘સ્પ’ નો ‘સ્મ,’ ‘ત’ નો ‘ધ,’ ‘ક’ નો ‘ખ,’ ‘ચ’
 નો ‘છ,’ ‘જ’ અને ‘ક્ષ,’ ‘શ’ નો ‘ચ’ તથા ‘શ’ ‘સ’ ‘ક્ષ’
 અને ‘લ’ નો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક ‘ઘ’ નો ‘જ,’ ‘ક્ષ’ નો ‘છ,’
 ‘દ’ નો ‘ત,’ ‘એ’ નો ‘એ,’ ‘ક’ નો ‘ચ’ થયેલો છે. ક્યાંક
 આઘ ‘વ’ લોપ પામી શેષ ‘ઋ’ નો ‘ઈ’ થઈ ‘એ’ થયેલો છે. ક્યાંક
 ‘ક’ નો ‘ચ,’ ‘વે’ નો ‘ઝ,’ ‘ચ’ નો ‘જ’ તથા ‘છ,’ ‘એ’ નો
 ‘હે,’ ‘ત’ નો ‘દ’ થયેલો છે. ક્યાંક ‘ષ’ વધી ગયો છે, ક્યાંક ‘ષ’

નો ‘સ’ અને ‘ઋ’ નો ‘ર’ બોલાયો છે. તથા ‘અપની’ નો ‘અપ’ ઉપસર્ગી ‘ઓ’ રૂપે થઈ ‘ઓળ્’ ધાતુમાં અંગરૂપ બની ગયો છે અને ‘ની’ નો અન્ત્ય ‘ઈ’ खरी ગયો છે.

ए रीते कहेवाती संस्कृत भाषाना उपर्युक्त शब्दोमां અને उदाहरणरूपे टांकैलां केटलांक क्रियापदोमां उच्चारणभेदनो प्रवाह अविच्छिन्नपणे घणा लांबा समयथी चाल्यो आवे છે ત્યારે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તો એ પ્રવાહ નિરન્તર વહી જ રહ્યો છે.

૧૫ ઉક્ત ધાતુસંગ્રહમાં બીંજી બીજી ભાષાના ધાતુઓ પળ પેટેલા છે
 સંસ્કૃતમાં અન્ય એ હકીકત તો સુદ યાસ્કે અને મહાભાષ્યકારે પોતે
 ભાષાના ધાતુનો પળ જણાવેલી છે : “ શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષુ એ
 પ્રવેશ, એ વિશે ભાષ્યતે ” x x x “ વિકારમસ્ય આર્યેષુ
 યાસ્ક અને ભાષ્યતે ‘ શવ: ’ ઇતિ ”—[યાસ્ક નિરુક્ત પૃ. ૧૦૪]
 ભાષ્યકાર “સ एषः शवतिर्गतिकर्मा गत्यर्थो धातुः कम्बोजेष्वेव
 ભાષ્યતે—म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते शवति-गच्छति-इत्यर्थः”—[નિરુક્તની
 दुर्गाचार्यकृत वृत्ति पृ० १०५—तथा महाभाष्य आह्निक १ पृ० २१]

આ ઉપરાંત એ જ પાના ઉપર “સર્વે દેશાન્તરે” વાક્યના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે—“ હમ્મતિ: સુરાષ્ટ્રેષુ, રંહતિ: પ્રાચ્યમચ્ચેષુ, ગમિમેવ તુ આર્યા: પ્રયુજ્જતે । ” અર્થાત્ ‘ શવ્ ’ ઇટલે ‘ જવું ’ એવો પ્રયોગ અનાર્ય એવા કંબોજ દેશમાં જ પ્રચલિત છે, આર્યલોકો તો ‘ શવ ’ નો અર્થ ‘ મહદું ’ કરે છે. ‘ હમ્મ્ ’ ઇટલે ‘ જવું ’ એવો પ્રયોગ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રચલિત છે અને પ્રાચ્યમચ્ચ દેશમાં ‘ રંહ્ ’ ઇટલે ‘ જવું ’ નો પ્રયોગ ચાલે છે, ત્યારે આર્યલોકો ‘ ગમ્ ’ (ઇટલે ‘ જવું ’) નો પ્રયોગ કરે છે.

ભાષ્યકારનો ઉક્ત ઉદ્દેશ એવું ઠરાવે છે કે ‘ ગમ્ ’ ધાતુ આર્યશાસ્ત્રનો છે, ‘ શવ્ ’ કંબોજ પ્રદેશનો છે અને ‘ હમ્ ’ ધાતુ સુરાષ્ટ્ર તરફનો તથા ‘ રંહ્ ’ ધાતુ પ્રાચ્યમધ્ય બાજુનો છે. (પ્રાચ્યમધ્ય એટલે પૂર્વના મધ્ય દેશો— આર્યવર્તમાં જે દેશો પૂર્વમાં આવેલા છે તેઓમાં જે મધ્યવર્તી દેશો છે તે ‘ મગધ ’ વગેરે દેશો.)

૧૬ સુદ વેદમાં પળ ‘ પિક ’ વગેરે કેટલાક શબ્દો એવા મળે છે કે જેમની પરંપરા મ્લેચ્છોમાં જલ્લવાયેલી હોય. મહર્ષિ વેદોમાં પળ અનાર્ય જૈમિનિએ રચેલા મીમાંસાદર્શનમાં “ ચોદિતં તુ પ્રતી- શબ્દોનો પ્રવેશ યેત અવિરોધાત્ પ્રમાણેન ”—[અધ્યાય ૧ પાદ ૩ સૂ. ૧૦ અધિકરણ ૫] એવું એક સૂત્ર છે. તેના ભાષ્યમાં શ્રીશંકરમુનિ જણાવે છે કે—

“ અથ યાન્ શબ્દાન્ આર્યા ન કસ્મિંશ્ચિદર્થે આચરન્તિ મ્લેચ્છાસ્તુ કસ્મિંશ્ચિત્ પ્રયુજ્જતે યથા પિક-નેમ-સત-તામરસ-આદિશબ્દાઃ તેષુ સદિહઃ । કિં નિગમ-નિસ્ક્ર-વ્યાકરણવશેન ધાતુતોઽર્થઃ કલ્પયિતવ્યઃ ઉત યત્ર મ્લેચ્છા આચરન્તિ સ શબ્દાર્થઃ ? ઇતિ ” તાત્પર્ય એ છે કે વેદોમાં ‘ પિક ’ ‘ નેમ ’ ‘ સત ’ ‘ તામરસ ’ વગેરે એવા કેટલાક શબ્દો મળે છે કે જેમનો પ્રયોગ આર્ય લોકો કરતા નથી પણ મ્લેચ્છો કરે છે તો પછી એવા અનાર્ય શબ્દોનો અર્થ શી રીતે સમજાવો ? શું નિગમ નિસ્ક્ર કે વ્યાકરણ દ્વારા એવા શબ્દોનો અર્થ મેલ્લવો કે મ્લેચ્છો જે અર્થમાં તે શબ્દોને વાપરે છે તે અર્થ ગ્રહણ કરવો ? આના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે “ જ્યાં વૈદિક પરંપરા સાથે કશો વિરોધ ન આવતો હોય ત્યાં મ્લેચ્છોએ માનેલો અર્થ લેવામાં ય કશો બાધ નથી. ”

ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો દ્વારા એવું પ્રમાણિત થાય છે કે આર્યભાષામાં અનાર્ય ભાષાના શબ્દો પેસી ગયેલા હતા અને તે પળ લાંબા સમયથી.

“ ન મ્લેચ્છિતૈવા નાપભાષિતૈવા મ્લેચ્છો હ વા એષ યદ્ અપશબ્દઃ
મ્લેચ્છ મા ભૂમ ઇતિ અધ્યેયં વ્યાકરણમ્ ”—[મહાભાષ્ય પૃ૦ ૪]
અપભ્રંષ્ટ બોલનારને આ રીતે મ્લેચ્છ થઈ જવાની સંભત ધમકી છતાં ય
આર્યભાષામાં અનાર્ય શબ્દોનો પેસારો અટકી શક્યો નહીં.

૧૭ તાત્પર્ય એ છે કે ઉચ્ચારણોની શુદ્ધિ જાળવનારા સમાજમાં પણ એ
રીતે ભાષાભેદનાં નિમિત્તો હમેશાને માટે ઝુમાં જ હોય છે તેથી ઊપર કહ્યું છે
તેમ સ્પષ્ટભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેનાં ભેદક કારણોની ઉત્પત્તિ એ બન્ને સહભૂ
હોવી અસંભવિત માસતી નથી.

૧૮ એમ છે છતાં ય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી ભાષા-ભાષા વચ્ચેનો વિવેક
થઈ શકે છે. ભાષાભેદનાં નિમિત્તો ગમે તેટલાં પ્રબલ હોય તો પણ શબ્દો
પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડતા નથી, ઉચ્ચારણોમાં
વિવિધ ઉચ્ચારણોનું વિવિધતાનું વિવિધતાનું વિવિધતાનું
સાંકર્ય છતાં વિવિધતાનું વિવિધતાનું વિવિધતાનું
સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ વિવિધતાનું વિવિધતાનું વિવિધતાનું
ભાષા-ભાષા વચ્ચેના પેટે તે તે શબ્દો મૂળરૂપે દટાયેલા જ હોય છે. ધૂલ-
ભેદની પરખ ધોયા જેવા શબ્દશાસ્ત્રીઓ એવાં મૂળ રૂપોને શોધી
કાઢી અને તેમનું પરસ્પર તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરી
ભાષા-ભાષા વચ્ચેના વિભાગને સમજી શકે છે અને આપણા વેદવારાના ઇન્દ્રા-
દિક શબ્દશાસ્ત્રીઓ એ રીતે જ આર્યભાષા અને અનાર્યભાષા વચ્ચેના ભેદને
પારખી તારવી બતાવ્યો છે.

૧૯ અહીં ગુજરાતી ભાષાના તુલનાત્મક સંબંધને લક્ષ્યમાં રાખીને
તુલનાત્મક રીતે વર્તમાન સર્વ આર્યભાષાઓના મૂળભૂત વ્યાપક
સર્વ આર્યભાષા-પ્રાકૃત ભાષાના પ્રાદુર્ભાવની થોડી ચર્ચા કરી
ઓના મૂળભૂત લેવાની છે.
વ્યાપક પ્રાકૃતની
ચર્ચા

ते मूळभूत प्राकृतनुं आदिम स्वरूप आपणी सामे नथी परंतु विशेष परिवर्तनवाळुं तेनुं साहित्यिक स्वरूप वर्तमानमां व्यापक प्राकृतनुं साहित्य उपलब्ध छे. प्राचीन प्राकृतमां लिपिबद्ध थयेली अशोकनी धर्मलिपिओ वगैरे शिलालेखो, आचारांग वगैरे जैन अंगउपांग ग्रंथो अने मज्झिमनिकाय आदि बौद्ध पिटक साहित्य वगैरेमानुं जे प्राकृत आपणने वांचवा मळे छे ते द्वारा आदिम मूळभूत प्राकृतना स्वरूपनी आछी कल्पना करी शक्या खरी.

२० आदिम प्राकृतना समयविशे कहेवुं होय तो एम जरूर कही शक्या के जे काळे वेदोनी भाषा जीवती हती ते आदिम प्राकृतनुं स्वरूप अने समय काळने आदिम प्राकृतना आविर्भावनो काळ गणी शक्या—वेदोनी ऋचाओमां जे भाषा वर्तमानमां सचवायेली छे ते आज हजारो वर्षथी बोलाती बंध थई गई छे. परन्तु ज्यारे ते मात्र शिष्टोनी नहीं किन्तु सर्वजनमां व्यापेली साधारण भाषारूपे जीवती हती त्यारे तेनुं ‘ आदिम प्राकृत ’ नाम आपी शक्या.

२१ उक्त कारणोने लीघे परिवर्तनना प्रवाहमां पडेली जीवती वैदिक भाषाने आर्योनी जीवंत भाषा कहो के आदिम प्राकृत कहो: ज्यारे भाषा बोलवाना व्यवहारमां होय छे त्यारे प्राणवंती होय छे, एवी चेतनवंती भाषा कदी एक रूपमां ज जकडाई रहेती नथी, तेमां एक ज शब्दनां अनेक उच्चारणो प्रवर्त छे. आ जातनुं उच्चारणवैविध्य ज भाषानुं जीवंतपणुं छे.

२२ आपणे एक एवो समय कल्पीए के ज्यारे वैदिक भाषा बोलवाना अने लखवाना बने उपयोगमां आवती हती. अहीं ए न भूलवुं जोईए के

जे भाषा लखवाना उपयोगमां रूढ थई गई होय—लिपिबद्ध साहित्यमां उत्तरी गई होय—तेमां परिवर्तननो अवकाश नहिवत् रहे छे. परंतु जे भाषा निरंतर बोलवाना प्रवाहमां वहेती होय, जेने लीओ, वृद्धो, अभण लोको जेवा के गोवाळियासुद्धां वापरता होय ते भाषा परिवर्तनना प्रवाहमां पड्या विना न ज रही शके.

२३ अमुक स्वर उदात्त बोलवो, अमुक स्वर अनुदात्त बोलवो ए

जीवती वैदिक
भाषामां उच्चार-
णोनुं अनियंत्रण

प्रकारनां वैदिक शब्दो संबंधे प्रवर्ततां उच्चारणनिय-
मनो जोतां ए जरूर जणाई आवे एवुं छे के ज्यारे
ते भाषा बोलवाना पूरपाट प्रवाहमां तणावानी अव-
स्थाए पहेंची हशे त्यारे तेमां ते नियमनो सचवावां

शक्य ज नहीं रखां होय. संस्कारी लोकोमां य वैदिक स्वरोनां उक्त उच्चारणो आजे अशक्य जेवां थई पड्यां छे तो पछी यास्कनी पहेलांना साधारण जनसमूहमां आजनी जेवी अशक्यता कल्पवी कठण भासती नथी. ऊलटुं पाणिनिए प्रवर्तविली स्वरप्रक्रियानां नियमनो एम सूचवे छे के तेमना समये साधारण जनसमूहमां उच्चारणोनी अराजकता प्रवर्तती हती अने ते अराजकता वैदिक कर्मकांडमां न पेसे ते माटे तेमने आखी स्वरप्रक्रिया रचवी पडी हती.

२४ आजे पण आपणी चालु भाषामां एक शब्द संबंधे य स्वरगत

जीवती भाषामां
उच्चारणोनी
व्यवस्था न ज
रही शके

उच्चारणो जुदां जुदां मालूम पडे छे : काम—काम—
कौम । लीबडो—लेंबडो । ईम—एम । जीम—जेम ।
तीम—तेम । नथी—नय । नानुं—नेनुं । जेनुं—जीनुं ।
ए रीते बोलवाना व्यवहारमां आक्ता वैदिक शब्दोमां
य स्वरगत विविध उच्चारणो प्रवर्ततां हतां.

સંવૃત્તૈ, કલ, ધ્માત, ણીકૃત, અંબૂકૃત, અર્ધક, પ્રસ્ત, નિરસ્ત, પ્રગીત, ઉપગીત, ક્ષિવ્ણ, રોમશ, અવિલંબિત, નિર્હત, સંદષ્ટ, મહાભાષ્યકારે અને વિકીર્ણ, વગેરે ઉચ્ચારણ સંબંધી અનેક દોષોનું મહાભાષ્યકારે જે વિવરણ કરેલું છે તે પળ તેમની અગાઉ પ્રવર્તેલી ઉચ્ચારણોની અરાજકતાનું સમ-
મહાભાષ્યકારે
વર્ણવેલાં ઉચ્ચાર-
ણોનાં દૂષણો
 ર્યક છે.

૩૨ જુઓ ટિપ્પણ ૨૩.

સંવૃત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે સ્વરા ઉચ્ચારસ્થાનની લગોલગ જીભ આવી જતાં સંવૃત દોષ થાય છે. સંવૃત = આચ્છાદિત અર્થાત્ ઉચ્ચારણસ્થાનની લગોલગ જીભ આવી જતાં શુદ્ધઉચ્ચારણ ઠંકાઈ જાય છે.

કલ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જીભ સ્વોડા ઉચ્ચારણસ્થાન તરફ વળે ત્યારે ‘કલ’ દોષ થાય છે.

ધ્માત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી ‘ધ્માત’ દોષ થાય છે: આ ધ્માત દોષને લીધે હસ્વ વર્ણ પળ દીર્ઘ જેવો ભાસે છે.

ણીકૃત—સંશયયુક્ત ઉચ્ચારણ.

અંબૂકૃત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યમાણ શબ્દ મોઢામાંને મોઢામાં જ રહે પળ બહાર વ્યક્ત ન થાય તે અંબૂકૃત.

અર્ધક—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં ન્યૂનરીતે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી અર્ધક દોષ થાય છે. અર્ધક દોષને લીધે દીર્ઘ વર્ણ પળ હસ્વ જેવો ભાસે છે.

પ્રસ્ત—જ્યારે ઉચ્ચારણ સ્વચાઈ ગયા જેવું થાય ત્યારે પ્રસ્ત દોષ થાય.

નિરસ્ત—ઉચ્ચારણમાં જ્યારે નિષ્પુરતા આવે ત્યારે નિરસ્ત દોષ થાય.

પ્રગીત—ઉચ્ચારણ જ્યારે ગીત જેવું થાય ત્યારે પ્રગીત દોષ થાય.

ઉપગીત—જ્યારે ઉચ્ચારણ પ્રગીત જેવું ભાસે ત્યારે ઉપગીત દોષ થાય.

ક્ષિવ્ણ—જ્યારે ઉચ્ચારણ કંપાયમાન જણાય ત્યારે ક્ષિવ્ણ દોષ થાય.

રોમશ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જ્યારે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે ધેરાપણું આવે ત્યારે રોમશ દોષ થાય.

૨૫ ઉચ્ચારણોની અરાજકતા જ ભાષાના દેહરૂપ મૂલ શબ્દોને અનેક આકારોમાં પરિણામે છે. સ્વરગત તેમજ વ્યંજનગત ઉચ્ચારણોની વિવિધતાને લીધે એક શબ્દ અનેક જેવો ભાસમાન થાય છે :

લોટ્-લોટ્ । પ્રવ્-પ્લવ્ । હરિત્-સરિત્ । ક્ષુદ્રક-સ્વુદ્ગ । ક્ષુલ્લક-સ્વુલ્લગ ।
 જીવતી ભાષામાં પશ્ચાત્-પશ્ચા-પચ્છ । યુષ્માસુ-તુમ્હાસુ । યુષ્મે-તુમ્હે ।
 એક જ શબ્દનાં અસ્માસુ-અમ્હાસુ । અસ્મે-અમ્હે । મહ્યમ્-મય્હં-મજ્જાં-
 વિવિધ ઉચ્ચાર- મહ । ત્વા-ત્વયા-તદ્ । ત્વે-તુવે । ત્વયિ-તયિ-તદ્ ।
 ણોનાં ઉદાહરણો શ્રવણા-શ્રોણા-સોણા । હસ્ત-શ્વસ્ત । પ્રતિ-પદ્ધતિ ।
 અન્ન-અન્ન । દેવ-દણ્વ । ત્વા-થ્વા । સા-હા । વિશ્વસ્ય-વિસ્પહે ।
 સ્થૂલ અક્ષરઘાટાં દ્વારમ્-દ્વારેમ્ । એતસ્મિન્-એતમ્હિ । સ્વાયઃ-હસ્તય ।
 પદો આવેસ્તિક અહિ-અસ્મિ । પશ્ચાત્-પસ્કાત્ । સ્તૌમિ-સ્તઓમિ ।
 ભાષાનાં છે પ્ર-ફ્ર । બ્રૂતે-મ્રૂતે । અસિ-અદ્ધિ । હુતાશ-આતિશ્ ।
 સકૃત્-હકેરેત્ । વસુમતે-વોદુમ્હતે । તથા-તથા । તાવત્-દાવ । આર્ય-
 આરિય-અય્ય-અજ્ઞ । ભવતિ-મોદિ-મોતિ । પૂર્વ-પુરવ । દેવાત્-દેવાતો-દેવાદો ।
 એવ-ય્યેવ । નર-નલ । હંસ-હંશ । શુષ્ક-સુષ્ક । કષ્ટ-ક્ષસ્ટ । પટ્ટ-પસ્ટ ।
 અર્થ-અસ્ત । સાર્થ-શસ્ત । જન-યણ । અન્ય-અન્ન-અઞ્જ । ગચ્છ-ગશ્ચ ।
 યક્ષ-યક્ષ । પ્રેક્ષ-પેસ્ક । રાજ્ઞા-રાચિજા-રઞ્જા । પર્વત-પવ્વત । સદન-સત્તન ।
 શીલ-સીલ-સીલ । કુટુમ્બ-કુતુંબ । સ્નાન-સિનાન । કષ્ટ-ક્ષસ્ટ । યાદશ-
 જારિસ-જાદિસ-જાતિસ-યાતિસ । દૃષ્ટ-દિદ્ધ-તિદ્ધ । દુર-તૂર । મેઘ-મેઘ ।

અવિલંબિત—બહુ વેગથી ઉચ્ચારણ કરતાં અવિલંબિત દોષ થાય.

નિર્હત—ઉચ્ચારણમાં રુક્ષતા આવે ત્યારે ‘નિર્હત’ દોષ થાય.

સંદષ્ટ—લાંબા સ્વર—રાગ દ્વારા ઉચ્ચારણ કરવા જતાં સંદષ્ટ દોષ થાય.

વિકીર્ણ—વિવક્ષિત વર્ણને બદલે તેને મળતો જ બીજો વર્ણ બોલાય તે વિકીર્ણ દોષ. ‘વ’ ને બદલે ‘બ’ નું કે ‘પ’ ને બદલે ‘ફ’ નું ઉચ્ચારણ વિકીર્ણ કહેવાય.

વ્યાઘ્ર-વક્ત્ર | રાજા-રાચા | પૃષ્ઠ-પટ્ટ-પિટ્ટ-પુટ્ટ | ગૌરી-ગઝરી-ગોરી | તૃણ-તણ-તિણ | દયિતેન-દયિણ-દઙ્ગિણ-દઙ્ગં | દેવસ્ય-દેવત્સ-દેવસ્યુ-દેવસુ-દેવહો | તૃણાનામ્-તણાણં-તણહં | તરોઃ-તરુહે | દત્ત-દિણ્ણ-દિન્ન |

આગળ જણાવેલા યાસ્ક અને પાણિનિના શબ્દસંગ્રહમાં અને આ શબ્દોમાં જે પહેલો શબ્દ છે તેને મૂળરૂપે કલ્પ્યો છે અને પછીના શબ્દોને, તે મૂળ શબ્દના જ ઉચ્ચારણભેદથી નીપજેલા કલ્પ્યા છે.

૨૬ અહીં જે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જુદાં તેને તો એમ જ માસે એવું છે કે તે પ્રથમ શબ્દ અને તે પછીના બીજા બીજા શબ્દો તે બધા એક બીજાથી તદ્દન જુદા જુદા છે જ્યારે યોગ્ય રીતે તેમ નથી, કિંતુ જે જીવંતી ભાષા ઉચ્ચારણભેદના સપાટામાં આવે છે તેનું ઘડતર જ આમ થાય છે.

સોનું વિશિષ્ટ નિમિત્તને લીધે પોતાની પૂર્વ આકૃતિ કલશરૂપતાનો પરિત્યાગ કરે છે અને અન્ય આકૃતિ—મુકુટરૂપતા—ને સ્થૂલ પદાર્થના પરિવર્તનની પેટે ભાષાદેહનું પરિવર્તન શીઘ્ર ગમ્ય થતું નથી

ધારણ કરે છે. એ બનાવ જેટલો સરલ અને ગમ્ય છે તેમ કોઈ પણ મૂળભાષાના શબ્દદેહમાં પરિવર્તન—પરિણામાંતર—થવાનો બનાવ એટલો સરલ નથી અને ગમ્ય પણ નથી. અમુક કાળે બધા લોકો એક સાથે કોઈ પણ ચાલતી ભાષાને તજી દે અને તેને સ્થાને બીજી તદ્દન નવી ભાષાને અપનાવી લે એવો તર્ક પણ ભાષાના પરિણામાંતર માટે ઘટતો નથી. કેટલીક એવી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે કે જે લોકધારણાને અધીન રહીને ચાલે છે ત્યારે ભાષાના પરિણામાંતરની પ્રવૃત્તિ તેથી ઝલ્લટી છે.

ભાષામાં તો જમીનમાં વાવેલા બીજની પેટે કાલપરિપાકાનુસાર પરિવર્તનની ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. પરિવર્તનની ક્રિયા જ એવી છે કે જે જાણ્યે અજાણ્યે પ્રવર્તમાન રહી પરિણામાંતરને નીપજાવે છે.

૨૭ જે સમયની ભાષાવિશે આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ તે, આર્યોની પ્રથમાવસ્થાનો સમય છે. તેવે સમયે આર્ય પ્રજાનો નિવાસ અમુક એક પરિમિત સ્થાન ઉપર હતો. યથી તેમની વચ્ચે બોલાતી જીવતી ભાષા કાંઈ ચપટી વગાડતાં જ પરિણામાંતરને ન પામે.

આર્યોનાં વિધવિધ ઉચ્ચારણો ચાલુ હોય અને તેને અંગે ભાષામાં પરિણામાંતરે ય પ્રસરતું હોય. આ ક્રિયાની ચાલુ સ્થિતિમાં જ્યારે આર્યો વિસ્તરવા લાગ્યા—સિંધુ પંચનદ—સરસ્વતી—દૃષદ્વતી આર્યોનો વિસ્તાર અને ગંગાયમુનાને કાઠિ થતાક તેઓ આજ્યા આર્યો— અને તેમની વર્તમાં ફેલાયા અને ઠેઠ દક્ષિણ સુધી પહોંચી ગયા ભાષાનું પરિવર્તન ત્યારે તેમની જે ભાષા એક સમયે ખાસ પરિણામાંતરથી મુક્ત હતી તે હવે તેવી જ ન રહી શકી. જ્યારે અન્ય અન્ય ભાષાભાષી પ્રજાસાથે અનેક રીતે ગાઢ સંપર્ક થાય ત્યારે મૂળ ભાષા પરિણામાંતરને ન પામે એ બને પણ કેમ ?

વિજયવંત પ્રજા જ્યાં જ્યાં પોતાનો વિજયક્ષંડો ફરકાવે છે ત્યાં ત્યાં તેને લોકપ્રિય શાસકની રીતે અનેક લોકોના ગાઢ સંબંધમાં આવવું જ પડે છે. વિજયી અને પરા-ધર્માં આવવું જ પડે છે. પરાજય પામેલી પ્રજા સાથેના જિત પ્રજાના વ્યવહારમાં વિજયી પ્રજાનો ભાષાપ્રવાહ છૂટથી વહેતો સંપર્કથી ભાષાનું હોય છે એવે પ્રસંગે વિજયી પ્રજાની અને પરાજિત પરિવર્તન પ્રજાની ભાષા પરિણામાંતરને નપામે એમ બને જ નહીં.

વિજયી પ્રજા પોતાની મૂળભાષાને લેશ પણ વિકૃત કર્યા વિના વ્યવહાર ચલાવવા જાય તો તેનો ભાષાવ્યવહાર જ અટકી પડે. અને શાસકની સ્થિતિમાં મૂકાયેલી કોઈ પણ પ્રજા માત્ર ભાષાના મૂળ દેહની રક્ષા માટે પરાજિત લોકોસાથે ભાષાવ્યવહાર જ ન રાખે એ તો તદ્દન

અસંભવિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બન્ને પ્રજા અમુક પ્રકારની બાંધછોડ જરૂર કરે એટલે શાસક પ્રજા, પોતાની મૂળભાષાના શબ્દદેહમાં પરાજિત પ્રજાની ભાષાના અનેક શબ્દો આવવા દે અને તેમનું ઉચ્ચારણ પોતાની ઢબે કરે પણ પરાજિત પ્રજા સમક્ષે એવું અને પરાજિત પ્રજાઓએ પણ તેમની મૂળભાષામાં વિજયી પ્રજાની ભાષાના શબ્દો મેળવી અને તેમનું પોતાની ઢબે પણ શાસકો સમક્ષી શકે એવું જ ઉચ્ચારણ કરવું રહ્યું.

આમ બધાં અનેકવિધ સમ વિષમ ઉચ્ચારણોની અસર ભાષા ઉપર એવી ચાલુ રહે છે કે જતે દહાડે તે અસલ ભાષા કેમ જાણ્યે યોવાઈ ન ગઈ હોય અને તેને સ્થાને પ્રજામાં તદ્દન નવી ભાષા ન આવી ગઈ હોય એવી પરિસ્થિતિ આવી જાય છે.

વખત વહેતાં આર્યોની ભાષા પણ એ જ સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગઈ હતી.

૨૮ જેમ અત્યારે અંગ્રેજો આપણાથી અતડા રહે છે, આપણામાં મળતા નથી, મળવું પડે ત્યાંય અલ્લિસ જેવા રહે છે, આપણી સાથે તેમનો કૌટુંબિક સંબંધ નથી તેમ તે વખતે આર્યોએ નહીં કરેલું.

એઓ તો જેમ જેમ વિસ્તરતા ગયા તેમ તેમ અનેક આદિમ જાતિઓના સહવાસમાં આવતા ગયા, વિવિધ જાતિની આદિમ આર્યોના અંતઃપુર જનતા ઠેઠ આર્યોના અંતઃપુર સુધી પહોંચી ગઈ, સુધી આદિમ આદિમ જાતિની અનેક રમણીઓ આર્યોનું ગૃહિણીપદ જનતાનો પ્રવેશ શોભાવ્યું. આમ શાસક અને શાસિત વચ્ચે લોહીનો અને તેની ભાષા સંબંધ બંધાયો અને અનેકાનેક આદિમ જાતિઓ ઉપર અસર આર્યોમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. આવી પરિસ્થિતિમાં શાસક અને શાસિત વચ્ચે કયો વ્યવહાર નહીં પ્રવર્ત્યો હોય ? લેવડદેવડનો, પ્રેમનો, વિદ્યાના આદાનપ્રદાનનો, કલ્હનો, એક બીજાના મનોભાવ સમજવાનો,

ઘરને લગતાં અનેક કાર્યોના આદેશપ્રત્યાદેશનો આવા આવા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં તે બંને પ્રજાને બંનેને સાધારણ એવી એક ભાષા વિના ચાલી શકે શકે ?

૨૯ તન્ત્રવાર્તિકકાર કુમારિલ ભટ્ટ કહે છે કે—

“^{૩૩}જેવું પદ વેદવેદાંગમાં વપરાયું છે બરાબર તેવું જ

આર્ય ભાષામાં પદ મ્લેચ્છભાષામાં ઉપલબ્ધ હોય અને ત્યાં તેનો પ્રવેશોલ મ્લેચ્છ અર્થ આર્યશાખાદ્વારા ન થઈ શકતો હોય એવે સ્થળે શબ્દોનો અર્થ ઉભય શાખામાં સચવાયેલા એવા અવિપ્લુત-અવિકૃત-જાણવા મ્લેચ્છોની પદનો અર્થ સમજાવા મ્લેચ્છભાષાનો પળ આશ્રય સહાયતા લેવો પડે તો તે અયુક્ત નથી. પળ જ્યાં આર્યોંએ મ્લેચ્છભાષાનાં પદોને પોતાની રીતે ફેરવી નાણી નવો ઘાટ આપ્યો હોય

૩૩ “ચોદિતમશિષ્ટૈરપિ શિષ્ટાનવગીતં પ્રતીયેત યત્ પ્રમાણેન અવિરુદ્ધં તદ્ અવગમ્યમાનં ન ન્યાય્યં ત્યક્તુમ્ । × × × તસ્માત્ પિક્વ ઇતિ કોકિલો ગ્રાહ્યઃ, નેમઃ અર્ધમ્, તામરસમ્-પદ્મમ્, સત ઇતિ દારુમયં પાત્રમ્ × × × પરિમ-ખ્દલં શતચ્છિદ્રમ્” ।

“યે શબ્દા ન પ્રસિદ્ધાઃ સ્યુઃ આર્યાવર્તનિવાસિનામ્ ।

તેષાં મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધોઽર્થો ગ્રાહ્યો નેતિ વિચિન્ત્યતે ॥

નિરુક્ત-વ્યાક્રિયાદ્વારા પ્રસિદ્ધિઃ કિં બલીયસી ।

સમુદાયપ્રસિદ્ધિર્વા મ્લેચ્છસ્યૈવાથ વા ભવેત્ ॥

આર્યાશ્ચ મ્લેચ્છભાષાભ્યઃ કલ્પયન્તઃ સ્વકં પદમ્ ।

પદાન્તરાક્ષરોપેતં કલ્પયન્તિ કદાચન ॥

ન્યૂનાક્ષરં કદાચિચ્ચ પ્રક્ષિપન્ત્યધિકાક્ષરમ્ ।

તથા— દ્રાવિડાદિભાષાયામેવ તાવત્ વ્યજનાન્તભાષાપદેષુ સ્વરાન્ત-વિભક્તિ-હ્રીપ્રત્યયાદિકલ્પનાભિઃ સ્વભાષાનુરૂપાન્ અર્થાન્ પ્રતિપદ્યમાના દ્રશ્યન્તે । તથા— ‘ઓદનમ્’ ‘ચોર્’ ઇત્યુક્તે ‘ચોર’ પદવાચ્યં કલ્પયન્તિ । ‘પન્થાનમ્’ ‘અતર્’ ઇત્યુક્તે ‘અતર’ ઇતિ કલ્પયિત્વા આહુઃ—સત્યં દુસ્તરત્વાદ્ ‘અતર’ એવં પન્થા ઇતિ । તથા,

‘पाप्’ शब्दं पकारान्तं सर्पवचनम्—अकारान्तं कल्पयित्वा सत्यं ‘पापः’ एव असौ—इति वदन्ति । एवं ‘माल’ शब्दं स्त्रीवचनं ‘माला’ इति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः । ‘वैर्’ शब्दं च रेफान्तम्—उदरवचनम्—‘वैरि’शब्देन प्रत्याम्नायं वदन्ति—सत्यम् सर्वस्य क्षुधितस्य अकार्यं प्रवर्तनाद् उदरं वैरिकार्यं प्रवर्तते इति ।

तद् यदा द्रविडादिभाषायामीदृशी स्वच्छन्दकल्पना तदा पारसी—बर्बर—यवन—रौमकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्ते इति न विद्मः ।

तस्माद् म्लेच्छप्रसिद्धं यत् पदमार्यैर्विकल्प्यते ।

न कश्चित् तत्र विश्वासो युक्तः पद—पदार्थयोः ॥

निरुक्त—व्याक्रियाद्वारा यस्त्वर्थः परिगम्यते ।

पिक—नेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति ॥ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते वदामोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।

विज्ञायेताऽविनष्टं यत् तत् तदर्थं भविष्यति ॥

देशभाषा—ऽपभ्रंशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम् ।

यत् तु वेद—तदङ्गेषु पदं दृष्टमविप्लुतम् ।

म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थे कचन चोदितम् ॥

तत् तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाऽविरोधतः ।

पिक—नेमादि तद्वदेवं निपुणैरवधारितम् ॥

चोदितं ह्युपदिष्टं वा प्रयुक्तं वा क्रियागतम् ।

म्लेच्छैरवधृतं पश्चाद् आर्यैर्द्वैभाषिकैः क्वचित् ॥

तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।

न तद् धर्मप्रमाणेन वेदाख्येन विरुध्यते ॥

अपि च—

पदार्थ—पदसंबन्धज्ञानापेक्षप्रवर्तनात् ।

प्रसिद्धिर्यत्र तत्रस्था वाक्यार्थायानुगम्यते ॥

पिकादिशब्दवाच्यं वा म्लेच्छैर्यदवधारितम् ।

अविरोधात् प्रमाणेन तद्विधा वेदनोदितम् ॥

चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संगतिः ।

आर्यैः सहाऽविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

ત્યાં માત્ર સાધારણ અક્ષરસામ્યનો આશ્રય લઈ તેમને મ્લેચ્છપદો સાથે સરખાવી અર્થનિશ્ચય કરવામાં જોશ્વમ છે. પ્રસ્તુતમાં ‘ પિક ’ ‘ નેમ ’ વગેરે શબ્દો જેવા મ્લેચ્છભાષામાં પ્રચલિત છે તેવાને તેવા—અવિપ્લુત-અવિકૃત—આર્યશાખામાં પળ પ્રચલિત છે. આર્યોં એ પદોને વિશેષ રીતે બદલ્યાં નથી એટલે એ અને એવાં બીજાં અરૂપાંતરિત અને જેમનો અર્થ આર્યશાખામાં ઉપલબ્ધ નથી તેવાં પદોનો અર્થ સમજવા મ્લેચ્છભાષાની કોઈ શાખાનો આશ્રય લેવો પડે તો જરૂર લેવો, તેમ કરતાં એટલું જરૂર જોવું જોઈએ કે કોઈ પળ વૈદિક વિધિને લેશ પળ બાધ ન આવતો હોય. જે પદો મ્લેચ્છોં પોતાની પરંપરાઓમાં અવધારી રાખેલાં હોય અને એવાં જ

**આર્યશાખાની
અને મ્લેચ્છ-
શાખાની ભાષા
જાળનારા દ્વિભા-
ષિક આર્યો**

પદો આર્યશાખામાં પળ ઉપલબ્ધ થતાં હોય, તેમના અર્થનો નિર્ણય કરવા આર્યોની અને મ્લેચ્છોની ભાષા જાળનારા એવા દ્વિભાષિક આર્યો એવાં વિવાદાસ્પદ પદોની પરખ કરે છે, પરખ કરતાં બન્ને પદોની અવિપ્લુતતા જણાય તો મ્લેચ્છપરંપરા પ્રમાણે તેમનો અર્થ કરી શકાય છે. ”

“ વેદોમાં પશુના કોઈ એક અવયવ માટે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે. વૈદિક અધ્વર્યુને સ્વર નથી કે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો પશુના કયા અવયવને સૂચિત કરે છે. ‘ ક્લોમ ’ વગેરેનો સ્વરો અર્થ ન જણાય તો વૈદિક વિધિને દૂષણ લાગે છે. આવે પ્રસંગે વૈદિક વિધિની શુદ્ધિને માટે, જે લોકો રાતદિવસ

યથૈવ ‘ક્લોમ’ આદયઃ પશ્વવયવા વેદે ચોદિતાઃ સન્તઃ અચ્ચર્યાદિભિઃ સ્વયમ્ અજ્ઞાયમાનાર્થત્વાદ્ યે નિત્યં પ્રાણિવધામિયુક્તાસ્તેભ્ય એવ અવધાર્ય વિનિયુજ્યન્તે । યથા ચ નિષાદેષ્ટ્યાં ‘કૂટં દક્ષિણા’ ઇતિ વિહિતે ય એવ એતેન વ્યવહરન્તિ તેભ્ય એવ અર્થતત્ત્વં જ્ઞાત્વા દીયતે તથા પિક-નેમ-તામરસ-આદિચોદિતં સદ્ વેદાદ્ આર્યાવર્તેનિવાસિભ્યશ્ચ અપ્રતીયમાનં મ્લેચ્છેભ્યોઽપિ પ્રતીયેત ઇતિ ”—તન્ત્રવાર્તિક પૃ. ૨૨૭.

પશુહનનમાં અભિયુક્ત છે એવા વધકો પાસે જઈને અર્ચ્યુએ એ ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દોના અર્થો અવધારી લેવા જોઈએ. અહીં જેમ વધકો પાસેથી પણ અર્થ સમજાવામાં વાંધો નથી તેમ જ પદોનો અર્થ આર્યશાસ્ત્ર દ્વારા ગમ્ય નથી અને એવાં જ પદો મ્લેચ્છશાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે ત્યાં તેમનો અર્થ મ્લેચ્છભાષાઓ દ્વારા કરવામાં હરકત નથી.”

૩૦ વળી, મ્લેચ્છભાષાનાં પદોને આર્યલોકો કેવી રીતે ફેરવીને બોલે

છે તે બાબત તે જ ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે—

**મ્લેચ્છપદોને
બોલવાની આર્યોએ
સ્વીકારેલી
ઉચ્ચારણપદ્ધતિ**

“આર્યલોકો પ્રસંગને લીધે મ્લેચ્છભાષાઓમાંથી પદો મેળવીને તેમને પોતાની રીતે કલ્પે છે : મ્લેચ્છ-ભાષાનાં કેટલાંક પદોમાં બીજા પદના અક્ષરો મેળવી દઈને બોલે છે, કેટલાંક પદોને ઓછા અક્ષર-

વાળાં કરીને વાપરે છે અને કેટલાંક પદોમાં અક્ષરો વધારી દઈને ચલાવે છે. દ્રવિડ વગેરે દેશોની ભાષામાં જે પદો વ્યંજનાંત છે, આર્યો તેમને સ્વરાંત બનાવીને વાપરે છે. કેટલાંક દ્રવિડ પદોને આર્યો

**કેટલાક દ્રવિડી
શબ્દોનાં આર્યોએ
કરેલાં ઉચ્ચારણો**

પોતાની ભાષામાં વપરાતી વિભક્તિઓ લગાડીને વાપરે છે, કેટલાંક તેવાં મ્લેચ્છપદોને આર્યો પોતાની ભાષામાં વપરાતા સ્ત્રીલિંગસૂચક પ્રત્યયો લગાડીને

બોલે છે અને આ રીતે મ્લેચ્છભાષાઓનાં અનેક પદોને આર્યો પોતાની રીતે અનેક પ્રકારે સંસ્કારયુક્ત કરે છે અને તેમ કરીને તે પદો દ્વારા સ્વભાષાને અનુસરતો અર્થ મેળવતા આર્યો આજે પણ દેખાય છે.”

“જેમકે દ્રવિડ ભાષામાં ‘ઓદન’ અર્થનો સૂચક રકારાંત ^{૩૪} ‘ચોર’

૩૪ ‘ચાવલ’ શબ્દ સાથે દ્રવિડી ‘ચોર’ શબ્દને સરખાવી શકાય એમ છે. અને સંસ્કૃત ‘કૂર’ અને પ્રસ્તુત ‘ચોર’ એ બે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે.

શબ્દ છે. આર્યો તે શબ્દને અકારાંત ‘ચોર’ બનાવીને વાપરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો લકારાંત ‘માલ્’ છે તેને આર્યો ‘મૌલા’ કરીને બોલે છે. દ્રવિડ ભાષાના ‘સર્પ’ અર્થના પકારાંત ‘પાપ્’ શબ્દનો આર્યો ‘પાપ’ એવો બોલ બનાવે છે અને ‘સર્પ’ પાપરૂપ છે માટે તેને ‘પાપ’ કહેવો યોગ્ય છે એમ કહીને ‘પાપ’નું નિર્વચન પળ કરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો ‘અતર્’ શબ્દ ‘માર્ગ’ અર્થનો છે તેને આર્યો ‘અતર’ બોલે છે અને જે ‘દુસ્તર’ છે તે ‘અતર’ કહેવાય એમ કહીને આર્યો દ્રવિડ ભાષાના એ ‘અતર્’ શબ્દને આર્યપ્રસિદ્ધ ‘તૃ-તરવું’ ધાતુમાંથી નીપજાવે છે. દ્રવિડલોકોમાં ‘વૈર્’ શબ્દ ‘પેટ’ના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય લોકોમાં ‘વૈરી’ શબ્દ ‘શત્રુ’ના અર્થમાં જાણીતો છે. આર્યો કહે છે કે ‘પેટ’ માણસપાસે ગમે તેવું અકાર્ય પળ કરાવે છે માટે તે શત્રુ જેવું છે—આ રીતે ‘વૈરી’ અને દ્રવિડ ‘વૈર્’ વચ્ચે સામ્ય સાધી આર્યો ‘વૈર્’ને પળ ‘પેટ’ અર્થમાં વાપરે છે. ”

“ આ પ્રકારે આર્યલોકો વિજાતીય ભાષાના અનેક શબ્દોને પોતાની રીતે ફેરવીને કામમાં લે છે. ”

૩૫ સ્ત્રીવાચક ‘મહિલા’ કે ‘મહેલા’ પદ સાથે પ્રસ્તુત ‘માલા’ પદની તુલના સંભવે છે.

૩૬ વર્તમાનમાં પળ દ્રવિડીભાષામાં ‘પેટ’ અર્થે ‘વૈર્’ શબ્દ સુપ્રતીત છે, એ હકીકત એક દ્રવિડી મિત્ર પાસેથી જાણી છે. સંસ્કૃત કોશમાં પળ ‘વૈર’ શબ્દ ‘શરીર’ ના પર્યાય તરીકે નોંધેલો છે. ‘વૈર-સંહનન-દેહ-સંચરા:” (હૈમકોશ કાંઠ ૩, શ્લો ૨૨૭.) અને

‘કુબેર’ એટલે જેવું વૈર-શરીર, કુ-કદ્વપું છે તે—એવો અર્થ કરીને ‘કુબેર’ની વ્યુત્પત્તિ આપતા કોશકારે તેમાં પળ ‘વૈર’ પદ ને શરીરવાચક કહ્યું છે.

“ કૃત્સિતં વૈરમ્-શરીરમ્-અસ્ય કૃષ્ટિત્વાત્ કુબેર: ”—(હૈમકોશ કાંઠ ૨, શ્લો ૧૦૩)

તંત્રવાર્તિકકાર કહે છે કે “ આર્યાવર્તની પડોશમાં આવેલી દ્રવિડાદિ ભાષાઓના શબ્દોને આર્યો પોતાને ફાવે તે રીતે ફેરવીને સ્વચ્છંદપણે વાપરે છે તો પછી પારસીક; બર્બર, યવન અને રોમક વગેરે દેશોની ભાષાના શબ્દોને વાપરતી વખતે આર્યલોકો તે તે શબ્દોમાં કોણ જાણે કેવો પ્ર ફેરફાર કરતા હશે અને તે તે શબ્દોનું નવું નવું રૂપ કલ્પીને તેમાંથી કેવો કેવો અર્થ કાઢતા હશે તે સંબંધે શું કહી શકાય ? ”

જૈમિનિ, શબર અને કુમારિલ ભટ્ટનું ઉપર્યુક્ત નિવેદન એમ સિદ્ધ કરવાને પૂરતું છે કે જે ક્રિયાઓમાં સ્લેચ્છોની છાયા પળ અસહ્ય છે એવી વૈદિક વિધિઓને લગતાં વિધાનોમાં ય સ્લેચ્છભાષાના શબ્દો પેસી ગયા હતા તો પછી આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે પ્રવર્તતી જનસાધારણની ભાષામાં તો અનાર્ય શબ્દોનો પ્રભાવ કેટલો બધો વધારે હશે ? એ પ્રભાવને લઈને આર્યોની અને આદિમ જાતિઓની ભાષા એકમેક જેવી થઈ ગઈ હતી.

૩૧ તે તે આદિમ જાતિઓ આર્યોના શબ્દોને કેવી રીતે ફેરવીને બોલતી હશે તે વિશે વિશેષ પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો મળ્યાં દુર્લભ છે છતાં ય ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસંગ (વિક્રમનો સાતમો સૈકો) નાં ઉચ્ચારણો દ્વારા અને અંગ્રેજોનાં અત્યારનાં ઉચ્ચારણો દ્વારા એ ફેરફારોની કલ્પના આવી શકે સરી.

હ્યુઅનસંગનાં ઉચ્ચારણો

આપણા શબ્દો

[દેશ અને નગરનાં નામો]

ચીની પ્રવાસી	કિયુંચેલો	ગુર્જર
હ્યુઅનસંગે કરેલાં	સુલ્ચ	સુરાષ્ટ્ર
વિલક્ષણ ઉચ્ચાર-	ઓનંતોપુલો	આનન્દપુર
ણોનાં ઉદાહરણો	ફલિપિ	વલમ્બી

૩૭ આ બધાં નામો માટે જુઓ ‘ ઓન યુઆનચવાંગ ’ (વૉટર્સ) નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ તથા ‘ બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધિ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ’ નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ.

હ્યુનસંગનાં ઉચ્ચારણો

મોલપો
 મોહોલચ
 કીચ
 પોલુકીચેપો
 અંતલ
 શેતોતુલુ
 ચેલંતોલો
 ઉશેયેન
 સિંતુ
 કિઓસલો
 તમ્મોલિતિ
 ચેંપો
 મોકીટો
 નેપોલો
 ફીશેલી
 પોલોનિસ્તે
 કિઓશંમ્મિ
 પોલોયેકિઅ
 ઓયુતો
 મોતુલો
 કિઅશિમિલો
 તચશિલો
 કીંતોલો
 ઉતોયેન [રાજાનું નામ]

આપણા શબ્દો

માલવા
 મહારાષ્ટ્ર
 કચ્છ
 ભૃગુકચ્છ
 અન્ધ્ર
 શતદ્રુ
 જાલંધર
 ઉજ્જયિની
 સિન્ધુ
 કોશલ
 તામ્રલિસિ
 ચમ્પા
 મગધ
 નેપાલ
 વૈશાલી
 વારાણસી
 કૌશામ્બી
 પ્રયાગ
 અયોધ્યા
 મથુરા
 કાશ્મીર
 તક્ષશિલા
 ગાન્ધાર
 ઉદાયન

किऔचेये [रेशमी वल्लनुं नाम]

कौशेय

इत्यादि.

३२ आधुनिक अंग्रेजोनां 'भरुच'नुं 'ब्रोच', 'खंभात'नुं 'केम्बे',
अंग्रेजोए करेलां 'मथुरा'नुं 'मुत्रा', 'वडोदरा'नुं 'बरोडा' वगैरे
एवां विलक्षण उच्चारणोनां उच्चारणो जाणीतां छे.
उदाहरणां

३३ ए ज रीते आर्यो, ते ते आदिम जातिओना शब्दोने फेरवीने
भाष्यकारे अने हेम- केवी रीते वापरता हशे ते बाबत विशेष
चंद्र वगैरेए दर्शा- तो कही शकाय एवं नथी छातां संस्कृत
वेलां एवां विलक्षण तो कही शकाय एवं नथी छातां संस्कृत
उच्चारणोनां तथा अने प्राकृत साहित्यमां सचवायेला एवा केटलाक
अनार्यपदोनी शब्दो ऊपरथी आर्योए करेला फेरफारनी कल्पना
व्युत्पत्तिनां थई शके खरी :
उदाहरणो

अनार्य शब्द

आर्योए फेरवेलो शब्द

तरबूज

^{३८}त्रपुस (भाष्यकार)

तुर्क

^{३९}तुरुष्क-तुरुष्क (अमर तथा हेमचंद्र)

फारस

^{४०}पारसीक-पारसीय (, ,)

३८ "दधि-त्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः" महाभाष्य अ० १ पा० १ आहिक ८ सूत्र ५९.

३९ "तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो"—(अमर० कां० २ श्लो० १२८ मनुष्यवर्ग)

"तुरुष्कः"—(हैमकोश कां० ३ श्लो० ३१२)

४० "बनायुजाः पारसीकाः काम्बोजाः बाल्हिका हयाः" (अमर० कां० २ श्लो० ४५ क्षत्रियवर्ग तथा हैमकोश कां० ४ श्लो० ३०१)

અનાર્ય શબ્દ

શાહ

શાહન્શાહ

રિશ્વત્ અથવા રુશ્વત્

જીન

આર્યોં ફેરવેલો શબ્દ

૪૧ સાંખિ (હેમચંદ્ર)

૪૨ સાંખાનુસાંખિ-સાંહંસાહી-(કાલકથા)

સાંહાણુસાહી-સાંહાનસાહિ (જિનદેવ)

૪૩ વાતરૂષ

૪૪ જયન-જયણ

ખાસ વિશેષ પ્રકારના ઘોડા માટેના શબ્દો

ખોડ્ગાહ^{૪૫}

સેરાહ

હરિય

સુહાહ

૪૧ “તુરુષ્કાઃ સાંખયઃ સ્યુઃ”-(હૈમકોશ કાં० ૪ શ્લો० ૨૫)

૪૨ “પત્તો સગકૂલં નામ કૂલં, તત્થ જે સામંતા તે સાંહિણો ભણંતિ । જો સામંતાહિવઈ સયલ-નરિંદવંદચૂઢામણી સો સાંહાણુસાહી ભણ્ણઈ”-(કાલકથા)
“તેનાચ્ચક્ષે મમ યોડસ્તિ રાજા સાંહાનસાહિઃ સ ભણ્ણતેડ્ડ”-(તપા० કાલક०)

“યે સ્યુસ્તત્ર ચ સામન્તાસ્તે સાંખય ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

તેષાં તુ નૃપતિઃ સાંખાનુસાંખિરિતિ શ્રુતઃ ॥”-(જિનદેવ-કાલક०)

૪૩ “વાતરૂષઃ ઉત્કોચો લઙ્ચા”-(હૈમ-અનેકાર્થ० કાં० ૪ શ્લો० ૩૨૩)

૪૪ “જયનં વિજયે-અશ્વાદિસંનાહે”-“જયતિ જયનશાલા વાજિનાં રાજકીયા”-(હૈમ-અનેકાર્થ० કાં० ૩ શ્લો० ૩૬૮)

૪૫ “ખોજ્ઞાહઃ શ્વેતપિજ્જલે”

× × ×

“હલાહઃ ચિત્રિતો હયઃ”

“‘ખોજ્ઞાહઃ’ આદયઃ શબ્દા દેશીપ્રાયાઃ । વ્યુત્પત્તિસ્તુ ઇષાં વર્ણાનુપૂર્વાનિશ્ચ-યાર્થમ્”-(હૈમકોશ કાં० ૪ શ્લો० ૩૦૩ થી ૩૦૯)

આ સ્થલે હૈમચંદ્રે ‘ખોજ્ઞાહ’ વગેરે બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત પ્રમાણે આપેલી છે.

क्रियाह
नीलक
त्रियूह
वोल्ग्राह
उराह
सुरूहक
वोरुवान
कुलाह
उकनाह
शोण
हरिक
हालक
पङ्गुल
हलाह

बीजा शब्दो

खिदमत	खतमर्थु ^५ (जिनप्रभसूरि)
रहमान	रहमाणु
सलाम	सलामु
हराम	हरामु
जानवर	जानूउरु

४६ “ खतमथुः भक्तिः । रहमानो महेश्वरः । अथ रह त्यागे धातुः—रहति रागद्वेषौ त्यजति—इत्येवं शक्तः “शक्तिवयस्ताच्छील्ये ” इति शानङ्, आत्, मोऽन्त णत्वे कृते रहमाण इति रूपम् ” इत्यादि (जैनसाहित्यसंशोधक खंड ३ अंक १ पृ० २१-२९ फारसी भाषामां ऋषभदेवस्तवन)

૩૪ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ જીવતી ભાષામાં આર્યોનાં વિવિધ

**વ્યાપક
પ્રાકૃતનો
ઉદ્ભવ**

ઉચ્ચારણોનો ઉદ્ભવ થયો અને તેમનો અનેક આદિમ
જાતિઓ સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો એથી એક એવી
નવા જેવી બીજી સર્વ જનસાધારણ ભાષા નીપજી
ગઈ કે જે આર્યોની ન કહેવાય તેમ આદિમ જાતિ-

ઓની પળ ન કહેવાય પણ ‘વ્યાપક પ્રાકૃત’ ના નામે સંબોધી
શકાય.

૩૫ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ મનુષ્યના વિશેષણરૂપે વપરાય છે તેમ ભાષાના

**‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો
અર્થ**

નામ માટે પણ વપરાય છે. નાગરિક લોકો જે જે
પ્રવૃત્તિઓને સંસ્કારરૂપે માને છે તે બધી પ્રવૃત્તિઓ
વિનાનો મનુષ્ય ‘પ્રાકૃત મનુષ્ય’ કહેવાય છે. પ્રાકૃત

મનુષ્યમાં સ્વભાવની સ્થિરતા હોય છે, તે પ્રકૃતિને અનુસરે છે, બનાવટી
ઉપાયો દ્વારા પોતાની સ્થિતિને ફેરવતો નથી, પ્રકૃતિ માતા તેને જે રીતે
રાખે છે—પોષે છે તે રીતે તે વર્તે છે અને વધે છે. જે લોકો પ્રાકૃત નથી
એટલે પ્રાકૃત માનવથી વિરુદ્ધ પ્રકારના છે—નાગરિક છે તેઓ પ્રકૃતિ
પ્રમાણે ચાલતા નથી, એવા લોકો પોતા ઉપર અનેક પ્રકારના બનાવટી
ઉપાયો દ્વારા વિવિધ સંસ્કારોને લાદે છે—પોતે દૂષણરૂપ માનેલું પ્રાકૃતપણું
દૂર કરવા સતત પ્રયત્ન સેવે છે અને એ રીતે મૂળે પ્રાકૃત છતાં પછી
સંસ્કૃત—સંસ્કારસંપન્ન—બને છે.

ચાલુ ભાષામાં કહીએ તો ‘ગામડિયું’ ‘ગામઠી’ ‘દેશી’ ‘તલપદું’
અને ‘પ્રાકૃત’ એ બધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. આ વિશેષણવાચક
‘પ્રાકૃત’ ‘શબ્દ’ ‘પ્રકૃતિ’ સાથે સંબંધિત છે તેમ ભાષાવાચક ‘પ્રાકૃત’
શબ્દ પણ ‘પ્રકૃતિ’ સાથે જ સંબંધિત છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ-અકૃત્રિમતા

મૂલ સ્વરૂપની સ્થિતિ. જે ભાષા સ્વભાવદ્વારા આવેલી છે વા સ્વભાવદ્વારા નીપજેલી છે તેને ‘પ્રાકૃત’ નામ આપી શકાય—વધારે સ્પષ્ટરીતે કહીએ તો જે ભાષાની નિષ્પત્તિ માટે કોઈ ખાસ પ્રકારના કૃત્રિમ ઉપાયો નથી લેવાયા, જેમાં એની મેલે જ વિવિધ ઉચ્ચારણો—રૂપાંતરો જન્મ્યાં, જેના સંસ્કાર માટે કોઈ ખાસ શાસ્ત્ર નથી રચાયું અને જે, મૂલ ચાલતી સ્વાભાવિક જીવતી ભાષા હતી તે જ ઉક્ત નિમિત્તોને બલે આપોઆપ રૂપાંતર પામી સર્વસાધારણમાં પ્રસરી—આબાઝોપાઝ સુધી પહોંચી તે ભાષા સ્વાભાવિક કોટિની કહી શકાય અને એવી જ ભાષા ‘વ્યાપક પ્રાકૃત’ ના નામને લાયક કહેવાય.

૩૬ મૂલ વૈદિક ભાષાના જીવતા દેહની આવી પરિસ્થિતિ થતાં એ સમયે જે લોકો આર્યતાના જ ચુસ્ત હિમાયતી હતા, આર્યભાષામાં થતાં અનેક પરિવર્તનો જેમને અશ્વમ્ય લાગેલાં તેમને એમ માસવું સ્વાભાવિક છે કે સર્વજનસાધારણ ભાષાનો જ પ્રભાવ પ્રબલ્લપણે વધતો રહે અને આર્યોની ભાષાવિષયક વિશિષ્ટતાને બતાવનારું એક પળ સાધન ન જલ્લવાય તો આર્યોની સંસ્કૃતિ જાય અને સાથે સાથે આર્યોની મૂલ ભાષાનો દેહ પળ પડે ઇટલે પરિણામે મૂલ્લી આર્યતા જ મૂંસાઈ જાય, એ રીતે સંસ્કૃતિના રક્ષણની પ્રબલ્લ પ્રેરણાને લીધે ઇન્દ્રાદિ ઋષિઓએ તે સમયે જે કાંઈ મૂલરૂપે બચ્યું હતું અને વિકૃતશબ્દદેહમાંથી ય જે કાંઈ મૂલરૂપે શોધી શકાય એવું હતું તે બધાનો આધાર લઈ આર્યોની ભાષાનું એક વિશિષ્ટ બંધારણ ઘડવાનું નિર્ધાર્યું.

ઉક્ત બંધારણ કરવું પળ કાંઈ સરલ ન હતું, એ તો મૂલ પ્રયોગો ભેગા થાય, વિકૃત પ્રયોગો ભેગા થાય—આ પ્રયોગો ય કોઈ હજાર બે હજાર ન

हता, लाखो करोडोनी संख्यामां हता—ए बने प्रकारना प्रयोगोनो संग्रह कर्या पछी तेमनुं तुलनात्मक परीक्षण थाय, मूलरूपनी समझ पडे, विकृत-रूपनी ओळख थाय अने आवुं चोक्स तारण कर्या पछी ज मूल प्रयोगोनो निर्णय थाय, आ रीते विशाल संशोधननुं कार्य चाल्या पछी ज आर्योनी भाषाना बंधारणनुं घडतर करी शकाय; परंतु आवुं दीर्घकाल-पेक्ष अने महाप्रयाससाध्य आयोजन थतां पहेलां तो ते मूलभाषा अनेक परिणामान्तरो पामी चूकी हती.

वेदोमां सुद्धां अनार्य शब्दो पेसी गया हता अने बोलचालना प्रवाहमां पडेली ते मूलभाषानो नमूनो मात्र वेदोनी ऋचाओमां जळवायो हतो अने ते पण सर्वथा अविकृत तो न होतो ज अने बीजी तरफ सर्वजनसाधारण भाषानो प्रवाह प्रभावशाली बनतो जतो हतो. आवी स्थितिमां परंपरा, तुलनात्मक परीक्षण वगैरे कसोटीनो आश्रय लईने ते परिवर्तित भाषाना खोखामां ज प्राण पूरी इन्द्रादि वैयाकरणोए मूलभाषानुं बंधारण घड्युं अने मूलभाषाने सजीवन करवानी पोतानी धारणा पूरी करी.

तेमणे करेलुं ए बंधारण ते ज लौकिक संस्कृतना देहनी घटना. वर्तमानमां इन्द्रे करेलुं ऐन्द्र व्याकरण तो उपलब्ध नथी परंतु तेमना प्रति-निधिरूप पाणिनिऋषिरे रचेलुं व्याकरण उपलब्ध छे.

३७ लौकिक संस्कृतनो अर्थ एवो नथी के ते क्यारे य समग्रलोक-व्यापक संस्कृत हतुं परंतु वैदिक संस्कृत करतां तेनी घटना कोई अपेक्षाए जुदा प्रकारनी हती. वैदिक संस्कृतथी तेनो पृथग्भाव बताववा सारु इन्द्र, पाणिनि वगैरे ऋषिओए घडेली भाषाने लौकिक संस्कृत नाम अपायुं छे, ए ध्यानमां रहे.

लौकिक संस्कृत
समग्रलोकव्यापक
न हतुं

૩૮ એક એવો મત છે કે લૌકિક સંસ્કૃત જ વિકાર પામીને પ્રાકૃતરૂપે પરિણત થયું, એ મત મારા નમ્ર અભિપ્રાયપ્રમાણે ‘લૌકિક સંસ્કૃતનો વિકાર તે પ્રાકૃત’ પ્રામાણિક નથી.
 એ મતનો પ્રતિષાદ

લૌકિક સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતનો પ્રાદુર્ભાવ માનવા જતાં કેટલાંક બાધક કારણો ઉપસ્થિત થાય છે:

ઉક્ત પ્રતિષાદ વિશે
 પાંચ હેતુઓ

[૧] લૌકિક સંસ્કૃતની વ્યવસ્થિત નિયંત્રણ-વાળી ઘટના થયા પહેલાં, ઘટના થઈ તે વખતે તથા ત્યાર પછી પણ સર્વજનસાધારણ ભાષા કઈ હતી ?

[૨] લૌકિક સંસ્કૃતની નિયત ઘટનાના સમયે આર્યોની મૂળભાષા તો અનેક પરિણામાન્તરોને પામી ચૂકી હતી, એટલે એ ઘટનાના સમયે જે ભાષા સર્વજનસાધારણ હતી તેને શું નામ આપી શકાય ?

[૩] લૌકિક સંસ્કૃતની સુબદ્ધ ઘટના જ એવા પ્રકારની છે કે તે, જે રૂપે નિયમનમાં મૂકાયેલી છે તે રૂપે ક્યારે પણ સર્વજનસાધારણ ભાષા બની જ ન શકે. છતાં ય જો તેને સર્વજનસાધારણ ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વજનસાધારણમાં બધા શબ્દોનું એક સરખું જ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તતું હતું એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાળકો, નટો, બીજા તદ્દન અમળ લોકોમાં—સોની, ઘાંચી, મોચી, સુતાર, કોઢી, આહીર, ઓડ વગેરે લોકોમાં—સર્વત્ર સદાકાલ એક સરખું જ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તતું હતું એમ માનવું જોઈએ; પરંતુ અનુભવ, એવી માન્યતાનો વિરોધ કરે છે અને આગળ જણાવેલા ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણોવાળા શબ્દો પણ એવી માન્યતાના બાધક છે.

[૪] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાના પ્રમુખ પુરુષ મહાભાષ્યકૌર કહે છે કે શબ્દો કરતાં અપશબ્દો ઘણા છે અને એ બધા અપશબ્દોને ‘અપભ્રંશ’ ના નામે તેઓ ઓળખાવે છે, તો જે શબ્દદેહ ‘અપભ્રંશ’ નામે તેઓ ઓળખાવેલો છે તે શબ્દદેહ વૈદિક ભાષાનો ન હતો તેમ લૌકિક સંસ્કૃતનો પણ ન હતો, ત્યારે એ શબ્દદેહને કઈ ભાષાનો સમજવો ? મારા નમ્ર કથન મુજબ એ શબ્દદેહ જે ભાષાનો હતો તે ભાષાને જ અહીં વ્યાપક પ્રાકૃતનું નામ આપ્યું છે. અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ જીવંત વૈદિક સંસ્કૃત દ્વારા જણાવ્યો છે.

[૫] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાને સમયે આર્યોની મૂળભાષા મૂળરૂપે તો રહી જ ન હતી, રહી હોત તો ભાષ્યકાર પોતે ‘એક શબ્દના અનેક અપભ્રંશો છે’ એમ શામાટે કહેત ? તેમણે જે અનેક અપભ્રંશો બતાવ્યા છે તે આવ્યા ક્યાંથી ? એ બધા એ અપભ્રંશો આદિમ જાતિઓની ભાષામાંથી આવ્યા છે, એમ તો કેમ કહી શકાય ? એટલે તે બધા અપભ્રંશો જે ભાષામાંથી ઉત્તર્યા છે તે આર્યોની મૂળભાષા હતી અને તે જ ભાષા વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રાદુર્ભાવમાં અસાધારણ કારણ છે એમ કહેવામાં જરાય અસંગતિ નથી.

૩૯ તે તે આદિમ જાતિઓની ભાષાનો પ્રભાવ લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર પડ્યો છે છતાં જેમ લૌકિક સંસ્કૃતનું મૂળ સ્ત્રોત વૈદિક ભાષામાં છે તેમ આદિમ જાતિઓની ભાષાથી પ્રભાવિત થયેલી વ્યાપક પ્રાકૃતનું મૂળ સ્ત્રોત પણ તે જ આદિમ વૈદિક ભાષામાં છે.

લૌકિક સંસ્કૃત
ઉપર પણ આદિમ
જાતિઓની ભાષાનો
પ્રભાવ

૪૭ “એકૈકસ્ય શબ્દસ્ય બહુવઃ અપભ્રંશાઃ, તથા—‘ગૌઃ’ इत्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका—आदयः अपभ्रंशाः”—(મહાભાષ્ય પૃ૦ ૧૧ વા૦ સ૦)

૪૮ જુઓ ઉપરનું ટિપ્પણ.

૪૦ વેદોમાં વપરાયેલાં પદો અને પાણિનિ દર્શાવેલું તે પદોનું બંધારણ તથા વ્યાપક પ્રાકૃતના સાહિત્યમાં વપરાયેલાં પદો અને કચ્ચાયણ, ચંડ તથા હેમચંદ્ર ગોરે દર્શાવેલું વ્યાપક પ્રાકૃતનું બંધારણ, એ ઉભય બંધારણની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં એ તદ્દન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે જીવતી એવી વૈદિક ભાષાનો વારસો વ્યાપક પ્રાકૃતભાષા સાચવી રાખ્યો છે. એટલે એમ કહેવું જરાય વધારે પડતું નથી કે વૈદિક ભાષાના જીવંત સ્રોત સાથે વ્યાપક પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ છે.

૪૧ આ સંબંધ બતાવનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

[૧] વૈદિક પ્રક્રિયામાં “ બહુલં છન્દસિ ” ૨-૪-૩૯ ।

“ બહુલં છન્દસિ ” ૨-૪-૭૩ । આ પ્રકા-

બાહુલ્ય

રનાં અનેક સૂત્રો આવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે વૈદિક રૂપોમાં સર્વત્ર બહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે ત્યારે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તેના સમપ્ર બંધારણમાં બહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે. એ, “ ક્વચિ લોપ ” [સંધિકપ્પ કાંડ ૪ સૂ. ૯] “ જિનવચનયુત્તમ્હિ ” [નામકપ્પ કાંડ ૧ સૂ. ૧] તથા “ બહુલમ્ ” [૮-૧-૨] “ આર્ષમ્ ” [૮-૧-૩] એવાં સૂત્રો રચીને કૈચ્ચાયણ અને હેમચન્દ્રાદિ વैयाकरणો સ્પષ્ટપણે બતાવેલું છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં ઉક્ત બહુલાધિકાર તદ્દન વિરલ છે.

[૨] લૌકિક સંસ્કૃતમાં અમુક ધાતુઓ પ્રથમ ગણના,

ધાતુઓમાં ગણભેદ અમુક બીજા ગણના અને અમુક ત્રીજા ગણના, નથી એ રીતે ધાતુઓના દશ વિભાગ કરવામાં આવ્યા

છે, અને એ વિભાગ પ્રમાણે પ્રથમગણના ધાતુઓને વિકરણ પ્રત્યય ‘ અ ’ લાગે છે. બીજા, ત્રીજા ગણના ધાતુઓને વિકરણ

પ્રત્યય નથી લાગતો અને ચોથા ગણના ધાતુઓને ‘ય’ વિકરણ લાગે છે. એ રીતે તે તે ધાતુઓને માટે તે તે ગણ પ્રમાણે જુદા જુદા વિકરણોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે વૈદિક પ્રક્રિયાના અને વ્યાપક પ્રાકૃતના બંધારણમાં તે જાતનો ખાસ ગણભેદ નથી અને ગણવાર જુદા જુદા વિકરણોનું વિધાન પણ ચોક્કસ નથી.

લૌકિક સં०	વૈદિક સં०	વ્યાપક પ્રાકૃત
હન્-હન્તિ	હનતિ [વૈ० પ્ર० ૨-૪-૭૩]	હનતિ-હણઈ
શી-શેતે	શયતે [, ,]	સયતે-સયણ
મિદ્-મિનતિ	મેદતિ [વૈ० પ્ર० ૩-૧-૮૫]	મેદતિ-મેદઈ
મૃ-મ્રિયતે	મરતે [, ,]	મરતિ-મરઈ
દા-દદાતિ	દાતિ [વૈ० પ્ર० ૨-૪-૭૬]	દાતિ-દાઈ
ધા-દધાતિ	ધાતિ [, ,]	ધાતિ-ધાઈ
ભુજ્-ભુઙ્ક્તે	ભોજતે [ઋ०વે० ૪૭૪ મંસં]	ભોજતે
વર્ધ્-વર્ધયન્તુ	વર્ધન્તુ [વૈ० પ્ર० ૩-૪-૧૧૭]	વૃઙ્ન્તુ

[૩] લૌકિક સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુઓ આત્મનેપદી હોય છે

આત્મનેપદ-પરસ્મૈપદની
અનિયતતા

અને કેટલાક ધાતુઓ પરસ્મૈપદી હોય છે.

આત્મનેપદી ધાતુઓ માટે આત્મનેપદી પ્રત્યયો નિયત છે અને પરસ્મૈપદી ધાતુઓ માટે પરસ્મૈપદી પ્રત્યયો નિયત છે, ત્યારે વૈદિક પદ્ધતિમાં તેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં એવું બંધારણ નિયત નથી.

इच्छति	इच्छते [व० प्र० ३-१-८५]	इच्छते-इच्छण
युज्यते	युज्यति [, ,]	जुज्झति-जुज्झण

[૪] લૌકિક સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં 'તે' પ્રત્યય છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતના પદોમાં તે-ए 'તે'ને બદલે 'ए'પણ આવે છે.

શેતે શયે [વૈ. પ્ર. ૭-૧-૪૧] સેए
ईष्टे ईशे [ऋ. वे. पृ. ४६८ म. सं.] ईसे-ईसए

[૫] લૌકિક સંસ્કૃતમાં વર્તમાન હોય ત્યાં વર્તમાનકાલ અને ભૂત કાલવ્યત્યય હોય ત્યાં ભૂતકાલ એમ કાલનો પ્રયોગ નિયત છે, ત્યારે વૈદિકભાષામાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતભાષામાં એ રીતે કાલનો નિયત પ્રયોગ નથી. એ બન્નેમાં ક્યાંય વર્તમાનને સ્થાને ભૂત-કાલ પણ અને ભૂતકાલને સ્થાને વર્તમાનકાલ પણ વપરાય છે.

વર્ત. પ્રિયતે ને બદલે પરોક્ષ. મમાર (વૈદિક) [વૈ. પ્ર. ૩-૪-૬]
પરોક્ષ. પ્રેક્ષાંચક્રે ,, ,, વર્ત. પેચ્છહ (વ્યાપક પ્રાકૃત) [હૈ. વ્યા. ૮-૪-૪૪૭]

પરો. આબમાષે ,, ,, વર્ત. આભાસહ
વર્ત. શૃણોતિ ,, ,, ભૂત. સોહીઅ

[૬] લૌકિક સંસ્કૃતમાં વિભક્તિઓનો પ્રયોગ નિયત છે. દ્વિતીયા યોમ્ય હોય ત્યાં દ્વિતીયા અને તૃતીયા યોમ્ય હોય ત્યાં તૃતીયા. એ રીતે વિભક્તિઓની નિયતતા છે, ત્યારે વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓના પ્રયોગની અનિયતતા છે. વેદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ચોથી વિભક્તિને બદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈ. પ્ર. ૨-૩-૬૨] તૃતીયા વિભક્તિને બદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈ. પ્ર. ૨-૩-૬૩]. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કન્ધાયણના કહેવા પ્રમાણે ક્વચિત્ ક્વચિત્ સપ્તમીને બદલે તૃતીયા વપરાય છે :

“સત્તમ્યથે ચ” [પાલિવ્યા૦ કારકકપ્પ કાં૦ ૬ સૂ૦ ૨૦] છઠ્ઠીને બદલે દ્વિતીયા આવે છે: “ક્વચિ દુતીયા છઠ્ઠીનં અથે” [સૂ૦ ૩૬] તૃતીયા અને સપ્તમીને બદલે દ્વિતીયા તથા છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે: “તતીયાસત્તમીનં ચ” [સૂ૦ ૩૭] તથા “છઠ્ઠી ચ” [સૂ૦ ૩૮] એ જ પ્રમાણે દ્વિતીયા અને પંચમીને બદલે છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે: “દુતિયાપંચમીનં ચ” [સૂ૦ ૩૯] બીજી, ત્રીજી અને નિમિત્તસૂચક વિભક્તિને બદલે સપ્તમી વપરાય છે: “કમ્મ-કરણ-નિમિત્તથેસુ સત્તમી” [સૂ૦ ૪૦] ચતુર્થીને બદલે સપ્તમી તથા પંચમીને બદલે પળ સપ્તમી વિભક્તિનો વ્યવહાર છે: “સંપદાને ચ” [સૂ૦ ૪૧] “પંચમ્યથે ચ” [સૂ૦ ૪૨] એ જ પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રના જણાવ્યા પ્રમાણે પળ દ્વિતીયાદિ સપ્તમી સુધીની વિભક્તિઓને બદલે ષષ્ઠી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૪] દ્વિતીયા અને તૃતીયાને બદલે સપ્તમી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૫] ક્યાંય પંચમીને સ્થાને તૃતીયા અને સપ્તમી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૬] સપ્તમીને બદલે દ્વિતીયા અને તૃતીયા વપરાય છે અને ક્યાંય પ્રથમાને બદલે દ્વિતીયા વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૭] એ જ રીતે ઉભય ભાષામાં એકવચનને સ્થાને બહુવચન અને બહુવચનને સ્થાને એકવચન વપરાય છે.

[૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં શબ્દનો અન્ત્ય વ્યંજન લોપ પામે છે

તેમ વૈદિક રૂપોમાં પળ શબ્દનો અન્ત્ય વ્યંજન
અન્ત્યવ્યંજનલોપ લોપાયેલો મળે છે.

વૈદિક

પશ્વાત્ ને બદલે પશ્વા-પશ્વાર્ધ

[વૈ૦ પ્ર૦ ૫-૩-૩૩]

ઉશ્વાત્ , , , , ઉશ્વા

[તૈ૦ સં૦ ૨-૩-૧૪]

વૈદિક

નીચાત્ ને બદલે	નીચા	[તૈ૦ સં૦ ૧-૨-૧૪]
દિધુત્ ,, ,,	દિધુ	[“અન્યલોપઃ છાન્દસઃ”- માખ્ય. ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]
યુષ્માન્ ,, ,,	યુષ્મા	[વા૦ સં૦ ૧-૧૩-૧ । શત૦ બ્રા૦ ૧-૨-૯]
સ્યઃ ,, ,,	સ્ય	[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૩૩]

વ્યાપક પ્રાકૃત

તાવત્ ,, ,,	તાવ
યાવત્ ,, ,,	જાવ
કર્મન્ ,, ,,	કમ્મ

[૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘સ્પ’ ને બદલે ‘પ’ બોલાય છે, તેમ
વૈદિક રૂપમાં પળ ‘સ્પ’ ને બદલે ‘પ’
વપરાયેલો છે.

સ્પ-પ

વૈદિક

‘સ્પૃશન્ય’ ને બદલે ‘પૃશન્ય’

[ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]

વ્યાપક પ્રાકૃત

‘સ્પૃહા’ ,, ,, ‘પિહા’

[૯] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અને વૈદિક પ્રયોગોમાં સંયુક્ત ‘ર’ કાર
‘ર’ નો લોપ લોપ પામે છે.

વૈદિક

વ્યા૦ પ્રા૦

‘અપ્રગલ્ભ’ નું અપગલ્ભ [તૈ૦ સં૦ ૪-૫-૬-૧] અપગલ્ભ

[૧૦] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં સંયુક્ત ‘ય’ નો લોપ
‘ય’ નો લોપ થાય છે.

વૈદિક

ત્રિ + ઋચઃ = ઋચઃ—તૃચઃ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૩૪]
—વાસ્ત્વ્યમ્ અને વાસ્ત્વમ્ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૪-૧૭૫]

વ્યા૦ પ્રા૦

શ્યામ—સામ

[૧૧] વૈદિકમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘હ’ નો ‘ધ’
‘હ’ નો ‘ધ’ બોલાય છે.

વૈદિક

સહ—સધ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૯૬]

સહસ્થ—સધસ્થ ”

ગાહ—ગાધ [નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧]

વદ્ઘ—વધૂ ”

શૃણુહિ—શૃણુધિ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૪-૧૦૨]

વ્યા૦ પ્રા૦

ઇહ—ઇધ

તાયહ—તાયધ

[૧૨] વૈદિકમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘થ’ નો ‘ધ’
‘થ’ નો ‘ધ’ બોલાય છે.

વૈદિક

માધવ—માયવ

[શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩-૧૦, ૧૧, ૧૭]

વ્યા૦ પ્રા૦

નાય—નાધ

[૧૩] વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘ઘ’ નો ‘જ’
‘ઘ’ નો ‘જ’ બોલાય છે.

વૈદિક

દ્યોતિસ્—જ્યોતિસ્ [અથ૦ સં૦ ૪-૩૭-૧૦]
[નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧, ૧૨]

દ્યોતતે—જ્યોતતે } [નિરુક્ત પૃ૦ ૧૭૦, ૧૬]
દ્યોતય—જ્યોતય }

અવદ્યોતયતિ—અવજ્યોતયતિ [શત૦ બ્રા૦ ૧. ૨. ૩. ૧૬]

અવદ્યોત્ય—અવજ્યોત્ય [કા૦ શ્રૌ૦ ૪-૧૪-૫]

વ્યા૦ પ્રા૦

દ્યુતિ—જુતિ

ઉદ્દ્યોત—ઉજ્જોત

[૧૪] પ્રાકૃતમાં દાહ—દાઘ, વિહ્વલ—વિબ્મલ, જિહ્વા—જિબ્બા; એવા

પ્રયોગો થાય છે તેમ વૈદિકમાં આહ્વણિ—આઘૃણિ

‘હ’ નો ‘ઘ’ અને [નિરુક્ત પૃ૦ ૩૮૨, ૩૯] વિદેહ—વિદેષ
‘મ’

[શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩. ૧૦, ૧૧, ૧૨],

મેહ—મેઘ [નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧, ૧] ગૃહીત—ગૃભીત, ગૃહાણ—ગૃભાય,

જહાર—જભાર; એવા પ્રયોગો થાય છે : [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૮૪]

[૧૫] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક પ્રક્રિયા બન્નેમાં ‘ડ’ નો ‘લ’

‘ડ’ નો ‘લ’ ‘ઢ’ તથા ‘ઢ’ યવાનું બાહુલિક છે.

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
ईडे	ईळे	ईड-ईल-ईळ (પૈં)
अहेडमानः	अहेळमानः	अहेलमानो-अहेळमानो
दृढ	दृळ्ह [वૈં પ્રં ૬-૩-૧૧૩]	दळ्ह (પાલિ)
सोढा	साळ्हा [, ,]	સોळ્હા

[૧૬] વૈદિક પ્રક્રિયામાં કેટલાંક એવાં પદો મળે છે કે જેમાં અસંયુક્ત એવો અનાદિસ્થ ‘ય’ અને ‘વ’ લોપાયેલો છે અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પળ એ જાતના ‘ય’ અને ‘વ’ લોપ પામે છે.

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
प्रयुग	पउग [वां संं ૧૫-૯]	પઝગ
वैदिक ‘सीमहि’ [ऋग्वेद पृ० ૧૩૫, ૩] रूप ‘षिवु’ धातु ऊपरस्थी आव्युं છે અને તેમાં ‘ષિવુ’ નો ‘વ’ લોપાયેલો છે.		

[૧૭] વૈં પૃથુજવઃ પૃથુજયઃ [નિરુક્ત પૃં ૩૮૩-૪૦] વ્યાં પ્રાં પિથુજવો પિથુજયો. અહીં ‘પૃથુજયઃ’ માં ‘વ’ લો-
‘ર’ નો વધારો પાયા પછી વ્યાપક પ્રાકૃતમાં (લાવળ્ય-લાયળ્ળ)

‘થાય’ છે તેમ ‘ય’ શ્રુતિ થયેલી છે અને અપભ્રંશમાં ‘વ્યાસ’ નું ‘ત્રાસ,’ ‘ચૈત્ય’ નું ‘ચૈત્ર’ થાય છે તેમ ‘જવ’ નું ‘જય’ એવું ‘ર’ વાલું રૂપ પળ થયેલું છે એ બ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આવાં અપભ્રંશની જેવાં ‘ર’ ના વધારાવાળાં બીજાં પળ વૈદિક પદો મળે છે. અધિગુ-અધિગુ [નિરુક્ત પૃં ૩૮૭-૪૩]

[૧૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અનાદિસ્થ અસંયુક્ત એવો ‘ચ’ અને

અનાદિસ્થ ‘ચ’ ‘ક’ લોપ પામે છે. વૈદિક પદોમાં પળ એવો ‘ચ’ અને ‘ક’ નો લોપ અને ‘ક’ લોપાયેલો છે.

લૌં સંં	વૈં સંં	
તન્વમ્—	તનુવમ્	[તૈં આં ૭-૨૨-૧]
સ્વાર્ગઃ—	સુર્વાર્ગઃ	[તૈં આં ૪-૨-૩]
ત્ર્યમ્બકમ્—	ત્રિયમ્બકમ્	[વૈં પ્રં ૬-૪-૮૬]
વિમ્વમ્—	વિભુવમ્	
સુધ્યો—	સુધિયો	
રાત્ર્યા—	રાત્રિયા	[યજું વેં]
સહસ્ર્યઃ—	સહસ્રિયઃ	["]
તુપ્ર્યાસુ—	તુપ્રિયાસુ	[વૈં પ્રં ૪-૪-૧૧૫]
	વ્યાં પ્રાં	
હ્મા—	છ્મા	
રત્નમ્—	રતનં-રયણં	
સ્નેહઃ—	સનેહો	
પ્લક્ષઃ—	પલક્ષ્વો	
અર્હતિ—	અરિહટ્	

[૨૧] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં આद्य 'ઋ' ને બદલે 'રિ' બોલાય છે.

ત્યારે વૈદિકમાં તેને બદલે 'ર' બોલાય છે તથા
 'ઋ' નો 'ર' અને
 'ઊ' બન્ને ભાષામાં કેટલાક શબ્દોમાં આવેલા 'ઋ' નો
 'ઊ' બોલાય છે.

[કશો બાધ ન આવતો હોય ત્યાં અહીં આપેલાં બધાં
 ઉદાહરણોમાં પ્રથમ પ્રથમ રૂપ લૌકિક સંસ્કૃતનું સમજવાનું છે.]

લૌં સંં	વૈં સંં	
ઋજિષ્ઠમ્—	રજિષ્ઠમ્	[વૈં પ્રં ૬-૪-૧૬૨]

વ્યાં પ્રાં

ઋજુ—રિજુ—રિઊ

વૈદિક

વૃન્દ—વુન્દ	[નિલ્ક પૃ૦ ૫૩૨ અં૦ ૧૨૮]
તૃ—તતુરિ:	[વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૧૦૩]
ગૃ—જગુરિ:	["]]
ઘૃણીત—ઘુરીત	[શુ૦ ય૦ સં૦ પૃ૦ ૬૨ મંત્ર-૮]
ઘૃત—કુટ	[નિલ્ક પૃ૦ ૪૨૨, ૭૦]

વ્યા૦ પ્રા૦

વૃન્દ—વુન્દ
ઋષભ—ઉસભ—ઉસહ
ઋતુ—ઉતુ—ઉત

[૨૨] બન્ને ભાષામાં 'દ' નો 'ડ' પળ બોલાય છે.

'દ'-'ડ' વૈ૦ સં૦

દુર્દભ—દૂડભ	[વા૦ સં૦ ૩. ૩૬]
પુરોદાશ:—પુરોડાશ:	[શુ૦ પ્રા૦ ૩-૪૪]
	[વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૨-૭૧]

વ્યા૦ પ્રા૦

દણ્ડ—ડંડ
દમ્ભ—ડંભ

[૨૩] બન્ને ભાષામાં 'અવ' નો 'ઓ' અને 'અય' નો

'અવ' નો 'ઓ' 'એ' બોલાય છે.
'અય' નો 'એ'

વૈ૦ સં૦

શ્રવણા—શ્રોણા	[તૈ૦ બ્રા૦ ૧. ૫-૧. ૪; ૫. ૨.૯]
---------------	------------------------------------

અન્તરયતિ—અન્તરેતિ

[શત૦ બ્રા૦ ૧. ૨-૨. ૧૮;
૪. ૨૦; ૩. ૧. ૧૬]

વ્યા૦ પ્રા૦

અવહસિત—ઓહસિઅ

નયતિ— નેતિ

[૨૪] બન્ને ભાષામાં સંયુક્તાક્ષરની પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ
સંયુક્તની પૂર્વે હ્રસ્વ બોલાય છે.

વૈ૦ સં૦

રોદસીપ્રા—રોદસિપ્રા

[ક્ર. સં. ૧૦. ૮૮. ૧૦]

અમાત્ર—અમત્ર

[ક્ર. સં૦ ૩. ૩૬. ૪]

વ્યા૦ પ્રા૦

માત્રા—મત્તા

[૨૫] ઉભય ભાષામાં ‘ક્ષ’ ‘છ’ રૂપે પરિણમેલો છે.

‘ક્ષ’ નો ‘છ’ વૈ૦ સં૦

અક્ષ—અછ [અથ૦ સં૦ ૩. ૪. ૩.]

વ્યા૦ પ્રા૦

અક્ષિ—અચ્છિ

[૨૬] બન્ને ભાષામાં અનુસ્વારની પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ
અનુસ્વારની પૂર્વનો બોલાય છે.
હ્રસ્વ

વૈ૦ સં૦

યુવામ્

યુવમ્

[ક્ર. સં૦ ૧-૧૫-૬]

વ્યા૦ પ્રા૦

માલામ્

માલં

દેવાનામ્

દેવાનં

[२७] व्यापक प्राकृतमां साधारण रीते 'अ' पछीना विसर्गनो 'ओ' बोलाय छे त्यारे वैदिक पदोमां 'अ' 'विसर्ग'नो 'ओ' पछीना विसर्गनो 'ओ' थवानो संभव नथी त्यां पण 'ओ' कायम रहेलो छे.

व्या० प्रा०

देवः देवो
पुनः पुणो

वै० सं०

सः चित् सो चित् [ऋ० वे० पृ० १११२ म० सं०]
ऋ० सं० १-१९१-१०-११]

संवत्सरः अजायत—संवत्सरो अजायत [ऋ० सं० १०-
१९०-२]

उपप्रयन्तः अध्वरम्—उपप्रयन्तो अध्वरम् [वै० प्र० ६-१-
११५]

उरः अन्तरिक्षम्—उरो अन्तरिक्षम् [वै० प्र० ६-१-११७]

शिवासः अवक्रमुः—शिवासो अवक्रमुः [वै० प्र० ६-१-११६]

आपः अस्मान्—आपो अस्मान् [वै० प्र० ६-१-११८]

जुषाणः अग्निः—जुषाणो अग्निः [, ,]

वृष्णः अंशु—वृष्णो अंशु [, ,]

प्राणः अङ्गे—प्राणो अङ्गे [वै० प्र० ६-१-११९]

[२८] बने भाषामां संयुक्त व्यंजननो लोप यतां पूर्वस्वरनुं दीर्घ

संयुक्तनो लोप यतां उच्चारण प्रचलित छे.

पूर्वस्वरनी दीर्घता

વ્યા૦ પ્રા૦

નિઃશ્વાસઃ—નીસાસો

દુર્ભગઃ— દૂહવો

દુસ્સહઃ— દૂસહો

વૈ૦ સં૦

દુર્દભ—દૂદભ [વા૦ સં૦ ૩-૩૬। ઋ૦

દુર્લભ—દૂલભ સં૦ ૪-૯-૮]

દુર્નાશ—દૂનાશ [શુ૦ પ્રા૦ ૩-૪૩]

[૨૯] બંને ભાષામાં કેટલાક નિપાતોમાં રહેલો હસ્ત સ્વર દીર્ઘ

નિપાતોમાં દીર્ઘ બોલાય છે.

ઉચ્ચારણ

વ્યા૦ પ્રા૦

પ્રસુત—પાસુત્ત

પ્રકટ—પાયડ

પ્રસિદ્ધિ—પાસિદ્ધિ

વૈ૦ સં૦

एव—एवा [वै० प्र० ६-३-१३६]

अच्छ—अच्छा ["]

तु—तू [वै० प्र० ६-३-१३३]

तु—तू ["]

घ—घा

मक्षु—मक्षू

कु—कू

अत्र—अत्रा

यत्र—यत्रा

નિપાત સિવાય બીજા શબ્દોમાં પળ દીર્ઘ ઉચ્ચારણનો નિયમ બંને ભાષામાં અનિયત રીતે પ્રવર્તે છે.

વૈ૦ સં૦

પુલ્લઃ પૂલ્લઃ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૧૩૭]

વ્યા૦ પ્રા૦

પરકીયં

પારકં

ચતુરન્તમ્

ચાતુરન્તં

[૩૦] શબ્દમાં રહેલા અક્ષરોનો વ્યત્પય, બંને ભાષામાં અક્ષરવ્યત્પય પ્રવર્તે છે.

વૈ૦ સં૦

નિસ્-કર્ત્ય—નિષ્કર્ત્ય

[વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૧૨૩]

કૃત્-કર્તુઃ—તર્કુઃ

[નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧-૧૩]

નમસા—મનસા

[ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૮૯ મ૦ સં૦]

તક્કકઃ—કક્કતઃ

[“ તક્તેર્ગત્યર્થસ્ય વર્ણવ્યત્પયેન કક્કત
ઇતિ ‘સરન્’ ભવતિ ”—ઋ૦ વે૦
પૃ૦ ૧૧૦૯ મ૦ સં૦]

વ્યા૦ પ્રા૦

લઘુક—હલુઅ

લલાટ—ળલાલ-ળલાલ

આલાન—આણાલ

[૩૧] હેત્વર્થ કૃદન્તનો સૂચક પ્રત્યય—વૈદિક પ્રક્રિયામાં—‘તવે’

હેત્વર્થસૂચક પ્રત્યય છે ત્યારે ઇ જ પ્રત્યય વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પળ સચવાયેલો છે.

લૌં સં૦ વૈં સં૦

વ્યાં પ્રાં

કર્તુમ્ કર્તવે [વૈં પ્રાં ૩-૪-૯] કત્તવે-કાતવે-કરિત્તપ્

નેતુમ્

નેતવે

નિધાતુમ્

નિધાતવે

ગણયિતુમ્

ગણેતુયે

દ્રઘુમ્

દ્દશે

દક્ષિતાયે

‘૧તુમ્’ (‘ઇ’ ધાતુનું હેત્વર્થક) અર્થ માટે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘૧તસે’ પદ [પાલિપ્રાં સંકીર્ણ કં કૃં પૃં ૨૫૮] સચવાયેલું છે; તે, વૈદિક પ્રક્રિયામાં વપરાતા તુમર્થક ‘સે,’ ‘સેન્’ અને ‘અસે’ પ્રત્યયો-વાળાં રૂપો સાથે સરખાવવા જેવું છે. [વૈં પ્રાં ૩-૪-૯]

૧ જ પ્રકારે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તુમર્થે ‘૧વં’ [હૈં વ્યાં ૮-૪-૪૪૧] પ્રત્યય આવે છે, તે, વૈદિક પ્રક્રિયાના તુમર્થક ‘તવે’ ‘તવૈ’ કે ‘દ્દશે’ રૂપમાં લાગેલા તુમર્થક અન્ય ‘૧’ પ્રત્યય સાથે સરખાવી શકાય ૧વો છે.

[૩૨] મધ્યમ પુરુષના આજ્ઞાર્થ સૂચક ૧કવચનના પ્રત્યય ‘હિ’

વા ‘સ્વ’ ને બદલે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં ‘ઇ’

આજ્ઞાર્થસૂચક

**મધ્યમ પુરુષ ૧ક-
વચન**

‘ઉ’ અને ‘૧’ ૧વા ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે.

તેમાંનો ‘ઇ’ પ્રત્યય વૈદિક પ્રક્રિયામાં વપરાયેલા

આજ્ઞાર્થ મધ્યમ પુરુષ ૧કવચન સૂચક ‘બોધિ’

(બોધ્ + ઇ) [નિરુક્ત પૃં ૧૦૧ પંં ૩] રૂપ ના ‘ઇ’ પ્રત્યય સાથે વિશેષ મઢતાપણું રાખે છે.

[૩૩] સમ્બન્ધક ભૂતકૃદન્તને સૂચવવા માટે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં

સંબંધક ભૂતકૃદન્ત નીચેનાં રૂપો વપરાય છે.

લૌં સંં

શ્રુત્વા

ગૃહીત્વા

વ્યાં પ્રાં

સુણિત્વાન

ગહાય

ત્યારે વૈદિક પ્રક્રિયામાં તે અર્થે વપરાયેલાં રૂપો આ પ્રમાણે છે :

લૌં સંં

વૈં સંં

શ્ચ

શ્ચીનં

[વૈં પ્રાં ૭-૧-૪૮]

પીત્વા

પીત્વી

[વૈં પ્રાં ૭-૧-૪૯]

ગત્વા

ગત્વાય

[વૈં પ્રાં ૭-૧-૪૭]

વિપ્લુત્ય

વિપ્લુત્ય

[વૈં પ્રાં ૬-૪-૫૮]

વિયુત્ય

વિયૂય

[, ,]

ઉક્ત બન્ને પ્રકારનાં રૂપોમાં વિશેષ સમાનતા નજરે આવે એમ છે. વળી, અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં [હૈં વ્યાં ૮-૪-૪૩૯] એ અર્થમાં વપરાતો ‘ઈ’ પ્રત્યય વૈદિક ‘પીત્વી’ સાથે મળતો આવે એવો ભાસે છે.

સંબંધક ભૂતકૃદન્ત સૂચક વૈદિકરૂપ [વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૮] ‘પરિધાપયિત્વા’ સાથે વ્યાપક પ્રાકૃતનાં ‘ઉવસંકમિત્તા’ ‘નિજ્ઞાઈત્તા’ ‘આગમેત્તા’ વગેરે રૂપો સ્પષ્ટ સામ્ય ધરાવે છે.

[૩૪] વ્યાપક પ્રાકૃતના ‘ઓસહીહિ’ રૂપમાં વૈદિક ‘ઓષધીમિઃ’

‘મિ’ અને ‘હિ’

[વૈં પ્રાં ૬-૩-૧૩૨] રૂપનું બરાબર પ્રતિબિંબ છે.

[૩૫] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ગચ્છે, વિચ્છુંહિરે વગેરે રૂપોમાં ત્રીજા

ત્રીજો પુરુષ બહુ-
વચન ‘રે’ પ્રત્યય

પુરુષ બહુવચન માટે ‘રે’ કે ‘રે’ પ્રત્યય વપરાય છે તે વૈદિક પ્રક્રિયામાં આવતા દુહે (દુહ+રે) રૂપના ‘રે’ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. [વૈં

પ્રાં ૭-૧-૮]

[૩૬] નીચે જણાવેલાં વૈદિક રૂપો વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો સાથે વૈદિક રૂપો અને વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો બરાબર સરખાવી શકાય એવાં છે.

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
પત્યા	પતિના	[વૈં પ્રાં ૧-૪-૯] પતિના-પડ્ણા
ગવામ્	ગોનામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૭] ગોનાં-ગુનાં
યુષ્માસુ	યુષ્મે	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] તુમ્હે
અસ્મભ્યમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
યૂયમ્	યુષ્મે	["] તુમ્હે
વયમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
ત્રયાણામ્	ત્રીણામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૩] તિનાં, તિષ્ઠં
નાવા	નાવયા	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] નાવાય, નાવાય
દેવૈઃ	દેવેભિઃ	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૧૦] દેવેહિ
ઇતરત્	ઇતરં	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૨૬] ઇતરં

[૩૭] ભાષામાં ‘ચતુરાઈ,’ ‘મલાઈ,’ ‘પંડિતાઈ,’ ‘મૂર્ખાઈ,’ વગેરે

શબ્દોમાં ‘ચતુર + આઈ’ એવું પૃથક્કરણ કરી

ગુજરાતીનો ભાવ-
વાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય

શકાય. એ ઉપરથી એવું જણાય છે કે પ્રકૃતિ

‘ચતુર’ છે અને તેને ભાવવાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય

છાગેલો છે. આ ‘આઈ’ પ્રત્યયની મૂળ પ્રકૃતિ ‘તાતિ’ રૂપે વૈદિક રૂપોમાં સચવાયેલી છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાવ્યું છે કે “ભાવે ચ” [વૈં પ્રાં ૪-૪-૧૪૪] “ભાવે ચાર્થે છન્દસિ વિષયે શિવાદિમ્યઃ ‘તાતિલ્’ પ્રત્યયો ભવતિ ‘શિવસ્ય ભાવઃ શિવતાતિઃ.’” વેદોમાં એ પ્રત્યય ‘શિવ’ ‘શમ્’ અને ‘અરિષ્ટ’ શબ્દોને લાગે છે અને બીજા શબ્દોને પણ લાગે છે—જ્યેષ્ઠતાતિ, સર્વતાતિ. ત્યારે લોકભાષામાં એ પ્રત્યય ગુણવાચક શબ્દમાત્રને લાગુ પડતો બાકે છે. ‘તાતિ’ નું રૂપાંતર ‘તાઈ-આઈ’ લોકભાષામાં જ

सचवायेलुं जणाय छे. व्यापक प्राकृतमां तो भाववाचक तरीके ‘तन—त्तण,’ ‘इमा’ अने ‘प्पण’ प्रत्ययो वपराय छे.

[३८] भाषामां ‘केटलानो पगार छे’ ‘केटला वरसनो छोकरो छे’ ‘सो रुपियानो पगार छे’ ‘पांच वरसनो छोकरो छे’ ए बधामां ‘केटलानो’ ‘वरसनो’ ‘रुपियानो’ पदोमां जे अन्त्य ‘नो’ छे ते स्पष्ट-पणे ‘परिमाण’ अर्थनि बतावे छे. वेदोमां ‘पञ्चदशिनोऽर्धमासाः’ ‘त्रिंशिनो मासाः’ वगैरे प्रयोगो मळे छे. ‘पञ्चदशिनः’ एटले ‘पंदर दिवसना’—‘पंदर दिवसना परिमाणवाळ’ अने ‘त्रिंशिनः’ एटले ‘त्रीश दिवसना परिमाणवाळ’ एम परिमाण अर्थनि सूचवा सारु दशान्त शब्दोने अने ‘त्रिंशत्’ वगैरे शब्दोने ‘इन्’ प्रत्यय लगाडवो एम वैदिक प्रक्रिया कहे छे. [५—१—५८]. जेम वैदिक ‘इन्’ प्रत्यय परिमाणने सूचवे छे तेम ‘केटलानो’ ‘वरसनो’ वगैरे भाषानां पदोने लागेलो ‘न’ प्रत्यय परिमाण अर्थनि बतावे छे. ‘केटलानो’—केटली संख्याना परिमाणवाळो, ‘सो रुपियानो’—सो रुपियानी संख्याना परिमाणवाळो, एवा अर्थमां ‘केटला’ अने ‘रुपिया’ वगैरे शब्दोने लागेलो ‘न’ प्रत्यय मने भासे छे के वैदिक ‘इन्’ नो औरस छे. ए रीते जोतां ‘केटलानो’ वगैरे पदो षष्ठी विभक्तिवाळं छे के प्रथमा विभक्तिवाळं छे ? ए विचारणीय छे. वर्तमानमां तो ‘केटलानो’ वगैरे प्रयोगो बधी भाषामां षष्ठी विभक्तिवाळ मनाय छे. तो पण ए प्रयोगो खरेखर तेवा ज छे के ‘परिमाण’ दर्शक ‘न’ प्रत्ययवाळ छे ए जरूर शोधनीय खरं.

[३९] व्यापक प्राकृतमां अनुस्वारवाळ केटलाक शब्दोनी अनु-स्वार लोप पामे छे. जेमके ‘मांस’ ऊपरथी ‘मास.’ अनुस्वारलोप वैदिक प्रक्रियामां पण ‘मांस’ अर्थमां ‘मास’ शब्द वपरायेलो छे. [वैदिक ग्रामर कंडिका ८३—१]

[૪૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન અને બહુવચનનાં રૂપો એકસરખાં બને છે. જિના, દેવા, બુદ્ધા. વૈદિક પરંપરામાં પળ દ્વિવચન અને બહુ-વચન એ બધાં રૂપો એકસરખાં મળે છે. ઉમા, દેવા, વેનન્તા [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૧૩૬-૬] ઇન્દ્રાવરૂણા [ઋ૦ સં૦ ૭-૮૨-૧-૫] મિત્રાવરૂણા, યા, સુરયાં, દિવિસ્પૃશા, અશ્વિના [વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૩૯] સૃષ્ટ્યૌં વગેરે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ સમૂલ્લો નથી. તેને બદલે બહુવચનનાં રૂપો વપરાય છે. ત્યારે વૈદિક રૂપોમાં દ્વિવચન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ તેનાં કેટલાંક રૂપો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુવચન જેવાં પળ છે.

[૪૧] “ સુપ્-તિઙ્-ઉપગ્રહ-લિઙ્-નરાણાં

કાલ-હલ્-અચ્-સ્વર-કર્તૃ-યજાં ચ ।

લિંગ વગેરેનો
વિપર્યય

વ્યત્યયમિચ્છતિ શાસ્ત્રકૃદેશં

સોડપિ ચ સિધ્યતિ બાહુલકેન ॥ ”-વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૮૫ ।

અર્થાત્ લિંગનો વિપર્યાસ જેવો વૈદિક રૂપોમાં છે તેવો જ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાવેલું છે કે નામની વિભક્તિઓનો, ક્રિયાપદની વિભક્તિઓનો, આત્મનેપદ-પરસ્મૈપદનો, લિંગનો, પુલ્લોનો, કાલનો, વ્યંજનોનો, સ્વરોનો, કારકોનો, કારકવાચી પ્રત્યયોનો-એ બધાંનો વૈદિક રૂપોમાં વિપર્યાસ થાય છે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પળ આશો વિપર્યાસ સાધારણ છે.

[૪૨] લૌકિક સંસ્કૃતમાં કર્તૃસૂચક ‘તૃન્’ પ્રત્યય વપરાય છે,

તેને બદલે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘અળઅ’ પ્રત્યયનો વ્યવ-

‘અન’ પ્રત્યય

હાર થાય છે. વૈદિક રૂપોમાં પળ એ ‘તૃન્’ ને બદલે

‘અન’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

व्या० प्रा०

मार + अणअ—मारणउ—मारकणो [है० व्या० ८-४-४४३]

बोहउ + अणअ—बोहणउ—बोहकणो

भस् + अणअ—भसणउ—भसकणो—भसनारो

वै० सं०

कव्यवाहनः — वह + अन = वाहन [वै० प्र० ३-२-६५]

पुरीषवाहनः [वै० प्र० ३-२-६६]

पुरीष्यवाहनः

हव्यवाहनः

[४३] लौकिक संस्कृतमां ह्यस्तन अने अद्यतन भूतकाळ्णां
 भूतकाळमां क्रियापदोनी आदिमां 'अ' मूकत्वानी पद्धति छे :
 आदिमां 'अ' नो अभूत, अगमत् वगैरे. आ पद्धति केटलांक वैदिक
 अभाव रूपोमां नथी, तेम व्यापक प्राकृतमां पण नथी.

लौ० सं०

वै० सं०

व्या० प्रा०

अमथ्नात् मथीत् [ऋ० वे० पृ० ४६५ म० सं०] मथीअ

अरुजन् रुजन् [,, ,, ४६४ ,,] रुजीअ

अभूत् भूत् [,, ,, ४६५ ,,] भवीअ

[४४] केटलांक बे पदो वच्चे प्राप्त थतो संधि वैदिक प्रक्रियामां
 संधिनो अभाव अने व्यापक प्राकृतमां य थतो नथी.

वै० सं०

व्या० प्रा०

[वै० प्र० ६-१-१२६] ईषा + अक्षो विसम + आयवो

[,,] ज्या + इयम् वास + इसी

[,,] पूषा + अविष्टु साउ + उअयं

[૪૫] વ્યાપક પ્રાકૃતના ‘કૃણ’-(કરવું) અને ‘જિન્’-
 (જિતવું) ધાતુનું મૂળ વૈદિક ‘કૃણ’-(કરવું)
 કેટલાક ધાતુઓ [ઋ० વે० પૃ० ૨૨૬-૨૨૭ મ० સં०] ‘જિન્’-
 (જિતવું) ધાતુમાં છે. વૈદિક ‘જેન્ય’ [ઋ० વે० પૃ०
 ૪૬૫ મ० સં०] પદમાં ઉક્ત ‘જિન્’ ધાતુની હયાતી છે.

[૪૬] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત નરજાતિક નામોને
 પ્રથમાના બહુવચનમાં એક ‘ળો’ પ્રત્યય પળ
 ‘ળો’ પ્રત્યય લાગે છે. તે ‘ળો’ પ્રત્યય પ્રથમા બહુવચનના વૈદિક
 રૂપ ‘અત્રિળઃ’ માં ઉપલબ્ધ છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં ‘અત્તારઃ’ અને
 વૈદિકમાં ‘અત્રિળઃ’ થાય છે. વેદભાષ્યકાર લખે છે કે “તૃજન્તસ્ય
 ‘અત્’ શબ્દસ્ય જસઃ છાન્દસઃ ‘ઇનુઙ્’ આગમઃ”-[ઋ० વે० પૃ०
 ૧૧૩-૫ સૂત્ર. મેક્સ०]

[૪૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કેટલાંક પદો વિભક્તિ વિનાનાં
 વિભક્તિ વિનાનાં પળ ચાલે છે તેમ વૈદિક પ્રક્રિયામાં પળ
 પ્રયોગો પ્રવર્તે છે.

વૈ० સં०

વ્યા० પ્રા०

[વૈ० પ્ર० ૭-૧-૩૯] આદ્રેં ચર્મન્ (સસમી) બહુશત શાકિયાનાં
 [„] લોહિતે ચર્મન્ („) સંગીતિ યોજયેયા
 [„] પરમે વ્યોમન્ („) ઈદૃશ તે નિમિત્તા
 [ઋ० વે० પૃ० ૪૬૪ મ० સં०] વીલુ (દ્વિતીયા) ધરણિ કંપયમાન
 [„] દઙ્હા („) ગય (ગજાનામ્)
 [„ ૪૭૨] અભિહ્વા („) ઇહ (એતે)

[४८] व्यापक प्राकृतमां 'प्रतिदिन' अर्थमां 'दिविदिवि' शब्द
दिवेदिवे वपरायेलो छे ते वैदिक 'दिवेदिवे' नुं स्पष्ट
अनुकरण छे.

“ब्राह्म महारिसि एउ भणइ जइ सुइसत्थु पमाणु ।

मायहं चलण नवन्ताहं दिविदिवि गङ्गाण्हाणु” ॥द्वै० व्या० ८-४-३९९.

वै० सं०

“दधासि श्रवसे दिवेदिवे”

“दिवेदिवे प्रतिदिनम्”—वेदभाष्यकार [ऋग्वेद—पृ० २२७

—महाराष्ट्र वैदिक संशोधन मंडळ]

[४९] तळपदी गुजरातीमां 'आ' के 'ए' ना अर्थमां 'ई' शब्द
गुजराती 'ई' आजे पण वपराय छे. तेम वैदिक भाषामां 'आ' के
'ए' ना अर्थमां 'ई' शब्द वपरायेलो छे.

गु० प्र०

ई, ईने, ईणे, ईनुं,

वै० सं०

“मयीत् यत् ईम्”—ईम्—एने.

“ईम् एनम् अग्निम्”

—वेदभाष्यकार [ऋग्वेद पृ०

४६५ म० सं०]

“महे यत् पित्रे ई रसम्”—ईम्—आने.

“महे महते, पित्रे पालयित्रे, ईम्—इमम्”

वेदभाष्यकार [ऋग्वेद पृ० ४६६ म० सं०]

[૫૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો અકારાન્ત નામોને અકારાન્ત અને માટે કર્યાં હોય છે તે વિધાનો અકારાન્ત સિવાયનાં અકારાન્ત સિવાયનાં નામોને પણ લાગુ પડે છે. આવી વ્યવસ્થા વૈદિક સમાન વિધાન પ્રક્રિયામાં સચવાયેલી છે.

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અકારાન્ત નામોને માટે ત્રીજીનાં બહુવચનમાં ‘હિ’ પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે ‘હિ’ પ્રત્યય અકારાન્ત નામો સિવાયનાં નામોને પણ લાગે છે. એ જ રીતે અકારાન્ત નામોને માટે વિહિત થયેલો ત્રીજીનાં બહુવચનનો ‘એસ્’ પ્રત્યય વૈદિક પ્રક્રિયામાં ઈકારાન્ત નામોને પણ લાગે છે. જેમકે—“નઘૈઃ” [૭-૧-૧૦ પાણિ ૦ કાશિકા]

[૫૧] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘કુહ’ અવ્યય ‘ક્યાં’ અર્થમાં અને ‘નં’ અવ્યય ઉપમા અર્થમાં વપરાય છે. વેદની ‘કુહ’ અને ‘ન’ નો ભાષામાં પણ ‘કુહ’ [ઋ ૦ વે ૦ પૃ ૦ ૭૩૩ મ ૦ પ્રયોગ સં ૦, નિરુક્ત પૃ ૦ ૨૨૦] ‘ક્યાં’ અર્થમાં અને ‘ન’ ઉપમા અર્થમાં આવે છે [ઋ ૦ વે ૦ પૃ ૦ ૪૬૦-૪૬૨-૫૨૮-મ ૦ સં ૦]

ઉક્ત પ્રકારે જણાવેલાં અનેક ઉદાહરણો દ્વારા એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવું છે કે વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રવાહનો સીધો સંબંધ વેદોની જીવંતી મૂળ ભાષા સાથે જ છે. નહીં કે જેનું સ્વરૂપ પાણિનિ પ્રભૃતિ વૈયાકરણોએ નિશ્ચિત કર્યું છે એવી લૌકિક સંસ્કૃત સાથે.

૪૨ ઉપર્યુક્ત મત સિદ્ધરૂપ છે છતાં જે કોઈ વ્યાપક પ્રાકૃતનો સીધો સંબંધ લૌકિક સંસ્કૃત સાથે સાધવા પ્રયત્ન કરે તેને એમ પૂછવું જોઈએ કે ઉક્ત વૈદિક ઉદાહરણોમાં જણાવેલા તે તે પ્રયોગો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મુદલ નથી અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તેનું પ્રતિબિંબ

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં
જીવંતી વૈદિક
ભાષાનું પ્રતિબિંબ

તો મળે છે તો એ પ્રતિબિમ્બ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવ્યું—બીજી કઈ ભાષામાંથી આવ્યું ?

વિચારશીલ અભ્યાસી સ્થિરપણે મનન કરશે તો સ્પષ્ટપણે જાણી શકશે કે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જેમનું પ્રતિબિમ્બ છે તે બધા પ્રયોગો વેદોની એ સમયની જીવતી મૂળભાષામાં જ હતા, અને તે દ્વારા જ તે પ્રયોગોનો પ્રવાહ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ભારોભાર ઉત્તર્યો. જે ભાષામાં એ પ્રયોગોનું અસ્તિત્વ જ નથી એવી લૌકિક સંસ્કૃતના પ્રતિબિંબરૂપે વ્યાપક પ્રાકૃતને કેમ કહી શકાય ?

વઢી, આર્યોના એ પ્રારંભિક સમયમાં આર્યોમાં જીવતી વૈદિક ભાષાનો જ પ્રચાર હતો. એ સિવાય બીજી કોઈ ભાષા લૌકિકભાષારૂપે આદર-પાત્ર નહીં બનેલી એથી અર્થાત્ એમ સિદ્ધ થયું કે વેદોની જીવતી ભાષાના જ પરિણામાન્તરરૂપ વ્યાપક પ્રાકૃત નીપજેલું છે.

૪૩ વેદોનું અધ્યયન કરતાં ચોક્કસ જણાય છે કે વૈદિક ભાષાનો પ્રવાહ ડગલે ને પગલે જેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દેખાય તઢપદી ગુજરાતી અને જીવતી વૈદિક ભાષા છે તેમ તઢપદી ગુજરાતીમાં પણ ક્ષતિ ભૂલો એ પ્રવાહ અછતો નથી રહેતો. એ હકીકત બે એક પ્રયોગો દ્વારા ઉપર બતાવી દીધી છે.

મને તો ચોક્કસ ખાતરી છે કે વેદોનું પક્ત ભાષાદૃષ્ટિએ વિશેષ ગંભીર અધ્યયન કરવામાં આવે તો આર્યાવર્તની તઢપદી ભાષાઓમાં અને અનાર્ય-ભાષાઓમાં પણ વૈદિક ભાષાનો સચવાયેલો પ્રવાહ જડ્યા વિના નહીં જ રહે.

પ્રસ્તુતમાં તો મારો ઉદ્દેશ વેદોની જીવતી ભાષા અને વ્યાપક પ્રાકૃત ભાષા એ બે વચ્ચેની સાંસર્ગિક સાંકળ બતાવવા પૂરતો હતો, તેથી તઢપદી ગુજરાતીમાં સીધા ઉત્તરેલા વૈદિક ભાષાના પ્રવાહ સંબંધે વિશેષ ઉદાહરણો શોધીને મૂકી શક્યો નથી, પરંતુ એ કાર્ય કરવા જવું તો અવશ્ય છે.

૪૪ કેટલાક પ્રાચીન વૈયાકરણોએ “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્-તત્ર મવમ્
 ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ તત આગતમ્ વા પ્રાકૃતમ્” એમ કહીને પ્રાકૃત
 વાક્યના અર્થની ભાષાની જનની તરીકે સંસ્કૃતને મૂકી છે.
 સંગતતા અને ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો તેઓએ બતાવેલો ઉક્ત અર્થ
 અસંગતતા એક રીતે સંગત થઈ શકે અને બીજી અપેક્ષાએ સંગત
 ન થઈ શકે એવો છે.

પ્રાકૃતના મૂલરૂપે બતાવેલા ‘સંસ્કૃત’ શબ્દનો અર્થ ‘વેદોની જીવંતી
 સંસ્કૃત’ એવો કરવામાં આવે તો ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ વ્યુત્પત્તિ સંગત થાય
 જરી. પરંતુ ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ ના ‘સંસ્કૃત’ પદનો ‘પાણિનિ કબોરે
 વૈયાકરણોએ જેનું બંધારણ ઘડ્યું છે એવી પરિમાર્જિત સંસ્કૃત’ એવો અર્થ
 તેમણે ધિવક્ષિત કર્યો હોય તો ભાષાતત્ત્વના વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંગત
 છે.

૪૫ આ વિશે વિશેષ મનન કરતાં મને એમ લાગે છે કે જ્યારે તે તે
 પ્રાકૃતને પ્રાકૃત વ્યાકરણોની રચના થઈ ત્યારે મળેલાગળેલા
 સમસ્યાબવા વર્ગમાં અત્યારે જેમ અંગ્રેજીનું છે તેમ સંસ્કૃત ભાષાનું
 સંસ્કૃત વાહનરૂપ પ્રાબલ્ય હતું અને લોકોમાં પ્રાકૃત જ ચાલુ હતું.
 છે લોકોમાં બોલાતું જીવંત પ્રાકૃત અને સાહિત્યિક
 પ્રાકૃત એ બે વચ્ચે વર્તમાનમાં મળેલાગળેલાઓની ભાષા અને ગામડિયાની
 ભાષા વચ્ચે જેવું અન્તર વર્તે છે તેવું અંતર પ્રવર્તમાન હતું. એવે સમયે
 પ્રાકૃતભાષાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને સમસ્યા સારુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત
 વ્યાકરણની ઘટનામાં વાહન તરીકે પરિમાર્જિત સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ
 કર્યો હોય અને તે બતાવવા તે તે વૈયાકરણોએ ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ લખ્યું
 હોય તો એ મનઝાજોગ છે અને સંગત પળ છે.

મહર્ષિ પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી રચી, તેમાં લૌકિક સંસ્કૃતને લગતાં જ વિધાનો કર્યા, વચ્ચે વચ્ચે “છન્દસિ બહુલમ્” જેમ ‘વૈદિક’ ને “છન્દસિ ઉભયથા” એવાં વૈદિક વિધાનો પણ સમજાવવા સંસ્કૃત મૂક્યાં. પાણિનિ કોઈ પણ વિધાન કરતી વખતે વાહનરૂપ છે પ્રથમ લૌકિક સંસ્કૃતને લગતું વિધાન કરે છે અને પછી યાસ ફેરફાર બતાવવા વૈદિક વિધાનને મૂકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે વૈદિક ભાષાની પ્રકૃતિરૂપ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા છે અથવા લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાંથી વૈદિક ભાષા જન્મી છે, એ તો શબ્દોની પરસ્પર તુલનાત્મક પરીક્ષામાટે અમુક ભાષાને વાહનરૂપે રાખવી આવશ્યક છે, એ દૃષ્ટિએ જ પાણિનિએ વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવવા માટે લૌકિક સંસ્કૃતને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

૪૬ પાણિનિએ વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ પ્રથમ રચ્યું હોત અને ત્યાર પછી જ લૌકિક સંસ્કૃતમાં થતા વિશેષ ફેરફારો પાણિનિના સમ- દર્શાવ્યા હોત તો એ, ભાષાતત્ત્વના ક્રમવિકાસની યનો શિક્ષિતવર્ગ દૃષ્ટિએ વધારે ઉચિત થાત. પરંતુ એમના સમયે સંસ્કૃતપ્રિય વેદોની ભાષા જીવતી ન હતી અને એમના વખતનો મળેલોગળેલો સમાજ યાજ્ઞિક સમાજ લૌકિક સંસ્કૃતો વિશેષ પક્ષપાતી હતો, તેમણે એ મળેલા વર્ગની રુચિ તરફ લક્ષ્ય રાખીને પોતાના વ્યાકરણમાં લૌકિક સંસ્કૃતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને બીજું સ્થાન વૈદિક ભાષાને માટે રાખ્યું છે. તાત્પર્ય એ કે પાણિનિએ વૈદિકભાષાની પદ્ધતિ સમજાવવા માટે લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે વાપર્યું છે, તેમ પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણોને બનાવનારા તે તે આચાર્યોએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રાકૃતભાષાની રચનાને સમજાવવા સારું જ લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે

યોજ્યું છે. પરંતુ ‘પ્રાકૃતની માતા લૌકિક સંસ્કૃત છે’ એવું સમજીને ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ એવું કહેલું નથી.

૪૭ અત્યારે કોઈ અંગ્રેજને તુલનાત્મક પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શિખવવા માટે કોઈ શિક્ષક એવી પદ્ધતિ યોજે કે :—

અંગ્રેજી.	સંસ્કૃત.	ગુ○ અ○
ગ્રી	ત્રિ	(ત્રણ)
બોય	પોત	(છોકરો)
કેમલ	ક્રમેલક	(કુંટ)
ઓક્સ	ઉક્ષન્	(બઢદ)
ઇઝ	અસ્	(છે)
બી	ભૂ	(હોવું)
નાઇન્	નવન્	(નવ)
ટેન્	દશન્	(દસ)
ટ્રી	તરુ	(જાડ)

તો આ પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે સંસ્કૃતની પ્રકૃતિ અંગ્રેજી ભાષા છે, પરંતુ શીખનારને જે ભાષા આવડે છે તે ભાષાને વાહનરૂપે રાખીને જેમ ઉક્ત રીતે અંગ્રેજી મારફત સંસ્કૃત શિખવવું સરલ પડે છે તેમ મળેલા લોકોમાં જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ પ્રબલ હતો, તે સમયે તેમને જે ભાષા તરફ વિશેષ આકર્ષણ હોય અને તેમને જે ભાષા વધારે અમ્યસ્ત હોય તે ભાષાને વાહન તરીકે રાખીને બીજી કોઈ ભાષા શિખવવી વધારે સરલ થાય છે. એટલે હું સમજું છું ત્યાંસુધી એ દૃષ્ટિએ જ પ્રાકૃતવ્યાકરણના રચનારાઓ ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ કહેલું છે.

૪૮ આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિને પ્રધાનપણે રાખીને ભાષાતત્ત્વના વિકાસ

**ભાષાતત્ત્વ અને
ઇતિહાસદૃષ્ટિ**

સંબંધે પણ આપણે વિચારતા થયા છીએ તેમ આપણા
પૂર્વજોમાં કોઈ પણ તત્ત્વ સંબંધે ઇતિહાસદૃષ્ટિનો વિશેષ
હ્યાલ ન હતો અને ભાષાતત્ત્વના વિકાસ વિશે તો

તેમણે એ હ્યાલ ભાગ્યે જ રાખેલો. એટલે તેમણે પોતપોતાનાં વ્યાક-
રણોમાં આદેશોની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પરંતુ કોઈ પણ શબ્દ વા તેનાં
રૂપોને તેઓએ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સાધી બતાવ્યાં નથી છતાં તેમાં

આદેશ અને સ્થાની જાણ્યે અજાણ્યે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ તો જલ્લવાયેલી છે.
અને એમ છે માટે જ તેમણે “આદેશઃ સ્થાની ઇવ”

એવું વિધાન કરેલું છે. ‘દધિ—અન્ન’ શબ્દના સંહિતાવાળા પ્રયોગમાં તેઓ
‘ઇ’ ને ‘ય’ ના રૂપમાં થવાનું કહે છે. પણ ‘વ’ રૂપમાં થવાનું કહેતા
નથી. એમાં જ તેમની શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ માલૂમ પડે છે. પરંતુ એ દૃષ્ટિ
પાછળના ઇતિહાસ વિશે તેમની ઉપેક્ષા હતી એટલે તેઓ, એ અને એવાં
બીજાં અનેક પરિવર્તનોને શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઘટાવી શક્યા નથી.

આ રીતે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિના અભાવને લીધે તેઓએ આદેશો
કરવામાં ‘ય’ ‘આદેશઃ સ્થાની ઇવ’ નું પોતાનું વિધાન શબ્દદૃષ્ટિએ તોડી” નાસ્ત્યું
છે અને સરલ ઉપાય સમજીને ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૫૧ દધિ + અન્ન = દધ્યન્ન. આ પ્રયોગમાં ‘દધિ’ નો અન્ત્ય ‘ઇ’ સ્થાની છે
અને તેને સ્થાને થયેલો ‘ય’ આદેશ છે. ‘ઇ’ અને ‘ય’ વચ્ચે ઉચ્ચારણસ્થાનની
અપેક્ષાએ સમાનતા છે: ‘ઇ’ તાલબ્ય છે અને ‘ય’ પણ તાલબ્ય છે, એમ એ બે
વર્ણો વચ્ચે સમાનતા છે તેથી તેમની વચ્ચે ‘આદેશ’ અને ‘સ્થાની’ નો સંબંધ
ષટમાન છે. એ જ રીતે જ્યાં જ્યાં જે બે સ્વરો, વ્યંજનો, સ્વર-વ્યંજનો કે શબ્દો
વચ્ચે ઉચ્ચારણસ્થાનની, અક્ષરાનુપૂર્વીની કે એવી જ બીજી કોઈ પ્રકારની સમાનતા
હોય ત્યાં જ ‘આદેશ’ અને ‘સ્થાની’ નો સંબંધ ઘટી શકે છે. આ જાતનો સમગ્ર

વૈયાકરણોનો—સિદ્ધાંત છે. અને આ જ સિદ્ધાંત શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સુસંગત છે. ઉપર સિદ્ધાંત સમગ્ર વૈયાકરણોને સંમત છે, છતાં ય અનેક પ્રયોગોની નિષ્પત્તિ કરતાં તેઓ એ સિદ્ધાંતને તોડી નાખ્યો છે.

નીચેનાં કેટલાંક ઉદાહરણોથી એ વાત સમજી શકાય એમ છે :

સ્થાની	આદેશ	
અન્તિક	નેદ	પા० ૫૧૩૧૬૩
બાઢ	સાધ	”
ઘૃદ્	વર્ષ	પા० ૬૧૪૧૫૭
યુવ	કન	પા० ૫૧૩૧૬૪
અલ્પ	કન	”
પ્રશસ્ય	શ્ર	પા० ૫૧૩૧૬૦
પ્રશસ્ય	જ્ય	પા० ૫૧૩૧૬૧
ઘૃદ્	જ્ય	પા० ૫૧૩૧૬૨
અપર	પથ્થ	પા० ૫૧૩૧૩૨
દશ	પડ્ય	પા० ૭૧૩૧૭૮
ઘ્રૂ	આહ	પા० ૩૧૪૧૮૪
દા	ચચ્છ	પા० ૭૧૩૧૭૮
સૃ	ધાવ	પા० ૭૧૩૧૭૮
કથ	બોલ	હેમ० ૮૧૪૧૧
કથ	વજ્જર	” ”
બુબુક્ષ	ળીરવ	” ૮૧૪૧૫
ક્ષિ	ળિજ્ઞર	” ૮૧૪૧૨૦
તુલ	ઓદામ	” ૮૧૪૧૨૫
સ્ના	અબ્બુત	” ૮૧૪૧૧૪

ઊપર જે જે શબ્દો સ્થાનીરૂપે અને આદેશરૂપે જણાવેલા છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની સમાનતા નથી. ‘અન્તિક’ અને ‘નેદ’ વા ‘સ્ના’ અને ‘અબ્બુત’ એમની વચ્ચે કોઈ પ્રકારની સમાનતા નથી એ દેખીતું જ છે.

૪૯ જો કે બહુમત તરીકે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ વાઢી વાત છે. તો પળ પાલિવ્યાકરણના પ્રણેતા કચ્ચાયણે પાલિભાષાને ‘પાલિ’ ભાષા માટે સમજાવવા વાહન તરીકે ‘પાલિ’ ભાષાને જ રાખી ‘પાલિ’ વાહન છે. અને પ્રકૃતિરૂપે પળ ‘પાલિ’ ભાષાને જ વાપરી છે. ઇટલે ‘પાલિ’ ભાષા માટે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ નું કથન સર્વથા અસંગત છે. પરંતુ કચ્ચાયણે ઇ પદ્ધતિ સ્વીકારી ઇથી ઇનો અર્થ ઇવો તો નથી જ કે પાલિભાષા કાંઈ અદ્ધરથી આવી ગઈ છે. વા ઇ અનાદિ કાઢથી ઇવી ને ઇવી જ ચાલી આવે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ ઇ જોનાર પ્રત્યેક અભ્યાસી ઇમ સમજી શકે ઇવું છે કે ઇ ભાષા પળ મૂઢ વૈદિક જીવતી ભાષાના પ્રવાહમાંથી ઉત્તરેલી છે. ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ લખનારાઓમાં જેમ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ નથી તેમ ‘પાલિ’ને અપ્રકૃતિક સમજનાર કચ્ચાયણમાં પળ ઇ દૃષ્ટિ ન હતી ઇ સ્વીકાર્યા સિવાય આજ તો ચાલે તેમ નથી.

૫૦ વઢી, “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્” નો અર્થ અસંગત જેવો લાગવાથી કેમ જાણે રુદ્રટના ટીકાકાર શ્રીનમિસાધુ ઇ ‘પ્રાકૃત’ પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ શબ્દનું નિર્વચન તદ્ધન જુદી રીતે બતાવ્યું છે. તે વિશે રુદ્રટનો ટીકાકાર જણાવે છે કે—“સકલજગજ્જન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિર-નાહિતસંસ્કાર: સહજો વચનવ્યાપાર: પ્રકૃતિ: તત્ર ભવમ્ સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ x x x વા પ્રાક્ પૂર્વ કૃતં પ્રાકૃતમ્ બાલમહિલાદિ-સુબોધમ્ સકલભાષાનિબન્ધનભૂતં વચનમુચ્યતે મેઘનિર્મુક્તજલમિવ ઇકસ્વરૂપં તદેવ ચ દેશવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાચ્ચ સમાસાદિતવિશેષં સત્ સંસ્કૃતાદ્યુત્તર-વિભેદાન્ આપ્નોતિ | અત ઇવ શાસ્ત્રકૃતા પ્રાકૃતમ્ આદૌ નિર્દિષ્ટમ્ તદનુ સંસ્કૃ-તાદીનિ | પાણિન્યાદિવ્યાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સંસ્કરણાત્ સંસ્કૃતમુચ્યતે” રુદ્રટના કાવ્યાલંકારમાં (૨, ૧૨) નીચેનો શ્લોક મઢે છે—

“પ્રાકૃત—સંસ્કૃત—માગધ—પિશાચભાષાશ્ચ શૌરસેની ચ ।
ષષ્ઠોઽઞ્ચ ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદ્ અપભ્રંશઃ ॥”

આ શ્લોકમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધી, પૈશાચી, શૌરસેની અને છઠ્ઠી અનેકમેદવાળી અપભ્રંશ એમ છ ભાષાનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં સર્વથી પ્રથમ ‘પ્રાકૃત’ નો ઉલ્લેખ છે. પ્રંથકાર લૌકિકસંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ વિદ્વાન હોઈને તેનો જ પક્ષપાતી હોય તે બનવાજોગ છે, છતાંય તેને બધી ભાષાઓમાં ‘પ્રાકૃત’ ને જ અગ્રસ્થાન શા માટે આપ્યું છે? એનો ખુલાસો આપવા શ્રીનમિસાધુએ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનાં પૂર્વોક્ત બે નિર્વચનો કર્યાં છે, તેમાં પહેલામાં બતાવ્યું છે કે—સ્વાભાવિક વચનવ્યાપારનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ છે. જે ઉચ્ચારણો સહેજે સહેજે નીકળે છે, જેમની ઉપર વ્યાકરણ વગરે ભાષા-સંબંધી શાસ્ત્રોએ સંસ્કારનો ઓપ નથી ચઢાવ્યો એવાં ઉચ્ચારણો ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય. જે ભાષાનો દેહ એવાં ઉચ્ચારણોથી ઘડાયો છે તે ભાષાનું નામ પ્રાકૃત અથવા એવાં ઉચ્ચારણો દ્વારા જે ભાષા નીપજી છે તે ‘પ્રાકૃત’ ભાષા કહેવાય. બીજા નિર્વચનમાં ‘પ્રાક્+કૃત’ એવા બે શબ્દોદ્ધાર ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ નીપજાવ્યો છે અને એનો અર્થ ‘જે સર્વથી પ્રથમ કરેલું હોવાથી બધી ભાષાઓનું કારણરૂપ છે તેનું નામ પ્રાકૃત’ એમ બતાવ્યો છે. પહેલા નિર્વચનમાં જે અર્થ કહ્યો છે તે જ અર્થ આ બીજામાં બતાવ્યો છે. મારા નમ્ર મત મુજબ પહેલું જ નિર્વચન વિશેષ યોગ્ય છે. જો કે પહેલા અને બીજાના ભાવમાં ધ્રુવ ભેદ નથી છતાં ‘પ્રાક્+કૃત’ માંથી પ્રાકૃત શબ્દ નીપજાવવો એ કરતાં ‘પ્રકૃતિ’ માંથી નીપજાવવો વિશેષ સંગત છે તેથી પહેલા નિર્વચન તરફ મારો પક્ષપાત છે.

પ્રાકૃત શબ્દનો જે અર્થ આગળ બતાવી ગયો હતું તે અને ઉક્ત નમિસાધુએ પ્રાકૃતનો જે અર્થ સમજાવ્યો છે તેમાં લેશ પણ ભેદ નથી, માટે

મારા નમ્ર કયન પ્રમાણે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ ને બદલે ‘પ્રકૃતિ: સ્વભાવઃ’ અર્થ જ ભાષાના પ્રસ્તાવમાં ઉચિતતમ છે.

૫૧ યાયાવરીય કવિરાજ રાજશેખર કહે છે—

“યદ્ યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદૃશાં જિહ્વાસુ યદ્ મોદતે

યત્ર શ્રોત્રપથાવતારિણિ કટુર્ભાષાક્ષરાણાં રસઃ ।

રાજશેખરની
પ્રાકૃત-ભક્તિ

ગદ્યં ચૂર્ણપદં પદં રતિપતેસ્તત્ પ્રાકૃતં યદ્વચઃ

તાન્ લાટાન્ લલિતાન્ગિ ! પશ્ય નુદતી દૃષ્ટેર્નિમેષવ્રતમ્” ॥

—(બાલરામાયણ ૪૮-૪૯)

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે—“જે ભાષા સંસ્કૃતની જનની છે, સ્ત્રીઓની જીભ ઉપર રમે છે અને જેને સાંભળ્યા પછી બીજી ભાષાના અક્ષરો કર્ણકટુ લાગે છે તેવી પ્રાકૃત ભાષાને લાટના લોકો બોલે છે.”

રાજશેખરની સમજ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાકૃતમાંથી આવી છે. કવિની એ સમજમાં મને તો પ્રાકૃત ભાષા તરફ કવિની વિશેષ ભક્તિ જ માલુમ પડે છે. પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાકૃતભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે એવું કહી શકાય એમ નથી. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દથી કવિની વિવક્ષા લૌકિક સંસ્કૃતની છે. લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના અને સાહિત્યમાં વિદ્યમાન વ્યાપક પ્રાકૃતની ઘટના વચ્ચે કાર્યકારણમાં હોય તેવું સામ્ય દેખાતું નથી; એથી એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે ?

૫૨ વિક્રમના આઠમા સૈકાનો મહાપંડિત વાલ્મીકિરાજ પોતાના

વાલ્મીકિરાજની પ્રાકૃત કાવ્ય ‘ગુડવહો’માં જણાવે છે કે :—
પ્રાકૃત-ભક્તિ

“સયલાઓ હમં વાયા વસંતિ એત્તો ય ગેંતિ વાયાઓ ।

એંતિ સમુદં ચિય ગેંતિ સાયરાઓ સ્વિય જલાઈ ॥

ળવં અત્યદંસણં સંનિવેસસિસ્તિરાઓ બંધરિદ્ધીઓ
અવિરલં ણમો આમુવળબન્ધં રૂઢ ણવર પયયમ્મિ ॥

—(ગડડવહો પૃ૦ ૨૮—૨૯ ગા૦ ૧૨—૧૩)

“જેમ મેઘનાં પાણી સમુદ્રમાં પડે છે અને ફરી પાછાં સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળે છે તેમ બધી ભાષાઓ પ્રાકૃતમાં સમાવેશ પામે છે અને પ્રાકૃતમાંથી બહાર નીકળે છે. ૧૨.

નવા નવા અર્થોની ઘટના, નવા નવા બંધોની રચના વગેરે એ બધું જ્યારથી સૃષ્ટિ સર્જાઈ ત્યારથી એક માત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં સુલભ છે. ૧૩.

‘પાયય’ અને ‘પયય’ એ બન્ને શબ્દો ‘પ્રાકૃતભાષા’ના સૂચક છે. ઉક્ત ગાથામાં કવિએ ‘પયય’ શબ્દ પ્રયોજેલો છે. ગાથાનો અર્થ જોતાં કવિ, પ્રાકૃતભાષા તરફ પોતાની પ્રબલ ભક્તિને સૂચવતો હોય એવું ભાસે છે. પરંતુ કવિના એ કથનમાં શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ હોય એમ જણાતું નથી. અથવા વિવરણકારના કથન પ્રમાણે કવિએ અહીં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો ઉપયોગ ‘શબ્દ-બ્રહ્મ’ માટે કર્યો છે અને તે દ્વારા એમ સૂચવ્યું છે કે સર્વ ભાષાઓ એ ‘શબ્દબ્રહ્મ’ની વિકૃતિરૂપ છે. કવિના એ સૂચનમાં પણ ભાષાને લગતી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરતાં ‘શબ્દબ્રહ્મ’ની વિશેષ ભક્તિ જ તરી આવે છે.

૫૩ નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે વેદોની ઋચાઓમાં સચવાયેલી જે ભાષાનો નમૂનો આપણી સામે છે તે ભાષા જ્યારે લોકોની આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત ઘણેનો મેદ

આપોઆપ પરિવર્તનો પામ્યે જતી હતી, જેને સંસ્કારવા ખાસ કોઈ પ્રયત્ન નથી થયો એવી આબાલ-ગોપાલ સુધી પ્રસરેલી ભાષા તે આદિમ પ્રાકૃત વા વ્યાપક પ્રાકૃત. અને એ ઋચાઓની ભાષાના અને ઉક્ત આદિમ પ્રાકૃતભાષાના પ્રયોગોને ધ્યાનમાં

હઈ સંસ્કૃતભક્તોની દૃષ્ટિએ જે પ્રયોગો શુદ્ધ જણાયા તેમને તેમાંથી લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓ વીણી, જુદા તારવી, ભાષાની જે સંકલના કરી તેનું નામ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા.

૫૪ ધારો કે હજારો વર્ષોથી બંધ પડેલી એવી રત્નોની એક મોટી વચ્ચાર
 હોય, તેમાં ઘાટઘુટ વિનાનાં અને ચિત્રવિચિત્ર વર્ણવાળાં
૧ માટે રત્નોની અનેક પ્રકારનાં રત્નો ભરેલાં હોય, તેમાંથી સાધારણ
વચ્ચારનું ઉદાહરણ લોકો ૧ ઘાટ વિનાનાં રત્નો હઈ પોતાનું કામ ચલાવે
 અને બીજા કેટલાક લોકો તો ૧ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોને પણ ઓપીઓપીને પોતાના
 કામમાં લ્યે ઇટલે એનો અર્થ એમ તો ન જ થાય કે પેલાં ઘાટઘુટ વિનાનાં
 રત્નોમાંથી ૧ ઓપેલાં રત્નો નવાં જ નીપજ્યાં છે. ૧ ન્યાયે અહીં લૌકિક
 સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓ પોતાને ગમી ગયેલ પ્રયોગોને વીળવાની દૃષ્ટિએ
 (લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરવામાં) આદિમ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો હોય,
 ઇટલા માત્રથી કાંઈ એમ ન કહી શકાય કે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતની જનની
 છે. ચરી રીતે તો આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત ૧ બે પ્રવાહો જુદા જુદા
 વહ્યા છે તો પણ તે બન્નેનું મૂળ કોઈ એક પ્રવાહમાં છે એમાં શંકા નથી
 અને એમ છે માટે તે બન્ને પ્રવાહોના શબ્દદેહની ઘટના અને વિષયમાન વૈદિક
 શબ્દદેહની ઘટના પરસ્પર આશ્ચર્યકારક રીતે મળતી આવે છે.

૫૫ વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક ભાષા ૧ બન્ને વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે
 ઇટલે તેનો અર્થ એવો નથી જ કે વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત
 વચ્ચે કશો સંબંધ નથી.

૧ બન્ને એક પ્રવાહમાંથી નીકળેલી હોવાથી મા-દીકરી નથી પણ બે
 બહેનો છે. લૌકિક સંસ્કૃતનું ક્ષેત્ર પરિમિત હોવાથી તે નાની બહેન છે
 અને પ્રાકૃતનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તે મોટી બહેન છે. બે બહેનોમાં જેવો

સ્નેહસંબંધ હોય છે તેવો સંબંધ એ બે ભાષા વચ્ચે છે. વર્તમાનમાં તો નથી બોલાતી પ્રાકૃત તેમ નથી બોલાતી સંસ્કૃત. પરંતુ બન્ને ભાષાનું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, એ ઉપરથી એ બે બહેનો જેવી ભાષાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સમજી શકાય એમ છે. મોટી બહેન જેમ નાની બહેનને પોતાનાં અલંકારો આપી શોભાવે છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાનાં મૃદુ આભૂષણોથી નાની બહેન સંસ્કૃતને મંડનયુક્ત કરી છે.

૫૬ નીચે જણાવેલાં થોડાં ઉદાહરણો દ્વારા આ બાબત સ્પષ્ટ થશે :

[૧] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘સાઝ’ અર્થમાં ‘સ્યાલ’ નાની બહેન સંસ્કૃત અને ‘શ્યાલ’ બન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ છે. આ વિશે ઉપર મોટી બહેન વિશેષ ગવેષણા કરતાં જણાય છે કે ‘સ્યાલ’ પ્રાકૃતની પ્રબલ અસરનાં ઉદાહરણો શબ્દ મૂળરૂપ છે અને ‘શ્યાલ’ શબ્દ તેનું બીજું ઉચ્ચારણ છે. ઋગ્વેદમાં “અશ્રવં હિ ભૂરિદાવ-વત્તરા વાં વિજામાતુસ્ત વા ઘા સ્યાલત્” [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૬૬૧-સૂ૦ ૨] એ મંત્રમાં ‘સ્યાલ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. નિર્લેખમાં પણ ઉક્ત મંત્રમાં છે તેવા ‘સ્યાલ’ શબ્દનું નિર્વચન આપ્યું છે.

‘સ્યાલ’ અને
‘શ્યાલ’

૫૨ પ્રસ્તુતમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ તેના ‘અમુક પ્રકારની ભાષા’ એવા રૂઢાર્થનો યોગ્ય છે. ‘પ્રાકૃત’ નો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તો ‘સ્વાભાવિક ભાષા-પ્રચલિત લોક-ભાષા’ એવો થાય છે પરંતુ તે અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી. “પ્રાકૃત ઘાળી વડું” એ વાક્યમાં પ્રાકૃત શબ્દનો રૂઢાર્થ નથી પરંતુ વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે માટે જ એ વાક્યમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ ગુજરાતી ભાષાને પણ સૂચવે છે.

૫૩ ‘સ્યાલ’ નું નિર્વચન આ પ્રમાણે છે.

“સ્યાત્ લાજાન્ આવપતિ—ઈતિ વા” ‘સ્યમ્’ ઇતિ ‘સૂર્પમ્’ ઉચ્યતે તસ્માદ્ અસૌ ગૃહીત્વા કન્યકાયા મગ્નિન્યા વિવાહકાલે લાજાન્ શૃષ્ટધાન્યાન્ આવપતિ—

માગધી પ્રાકૃતમાં ‘સ્’ નું ‘શ્’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. ઇટલે માગધી પ્રાકૃતના સહવાસને લીધે ‘સ્યાલ’નો ‘શ્યાલ’ થયો અને પછી તો એ બંને શબ્દો લૌકિક સંસ્કૃતમાં યથેચ્છ વિહરવા લાગ્યા અને કોશકારોએ પછાત એ બંનેને સંસ્કૃતના શબ્દો સમજીને કોશમાં સ્થાન આપ્યું. કેટલાક કોશોમાં ‘શ્યાલ’નો જ નિર્દેશ છે. ત્યારે કેટલાકમાં બંનેનો નિર્દેશ છે. “શ્યાલઃ સ્યુર્નાતરઃ પલ્યાઃ” (અમર૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૩૨, મનુષ્યર્ક) “પિતૃવ્ય-શ્યાલ-માતૃલઃ” — (હૈમ૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૨૧૬) “સ્યાલસ્તાલવ્યદન્ત્યાદિઃ પલ્યા ભ્રાતરિ કથ્યતે” — (શબ્દર૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૧૪૬)

[૨] ‘સૂપડું’ અર્થના સૂચક ‘શૂર્પ’ અને ‘સૂર્પ’ બંને શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળે છે. નિલ્તમાં^{૧૪} ‘શૂર્પ’નો નિર્દેશ છે, એથી તે શબ્દ પ્રાચીન હોય એમ માસે છે. અને ‘શૂર્પ’ ઉપરથી સાધારણ પ્રાકૃતની અસરને લીધે ‘સૂર્પ’ શબ્દ આવ્યો જણાય છે. સાધારણ પ્રાકૃતમાં ‘શ’ અને ‘ષ’ એ બંનેને બદલે એકલો ‘સ’ શ્વનિ જ નિરપવાદ રીતે પ્રવર્તે છે. કોશકારો એ બંને શબ્દોને નોંધે છે. “સૂર્પ તાલવ્યદન્ત્યયુક્” — (શબ્દર૦ કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૫૮) કોશકારે ઉદ્દેશ્યરૂપે ‘સૂર્પ’નો નિર્દેશ કર્યો છે છતાં વિધેયમાં પ્રથમ ‘શૂર્પ’ને નોંધેલો છે એ સંવાદક ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રક્ષિપતિ અગ્નૌ, તસ્માદ્ અયં ‘સ્યાલ’ ઉચ્યતે — (નિરુક્ત અ૦ ૬ પા૦ ૨ સ્તંભ ૧૦ નૈગમ કાંડ પૃ૦ ૨૧૧ નિર્ણય૦)

તાત્પર્ય એ છે કે ‘સ્ય + અલ’ = સ્યાલ. સ્ય — સૂપડું. અલ — ફેંકવું. જે, બહેનના વિવાહસમયે સૂપડાવડે જવતલને અગ્નિમાં નાખે — હોમે તે સ્યાલ — સાલ્યો. વર્તમાન વિવાહપદ્ધતિમાં કન્યાનો માઈ જવતલને અગ્નિમાં હોમે છે એ સુપ્રતીત છે.

૫૪ “શૂર્પમ્ — અશનપવનમ્” — (નિરુક્ત પૃ૦ ૨૧૧ ઉક્ત આવૃત્તિ) અશન — અન્ન. પવન — સાફ કરવાનું સાધન. જેવડે અન્ન સાફ થાય તે શૂર્પ.

એ જ રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ નીચે જણાવેલા જે દ્વિવિધ શબ્દો પ્રવર્તે છે, તેમના દ્વિધા ઉચ્ચારણનું કારણ મોટી બહેન પ્રાકૃતની વ્યાપક અસર છે, એમ સમજવાનું છે.

	કાશી—કાસી (શબ્દર૦ કાં૦ ૪ શ્લોક૦ ૨૫)	
‘શ’ નો ‘સ’	અશ્રુ—અસ્રુ	૨ ૧૨૦
‘સ’ નો ‘શ’	શાક—સાક	૩ ૪૩
તથા ‘ષ’ નો ‘સ’	શર્કરા—સર્કરા	૪ ૧૨
	શ્વાન—સ્વાન	૪ ૩૧૬
	શુભ—સુભ	૧ ૧૭
	શામ્બરી—સામ્બરી	૩ ૩૪૮
	શૂર—સૂર	૩ ૧૯
	શર્વરી—સર્વરી	૨ ૩૪
	શચી—સચી	૨ ૬૨
	ઊર્વશી—ઊર્વસી	૨ ૬૯
	સ્યાલ—સ્યાલ	૩ ૧૪૬
	અસ્ર—અશ્ર	૨ ૧૨૦
	દાસી—દાશી	૩ ૩૫૨
	(અર્થ—ધીવરી)	
	સૂરિ—શૂરિ	૩ ૬
	ઘૃષી—ઘૃસી	૩ ૨૯૮
	ચાષ—ચાસ	૪ ૩૫૪
	(અર્થ— વિશેષ પ્રકારનું પક્ષી)	
	મષી—મસી	૩ ૯૮

[૩] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ક્ષુર’ અને ‘ખુર’ બન્ને શબ્દો મળે છે. ‘ક્ષુર’ નો અર્થ છે ‘ઝરી—પશુના પગની ઝરી’. ‘ક્ષ’ નો ‘ક્ષ’ અને ‘ક્ષુર’ ના ‘ક્ષ’ નું ‘ખ’ ઉચ્ચારણ એ પ્રાકૃતની ‘ક્ષ’ અસરનું પરિણામ છે. રઘુવંશનો પ્રથમ અને દ્વિતીય સર્ગના શ્લો ૮૫ તથા ૨ જામાં મહાકવિ કાલિદાસે ‘ખુર’ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે.

[૪] ઋગ્વેદ મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૧૫૫ ના પહેલા મંત્રમાં ‘વિકટ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ભાષ્યકાર તેનો અર્થ ‘વિકૃત અંગ’ વા ‘વિકૃત ગમન’ બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘વિકાર પ્રાપ્ત’ અર્થ માટે ‘વિકૃત’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પાલિભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં ‘ત’ નું ‘ટ’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને લીધે ‘વિકૃત’ નું ‘વિકટ’ ઉચ્ચારણ થયું છે. અને એ રીતે આવેલો તે ‘વિકટ’ શબ્દ ઠેઠ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચેલો છે.

[૫] ‘રાયણ’ ના જાડ અર્થનો સૂચક ‘પિયાલ’ અને ‘પ્રિયાલ’ શબ્દ છે. ‘પ્રિયાલ’ ના ‘ર’ નો લોપ થઈ ‘પિયાલ’ ‘ર’ નો લોપ શબ્દ નીપજ્યો છે. અને આ રીતે સંયુક્ત ‘ર’ નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોશકારો એ બન્ને શબ્દોને સંસ્કૃત સમજીને નોંધે છે. “રાજાદનઃ પિયાલઃ સ્યાત્” (હૈમં કાં ૪, શ્લો ૨૦૮) “રાજાદનં પ્રિયાલઃ સ્યાત્” (અમરં કાં ૨, શ્લો ૩૫ વનૌષધી-વર્ગ). કાલિદાસે કુમારસમ્ભવમાં ‘પિયાલ’ શબ્દનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. “મૃગાઃ પિયાલદુમમઙ્ગરીણામ્”—(સં ૩, શ્લો ૩૧)

૫૫ “ રજઃક્રણેઃ કુરોદૂતૈઃ સ્પૃશદ્વિર્ગાત્રમન્તિકાત્ । ”

“ તત્સ્યાઃ કુરન્યાસપવિત્રપાંસુ ” ઇત્યાદિ ।

આ ઉપરાંત જે શબ્દોનાં બબ્બે ઉચ્ચારણો છે અને જેમાંનું એક મૂળભૂત છે અને બીજું સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતની અસરને લીધે નીપજેલું છે, એવા અનેક શબ્દો આ નીચે વિશેષ સ્પષ્ટતાને માટે આપું છું. ૧ શબ્દો શબ્દરત્નાકરકોશમાં, અમરકોશમાં અને હેમચન્દ્રના અભિધાનચિન્તામણિ વા અનેકાર્થસંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે. માટે તે શબ્દોના યાસ યાસ સ્થાનો નથી બતાવવાનો, તેમ વિશેષ કાઢીપાના કારણે તેમનો સાહિત્યમાં થયેલો પ્રયોગ પણ નથી નોંધવાનો.

[૬]—હર્ષ—હરિષ

સ્વરમત્તિ

દહ—દહર

કમ્ર—કમર

ગર્ભ—ગરભ

વર્ષા—વરિષા

વર્ષ—વરિષ

પર્ષત્—પરિષત્

મનોઽર્થ—મનોરથ

પ્રાકૃતની અસરને લીધે
'ભાર્યા'ના 'ભારિયા' ની
પેઠે સંયુક્ત વ્યક્તનમાં
સ્વરનો વધારો

અનુસ્વારયુક્તતા [૭] 'વક્ર' ના પ્રા ૦ 'વંક'ની પેઠે આવેલા શબ્દો :

ભદ્ર—ભન્દ્ર

લક્ષણ—લાઝ્છન

અત્તિકા—અન્તિકા

[૮] 'આ'—'અ'

'આ'નો 'અ'

કુમાર—કુમર

ફાલ—ફલ

કલાજ્ઞ—કલજ્ઞ

‘૬’—૬

‘૬’ નો ‘૬’ [૯] મુહિર—મુહેર (અર્થ—મૂર્ખ)

‘અ’ નો ‘આ’ [૧૦] ‘અ’—‘આ’
પતિ—પાતિ

‘ઋ’ નો ‘રિ’ [૧૧] ‘ઋ’—‘રિ’
ઋજ—રિજ—(અર્થ—પતિ)

‘મ’ નો ‘મ’ [૧૨] ‘મ’—‘મ’
કરમ્મ—કરમ્મ

‘ળ’ નો ‘લ’ [૧૩] ‘ળ’—‘લ’
શ્લેષ્મળ—શ્લેષ્મલ

‘ઔ’ નો ‘ઊ’ [૧૪] ઔ—ઊ
કૌઙ્કળ—કુઙ્કળ
કૌતુક—કુતુક

‘દ’ નો ‘જ’ [૧૫] દ—જ
દસ્યતી—જસ્યતી—વૈદિક શબ્દ

‘હ’ નો ‘અ’ [૧૬] હ—અ
હટ્ટ—અટ્ટ

‘ત’ નો ‘ટ,’ ‘ટ્ટ’ [૧૭] ત—ટ, ત્—ટ્ટ
કર્તક—કણ્ટક (વૈદિક શબ્દ)

પત્તન—પટ્ટન

‘કર્તક’ ના ‘ર’ નો લોપ અને અનુસ્વારનું
આગમન પણ પ્રાકૃતપ્રભવ છે. જુઓ પૃ૦ ૮૯, અક્ષ
૫ તથા પૃ૦ ૯૦, અક્ષ ૭.

‘झ’ नो ‘म्भ’ [१८] झ—म्भ तथा क—ग
तथा ‘क’ नो ‘ग’ काश्मरी—कम्भारी—गम्भारी

‘ट’ नो ‘ड’ [१९] ट—ड
तटाक—तडाक
पेटा—पेडा
कुटी—कुडी

‘व’ नो ‘ब’ तथा [२०] व—ब, ‘द’ लोप
‘द’ नो लोप द्वार—बार

‘ड’ नो ‘ल’ [२१] ड—ल [“ऋफिडादीनां डश्च लः”
२-३-१०४ हैमव्या०]

ताडक—तालक
बालिश—बाडिश
जड—जल
दुलि—दुडि
बिडाल—बिलाल
कलेवर—कडेवर
कलत्र—कडत्र
बडिश—बलिश
नाडी—नाली

‘स’ नो ‘लोप’ [२२] ‘स’ लोप
स्तूप—तूप

- ‘य’ नो लोप अने [२३] ‘य’लोप अने ‘र’वृद्धि
 ‘र’ नी वृद्धि चैत्य—चैत्र
 पामर—प्रामर—(आमां ‘य’ नो लोप नथी.)
- ‘क’ नो लोप [२४] ‘क’ लोप
 योक्त्र—योत्र
- ‘द’ नो लोप [२५] ‘द’ लोप
 कुदाल—कुदाल
- ‘म’ नो ‘व’ [२६] म—व
 श्रमण—श्रवण
- ‘व’ नो ‘म’ [२७] व—म
 द्रविड—द्रमिड
 यवनी—यमनी
- ‘स’ नो ‘ष’ तथा [२८] स—ष, ख—ह
 ‘ख’ नो ‘ह’ मुसल—मुषल—मुखल—मुहल
- ‘प’ नो ‘व’ [२९] ‘प’—व [“जपादीनां पो वः”
 २—३—१०५ हैमव्या०]
 कपाट—कवाट
 पारापत—पारावत
 जपा—जवा
 लिपि—लिवि
- ‘व’ नो लोप [३०] ‘व’ लोप
 ऊर्ध्व—ऊर्ध

- ‘क्ष’ नो ‘ख’ [३१] ‘क्ष’—ख
 क्षुल्लक—खुल्लक
 पक्ष—पुङ्ख
 क्षुर—खुर
- ‘य’ नो लोप [३२] ‘य’ लोप
 श्याली—शाली
 मत्स्य—मत्स
 तूर्य—तूर
- ‘क्ष’ नो ‘छ’ [३३] क्ष—छ
 पक्ष—पिच्छ
 क्षुरी—छुरी
 कक्ष—कच्छ
- ‘त्स’ नो ‘च्छ’ [३४] त्स—च्छ
 मत्स—मच्छ
- ‘त’ नो ‘थ’ [३५] त—थ
 पीती—पीथी
- ‘ति’ नो ‘रि’ [३६] ति—रि
 प्रतिदान—परिदान
- ‘य’ नो ‘ज’ [३७] य—ज
 यभन—जभन
 जौनि—यानि

यातु—जातु

यातुधान—जातुधान

‘ह’ नो ‘घ’ [३८] ह—घ
अंहि—अङ्घ्रि
घस्र—हस्र

‘ष्ट’ नो ‘ढ’ तथा [३९] ष्ट—ढ, ‘र’ लोप
‘र’ लोप दंष्ट्रिका—द्राढिका—दाढिका

‘श्च’ नो ‘च्छ’ [४०] श्च—च्छ
पश्च—पुच्छ [‘पुच्छ’ वेदमां पण मळे छे]

अनुस्वारलोप [४१] अनुस्वारलोप
अम्बा—अब्बा
[४२] वचला स्वरनो लोप अने वचला
स्वरसहित व्यञ्जननो लोप

वचला स्वरनो
अने सस्वर व्यंज-
ननो लोप
रसना—रस्ना
वासर—वास्र
भगिनी—भग्नी
वहनी—वेणी (प्रवाह—रघुवंश)
उदुम्बर—उम्बुरक—उम्बर
प्रदत्त—प्रत्त
आदत्त—आत्त
सुदत्त—सुत्त

५७ “ प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः—”रघुवंश स०
६, श्लो० ४३)

“ जलानां वेण्या प्रवाहेण ” — “ ओघः प्रवाहो वेणी च इति हल्युधः ” — टीका

'थ' नो 'ध'	[४३] थ—ध मथुरा—मधुरा
'ई' नो 'ए'	[४४] ई—ए पीयूष—पेयूष
'क' नो 'ग' 'अ' नो 'इ' 'इ' नो 'ए'	[४५] क—ग, अ—इ, इ—ए दक—दग द्रकट—द्रगड कन्दुक—गिन्दुक—गेन्दुक
'र' नो 'ल' तथा 'ऋ' नो 'ल'	[४६] र—ल, ऋ—लृ [हैमैर्व्या० २=३—९९ थी २—३—१०५ सुधीनां सूत्रो] ह्रीका—ह्लीका पुरुष—पुलुष तरुण—तलुन क्षुधारु—क्षुधालु शीतारु—शीतालु प्रवङ्ग—प्लवङ्ग राक्षा—लाक्ष रोम—लोम चरण—चलन ऋफिड—लृफिड

५८ पाणिनीय अ० ८।२।१८ थी ८।२।२२ सुधी. “लृफिडः ऋफिडः ।
एषोऽपि लृफिडः ऋफिडः । ”—(महाभाष्य पृ० ४६ वा० अ०)

‘ल’ नो लोप [४७] ‘ल’—लोप
शल्लरी—शलरी

‘श’ नो ‘ष’ [४८] श—ष
अभीशु—अभीषु
वेस्या—वेष्पा

‘द’ नो ‘त’ [४९] द—त
बादाम—बाताम
राजादन—राजातन

‘र’ नो लोप
थया पछी द्विर्भाव [५०] ‘र’ लोप, द्विर्भाव
कुर्वट—कुक्कट
कुर्वर—कुक्कर
वप्र—वप्प (अर्थ—बाप)

‘अय’ नो ‘ओ’ [५१] अय—ओ
मयूर—मोर

‘प’ नो ‘ब’ [५२] प—ब
तम्पा—तम्बा (अर्थ—गाय)

अन्त्य व्यञ्जननो लोप [५३] अन्त्यलोप
धामन्—धाम
महस्—मह
तमस्—तम
सोमन्—सोम

રોચિસ્-રોચિ
 શોચિસ્-શોચિ
 ચર્મન્-ચર્મ
 શવસ્-શવ
 હોમન્-હોમ
 તપસ્-તપ

સ્વર અને સંયુક્ત
 વર્ણનાં વિલક્ષણ
 ઉચ્ચારણો

[૫૪] કેટલાક એકાર્થક શબ્દોનાં ઉચ્ચારણો
 એવાં વિવિધ દેશાય છે કે એ ઉચ્ચારણો જ એમની
 પ્રાકૃતતા ઠરાવે છે :

ચન્દ્ર-ચન્દિર-ચન્દ
 વિકુસ-વિકસ-વિકસ
 બુક્સ-પુક્સ-પુક્સ
 તવિશ-તવિષ-તાવિષ
 વનીપક-વનીયક-વનબક
 खोड-खोट-खोर
 વરાણસી-વારાણસી-વાણારસી
 हण्डे-हञ्जे
 સુવાસિની-સ્વવાસિની
 મૌત્તિક-મુકુતિક-મકુતિક
 મસ્તક-મસ્તિક
 અષાઢ-આષાઢ
 એતશ-એતશ
 બિહોજા-બિહૌજા
 નિઘ્વન્ટુ-નિર્ઘ્વન્ટુ

નેતુ-નેત્ર

દિવોકા-દિવૌકા

[૫૫] ણ-ન

‘ળ’ નો ‘ન’ પાંણિનિ વગેરેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ મૂલ ણોપ-
દેશ-આદિમાં ‘ળ’ કારવાળા-નોંધેલા-છે તે બધા
ય પ્રયોગની પ્રક્રિયામાં આવતાં આદિમાં ‘ન’ વાળા થાય છે.

‘ષ’ નો ‘સ’ [૫૬] ષ-સ

પાંણિનિ વગેરેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ ષોપદેશ-આદિમાં ‘ષ’ વાળા
દર્શાવ્યા છે તે બધા ય પ્રયોગ સમયે આદિમાં ‘સ’ વાળા થઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત નિશ્ક્ર વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને આગળ (પૃ૦ ૨૨-૨૫)
જે એકાર્થક ધાતુઓ અને એકાર્થક શબ્દોનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો નોંધી
બતાવ્યાં છે, તે દ્વારા પળ જોઈ શકાય એમ છે કે કેટલા જૂના સમયથી
નાની બહેન સંસ્કૃતને તેની મોટી બહેન પ્રાકૃતે પોતાની મૃદુતા અને વિવિધ
ઉચ્ચારણની રીત આપી તેમાં અનેકાણું વૈવિધ્ય વધારી દીધું છે.

૫૭ સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતનો આવો પ્રભાવ હોવા છતાં

સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ
સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું પ્રાકૃતના
અભ્યાસ તરફ વિદ્વાનોમાં વર્તતા એ દુર્લક્ષને પરિણામે નાટકોનું
દુર્લક્ષ અને તેનું પ્રાકૃત ભારે અશુદ્ધિઓના ગર્તમાંથી નીકળી શક્યું
દુષ્પરિણામ નથી. મારે નમ્રપણે કહેવું જોઈએ કે નાટકોના તે
તે વિદ્વાન સંપાદકોએ નાટકગત પ્રાકૃતના સંશોધન તરફ લક્ષ્ય જ નથી

૫૧ “જો નઃ” — ૬. ૧. ૬૫ પાણિનીય.

૬૦ “ઘાત્વાદેઃ ષઃ સઃ” — ૬. ૧. ૬૪ પાણિનીય.

રાહ્યું. તેને લીધે નાટકગત પ્રાકૃતના પાઠોનું ઠેકાણું નથી રહ્યું. નાટકનાં નાટકોના પ્રાકૃત- કેટલાંક સંસ્કરણોમાં તો નાટકના મૂળ પાઠ- તની દુર્વશા રૂપ પ્રાકૃતને નીચે ટિપ્પણમાં મૂકી ઉપર તેનું સંસ્કૃત જ બેસારવામાં આવ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ નાટ-

૬૧ એક ઉદાહરણ—પ્રતિમાનાટક, સંપાદક—શિવરામ મહાદેવ પ્રાંજપે, પૂના.

અશુદ્ધ પાઠ	શુદ્ધ પાઠ
પૃ૦ ૧ ર્થશ્ચિ	રર્થ મિહ
પૃ૦ ૨ સજ્ઞીદસાલં	સજ્ઞીદસાલં
પૃ૦ ૨ કાલસંવાદિણા	કાલસંવાદિણા
પૃ૦ ૨ કિદં તિ	કિદં તિ
પૃ૦ ૩ વક્કલં	વક્કલં
પૃ૦ ૩ લોમેળ	લોમેન
પૃ૦ ૩ મુલ્હાવરાહો	મુલ્હાવરાહો
પૃ૦ ૩ કિસ્સ	કીસ
પૃ૦ ૩ અચ્ચરેવા	અચ્ચરેવા
પૃ૦ ૩ અમ્મેહિ	અમ્મેહિ
પૃ૦ ૧૦ રોદિદવ્યે	રોદિદવ્યે

ઉક્ત અશુદ્ધ પાઠોના શુદ્ધ પાઠો મેં બતાવેલા છે. નાટકમાં એકંદર શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે, છતાં સંપાદકે વક્કલં, મુલ્હા-, -સાલં, કાલ-વગેરે ‘લ’ વાળા પ્રયોગો—જે શૌરસેનીમાં સંભવતા જ નથી—રાખેલા છે. એવા ‘લ’ વાળા પ્રયોગો પૈશાચી ભાષામાં પ્રચલિત છે. વઢી, સંપાદકે પૃ૦ ૭૨ ઉપર એક કોઠો આપ્યો છે તેમાં જણાવેલું છે કે નાટકમાં બે ભાષા—એક સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાકૃત—વપરાયેલી છે. યરી રીતે નાટકમાં સંસ્કૃત અને શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું જોઈતું હતું. ‘પ્રાકૃત’ લક્ષવાચી ‘શૌરસેની’ નો ભાવ સમજાવો સુગમ નથી.

૬૨ ઉદાહરણ—રત્નાવલી—સંપાદક : એમ્. આર. કાલે, બી. એ.

રત્નાવલી (શ્રીહર્ષરચિત) માંના બધા મૂળ પ્રાકૃતપાઠોને ટિપ્પણમાં રાખેલા છે અને તે પાઠોનું સંસ્કૃત, ઉપર મૂકેલું છે. પ્રાકૃત પાઠોનું સમાનરૂપ સંસ્કૃત કરવા તરફ ઉપેક્ષાનાં ઉદાહરણો—

કોના કેટલાક ટીકાકારોને હાથે સુદ્ધાં નાટકના પ્રાકૃતની દુર્દશા થયેલી છે.

આ જાતની ફરિયાદ મારી એકલાની નથી. માષાતત્ત્વવિશારદ શ્રીમાન વિદ્યુશેઝરશાસ્ત્રીજીએ પણ નાટકોના પ્રાકૃત વિશે આવી જ ફરિયાદ કરેલી છે.

	પ્રા.	સં.	શુદ્ધ
રત્નાં	પૃ. ૧૩ આલેણદુ	અવલોકયતુ	આલેકયતુ
„	પૃ. ૧૪ મઝલીકિદ—	મુકુલાયિત	મુકુલીકૃત
„	પૃ. ૧૭ દાસીએ-ધીએ !	દાસ્યા:—પુત્રિ !	દાસ્યા:—દુહિત: !
„	પૃ. ૨૦ કેલિઅ-ચૂરો	કિયદૂરે	કિયદૂર:
„	પૃ. ૪૬ ગુલ્માન્તરિદાઓ	ગુલ્માન્તરિતે	ગુલ્માન્તરિતાત્
„	પૃ. ૪૭ સુહાઅદિ	સુલ્લયતિ	સુલ્લાયતે !
„	પૃ. ૫૨ ગુરુઓ	ગુરુ:	ગુરુક: વગેરે.

૬૩ ‘કર્પૂરમંજરી’ નાટિકાની ટીકા વાંચતાં આ હકીકત સમક્ષી શકાય એમ છે, છતાં તે માટેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

‘સમોહણાસાળ’ (કર્પૂરમંજરી પૃ. ૪ નિર્ણય.) કર્પૂરમંજરીનો ઉક્ત પાઠ અશુદ્ધ છે છતાં ટીકાકારે તે અશુદ્ધ પાઠની ટીકા કરી છે. ‘સ+મોહણ+આસા’ આસો પદચ્છેદ કર્યો છે. ટીકાકારે કરેલો અર્થ—“મોહને સુરતે આશાસહિતયો:” છે. સૂરો પાઠ “છમ્મુહણાસાળ” છે. તેનો અર્થ “ષમ્મુલ્લન્યાસાનામ્” છે અર્થાત્ “જેમના સ્વપ્નામાં ષમ્મુલ્લ બેઠેલા છે એવાં શિવ અને પાર્વતી” આ અર્થ યુક્ત છે અને ઉચિત પણ છે. આ રીતે કર્પૂરમંજરીમાં તેમ જ બીજાં પણ નાટકોમાં ટીકાકારોએ પ્રાકૃત પાઠોની તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખી છે.

૬૪ આ સંબંધે શ્રીવિદ્યુશેઝરજીનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

“સંસ્કૃત દ્રવ્ય કાવ્યસમૂહે સ્થાને સ્થાને પ્રાકૃત અંશ વિભિન્ન વિભિન્ન પાઠે એત વ્યાકુલ હૃદયા ઉઠિયા છે એ, તાહા બલિવાર નહે X X X સંસ્કૃત પાઠકળેર પ્રાકૃતેર શિકે અનાદરઈ એ પાઠવિપર્યેયેર અન્યતમ પ્રધાન હેતુ । હહાર સંસ્કાર હડયા વિતાંત આવશ્યક ”—પાલ્કિપ્રકાશવેશક પૃ. ૧૮, ટિપ્પણ ૪૨.

શ્રીવિદ્યુશેઝરજીનો ઉક્ત ઉલ્લેખ વધુ લાંબો હોવાથી તેમાંથી અહીં થોડો ઉતારો આપ્યો છે. તે ઉલ્લેખમાં તેમણે ‘વેળીસંહાર’ નું નામ લઈ તેના પાઠોની અવ્યવસ્થા ક્તાબી છે.

સંભવ છે કે ‘પ્રાકૃત ભાષા નીચ પાત્રોની ભાષા છે’ એવા રૂઢિગત વહેમને લીધે આવું બનવા પામ્યું હોય. પરંતુ આ ‘પ્રાકૃત’ નીચ પાત્રોની ભાષા છે ? માન્યતા તદ્દન મૂલ ભ્રેલી છે. જે ભાષા એક કાળે સર્વસાધારણમાં પ્રવર્તતી હતી એટલે તેને રાજા પળ બોલે અને રંક પળ બોલે, બ્રાહ્મણ પળ બોલે અને ચણ્ડાલ પળ બોલે—એમ હોવાથી એવી સર્વવ્યાપક ભાષાને નીચ પાત્રોની ભાષા કહી ઉઘેલવી ક્યાં સુધી ઉચિત છે ?

આર્યસંસ્કૃતિના અસાધારણ પ્રતિનિધિ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના મુખરૂપ હિમાચલમાંથી જે ભાષાની પ્રશમરસપૂર્ણ ગંગા વહેલી છે, જે ભાષાને કવિકર હાલ, વાકૂપતિરાજ, રુદ્રટ અને રાજશેખર જેવા વિદ્વાનોએ આદર આપ્યો છે, જે ભાષામાં આર્યસંસ્કૃતિને લગતું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, જે ભાષાના પરિચય વિના આર્યસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો અભ્યાસ જ અટકી પડે એમ છે અને જે ભાષાના જ્ઞાન વિના આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી મરાઠી, બંગાલી, ગુજરાતી, હિંદી, મારવાડી, માલવી, મેવાડી, કચ્છી, સિંધી, પંજાબી, મોજપુરી, મગહી, આસામી, સિંહલી, ‘પ્રાકૃત’ ભાષાના અભ્યાસ વિના ઉડીયા, બિહારી, કાશ્મીરી પ્રમુખનો અરે ! તામિલ, સંશોધન કાર્ય જ તેલગુ, મલયાલં સુદ્ધાંનો અને લેટિન, જર્મન, ફ્રાન્સીસી અશક્ય છે તથા અંગ્રેજી વગેરે ભાષાનો પળ ઇતિહાસ જાણી શકાય એમ નથી. ટૂંકામાં જે ભાષાને અપનાવ્યા વિના સર્વધર્મસમભાવના જીવન-હિતકર સિદ્ધાંતનું આચરણ જ શક્ય નથી એવી પ્રાકૃત ભાષાને ‘નીચ પાત્રોની ભાષા છે’ વા ‘અમુક સંપ્રદાયની ભાષા છે’ એમ સમક્ષી તેના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સંશોધનથી પોતાની જાતને વંચિત રાખી આપણે રાષ્ટ્રને

અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને કેટલું બધું નુકસાન કર્યું છે ? એ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ.

૫૮ આપણે નાગરિક લોકો અને આપણને પોષનારા લાખો કરોડો 'પ્રાકૃત' ના ગામડિયા ભાઈઓ એ બે વચ્ચે જે અન્તર વચ્ચું છે અભ્યાસ વિના ભાઈ તેનું કારણ આપણા દેશના સ્નાતકોએ અને ભાઈ વચ્ચે પડેલું અધ્યાપકોએ પ્રાકૃતભાષાને ઉવેચી છે એ પળ મને અંતર લાગે છે. એક સમયની સર્વવ્યાપક ભાષાને નીચોની ભાષા સમજાવું તો વર્તમાનમાં વ્યાપક એવી મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વા સર્વવ્યાપી જેવી અંગ્રેજી એ બધી નીચોની ભાષા છે કે ઝંચોની ? આપણી યુનિવર્સિટીઓને અને તેમના જેવી બીજી માતબર સંસ્થાઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે તેમણે વ્યાપક પ્રાકૃતભાષાના સાહિત્યને શબ્દવિજ્ઞાનની નવી દૃષ્ટિથી સંશોધિત કરાવી, તેના અભ્યાસ માટે અધ્યાપકોને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરી રાષ્ટ્રહિતનું અપૂર્વ પુણ્ય ઉપાર્જી તેમની સાચી શોભા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

૫૯ વેદોની ભાષા સાથે વિશેષ સરલામળી હોવાને લીધે તે સમયની— વેદવારની—બોલચાલની ભાષા સાથે જેનો સંબંધ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પળ સમાતી ભાષાઓ જેની પ્રબલ અસર છે એવી ઉપર્યુક્ત વ્યાપક પ્રાકૃત ભાષામાં પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્ષપ્રાકૃત, ધર્મલિપિઓની ભાષા, ચક્રવર્તી ચારવેલ વર્ગેરના પ્રાકૃત શિલાલેખોની ભાષા, સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ—એ બધી ભાષાઓનો સમાવેશ છે.

૬૦ પાલિ વગેરે ભાષાઓનું સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ અને તેનાં સાહિત્યગત અવતરણો આ નીચે આપી દઉં છું.

બૌદ્ધમાગધી-પાલિ—કેટલાક વિદ્વાનો ‘પાલિ’ શબ્દને ‘પંક્તિ’ કે ‘પહ્લી’ માંથી ઉત્તારે છે. ‘પહ્લી’ એટલે શાહીની ‘પાલિ નો પરિચય પંક્તિ—અક્ષરશ્રેણી. બૌદ્ધધર્મનાં મૂળ પુસ્તક પિટક ગ્રંથોમાં જે અક્ષરપહ્લી છે તેનું નામ ‘પાલિ’ ભાષા. ‘પહ્લી’ એટલે ગામડું અને ગામડામાં જે ભાષા પ્રવર્તી તે ‘પાલિ’ ભાષા. ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળરૂપ અને વ્યુત્પત્તિ સંબંધે આ ઉપરાંત વીજા પળ અનેક મતો ચાલે છે. તેમાં મૌરો પળ એક નમ્ર

૬૫ જે જે શબ્દો ભાષાનાં નામો માટે વપરાયેલા છે તે બે જાતના છે; કેટલાક કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખનારા અને કેટલાક ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ રાખનારા. માગધી, શૌરસેની વગેરે શબ્દો તે તે દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પ્રાકૃત, અપભ્રંશ શબ્દો ભાષાના સ્વભાવની સાથે સંબંધ રાખે છે. આ જોતાં એક વિશિષ્ટ ભાષા માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલો ‘પાલિ’ શબ્દ શું કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખે છે? કે ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે? આવો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધ મેં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના મુખપત્ર ત્રૈમાસિક (૧૯૪૧ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પૃ. ૨૫૦) માં ‘પાલિભાષા’ એ મથાળા નીચે સવિસ્તાર ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ચર્ચાયેલી હકીકતનો તદ્દન સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે: ‘પાલિ’ ભાષાના સૂત્રક ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળ વિશે સ્ત્રી હકીકત આ પ્રમાણે છે: ‘પાલિ’ શબ્દ મૂળે કોઈ જાતની ભાષાના અર્થનો વાહક જ નથી, પરંતુ ભગવાન બુદ્ધની ‘ધર્મદેશના’ ના અર્થમાં એ શબ્દ બૌદ્ધસાહિત્યમાં વારંવાર વપરાયેલો છે. અને ભગવાન બુદ્ધે જે ભાષામાં લોકોને ઉપદેશ આપેલો તે ભાષા માટે તો ‘માગધી’ શબ્દ જ વપરાયેલો છે. પરંતુ પાછળથી ભગવાન બુદ્ધની દેશના અને માગધી ભાષાનો અભેદ કલ્પાયો અને તે જાતની અભેદ કલ્પનાને લીધે દેશના-ઉપદેશ-વાચક ‘પાલિ’ શબ્દ પળ લક્ષણને કારણે ‘ભાષા’ અર્થમાં રૂઢ થયો. આમ હોવાથી ભાષાવાચક ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળની શોધ કરવી વ્યર્થ છે. પરંતુ દેશનાવા-ચક ‘પાલિ’ પદના મૂળની શોધ આવશ્યક સ્ત્રી. બૌદ્ધ સાહિત્યના મૂળરૂપ પિટકગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે ‘દેશના’ ના અર્થ માટે ‘પરિયાય’ શબ્દ વપરાયેલો છે

अभिप्राय ऊमेहं छुं. प्राकृतभाषामां 'प्राकृत' शब्दनां 'पर्यय' अने 'पायड' एवां बे उच्चारणो प्रचलित छे. स्वभाववाचक 'प्रकृति' नां पण 'पर्यय' अने 'पयडि' एवां बे रूपांतरो शास्त्रप्रसिद्ध छे. 'पयडि' शब्दनुं तद्धितांतरूप 'पायड', तेनुं खीलिल्ली रूप 'पायडी' अने ते ऊपरथी स्वाभाविक भाषावाचक 'पालि' शब्द उतारवो सहेलो भासे छे. षड्भाषाचंद्रिकामां लक्ष्मीधर वतावेला रूपकपरिभाषाना अवतरणमां प्राकृत भाषा माटे 'प्राकृती' शब्दनो उपयोग थयेलो छे, ए व्यानमां रहे, अथवा 'प्रकृति' ऊपरथी जेम 'प्राकृत' शब्द आवे छे तेम प्राकृतिक' शब्द पण आवे छे. 'प्राकृतिक'ने मळतुं उच्चारण, 'पायइअ' के 'पायडिअ' थाय छे. तेमांनो 'पायडिअ' उच्चारणमांथी 'पायलिअ' अने ते ऊपरथी पण 'पालि' शब्द ऊतरी शके छे. अर्थबाध पण नथी. पालि, अर्धमागधी के आर्षप्राकृत-ए त्रणे शब्दो द्वारा सूचवाती

अने अशोकनी धर्मलिपिओमां 'देशना' ना पर्याय तरीके 'पलियाय' पद पण बपरायेलुं छे. आ 'पलियाय' शब्दमां ज 'पालि' शब्दनुं मूळ छे. एथी 'पालि' ना मूळ माटे 'पल्लि' 'पल्ली' के 'प्राकृती' शब्दो कल्पवानी कल्ली अगत्य नथी. आ संबंधे जेमनी इच्छा सविस्तर जाणवानो होय तेमणे उक्त त्रैमासिकनुं ऊपर जणावेलुं स्थळ जोई लेवुं घटे. ए स्थळे 'पालि'ना मूळ विशे अनेक मतो, तेमनी चर्चा, ते माटेनां साधक बाधक प्रमाणो तथा बीजां अनेक उपयोगी अवतरणो आपीने ए चर्चा करेली छे.

६६ जुओ-हेमचंद्र ८।१।६७ तथा "सक्या पायया चैव" इत्यादि. अनुयोग-द्वारसूत्र तथा स्थानांगसूत्र. 'पायड' माटे जुओ पाइअसहमहणवो.

६७ 'पयइ' अने 'पयडि' माटे जुओ पाइअसहमहणवो. आ बने शब्दो कर्मशास्त्रसंबंधी जैन ग्रंथोमां 'स्वभाव' अर्थना सूचक तरीके सारी रीते बपरा-येला छे.

६८ "षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी" इत्यादि (लक्ष्मीधर-षड्-भाषाचन्द्रिका पृ० ४, श्लो० २३-२५-२६)

भाषामां विशेष भेद नथी. चरोतरनी गुजरातीमां अने अमदावादनी गुजरातीमां जेटलुं अन्तर छे तेटलुं अंतर पालि, अर्धमागधी के आर्षप्राकृतमां छे. अशोकनी धर्मलिपिओमां अने बौद्धधर्मना मूळभूत पिटक ग्रंथोमां तथा अट्टकैया-

६९ अशोकनी धर्मलिपिनी भाषानो नमूनो :

“इयं धंमलिपी देवानं प्रियेन प्रियदसिना रामा लेखापिता-इध न किंचि जीवं आरभित्ता प्रजुहितव्यं, न च समाजो कतव्यो, बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा”-(अशोककी धर्मलिपियाँ गौ० ओ०)

आ लिपिना उतारामां अल्पविराम बगेरे निशानो में करेलां छे.

७० उदाहरण तरीके ‘सुत्तनिपात’ नी भाषानो नमूनो :

गद्य—“एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा आळवियं विहरति आळवकस्स यक्खस्स भवने । अथ खो आळवको यक्खो येन भगवा तेनुपसंकमि उपसंकमित्वा भगवंतं एतदवोच ”—इत्यादि (१० मुं आळवकसुत्त)

पद्य—किं सूध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठं ?

किं सु सुच्चिणं सुखमावहाति ? ।

किं सु हवे सादुतरं रसानं ?

कथंजीविं जीवितमाहु सेट्ठं ? ॥ १ ॥

सहीध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठं

धम्मो सुच्चिणो सुखमावहाति ।

सत्त्वं हवे सादुतरं रसानं

पज्जाजीविं जीवितमाहु सेट्ठं ॥ २ ॥

(सुत्तनिपात १० मुं आळवकसुत्त)

७१ अट्टकयानी भाषानो नमूनो:

तत्थ दसहि सदेहि अविवित्तं ति—हत्थिसदेन, अस्ससदेन, रथसदेन, भेरिसदेन, मुत्तिजसदेन, वीणासदेन, गीतसदेन, सम्मसदेन, तालसदेन, ‘अस्नाथ पिवथ खादथा’ ति इसमेन सदेनाति इमेहि दसहि सदेहि अविवित्तं अहोसि

× × ×

यथापि दुक्खे विज्जंते सुखं नामपि विज्जति ।

एवं भवे विज्जमाने विमवोऽपि इच्छित्तव्वको ॥

ઓમાં અને જાતૈકકથાઓ વગેરે ગ્રન્થોમાં એ ભાષા સચવાયેલી છે. શ્રીળવટથી તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે સમગ્ર બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ય જે સાહિત્ય જેટલું પ્રાચીન છે તેમાં તેટલે અંશે પછીના સાહિત્યમાં વપરાયેલી ભાષા કરતાં પ્રાચીનપણું જલ્લાયેલું તરી આવે છે. પછીના સાહિત્યમાં વ્યાકરણના નિયન્ત્રણની અસર જણાય છે ત્યારે પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેના નિયન્ત્રણનો વિશેષ પ્રભાવ નથી. કચ્છાયણ નામના વિદ્વાને તેનું એક સવિસ્તર વ્યાકરણ રચેલું છે. તે ઉપરાંત બાલાવતાર, મહારૂપસિદ્ધિ વગેરે નાનાં મોટાં અનેક વ્યાકરણો અને વૃત્તિગ્રંથો સિંહલ વગેરે લિપિઓમાં મુદ્રિત થયેલાં ઉપલબ્ધ છે.

૬૧ આર્ષપ્રાકૃત-અર્ધમાગધી—પ્રાચીન ઋષિઓનાં પ્રાકૃતભાષામય વચનોમાં જે કેટલાક પ્રયોગો પ્રાકૃતવ્યાકરણવિહિત નિયન્ત્રણના પ્રભાવથી મુક્ત છે તે ‘આર્ષ’ પ્રયોગો કહેવાય. જે પ્રાકૃતમાં એવા આર્ષ પ્રયોગો વિશેષ મલ્લતા હોય તેનું નામ આર્ષ પ્રાકૃત. જૈન પરંપરા પ્રમાણે ઋષિપ્રવર

અર્ધમાગધીનો
પરિચય

યથાપિ ઉપ્પે વિજ્ઞંતે અપરં વિજ્ઞતિ સીતલં ।

એવં તિવિધગ્ગી વિજ્ઞંતે નિબ્બાનં ઇચ્છિતત્ત્વકં ॥

યથાપિ પાપે વિજ્ઞંતે કલ્લાણમપિ વિજ્ઞતિ ।

એવમેવ જાતિ વિજ્ઞંતે અજાતિઽપિ ઇચ્છિતત્ત્વકં ॥

(નિદાનકથા—કોસંબીજી)

૭૨ જાતકકથાની ભાષાનો નમૂનો—

“અતીતે વારાણસિયં સામરાજા નામ રજ્ઞં કારેસિ, તદા બોધિસત્તો અમચ્છકુલે નિબ્બત્તિત્વા વયપ્પત્તો તસ્સ અત્થધમ્માનુસાસકો અહોસિ । રઙ્ગો પન પણ્ડવો નામ મજ્જલસ્સો; તસ્સ ગિરિદંતો નામ અસ્સબંધો, સો સ્વજ્ઞો અહોસિ”

—(ગિરિદંતજાતક)

તીર્થકરો સર્વજન સુગમ એવી અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા ધર્મદેશના પ્રવર્તવિ છે. પરંપરા જે પ્રાકૃતભાષાને ‘અર્ધમાગધી’ કહે છે તે ભાષામાં આર્ષપ્રયોગોની બહુલતા છે. તેથી અહીં આર્ષપ્રાકૃત અને અર્ધમાગધી વચ્ચે ધ્યાન મેદ પાડ્યો નથી. વૈદિક પ્રયોગોની સાધના માટે પાણિનિ એ જમ વૈદિક પ્રક્રિયાની રચના પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જ સમાવી દીધી છે, તેમ આચાર્ય હેમચંદ્રે પળ પરંપરામાન્ય અર્ધમાગધીના પ્રયોગોની સાધના માટે કોઈ ધ્યાન મિત્ર વ્યવસ્થા ન કરતાં તેને પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં ‘આર્ષમ્’ ના નામ નીચે સમાવી દીધી છે. એ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રની દષ્ટિએ પળ અર્ધમાગધી અને આર્ષપ્રાકૃત વચ્ચે ધ્યાન મેદ જળાતો નથી. અર્ધમાગધીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જરૂર હોવું જોઈએ—એ હકીકત વર્તમાન જૈન આગમોમાં મળતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો દ્વારા સમજી શકાય એવી છે; પરંતુ જેમાં મૂળ અર્ધમાગધી ભાષા કાઢવળે ઘસાઈ ગઈ છે એવા વર્તમાન જૈન આગમોમાં એ ભાષાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ તેવું સચવાયું નથી અને જેવું તે સચવાયું છે તે ઘણું જ ધ્યાન—આધુનિક ભાસે છે માટે તેને માત્ર ‘પ્રાકૃત’ ન કહેતાં ‘આર્ષપ્રાકૃત’ કહીએ તો તે અસંગત નથી અને મૂળપૂર્વન્યાયે ‘અર્ધમાગધી’ કહીએ તો પળ બાધ આવે એમ નથી. આગળ કહી ગયો છું કે પાલિ, આર્ષપ્રાકૃત વા અર્ધમાગધીમાં વિશેષ અન્તર નથી. અનાદિમાં રહેલા અસંયુક્ત વ્યંજનો પાલિમાં હયાત રહે છે તેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં પળ તેવા વ્યંજનો અનેક પ્રયોગોમાં કાયમ રહે છે. સપ્તમીનું એકવચન ‘સિ’ વા ‘સિસિ’ આર્ષ-

૭૩ “મગવં ચ ણં અદ્ધમાગધીએ ભાસાએ ધમ્મમાદિક્સહ”-(સમવાય-અંગસૂત્ર ૫૦. ૬૦ સમિતિ) તથા જેમાં ‘અદ્ધમાગધી’ નો નિર્દેશ આવે છે એવા પળ બીજા અનેક ઉલ્લેખો છે. તે માટે જુઓ મારા પ્રાકૃતધ્યાનરળ (વિષાપીઠપ્રકાશિત) ની પ્રસ્તાવના ૫૦. ૧૩-૧૪.

પ્રાકૃતમાં છે તે પાલિના ‘સિં’ પ્રત્યયને અનુરૂપ છે. ‘પુચ્છિંસુ’ વગેરે ક્રિયા-પદોમાં દેખાતો ‘ંસુ’ પ્રત્યય પાલિમાં પળ વપરાય છે ‘અબ્બવી’ ‘અકાસી’ ‘વિહરિત્થા’ વગેરે ક્રિયાપદોમાં દેખાતા ‘ઈ’ ‘સી’ અને ‘ત્યા’ પ્રત્યયો પાલિના ‘સિ’, ‘ઈ’ અને ‘ઇત્થ’ પ્રત્યયોને મળતા આવે છે. વઢી ‘સિલોગ’ ‘સુળગ’, ‘સોવાગ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ક’ ને બદલે ‘ગ’નું ઉચ્ચારણ જેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં છે તેમ પાલિમાં ‘મૂગ’ ‘સાગલ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ક’ ને બદલે ‘ગ’ નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. ‘કૃત્ત’ અર્થ માટે ‘કટ’ શબ્દનો પ્રયોગ આર્ષ અને પાલિ બન્નેમાં પ્રચલિત છે તથા માગધીભાષામાં સર્વત્ર ‘ર’ ને બદલે ‘લ’ નું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે તેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં પળ ‘પતેલસ’ (પ્રત્યયોદશ) ‘ગિલાસિ’ (ગ્રાસિ), ‘પલ્લિમોક્ષ’, ‘પલ્લિપાગ’, ‘પલ્લિબાહર’, ‘પલ્લિવગ’, ‘અળેલિસ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ર’ ને બદલે ‘લ’ નો ધ્વનિ પ્રચલિત છે. માગધીમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ‘એ’ પ્રત્યય વપરાય છે તેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં ‘સમણે’, ‘મહાવીરે’ ણ્વાં ‘એ’ પ્રત્યયવાળાં પ્રથમાન્ત રૂપો પળ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે વર્તમાન આર્ષપ્રાકૃત, પાલિ સાથે બધારે ટકા મળતું આવે છે. અને તેમાં માગધીની અસર ઓછા ટકા રહેલી જણાય છે. માટે જ પાલિ અને આર્ષપ્રાકૃત વચ્ચે વિશેષ સમાનતા હોવાનું જણાવ્યું છે અને ‘અર્ધમાગધી’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં

૭૪ “તત્ર માગધભાષાલક્ષણં કિંચિત્, કિંચિત્ પ્રાકૃતભાષાલક્ષણં યસ્યામસ્તિ સા-અર્ધ માગધ્યા ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા-અર્ધમાગધી”-(વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિ-ભગવતી-સૂત્ર-ટીકા-શતક ૫, ઉદ્દેશક ૪ પૃ. ૧૮૧ શ્રીરાયચંદ્રજિના.)

“પ્રાકૃતાદીનાં ષણ્ણાં ભાષાવિશેષાણાં મધ્યે યા માગધી નામ ભાષા “ર-સોર્લે-શૌ માગધ્યામ્” ઇત્યાદિલક્ષણવતી સા અસમાશ્રિતસ્વકીયસમપ્રલક્ષણા અર્ધમાગધી-ઇતિ ઉચ્યતે, તથા ધર્મમાહ્યાતિ તસ્યા એવ અતિકોમલત્વાત્”-(સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિ પૃ. ૬૦)

“ર-સોર્લે-શૌ માગધ્યામ્” ઇત્યાદિ યત્ માગધભાષાલક્ષણં તેન અપરિપૂર્ણા પ્રાકૃત-ભાષાલક્ષણબહુલ અર્ધમાગધી” (ઉવવાહઅસૂત્ર ટીકા પૃ. ૭૮)

તેના ઉપર ઇટલે આર્ષપ્રાકૃત ઉપર માગધીની અસર ઠીક દેખાવી ‘અર્ધમાગધી’ નો જોડેઈ છતાં તે આજકાલ ઉપલબ્ધ થતા અર્થવિચાર આર્ષ પ્રાકૃતમાં જલવાઈ જળીતી નથી. માટે જ કહ્યું છે કે વર્તમાન જૈન અંગ-ઉપાંગ સાહિત્યમાં તેની મૂળભાષા અર્ધ-માગધીનું જ્ઞાનું—આહું સ્વરૂપ સચવાયું છે અને મૂળભાષા વિશેષ ઘસાઈ ગઈ લાગે છે. આર્ષપ્રાકૃતની એક ખાસ વિશેષતા એ છે કે જેમ સાધારણ પ્રાકૃતમાં અનાદિસ્થ અને અસંયુક્ત એવા ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વ અને બ લોપ પામે છે તથા તેને બદલે કેટલાક પ્રયોગોમાં ‘ય’ શ્રુતિ થાય છે અને કેટલાક પ્રયોગોમાં ઉદૂત્ત સ્વર—શેષ સ્વર—કાયમ રહે છે તેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં થતું નથી, તેમાં તો કેટલાક પ્રયોગોમાં તે વ્યજ્ઞનો કાયમ રહે છે, કેટલાક પ્રયોગોમાં તે તે વ્યજ્ઞનોને

૭૫ આ જ હકીકત આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં માગધીભાષાનું સ્વરૂપ જતાવતાં આ પ્રમાણે કહી છે :

“યદપિ પોરાણં અદ્ધમાગધભાસાનિયયં હવઈ સુત્તં” ઇત્યાદિના આર્ષસ્ય અર્ધમાગધભાષાનિયતત્વમ્ આમ્નાયિ કૃદૈઃ તદપિ પ્રાયઃ અસ્યૈવ વિધાનાત્, ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય—(હેમચંદ્ર ૮-૪-૨૮૭)

તાત્પર્ય એ કે ૨૮૭ માં સૂત્રમાં માગધી ભાષામાં ‘અ’ નો ‘એ’ થવાની સૂચના કરેલી છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે જૈનઆગમોમાં માગધીનું આ એક લક્ષણ ઘટમાન છે, બીજાં—બાકીનાં—લક્ષણો પ્રાયઃ ઘટમાન નથી.

૭૬ વર્તમાનમાં આગમોદયસમિતિ દ્વારા કે બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા જે અંગ-ઉપાંગ સૂત્રો પ્રકટ થયાં છે તેમાં છપાયેલા પાઠો જોઈને આગમોની મૂળ ભાષાના સ્વરૂપ સંબંધે નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવો કઠણ છે. તેમાં છપાયેલા પાઠો બધા એક-ધારા નથી, તેમ સંપાદકોએ પાઠોની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ માટે ઉપેક્ષા રાખી છે. તેમ છતાં એ અવ્યવસ્થિત પાઠોમાં રહેલી ‘ત’ શ્રુતિ તેમ જ ક્વચિત્ આવતી ‘ર’ ના ‘ર’ ની શ્રુતિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે તેમાં અત્યારે પણ ‘અર્ધમાગધી’ નું આહું સ્વરૂપ સચવાયું છે.

બદલે કોઈ બીજા જ વ્યંજનો સંભળાય છે અને વધારે પ્રયોગોમાં તે બધા વ્યંજનોને બદલે ‘ત’ શ્રુતિ થાય છે. કૃષ્ણિક-કૃષ્ણિત, આરાધક-આરાહત, અધિક-અહિત, શાકુનિક-સાઉણિત, વર્ધકિ-વૃદ્ધિ, સામાયિક-સામાયિત, અન્તિક-અન્તિત, નારાચ-નારાત, વચસ્-વતિ, વજ્ર-વજિર-વતિર, પૂજા-પૂતા, રાજેશ્વર-રાતીસર, આત્મજઃ-અત્તતે, જિતેન્દ્રિય-જિતિદિય, સતત-સતત, યદા-જતા, પાદ-પાત, નદી-નતી, મૃષાવાદ-મુસાવાત, યદિ-જતિ, સામાયિક-સામાયિત, ગાયતિ-ગાતતિ, સ્થાયિન્-ઠાતિ, નૈરયિક-નેરતિત, પરિવાર-પરિતાલ, કવિ-કતિ વગેરે.

આ જાતની ‘તૈ’ શ્રુતિ નથી પાલિમાં કે નથી માગધી વગેરે બીજી ભાષાઓમાં; માત્ર એક ‘દ’ ને બદલે ‘ત’નું ઉચ્ચારણ પૈશાચીમાં પ્રવર્તે છે : દામોદર-તામોતર.

ઉક્ત ‘ત’ શ્રુતિ આર્ષ પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવી ? કેમ આવી ? ક્યારે

૭૭ સાધારણ રીતે એમ જણાય છે કે ઉક્ત ‘આરાધક-આરાહય-આરાહત’ વગેરે પ્રયોગોમાં શબ્દની અંદરના ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોને બદલે ‘ત’ શ્રુતિ દેખાય છે; પરંતુ ‘તુમ્હ’ શબ્દ એવો છે કે જેમાં શબ્દના આદિભૂત ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિ થયેલી છે. ભાષાવિજ્ઞાનપંથિતો ‘તુમ્હ’ અને ‘યુષ્મ’ વચ્ચે સમાનતા બતાવે છે તેથી તથા ‘ત્વયા’ ‘તવ’ ‘તુમ્યમ્’ ‘ત્વામ-ત્વા’, ‘તે’, ‘ત્વયિ’ વગેરે ‘યુષ્મદ’ નાં રૂપોમાં ‘ત’ શ્રુતિ છે તેથી એમ કલ્પના થાય છે કે ‘યુષ્મ’ ની આદિના ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિ થઈ તે ઊપરથી ‘તુમ્હ’ રૂપ આવ્યું હોય. પાલિ અને પ્રાકૃત જેવી વિશેષ પ્રાચીન ભાષામાં ‘તુમ્હ’ પદનો પ્રયોગ સુપ્રતીત છે એ ઊપરથી આ ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિની પ્રથા કેટલી પ્રાચીન છે તેની કાંઈ કલ્પના આવી શકશે.

૭૮ ‘ત’ શ્રુતિબહુલભાષા સંબંધે નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત મુનિ કહે છે કે—

“ચર્મણ્વતીનદીપારે યે ચાર્બુદસમાશ્રિતાઃ । તકારબહુલાં નિત્યં તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્ ॥”

—(નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭, શ્લો. ૬૨ નિ.) “અર્થાત્ જે લોકો ચર્મણ્વતીનદીપાર રહેનારા છે અને અર્બુદનો સમાશ્રય કરીને રહેનારા છે તે લોકોમાં તકારબહુલ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો.”

આવી ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો જરૂર વિચારણીય છે, તે બાબત કોઈ વિદ્વાન કાંઈ પ્રકાશ નાંખે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. અહીં તો એ સંબંધેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત જેવી છે માટે તેને જતી કરું છું.

‘ અર્ધમાગધી ’ના સ્વરૂપ બાબત જૈન પરંપરામાં પણ એકસરખા વિચારો મળતા નથી. ‘ નિશીથચૂર્ણિમાં ’ “ પોરાણં અદ્ધમાગહભાસાનિયયં હવહિ સુત્તં ” એવો એક ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—“ પુરાતન સૂત્ર અર્ધ-માગધ ભાષામાં નિયત છે. ” ઉક્ત ઉલ્લેખમાં આવેલા ‘ અદ્ધમાગહ ’ પદની વ્યાख्या કરતાં શ્રીજિનદાસ મહત્તરે તેનું બે રીતે વિવેચન કર્યું છે—“ મગ-હદ્ધવિસયભાસાનિબદ્ધં અદ્ધમાગહં ” અથવા “ અદ્ધારસદેસીભાસાણિયતં અદ્ધમાગધં, ” પ્રથમ વિવેચન પ્રમાણે મગધના અડધા-વિષયમાં-દેશમાં-ભાગમાં જે ભાષા પ્રચલિત હોય અને તે ભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિબદ્ધ હોય તે ‘ અદ્ધમાગહ ’—‘ અર્ધમાગધ ’ કહેવાય. અદાર (જાતની) દેશીભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિયત હોય તે પણ ‘ અદ્ધમાગધ ’ કહેવાય—એ બીજું વિવેચન. આ બન્ને વિવેચનો ‘ અર્ધમાગધી ’ ના સ્વરૂપ વિશે કશો સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખતાં નથી. આખા મગધ દેશની ભાષા અને મગધના અડધા ભાગમાં ચાલતી ભાષા શું ભિન્ન ભિન્ન હશે ? ‘ માગધી ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊપરથી આખા મગધ દેશની ભાષાને ‘ માગધી ’ માનીએ તો તેના અડધા ભાગમાં ચાલતી

ભરતનો આ શ્લોક સ્પષ્ટપણે અવગત થતો નથી. ચર્મણ્વતી નદી ઇટલે ચંબલ નદી ? તેને કયે પાર—આ પાર કે પેલે પાર ? અર્બુદ ઇટલે આબુ કે બીજું કાંઈ ? અર્બુદનો સમાશ્રય ઇટલે અર્બુદની કાંઈ ધારનો સમાશ્રય ? આ બાજુની કે પાછલની બાજુની ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉક્ત શ્લોકનો સ્પષ્ટ અર્થ જાણવામાં બાધક છે. છતાં અહીં એ શ્લોકનો કેવલ શબ્દાર્થ સૂચવ્યો છે. કોઈ વિશેષજ્ઞ આ સંબંધે સ્પષ્ટતા કરશે એવી વિનંતી છે. શ્લોક મૂકવાનો હેતુ ઇટલો જ કે કોઈ એક પ્રજાની ભાષા ‘ તવર્ણ ’ પ્રધાન હતી એવું શ્રીભરતના પણ ધ્યાનમાં હતું એ બતાવવાનો છે.

ભાષાને કઈ કહેવી ? એવા અનેક વિકલ્પોને લીધે મગધદેશના અડધા ભાગની ભાષાનો જ સ્વરૂપ થતો નથી. એ જ રીતે બીજા વિવેચનમાં જણાવેલી અઢાર દેશી ભાષાઓનું સ્વરૂપ પણ અસ્પષ્ટ છે. અઢાર દેશીભાષાઓ કઈ કઈ સમજાવી ? અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ કેવું સમજાવું ? ‘નાયાધમ્મકહા’ નામના અંગસૂત્રમાં અને બીજાં સૂત્રોમાં કોઈ પણ રાજપુત્રના વિદ્યાભ્યાસનો પરિચય આપતાં ‘અઢારસદેસીભાસાવિસારણ’ વા ‘અઢારસવિહપ્પગારદેસીભાસાવિસારણ’ આવું વિશેષણ વપરાયેલું છે. ‘નાયાધમ્મકહા’ના ટીકાકાર ‘અઢારસદેસીભાસા’નો અર્થ ‘અઢાર પ્રકારની લિપિઓ’ બતાવે છે. આ રીતે ક્યાંય ‘અઢારસદેસી—ભાસા’નો કોઈ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. ચૂર્ણિકાર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે ‘અદ્ધમાગહ’નો જે અર્થ જણાવ્યો છે તેના કરતાં જુદો અર્થ નવાઙ્ગીવૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ ‘અર્ધ માગધ્યા :—અર્ધમાગધી’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને જણાવી ગયા છે. ‘અર્ધ માગધ્યા :’ની વ્યુત્પત્તિને સ્વીકારીએ તો જે ભાષામાં ઠીક અડધી—બરાબર અડધી—માગધી ભાષા મળેલી હોય તે ‘અર્ધમાગધી’ ભાષા કહેવાય. આ પ્રકારે અર્ધમાગધીને લગતા જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તેમના દ્વારા અર્ધમાગધીનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ત્યાંનામાં નથી આવતું છતાં વર્તમાન આર્યપ્રાકૃતમાં સચવાયેલાં—પાલિ ભાષા સાથેનું સામ્ય અને પૂર્વોક્ત ‘ત’ શ્રુતિ—એ બન્ને એવું અનુમાન કરાવવાને પૂરતાં છે કે પુસ્તકારૂઢ થયા પહેલાનાં પ્રાચીન જૈનસૂત્રોની ભાષાનું રૂપ તેમનામાં સચવાયેલી વર્તમાન ભાષાના રૂપ કરતાં જુદું હોવું જોઈએ અને તે ઠીક તેના

૭૧ આ વાક્યનો ઉલ્લેખ નાયાધમ્મકહાસૂત્રમાં પૃ. ૩૮ તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૧૮ માં છે. આ સંબંધે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ મારા પ્રાકૃત વ્યાકરણ (વિદ્યાપીઠ) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮—૧૯ નું ટિપ્પણ જોવું.

‘અર્ધમાગધી’ નામને અનુરૂપ પળ હોવું જોઈએ. જો કે અર્ધમાગધીને લગતા પ્રાચીન શાસ્ત્રસ્થ ઉલ્લેખો તેના સ્વરૂપ સંબંધે સ્પષ્ટતા નથી કરતા અર્થાત્ ‘પાલિ’ શબ્દની પેઠે ‘અર્ધમાગધી’ શબ્દે ય અનેક વિકલ્પો ઊભા કર્યા છે, તો પળ પાલિ ભાષા એટલે બૌદ્ધ પિટકોની માર્ગધી ભાષા અને જૈનસૂત્રોનું આર્ષપ્રાકૃત એ બંનેનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરતાં એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્ષપ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતું રૂપ તો છે અને તદુપરાંત ‘ત’ શ્રુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા ય છે એથી અર્થાત્ આર્ષપ્રાકૃતમાં એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ—એ બે પ્રવાહો મળેલા હોઈ તેનું નામ ‘અર્ધમાગધી’ કહેવાયું હોય તો ના ન કહેવાય. ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘસારો પામેલું વર્તમાન આર્ષપ્રાકૃત જોઈને પળ ઉપર્યુક્ત કલ્પના ઊઠે છે, તો પછી જો એ જાતના ઘસારા વિનાનું આર્ષપ્રાકૃત મળતું હોત તો તેના ‘અર્ધમાગધી’ નામને યેરેય અનુરૂપ હોત એ કેમ ન બને ?

૮૦ નીચેની ગાથામાં બૌદ્ધ પિટકોની ભાષાને ‘માગધી’ કહેલી છે.

“સા માગધી મૂલભાસા નરા યા ય-આદિકપ્પિકા ।

બ્રહ્માણો ચઽસ્સુતાલાપા સંબુદ્ધા ચાપિ ભાસરે ”

—(કચ્છાયનપાલિવ્યાકરણ, પ્રસ્તા ૦ પૃ ૦ ૩૦)

“સો ચ ભગવા માગધો મગધે ભવતા, સા ચ ભાસા માગધા, માગધસ્સ તથાગતસ્સાયં ભાસા તિ ચ ક્ત્વા ”

—(પાલિપ્રકાશ પ્રસ્તા ૦ પૃ ૦ ૧૩, ટિપ્પણ ૩૨)

સિદ્ધંદ્ધગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગતં । સધમ્મસંચં ભાસિત્સં માગધં સદ્વલક્ષણં ॥

—(મોગહાન-પાલિવ્યાકરણનો પ્રારંભ)

જૈન મૂલ અંગી-ઉપાંગમાં અને કલિંગરાજ ચારવેલના લેખમાં તથા

૮૧ અંગસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો :

‘સુયં મે આઉસં ! તેણં ભગવચ્ચા એવમવચ્ચાયંં ઇહમેગોસં ણો સણ્ણા ભવહ, તં જહા-પુરત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? દાહિણાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ! ઉટ્ઠુઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ! અહોદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ! અણ્ણય-રીઓ વા દિસાઓ અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ? ’

—(આચારાંગસૂત્ર પ્રારંભ-મુદ્રિત)

જે જે અક્ષરો જાઢા કરીને બતાવ્યા છે તેમને સ્થાને ‘ત’ નો પાઠ પળ પ્રાચીન લખેલી પોથીઓમાં મળે છે. જેમ કે ભગવચ્ચા ને સ્થાને ભગવતા, ભવહ ને સ્થાને ભવતિ, આગઓ ને સ્થાને આગતો.

એ ‘ત’ શ્રુતિવાલો પાઠ અધિક પ્રાચીન છે અને આવા પ્રયોગોમાં પાલિભાષામાં પળ ‘ત’ શ્રુતિ હોય છે.

ઉપાંગસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો—

તણ્ણ ણં સે પપ્પસી રાયા કેસિ કુમારસમણં એવં વચ્ચાસી-જતિ ણં મંતે ! તુઠ્ઠમં સમણાણં ણિમ્મંથાણં એસા સણ્ણા જાવ સમોસરણે જહા અણ્ણો જીવો અણ્ણં સરીરં, ણો તં જીવો તં સરીરં. એવં ચલુ મમં અજ્જણે દોત્થા, ઇહેવ જંબુદીવે દીવે સેયવિચાપ્પ ણગરીણ્ણ અધમ્મિણ્ણ જાવ સગસ્સ વિ ય ણં જળવચ્ચસ્સ નો સમ્મં કરમરવિત્તિ પવત્તેતિ, સે ણં તુઠ્ઠમં વત્તવ્વચ્ચાપ્પ સુબહું પાવં કમ્મં કલિકલુસં સમજ્જિણિત્તા કાલ્લમાસે કાલં કિઞ્ચા અણ્ણયરેસુ નરપ્પસુ ણેરદ્ધયત્તાણે ઉવવણ્ણે ।

(રાયપસેણઇય-ઉપાંગસૂત્ર)

આ પાઠમાં પળ જ્યાં જ્યાં-જાઢા અક્ષરો છે ત્યાંં બધે ‘ત’ શ્રુતિવાલો પાઠો પ્રાચીન-હસ્તલિખિત-પુસ્તકોમાં ઉપલબ્ધ છે.

૮૨ કલિંગરાજ ચારવેલના લેખની ભાષાનો નમૂનો—

“નમો અરહતાનં નમો સવસિધાનં એરેન મહારાજેન માહામેષવાહનેન ચેતિરાજ-વસવધનેન પસથ-સુભલચ્ચનેન ચતુરંતલુઠિતગુનોપહિતેન કલિંગાધિપતિના સિરિચ્ચા-રવેલેન પંદરસવસાનિ સિરિકઢારસરીરવતા કીઢિતા કુમારકીઢિકા તનો લેચ્ચરૂપ-ગણનાવહારવિધિવિસારદેન સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ ચોવરજં પસાસિતં

સંપુણચતુર્વીસતિવસો તદાનિ વધમાનસેસયો વેનાભિવિજયો તતિયે કલિંગરાજવંસપુરિ-
સયુગે માહારજાભિસેચનં પાપુનાતિ

—(કલિંગરાજ ખારવેલનો શિલાલેખ)

હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જૈન આગમોની જે જાતની ભાષા સચવાયેલી છે તે અને આ ખારવેલના લેખની ભાષા એ બે વચ્ચે ઘણી જ સમાનતા છે.

મુદ્રિત આગમોમાં જે ભાષા જોવા મળે છે તેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો દેખાય છે ત્યારે પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેવું નથી અને ખારવેલના લેખમાં પણ વ્યંજનોનો ઘસારો તદ્દન ઓછો છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

છેદસૂત્રો, મૂલસૂત્રો,

૮૩ છેદસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“ આયરિયવજ્ઞાણે ગિલાયમાણે અન્નયરં વણ્ણા અજ્ઞો ! મામંસિ ણં કાલગ-
યંસિ સમાણંસિ અયં સમુક્કસિયવ્વે, સે ય સમુક્કસણારિહે સમુક્કસિયવ્વે; સે ય નો
સમુક્કસણારિહે નો સમુક્કસિયવ્વે, અત્થિ ય ઇત્થ અન્ને કેદ્દ સમુક્કસણારિહે સે સમુ-
ક્કસિયવ્વે, નત્થિ ય ઇત્થ અન્ને કેદ્દ સમુક્કસણારિહે સે ચેવ સમુક્કસિયવ્વે.”

(વ્યવહારસૂત્ર પૃ. ૪૮ મા.)

જહ્ કોદ્દે વણ્ણિકો ઝ ધૂયં સેદ્દિસ્સ હત્થે નિક્કિસ્સવિવં .

દિસિજ્ઞાણે ગતો ત્તિ કાલગતો સો ય સેદ્દીઓ ॥ ૧૭૪ ॥

જહ્ રક્કહ મજ્ઞ સુતા તહેવ ઇયાતો દેવિ ! પાલેહ .

તીંણે વિ તે ઝ પાલે વિણ્ણવિયં વિણ્ણીતકરણા ॥ ૧૭૭ ॥

સવિકારાતો દદ્દુ સેદ્દિસુયા વિણ્ણવેદ્દ રાયાણં .

મયહરિય-દાણ-નિગ્ગહ-વણિયાગમ-રાયવિણ્ણવણં ॥ ૧૮૦ ॥

—વ્યવહારસૂત્રભાષ્ય પૃ. ૩૩-૩૪ મા.)

છેદસૂત્રના ભાષ્યની ગાથાઓમાં ‘ ત ’ શ્રુતિ છે અને જેમાં વ્યંજનનો ઘસારો નથી એવા ‘ ગતો ’ ‘ વણ્ણિકો ’ વગેરે પ્રયોગો પણ છે.

૮૪ મૂલસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

ઇસણાસમિઓ લઙ્ગુ ગામે અનિયઓ ચરે .

અપ્પમત્તો પમત્તેહિ પિંઢવાતં ગવેસણ ॥

(૬-૧૭)

एवं अदीणवं भिक्खुं अगारिं च विजाणिया ।
 कइं नु जिच्चं—एल्लिक्खं जिच्चमाणो न संविदे ॥ (७-२२)
 उसिणपरितावेण परिदाहेण तज्जिओ ।
 धिसु वा परितावेण सायं ण परिदेवए ॥ (२-८)
 अज्जेवाहं ण लब्भामि अवि लाभो सुए सिया ।
 जो एवं पडिसंविक्खे अलाभो तं न तज्जए ॥ (२-३१)
 जहा से वासुदेवे संखचक्कगदाधरे ।
 अप्पडिइयबले जोहे एवं भवइ बहुस्सुए ॥ (११-२१)

—उत्तराध्ययनसूत्र

ऋषिभाषित, पयन्नाओ,

८५ ऋषिभाषितनी भाषानो नमूनो :

अधासच्चमिणं सव्वं वायुणा सव्वसंजुत्तेणं अरहता इसिणा वुइत्तं—
 इध जं कीरते कम्मं तं परत्तोवभुज्जति ।
 मूल्लसेकेसु ख्खेसु फलं साहासु दिस्सति ॥
 जारिसं वुप्पते बीयं तारिसं बज्जए फलं ।
 गाणासंठाणसंबद्धं गाणासण्णाभिसण्णितं ॥
 जारिसं किज्जते कम्मं तारिसं भुज्जते फलं ।
 गाणापयोगणिव्वत्तं दुक्खं वा जइ वा सुहं ॥
 कल्लाणा लभति कल्लाणं पावं पावातु पावति ।
 हिंसं लभति हंतारं जइत्ता य पराजयं ॥
 सूदणं सूदइत्ताणं णिदंता वि अ णिदणं ।
 अक्कोसइत्ता अक्कोसं णत्थि कम्मं णिरत्थकं ॥

(ऋषिभाषित—पृ० २६)

८६ पयन्नानी भाषानो नमूनो :

जत्थ य अज्जाहि समं थेरा वि न उल्लविति गयदसणा ।
 न य ज्ञायंति थीणं अंगोवंगाइं तं गच्छं ॥
 वज्जेह अप्पमत्ता अज्जासंसग्गि अग्गिविससरिसी ।
 अज्जाणुचरो साहू लहइ अकित्तिं खु अच्चिरेण ॥
 थेरस्स तवस्सियस्स व बहुस्सुयस्स व पमाणभूअस्स ।
 अज्जासंसग्गीए जणजंपणयं हविज्जाहि ॥

શેલપટ્ટિઅમપ્પાણં ન તરહ જહ મચ્છિઆ વિમોણં ।

અજ્ઞાણુચરો સાહુ ન તરહ અપ્પં વિમોણં ॥

જત્થિત્થીકરફરિસં લિંગી અરિહા વિ સયમવિ કરિજ્ઞા ।

તં નિચ્છયઓ ગોઅમ ! જાણિજ્ઞા મૂલગુણમદ્દં ॥

(ગચ્છાચારપયમ્મા ગા૦ ૬૨-૬૪, ૬૯, ૮૫)

“નિર્યુક્તિઓ, “ચૂર્ણિઓ,

૮૭ નિર્યુક્તિની ભાષાનો નમૂનો :

દ્વ્વકરણં તુ દુવિહં સન્નાકરણં ચ નો ય સન્નાણ ॥

કઢકરણમદ્દકરણં વેલ્લકરણં ચ સન્નાણ ॥

નોસન્નાકરણં પુણ પઓગસા વીસસા ય બોદ્ધવ્વં ।

સાઈઅમણાઈઅં દુવિહં પુણ વિસ્સસાકરણં ॥

ધમ્માધમ્માગાસા એયં તિવિહં ભવે અણાઈયં ।

ચક્કસુ-અચક્કસુપ્પાસે એયં દુવિહં તુ સાઈયં ॥

(ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૪, પૃ૦ ૧૧૫ નિર્યુક્તિ ગા૦ ૧૮૪-૧૮૬)

૮૮ ચૂર્ણિઓની ભાષાનો નમૂનો :

“એવં શીલં જહિત્તાણં દુઃશીલભાવો દૌઃશીલ્યં તસ્મિન્ દૌસ્સીલ્યે રમતિ મૃગવત્
મૃગઃ દુઃશીલો સીમંતેહિં ણિક્કસિજ્જતિ । × × × બ્રુત્વા—સુણિયા અસોહ્ણો ભાવો
અભાવો, જહા અસોહ્ણં સીલં જસ્સેતિ અસીલઃ અથવા ન ભાવઃ જહા અભાવો
દેસસ્સ ણગરસ્સ વા વટ્ઠતિ, સાણસ્સ પૂતિક્કણ્ણસ્સ સૂયરસ્સ ક્કણગકુંડકં ચહ્ણાણં એવં
દુસ્સીલનરસ્સેતિ ”—(ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ પૃ૦ ૨૭)

અંગસ્સ ચૂલિતા જધા આયારસ્સ પંચ ચૂલાતો, દિદિવાતસ્સ વા ચૂલિયાગ-
ત્તિ, વિવક્ષાવસાતો અજ્ઞયણાદિસમૂહો વગ્ગો જધા અંતગઢદસાણં × × × તેસિં ચૂલા
વગ્ગચૂલા । વિયાહો ભગવતી તીએ ચૂલા વિયાહચૂલા । પુવ્વભણિતો અભણિતો ય
સમાસતો ય ચૂલાણ અત્યો ભણ્ણતિ—इत्यर्थः ।—(નન્દીચૂર્ણિ પૃ. ૪૧)

ઉક્ત ચૂર્ણિઓની રચનાશૈલી વિલક્ષણ છે. જેમ લલિતવિસ્તર મહાપુરાણનાં
પથોમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતમિશ્રિત વચનો મળે છે તેમ ચૂર્ણિઓમાં પણ છે. આ તો શૈલીની
વિશેષતા છે; પરંતુ મુદ્રિત ચૂર્ણિઓના પાઠો વિશ્વસ્તરીયે શુદ્ધ હોય તો તે દ્વારા ચૂર્ણિઓની
ભાષાનું પણ વૈલક્ષણ્ય જણાઈ આવે છે, જેને ભાષાવિજ્ઞ પાઠક સહજમાં સમજી શકે
એમ છે.

सूत्रो ऊपरनी प्राकृत व्याख्याओ, वंसुदेवहिंदी, समराइच्चकहा वगैरे कथाग्रंथो, प्राकृतमां लखायेलां तीर्थवैरचरित्रो वगैरे ग्रंथोमां आर्षप्राकृत सचवायेलुं छे.

८९ सूत्रो ऊपरनी टीकांमां वपरायेली भाषानो नमूनो :

“सा वि य इत्थिया नीया णिम्माणुसं अडविं जाव तिसायितो पेच्छति महति-महालयं तत्थ ओइभो अभिरमति हत्थी । इमा वि सणियं सणियं उइण्णा तल्लगातो न दिसातो जाणइ । एक्काए दिसाए सागारं भत्तं पच्चक्खाइत्ता पहाविया जाव दूरं गता ताव तावसो दिट्ठो, तस्स मूलं गया अभिवातितो ” इत्यादि (उत्तराध्ययनटीका पृ० ३००)

९० वसुदेवहिंदी (छत्रो सैको) नी भाषानो नमूनो :

“अहं विदिण्णपवेसा सया वि उवगया रायउलं । उवणीयं च मे कुमारीए मल्लं । उक्खितं च पस्समाणी परितोसुव्वेत्तमाणनयणजुयला किं पि चित्तिऊण मं पुच्छइ-बालिके ! केण इमं दंसियं णेपुण्णं ? । मया विण्णविया-अह्म सामिणिघरं अज्ज कओ वि एगो अतिही आगतो तेण आयरेण निम्मितं । ततो तं पुणो वि पडिभिण्णक्खरं भणइ-केरिसो सो तुब्भं अतिही ? कम्मि वा वए वट्ठइ ? मया भणिया-न मया इहं पुरवरे नरवइपरिसाए वा तारिसो पुरिसो दिट्ठपुब्बो-तक्केमि देवो विज्जाइरो वा भवे, पढमे य जोव्वणे वट्ठइ । पीईपुलयायमाणसरीरा पट्टजुयलं कडयजुयलं च दाऊण विसज्जेइ ”—(वसुदेवहिंदी द्वि० खं० पृ० ३५६ पुण्य०)

९१ समराइच्चकहा (आठमो-नवमो सैको) नी भाषानो नमूनो :—

“पुच्छिया य राइणा-सुंदरि ! किं ते न संपज्जइ, केण वा ते खंडिया आणा, किं वा मए पडिक्कल्लासेवियं जं निव्वेएण तुमं अप्पोयगा विव कुमुइणी एवं शिज्जसि त्ति । तओ पडिहिययल्लदनेहं भणियं कुसुमावलीए-अज्जउत्त ! ईदिसो मे निव्वेओ णेण चित्तेमि-‘अत्ताणयं वावाएमि’ त्ति । राइणा भणियं-‘सुंदरि ! किंनिमित्तो’ त्ति । कुसुमावलीए भणियं-अज्जउत्त ! भागधेयाणि मे पुच्छसु त्ति भणिऊण बाहजल-भरियल्लेयणा सगमया संसुत्ता ” —(समराइच्चकहा-द्वितीयभव)

९२ महावीरचरिय (अगीआरमो-बारमो सैको) नी भाषानो नमूनो :

“दाहोत्तिण्णजच्चकंचणच्छाएण पभासरेण समुगमंतदिणयरनियराउलं दिसि-यक्खालं कुणंतो सो महावीरजिणो कमेण विहरमाणो वेसालिं नयरिं संपत्तो, तत्थ य × × × सिद्धत्थनरवइबालमित्तो संखो नाम गणराया, सो य भगवंतं पच्चभिजाणि-

આર્ષપ્રાકૃતની વિશેષ પૂજ્યતાને લીધે વિક્રમના અઢારમા સૈકાના વિદ્વાનોએ પળ એ પ્રાકૃતમાં પ્રંથરચના કરી છે. પ્રાચીન પ્રંથો-
આર્ષપ્રાકૃતની પૂજ્યતા માંના પ્રાકૃતની અપેક્ષા પછીના—કાઠના—પ્રંથોમાં
 ભાષાતારતમ્ય થતું આવ્યું છે. આર્ષપ્રાકૃતનું યાસ કોઈ
 સ્વતંત્ર વ્યાકરણ નથી પરંતુ ઁક આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાક-
 રણમાં તેને ‘આર્ષમ્’ ના મથાલ નીચે તે તે સ્થલે જણાવેલું છે. અંગ-
આર્ષપ્રાકૃતના સાંગોપાંગ વ્યાકર- નનો અભાવ આર્ષનું નિર્વચન પૂરતું નથી. ઁટલે જૈન આગમાદિક
 સાહિત્યનો આધાર લઈ આર્ષપ્રાકૃતનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ
 કરવાનો યાસ અવકાશ છે, અને પ્રાચીન ભાષાના
 અભ્યાસિઓ માટે તેની યાસ અપેક્ષા પળ છે.

૬૨ સાધારણ-પ્રાકૃત—પ્રાકૃત ઁટલે સ્વાભાવિક ભાષા વા લોકોની
સાધારણ પ્રાકૃતનો પરિચય બોલચાલની ભાષા. કાઠક્રમે જોતાં તેમાં પળ અંતર
 થતું આવ્યું છે. વેદોમાં સચવાયેલી ભાષા જે સમયે
 લોકોની બોલચાલની ભાષારૂપે જે પ્રકારે પ્રચલિત
 હશે તે પ્રકારની ભાષાનું નામ આદિમ પ્રાકૃત અથવા પહેલા યરની પ્રાકૃત.

ઠળ પરાઁ મત્તીઁ મહયા રિદ્ધિસમુદણ સઙ્કારેઃ । અહ કહ્યવડિણાવસાણે સામી
 વાણિયગામે પટ્ટિઓ । તસસ ય અંતરા રંગતમંગુરતરંગા મહાજલ્પીલપૂરિયપુલિણા
 મહિલાહિયયં વ ઢુગેજ્ઞમજ્ઞા રણભૂમિ વ્વ કચ્છવયમયરહિયા ગંઢઈયા નામ મહાનઈ ।
 તં ચ સામી નાવાઁ સમુત્તિન્નો સમાણો વેલુયાપુલિણસિ મુલ્લનિમિત્તં ધરિઓ નાવિગેહિં ।
 ઁત્થ ય પત્થાવે ઢિણ્ઢસમઓ વટ્ટહ, યરં તાવંતિ વેલુયં સૂરસસ કરપહકરા, તીઁ ય
 સંતપ્પહ કમલકોમલં ચલણતલં જિણસસ” —(પૃ. ૨૨૪ ઢેવ. ફળ્ઢ)

૯૩ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીઁ પોતાના અનેક પ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચેલા છે :
 ગુસ્તસ્થવિનિધય વગેરે.

પહેલા ધરની પ્રાકૃત જ કાળે કરીને પરિવર્તન પામી ભગવાન મહાવીર
વા ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં લોકોની બોલચાલમાં જે આકારે ચાલતી હશે,
જેનું બંધારણ વૈદિક ભાષાને મળતું આવે છે, અને જેનો નમૂનો બૌદ્ધ પિટકો
અને જૈન આગમોમાં સચવાયેલો છે, તે બીજા ધરની પ્રાકૃત—બૌદ્ધમાર્ગેથી,
અથવા પાલિ અથવા આર્યપ્રાકૃત કે અર્ધમાગધી. અશોકની ધર્મલિપિની
ભાષા અને કલિંગાધિપતિ મહારાજા ચારવેલના લેખની ભાષા—એ બધી પ્રાકૃત
બીજા ધરની પ્રાકૃત. બીજા ધરની પ્રાકૃતોમાં અમુક રીતે જોતાં વિશેષ
મળતાપણું માસે છે અને અમુક રીતે જોતાં તે દરેકની જુદી જુદી યાસ
વિશેષતાઓ પણ છે. સમયભેદ અને સ્થાનભેદ તથા ભાષાભેદનાં જે
નિમિત્તો બાબત અહીં (પૃ. ૧૪) સવિસ્તર ચર્ચા થઈ ગઈ છે તે
નિમિત્તોને લીધે બીજા ધરની પ્રાકૃતમાં વિવિધતા દેખાય છે.

ગડબ્બહો,

૧૪ જુઓ ટિપ્પણ ૭૦.

૧૫ જુઓ ટિપ્પણ ૮૧.

૧૬ જુઓ ટિપ્પણ ૬૧—અશોકની ધર્મલિપિનો નમૂનો.

૧૭ જુઓ ટિપ્પણ ૮૨.

૧૮ ‘ગડબ્બહો’ ની ભાષાનો નમૂનો—

“કલો નામ ન દિઠ્ઠં સચ્ચં કહસેવિણુ મગ્ગેસુ ।

સીમંતે ઉણ મુક્કમ્મિ તમ્મિ સવ્વં નવં ચેઅ ॥ ૮૫ ।

આસંસારં કહપુંગવેહિં તદ્દિયહગહિયસારો વિ ।

અજ્જ વિ અભિણ્ણમુહો વ્વ જયહ વાયાપરિપ્પંદો ॥ ૮૭ ॥

કો નિદ્દહ નીયયમે ગયયરે કો પસંસિતં તરહ ।

સામણં ચિય ઠાણં ધુઈણ પરિણિદિયાણં ચ ॥ ૮૨ ॥

જસ્સ વિઅયાહિસેણ વિવક્સલેવીહિં ણવણિઆગાહિં ।

પીઆહં તક્કલણૂપ્પિઅચ્ચમરંતરિયાહં અંસૂહં ॥ ૧૨૦૮ ॥

દવિયાએ કો વિ ણિહાપરિસ્સમુભિષ્ણસેયર્થિદુશ્ચં ।

પરિચંબદ્ધ સુદ્ધેણ સહિયપદ્ધિબોહન્દોલિયં વચણં ॥ ૧૧૬૨ ॥

‘ગડવહો’ ની ભાષામાં જાણે કૃત્રિમ પ્રાકૃત વપરાયું હોય એમ નીચેના પ્રયોગો ઉપરથી સમજાય છે :

વિજય ને સ્થાને વિઅય

પરિચંબતિ ને સ્થાને પરિચંબદ્ધ

‘ગડવહો’માં આવા તો અનેક પ્રયોગો સુલભ છે. મુદ્રિત ‘ગડવહો’માં ન દિટ્ઠં ને સ્થાને નદ્દિટ્ઠં અને સુદ્ધેણ સહિય ને સ્થાને સુદ્ધ-ણસહિય-એમ અશુદ્ધ છપાયેલું છે.

સેતુબંધં,

૧૧ ‘સેતુબંધ’ ની ભાષાનો નમૂનો :

ળમહ અ જસ્સ ફુઢરવં કંઠચ્છાઆઘડંતળઅળગિગ્ગિસિહં ।

ફુરદ્ ફુરિઅટ્ઠહાસં ઉદ્ધપદિત્તિમિરં વિઅ દિસાઅક્કં ॥ ૧ ॥

ળટ્ઠારંભક્કુહિઆ જસ્સ મ્મઉબ્બંતમચ્છપહઅજલરઆ ।

હોતિ સલિલ્લુદ્ધમાદ્ધઅધૂમાઅંતવડવામુદ્ધા મઅરહરા ॥ ૮ ॥

ગમિઆ કલંબવાઆ દિટ્ઠં મેહંધઆરિઅં ગઅળતલં ।

સહિઓ ગજિઅસદ્ધો તદ્ધ વિ હુ સે ણત્થિ જીવિએ આસંધો ॥ ૧૫ ॥

સોદ્ધ વિસુદ્ધકિરણો ગઅળસમુદ્ધમ્મિ રઅણિવેલ્લઅળ્લમે ।

તારામુત્તાવઅરો ફુઢવિહ્હિઅમેહસિપ્પિસંપુહો ॥ ૨૨ ॥

—(પ્રથમ આશ્વાસ)

અહ મઅઅં પિ મરસહં જંપદ્ધ થોઅં પિ અત્થસારઅમ્મદ્ધિઅં ।

પળઅં પિ ધીરગરુઅં થુદ્ધસંબદ્ધ પિ અળલિઅં સલિલ્લણિદ્ધી ॥ ૯ ॥

—(છત્રો આશ્વાસ)

‘ગડવહો’ ની પેઢે ‘સેતુબંધ’ ની ભાષામાં પણ અનેક પ્રયોગો કૃત્રિમ પ્રાકૃતના જણાય છે :

ચ્છાયા	ને	સ્થાને	ચ્છાઆ
ળચળ	ને	સ્થાને	ળઅળ
પલિત્ત	„	„	પદિત્ત
દિસાઅક્કં	„	„	દિસાઅક્કં

કર્પૂરમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાં જે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે તે, ઉક્ત બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉત્તરેલી છે. બીજા થરમાંથી ઉત્તરેલી એ પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણો વિશેષ ઘસાઈ ગયેલાં દેખાય છે અને એ તેની યાસ વિશેષતા છે. વર્તમાનમાં જે પ્રાકૃત વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં પ્રધાનપણે જે ભાષાઓની ચર્ચા છે તે ભાષાઓ, ઉક્ત બીજા થરની ભાષાઓના પરિણામાંતરરૂપ છે.

કેટલાક લોકો ‘મહારાષ્ટ્ર’ શબ્દનો વર્તમાન સંકુચિત અર્થ કરે છે અને તે દેશની ભાષાને ‘મહારાષ્ટ્રી’ કહે છે. ત્યારે બીજા વિદ્વાનો

—રયા	„	„	—રઆ (રય—વેગ)
મઅરધરા	„	„	મઅરહરા
મુતાપયરો	„	„	મુતાવઅરો
ગયણ	„	„	ગઅણ

મુદિત સેતુબંધમાં નીચેના પાઠો અશુદ્ધ છપાયેલા છે :

—સિદ્ધમ્
—અક્કમ્
—મહાન્વંત
—તલ્લમ્

આ ચારે પાઠો અહીં સુધારીને મૂકેલા છે.

૧૦૦ કર્પૂરમંજરીની ભાષાનો નમૂનો—

“જઅ જઅ પુવ્વદિસક્કણામુઅન્ન ! ચમ્પાચમ્પઅકળ્લઅર ! રાઢાણિજિદરાઢાચક્કત્તણ ! વિક્કમકંતકામરુવ ! હરિકેલીકેલીઆર ! અવમણ્ણિદજક્કસુવળ્ણવળ્ણ ! સવ્વક્કસુન્દર-ત્તણરમણ્ણ ! સુહાઅ દે મોદુ સુરહિસમારમ્મો” —પૃ૦ ૧.

અત્થિ એત્થ લાઢદેસે ચણ્ણસેણો ણામ રાઆ । તસ્સ દુહિદા ઘણસારમજ્જરિ ત્થિ, સા દેવ્વળ્ણાણિં ણિહિટ્ઠા જધા એસા ચક્કવટ્ઠિધરિણી ભવિસ્સદિ ત્થિ । તદો સા મહારાણ પરિણેદવ્વા જેણ ગુહસ્સ વિ દક્કિણ્ણા દિણ્ણા મોદિ ।” —પૃ૦ ૧૦૪ કર્પૂરમંજરી (રાજશેખર આશરે નવમો સૈકો) હારવર્ડ ગ્રંથમાલા.

૧૦૧ “મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં ભાષાં પ્રકૃષ્ઠં પ્રાકૃતં વિદુઃ” —(કાવ્યાદર્શ-૧, ૩૪. દંડી આશરે છદ્ધો સૈકો) મહાકવિ દંડી દક્ષિણાત્ય છે અને તેથી જ તે પોતાની માતૃ-ભાષાને ‘પ્રકૃષ્ઠ પ્રાકૃત’ કહે એ તેની માતૃભાષાની ભક્તિનું સૂચક છે.

‘મહારાષ્ટ્ર’ નો અર્થ સંકુચિત ન કરતાં ‘જેની બધી બાજુની સીમા વિશાળ છે એવો મોટો રાષ્ટ્ર’—એવો વ્યાપક અર્થ ‘મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત’ નો અર્થ કરે છે અને તે મોટા દેશમાં વ્યાપેલી ભાષાને ‘મહારાષ્ટ્રી’ કહે છે. મારી નમ્ર કલ્પના ‘મહારાષ્ટ્ર’ના આ વ્યાપક અર્થ તરફ ઢલે છે. ચંડ અને હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં ‘પ્રાકૃત’ને ‘મહારાષ્ટ્રી’ તું વિશેષણ નથી આપતા, તેમને અનુસરીને હું પણ સાધારણ પ્રાકૃતભાષા માટે ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં તેને બદલે કેવલ ‘સાધારણ પ્રાકૃત’નો પ્રયોગ કરું છું. આજ સુધીમાં ભાષાની ચર્ચાને લગતા ત્રણ લેખો લખ્યા છે તેમાં સર્વત્ર મેં બે અર્થમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે : આર્ષપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃત. જૈનસૂત્રોના પ્રાચીન પ્રાકૃત માટે આર્ષપ્રાકૃત અને તે પછીના પ્રાકૃત માટે સાધારણ પ્રાકૃત કે જેનું વ્યાકરણ વિદ્યમાન છે. મારા કોઈ પણ લેખમાં મેં ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ જેવા વર્તમાન સંકુચિત અર્થ માટે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દને વાપર્યો જ નથી.

આર્ષપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ આવી ગઈ છે પરંતુ સાધારણપ્રાકૃત પણ બધું એક સાધારણ પ્રાકૃતની પળ વિધવિધતા સરખું નથી. ચંડનું વ્યાકરણ જોઈએ અને હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જોઈએ તો તે બંનેમાં વિશેષ ભેદ છે, તેનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે : આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘કૃત્વા’ અર્થે વપરાતા ‘કદુ’ શબ્દને આર્ષપ્રાકૃત કહે છે, ત્યારે ચંડે તેને એવા ભેદમાં ન લેતાં પોતે સાધી બતાવેલા સામાન્ય પ્રયોગોમાં મૂકે છે. ચંડમાં ચંડ અને હેમચંદ્ર આર્ષપ્રાકૃતનો ભેદ જ નથી. ‘પિશાચી’ને બદલે

૧૦૨ “ક્વઃ તું-અત્-તૂળ-તુઆણઃ”-૮૧૨।૧૪૬ “કદુ ઇતિ તુ આર્ષે” ।

૧૦૩ “તુ-તા-આ-દુ-તું-તૂળ-તુવાણ-ઓ-પિ-વિ પૂર્વકાલેઽર્થે”-સૂત્ર-૧૧। તુ, તા, વ્વા, દુ, તું, તૂળ, તુવાણ, ઓ, પિ, વિ, પિપ્તુ પૂર્વકાલાર્થે ભવતિ ।

વપરાતા ‘પિસાજી’ અને ‘તીર્થકર’ને બદલે વપરાતા ‘તિથ્યગર’ શબ્દો માટે ચંડે^{૧૪} “પ્રથમસ્ય તૃતીયઃ” એવું સૂત્ર રચી તે તે પ્રયોગને સાધે છે ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે^{૧૫} તે પ્રયોગોને બાહુલિક તરીકે જણાવે છે અને તેમ જણાવી તેવા પ્રયોગોની વિરલતા બતાવે છે. આ પરથી એમ પણ જણાય છે કે હેમચંદ્રે બતાવેલા પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનો જેવો ઘસારો માલુમ પડે છે તેવો ઘસારો ચંડના બતાવેલા પ્રાકૃતમાં નથી જણાતો. એ રીતે ‘સાધારણ-પ્રાકૃત’માં પણ કાઠકૃત વિશેષતાઓ રહેલી છે.

ચંડેનાં વ્યાકરણમાં પ્રથમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશ, પછી

તુ-વંદિતુ સન્વે વિ ।

સા-જિણંદચંદે વંદિતા

ચ્ચા-સુચ્ચા

દુ-કદુ

તુ-મોતુ

તૂળ-મોતૂળ

ઓ-વંદિઓ

પ્પિ-કપ્પિ । એવં

વિ-વન્દિત્વા-વંદેવિ

પ્પિણુ-વંદેપ્પિણુ-”ઉક્તસૂત્રવૃત્તિ—ચંડપ્રાકૃતલક્ષણ

સ્વરવિધાન. (હસ્તલિખિત)

મુદ્રિતમાં તુઘાણ-વિ-પ્પિણુ આ ત્રણ પ્રત્યયો નથી.

૧૦૪-ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ-વ્યંજનવિધાન સૂત્ર ૧૨ તેનાં ઉદાહરણો.

તીર્થકર:-તિથ્યગરો ।

પિશાચી-પિસાજી । વગેરે.

૧૦૫ હેમચંદ્રે ૮।૧।૧૭૭ સૂત્રમાં એ અને એવા બીજા પ્રયોગોને બાહુલિક રૂપે જણાવ્યા છે.

૧૦૬ જુઓ ચંડના પ્રાકૃતલક્ષણમાં ભાષાઓનો ક્રમ.

પૈશાચી, પછી માગધી અને પછી શૌરસેની એવો રચનાક્રમ છે, 'ત્યારે હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં પ્રથમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી શૌરસેની પછી માગધી અને પછી પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને છેવટે અપભ્રંશ એવો રચનાક્રમ છે. વળી, હેમચંદ્રે અપભ્રંશનો યાસ જુદો નિર્દેશ કરી તે બાબત સવિસ્તર નિયમો આપ્યા છે, ત્યારે ચંડે માત્ર પોતાના સૂત્રમાં અપભ્રંશનો નામનિર્દેશ કરી તેને ભ્રાતું ફક્ત એક જ સૂત્ર—“ 'નં લોપોઽપભ્રંશોઽધેરિફસ્ય ” આપ્યું છે. ચંડે”^{૧૦}—

“ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવા—ઽપભ્રંશોઽથ પિશાચિકા ।

માગધી સૂરસેની ચ ષડ્ ભાષાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ” ॥

ચંડ અને લક્ષ્મીધર

એ રીતે છ ભાષાઓને ગણાવી છે ત્યારે લક્ષ્મીધરે વગેરે બીજા કેટલાંકો—

“ ષડ્વિધા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી ।

પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચી—અપભ્રંશ इति क्रमात् ” ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે પ્રાકૃતી—પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા—પૈશાચી અને અપભ્રંશ—એ ક્રમથી છ ભાષાઓને સૂચવેલી છે. આ રીતે ચંડ અને તે પછીના વૈયાકરણોમાં રચનાક્રમની જે વિશેષતાઓ છે, તે બધી, સાધારણ પ્રાકૃતમાં રહેલી વિશેષતાઓની સૂચક ભાસે છે. તાત્પર્ય એ કે સામાન્ય રીતે સાધારણ પ્રાકૃત બધું એક સરખું કહેવાય અને ભેદદૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરીએ તો તેમાં પળ સ્થલ અને કાલ્યાદિકના બંને થયેલાં પરિવર્તનોનો પાર નથી.

૧૦૭ જુઓ હેમચંદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ભાષાઓનો ક્રમ.

૧૦૮ જુઓ હેમચંદ્રનું પ્રાકૃતવ્યાકરણ સૂત્ર ૮૧૪।૩૨૯ થી ૮૧૪।૪૪૮ સુધી.

૧૦૯ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ વ્યંજનવિધાન તૃતીય, સૂત્ર ૩૭.

૧૧૦ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૪૬ (સત્ય૦)

૧૧૧ લક્ષ્મીધરની ષડ્ભાષાચંદ્રિકા પૃ. ૪—પ્રાકૃતવિનિયોગ.

મધ્યયુગના જૈન પંડિતાં આ સાધારણ પ્રાકૃતનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેની સરલામળીમાં તે યુગના બ્રાહ્મણ પંડિતાં પળ તેનો ઓછો ઉપયોગ નથી કર્યો. તેમના નાટકોમાં તથા ગડબહો, રાવણવહો, સેતુબંધ, ગાથાસપ્તશતી વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સાધારણપ્રાકૃત જ વપરાયું છે. જૈન પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્ષની છાંટ હોય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્ષની છાંટ વિશેષરૂપે નથી હોતી. ણ, તે વચ્ચેની રાસ વિશેષતા છે. અભ્યાસમાં સરલતા થાય તે માટે આર્ષપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતનો શબ્દદેહ પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ત્રણ રીતે વહેંચેલો છે.

બીજા થરની અને બીજા થરમાંથી ઉત્તરેલી સાધારણ-પ્રાકૃતની શબ્દ-કાયા જો કે આદિમ પ્રાકૃત દ્વારા ઘડાયેલી છે, તો પળ તે શબ્દકાયાના જે શબ્દો વૈદિક ઋચાઓમાં જલ્લાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થની દષ્ટિે સર્વથા સમાનભાવ રાખતા હોય તેમનું સમુચ્ચિત નામ તત્સમ શબ્દ. ઋગ્વેદાદિ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયેલા અને બૌદ્ધ-જૈન-આગમાદિક પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલા ણ કેટલાક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે: ભૂરિ, વસુ, ધૂમ, વીર, મહાવીર, ભેદતિ, મરતિ, હાતિ, જન્તુ, ઉત્તમ, સહ, ભીમ, દેવ, વિભાગ, વાહુ, પુરંદર, ધીર વગેરે. આ જાતના શબ્દો ઉક્ત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં હજારોની મંથ્યામાં મળે છે.

‘તત્સમ’ નો
અર્થ

અર્થની દષ્ટિે સર્વથા સમાનભાવ રાખતા હોય તેમનું સમુચ્ચિત નામ તત્સમ શબ્દ. ઋગ્વેદાદિ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયેલા અને બૌદ્ધ-જૈન-આગમાદિક

‘તદ્વચ’ નો
અર્થ

વર્તે છે છતાં અક્ષરયોજના અને અર્થદષ્ટિે સમા-નતા જલ્લાયેલી છે તેવા પ્રાકૃત શબ્દસમૂહનું નામ તદ્વચ શબ્દ. જેમકે-મન્ત્ર-મંત, ભક્ત-ભક્ત, કવિ-

કહ્, પદ-પય, પર્વત-પલ્લત-પલ્લય, કૂપ-કૂવ, યજ્ઞ-જન, પાપ-પાવ,

૧૧૨ “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ તત્ર ભવમ્ તત આગતમ્ વા પ્રાકૃતમ્” (૮-૧-૧ હે.) ણ કહીને હેમચંદ્ર કહે છે કે “સંસ્કૃત શબ્દને સ્થાને જે શબ્દને આદેશરૂપે

પ્રાચીન—પાચીન—પાર્શ્વ, પુષ્પ—પુષ્પ, પુલ્લ—પુલ્લ—પુરિસ, કૃણ—કૃણ,
દ્વાદશ—દ્વાદસ—દુવાલ્સ—બારસ, ચક્ર—ચક્ર, સત્ત—સત્ત, વધૂ—વહૂ વગેરે.

કરેલો હોય વા સંસ્કૃતશબ્દમાં અમુક ફેરફાર કરીને જે શબ્દ સધાતો હોય તે
બન્ને પ્રકારના શબ્દો તદ્ભવ કહેવાય.”

આદેશરૂપ—હેટ્ટ “અધસો હેટ્ટ” ૮૧૨૧૪૧ ।

દાઢા “દંઢ્યા દાઢા” ૮૧૨૧૪૦ ।

પુરિમ “પૂર્વસ્ય પુરિમઃ” ૮૧૨૧૩૫ । વગેરે.

એવા આદેશો માટે ૮૧૨૧૨૫ સૂત્રથી જોવું.

થોડા ફેરફારવાળા—હત્થી—હસ્તી.

મંત—મન્ત્ર.

ભક્ત—ભક્ત. આવા અનેક શબ્દો તો ઊપર સૂચવેલા જ છે.

હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે તત્સમ, તદ્ભવ અને દેશ્ય એમ ત્રણ પ્રકારનું પ્રાકૃત છે.
ચંદનો અભિપ્રાય પળ એ જ પ્રકારનો છે. તેણે એ માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ ‘સંસ્કૃતસમ’
અને ‘દેશી’ એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

આ સંબંધે મારો નમ્ર મત એવો છે કે પ્રાકૃતભાષાઓ માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ કે
‘તદ્ભવ’ શબ્દો જ્યારથી પ્રચારમાં આવ્યા ત્યારથી એક એવો ગોટાળો ઊભો થયો છે
કે પ્રાકૃતભાષાઓની જનની સંસ્કૃત ભાષા છે અને એ ગોટાળો આજ સુધી પણ પ્રચલિત
છે. મારા ભાષણમાં (પૃ૦ ૪૯) ‘સંસ્કૃત દ્વારા પ્રાકૃત ભાષા આવી છે’ એ મતનો પ્રતિવાદ
મેં ઘણી યુક્તિઓ આપીને કરેલો છે. તે સંબંધે ભાષાતત્ત્વવિચારકો જરૂર લક્ષ્ય
કરશે. ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ જ ‘સ્વાભાવિક’ છે એટલે જે ભાષા સ્વાભાવિક—જન્મસિદ્ધ—
હોય—જેને બોલવા માટે અધ્યયનાદિપ્રવૃત્તિની જરૂર જ ન હોય. તેવી લોકભાષાઓનો
પ્રાકૃતભાષાઓમાં સમાવેશ છે અર્થાત્ પ્રાકૃત શબ્દનો અર્થ જ એ હકીકતને સિદ્ધ
કરવાને પૂરતો છે કે તે સંસ્કૃતજન્ય નથી કિંતુ સ્વાભાવિક છે. આમ છે ત્યારે પ્રાચીન
વૈયાકરણોએ પ્રાકૃત માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ કે ‘તદ્ભવ’ શબ્દ વાપર્યા છે તે શું તદ્દન
ખોટા છે? આ પ્રશ્નું સમાધાન પણ ભાષણોમાં (પૃ૦ ૭૬) આવી ગયું છે, એથી
અહીં પુનરુક્તિ નથી કરતો. પરંતુ ખાસ વાત તો એ કહેવાની છે કે, પ્રાકૃતના
‘સંસ્કૃતયોનિ’ ‘તત્સમ’ અને ‘દેશ્ય’ એવા ત્રણ પ્રકાર કહેવાની જરૂર જ નથી.
તેને બદલે ‘તત્સમ’ ‘દેશ્ય’ એવા બે જ પ્રકાર બતાવવા ઉચિત છે.

આ ઉપરાંત એ ઉભયપ્રાકૃતમાં એક એવો શબ્દસમૂહ છે, જે વૈદિક શબ્દો સાથે કોઈ પ્રકારનું સામ્ય ધરાવતો નથી, તેમ **દેશ્ય પટલે તલ્લપદી** જેમાં ‘અમુક અંશ ધાતુ-પ્રકૃતિ-અને અમુક અંશ પ્રત્યય’ એવો વિભાગ થઈ શકતો નથી, એવો તલ્લપદી શબ્દસમૂહ ‘દેશી’ વા ‘દેશ્ય’ પ્રાકૃતના નામથી સ્થાત છે. આવો દેશ્ય શબ્દસમૂહ અતિ-પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે. તેમાં બે પ્રકારના શબ્દો મળેલા છે. એક આર્યસંતાનીય અને બીજા અનાર્યસંતાનીય. ગમે તે એક વા અનેક અર્થોમાં આર્યોએ સંકેતેલા શબ્દો જેમની વ્યુત્પત્તિ આજ હજારો વર્ષથી યોગ્ય ગઈ છે, (સંભવ છે કે સંકેત કરતી વખતે આર્યો પાસે તેમની વ્યુત્પત્તિ હોય પણ સ્ત્રી) તેવા, પ્રાકૃત તેમ જ સંસ્કૃતમાં **આર્યસંતાનીય દેશ્ય અને અનાર્યસંતાનીય દેશ્ય** ઉત્તરી આવેલા શબ્દોને આર્યસંતાનીય દેશ્ય સમજાવા અને આર્યોની સાથે આદિમ જાતિઓના ગાઢ પરિચયને લીધે આદિમ જાતિઓની ભાષાના જે કેટલાક શબ્દો આર્યભાષામાં પેસી ગયા અને જેમને આર્યોએ પોતાની ઉચ્ચારણ

દાઢા-દંઢા
પુરિમ-પૂર્વ
હેટ્ટ-અધસ્તાત્
સ્વસ્વ-શ્વશ્વ

હત્થી-હસ્તી
મંત-મન્ત્ર
મત્ત-મત્ત

ઉક્ત શબ્દોમાં જેમ ‘હત્થી’ અને ‘હસ્તી’ વગેરે શબ્દો તત્સમ છે તેમ ‘પૂર્વ-પુરિમ’ ‘દંઢા-દાઢા’ ‘શ્વશ્વ-સ્વસ્વ’ વગેરે શબ્દો પણ તત્સમ જ છે. વૈયાકરણોએ તો પોતાની સગવડ માટે આદેશોની કલ્પના કરી છે. પરંતુ સ્ત્રી રીતે તે આદેશરૂપ કલ્પાયેલા બધા ય શબ્દો તત્સમ જ છે. આ રીતે જેનું સામ્ય ન જાણી શકાય તે ‘દેશ્ય’ અને જેનું સામ્ય જાણી શકાય તે ‘તત્સમ’ એવા બે જ વિભાગ કરીએ તો ‘તદ્ભવ’ કે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ શબ્દોથી જે ગોટાલો ઊભો થયો છે તે નહીં રહે અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રથાને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળશે. વિશેષ માટે જુઓ-‘દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂલ’ (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૪૧, માર્ચ-જૂન પૃ. ૯૫—)

કરવાની રીતે જાલ્લી રાખ્યા તેવા મૂલે અનાર્યસંતાનીય શબ્દો પળ એ દેશી શબ્દસમૂહમાં સમજવાના છે.

અનાર્યસંતાનીય દેશ્યનો સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે, જે જે અનાર્ય જાતિઓ અહીંની હતી, જે જે અનાર્ય જાતિઓ બહારથી આવીને અહીં વસી હતી, તેવી બધી જાતિઓ સાથે આર્યોનો પરસ્પર ભાષાવ્યવહાર હતો તેથી તે બધી જાતિઓના શબ્દો આર્યોની ભાષામાં—

	અનાર્ય:	આર્ય:
	નીમ ^{૧૧૩} —	નેમ (અડધું)
અનાર્યસંતાનીય	જીન ^{૧૧૪} —	જયન—જયણ (ઘોડાનું જીન)
દેશ્યશબ્દો	ચોર ^{૧૧૫} —	ચોર (માત)
	માલ ^{૧૧૬} —	માલા (મહિલા—સ્ત્રી)

વગેરે અનેક શબ્દોની પેઠે થોડા કે વધુ ફેરફાર સાથે મેલવાઈ ગયા, એવો તે મેલ્યાઈ ગયેલો શબ્દસમૂહ અનાર્યસંતાનીય દેશ્યની કોટિનો સમજાવો.

જે અભ્યાસિઓ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગવેષણા કરનારા હોય અને સાથે સાથે દ્રવિડી વગેરે આદિમ જાતિઓની ભાષાના પળ જાણકાર હોય તેઓ, મંગૃહીત દેશ્ય શબ્દોમાંથી આદિમ જાતિઓના શબ્દોને તુરત

૧૧૩ નીમ (અડધું) ફારસી શબ્દ છે.

૧૧૪ ' જીન ' માટે ૧૧૭ મું ટિપ્પણ જોવું.

૧૧૫-૧૧૬ આ બન્ને શબ્દો માટે ટિપ્પણ ૩૪ મું તથા ૩૫ મું જોઈ લેવું. વર્તમાનમાં મલ્યાલંભાષામાં ' માત ' અર્થ માટે ' ચોર ' શબ્દ વપરાય છે એમ એક મદ્રાસી મિત્ર પાસેથી જાણ્યું છે.

તારવી શકે છે. અર્થ, જયળ, તંટ, પડુજુવડ, પડી વગેરે અનેક શબ્દો દ્રવિડી અને તેલુગુના હોઈ અનાર્યસંતાનીય છે.

રાજકુટુંબમાં રહેતી દાસીઓને લગતા ઉલ્લેખો જૈન આગમોમાં સ્થળે રાજકુમારોના સ્થળે મળે છે. તે ઊપરથી એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે ઉછેર માટે કે એ દાસીઓનો મોટો ભાગ અનાર્ય જાતિનો હતો. અનાર્ય દાસીઓ

સૂત્રકાર કહે છે કે—“તથા ણં દદપતિણ્ણે દારણ પંચધાર્ણપરિક્ખત્તે—
 સ્ત્રીધાર્ણ મંડળધાર્ણ મજ્જળધાર્ણ અંકધાર્ણ કિલાવળધાર્ણ અન્નાહિ
 ય બહૂહિં ચિલાઈયાહિં × × × વચ્ચરાહિં, વડસિયાહિં, જોણિયાહિં, પળ્હવિ-
 યાહિં, ઈસિણિયાહિં, વારુણિયાહિં, લાસિયાહિં, લાડસિયાહિં, દમિલીહિં, સિંહ-
 લીહિં, પુલ્લિંદીહિં, આરબીહિં, પક્કળીહિં, વહલીહિં, મુરંડીહિં, સવરીહિં, પાર-
 સીહિં, ણાણાદેસી—વિદેસ—પરિમંડિયાહિં ઇંગિયચિંતિયપત્થિયવિયાણાહિં સદે-
 સળેવત્થગહિયવેસાહિં નિડળકુસલાહિં વિળીયાહિં, ચેડિયાચક્કવાલ—
 તરુણિવંદપરિયાલપરિવુડે” —(રાયપસેળઇય પૃ૦ ૩૩૮, કંડિકા—૨૧૦
 ગૂર્જરપ્રત્ય૦)

ઉક્ત પાઠનું વિવરણ કરનાર આચાર્ય મલયગિરિ લખે છે કે—“ચિલા-
 તીમિઃ અનાર્યદેશોત્પન્નામિઃ × × × વર્બરીમિઃ—વર્બરદેશસંભવામિઃ વકુશિ-

૧૧૭ ‘અક્ષા’ (વહેન) દ્રવિડી શબ્દ છે. ફારસી ‘જીન’ શબ્દનું ‘જયળ’
 સુધાર્યુ લાગે છે. તેલુ ભાષામાં ‘ટુંટી’ શબ્દ છે એ, અહીં ‘તંટ’ રૂપે આવ્યું
 જણાય છે તંટ (પૃષ્ઠ—પીઠ). પડુજુવડ (જુવાન સ્ત્રી) ને બરાબર સમાન શબ્દ
 તેલુગુમાં પડુજુ છે. પડી (પહેલવહેલી વિંઆયેલી) નો બરાબર સમાન, તેલુગુમાં
 પડા છે. તેલુગુમાં પડા એટલે ‘પહેલવહેલી વિંઆયેલી ગાય’ આ સંબંધે વધારે
 માહિતી મેલ્લવાની ઇચ્છાવાદ્ય વિદ્યાર્થીએ પરવસ્તુ વેંકટ રામાનુજસ્વામી સંપાદિત
 દેક્ષીનામમાલ્ય (મુંબઈ સિરીક્ષ) નો શબ્દકોશ જોવો.

કામિઃ, યૌનકામિઃ, પલ્હવિકામિઃ, ઈસિનિકામિઃ, વારુણિકામિઃ, લાસિકામિઃ, લકુસિકામિઃ, દ્રમિલામિઃ, સિંહલીમિઃ, પુલિન્દ્રીમિઃ, આરબીમિઃ, પક્ષ્ણીમિઃ, બહલીમિઃ, મુરણ્ડીમિઃ, શબરીમિઃ, પારસીમિઃ—એવંભૂતામિઃ નાનાદેશીમિઃ નાનાવિધાઽનાર્યપ્રદેશોત્પન્નામિઃ વિદેશ....પરિમણ્ડિકામિઃ...સ્વદેશે યદ્ નેપથ્યમ્ પરિધાનાદિરચના તદ્ ગૃહીતો વેષો યકામિસ્તાઃ તથા....નિપુણકુશ-લામિઃ વિનીતામિઃ ચેટિકાચક્રવાલેન અનાર્યદેશસંભવેન—” (રાયપસેળહ્ય પૃ૦ ૩૩૮, કંઢિકા ૨૧૦ ગૂર્જરગ્રંથ૦)—અર્થાત્ દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજકુમારના લાલન-પાલન અને સંવર્ધન માટે અનાર્યદેશની અનેક દાસીઓ રાખવામાં આવેલી : કિરાત, બર્બર, બકુશ, યૌનિક—યવનિક (?), પલ્હવિક, ઈસિનિક, વારુણિક, લાસિક, લકુસિક, દ્રમિલ, સિંહલ, પુલિંદ, આરબ, પક્ષ્ણ, બહલ, મુરણ્ડ, શબર અને પારસીક એમ એ દાસીઓ અનેક અનાર્ય દેશોની જન્મેલી હતી, વિદેશમાં આવીને મંડાયેલી હતી, અને પોતાના પહેરવેશમાં રહેનારી તે દાસીઓ નિપુણ, કુશલ તથા વિનીત હતી.”

આ રીતે ઠેઠ અન્તઃપુર સુધી અને વઢી રાજબીજના ઉછેર માટે બીજી બીજી પ્રજાઓનાં બાઈઓને વા ભાઈઓને જે દેશમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હોય તે દેશની ભાષામાં તે તે અનાર્ય જાતિઓના શબ્દો મળે જ અને તે મળેલા શબ્દો આર્ય-ઉચ્ચારણનો ઓપ પામી સચવાઈ વારસા ઉતાર ચાલ્યા જ આવે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. આદિમ પ્રાકૃતના કાલથી કે ત્યાર પછીના સમયથી જે એવા ઉક્ત બને સંતાનવાળા શબ્દો ચાલ્યા આવ્યા છે અને એમાંના જે કેટલાક દેશીશબ્દસંગ્રહ વગેરે દેશ્યકોશાદિ ગ્રંથોમાં સચવાયા છે તે ‘દેશ્ય’ વા ‘દેશી’ પ્રાકૃતના સમજવાના છે.

૧૧૮ વર્તમાનમાં જે ગ્રંથ ‘દેશીનામમાલા’ શબ્દથી જાણીતો છે તેનું ચર્ચ નામ ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે જ લખે છે કે “વિરહજ્ઞ દેશીસહ-

આવા દેશ્ય શબ્દો ફક્ત પ્રાકૃતમાં છે એમ નથી, વેદો સુદ્ધામાં પણ એવા શબ્દો પેસી ગયેલા છે. આ બાબત મહર્ષિ જૈમિનિ, શબર અને કુમારિલનાં વચનોનો આધાર લઈ આગલ (પૃ૦ ૨૭) ચર્ચા કરેલી છે.

૬૩ લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. રૂઢ, યૌગિક અને મિશ્ર. જે શબ્દોમાં યૌગિક લૌકિક સંસ્કૃતમાં શબ્દોની પેટે પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ થઈ શકતો પળ દેશ્ય શબ્દો નથી તે શબ્દો રૂઢ. જેવા કે—આઁખડલ, મળ્ડપ, શુળ્ડી, ગ્રામ, કસ્મીર, બર્બર, અલત્તક, કુતુ, ઁલ્ડ, સૂર્મિ, નારન્ન, લવન્ન,

સંગહો (વિરચ્યતે દેશીશબ્દસંપ્રહઃ)—દેશીનામ૦ ગા૦ ૨ અર્થાત્ “ દેશીશબ્દસંપ્રહને રલ્ડુ ઢુ ” અને ં પુસ્તકના અંતમાં આ ઉપરાંત ંનું બીજું નામ પળ સૂચવે છે.

“ ંઅ રયળાવલિનામો દેસીસદ્ધાળ સંગહો ંસો ।

વાયરળસેસલેસો રંઓ સિરિહેમચંદમુળિવંળા ” ॥ ૭૭ ॥

—દેશીનામ૦ અંતિમ ગાથા.

અર્થાત્ “ જેનું બીજું નામ ‘ રત્નાવલી ’ છે તે દેશી શબ્દોનો સંપ્રહ—કે જે (પ્રાકૃત) વ્યાકરળના પરિશિષ્ટરૂપ છે—મુનિપતિ શ્રીહેમચંદ્રે રચેલો છે. ” ઉક્ત શ્લોકના વિવરળમાં પળ તેમળે આ જ વાતને ટેકો આપ્યો છે :

“ ંતિ ંષ દેશીશબ્દસંપ્રહઃ સ્વોપજ્ઞશબ્દાનુશાસનાષ્ટમાધ્યાયશેષલેશઃ રત્નાવલીનામા આચાર્યશ્રીહેમચંદ્રેળ વિરચિત ંતિ ભદ્રમ્ । ”

આમ ઢત્તાં ધનંજયમાલા, પાંઅલચ્છોનામમાલા વગેરે કોશનાં નામોની પેટે પ્રસ્તુત ‘ દેશીશબ્દસંપ્રહ ’ ની વિશેષ ઁ્યાતિ કોઈ વિચક્ષળે ‘ દેશીનામમાલા ’ શબ્દથી પ્રચારમાં આળી છે.

૧૧૯ “ વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દા રૂઢા આઁખડલ—આદયઃ ”

—(હૈમ૦ અભિ૦ શ્લો૦ ૨)

અર્થાત્ “ જેમની વ્યુત્પત્તિ જાળી શકાતી નથી પરંતુ જેમનો અર્થ માત્ર લોકપ્રચારને આધારે થાય છે તે રૂઢ શબ્દો. ” આ રૂઢ શબ્દો અને દેશ્ય કે દેશી શબ્દો ં બધા સમાનસ્વભાવના છે, ં ધ્યાનમાં રાઁવાનું છે.

ગોહિર, કપોણિ, કપ્પણિ, અંગુરી, હસ્ત વગેરે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં આવા શબ્દોનો પાર નથી. શબ્દવ્યુત્પાદક વैयाकरणोए ‘उणादि’ नामनुं एक मोटुं प्रकरण रच्युं છે અને તે દ્વારા તે તે બધા રૂઢ શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના કરીને તે દરેક શબ્દને સાધી બતાવ્યો છે. તો પળ તે રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પન્ન નથી ગણાતા. રૂઢ શબ્દો સંબંધે લ્લક્તાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“ न हि अत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागेन व्युत्पत्तिरस्ति

“ યોગઃ અન્વયઃ સ તુ ગુણ-ક્રિયા-સંબન્ધસંભવઃ ” (હૈમં અભિં શ્લોં ૨)

અર્થાત્ “ જેમની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય અને જેમનો અર્થ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે તે યૌગિક શબ્દ. એ યૌગિક શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન, ગુણપ્રધાન અને સંબંધપ્રધાન હોય છે.”

સ્રષ્ટા, વિધાતા, વિધિ એ શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન છે : જે સર્જન કરે તે સ્રષ્ટા, જે વિધાન કરે તે વિધાતા, વિધિ વગેરે.

તે જ પ્રમાણે રસવતી-રસોઈ-કરે તે રસોયો. કુંભ (ઘડો) કરે-ઘડે તે-કુંભાર. લોહ-લોહું-કરે-ઘડે તે લુહાર, ચામડું કરે તે ચમાર. સીવે તે સૈ. વગેરે.

નીલકંઠ, કાલકંઠ, ત્રિલોચન, પંચબાણ, દશગ્રીવ વગેરે ગુણપ્રધાન શબ્દો છે : જેનો કંઠ નીલો છે તે નીલકંઠ-મહાદેવ. જેનો કંઠ કાલો છે તે કાલકંઠ-મહાદેવ. જેને ત્રણ લોચન છે તે ત્રિલોચન-મહાદેવ. જેને પાંચ બાણ છે તે પંચબાણ-કામ-દેવ. જેને દશ ગ્રીવાઓ-ઢોક-માથાં-છે તે દશગ્રીવ-રાવણ વગેરે.

જેનાં ત્રણ પગલાં છે તે ત્રિવિક્રમ-ત્રીક્રમ. જેને ચાર પાગ છે તે ચોપગું-પશુ-ગાય વગેરે. જેમાં સાત દિવસ સુધી પારાયણ ચાલે છે તે સપ્તાહ. (સપ્ત + અહ-દિવસ) જેમાં આઠ દિવસ સુધી ઉત્સવ વા ઉપવાસો શરૂ હોય તે અષ્ટાહ-અઢાઈ.

ભૂપાલ, ચંદ્રચૂડ, ઉમાપતિ, સર્પારિ, જગન્નાથ વગેરે શબ્દો સંબંધપ્રધાન છે. જે ભૂ-પૃથ્વી-ને પાલે તે ભૂપાલ. (આમાં ‘ભૂ’ એ ‘સ્વ’ છે અને ‘પાલ’ શબ્દ સ્વામીપણું સૂચવે છે એટલે ‘ભૂ’ અને ‘પાલ’ એ બે બંધે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે તેથી ‘ભૂપાલ’ શબ્દ પણ એ જ ભાવને બતાવે છે.) એ જ રીતે ઉમા + પતિ-ઉમાપતિ. ચંદ્ર + ચૂડા-ચંદ્રચૂડ- જેની ચૂડામાં ચંદ્ર છે તે-મહાદેવ. સર્પ + અરિ-સર્પારિ-

× × × તથાપિ વર્ણાનુપૂર્વીવિજ્ઞાનમાત્રપ્રયોજના તેષાં વ્યુત્પત્તિઃ ન પુનઃ અન્વર્થપ્રવૃત્તૌ કારણમ્ ઇતિ રૂઢા અવ્યુત્પન્ના એવ ” (અભિધાન—ચિન્તામણીટીકા શ્લો ૧, પૃ ૨ યશોવિ ૦) તાત્પર્ય એ કે ‘ હસ્ત ’ શબ્દમાં ‘ હસ્ + ત ’ એવો વિભાગ પાડી તેની સાધના ઉણાદિ દ્વારા કરી બતાવી

ગરુડ. વધ્યઘાતકભાવસંબંધને લીધે ‘ સર્પારિ ’ શબ્દ ઊભો થયો છે. સર્પ વધ્ય છે અને ગરુડ તેનો ઘાતક છે એટલે સર્પનો અરિ—સર્પારિ—ગરુડ. એ જ પ્રમાણે ધાર્યધારકસંબંધ—નૃષવાહન. જન્યજનકસંબંધ—વિશ્વજનક. આશ્રયઆશ્રયિસંબંધ—જલધિ, સમુદ્રશાયી. પરસ્પરવિરોધનો સંબંધ— ‘ સિત ’ ઊપરથી અસિત (સિત—ધોઠું, અસિત—કાઠું) તે જ પ્રમાણે સિતેતર (સિત—ધોઠું, ઇતર—ભિન્ન.) ધોઢાથી ભિન્ન—સિતેતર. બ્રાહ્મણેતર—બ્રાહ્મણથી ભિન્ન—અબ્રાહ્મણ.

યૌગિક શબ્દોમાં જે બે પદો હોય છે તેને બદલી પણ શકાય છે એટલે એકને બદલે બીજું પણ મૂકી શકાય છે. જેમકે, ‘ જલધિ ’ ને બદલે તોયધિ, નીરધિ. તેમ જ જલનિધિ, તોયનિધિ, નીરનિધિ વગેરે. અર્થાત્ એ યૌગિક શબ્દોમાં એ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ શકે છે માટે તેમનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ છે : પરાવૃત્તિ—અદલાબદલી, સહ—ખમ્બું—જે શબ્દો પરાવૃત્તિને સહી શકે તે પરાવૃત્તિસહ.

મિશ્ર શબ્દો હોય છે તો યૌગિક જેવા પરંતુ તેમનો અર્થ રૂઢિ પ્રમાણે થાય છે, નહીં કે તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે. એ શબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી માટે યૌગિક નથી : દશરથ. વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ જે દશ રથવાઢો હોય તે ‘ દશરથ ’ કહેવાય, પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો રૂઢિપ્રમાણે તેનો અર્થ સમસ્તવાનો છે અને તે રામચંદ્રનો પિતા—દશરથ. તેમ ‘ દશરથ ’ ને બદલે ‘ દશસ્યન્દન ’ શબ્દ પણ ન વાપરી શકાય અર્થાત્ મિશ્રશબ્દોનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ નથી. એ જ રીતે ‘ ગીર્વાણ ’ જેની ગીર—(વાણી) વાણ જેવી છે તે ગીર્વાણ. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો જે મર્મવેધી ભાષા બોલે તેને ‘ ગીર્વાણ ’ કહેવો જોઈએ પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો તેનો અર્થ રૂઢિપ્રમાણે કરવાનો છે અને તે ગીર્વાણ—દેવ. વઢી ‘ ગીર્વાણ ’ ને બદલે ‘ વાણીવાણ ’ શબ્દ ન વાપરી શકાય. તાત્પર્ય એ કે યૌગિક શબ્દો તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, ત્યારે મિશ્રશબ્દો વ્યુત્પત્તિવાઢ્ય હોવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ રૂઢિપ્રમાણે થાય છે અને યૌગિક શબ્દો પરાવૃત્તિસહ છે ત્યારે મિશ્રશબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી.

છે છતાં તે અવ્યુત્પન્ન જ છે. કારણ કે ‘હસ્’ ધાત્વર્થ સાથે ‘હસ્ત’ શબ્દના વાચ્યનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. એથી ‘હસ્ત’ના મૂળમાં ‘હસ્’ ધાતુ છે અને તેને ‘ત’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘હસ્ત’ શબ્દ નીપજ્યો છે, એ કહેવું કલ્પનામાત્ર છે. આ રીતે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતના રૂઢ શબ્દો અને પ્રાકૃતના દેશ્ય શબ્દોમાં યોગ્ય ભેદ જણાતો નથી. પરંતુ દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોનું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃતની પદ્ધતિએ પ્રવર્તે છે ત્યારે સંસ્કૃત દેશ્ય શબ્દોનું ઉચ્ચારણ સંસ્કૃતની રીતે પ્રવર્તે છે, એવો ભેદ રાખો.

૬૪ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“અઘોઙ્પાઙ્અપયટ્તમાસાવિસેસઓ દેસી”——(દેશીશબ્દસંગ્રહ ગા. ૪) અર્થાત્ “દેશી પ્રાકૃત ઇટલે અનાદિ કાઢથી પ્રવર્તેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા—એક યોગ્ય પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા” વિશેષ પ્રકારની

૧૨૦ “અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ દેશી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ દેશી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ દેશી”

“અઘોઙ્પાઙ્અપયટ્તમાસાવિસેસઓ દેસી” આ વાક્યનો અર્થ બતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર લખે છે કે—“અનાદિપ્રવૃત્તપ્રાકૃતભાષાવિશેષ એવ અયં દેશીશબ્દેન ઉચ્યતે” અર્થાત્ “અનાદિ કાઢથી પ્રવૃત્ત—પ્રવર્તેલ—જે વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા તેનું નામ દેશી.” હેમચન્દ્રના આ ‘અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ’ વાક્યમાં ‘પ્રવૃત્ત’ શબ્દ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પછી છે અને અર્થ કરતી વચ્ચે તેમણે એ શબ્દને ‘પ્રાકૃત’ ની પૂર્વે મૂકી ‘પ્રાકૃત’ નું વિશેષણ ગણ્યો છે.

મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે તે વાક્યનો અર્થ જરા જુદી રીતે હોવો જોઈએ અને તે આ પ્રમાણે છે: આ. હેમચન્દ્રે ઉક્ત વાક્યમાં જે લક્ષણ ‘દેશી’ નું આપ્યું છે તે, તેમણે પોતે જ ઊપજાવ્યું છે વા તેમણે પોતે જ નવું રચ્યું છે એમ નથી લાગતું. કારણ કે તેઓ પોતે જ જણાવે છે કે તેમની સામે પાદલિપ્ત બગેરે

પ્રાકૃત ભાષા ઇટલે પ્રાચીનતમ આર્યભાષા સાથે જેનું કોઈ પ્રકારનું સામ્ય નથી એવી પ્રાકૃતભાષા.

આચાર્યોએ રચેલાં બીજાં અનેક દેશીશાસ્ત્રો હતાં, તે બધાંનું પરિચીલન કરીને તેમણે આ સંગ્રહ રચ્યો છે. (જુઓ દેશીના ૦ ગા. ૨) ઇટલે તેમણે બાંધેલું દેશીનું આ લક્ષણ વિશેષ પ્રાચીન છે. તેનો અર્થ મારી ધારણા પ્રમાણે આ નીચે જણાવેલી રીતે કરવામાં આવે તો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય : અનાદિપ્રાકૃતે પ્રવૃત્તો યો ભાષાવિશેષ: સ દેશી અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિ કાઠથી ચાલ્યું આવે છે તેમાં પ્રવૃત્તિ પામેલો—પ્રવેશ પામેલો જે સ્વાસ ભાષાના શબ્દોનો જત્યો તે દેશી. આર્ય ભાષા અને અનાર્યભાષા એમ બે ભેદ તો સુપ્રતીત છે. અનાર્યો અહીંના મૂળ વતની હતા અને આર્યો તો ફરતા ફરતા અહીં આવી વિજયી થયા. એ રીતે જોતાં અનાર્યો દેશી—તઠપદા—કહેવાય. આર્યોની જે અનાદિપ્રાકૃત ભાષા હતી તેમાં આ દેશીરૂપ અનાર્યોની ભાષાનો પ્રવેશ થયો અને તે ‘દેશી’ નામથી જાણીતી થઈ. આ અર્થની અપેક્ષાએ અનાર્યશબ્દોને ‘દેશી’ કહેવાય. આર્યોની ભાષામાં પળ રૂઢ, યૌગિક વગેરે ત્રણ પ્રકારના શબ્દો હતા પરંતુ તેમનું સામૂહિક નામ ‘અનાદિપ્રાકૃત’ અને તેમાં જે અનાર્ય શબ્દોનું મિશ્રણ થયું તેઓ ‘દેશી’ નામથી કહેવાયા. આ રીતે હેમચંદ્રે બતાવેલા લક્ષણ વાક્યમાં આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ ઘટમાન લાગે છે.

બીજો પળ અર્થ આ પ્રમાણે છે : અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશ્લેષક: અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિકાલથી ચાલ્યું આવે છે—આર્યોની જે મૂળભાષા છે વા આર્યોનો જે મૌલિક શબ્દસંગ્રહ છે તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ વિશ્લિષ્ટ—વિભિન્ન છે—પોતાની જાતને જુદી રીતે તારવી રાખે છે—તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ સ્વભાવે વિશ્લેષરૂપ છે તેનું નામ દેશી. આ ભાવમાં પળ આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ છે. આર્ય શબ્દો કરતાં રચનાની દૃષ્ટિએ, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અનાર્ય શબ્દો વિશ્લિષ્ટ છે તેથી જ તેઓ આર્યશબ્દો કરતાં જુદા પ્રકારના ભાસે છે. આર્ય અને અનાર્યજાતિના મિશ્રણનો પ્રસંગ ઇતિહાસિક છે તે ઉપરથી આ અર્થ સૂચ્યો છે. એ સિવાય આ અર્થ માટે બીજો કોઈ વિશેષ આધાર મળ્યો નથી. સુદ્ધ વિદ્વાનો ‘દેશી’ શબ્દના સ્વરૂપવિશે ગંભીર વિચાર કરી સ્વાસ પ્રકાશ નાચશે એવી વિનંતી છે.

વિશેષ માટે જુઓ—

‘દેસ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂલ’

(શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૪૧ માર્ચ—જૂન પૃ. ૧૦૦ ટિપ્પણ ૨૨)

ઉક્ત સ્વરૂપવાળા દેશ્ય પ્રાકૃતનું કોઈ પણ આર્યભાષા સાથે સામ્ય ન હોવાથી તેના શબ્દદેહનું પૃથક્કરણ જ ન થઈ શકે અને એમ છે માટે આચાર્ય હેમચંદ્રે તેમને મળેલા શબ્દોનો માત્ર સંગ્રહ જ કર્યો છે નહીં કે પૃથક્કરણપૂર્વકનું વ્યાકરણ.

૬૫ દેશીશબ્દસંગ્રહ દ્વારા સંગ્રહેલા શબ્દોમાં એવા પણ કેટલાય શબ્દો સંગ્રહાયેલા છે જે સંસ્કૃતનો ઢોલ ચડાવીને ‘અમરકોશ’ વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંગ્રહાયેલા છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલા છે : જેમકે—હરિચન્દન, સયગ્ધી, સીહરઅ, સિહરિણી, સુવળ્લબિન્દુ, હરિ, વેલુલિય,

૧૨૧ ‘હરિચંદન’ વગેરે શબ્દો જે અર્થમાં દેશીનામમાલામાં નોંધેલા છે તેના તે જ અર્થમાં અમરકોશ, અભિધાનચિંતામણિ (હૈમ.) વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંસ્કૃતાનુસારી રીતે નોંધાયેલા છે :

૧ હરિચંદન ઇટલે કુંકુમ-વિશેષ પ્રકારનું ચંદન-ગોરુચંદન.

દેશી.	અમર.	હૈમકોશ-અભિધા.
“હરિચંદનં ચ ઘ્રુસિને” -દે. વર્ગ. ૮, ગા. ૬૫	“હરિચન્દનમ્-અસ્ત્રિયામ્” -કાં. ૨, મનુષ્યવર્ગ શ્લો. ૧૩૧	“હરિચન્દને તૈલપર્ણિક- ગોશીર્ષી” અભિધા. કાં. ૩, શ્લો. ૩૦૫

૨ શતઘ્ની-સેંકડો માણસોનો ઘાળ કાઢે એવું વિશેષ પ્રકારનું હથીયાર.

“સયગ્ધી-વરદ્ધિ-
વર્ગ. ૮, ગા. ૫

“શતઘ્ની તુ
ચતુસ્તાલા
લોહકણ્ઠક-
સંચિતા”
કાં. ૨, શ્લો.
૪૫૧ શ્લુક્તિ.

वेडिय, सोह्र, साराडी, संखल्य, सेद्वस, दक्खज्ज वगोरे. आ उपरांत केटलाक एवा पण शब्दोने देशी तरीके गणावेला छे जेमनुं साम्य वैदिक वा

३ सीहर-शीकर-पाणीनां कणो-वरसादनी फरफर पडे ते.

देशी०	अमर०	हैम०
“सीहरओ आसारे” वर्ग० ८, गा० १२	“शीकरः अम्बुकणाः स्मृताः” -दिग्वर्ग कां० ३, श्लो० ११	“वातास्तं वारि शीकरः” कां० २, श्लो० ७९

४ शिखरिणी-शिखंड.

“सिहरिणि०मज्झिआइ” -वर्ग० ८, गा० ३३	×	“रसालायां तु०शिखरिणी” -कां० ३, श्लो० ६८
---------------------------------------	---	--

५ सुवण्णबिंदु-कृष्ण-जेना शरीर ऊपर सुवर्ण वर्णनां बिंदुओ-टपकां-छे.

“कण्हे सुवण्णबिंदू” व० ८, गा० ४०	×	“पाण्डवायनः सुवर्णबिन्दवः” -कां० २, श्लो० १३१ (कृष्णनां नामो)
-------------------------------------	---	---

६ हरि एटले पोपट.

“हरी कीरे” व० ८, गा० ५९	“शुक-अहि-कपि-भेकेषु हरिः” नानार्थव० कां० ३, श्लो० १७४	×
----------------------------	---	---

७ वेळलिय-वैदूर्य-विशेष प्रकारनुं रत्न जे विदूरनामना स्थळमां नीपजे छे.

“वेळलिअं वेरुलिए” -व० ७, गा० ७७	×	“तत्र वैदूर्यं वाल्वायजम्” कां० ४, श्लो० १२९
------------------------------------	---	---

८ वेडिय-मणियारं वेचनारो वाणियो.

“वेडइओ वणिअए” -व० ७, गा० ७८	×	“वैकटिको मणिकारः” -कां० ३, श्लो० ५७४
--------------------------------	---	--

૧ સોલ્-સૂલ્ઝ ઊપર પકાવેલું માંસ-માંસના સોલ્ઝ.

દેશી૦ “માંસમ્મિ સોલ્ઝ- સોમાલા” વ૦ ૮, ગા૦ ૪૪	અમર૦ “શૂલ્ઝકૃતં ભટિત્રં સ્યાત્ શૂલ્ઝ્યમ્” —વૈશ્યવ૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૪૫	હૈમ૦ અભિધા૦ “શૂલ્ઝ્યં શૂલ્ઝ- કૃતં માંસમ્” —કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૭૭
--	---	--

૧૦ સારાઢી-વિશેષ પ્રકારનું પક્ષી.

“સારાઢી આઢીએ” વ૦ ૮, ગા૦ ૨૪	“શરાટિઃ આટિઃ આઢિશ્ચ”— કાં૦ ૨, સિંહાદિવર્ગ શ્લો૦ ૨૫	“આટિઃ આતિઃ શરારિઃ સ્યાત્”— કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૪૦૪
-------------------------------	---	---

૧૧ સંઘલય-શંઘલું-પાળીમાં થનારં જીણું જીવડું.

“સંઘલયં-સમ્બૂએ”— વર્ગ૦ ૮, ગા૦ ૧૬	×	“શદ્ઘ્વનકઃ શુલ્ઝકશ્ચ”— કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૨૭૧
-------------------------------------	---	---

૧૨ સેલ્સ-નટવો.

“કિતવે × સેલ્સો” વર્ગ ૮, ગા૦ ૨૧	“શૈલ્લષાઃ × નટાઃ” —શદ્ઘ્વર્ગ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૨	“શૈલ્લષો ભરતો × નટઃ”— કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૨૪૨
------------------------------------	--	--

૧૩ દક્ષલ્જ-ગીધ.

“દક્ષલ્જા × ગિદ્દેસુ”— વર્ગ૦ ૫, ગા૦ ૩૪	“દાક્ષાઘ્ય-ઘઘૌ”— કાં૦ ૨, સિંહાદિવર્ગ શ્લો૦ ૨૧	“દાક્ષાઘ્યો ઘૂરઘ્ઘ ઘઘઃ”— કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૪૦૧
---	---	---

આ પ્રમાણે આવા બીજા પણ અનેક દેશી શબ્દો છે જે, સંસ્કૃતકોશોમાં સંગ્રહાયેલા છે. અહીં તો માત્ર ઉદાહરણ બતાવવા પૂરતા તેર શબ્દો જ બતાવ્યા છે.

લૈકિક સંસ્કૃત સાથે બતાવી શકાય એમ છે. જેમકે—વિલુત્તૃત્તિહિઅય—વિલુત્તહૃદય, સોવર્ણમક્ષિઆ—સૌવર્ણમક્ષિકા, સિઅન્ન—સિતાન્ન, સુરજેદ્—સુરજ્યેષ્ઠ, સૂરદ્વય—સૂરધ્વજ, હરિયાલી—હરિતાલી, સદિ—સટિન્.

અહીં જે ‘વિલુત્તહૃદય’ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દો આપ્યા છે તેમના અને તેમના પ્રતિબિંબરૂપ દેશ્ય શબ્દોના અર્થમાં પણ સૂક્ષ્મ કશો ભેદ નથી એ ધ્યાનમાં રહે.

સંસ્કૃત પ્રતિરૂપવાળા તે શબ્દો એક કાળે પ્રાચીન સાહિત્યમાં કે અભિધાનકોશોમાં પ્રસિદ્ધ હશે પણ પાછલ્લથી બીજા પર્યાયાંતરોએ તેમનું સ્થાન લીધું ઇથી તેમનો ઉપયોગ ઓછો થઈ જવાને લીધે તે શબ્દોને સુરક્ષિત રાખવાની દૃષ્ટિએ આચાર્યે તેમને દેશીસંપ્રદામાં સંપ્રદાયા હોય એ બનવાજોગ છે.

૧૨૨

૧ વિલુત્તિહિઅઅ—જે, વલ્લત આલ્લે કાર્ય કરી જાણતો નથી—દેશી૦ અર્થ.

વિલુત્તહૃદય—જેનું હૃદય વિલુત્ત છે—જે સમન્નદાર નથી—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૨ સોવર્ણમક્ષિઆ—મધમાલ્લી—દેશી૦ અર્થ.

સુવર્ણમક્ષિકા } સુવર્ણ જેવી પીઢી માલ્લી—મધમાલ્લી—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.
સૌવર્ણમક્ષિકા }

૩ સિઅન્ન—વરુણદેવ—દેશી૦ અર્થ.

સિતાન્ન—જેનું શરીર સિત—સફેદ છે તે. વરુણ જલનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે એટલે એનું શરીર સફેદ કહેવાય—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૪ સુરજેદ્—વરુણદેવ—દેશી૦ અર્થ.

સુરજ્યેષ્ઠ—દેવોમાં શ્રેષ્ઠ—જલદેવ—વરુણ—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૫ સૂરદ્વય—દિવસ—દેશી૦ અર્થ.

સૂરધ્વજ—સૂર્યધ્વજ—જે સમયે સૂર્ય ધ્વજ સમાન છે તે સમય—દિવસ—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૬ હરિયાલી—ધરો—દેશી૦ અર્થ.

હરિતાલી—લીલી લીલી એવી શ્રેણિ—ધરો—લીલી છન્ન જેવી છે માટે. વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૭ સદિ—સિદ્ધ—દેશી૦ અર્થ.

સટિ—સટા એટલે યાઢ—જે, યાઢ—કેશવાઢી—વાઢો છે તે સટી—સિદ્ધ—વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

આ પ્રમાણે જેમની સરસ્થામણી વૈદિક વા લૈકિક શબ્દો સાથે થઈ શકે છે અર્થાત્ જેમની વ્યુત્પત્તિ સમગ્રી શકાય છે એવા પણ બીજા ઘણા શબ્દો ‘દેશી’ તરીકે નોંધાયેલા છે.

કાદંબરીમાં પૃ૦ ૧૪૧, પૃ૦ ૧૪૭ તથા પૃ૦ ૫૧૧ ઉપર ‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયેલો છે, દેશીશબ્દસંગ્રહમાં પણ તે જ અર્થમાં ‘પુણ્ણવત્’—(વર્ગ ૬ ગાથા ૫૩) શબ્દ નોંધાયેલો છે. ગવેષણા કરવામાં આવે તો એવા દેશ્ય શબ્દો ઘણા મળી આવે જેમને સંસ્કૃતનો ઢોલ ચડાવી કવિકુલશેખર કાલિદાસાદિ કવિઓ વાપર્યા હોય.

વામનરચિત કાવ્યાલંકારસૂત્રમાં તો સંસ્કૃતપૂજક ખુદ વામન જ કહે છે કે “અતિપ્રયુક્તં દેશભાષાપદમ્” (અધ્યાય સંસ્કૃત કાવ્યમાં ૫—૧—૧૩) અર્થાત્ દેશી પદ હોય છતાં કવિ-દેશ્યપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા ઓએ જેનો અતીવ પ્રયોગ કર્યો હોય તેવું દેશીપદ સંસ્કૃતકાવ્યમાં વાપરવામાં વાંધો નથી. જેમકે—

૧૨૩ “પૂર્ણપાત્રાહરણવિલુપ્યમાનવસનભૂષણઃ” —

કાદંબરી પૂર્વ૦ ।

“પૂર્ણપાત્રં જહાર” —કા૦ પૂ૦ ।

“સસ્ત્રીજનેન અપદ્વિયમાણપૂર્ણપાત્રામ્” કા૦ પૂ૦ ।

કાદંબરીમાં વપરાયેલો ‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ તેનો અર્થ જોતાં પૂર્ણ+પાત્ર એ રીતે નીપજેલો નથી. કિંતુ દેશીશબ્દસંગ્રહમાં “પુણ્ણવત્તં પમોઅહિઅવત્યે” (વ૦ ૬, ગા૦ ૫૩) અર્થાત્ ‘પ્રમોદહતવલ્લ—પ્રમોદ દ્વારા હરાઈ જતું વલ્લ’ એ અર્થમાં ‘પુણ્ણવત્’ શબ્દ છે અને તેને સંસ્કૃતરૂપ ‘પૂર્ણપાત્ર’ આપી કાદંબરીકારે ઊપરના સંદર્ભમાં વાપર્યો છે. પાછલથી આચાર્ય હેમચંદ્રે એ ‘પુણ્ણવત્’ ને ‘પૂર્ણપાત્ર’ બનાવી પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં નોંધેલો છે :

“ઉત્સવેષુ સુહૃદ્ધિર્યત્ બલાદાકૃષ્ય ગૃહ્યતે ।

વલ્લ-માલ્યાદિ તત્ પૂર્ણપાત્રં પૂર્ણાનકં ચ તત્”

—અભિધા૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૩૪૧

આ શ્લોકમાં હેમચંદ્રે ‘પૂર્ણપાત્ર’ અને ‘પૂર્ણાનક’ એમ બે શબ્દો નોંધેલા છે.

“ યોષિદિત્યમિલ્લાષ ન હાલામ્ ” અહીંનો ‘ હાલો ’ શબ્દ દેશ્ય હોવા છતાં કવિના સંસ્કૃત કાવ્યમાં પળ બાધક નથી. કારણ કે એ શબ્દને કવિઓએ ઘણો વાપર્યો છે.

યાસ્કે ‘ સુલ ’ અર્થ માટે બતાવેલા “ શિમ્બાતા, શતરા, શાતપન્તા ” (નિરુક્ત પૃ૦ ૨૧૪, અ૦ ૩, સૂ૦ ૧૧) વગેરે વીજા પળ અનેક શબ્દો દેશ્યની કોટિના ભાસે છે.

આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ બન્નેમાં દેશ્યપદોનો પ્રવેશ કાંઈ આજકાલનો નથી—ઘણો જ પ્રાચીન છે. એથી એમ અવશ્ય

૧૨૪ અલંકારસૂત્રનો કર્તા વામન, ઉપર્યુક્ત ‘ હાલા ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે. હેમચંદ્રકૃત દેશીશબ્દસંગ્રહમાં એ શબ્દ વિદ્યમાન નથી પરંતુ ‘ દારુહિયા ’ અર્થમાં “ હાલુઓ સ્ત્રીબે ”—(વર્ણ ૮, ગા૦ ૬૬) કહીને હેમચંદ્રે ‘ હાલુઅ ’ શબ્દને દેશી તરીકે નોંધેલો છે. ‘ હાલુઅ ’ શબ્દમાં મૂળ ‘ હાલા—(મધ) ’ શબ્દ જ છે એથી વામનના કહેવા પ્રમાણે ‘ હાલા ’ શબ્દ દેશ્ય છે એ સ્વરૂ છે. સંસ્કૃતના મહાકવિઓ પોતાના કાવ્યમાં જ્યારથી ‘ હાલા ’ એવા દેશ્યપદને પળ વાપરવા લાગ્યા ત્યારથી એ શબ્દ દેશ્ય છતાં સંસ્કૃત જેવો ગણાવા લાગ્યો અને અમરકોશમાં તેમ જ અભિધાનચિંતામણિ જેવા સંસ્કૃતનામકોશમાં ઝમેરાઈ ગયો :

“ સુરા હલિપ્રિયા હાલા ”—(અમર૦ શુદ્ધવર્ગ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૩૯)

“ શુણ્ડા હાલા હારહૂરં પ્રસન્ના વારુણી સુરા ”—(અભિધા૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૫૬૭)

જે હકીકત શ્રીવામને કહી છે તે જ હકીકતને શ્રીમોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

“ યદ્ અવ્યુત્પત્તિમદ્ દેશ્યમ્ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ ।

મહાકવિનિબદ્ધં યત્ તદ્ અપ્યત્ર ગુણી ભવેત્ ” ॥

—સર૦—પ્રથમ પરિચ્છેદ શ્લો૦ ૧૦૪ ।

શ્રીમોજ ‘ તલ્લ ’ ‘ ગલ્લ ’ ‘ લલ્લ ’ અને ‘ લહરી ’ શબ્દો દેશ્ય છતાં પૂર્વકવિઓએ પ્રયોજ્યા છે એ વાત ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે.

કહી શકાય એવું છે કે, ઉભય પ્રકારના સંસ્કૃત ઊપર દેશ્ય પ્રાકૃતની કાંઈ ઓછી અસર નથી.

૬૬ શૌરસેની—શૂરસેન દેશ અને તેનું મુલ્યે નગર મથુરા. જે ભાષા મુલ્યપણે મથુરા અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં શૌરસેની ભાષાનો પ્રવર્તતી હતી તેનું નામ શૌરસેની. શૂરસેન દેશમાં કોઈ પરિચય એક કાળે પ્રવર્તતું આદિમ પ્રાકૃત આ ભાષાનું પ્રભવ સ્થાન છે. સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની પ્રાકૃતના શબ્દદેહનું સ્વરૂપ લગભગ સરખું છે. વિશેષતા ‘દ’ શ્રુતિની છે. શબ્દમાં રહેલો અસંયુક્ત અને અપદાદિભૂત ‘ત’, ‘દ’ રૂપે પરિણમે છે. પૂરિત—પૂરિદ, મારુતિ—મારુદિ, મન્ત્રિત—મંત્રિદ. શૂરસેન પ્રજા અઘોષ ‘ત’ ને બદલે ઘોષ ‘દ’ નો ધ્વનિ કરનારી હશે. ‘શૌરસેની’ ભાષા એક ધ્વનિ પ્રથક્ ભાષા તરીકે ક્યારથી શરૂ થઈ એ બાબત શું કહી શકાય? મથુરા નગરી શ્રીકૃષ્ણના વસતીથી વિખ્યાત છે. સંભવ છે કે તે પહેલાં પણ તે વિખ્યાત હોય. શૂરસેન પ્રજાના અતિશય તેજને લીધે વા તેના ઉચ્ચ સાહિત્યને લીધે શૌરસેની ભાષા વિશ્રુત થઈ હશે. વર્તમાનમાં તો તે ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્યની ઉપલબ્ધિ નથી. માસ વગેરે મહાકવિઓએ નિર્મેલ નાટકોમાં કેટલાંક પાત્રોએ શૌરસેનીને સાચવી રાખી છે. જૈન પરંપરાની દિગંબર શાખાના મધ્યયુગે નિર્માયેલા સાહિત્યમાં પણ શૌરસેની સચવાયેલી છે. પાલિ ભાષા અને આર્ય પ્રાકૃતની પેઠે મૂળ શૌરસેનીમાં અસંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘસારો ઓછો જણાય છે. અને પછીથી તે, સાધારણ પ્રાકૃતની પેઠે વધતો ભાસે છે. પાલિ ભાષામાં બે શબ્દો વચ્ચે કેટલેક

**દિગંબર જૈન
સાહિત્ય અને
શૌરસેની ભાષા**

स्थले (यथा + एव—यैर्यैरिव) ‘र’ उमेराय छे, तेम जैनशाखानी शौरसेनीमां ‘दु + अधिगं’—दुराधिग’ जेवां पदोमां ‘र’ उमेरायो छे. दिगम्बरीय साहित्यमां भणित—भणिअँ, विस्तृत—वित्थड इत्यादि प्रयोगोमां ‘द’ श्रुति नथी, अने जैन—जेणँ, तत्त्वज्ञ—तच्चण्ह इत्यादि प्रयोगोमां ‘ण’ ने बदले ‘ण्ह’नुं उच्चारण आवे छे. (‘ण्ह’ उच्चारणवाळं मुद्रित पदो भ्रांत पाठरूप न होय अने खरां ज होय तो) आ जातना ‘ण्ह’ उच्चारणनी नोंध शौरसेनीना वर्णविकारमां वररुचि, चंड, हेमचन्द्र के लक्ष्मीधर वगैरे कोई करता नथी. चंडँ, वररुचि, हेमचन्द्र, वाल्मिकिसूत्रोनी वृत्तिकार

१२६ जुओ “एव-आदिस्स रि पुव्वो च रस्सो” सू० ११ (पालिव्याकरण-संधि-कप्प, २ कांड)

१२७ जुओ प्रवचनसार अधि० २, गा० ७३ “ समदो दुराधिगा ” द्वाभ्यां गुणाभ्यां अधिका ”—प्रब० टीका.

१२८ जुओ प्रवचनसार अधि० १, गा० ५९

—“ वित्थडं विमलं । एगंतियं भणियं ” ॥

१२९ जुओ प्रवचनसार अधि० ३, गा० ६

“ अपुण्णभवकारणं जेण्हं ” ॥

“ सव्वभावतच्चण्हू ”—प्रब० अधि० २, गा० १०५

(‘ण्ह’ उच्चारणवाळं उक्त पदो परमश्रुतप्रभावकमंडळ (मुंबई) द्वारा प्रकाशित ‘प्रवचनसार’मां विद्यमान छे परंतु तेनी साधना माटे कोई प्राकृत वैयाकरण कशुं लखतो नथी तेथी ‘न’ अने ‘ज्ञ’ ने बदले ए ‘ण्ह’ उच्चारणयुक्त पदोवाळो पाठ खरो छे के केम ? आना निर्णय माटे प्रवचनसारनी विशेष प्राचीन हस्तलिखित प्रतो तपासवी आवश्यक छे.)

१३० जुओ चंडना प्राकृतलक्षणनुं (पृ० ४६) शौरसेनी प्रकरण.

वररुचिना प्राकृतप्रकाशनी बारमो परिच्छेद.

हेमचंद्रना प्राकृत व्याकरणमां सूत्र ८-४-२६० थी ८-४-२८५.

सिंहराजकृत प्राकृतरूपावतारनो १८ मो शौरसेनी परिच्छेद.

लक्ष्मीधरकृत षड्भाषार्चद्रिकामां शौरसेनीविभाग पृ० २४७-२५२ (मुंबई संस्कृतसिरीक्ष.)

मार्कंडेयकृत प्राकृतसर्वस्व पृ० ८३-९६ (विज्ञागापट्टम्)

સિંહરાજ, લક્ષ્મીધર અને માર્કણ્ડેય એ બધાએ શૌરસેની ભાષાને ઉચ્ચારણ દૃષ્ટિએ જુદી જુદી રીતે સમજાવી છે. એથી શૌરસેની ભાષાની વિવિધરૂપતા સમજી શકાય એવી છે. શૌરસેન દેશમાં તે કોઈ એક કાળે બોલચાલની ભાષા હશે અને જ્યારે એ બોલચાલની ભાષા હશે ત્યારે તેની ઉક્ત વિવિધરૂપતા અઘટમાન પળ કેમ કહેવાય ? શૌરસેની ભાષાને બૌદ્ધ માગધી જેટલ પ્રાચીન માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો ઘણો ઓછો છે એ છે. એ ભાષાનું સાહિત્ય—વિશિષ્ટ સાહિત્ય—કોઈ કાળે હશે તો खरं પણ અત્યારે તો નથી મળતું એથી તે સંબંધે વિશેષ શું કહી શકાય ?

૬૭ માગધી—મર્ગધેશ અને તેનું મુખ્ય નગર રાજગૃહ. જે આદિ

**માગધીનો
પરિચય**

પ્રાકૃત મગધદેશમાં પ્રવર્તતું હતું તે, માગધીનું પ્રભવ સ્થાન છે. બૌદ્ધ પિટકોમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને કચ્છાચ જેવા મહાન વैयाकरणે જેનું સ્વરૂપ બાંધી બતાવ્યું છે તે ભાષાને बुद्धभिक्षुओ ‘માગધી’ નું નામ આપે છે એ વાત આગત આવી ગઈ છે. (પૃ૦ ૧૧૪ ટિ૦ ૮૦)

જૈન આગમસાહિત્યમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને આજ સુધીના કોઈ વैयाकरणે જેનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ ઘડ્યું નથી (માત્ર એક હેમચંદ્રાચાર્ય જૈનઆગમ સાહિત્યમાંનાં અમુક જ પદોને ‘આર્યમ્’ કહી સાધી બતાવ્યાં છે) તે ભાષાને જૈનપરંપરા ‘અર્ધમાગધી’ વા ‘આર્યપ્રાકૃત’ના નામે ઓળખે છે.

ઉક્ત રીતે કહેવાયેલી બૌદ્ધપિટકોની માગધી અને જૈનઆગમોના અર્ધમાગધી એ બન્ને ભાષા પ્રસ્તુતમાં ‘માગધી’ના ભાવમાં સમાવેશ પામી છે.

ત્યારે બીજી તરફ ચંડ વરુચિ અને હેમચંદ્ર વગેરે વૈયાકરણોએ પોતપોતાના વ્યાકરણમાં જે માગધીનું સ્વરૂપ બાંધી બતાવ્યું છે તે ‘માગધી’ પણ અહીં ‘માગધી’ ના ભાવમાં સમાય એમ છે.

મૂળે એક છે છતાં અહીં ઉક્ત રીતે માગધીભાષા બે પ્રકારની કલ્પી છે, તેથી અહીં વ્યવહારને માટે પિટકોની અને જૈનસૂત્રોની માગધીને સારૂ ‘સૂત્રમાગધી’ અને વૈયાકરણોએ જણાવેલી માગધીને માટે ‘વ્યાકરણ-માગધી’ એવા બે સંકેતો કલ્પવા પડે છે.

**સૂત્રમાગધી અને
વ્યાકરણમાગધીનો
સંકેત**

‘સૂત્રમાગધી’ના સ્વરૂપ સંબંધી ચર્ચા તો આગળ આવી ગઈ છે (પૃ૦ ૧૦૪-૧૨૦) એટલે અહીં ‘માગધી’ના મથાળા નીચે ફક્ત ‘વ્યાકરણમાગધી’ વિશે કહેવાનું રહે છે.

સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની અને વ્યાકરણમાગધીના વર્ણવિકારો લગભગ સરખા છે. વ્યાકરણમાગધીમાં ‘ર’ ને બદલે ‘લ’ અને ‘સ’ ને બદલે ‘શ’ ના વ્યવહારની વિશેષતા છે. એ ઉપરાંત સ્ત, સ્પ, સ્ક, સ્મ, સ્વ, સ્ટ વગેરે સંયુક્ત વ્યંજનો વ્યાકરણમાગધીમાં ટકી રહ્યા છે. ‘જ’ ‘ઘ’ અને ‘ય’ એ ત્રણેને બદલે ‘ય’ નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. ‘ન્ય’ ‘પ્ય’ ‘ઙ’ અને ‘ઞ’ એ ચારેને બદલે ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ થાય છે. અનાદિ ‘છ’ નું ‘શ્ચ’ ઉચ્ચારણ ચાલે છે અને ‘ક્ષ’ ને બદલે ્ક્ષ આલો જિહ્વામૂલીય વર્ણ વપરાય છે.

૧૩૨ જુઓ હેમચંદ્ર પ્રાકૃતવ્યા૦ માગધીપ્રકરણ ૮-૪-૨૮૭ થી ૮-૪-૩૦૧.

૧૩૩ આ અક્ષર ‘જિહ્વામૂલીય’ કહેવાય છે. કારણ કે તેનું ઉચ્ચારણ કરતાં જીભના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે.

હેમચંદ્રના (૧-૧-૧૬ સિદ્ધહેમ) કહેવા પ્રમાણે તેની-‘ક્ષ’ સ્થાનીય પ્રસ્તુત વર્ણની-આકૃતિ વપ્ર જેવી છે: તે વર્ણ, ઊપર નીચે પહોળો અને વચ્ચે સાંકડો છે ્ક્ષ. આ વર્ણ ‘ક’ અને ‘ઋ’ ની સાથે જ રહે છે. જેમ વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર નથી તેમ આનું ઉચ્ચારણ પણ સ્વતંત્ર નથી.

“લહશવશનમિલશુલશિલવિઅલિદમંદાલ્લાયિદંહિયુગે ।

વીલયિણે પક્ષાલદુ મમ શયલમવય્યયંબૌલં” ॥—હેમચંદ્ર—

૮-૪-૨૮૮.

સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની કરતાં વ્યાકરણમાગધીની વિશેષતા ઉક્ત ગાથા જ વ્રતાવી આપે છે. ઉક્ત વ્રત્તે ભાષા—સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની— કરતાં વ્યાકરણમાગધીમાં વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. એથી વ્યંજનના ઘસારા વિનાની આ ભાષા સૂત્રમાગધી જેટલી તો પ્રાચીન હોય જ. આંચૌરાંગ સૂત્રમાં ‘અકસ્માત્’ તથા અશોકની ધર્મલિપિઓમાં

૧૩૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત આ પ્રમાણે છે :

રમસવશનમિર (નમ્ર) સુરશિરોવિગલિતમન્દારરાજિત—અંહિયુગ : ।

વીરજિન : પ્રક્ષાલયતુ મમ સકલમ્ અવયજમ્બાલમ્ ॥

૧૩૫ નીચેના અનેક પ્રયોગો ઉપરથી જણાશે કે વ્યાકરણમાગધી અને અશોકની ધર્મલિપિ એ બે વચ્ચે કેટલી બધી સમાનતા છે :

હૈમવ્યા૦—વ્યા૦ મા૦

અ૦ ધ૦

૮-૪-૨૯૦ કોસ્ટ (કોષ્ઠ)

૩ અનુસસ્ટિ (અનુશિષ્ટિ)

૬ ઉસ્ટાન (ઉત્થાન)

૮-૪-૨૯૩ અઞ્ચ (અન્ય)

૬ અજ (અન્ય)

૮-૪-૨૮૮ શાલશ (સારમ)

૬ દશિ (દર્શિ)

૮-૪-૨૮૯ નાસ્તિ (નાસ્તિ)

૬ નાસ્તિ (નાસ્તિ)

અકસ્માત્

અકસ્માત્ * (અકસ્માત્)

૮-૪-૨૭૦ } પુલવ (પૂર્વ)

૬ પુલવ (પૂર્વ)

ધર્મલિપિના શબ્દો સામે જે અંકો મૂક્યા છે તે ધર્મલિપિના અંકો સમજાવા. જેમકે ‘૬ નાસ્તિ’ એટલે છઠ્ઠી ધર્મલિપિમાં ‘નાસ્તિ’ પ્રયોગ છે.

આવા બીજા પણ વ્યાકરણમાગધીને મળતા પ્રયોગો તે ધર્મલિપિઓમાં અનેક છે. (જુઓ ‘અશોકની ધર્મલિપિયાં’ ઓક્ષાજીસંપાદન)

[* “ઇથ વિ જાણહ અકસ્માત્” —આચાર-અંગ, અધ્ય૦ ૭, ઉ૦ ૧ સૂત્ર ૧૯૬ પૃ૦ ૨૪૧ આ૦ સમિતિ૦]

‘અનુસસ્ટિ’, ‘અજ’, ‘પ્રિયદ્રશિ’ ‘પુલુવ’ વગેરે પ્રયોગોમાં વ્યાકરણ-માગધીનાં ઉચ્ચારણોની છાંટ ભાસે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે કે વैयाકરણોએ જે માગધીનું સ્વરૂપ ઘડેલું છે તે પ્રાચીન છે અને સાધારણ પણ છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાગધી અને વ્યાકરણમાગધી એ બન્ને કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં તદ્દન વિભિન્ન જોવાય છે. ગુજરાતી ભાષા એક હોવા છતાં જેમ તેમાં એક શબ્દ પરત્વે પણ વિભિન્ન ઉચ્ચારણોને સ્થાન છે, તેમ માગધી ભાષા એક હોવા છતાં તેમાં ય એક શબ્દ પરત્વે વિભિન્ન ઉચ્ચારણોને સ્થાન હોય એ નવાઈ જેવું નથી. સૂત્રમાગધીના સાહિત્યમાં અમુક જ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો આદરપાત્ર થયાં અને વ્યાકરણમાગધીના સાહિત્યમાં પૃત્લે વિશેષતઃ નાટકોમાં વર્તી તેનાથી અમુક અંશે જુદાં ઉચ્ચારણોનો

માગધીની વિવિધતા

સ્વીકાર થયો. વ્યાકરણમાગધીનું સ્વરૂપ બતાવનારા તે તે વર્ગરૂચિ વગેરે વैयाકરણોએ પણ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તેનું વૈવિધ્ય જ બતાવ્યું છે. હેમચંદ્રાદિ વैयाકરણોએ નિરૂપેલી વ્યાકરણમાગધીભાષાનું ખાસ સાહિત્ય નથી રહ્યું, તો પણ ફક્ત નાટકોમાંનાં કેટલાંક પાત્રોએ વ્યાકરણમાગધીને થોડે ઘણે અંશે જાણવી રાખી છે અને ગણ્યાગાંઠ્યાં જૈનસ્તોત્રોમાં પણ એ જાણવાયેલી છે.

આચારાંગાદિસૂત્રોમાં અને સમ્રાટ અશોકનાં શાસનોમાં વ્યાકરણમાગધીનાં કેટલાંક ખાસ ઉચ્ચારણો સચવાયાં છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે એ ઉચ્ચારણો પણ મગધના મોટા ભાગમાં પ્રચલિત હશે. અને ઉક્ત અનુમાન દ્વારા એમ પણ ફલિત ન થઈ શકે કે જેમાં વ્યાકરણમાગધીનાં બધાં ય ઉચ્ચારણો વપરાયાં હોય એવું કશું સાહિત્ય તે કાળે નહીં જ લખાયું હોય એમ કેમ કહેવાય ?

૧૩૬ જુઓ વરુચ્ચિ વગેરેએ રચેલાં વ્યાકરણોમાં માગધીનું પ્રકરણ.

મારા નમ્ર મત મુજબ માગધી ભાષા તો એક છે છતાં મગધ જેવા મોટા પ્રદેશમાં બોલાતી તે એક ભાષા પળ સમાનકાલે ય હમેશા સમાનઉચ્ચારણો-વાળી રહે એ બનવા જોગ નથી જ. કોઈ પળ એક વિશાલ પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા માટે આવી પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય છે અને એ અનુભવપ્રતીત પળ છે.

આમ છે માટે જ વૈયાકરણોએ પળ તેનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો નોંધી લેવાનાં છે. ચંડ વગેરે વ્યાકરણમાગધીનું જે સ્વરૂપ લેવાનું છે તે પળ એક સરખું નથી.

આમ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન વર્ણવિકારોવાળી હોવા છતાં તે એક જ માગધી છે પળ જુદી જુદી માગધી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૬૮ પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી—ષડ્ભાષાચંદ્રિકામાં રૂપક-પરિભાષામાંથી અવતરણ કરીને લૈક્ષ્મીધરે પાળ્ય, કેકય, બાહ્લીક, સિંહ અથવા સહ્ય, નેપાળ, કુન્તલ, સુધેળ, મોજ, ગાંધાર, હૈવ, કમ્બોજન એ બધા દેશોને પિશાચ દેશો ગણાવ્યા છે, અને તેમને પૈશાચી ભાષાના પ્રભવ સ્થાનરૂપે માન્યા છે. આ દેશોનાં ઉક્ત બધાં નામોનો પરિચય જાણ્યામાં નથી, પરંતુ પાળ્ય, કેકય, નેપાળ, ગાંધાર—એ દેશોનો જે પરિચય છે તે ઉપરથી

પિશાચ દેશો એમ માલૂમ પડે છે કે પાળ્ય દક્ષિણમાં, કેકય નેપાળ વગેરે પૂર્વ-ઉત્તરમાં અને ગાંધાર બાહ્લીક પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં—આ રીતે એક વીજાથી તદ્દન ભિન્ન દિશામાં આવેલા હોય

૧૩૭ “પિશાચદેશાસ્તુ વૃદ્ધેલ્લક્તા:—

પાળ્ય-કેકય-બાહ્લીક-સિંહ-નેપાળ-કુન્તલા: ।

સુધેળ-મોજ-ગાંધાર-હૈવ-કમ્બોજનાસ્તથા ” ॥

એતે પિશાચદેશા: સ્યુ: તદેશ્યસ્તદ્ગુણો ભવેત્ ।”—ષડ્ભાષા ૦ પૃ. ૪, શ્લો. ૨૧-૩૦ (મુંબઈ સં.)

તે દેશો કોઈ એક ભાષાના પ્રભવસ્થાન તરીકે કેમ હોઈ શકે ? ઇટલે ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રૂપક—પરિભાષાકારની એ માન્યતા વિજ્ઞાનની ભીંત ઉપર રચાયેલી નથી.

ખરી વાત એમ હોઈ શકે કે, ‘ પિશાચ ’ નામની મનુષ્યજાતિ પંજાબી-ભાષાની જન્મદાત્રી છે. શોધક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે **પૈશાચીનું પ્રભવસ્થાન** એ જાતિનું મૂળ વતન ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબનો પ્રાન્ત-પ્રદેશ છે. અથવા અફગાનીસ્થાનનો પૂર્વ પ્રાંતભાગ છે.

ઇટલે ઉક્ત પંજાબના પ્રાંતભાગમાં કે અફગાનીસ્થાનના ઉક્ત પૂર્વ પ્રાંત પ્રદેશમાં પ્રવર્તતું વૈદિક યુગનું આદિમ પ્રાકૃત પૈશાચી ભાષાનું પ્રભવ સ્થાન છે. સંભવ છે કે, પૈશાચી ભાષા બોલનારા લોકો પોતાનું મૂળ વતન તજી દઈ પાણ્ડ્ય, કેકય, મોજ, કુંતલ, નેપાલ, ગાંધાર વગેરે ઉક્ત દેશોમાં જઈ વસ્યા હોય. તેમના દ્વારા તે તે દેશોમાં પૈશાચી ભાષાનો પ્રવેશ થયો હોય અને તે ઉપરથી જ રૂપકપરિભાષાના કર્તાએ પાણ્ડ્ય વગેરે દેશોને પૈશાચીના પ્રભવ સ્થાનરૂપે કલ્પ્યા હોય. આ કલ્પના અમંગત ન હોય તો જ રૂપકપરિભાષાના કર્તાએ કહેલો ઉક્ત દેશોનો પૈશાચીસાથેનો સંબંધ કોઈક મંગત થઈ શકે એમ છે.

૬૯ પંજાબી અને ચૂલિકા-પંજાબીમાં તદ્દન નજીવો ભેદ છે.

ચૂલિકા-પૈશાચી ‘ ચૂલિકા-પૈશાચી ’ પદનો ‘ ચૂલિકા ’ શબ્દ શિશ્વા—ટોચ—નો સૂચક છે. એ ઉપરથી એવો માસ થાય છે કે ‘ પૈશાચી ’ ભાષાવાળા પ્રદેશથી વધારે પૂર્વમાં ચૂલિકા-પૈશાચીનો પ્રચાર હોય. પૈશાચી અને ચૂલિકા-પૈશાચી એવી ભાષા છે કે જેમાં અનાદિ અસંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘસારો જ નથી. પૈશાચીનું આ સ્વરૂપ જ તેને બૌદ્ધમાગધરીની નિકટવર્તી ઠરાવે એવું છે. કહેવાય છે કે પંડિત ગુણાઢ્યે

‘બૃહત્કથા’ નામના કથાગ્રંથને પૈશાચીમાં રચ્યો હતો. ચંડે^{૧૩૮} પૈશાચી માટે એક જ નિયમ જણાવ્યો છે ત્યારે વૈરુચિ^{૧૩૯} તેને માટે ચૌદ સૂત્રો રચેલાં છે. હેમચંદ્ર^{૧૪૦}, સિંહરાજ^{૧૪૧} અને લક્ષ્મીધર^{૧૪૨} પૈશાચી માટે ચોવીસ સૂત્રો બનાવે છે. ત્યારે વઠ્ઠી માર્કઙ્કેય^{૧૪૩} તો પોતાની રીત પ્રમાણે પૈશાચીને જુદી રીતે વર્ણવે છે.

પૈશાચીની
વિવિધતાં

“ પર્નમેથ પનયપકુપ્પિતગોલીચલનગ્ગલગ્ગપતિર્બિંબં ।

તસસુ નચતપ્પનેસું એકાતસતનુથલં રુદ્ધં ”

(હેમચન્દ્ર-૮-૪-૩૨૬)

પૈશાચીનાં વિચિત્ર ઉચ્ચારણોને વતાવવા ઉક્ત ગાથા પૂરતી છે. નાટકોમાં અમુક અમુક પાત્રોએ પૈશાચીના સ્વરૂપને સાચવી રાહ્યું છે અને કેટલાંક એવાં જૈનસ્તોત્રો પણ મળે છે જેમાં છપ્પ ભાષાનું થોડું થોડું સ્વરૂપ સચવાયું છે.

૧૩૮ જુઓ ચળ્ડનું પ્રાકૃતલક્ષણ-પૃ૦ ૨૪ (સત્ય૦) “ પૈશાચિક્યાં ર-ળયોઃ લ-નૌ ”

૧૩૯ જુઓ પ્રાકૃતપ્રકાશ-વરુચિ. દશમો પૈશાચિક પરિચ્છેદ પૃ૦ ૧૧૧ થી ૧૧૩.

૧૪૦ જુઓ હેમચંદ્ર ૮-૪-૩૦૩ થી ૮-૪-૩૨૮.

૧૪૧ જુઓ સિંહરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર વીશમો પૈશાચી પરિચ્છેદ. તથા એક-વીશમો પરિચ્છેદ-ત્રણ સૂત્ર.

૧૪૨ જુઓ લક્ષ્મીધર ષડ્ભાષાચંદ્રિકા-પૈશાચીનિરૂપણ પૃ૦ ૨૫૭ થી ૨૬૩ (મુંબઈ સં૦)

૧૪૩ જુઓ માર્કઙ્કેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ૦ ૧૨૩ થી ૧૨૭ (વિદ્યાગાપટ્ટમ્)

૧૪૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આ પ્રમાણે છે :

“ પ્રણમત પ્રણયપ્રકુપિતગૌરીચરણાગ્રલમપ્રતિબિમ્બમ્ ।

“ દશસુ નચદર્પણેષુ એકાદશતનુધરં રુદ્ધમ્ ॥ ”

અવેસ્તાગ્રંથોની પ્રાચીન ભાષાના તથા લોકગીત કે લોકવાર્તાઓમાં સચવાયેલી પ્રાચીન અને અર્વાચીન પુસ્તો ભાષાના તથા તે જ પ્રકારની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સિંધી ભાષાના સ્વરૂપ સાથે પૈશાચીના સ્વરૂપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી પૈશાચીના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો અધિક સંભવ છે.

૫. જ પ્રકારે મથુરા-વૃંદાવન અને તેની આસપાસની લોકગીત કે લોકવાર્તામાં સચવાયેલી પ્રાચીન શૌરસેનીના અને વર્તમાન પ્રચલિત લોક ભાષાના સ્વરૂપ સાથે વ્યાકરણનિયંત્રિત શૌરસેનીના સ્વરૂપનો તુલનાત્મક રીતે અભ્યાસ કરવાથી શૌરસેનીના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ મ્યાલ આવશે તથા વર્તમાન રાજગૃહ—પાટલિપુત્ર અને તેની આસપાસની પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકભાષા મગધીના સ્વરૂપ સાથે વ્યાકરણનિબદ્ધ માગધીના સ્વરૂપનો પરસ્પર તોલનપૂર્વક પારિચય કરવાથી માગધીના પણ યથા સ્વરૂપ વિશે વિશેષ જ્ઞાતવ્ય સાંપડશે.

રુદ્રટ વગેરે અલંકારશાસ્ત્રના વિધાતાઓએ કાવ્યના શબ્દદેહ વિશે લખતાં ઉક્ત બધી ભાષાઓને અને અપભ્રંશને પણ યાદ કરી છે.

વૈરેણિયે પ્રાકૃતપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે પૈશાચીની પ્રકૃતિ શૌરસેની છે. માગધીની પ્રકૃતિ શૌરસેની છે અને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે. ત્યારે હેમચંદ્ર^{૧૪૬} કહે છે કે શૌરસેનીને પ્રાકૃતવત્ સમજાવી, માગધીને શૌરસેનીવત્ સમજાવી અને પૈશાચીને પણ શૌરસેનીવત્ સમજાવી.

૧૪૫ “પ્રકૃતિ: શૌરસેની”-પ્રા० પ્ર० દશમપરિચ્છેદ સૂ० ૨

“ ” ” -પ્રા० પ્ર० એકાદશપરિચ્છેદ સૂ० ૨

“પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્” પ્રા० પ્ર० દ્વાદશપરિચ્છેદ સૂ० ૨

૧૪૬ “શેષં પ્રાકૃતવત્” ૮-૪-૨૮૬

“શેષં શૌરસેનીવત્” ૮-૪-૩૦૨

“શેષં શૌરસેનીવત્” ૮-૪-૩૨૩

વૈયાકરણોનું ઉક્ત કથન ભાષાના કાર્યકારણભાવની દૃષ્ટિએ સમજવાનું નથી. પરંતુ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે એક ભાષાને સમજવા બીજી નિકટની ભાષાને વાહનરૂપે રાખવાની અપેક્ષા ઘટાડવાનું છે. શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એવો કાર્યકારણભાવ ઘટમાન જ નથી એ વાત ઊપર ચર્ચાઈ ગઈ છે.

વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિએ ભાષાનો ક્રમ ગોઠવવો હોય તો સર્વથી પ્રથમ બૌદ્ધ માગધી—પાલિ કે આર્યપ્રાકૃત આવે, પછી પૈશાચી, વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિએ પછી અશોકની લિપિઓ, ચારવેલનો શિલાલેખ, પછી માગધી, શૌરસેની અને છેલ્લે સાધારણ પ્રાકૃત. ઉત્તરોત્તર વર્ણોનો ફેરફાર અને ઘસારો વધતાં વધતાં સાધારણ પ્રાકૃતમાં તે વધારે જણાય છે.

૭૦ અપભ્રંશ—અંશ એટલે પડવું—પોતાના મૂળ સ્થાનથી જ્યુત થવું. અપભ્રંશ એટલે વધારે નીચે પડવું. અપભ્રંશનો શબ્દાર્થ એવો છે. પ્રાકૃત શબ્દ જેમ અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષા માટે નથી પરંતુ સ્વાભાવિક ભાષાનો સૂચક છે, તેમ ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ પણ તેના વ્યુત્પત્ત્યર્થની અપેક્ષાએ અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષાને બદલે અંશ પામેલી ગમે તે ભાષાનો સૂચક છે.

૧૪૭ ‘અંશ’ અધઃપતને’ અર્થાત્ ‘અધઃપતન’ અર્થવાળા ‘અંશ’ શબ્દ ઊપરથી ‘અષ્ટ’ શબ્દ બન્યો છે. ‘અપ’ સાથે તેનો પ્રયોગ ‘અપભ્રંશ’ થાય. ‘અપ’ ઉપસર્ગ, અધિક અધઃપતનનો દ્યોતક છે એથી ‘અપભ્રંશ’ નો સાધારણ અર્થ:—ઘણું નીચે પડેલું—ઘણું જ અષ્ટ. જ્યારે ભાષા માટે એ શબ્દ વપરાય ત્યારે તેનો અર્થ:—ઘણી નીચે ભાષા—ઘણી હલકી ભાષા એવો થાય. જે સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ વૈદિક સંસ્કૃત અને પાણિનીય સંસ્કૃતમાં છે તે જ સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં—પાલિ, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ

ભાષાઓમાં—છે માત્ર તે તે ભાષાઓમાં સરલઉચ્ચારણની પ્રધાનતાને કારણે તે તે સ્વરો અને વ્યંજનો સેજસાજ પરિવર્તન પામે છે. આ રીતે ઉક્ત બન્ને સંસ્કૃત અને બીજી બધી પ્રાકૃતો એક સમાન છે છતાં પ્રાકૃત ભાષાઓને નીચું સ્થાન શા માટે ? અને ઉક્ત બન્ને સંસ્કૃત ભાષાને ઉચ્ચસ્થાન શા માટે ? આ પ્રશ્ન અવશ્ય વિચારણીય છે. આ સંબંધે જે ખુલાસો હું સમજું છું તે અહીં સંક્ષેપમાં બતાવું છું :

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારેના આત્મામાં કશો જ ભેદ નથી, જગ-ત્રિયંતા એ તો એ ચારેને એકસરખા પ્રેમથી સર્જ્યા છે, તેમ એ ચારેના દેહની આકૃતિ કે અવયવોમાં કશો જ ભેદ નથી. જન્મે છે ત્યારે તો તે બધા એક સરખા જ હોય છે છતાં એ એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમ મનાતું કે “વર્ણાનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ:” અર્થાત્ બધા એ વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણ જ બ્રહ્મદેવનું મુખ છે, હાય ક્ષત્રિય છે, જાંઘ વૈશ્ય છે અને પગ શૂદ્ર છે. આ દેશમાં જ્યારે ધર્મગુરુઓની (મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોની) સત્તા જોર ઊપર હતી ત્યારની આ માન્યતા છે અને એ માન્યતાને લીધે ક્ષત્રિયોને, વૈશ્યોને અને સમાજના પાયારૂપ શૂદ્રોને જે જે અન્યાયો થયા છે તે બધા જાણીતા છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ તેની સાક્ષીરૂપ છે. મને લાગે છે કે બ્રાહ્મણસત્તાક સમયમાં જેમ અન્ય વર્ણોને હલકા—નીચ—પતિત કહેવામાં આવ્યા છે અને તેમને બ્રાહ્મણ કરતાં ઘણા જ ઓછા અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે અને સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને તો સર્વથા અધમ માનીને તેનો મળવાનો અધિકાર પણ ટૂંકાવી લેવામાં આવ્યો છે. તેમ બ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણેતર વર્ણની અને આમ લોકમાં પ્રચાર પામેલી ભાષાને ‘અપભ્રંશ’ એવું હલકું નામ આપીને લોકભાષાનો તિરસ્કાર કર્યો છે. અમળ બ્રાહ્મણો, તેમની પત્નીઓ, (જુઓ ટિ. ૧૪૮) અને બ્રાહ્મણોનાં બાલકો સુદ્ધાં ‘અપભ્રંશ’નો ઉપયોગ કરતાં હતાં તેમ છતાં જાતિવાદને પ્રધાનસ્થાન આપનારા તે સમયના બ્રાહ્મણોના અમુક વર્ગે લોકભાષાને હલકી કહેવાની ઘૃષ્ટતા કરેલી છે તેને જ પરિણામે ‘સંસ્કૃત તો દેવભાષા છે અને પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓ હલકી છે’ એવી આમક માન્યતા ફેલાયેલી છે. લોકભાષા હલકી જ હોય તો શું વેદોની ભાષા લોકભાષા નથી ? પાણિનિ જેને ષોષ્ટભાષા કહે છે તેના કરતાં વેદભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે, તેના પ્રયોગો પણ તદ્દન વિલક્ષણ છે. જેમ જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે વેદોમાં વપરાયેલી ભાષા તે સમયના લોકોની પ્રકૃતિસિદ્ધ—સ્વાભાવિક—ભાષા છે. જે ભાષા પ્રકૃતિસિદ્ધ—પ્રાકૃત—હોય તેને હલકી કેમ કહેવાય ? વઢી, બીજી બીજી પ્રાકૃતો અને વેદોની એ સ્વાભાવિક ભાષા વરુચ્છે ગાઢ સંબંધ પણ છે. પ્રાકૃતભાષા-

ઓનો જેટલો સંબંધ વૈદિક ભાષા સાથે છે તેટલો પાણિનિની શિષ્ટ ભાષા સાથે નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનો મૂળ દેહ અને વૈદિક ભાષાનો મૂળ દેહ એ બે વચ્ચે ઘણું જ નિકટનું સામ્ય છે. ત્યારે વેદોમાં વપરાયેલી લૌકિક ભાષાને આર્ષ કહીને પવિત્ર માનવી અને લોકોમાં પ્રચાર પામેલી પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકી-અષ્ટ-કહીને અવગણવી એમાં ન્યાય છે સ્વરો? જે ભાષા અર્થવાહક હોય અને જેનાં ઉચ્ચારણો શક્યતાપ્રમાણે નિયત હોય તેવી કોઈ ભાષા મળે હોય પરંતુ તેમાં ‘અમુક ભાષા તો સર્વોચ્ચ છે અને અમુક ભાષા તો હલકી છે’ એવી કલ્પના, ભાષાના મિથ્યા અભિમાનથી ઊભી થયેલી છે.

જ્યારે ભાષાનો મિથ્યા આડંબર વધી ગયો અને ભાષાતત્ત્વને જ પ્રધાનતા અપાવા લાગી અને તે દ્વારા સામાન્ય લોકોને તિરસ્કાર પાત્ર ગણવામાં આવ્યા ત્યારે ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે લોકભાષાને જ બોલવાનું વાહન બનાવ્યું અને સમસ્ત વર્ગમાં બોલતી ભાષાને પ્રધાન સ્થાન આપી લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપિત કર્યું. ત્યાર પછી જે જે લોકપ્રતિનિધિરૂપ સંતો-જ્ઞાનેશ્વર-તુકારામ-કબીર-તુલસીદાસ-નરસિંહ બગેરે થયા છે, તેમણે પણ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી છે. આપણે જાણિયે છીએ કે લોકભાષાનો આશ્રય લેવા બદલ તે તે સંતોને કેવી કેવી પીડાઓ સહન કરવી પડી છે છતાં તેઓ લોકભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન આપેલું છે. વર્તમાનમાં પણ લોકભાષાને પ્રધાન સ્થાન મળ્યું તો જ ગ્રામીણ લોકો અને નાગરિક લોકો વચ્ચેનો કૃત્રિમ ભેદ મટી જશે અને એ બન્ને વચ્ચે પોષ્યપોષકનો સનાતન સંબંધ સત્ત્વરે રહેશે. અત્યારે જે એ સંબંધ તુટી ગયો છે તેનું એક કારણ લોકભાષાની અવગણના પણ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે લોકભાષાનું ‘અપભ્રંશ’ એ નામ જાતિવાદી બ્રાહ્મણોએ આપેલું છે. સ્ત્રી રીતે તો જેમ એક કાઢે વેદોની ભાષા લોકભાષારૂપે પ્રચલિત હતી તેમ ‘અપભ્રંશ’ નામવાળી ભાષા પણ એક કાઢે સમસ્ત ભારતમાં પ્રચલિત હતી. યથી એવી સમસ્ત લોકનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ભાષાને હલકા શબ્દથી સંબોધવી યચિત નથી. ‘લોકભાષા અપભ્રંશ છે, લોકભાષા હલકી છે’ એટલું જ કહીને બ્રાહ્મણો અટક્યા નથી પરંતુ તેમણે તો એમ પણ કહ્યું છે કે જે જે શાસ્ત્રો એ લોકભાષામાં છે તે પણ અષ્ટ ભાષામાં રચાયેલાં હોઈ પ્રામાણિક નથી, મળે એ શાસ્ત્રોમાં અર્હિસા બગેરે સત્તત્ત્વો હોય પરંતુ જેમ કૂતરાના ચામડાની કોથળીમાં મરેલું ગાયનું દૂધ પણ અષ્ટ છે-હેય છે તેમ અષ્ટભાષામાં નિરૂપાયેલાં એ સત્તત્ત્વ પણ ત્યાજ્ય-હેય-છે.

તંત્રવાર્તિકના પ્રણેતા મહાપંડિત શ્રીકુમારિલે ઊપલી હકીકત તંત્રવાર્તિકમાં (પૃ. ૨૩૭ આનંદા.) આ પ્રમાણે જણાવી છે :

અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે અમુક જ ભાષાના પક્ષપાતી પ્રાચીન પંડિતોએ આ ‘અપભ્રંશ’ શબ્દને પોતાની માનીતી ભાષા સિવાયની ભાષા માટે ગોઠવી કાઢ્યો છે. મારી દૃષ્ટિએ કહું તો બરાબર અર્થવાહક કોઈ પણ લોકપ્રતિનિધિક લોકભાષાને ‘અપભ્રષ્ટ’ નામ અપાય જ કેમ? એટલે અહીં ભાષા માટે ‘અપભ્રંશ’ અને ઉચ્ચારણો માટે ‘ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણો’ શબ્દ વાપરેલા છે તે ઉક્ત પ્રાચીન પંડિતોની રૂઢિને અનુસરીને છે. ચ્ચરી રીતે તો તેવી લોકભાષા માટે સાધારણભાષા, લોકભાષા, જનપદભાષા, દેશીભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા—એવાં નામો યોગ્ય છે.

“અસાધુશબ્દભૂયિષ્ઠાઃ શાક્ય-જૈનાગમાદયઃ ।

અસન્નિબન્ધનત્વાચ્ચ શાસ્ત્રત્વં ન પ્રતીયતે ॥

તતશ્ચ અસત્યશબ્દેષુ કુતસ્તેષ્વર્થસત્યતા ।

દૃષ્ટાપભ્રષ્ટરૂપેષુ કથં વા સ્યાત્-અનાદિતા ” ॥

“સન્મૂલ્ખ—અપિ અહિંસાદિ શ્વરતિનિક્ષિપ્તક્ષીરવત્ અનુપયોગિ અવિશ્રમ્મ-
ણીય ચ ” ।

તેમ આપણી ભાષાઓને ગોરા લોકોએ ‘વર્નાક્યુલર’ નામ આપ્યું છે તેમ તે સમયના જાતિવાદી બ્રાહ્મણોએ સાધારણ જનભાષાને—લોકભાષાને—અપભ્રંશ કહી છે. તેમ છતાં વાક્યપતિ, રાજશેખર વગેરે વૈદિક બ્રાહ્મણોએ પ્રાકૃતભાષાને ઘણી ઘણી પ્રશંસી છે અને ‘ભાષામાત્રની—સંસ્કૃત સુદ્ધાની—જનની પ્રાકૃતભાષા છે’ એમ કહી પ્રાકૃતભાષાની ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહીં પણ તે ભાષામાં તેઓએ પ્રંથ-રચના—સેતુબંધ, કર્પૂરમંજરી—પણ કરી પ્રાકૃતભાષાનો ઉત્કર્ષ સાધી બતાવ્યો છે. એ, આપણી આર્યભાવનાનો જ વિજય છે. વર્તમાનમાં કાશી, બંગાલનાં નદીયાશાંતિ કે માટપાઢા વગેરે સ્થળે જ્યાં સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતોનું જ અધિક પ્રાબલ્ય છે ત્યાં બધે ઉક્ત કુમારિલ્લી વાણીની અસર છે અને આપણા દેશમાં (ગુજરાતમાં) પણ પ્રાચીન પરંપરાના પંડિત બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે કુમારિલ્લી અસરથી મુક્ત જણાતા નથી. વૈદિકપરંપરાની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ શીખવાતી હોય એવું હજુ સુધી તો સાંભળ્યું નથી. ભાષાને લગતી આ જાતની મિથ્યા અસ્મિતા શું સમભાવની કે રાષ્ટ્રીયત્વની વિષાતક નથી ?

જૈનો અને બ્રાહ્મણો—બન્નેને પરમેશ્વર આવા પ્રકારની મિથ્યાઅસ્મિતાથી દૂર રાખે.

માગધી અને શૌરસેની શબ્દ અમુક પ્રદેશની ભાષાનો બોધક છે,
 પૈશાચી શબ્દ અમુક જાતિની ભાષાનો જ્ઞાપક છે.
‘અપભ્રંશ’નો સામાન્ય અર્થ તેવી રીતે અમુક દેશની વા અમુક જાતિની ભાષા માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી માટે વૈદિક

અને લૌકિક સંસ્કૃતનું ભ્રષ્ટરૂપ, આર્ષપ્રાકૃત કે સાધારણ પ્રાકૃતનું ભ્રષ્ટરૂપ, માગધીનું ભ્રષ્ટરૂપ, શૌરસેનીનું ભ્રષ્ટરૂપ, પૈશાચીનું ભ્રષ્ટરૂપ—એ બધી વિશેષ ભાષાનાં ભ્રષ્ટરૂપો ‘અપભ્રંશ’ના ભાવમાં સમાઈ જાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યાપક અર્થ છે છતાં તે જેમ અમુક એક વિશિષ્ટ અર્થને પણ સૂચવે છે તેમ અપભ્રંશ શબ્દનો ભાવ પણ પ્રાકૃતની જેમ વ્યાપક છે છતાં તે, અહીં તો એક ખાસ વિશિષ્ટ ભાષાના અર્થનો દ્યોતક છે. જે વિશેષ ભાષાને અપભ્રંશ શબ્દ સૂચવે છે તે ભાષા અમુક સમયે વા અમુક સંવતમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ કાંઈ કહી શકાય એવું નથી.

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં તો અપભ્રંશ ભાષા પણ જન્મની દૃષ્ટિએ વૈદિકયુગના આદિમ પ્રાકૃત સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

અપભ્રંશ અને વૈદિકયુગનું આદિમ પ્રાકૃત વૈદિક યુગમાં જે ભાષા બોલચાલની હતી તેનું નામ ‘આદિમ પ્રાકૃત.’ એ આદિમ પ્રાકૃત બોલનારા આર્યો કે તેમના સંપર્કમાં આવેલા આદિમ લોકો એ

બધાનાં ઉચ્ચારણો એકસરખાં જ હોય એ ન બનવા જેવું છે. ઉચ્ચારણમેદની ઉપપત્તિ અને આર્યો તથા આદિમ જાતિઓના સંપર્કથી થતા શબ્દપરિવર્તનની ઉપપત્તિ એ બન્ને બાબત આગળ સવિશેષ ચર્ચાઈ ગઈ છે. (પૃ૦ ૧૪-૪૪) તાત્પર્ય એ કે ઉચ્ચાર્યમાણ આદિમ પ્રાકૃતનાં જે ઉચ્ચારણો વિશેષ ભ્રંશ પામેલાં હતાં તેમનું સમગ્ર એક નામ અપભ્રંશ પડ્યું જે સમય આદિમ પ્રાકૃતનો તે જ સમય ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણરૂપ અપભ્રંશનો. પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આદિમ પ્રાકૃતનાં ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણોનો સૂચક ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ ખાસ

એક ભાષા-વિશેષનો સૂચક નથી, તો પણ વિશેષભાષારૂપ અપભ્રંશનું બીજ તે ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણોમાં છે, એમાં શક નથી.

મહાભાષ્યકૌર પતંજલિએ વાપરેલો અપભ્રંશ શબ્દ—તે, માત્ર અશુદ્ધ કે વિકૃત

મહાભાષ્યકાર
અને અપભ્રંશનો
સામાન્ય અર્થ

ઉચ્ચારણોનો સૂચક છે. મહાભાષ્યકાર કહે છે કે, કોઈ બ્રાહ્મણી પોતાની અશક્તિને લીધે ‘ઋ’ ને બદલે ‘લૃ’ નું ઉચ્ચારણ કરે છે. તે ‘ઋતક’ ને બદલે ‘લૃતક’ બોલે છે. બ્રાહ્મણીનું એ ‘લૃતક’ ઉચ્ચારણ ભ્રષ્ટ

છે છતાં તે ભ્રષ્ટ ‘લૃતક’ ના ‘લૃ’ નો મંધિકાર્યમાં ઉપયોગ થાય માટે પણ મહેશ્વરે “ઋલૃક્” સૂત્રમાં ‘લૃ’ નો ઉપદેશ કરેલો છે. એ રીતે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ સામાન્ય અશુદ્ધિનો—વિકૃતિનો સૂચક હતો તે, વચ્ચે જતાં, અમુક

અપભ્રંશનો
વિશેષ અર્થ

એક ભાષાની અસ્મિતાનું પ્રાબલ્ય વધતાં સર્વસાધારણ એવી લોકભાષાનો ઘોતક થયો. અપભ્રંશ પદનો સાધારણ એવો યૌગિક અર્થ સર્વકાલે વૈદિક કે લૌકિક.

સંસ્કૃત વગેરે સર્વ ભાષા પરત્વે વિદ્યમાન હોય છે. તેનો આદિકાલ કે પ્રારંભ-કાલ શોધી ન શકાય. પરંતુ સાહિત્યમાં વપરાતી ભાષાવિશેષ પરત્વે ‘અપ-ભ્રંશ’ શબ્દ ક્યારથી રૂઢ રીતે શરૂ થયો તેનો ઝહાપોહ જરૂર થઈ શકે.

આ ઝહાપોહ માટે અત્યારે બે જાતનાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે. તેમાંનાં

ભાષાવિશેષ
પરત્વેના
‘અપભ્રંશ’નો
ઝહાપોહ

એક એવાં છે કે જેમાં સાહિત્યમાં વપરાતી વિશેષ-ભાષાના અર્થમાં અપભ્રંશ પદનો વ્યવહાર છે અને બીજાં એવાં છે કે જેમાં એવાં અનેક પદો વિદ્યમાન છે, જે તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચોક્કસાં અપભ્રંશનાં છે.

૧૪૮ જુઓ મહાભાષ્ય—“લઙ્કારોપદેશો યદ્દૃષ્ટા—અશક્તિજાનુકરણ—પ્લુત્યાદ્યર્થથ”
“અશક્ત્યા કથંચિદ્ બ્રાહ્મણ્યા ‘ઋતક’ ઇતિ પ્રયોક્તવ્યે ‘લૃતક’ ઇતિ પ્રયુક્તમ્”
ઇત્યાદિ (પૃ. ૪૫ અભ્યં.)

૭૧ અપભ્રંશ પદનો રૂઢ રીતે ઉપયોગ કરનારાં સાધનો આ છે :

(૧)—નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભૈરતે (આશરે વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાથી પૂર્વનો

**રૂઢાર્થક
અપભ્રંશ અને
નાટ્યશાસ્ત્રકાર
ભરત**

સમય) પોતાના ૯ શાસ્ત્રના સત્તરમા અધ્યાયમાં

અતિભાષા, આર્યભાષા, જાતિભાષા, યોન્યન્તરીભાષા,

માષા, વિમાષા, એવાં એવાં અનેક સામાન્ય પદો દ્વારા

અનેક ભાષાઓની માહિતી આપી છે. ઉપરાંત માગધી,

અવન્તીજા,પ્રાચ્યભાષા, શૌરસેની,અર્ધમાગધી, બાલ્હીકા

અને દાક્ષિણાત્યા એમ સાત ભાષાઓને ભાષા તરીકે જણાવી છે અને વનેચરી

ભાષાને વિમાષા તરીકે બતાવી છે. વઢી શકારી, ચાંડાલી, આમીરોક્તિ,

શાબરી, દ્રામિડી વગેરે શબ્દોને યાસ યાસ ભાષાઓનાં નામરૂપે સૂચવ્યાં

છે. ભરતે પ્રયોજેલા ‘ભાષા’ પદની ટીકા કરતાં અભિનવગુંપ કહે છે કે

“ ભાષા સંસ્કૃતાઽપભ્રંશઃ ” અર્થાત્ “સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ તે ભાષા”

અને “ ભાષાઽપભ્રંશસ્તુ વિમાષા ”—“સંસ્કૃતના અપભ્રંશનો પળ જે

અપભ્રંશ તે વિમાષા ” આમાં અભિનવગુપ્તે વાપરેલો પ્રથમ અપભ્રંશ શબ્દ,

મહાભાષ્યકારે વાપરેલા અપભ્રંશ જેવો યૌગિક છે. અને બીજો અપભ્રંશ

શબ્દ મને તો રૂઢાર્થદ્યોતક લાગે છે.

૧૪૯ “ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ યત્ર પાઠ્યં પ્રયુજ્યતે ।

અતિભાષા આર્યભાષા ચ જાતિભાષા તથૈવ ચ ॥ ૨૭ ॥

તથા યોન્યન્તરી ચૈવ ભાષા નાટ્યે પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૮ ॥

માગધી-અવન્તિજા પ્રાચ્યા શૌરસેની-અર્ધમાગધી ।

બાલ્હીકા દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

શકાર-આમીર-ચણ્ડાલ-શબર-દ્રમિલ-અન્ધ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિમાષા નાટકે સ્મૃતા ॥ ૫૦ ॥

૧૫૦ નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭ શ્લો. ૪૯-૫૦ ની ટીકા પૃ. ૩૭૬ (ગાય.)

આ રીતે ભરતમુનિ પળ અપભ્રંશ પદને રૂઢાર્થવાચક માનતા જણાય છે. તેમને તેનો યૌગિકાર્થ જ ઇષ્ટ હોત તો તેઓ તે માટે ‘ભાષા’ શબ્દ વાપરીને જ ચલાવત પળ તેમણે અપભ્રંશનો બીજો અર્થ બતાવવા ‘વિભાષા’ શબ્દ પળ યોજેલો છે.

વઢી, ભરતમુનિએ તે પ્રસંગમાં ‘આભીરોક્તિઃ’^{૧૫૧} શબ્દ પળ વાપર્યો છે. મહાકવિ દેવેન્દ્રી જે અર્થમાં “આભીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશઃ” વાક્ય વાપરે છે, તે અર્થમાં ભરતમુનિએ ‘આભીરોક્તિઃ’ શબ્દ વાપરીને નાટકોમાં સ્પષ્ટ-પળે અપભ્રંશ પદનો રૂઢાર્થ સ્વીકારેલો છે.

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં “મોરુલુ^{૧૫૨} નચ્ચંતઽ । નહાગમે સંમંતઽ ॥”

નાટ્યશાસ્ત્રમાં — [અ૦ ૩૨ શ્લો૦ ૬૬] આ અને આવી અપભ્રંશપદો ભાષાવાઢાં બીજાં ચાર પદો મળે છે.

૧૫૧ નાટ્યશાસ્ત્ર અ૦ ૧૭ શ્લો૦ ૫૬-૫૭ (ગાય૦)

૧૫૨ કાવ્યાદર્શ પ્રથમ પરિચ્છેદ શ્લો૦ ૩૬

૧૫૩ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) માં અધ્યાય ૩૨ માં એ પાંચે દોહાઓ જે પ્રમાણે છપાયા છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧ ‘મોરુલુઽ નચ્ચંતઽ’

નહાગમે સંમંતઽ ” ॥ ૬૬ ॥

૨ “મેહ ડર્હતું નર્હ જોણહું ।

ણિચ્ચ ણિપ્પહે ઇહુ ચંદઽ ॥ ૭૪ ॥

૩ “એસા હંસવધૂ હિત્યા કાણણઽ ।

ગંતું જસ્સુ (ઝસુ) હયા કંતં સંગહયા ” ॥ ૧૧ ॥

૪ “પિય વાહ વાયર્હુ સુવસંતકાલ ।

પિય કામુકો પિય મદણં જણંતઽ ” ॥ ૧૦૮ ॥

૫ “વયદિ વાદો ઇહ પવાહી રસિદ્ ઇવ ” ॥ ૧૬૧

આ પાંચે ધ્રુવાના પાઠો ઠીક ઠીક અશુદ્ધ છે છતાં જે પદો જાહા અક્ષરોમાં મૂક્યાં છે તે બધાં સ્પષ્ટપળે અપભ્રંશનાં રૂપો છે. સ્વ૦ કેશવલાલભાઈએ તો ઉક્ત ધ્રુવાના પાઠો બદલવામાં અસાધારણ છૂટ લીધી છે. મારી નમ્ર સમક્ષ પ્રમાણે કોઈ

તેમાં વપરાયેલાં ‘ઉ’ પ્રત્યયબાહ્ય પદો અને હેમચંદ્રે કહેલા અપભ્રંશમાં વપરાતો સ્વાર્થિક ‘હુલ્લું’ પ્રત્યય જેને લાગેલો છે એવું ‘મોલ્લુડ’ પદ, ઉક્ત પદ્યોની કાયાને અપભ્રંશની કાયા કહેવાને પર્યાપ્ત છે. આ પદ્યોની ભાષા વિશે સાક્ષરોમાં મતભેદ છે.

સ્વ૦ કેશવલૌભાઈ ધ્રુવ એ પદ્યોને અપભ્રંશનાં નથી માનતા અને એ પદ્યોની જે વાચના મળે છે તેને સુધારીને ઇટલે પ્રાકૃતનું રૂપ આપીને વાંચે છે. આમ વાચના ફેરવવા છતાંય તેઓ ‘મોલ્લુડ’ પદનું અપભ્રંશપણું ફેરવી શકતા નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ રીતે વાચના ફેરવવી ઉચિત નથી માસતી. અધ્યાપક ગુણે મૈહૈશય તે પદ્યોની વાચનાને ફેરવતા નથી. તેઓ જેવી તે પદ્યોની વાચના મળે છે તેવી કાયામ રાખી તેમને અપભ્રંશનાં પદ્યો માને છે. મારી કલ્પનાને શ્રીગુણે મહાશયનો ટેકો છે અને તે પદ્યોનો અપભ્રંશભાવ પણ મારી તરફેણમાં છે.

(૨) ચંડે^{૫૦} (આશરે વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈંકો) પોતાના પ્રાકૃત

ચંડ અને
રુદાર્થ-અપભ્રંશ

વ્યાકરણમાં “ ન લોપોઽપભ્રંશેઽધોરેફસ્ય ” સૂત્રમાં વિશેષભાષાવાચક રૂઢ અપભ્રંશ પદનો ઉપયોગ કરેલો છે.

પણ પ્રાચીન પાઠોને બદલી તેમને સ્થાને નવા પાઠો કલ્પવામાં ભારે જોશમ છે અને એ જાતની નવા પાઠોની કલ્પના ઇતિહાસસંશોધન માટે મોટા અંતરાયરૂપ છે.

શ્લોક ૬૬ મામાં ‘ નહાગમે ’ પાઠ છે. નહ-(નમસ્) શ્રાવણ માસનું । આગમે- આગમન થયે । અર્થાત્ વર્ષાઋતુના શ્રાવણમાસનું આગમન થયે મોરો નાચે છે. આવો સ્પષ્ટ અર્થ છતાં તેમણે (કે. ધુ.) ‘ નહ ’ ને બદલે ‘ મેહ ’ પાઠ કલ્પ્યો છે તેના કારણની સમજણ પડતી નથી.

૧૫૪ “ અ-હહ-હુહાઃ સ્વાર્થિક’ક’લુક્ ચ ’ ૮-૪-૪૨૧ હૈ૦ અપભ્રંશ પ્રકરણ.

૧૫૫ જુઓ પથરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના પૃ. ૨૮૩-૨૮૬ (ઠક્કર ઘસનજી માધવજી લેક્ચર્સ-૧૯૩૨ ની સાલનું મુદ્રણ)

૧૫૬ જુઓ ભવિસ્યત્કથાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૦-૫૧

૧૫૭ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૨૪ સૂ. ૩૭ (સત્ય.)

(૩) રીંજી ધરસેનને લગતા વિક્રમના છઠ્ઠા—સાતમા સૈકાના એક શિલાલેખમાં આવેલા ‘ અપભ્રંશપ્રબંધ ’ પદનો અપ-
અપભ્રંશપ્રબંધ બ્રંશશબ્દ સાહિત્યિક અપભ્રંશભાષાનો દ્યોતક છે.

(૪) મેઠીકવિ દણ્ડીએ (આશરે વિક્રમનો આઠમો સૈકો) પોતાના કાવ્યાદર્શમાં ‘ અપભ્રંશ ’ પદની એક યૌગિક વ્યાખ્યા કરી છે. અને કાવ્યોમાં વપરાતી અપભ્રંશ ભાષાને લક્ષ્યગત કરીને બીજી રૂઢ વ્યાખ્યા પળ આપી છે.

(૫) કુંવલ્યમાલા કથાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન વા ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ (આશરે વિક્રમનો નવમો સૈકો) પોતાની ૯ કથામાં ‘ અપ-
અપભ્રંશ અને દાક્ષિણ્યચિહ્ન બ્રંશ ’ શબ્દને વિશેષ ભાષાના અર્થમાં નોંધેલો છે.
આ ઉપરાંત રાજશેઠ્ઠી, મોર્જી અને

૧૫૮ જુઓ ‘ ગુજરાતના ઇતિહાસિક લેખો ’ (ભાગ ૧) પૃ. ૧૦૭ પંક્તિ ૫
(શ્રીફાર્બસગુજરાતીસમાપ્રંયાવલિ અંક ૧૫)

૧૫૯ “ આમીરાદિગરિઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદ્ અપભ્રંશતયોદિતમ્ ” ॥ કાવ્યાદર્શ ૧ પરિ. શ્લો. ૩૬

૧૬૦ કિંચિ અવબ્ધસકયા કા વિ ય પેસાયભાસિન્ના—(કુંવલ્યમાલાપ્રારંભ હસ્ત-
લિખિત અ. ૦ પા. ૦)

૧૬૧ “ સસંસ્કૃતમપભ્રંશં લાલિત્યાલિક્ષિતં પઠેત્ ”

—કાવ્યમીમાંસા અ. ૭ પૃ. ૩૩ પં. ૫.

“ અપભ્રંશાવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ” । —પૃ. ૩૪ પં. ૧૦.

“ અપભ્રંશભાષણપ્રવણઃ પરિચારકવર્ગઃ ”—અ. ૧૦ પૃ. ૫૦ પં. ૫.

“ સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલ્મરુભુવઃ ટક્ક-ભાદાનકાશ્વ ”—અ. ૧૦ પૃ. ૫૧ પં. ૬.

૧૬૨ “ અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥ ”

—સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ ૫. ૨ શ્લો. ૧૩.

વાર્મન્ટે વગેરે વિદ્વાનોએ પોતાના કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા તે તે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં પળ ‘અપભ્રંશ’ પદનો રૂઢાર્થવાચકરૂપે ઉપયોગ કરેલો છે.

ઉક્ત વધા ઉલ્લેખો દ્વારા સાહિત્યિક અપભ્રંશનું અસ્તિત્વ વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાથી આગલ જતું નથી. કિન્તુ ભરતે કરેલો ‘આભીરોક્તિઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમણે ઉદાહરણરૂપે આપેલાં ઉક્ત અપભ્રંશ પદો સાહિત્યિક અપભ્રંશને વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાથી પૂર્વે લઈ જાય એમ છે. તેમ છતાંય વિદ્વાનો સાહિત્યિક અપભ્રંશને વિ० છઠ્ઠા સૈકાથી પૂર્વનું ન સ્વીકારતા હોય તો તેમનો તે મત મારી નમ્ર કલ્પનાથી જોતાં સંગત ભાસતો નથી.

વાત એમ છે કે કોઈ પળ સાહિત્યિક ભાષાની કવિતા વા ગદ્ય કાંઈ એકાએક ફૂટી નીકળતું નથી. જે ભાષા લોકભાષા તરીકે જામેલી હોય, જેના પ્રયોગો સ્થિરપણાને પામ્યા હોય અને કવિ પોતાના સર્વભાવોને વ્યક્ત કરી શકે એવી જે ભાષા સમર્થ હોય તે ભાષા સાહિત્યમાં વાપરી શકાય છે. કોઈ પળ લોકભાષાને સાહિત્યિક ભાષારૂપે પક થતાં વચ્ચે લાગવાનો જ. એટલે એ અપેક્ષાએ જોતાં ભરતે ઉદાહરણરૂપે આપેલાં પદો જ વિશિષ્ટ

અપભ્રંશ પદ્યનું મોજે આપેલું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

“લઈ, વપ્પુલ ! પિઅ દુદ્ધં કત્તો અમ્હાણહું છાસિ ।

પુત્તહુ મત્યે હત્યો જઈ દહિ જમ્મે વિ જઅ ? આસિ” ॥—સરસ્વતીકંઠા ૦ પૃ० ૧૪૫

આ નીચે ઉક્ત અપભ્રંશ પદની ચાલુ ગુજરાતીમાં બરોબર છાયા બતાવી છે :

“લે, વાપલા ! પી દૂધ ક્યાંથી અમ્હોને છાશ ।

પુત્રને માથે હાથ જો દહીં જન્મે બીં જોયું (?) હોય” ॥

આ છાયા જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આજની ગુજરાતી અને તે સમયની પ્રચલિત ભાષા એ બે વચ્ચે ઘણું જ થોડું અંતર છે અને એમ છે માટે જ મોજના સમયની ગુજરલોકપ્રચલિત ભાષાને હું ઊગતી ગુજરાતી કહું છું.

૧૬૩ “ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તસ્ય અપભ્રંશો ભૂતભાષિતમ્ ।

હિતિ ભાષાશ્વતલોડપિ યાન્તિ કાવ્યસ્ય કાયતામ્ ॥ ”

—વાગ્મટાલંકાર દ્વિતીય પરિચ્છેદ શ્લો ૧.

“ અપભ્રંશાસ્તુ યચ્છુદં તત્ તદ્ દેશેષુ ભાષિતમ્ ”—વાગ્મટા ૦ શ્લો ૩ ।

અપભ્રંશ ભાષાને ભરતથી પૂર્વે એક વા દોઢ સૈકો લઈ જવાનાં જ એ નિર્વિવાદ વાત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉક્ત પ્રકારનાં સાધનો દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રકારનું અપભ્રંશ—સાહિત્યિક અપભ્રંશ વિક્રમના ચોથા વા પાંચમા સૈકા સુધી પહોંચવાનું અને વિશિષ્ટ બાધક પ્રામાણ ન મળે ત્યાં સુધી આ કલ્પનાને અવકાશ રહેવાનો.

૭૨ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં જેમાં આવેલાં પદોની મહાયાનપંથના ભાષા ચોકલી અપભ્રંશ છે, એવાં ત્રીજાં સાધનોનો લલિતવિસ્તર પરિચય આ પ્રમાણે છે :
આદિ ગ્રંથોનાં
અપભ્રંશપદો

બૌદ્ધમહાયાનપરંપરાનાં લલિતવિસ્તર, લઙ્કાવતારસૂત્ર, સદ્ગર્મપુણ્ડરીક વગેરે અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. તેમાં એવાં અનેક પદો મળે છે જે નથી સંસ્કૃત, નથી (રૂઢ) પ્રાકૃત; કિન્તુ તે પદોમાં વપરાયેલાં વિભક્ત્યન્ત પદો જોતાં અપભ્રંશનો કોઈ અભ્યાસી તેમને અપભ્રંશ પદો તરીકે જ ઓઢાંચે એવાં એ ચોક્કસાં અપભ્રંશરૂપ છે.

લલિતવિસ્તરમાં આવેલાં પદો નીચે પ્રમાણે
પદો છે :—

“ પ્રત્યેક બુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો
નિર્વાયમાણુ ન બલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।
સો ભૂયુ એકુ જિનુ મેષ્યતિ ધર્મરાજો
ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિદેત્ ॥ (વસંતતિલ્કા)
[અધ્યાય ૨૧—પૃ૦ ૩૦૩]

રણકાલિ પ્રાપ્તિ યદિ નામ જયો ન દોષઃ
તત્રૈવ યસ્તુ નિહતો ભવતે સ દોષઃ ।

स्वप्रांतरे तु यदि ईदृश मे निमित्ता
श्रेयो उपेक्ष म रणे परिभावु गच्छेत् ॥

[अध्याय २१-पृ० ३०४]

ज्वलित दीपविमलं ध्वजाग्रि मणिरत्न सर्वि स्थपिथा ।
ओलंबयाथ हारां प्रभां कुस्त सर्वि गेहेस्मिन् ॥
संगीति योजयेथा जागरथ अतन्द्रिता इमां रजनीम्
प्रतिरक्षथा कुमारं यथा अविदितो न गच्छेथा ॥ (आर्या)

[अ० १५-पृ० २०१]

किं तात ! मिन्नवदनोऽसि विवर्णवक्त्रो
हृदयं समुल्लवति वेधति तेऽङ्गमङ्गम् ।
किं ते श्रुतं अथव दृष्टु भणाहि शीघ्रं
ज्ञास्याम तत्त्वतु विचिन्त्य तथा प्रयोगम् ।

[अ० २१-पृ० ३०४]

निष्क्रान्तु शूरो यद विदु बोधिसत्त्वो
नगरं विबुद्धं कपिलपुरं सम्प्रम् ।
मन्यन्ति सर्वे शयनगतो कुमारो
अन्योन्यदृष्टाः प्रमुदित आलभन्ते ॥
गोपा विबुद्धा तथ अपि इस्त्रिगारा
शयनं निरीक्षी न च दृशि बोधिसत्त्वम् ।
उत्कोसु मुक्तो नरपतिनो अगारे
हा ! वञ्चिता स्मः कहि गतु बोधिसत्त्वो ॥
राजा श्रुणित्वा धरणितले निरस्तो
उत्कोसु कृत्वा अहो मम एकपुत्रो
सो स्तेमितो ही जलधरसंप्रसिक्तो
आश्वासयन्ती बहुशत शाकियानां ॥

गोपा शयातो धरणितले निपत्य
 केशां लुनाती अवशिरि भूषणानि ।
 अहो सुभाष्टं मम पुरि नायकेना
 सर्वप्रियेभिर्न चिरतु विप्रयोगः ॥
 रूपासु रूपा विमलविचित्रिताङ्गा
 अच्छा विशुद्धा जगति प्रिया मनापा ।
 धन्या प्रसस्ता दिवि भुवि पूजनीया
 क्व त्वं गतोऽसी मम शयि छोरयित्वा ॥

[अ० १५—पृ० २२९—२३०]

के चागता धरणि कम्पयमान पद्मयाम्
 नंकम्पिता वसुध प्रीतिकरी जनस्य ।
 के चागता ग्रहिय मेरु करेतलेभिः
 उत्सृष्टपुष्पपुट संस्थित अन्तरीक्षे ॥
 के चागताश्चतुरि सागर गृह्य मूर्च्छा ।
 उत्सृष्ट सिञ्चि वसुधां वरगन्धतोयैः ॥
 के चागता रतनयष्टि गृहीत्व चित्रं
 संबोधिसत्त्वमुपदर्शय स्थित्व दूरे

[अ० २०—पृ० २९७]

के चागता ग्रहिय मेरि यथैव मेरु
 आकोट्यमानु गगणे सुमनोज्ञघोषाम् ।
 यस्या रवं दश दिशे ब्रजि क्षेत्रकोट्या
 अद्यावबोद्धुममृतं अनुबुद्धि शास्ता ॥

[अ० २०—पृ० २९९]

न पाप्स्यि पानं न च मधु न प्रमादं
 भूमौ शयिष्ये नी मुकुटं धरिष्ये ।

स्नानं जहित्वा व्रततप आचरिष्ये
यावन्न द्रक्ष्ये गुणधरु बोधिसत्त्वम् ॥

[ललितविस्तर अ० १५-१९, ०२ आवृत्ति. संपादक-लेफमन]

अध्रुवं विभवं शरदभ्रनिभं नटरङ्गसमा जगि जन्मि च्युति ।

गिरिनद्यसमं लघुशीघ्रजवं व्रजतायु जगे यथ विद्यु नभे ॥

—[ललितविस्तर पृ० २०४]

बोधिचर्यावतारं “सत्य इमे दुवि लोकविदूनां दिष्ट स्वयं अश्रुणित्व परेषाम् ।
पद्य

संवृति या च तथा परमार्थो सत्यु न सिध्यति किंच तृतीयु ॥”

[बोधिचर्यावतार परि० ९, पृ० ३६१ पं० १७ कलकत्ता-आवृत्ति]

लङ्कावतारसूत्र—

**लंकावतारनां
अपभ्रंश पदो**

संस्कृत रूपो—

नित्यासतस्य (नित्यासतः)	—पृ० ६५-पं० ६
सोशस्य (शशस्य)	—पृ० ५८-पं० १०
अणुसो (अणुशः)	—पृ० ५८-पं० १२
देशेमि (देशयामि)	—पृ० ५४-पं० १
यथ (यथा)	—पृ० ५२-पं० १
वल्पेति (कल्पयति)	—पृ० ५२-पं० ११
वर्णते (वर्ण्यते)	—पृ० ५२-पं० १५
मुदधेश्व (उदधेश्व)	—पृ० ५२-पं० ८
निरूप्यमाणे (निरूप्यमाणे)	—पृ० ४५-पं० ११
वदाहि मे (वद मे)	—पृ० ३२-पं० ६-७-८

ते भोन्ति (ते भवन्ति)—पृ० २६-पं० २
 परिषद् सर्वा अलपी (परिषत् सर्वा अलपीत्)—पृ० २६-पं० ९
 अवस्यं (अवस्यम्)—पृ० १७-पं० १३
 कृतावकाशः.....रस्मिविमल—(कृतावकाशः.....रस्मिविमल—) पृ०
 १६-पं० १२-१३
 प्रतिगृह (प्रतिगृहाण)—पृ० ५-पं० १५
 अनुकम्प (अनुकम्पस्व)—पृ० ६-पं० १
 अनुकम्पोऽसि (अनुकम्पोऽसि)—पृ० ६-पं० ७

ललितविस्तरमहापुराणमां वपरायेला—

एकं, जिनु, जिनवंश, रणकालि, प्राप्ति, ईदृश, परिभाव, ज्वलित, ध्वजाग्रे, सर्वि, ओलंबयाथ, संगीति, वेधति, दृष्टु, भणाहि, तत्त्वतु, निष्क्रान्तु, प्रमुदित, इक्षिगारा, दृशि, उत्कोसु, नरपतिनो, कहि, गतु, शाकियानां, शयातो, अवशिरि, सुभाष्टं, पुरि,

१६४ अनुक्रमे आ शब्दोनां संस्कृत अने प्राकृत रूपो नीचे प्रमाणे छे :

सं०	प्रा०	सं०	प्रा०
एकः	एको इको एगो	भण	भणाहि, भण
जिनः	जिणो	निष्क्रान्तः	निष्क्रंतो
जिनवंशः	जिनवंसो	प्रमुदितः	प्रमुदितो
रणकाले	रणकाले	खो-अगारात्	इत्थिअगारा
प्राप्ते	पत्ते	अदर्शि	दरिखीअ
ईदृशः	एरिसो	उत्कोशः	उक्कोसो
परिभावः	परिभावो	नरपतेः	नरपतिनो
ज्वलथ	जलहु	क्व	कहिं
ध्वजाग्रे	झयग्रे	गतः	गतो
सर्वस्मिन्	सर्व्वसि, सर्व्वमिह	शाक्यानाम्	सक्कानं, सक्काणं
अवलम्बयथ	अवलंबेह	शय्यातः	सेज्जातो
संगीतिम्	संगीतिं	अपासृजत्	अवसरीअ
विष्यति	विज्झइ	सुभाषितं	सुभासितं
दृष्टम्	दिदं	पुरे	पुरे

શયિ, છોરયિત્વા, ધરણિ, કમ્પયમાન, વસુધ, પ્રહિય, મેરુ, કરેતલેભિઃ સંસ્થિત, ચતુરિ, સાગર, ગૃહ્ય, રતનયષ્ટિ, મેરિ, જગિ, જન્મિ, જગે, નદ્ય—વ્રજતાયુ (વ્રજતિ + આયુ), જગે, યથ વિદ્યુ, નમે—

ए અને एवा बीजा अनेक प्रयोगो અને લઙ્કાવતાર સૂત્રમાં વપરાયેલા ઉક્ત પ્રयोगો અપભ્રંશ સિવાય બીજી કઈ ભાષાના સંભવી શકે એવા છે ? પ્રથમાના એકવચનમાં ‘उ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ, સત્તમીના એકવચનમાં ‘इ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ, લોપાયેલી વિભક્તિવાળું રૂપ અને ए उपरांत वर्णपरिवर्तननी विलक्षणतावाळ्य भोति, इत्थि, प्रहिय वगैरे विविध प्रयोगो कान ऊपर आवतां ज पोताना विशिष्ट प्रकारना अपभ्रंशभावने सूचित करे छे.

ललितविस्तर वगैरेना निदर्शित प्रयोगोनुं पृथक्करण करी भाषाविज्ञान-विद् श्रीमान विधुशेखर शास्त्री कहे छे के—

સં.	પ્રા.	સં.	પ્રા.
શય્યાયામ્	સેજાએ	ગૃહીત્વા	ઘેમૂળ
છર્દયિત્વા	છટ્ટિઝળ	રત્નયષ્ટિમ્	રતનલટ્ટિ
ધરણિમ્	ધરણિ	મેરિમ્	મેરિં
કમ્પયમાનાઃ	કમ્પેમાણા	જગતિ	જગે
વસુધામ્	વસુહં	જન્મ	જમ્મ
ગૃહીત્વા	ઘેમૂળ	જગતિ	જગે
મેરુમ્	મેરું	નદી	નદી
કરતલૈઃ	કરતલેહિ	યથા	જહ્યા
સંસ્થિતાઃ	સંઠિઆ	વિદ્યુત્	વિજ્ઞુ
ચતુર-ચતુરો	ચતારો	નમસિ	નહે
સાગરાન્	સાગરે		

મૂલ લલિતવિસ્તરમાં વપરાયેલાં ए पदो संस्कृत प्राकृत नथी पण कोई ग्रीजी ज भाषानां छे ते बाबतनो ख्याल आवे माटे आ बधां पदोनुं संस्कृत અને प्राकृत रूपांतर अही करीं बताव्युं छे.

“એઈ મૂલ કિ ? આમરા બલિ અપભ્રંશ પ્રાકૃત; ઈહા પાલિર પરવર્તી, અપભ્રંશ પ્રાકૃત આલોચના કરિલે ગાથાય એતાદશ પ્રયોગેર મૂલ જાનિતે પારા યાઈવે” — [પાલિપ્રકાશનો પ્રવેશક. પૃ૦ ૫૪]

જૈનગ્રંથ એ ઉપરાંત જૈનગ્રંથ વસુદેવે^{૧૬૬} હિંદિ, આવશ્યકચૂર્ણિ,
‘ વસુદેવહિંદિ ’ કુવલ્યમીલાં વગેરે ગ્રંથોમાં પણ સ્પષ્ટ અપભ્રંશ પદો
વગેરેમાં અપભ્રંશ વિદ્યમાન છે.
પદ અને ગદ્ય

૧૬૫ વસુદેવહિંદિની ગાથા આ પ્રામાણે છે :

“ પાસિ કપ્પિ ચરસિયં રેવાય(પ) ચપુણિયં ।

સેઢિયં ચ ગેણ્હેપ્પિ સસિપ્પભવણિયં ॥ ”

—ઇત્યાદિ (વસુદે૦ પ્ર૦ ભા૦ પૃ૦ ૨૮ પં૦ ૧ પૃ૦)

૧૬૬ “ ગંદો રાયા ગ વિ (રાયનંદુ નવિ) જાણતિ જં સગઢાલો કરેહિતિ ।

નંદો રાયા મારેવિણુ સિરિયં રજ્જે ઠવેહિહ ॥ ”

—(જિનદાસમ૦ આવ૦ ચૂ૦ પૃ૦ ૧૮૪) ‘ આ ગાથા નાના બાલકો
બોલે છે ’ એમ ચૂર્ણિમાં કહેલું છે.

“ ન દુકરં તોઢિય (તોઢિતુ) અંબલુંવિયા

ન દુકરં નચ્ચિત સિચ્ચિયાએ ।

તં દુકરં તં ચ મહાણુભાવં

જં સો મુણી પમયવણમ્મિ વુચ્છો ॥

—આવશ્યકચૂ૦ પૃ૦ ૧૮૭

૧૬૭ “ જો જસુ માણસુ બલ્લહુત તં જહ અણ્ણુ રમેહ ।

જહ સો જાણહ જીવહ વિ તો તહુ પાણ લણ્ણુ ॥

ઉચ્ચજલયાઢંબરસહિં પાવહં માણસં દુક્કલં ।

સજ્જણુ પુણુ જાણહ જ્ઞિ સલ-જલ્મયહં સહાવહં ॥

(કુવ૦ હસ્તલિ૦ અપ૦)

કુવલ્યમાલામાં તો સુંદર સંદર્ભવાલું ગૈંધ અપભ્રંશ પળ મળે છે. કુવલ્ય-
માલા વિક્રમના નૈવૈમા સૈકાની ગણાય છે. આવશ્યક-
ચૂર્ણિ આશરે આઠમાં સૈકાની છે અને સાતમા સૈકાના
વિશેષણવૈતી ગ્રંથમાં જેનો ઉલ્લેખ છે એવો વસુદેવહિં-
ડિગ્રંથ પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને છઠ્ઠાની
શરૂઆતમાં હોય એ કલ્પના અઘટમાન નથી.

ઉક્ત જૈન
ગ્રંથોનો
સમય

૧૬૮ “ સો ચ દુજ્જણ કહસુ ? હું, સુણુ જહસુ, પઠમદંસણે ચિય ભસણસીલુ
પદિમાંસાસુ વ્વ । તહે મંબલો હિ અપચ્ચભિણ્ણાયં ભસહ મયહિં ચ માસાહ અસહ ।
खलो घइं मायहे वि भसइ चङ्फळंतहं चम्मटिमासाइं असइ ति ” । इत्यादि
(કુવ૦ હસ્તલિ૦ અપ૦)

૧૬૯ કુવલ્યમાલાના કર્તા ઉદ્દયોતન અથવા દાક્ષિણ્યચિહ્ન, હરિભદ્રસૂરિને
પોતાના ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે. હરિભદ્રનો સમય (વિક્રમ ૭૫૭-૮૨૭) આઠમો
—નવમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે એટલે હરિભદ્રની પાસે પ્રમાણનો અને અન્ય શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરનારા કુવલ્યમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય નવમો સૈકો છે.

૧૭૦ આવશ્યકચૂર્ણિ અને નંદીચૂર્ણિ એ બન્ને ચૂર્ણિઓના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર
છે. નંદી-ચૂર્ણિનો સમય તેના અંતભાગમાં—

“ શકરાજઃ પञ्चसु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु नन्दी-अध्ययनचूर्णिः
समाप्ता ” આપેલો છે. શકસંવત્ ૫૯૮ બરાબર વિક્રમસંવત્ ૭૩૩. આ ઉપરથી
શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત આવશ્યક-ચૂર્ણિનો સમય પણ આઠમો સૈકો ઠરાવી શકાય
છે.

૧૭૧ શ્રીજિનભદ્રગણિ (આશરે સાતમો સૈકો) પ્રણીત ‘ વિશેષણવૈતી ’માં
‘ વસુદેવહિંડિ ’ નો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“ सामादयचुम्बीए उसभस्स धणादओ भवा सत्त ।

होति अ पिंडिज्जंता बारस वसुदेवचरियम्मि ॥ ૩૧ ॥

सीहो सुदाढ नागो आसम्मीवो य होइ अत्रेसि ।

सिद्धो मिंगद्धओ ति य होइ वसुदेवचरियम्मि ” ॥ ૩૩ ॥

—પૃ૦ ૬ (પ્રકાશક ઋષભ૦ કે૦ રત્નભ)

आ रीते जैनग्रंथोना समयमाननी अपेक्षाए साहित्यिक अपभ्रंश वि. ना पांचमा सैकाना उत्तरार्ध सुधी सहेजे लंबाय छे.

हवे अहीं महायान परंपराना उक्त ललितविस्तर वगैरेना समय विशेष थोडो विचार करी लईए.

मोघम रीते एवं मानवामां आवे छे के, विक्रम पूर्व लगभग ^{अं}ईदीसो वर्षथी मांडीने विक्रम संवत् चोथी शताब्दीना गाळामां ललितविस्तर वगैरे ग्रंथो लखाया होवा जोईए. ललितविस्तर पुराणनी रचनाने मोडामां

‘ललितविस्तर’
नो समय

मोडी चोथा सैकानी मानीए तो साहित्यिक अपभ्रंशानो समय ललितविस्तर पूर्वे एकाद सैको तो मानवो जोईए. कोई पण चालु भाषाने साहित्यिक-रूपे आवतां ओछामां ओछो एकाद सैको तो लागी ज जाय ए तइन

बोलचालनुं
अपभ्रंश

स्वाभाविक कल्पना छे. आ रीते जोतां एम थाय के बोलचालनुं अपभ्रंश पालि, आर्षप्राकृत के अर्धमागधीनुं निकटवर्ती छे अने बोलचालना अपभ्रंश पछी साहित्यिक अपभ्रंशानो आविर्भाव घटमान भासे छे. समयनी

साहित्यिक अप-
भ्रंशानो समय

दृष्टिए साहित्यिक अपभ्रंशानो शैशवकाळ विक्रमनो त्रीजो सैको, किशोरकाळ चोथो सैको अने पांचमा सैका पछीथी तेनो खिल्लो यौवनकाळ मानी सकाय.

‘अपभ्रंशप्रबंध’ नो सूचक उक्त शिलालेख अने पांचमा—छद्म सैकाना वसुदेवहिंडि ग्रंथमां आवतां अपभ्रंश पद्यो साहित्यिक अपभ्रंशानो जे समय सूचवे छे ते अने उक्त ललितविस्तरनां पद्यो द्वारा साहित्यिक अपभ्रंशानो जे विकासमान यौवनकाळ कल्पायो छे ते वच्चे विशेष अन्तर

१७२ “गाथाभाषा के समस्तग्रंथों का रचनाकाल क्रिस्तपूर्व दोसों वर्षों से ले कर क्रिस्त की तृतीयशताब्दी पर्यंतका है”—पाइअ० प्रस्ता० पृ० ४९.

રહેતું નથી એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશ માટે સાધારણ રીતે પાંચમો સૈકો કહેવો હોય તો તે માટે ઉક્ત સાધનો સાધક છે.

૭૩ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અપભ્રંશનું સાહિત્ય વિપુલ છે : મહા-

અપભ્રંશનું
સાહિત્ય

કવિ ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ, ત્રિભુવન, તિલકમંજ-
રીનો કર્તા જૈન મહાકવિ ધનપાલ, ભવિસ્યત્કથાનો
કર્તા બીજો જૈન કવિ ધનપાલ, પુષ્પદંત, કનકામર

અને જોહંદુ વગેરે કવિઓએ અપભ્રંશ સાહિત્યને સરસરીતે કેળવ્યું છે.

કેટલાક કવિઓએ અપભ્રંશ ભાષાને ‘અવહટ્ટ’ (અપભ્રષ્ટ) શબ્દથી
અવહટ્ટ અને પળ કહી છે તે ‘અવહટ્ટ’ અને ઉક્ત ‘અપભ્રંશ’
અપભ્રંશ એ બે પદોના અર્થમાં ધ્રુવ અંતર જણાતું નથી.

આ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ વગેરે કવિઓએ સમભાવે અપભ્રંશ ભાષાને
ખિલવવામાં સરસ પાઠો આપેલો છે. દેશભેદે કે
અપભ્રંશનું
વૈવિધ્ય

કાલભેદે અપભ્રંશમાં પળ તારતમ્ય દેખાયે
અને એમ છે માટે ‘શૌરસેન અપભ્રંશ’ ‘માગધ

અપભ્રંશ’ ‘પૈશાચ અપભ્રંશ’ વગેરે પ્રાંતિક અપભ્રંશોને જુદાં જુદાં ગણાવી
શકાય. તાત્પર્ય એ કે, જેમ એક સર્વસાધારણ ‘પ્રાકૃત’ છે અને તેના

૧૭૩ સંદેશક્રાસના પ્રણેતા મુસલમાન કવિ અહમદમાને પોતાના રાસમાં
ભાષાઓની ગણના કરતાં ‘અપભ્રંશ’ને બદલે અવહટ્ટય (અપભ્રષ્ટક) શબ્દ વાપર્યો છે :

“અવહટ્ટય-સક્રય-પાદ્યં ચ પેસાદ્યમ્મિ ભાસાએ”-ગાથા ૬ । અર્થાત્ અવહટ્ટય
અપભ્રષ્ટક, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક એમ ભાષાઓનાં નામ લીધાં છે.

મને લાગે છે કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ ‘કૃ’ ના ભૂતકૃદંત દ્વારા નીપજ્યો છે અને
‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પળ ‘કૃ’ ના ભૂતકૃદંત ‘પ્રકૃત’નો આભાસ કરાવે છે તે જોઈને
‘અપભ્રંશ’ ભાષા માટે પળ ભૂતકૃદંતના રૂપની કલ્પના કરી ‘અપભ્રંશ’ને બદલે
‘અપભ્રષ્ટક-અવહટ્ટય’ શબ્દની વપરાશ ચાલુ થઈ હોય.

પ્રાતિક ભેદો ‘શૌરસેન પ્રાકૃત’ ‘માગધ પ્રાકૃત’ વગેરે કહેવાયા, તેમ
 એક સર્વસાધારણ ‘અપભ્રંશ’ છે અને ‘શૌરસેન અપભ્રંશ’ વગેરે તેના
 પેટા ભેદો ગણાય. અહીં એ હકીકત યાદ રાખવી જોઈએ કે, મૂળભેદ અને
 પ્રાતિક ભેદ વચ્ચે અસાધારણ અંતર રહ્યું નથી.

રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા વગેરે અલંકારના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશના ‘નાગર’
 ‘ટક્ક’ ‘ત્રાચઢ’ વગેરે ભેદો ગણાવેલા છે અને એ
 રાજશેખર અને માર્કેડેયે જણાવેલા
 અપભ્રંશના ભેદપ્રભેદો
 ભેદગણનાની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને માર્કેડેયે
 પણ અપભ્રંશના અનેક ભેદો સૂચવેલા છે. એમ
 છતાં ય તે તે પ્રત્યેક પેટા ભેદના વિશિષ્ટ નમૂના ન
 જોવા મળે ત્યાંસુધી એ સંબંધે શું કહી શકાય ?

તાત્પર્ય એ કે, એક કાળે જે ભાષા આપણા દેશમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી
 અને વર્તમાનમાં જે ફક્ત સાહિત્યમાં સચવાયેલી છે તેવી અપભ્રંશ એક
 અંકુશ ભાષા છે, તેનો મૂળ સંબંધ વૈદિક યુગના ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આદિમ
 પ્રાકૃત સાથે છે. જેમ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત બે બહેનો છે તેમ અપભ્રંશ એ
 તેમની ત્રીજી બહેન છે. એ ત્રણે બહેનોમાં પરસ્પર
 અત્યંત સદ્ગતિ અને ગાઢ સંપર્ક હોવાથી એકની
 શોભા બીજીમાં અને બીજીની શોભા ત્રીજીમાં એમ
 પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે બહેનોમાં પરસ્પર સદ્ગતિ
 આવ્યા કરે છે. આમ છે માટે જ લલિત-

૧૭૪ નાગર અપભ્રંશ, ત્રાચઢ અપભ્રંશ, ઉપનાગર અપભ્રંશ એ ત્રણ ભેદોને,
 માર્કેડેય, પ્રધાન સમક્ષે છે. આ ઉપરાંત લાટ, વૈદર્ભ, બાર્બર, આવંત્ય, પાંચાલ,
 ટાક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઔદ્ર, પાશ્ચાત્ય, પાન્થ્ય, કૌંતલ, સૈંહલ, કાલિંગ્ય,
 પ્રાચ્ય, કાર્ણાટક, કાઞ્ચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આબીર, મધ્યદેશીય, વૈતાલિકી
 વગેરે સત્તાવીશ ભેદોને જણાવે છે-(જુઓ માર્કેડેય પ્રાકૃતસં. પૃ. ૨ વિજ્ઞાના.)

વિસ્તરેનો પ્રાંજલ સંસ્કૃત પ્રવાહમાં એ અપભ્રંશ પદ્યોની શોભા મળી ગયેલી છે. ભાષાના સૌષ્ઠ્યમાટે એવી શોભાનો આશ્રય સૌ^{૧૭૬} કોઈ લે છે એ વાત જાણીતી છે.

૧૭૫ લલિતવિસ્તરમહાપુરાણનો ગદ્યભાગ સરલ સંસ્કૃતમાં છે અને પદ્યભાગ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. તેમાં આવેલાં પદ્યો પણ ઓછાં નથી, જેટલું સ્થાન ગદ્યે રોક્યું છે તેટલું જ પદ્યોએ રોક્યું છે. તેના ગદ્યભાગની પ્રાંજલ પ્રવાહરૂપ સંસ્કૃત-ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“ તતઃ છન્દકઃ કણ્ઠકમ્ આમરણાનિ ચ આદાય અન્તઃપુરં પ્રાવિક્ષત્ । તતઃ તાનિ આમરણાનિ ચિરેણ કાલેન ભદ્રિકસ્ય શાક્યકુમારસ્ય મહાનામ્નઃ—અનિરુદ્ધસ્ય ચ અવધ્યન્ત સ્મ । તાનિ મહાનારાયણસંઘટનકાયાથમ્ અન્યે ન શક્નુવન્તિ સ્મ ધારયિતુમ્ । યદા ન કશ્ચિત્ તાનિ ધારયિતું શક્નોતિ સ્મ તદા મહાપ્રજાપત્યા ગૌતમ્યા ચિન્તિતમભૂત—યાવદહમ્ ઇમાનિ આમરણાનિ પદ્યામિ તાવદ્ મમ હૃદયે શોકો ભવિષ્યતિ યતુ (યતુ) અહમ્ ઇમાનિ આમરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રક્ષિપેયમ્—ઈતિ । તતો મહાપ્રજાપતી ગૌતમી તાનિ આમરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રક્ષિપતિ સ્મ । અથાપિ સા ‘ આમરણપુષ્કરિણી ’ ઇત્યેવં સંજ્ઞાયતે । ” તત્રેદમુચ્યતે :—

નિષ્કાન્તુ શરો યદ વિદુ યોધિસત્ત્વો

નગરં વિબુદ્ધં કપિલપુરં સમગ્રમ્ ।

મન્યન્તિ સર્વે શયનગતો કુમારો

અન્યોન્યહૃષ્ટાઃ પ્રમુદિત આલમન્તે ॥

—લલિતવિસ્તર—અભિનિષ્કમણપરિવર્ત પૃ૦ ૨૨૧—૨૩૦

૧૭૬ જેમ કેટલાક લોકભાષામય ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત વા સંસ્કૃત જેવી શૈલી મળવાથી વિશેષ શોભા આવે છે તેમ લલિતવિસ્તરના પ્રાંજલ સંસ્કૃતમાં લોક-ભાષાની રચનાઓ મળવાથી વિશેષ સૌષ્ઠ્ય આવેલું છે. પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે પ્રબંધગ્રંથોની અને એવા બીજા કથાગ્રંથોની રચનાશૈલી જોનારાઓ આ હકીકત તુરત સમક્ષી શકશે.

લોકભાષામય રાસ વગેરેમાં જે રીતે સંસ્કૃત શૈલી મળેલી છે તેના નમૂના આ પ્રમાણે છે :

“ आदी देव प्रनम्य नम्य गुरयं वानीय वंदे पयं ।
 सिष्टं धारन धारयं वसुमती लच्छीस चर्नोभ्रयं ॥
 तं गुं तिष्ठति ईस दुष्ट दहनं सुर्नाथि सिद्धिभ्रयं ।
 थिर्चर्जगम जीव चंद नमयं सर्वेस वर्दामयं ॥ ” —पृ० १

“ मुक्ताहार विहार सार सुबुधा अब्धा बुधा गोपिनी ।
 सेतं चौर सरीरनीर गहिरा गौरी गिरा जोगनी ॥
 चीनापानि सुबानि जानि दधिजा हंसारसा आसिनी ।
 लंबोजा चिहुरार भारजघना विघ्ना घना नासिनी ॥ ” —पृ० १९

“ परात् परतरं यांति नारायणपरायणं ।
 न ते तत्र गमिष्यंति ये दुष्यंति महेश्वरं ॥ ” —पृ० २२

“ गंगाया अगुलल वसन्न मसनं लच्छी उमा दो वरं ।
 “ संखं भूतकपाल माल असितं वैजंति माला हरि ॥
 चर्ममध्य विभूति भूतिकयुगं विब्भूति मायाक्रमं ।
 पापं विहरति मुक्ति आपनवियं वीयं वरं देवयं ॥ ” —पृ० २२
 (पृथ्वीराजरासो—नागरीप्रचारिणी • बनारस)

बीजो नमूनो तुलसीदासजीरचित रामायणनो—

“ नमामीश घन ज्ञान रघुवंशदासं
 सदानन्ददाता सुविद्याप्रकाशं ।
 विशद शैलनीलं कृपालुं निवासं
 चरणाम्बुजं सेवितं पापनाशम् ॥ ”
 “ प्रसन्नाननं नीलवदनं सुश्यामं
 नमो पाहि शरणं सुरामाभिरामं ।
 भाष्यो उमानाथ यशोनाथ नामं
 देह्यो कृपासिंधुको रामधामम् ॥ ”

(रामाश्वमेध—लवकुशकांड पृ० ११९८ खेम०)

“ वेगवंतं मारुत सरिस बुधिबल रूपनिधान ।
 एवमस्तु कह ऋषि गये केशरि सुनि सुख मान ॥ ४८ ”
 —किष्किधा कांड पृ० ६४१ (निर्णय०)

સંસ્કૃત બહેન સંપત્તિશાલી છે, તેનાં આભૂષણો પળ તેવાં જ મહામૂલ્ય છે. પરંતુ તે બહેન લોકવ્યાપક નથી થઈ ત્યારે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ બન્ને બહેનો સાધારણ છે. તેમનાં આભૂષણો સાધારણ છે પરંતુ તે બન્ને બહેનો લોકવ્યાપક થયેલી છે. લોકમાં સંપત્તિશાલિનું પ્રાધાન્ય અને સાધારણ જનનું અપ્રાધાન્ય પ્રવર્તે છે, પરંતુ ભાષામાં તેમ નથી. ભાષામાં તો સંપત્તિશાલી ભાષા સાધારણ ભાષાનો પળ આશ્રય લે છે અને સાધારણ ભાષા સંપત્તિશાલી ભાષાનો પળ શૃંગાર પહેરે છે.

<p>ગુજરાતીની માતા ઉક્ત અપભ્રંશ. વ્યાપક પ્રાકૃત મોટી માશી અને સંસ્કૃત નાની માશી. ગુજરાતીની માતામહી વૈદિકયુગનું આદિમ પ્રાકૃત</p>	<p>આપણી ગુજરાતી ભાષાની મા ઉક્ત અપભ્રંશ ભાષા છે અને વ્યાપક પ્રાકૃત તેની મોટી માશી છે, અને સંસ્કૃત તેની નાની માશી છે. વૈદિકયુગનું આદિમપ્રાકૃત, એ બધીની માતા છે અને ગુજરાતીની માતામહી છે. માતામહીનો સંપર્ક પરંપરાએ છતાં ગુજરાતીએ પોતાની માતામહીનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે.</p>
---	---

<p>ગુજરાતીમાં માતામહીનો વારસો</p>	<p>‘ આ. ’ કે ‘ ઇ. ’ અર્થે વપરાતો પ્રચલિત ગુજરાતીનો ‘ ઈ^{૧૩૭} ’ શબ્દ, ‘ ઈંવે ’ અર્થે વપરાતું ચાલુ ગુજરાતીનું ‘ ન ’ અવ્યય, ‘ મોટાઈ ’ વગેરેમાં આવતો ભાવવાચક ‘ અંઈ ’ પ્રત્યય અને ‘ પાંચ વરસનો ’ વગેરે પ્રયોગોમાં આવતો ‘ ન ’ પ્રત્યય—એ બધું એ માતામહીના પારંપરિક ધાવણનું પરિણામ છે.</p>
--	--

૧૭૭ કાઠિયાવાડમાં ‘ ઈ ’ શબ્દનો વ્યવહાર સુપ્રતીત છે: ‘ ઈ આવ્યો ’ ‘ ઈ નથી ’ ‘ ઈ છે ’ વગેરે.

૧૭૮ ‘ ચાંદો ન હોય ’ ‘ કર્ણ ન હોય ’ ‘ જમ ન હોય ’ વગેરે વાક્યોમાં ‘ ન ’ નો ‘ ઈવ ’ અર્થ જાણીતો છે.

આમુખની શરૂઆતમાં (૫૦ ૧૪—) ભાષાભેદનાં નિમિત્તોની ચર્ચા

આમુખનો
ઉપસંહાર

વિશેષ વિસ્તારથી કરી છે. પછી વૈદિક વાણી સાથે જ વ્યાપક પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ છે, એ હકીકત અનેક ઉદાહરણો અને યુક્તિઓ દ્વારા સ્થાપિત કરી બતાવી

છે. અને સાથે સાથે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ એટલે લૌકિક સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વચ્ચેના કાર્યકારણભાવવાળા મતને ઉપેક્ષાપાત્ર ઠરાવ્યો છે અને તે મતને સંગત કરવાની દૃષ્ટિ પણ સૂચવી છે. વ્યાપક પ્રાકૃતનું પ્રભવ સ્થાન વૈદિક યુગનું આદિમ પ્રાકૃત છે—નહીં કે લૌકિક સંસ્કૃત—એ અહીં પ્રધાન સિદ્ધાંત છે.

સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતની કેવી પ્રવલ અસર થયેલી છે એ બતાવવા માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક ઉદાહરણો બતાવી વ્યાપક પ્રાકૃતનું પ્રભુત્વ સૂચિત કર્યું છે. અને પ્રાકૃતની સાથે સંસ્કૃતનો સંબંધ એક બહેન જેવો વર્ણવી બતાવ્યો છે. પછી વ્યાપક પ્રાકૃતના અવાન્તર ભેદો—પાલિ વર્ગોનું સાધારણ સ્વરૂપ, દેશ્યપ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને છેક છેલ્લે સાહિત્યિક અપભ્રંશના સમય વિશે પણ ઝહાપોહ કરી લીધો છે.

૭૪ આગલ કહ્યા પ્રમાણે અહીં મારે બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ વિશે પ્રધાનપણે કહેવાનું છે અને તે હેમચંદ્રે ઘડેલ અપભ્રંશના ગજને માપે માપી બતાવવાનું છે, એથી હવે પછી પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા અપભ્રંશના સ્વરૂપની ચર્ચા ક્રમપ્રાપ્ત છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ સાહિત્યદ્વારા અને વ્યાકરણદ્વારા પણ જાણી શકાય છે. વ્યાકરણનું સાધન ઉપલબ્ધ છે, તેથી સાહિત્યને હેમચંદ્રના સમયની લોકભાષાની હેમચંદ્રે પળ ફક્ત એક હેમચંદ્રકૃત અપભ્રંશ પ્રક્રિયા જ છે. આપેલી સમજૂતી હેમચંદ્રે જે અપભ્રંશપ્રક્રિયા બતાવી છે તેને હું તેમના સમયની પ્રચલિત લોકભાષાની અથવા ઝગતી ગુજરાતીની પ્રક્રિયા સમજું

હું અને તે, પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત હેમચંદ્રે ગોતે કુમારપાલચરિતમાં કેટલાંક પદ્યો પણ રચેલાં છે. તેને હું સાહિત્યિક ઝગતી ગુજરાતીનાં પ્રથમ પદ્યો કહું તો મને એ વધારે પડતું ભાસતું નથી અને શરૂઆતમાં જે મેં હેમચંદ્રને ગુજરાતીના પાણિનિ અને વાલ્મીકિ કહ્યા છે તે તેમના તે વ્યાકરણ અને પદ્યોની અપેક્ષા એ જ કહ્યા છે.

તેમનાં પદ્યોનો નમૂનો આ નીચે આપું છું :

હેમચંદ્રના
શબ્દોમાં તે
લોકભાષાનો
નમૂનો

“ અમ્હે નિંદડ કોવિ જણુ અમ્હઈ વળ્ણડ કોવિ ।
અમ્હે નિંદહું કં વિ ન વિ ન અમ્હઈ વળ્ણહું કં વિ ॥૩૭॥
મઈ મિલેવા ભવગહણુ મઈ ધિર ઇહી બુદ્ધિ ।
મત્યા હત્યડ સુગુરુ મઈ પાવડ અપ્પહો સુદ્ધિ ॥ ૩૮ ॥
અમ્હેહિં કેળ વિ વિહિવસિળ એહ મણુઅત્તણુ પત્તુ ।
મજ્જુ અદૂરે હોડ સિવુ મહુ વચ્ચડ મિચ્છત્તુ ॥ ૩૯ ॥

અમ્હહં મોહપરોહુ ગડ સંજમુ હુડ અમ્હાસુ ।

વિસય ન લોલિમ મહુ કરહિં મ કરહિ ઇઅ વીસાસુ ॥ ૪૦ ॥

૧૮૦ આ પદ્યો ઝગતી ગુજરાતીનાં છે. તેનો ચાલુ ગુજરાતીમાં વિંબ-પ્રતિવિંબ ત્યાયે જે અક્ષરશઃ અનુવાદ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે :

અમને નિંદો કોઈ જળ અમને વળોં કોઈ ।
અમે નિંદશું કોઈને નવિ ન અમે વળવશું કોઈ ॥
મેં (મારે) મેલવું ભવગહન મેંમાં ધિર એહ બુદ્ધિ
માયે હાથો સુગુરુ, મેં પામું આપની શુદ્ધિ ॥
અમે કેળે બી વિધિવશે એહ મનુજપણું પામ્યું ।
મુજ અદૂરે હો શિવ મુજ વયું જાઓ મિધ્યાત્વ ॥
અમેનો મોહપરોહ ગયો સંજમ હુઓ અમમાં ।
વિષય ન લોલતા મુજ કરે મ કર એ વિશ્વાસ ॥

रे मण ! करसि कि आलडी विसया अच्छहु दूरि ।
 करणइं अच्छइं संधिअइं कड्डुं सिवफल भूरि ॥ ४१ ॥
 इण परि अप्पउ सिक्खविसु तुह अक्खहुं परमत्थु ।
 सुमरि जिणागम धम्मु कारि संजमु वच्चु परमत्थु ॥ ४२ ॥
 किम्बै जम्मणु केम्बै य मरणु किह भवु किध निव्वाणु ।
 एहउ तेण परिजाणियइ जसु जिणवयण प्रम्बौणु ॥ ५० ॥
 जाँम्ब न इंदिय वसि ठवइ तौम्ब न जिणइ कसाय ।
 जाउं कसायहं न किउ खउ ताउं न कम्मविघाय ॥ ५३ ॥
 चंचल संपय ध्रुवु मरणु सव्वु वि एम्ब भणेइ ।
 मिलिवि समाणु महामुणिहिं पर मंजमु न कोइ ॥ ६२ ॥
 तित्थि वि अच्छउ अहव वणि अहवइ निअगेहे वि ।
 दिवे दिवे करइ जु जीवदय सो सिञ्जइ सव्वो वि ॥ ६४ ॥

रे मन ! करे छे केम आळ विषयो छो दूरे ।
 करणो छे संधियां काहुं सिवफल भूर ॥
 एणी परे आपने शीखव, तुंने कहिए परमार्थ ।
 समर जिनागम धर्म कर संयम जा (कर) परमार्थ ॥
 केम जनम केम मरण केम भव केम निर्वाण ।
 एहवुं तेण परिजणाय जास जिनवचन प्रमाण ॥
 जाम न इंदिय वशे ठवे ताम न जिणे कषाय ।
 जाव कषायोनो न कियो क्षय ताव न कर्मविघात ॥
 चंचळ संपदा ध्रुव मरण सउ-सर्व बी एम भणे ।
 मिली-मळी समान (साथे) महामुनिओने पण संजम न करे ॥
 तीर्थे बी छो अथवा बने अथवा निजगेहे बी ।
 दिए दिए (दिने दिने) करे जे जीवदया सो सीझे सउ बी ॥

સગ્ગહો—કેહિં કરિ જીવદય દમુ કરિ મોક્ષહો—રેસિ ।
 કહિ કસુ—રેસિં તુહું અવર કમ્મારંભ કરેસિ ॥ ૭૦ ॥
 કાયકુહુલી નિરુ અથિર જીવિયડત ચલુ દહુ ।
 એ જાણિવિ ભવ—દોસડા અસુહત ભાવુ ચણદુ ॥ ૭૨ ॥
 તે ધન્ના કનુલુડા હિઅડુલુ તિ કયત્થ ।
 જે ય્વણિય્વણિ વિ નવુલુડઅ ઘુંટહિં ધરહિં સુઅત્થ ॥ ૭૩ ॥
 પડી કન્નિ જિનાગમહો વત્તહિઆ વિ હુ જાસુ ।
 અમ્હારં તુમ્હારં વિ દહુ મમત્તુ ન તાસુ ॥ ૭૪ ॥
 —(કુમારપાલ ચરિત—આઠમો સર્ગ—પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)

ઉક્ત પદ્યોની નીચે જ તેમનું ચાલુ ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબ આપેલું છે. એ
 હેમચંદ્રનાં પદ્યોની ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે કે—એ
 ભાષા અને વર્તમાન પદ્યોની ભાષા, વર્તમાન ગુજરાતીના વલણ તરફ
 ગુજરાતી ભાષા કેટલા વેગથી ગતિ કરી રહી છે.—

અમ્હે—અમે, નિંદત—નિંદો, કોવિ—કોઈ, વણ્ણત—વર્ણવો, જણુ—જન,
 મિલ્હેવા—મેલવું, એહી—એ, પાવતં—પામું, સંજમુ—સંજમ—સંયમ, મણ—મન,
 રંધિઅઈ—રંધિઆં—રંધ્યાં, કડૂતં—કાદું, ઇણિપરિ—એણીપૈરે, સુમરિ—સુમર્ય—
 સુમર—સમર્ય—સમર. કિમ્વ—કેમ, પ્રમ્વાંણુ—પ્રમાણ, વસિ—વશે, ચત—ચો,
 એચ્વ—એમ, મણદ્—મણે—(કહે), મિલિવિ—મઠી—મઠીને, પર—પણ,
 વણિ—વને, ગેહે—ગેહે (ઘે), કાયકુહુલી—કાયકોટડલી, જીવિયડત—

સ્વર્ગ માટે કરે જીવદયા દમ કરે મોક્ષ માટે ।
 કહે કોને માટે તુંહ ઓર કર્મારંભ કરે છે ॥
 કાયકોટડલી નિરુ અથિર જીવિતડું ચલુ દહુ ।
 એ જાણી ભવદોષોને અશુભ ભાવ તજેહ ॥
 તે ધન્ય કાનલુડા હૈયલડાં તે કૃતાર્થ ।
 જે ક્ષણેક્ષણે બી નવલુડા ઘુંટે (પીએ) ધરે શ્રુતાર્થ ॥
 પેઠી કાને જિનાગમની વાતડી બી જાસ ।
 અમારં તમારં બી દહુ મમત ન તાસ ॥

જીવિતડું, જાણિવિ—જાળી—જાળીને, પઠ્ઠી—પેઠ્ઠી, વત્તડિઆ—વાતડી, અમ્હારડું,—અમારું, તુમ્હારડું—તમારું, एह—ए.

ઉક્ત શબ્દોમાં પ્રથમ શબ્દ હેમચંદ્રનો છે, તે પછીનો ચાલુ ગુજરાતીનો છે અને તે પછી ધનુષચિહ્નમાં ક્યાંય તે મૂલશબ્દનો અર્થ મૂકેલો છે. ૭૩ મા પદ્યમાં આવેલું ‘ઘુંટહિં’ ક્રિયાપદ ‘પીए છે’ નો અર્થ સૂચવે છે. ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં હેમચંદ્રે ‘પા’—(પીવું) ધાતુને બદલે ‘ઘોટ્ટ’ ધાતુ વાપરવાની ભલામણ કરી છે : “ પિबे: पिञ्ज-डल्ट-पट्ट-घोटा:— [૮-૪-૧૦]—સૂત્રોક્ત તે ‘ઘોટ્ટ’ ધાતુ, દેશ્ય જણાય છે. ‘પિब’ નો આદેશ નથી. હેમચંદ્રે અહીં વાપરેલો ‘ઘુંટ’ ધાતુ, ઉક્ત ‘ઘોટ્ટ’ નું રૂપાન્તર છે અને તે ગુજરાતી ‘ઘુંટડો’ કે ‘ઘુંટ’ શબ્દમાં સચવાયેલું છે. વઢી, બીજા ‘इणि परि’ વગેરે શબ્દો તો ચોક્કસ ગુજરાતી જ છે. માટે હેમચંદ્રનાં તે પદ્યોને ગુજરાતી ભાષાના ઝગમ કાઢનાં કહું છું.

અમ્ના સમ્યમાં અમ્ના દેશનું નામ ‘ગુર્જરા’ જાણીતું હતું, પરંતુ ભાષા માટે હજુ ए શબ્દ રૂઢ થયો નહોતો અમ લાગે છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન વા ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલ્યમાલામાં એક બે સ્થળે ગુર્જરોની ભાષાનો નમૂનો

કુવલ્યમાલામાં

આવેલો ગુજરો

લાટો અને

માલઘોની

ભાષાનો ઉલ્લેખ

મૂકેલો છે. ए ऊपरથી ભાષાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ

મ્યાલ આવે અમ નથી. છતાં ગુર્જરો જે ભાષાને

બોલતા હશે તે ભાષાને ક્યા વિશેષ નામથી ઓળખવી ?

ए प्रश्न तो थाय છે જ. એનો ઉકેલ કરવાનાં

વિશેષ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી છતાં ए बाबत ઉક્ત

કુવલ્યમાલાનો ઉલ્લેખ જે થોડો ઘણો પ્રકાશ નાખે છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧૮૧ આ ઉલ્લેખ ઘણો લાંબો છે. તેમાં અનેક દેશના લોકોની ભાષાનાં જુદાં જુદાં પદોનાં ઉદાહરણ છે. તેમાંથી અહીં તો માત્ર ગુજર, લાટ અને માલવ લોકોની ભાષાનાં જ ઉદાહરણ મૂકેલાં છે. જે પદો જાડા અક્ષરમાં મૂક્યાં છે તે, ભાષાનાં પદો છે. પહેલી ગાથામાં ગુજર પછી લાટ અને પછી માલવ પ્રવાસી બોલે છે. આ લાંબા ઉલ્લેખ માટે જુઓ વિદ્યાપીઠ પ્રકાશિત પ્રાકૃતવ્યાકરણની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦-૨૩ ટિપ્પણ.

“ ધળલોણિયપુઢંગે ધમ્મપરે સંધિવિગહે નિઉળે ।

‘ ન ઉ રે ભલ્લુઝં ’ ભણિરે અહ પેચ્છહ્ ગુજરે અવરે ॥ ”

“ ણ્હાઓલિત્તવિલિત્તે કયસીમંતે સોહિયંગત્તે ।

‘ અમ્હં કાઝં તુમ્હં ’—ભણિરે અહ પેચ્છહ્ લાઢે ॥ ”

“ તળુસામમડહદેહે કોવળે માળજીવળે રોદે ।

માઈ ય મ્હણી તુમ્મે—ભણિરે અહ માલવે દિઢે^{૧૮૨} ॥ ”

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખોમાં ‘ જુદા જુદા દેશના બાળિયાઓ જુદી જુદી ભાષા બોલે છે ’ એ વાતનું સૂચન છે. પહેલો ઉલ્લેખ ગુર્જર બોલનારાઓનો છે, પછી લાટ અને માલવ બોલનારાઓનો છે. (ગુર્જર વગેરે બોલેલા શબ્દો જાડા અક્ષરમાં મૂકેલા છે)

અપભ્રંશ અને
પ્રાંતિક ભાષાઓ

જે વ્યવતનો આ ઉલ્લેખ છે તે સમયે બોલચાલની પ્રધાન ભાષા અપભ્રંશ હતી પણ એ પ્રધાન અપભ્રંશના પ્રવાહમાં, કારણમાં કાર્ય સત્ત હોય છે એ રીતે સદૃષ્ટ રહેલી પ્રાંતિક ભાષાઓ કારણથી જેમ કાર્ય પૃથક થાય તેમ જુદી પડી માતા-અપભ્રંશનું સ્થાન લેતી જતી હતી. એટલે જ કુવલયમાલાકાર ગુર્જરોનું. લાટોનું અને માલવોનું સંભાષણ જુદું જુદું ટાંકી વતાવે છે. એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, એ વ્યવતે ભાષા માટે

૧૮૨ ઉપર્યુક્ત ત્રણ પદ્યોનો અર્થ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:

હવે, ધન અને માલ્યવદ્વારા જેઓનું અંગ પુષ્ટ છે, જેઓ ધર્મપરાયણ છે, સંધિ અને વિગ્રહમાં નિપુણ છે તથા જેઓ “ ન ઉરે ભલ્લુઝં—” —‘ નોરે ભલું ’ એમ બોલનારા છે એવા બીજા ગુજ્જરલોકોને જુલે છે. ૧

હવે, સ્નાન અને વિલેપનથી વિલિપ્ત (?), તથા સંધાવાળા અને સુશોભિત શરીરવાળા “ અમ્હં કાઝં તુમ્હં ”—‘ અમારું તુમારું શું (?) ’ એમ બોલનારા લાટોને જુલે છે. ૨.

હવે, કાળા અને મોટા પાતળા શરીરવાળા, સ્ત્રીલા, માનપૂર્વક જીવનારા, રાંઘ તથા “ માઈ ય મ્હણી તુમ્મે ” —‘ માઈ અને બેન તમે ’ એવું બોલનારા માલવી લોકોને દીઠા ૩.

गुर्जरी, लाठी के मालवी शब्दो रूढ रीते नहीं षडयेला. परंतु संभव छे के समग्र जनपदनी एकतासूचक 'देशी भाषा' एवो कोई व्यापक शब्द चालतो होय. ए समयनी देशी भाषाओ एकमूलक होवा छतां उच्चारणवैचित्र्यने लीधे अंशतः विविक्तप्राय हती एटले ज कुवलयमालाकार ते त्रणेना जुदी जुदी वाणी बतावे छे. ते त्रणमानो गुर्जर जे वाणी बोल्यो छे ते भले ते समये 'देशी भाषा' के एवा बीजा कोई सामान्य नामथी ओळखाती होय, परंतु त्यार पछीना समये चालती ए ज वाणीने 'गुर्जरी' वा 'गुजराती' ना अभिधानने योग्य कहेवामां बाध नथी.

अंतिम अपभ्रंश
के

उगती गुजराती

कुवलयमालाना कर्ता पछी आ० हेमचंद्र आशरे त्रण सैका बाद आवे छे. विद्वानो हेमचंद्रना समयमां जे लोकभाषा प्रचलित हती तेनुं नाम 'अंतिम अपभ्रंश' आपे छे. मारा नम्र कथन प्रमाणे तेओ जे भाषाने 'अंतिम अपभ्रंश' कहे छे ते ज आ आपणी उगती गुजराती छे.

१८३ छेक सोळमा, सत्तरमा अने त्यार पछीना सैकाना पण कविओ आपणी भाषा माटे यौगिकार्थी अने व्यापक 'प्राकृत' शब्द वापरें छे त्यारे अमुक अमुक कविओ 'गुर्जरभाषा' शब्द वापरें छे. एथी एम जणाय छे के गुजरातनी भाषा माटे प्रांतिकतासूचक 'गुजराती भाषा' शब्द घणो मोडो रूढ थयेलो होय:

(१) "संस्कृत में जाण्युं नहीं जाणी प्राकृत वाण"—नाकरकवि.

(२) "प्राकृत भाषाए सुणीने कहुं मधुसूदन"—मधुसूदन कवि.

(कविचरित—रा० रा० के० का० शास्त्री. गु० व० पृ० २०३, २२५)

(३) "गुर्जर भाषाए नल्लाना गुण मनोहर गाऊं"—भालण (उक्त कविच० पृ० ९८)

(४) "संस्कृत मांहेथी सो ॥.....गुजरभाष्य"—शामलदास (हस्तलि० पु० यादी भा० २, रा० रा० अंबालाल बु० जानी. फा० गु० पृ० ३७)

(५) "हीरे जख्युं सोहे हेम ॥ प्राकृत उपर परख्युं तेम"—केशवदास (उक्त यादी पृ० ५९)

(६) "करो प्राकृत शु प्रीतमां इष्ट उपाशी एह"—शामलभट्ट (उक्त यादी पृ० ५२)

‘ગુજરાતી’ કે ‘ગુજરાતી યોદ્ધો’ ના અર્થમાં આ૦ હેમચંદ્રે ‘ગુજર’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેકવાર કર્યો છે. પરંતુ ભાષા માટે ‘દેશીરાગ’ અને ‘મેલો’ અર્થનો ગુર્જરી શબ્દ એ શબ્દનો પ્રયોગ આ૦ હેમચંદ્રે કે તે સમયના બીજા વિદ્વાને કર્યો હોય એમ જાણ્યું નથી. ‘દેશી-રાગ’નો સૂચક ‘ગુર્જરી’ શબ્દ છે, કિન્તુ તેવા અર્થમાં વપરાયેલા ‘ગુર્જરી’ નો પ્રયોગ સૌથી પ્રથમ કોણે કર્યો છે તે જાણવાનું સાધન નથી. ઉક્ત ‘ગુર્જરી’ શબ્દનો સંબંધ ગુજ્જર લોકો વા ગુજ્જરદેશ સાથે છે એટલે રાગ માટે જેમ ‘ગુર્જરી’ શબ્દ વપરાયો છે તેમ ભાષા માટે એ શબ્દ તે વ્યક્તે કેમ નહીં વપરાયો હોય? એ શોધનીય તો રહ્યું જ.

જે માટીમાંથી ઘડો નીપજતો હોય તે માટીને અંતિમ માટી કહો કે ‘ઘડો’ કહો એ બધું સરખું છે તેમ હેમચંદ્રના સમયની ‘અંતિમ

૧૮૪ “ગુજરદલ્લમ્” — ગુર્જરસૈન્યે — પ્રા૦ દ્વિયા૦ સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૫૧.

“લજ્જિરગુજરેહિ” — લજ્જનશીલા યે ગુર્જરાઃ તૈઃ — સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૬૫.

“ગુજરલોઓ” — ગુર્જરલોકઃ — સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૬૮.

૧૮૫ હિંદીશબ્દસાગરમાં ‘ગુર્જરી’ રાગનો પરિચય આ પ્રમાણે છે: “ભૈરવ રાગકી સ્ત્રી। યહ સંપૂર્ણ જાતિકી રાગિની હૈ। હિસમેં તીવ્ર મધ્યમ ઔર શેષ સબ સ્વર કોમલ લગતે હૈં। યહ રામકલી ઔર લલિતકો મિલા કર બનતી હૈ હિસકે ગાને કા સમય દિનકો ૧૦ ઢળસે ૧૬ ઢંઢ તક હૈ।

ગુર્જરીનો બીજો અર્થ — “ગુજરાત દેશકી સ્ત્રી” પણ તે કોશમાં આપેલો છે.

૧૮૬ ફારસી ભાષામાં ‘ગુજરી’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે. તેનો અર્થ ‘મેલો’ છે “વહ બાજાર જો પ્રાયઃ તીસરે પ્રહર સડકોંકે કિનારે લગતા હૈ” આ અર્થ ‘ગુજરી’ શબ્દનો છે (જુઓ ઉર્દૂ-હિંદીકોશ-હિં૦) ફારસી ભાષામાં “નિકાસ-ગતિ। નિર્વાહ-કાલક્ષેપ, પેટ-પહુંચ-પ્રવેશ”। અર્થમાં નરજાતિવાળો ‘ગુજર’ શબ્દ છે અને એવા જ અર્થવાળું ‘ગુજરના’ ક્રિયાપદ છે અને એને મળતો ‘ગુજરબસર’ બોલ પણ છે. પ્રસુત ફારસી ‘ગુજર’ કોઈ સ્વતંત્ર જ શબ્દ છે કે એનો સંબંધ ‘ગુર્જર’ પદ સાથે છે એ વિચારણીય રહ્યું.

અપભ્રંશ' ના નામથી સૂચવાતી ભાષા અહીં માટીને સ્થાને છે અને તે ભાષામાં અસ્થિમજ્જાન્યાયે અંતઃપ્રવિષ્ટ ઝગતી ગુજરાતી 'ઘડા' ને સ્થાને છે. ઈથી એ 'ઝગતી ગુજરાતી' ને 'કારણ' શબ્દથી કહેવા કરતાં અધિકાધિક સમાન લક્ષણોને લીધે 'કાર્ય' શબ્દથી કહેવી એ વધારે સુતર માસે છે. માટે જ અહીં હું હેમચંદ્રે 'અપભ્રંશ' ના મથાળા નીચે બતાવેલી ભાષાને 'અંતિમ અપભ્રંશ' ને બદલે 'ઝગતી ગુજરાતી' એવું વિશિષ્ટ નામ આપું છું.

૭૫ ધર્મધોષસૂરિ નામના એક જૈનાચાર્ય ત્રામગ વારમા સૈક્યમાં હયાત હતા. તેમના શિષ્યે તેમની સ્તુતિ તે વ્યક્તની ગુજ્જરીની પ્રચલિત ભાષામાં રચેલી છે. તેમાં 'ગુજરી' વાળીનો નમૂનો શ્રી પાસે નીચેનાં પદ્યો કહેવાયાં છે :

“ગુજ્જરિ” “બોલહ ચાલુ પ્રિય ! મજ્જુ મળોરહ પૂરિ ।

દેસળ સુળહુ સુહાવણિય વંદેવિણુ જસસૂરિ ॥ ૭ ॥

મહિયલિ વિમલ્લ સયલ્લ જલ્લ વય પહુતડ આસોય માસુ

ધમસૂરિ—કેરડં ચિત્ત જિમ્વ વય નિમ્મલુ ઠિડ આગાસુ ॥ ૮ ॥

૧૮૭ ગાયકવાડ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલા પાટળના મંદારોના સૂચિપત્રમાં પૃ. ૩૬૬-૩૬૭-૩૬૮-૩૬૯-૩૭૦ ઉપર શ્રીધર્મધોષસૂરિ અથવા ધર્મસૂરિની સ્તુતિ છે. તેમાં તેમનો પરિચય આપેલો છે. તે સ્તુતિ-પરિચય તેમના શિષ્ય રવિપ્રભે રચેલો છે.

૧૮૮ આ પદ્યો તે જ સૂચિપત્રમાં પૃ. ૩૭૧ ઉપર છે. તે, ‘બારહ નાઘડં-દ્વાદશ માસ અપભ્રંશ’ નામની ધર્મસૂરિસ્તુતિમાં ૭-૮ માં છે. તેનું વર્તમાન ગુજરાતી પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે :—

ગુજરી બોલે ચાલો પ્રિય મુજ મનોરથ પૂર ।

દેશના સુળો સુહાવણી વંદીને યશઃસૂર ॥

મહિતલે વિમલ સફલ જલ, વૈ પહોંત્યો આસો માસ

ધર્મસૂરિકેરં ચિત્ત જેમ વૈ નિર્મલ થિયું આકાશ ॥

બારમા સૈકાની આ ભાષા ઊગતી ગુજરાતી નથી એ કોણ કહી શકશે ?

૭૬ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સમયની ઊગતી ગુજરાતીને વ્યાકરણ દ્વારા

હેમચંદ્રનું ઊગતી
ગુજરાતીનું
વ્યાકરણ

નિયંત્રિત કરવા જે જે નિયમો આપ્યા છે તે બધાનું

અહીં સવિસ્તર આલેખન આવશ્યક છે, કારણ કે

અહીં તે નિયમોની તુલના દ્વારા જ બારમા સૈકાથી

અઢારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી પદ્ય કે ગદ્ય એવી

કતિપય કૃતિઓની ભાષાનું અવલોકન કરવાનું છે :—

સ્વરપરિવર્તન

(૧) પ્રાયિક સ્વરપરિવર્તન

(હેમચંદ્રનાં સૂત્રોનાં
અંકો)

૮-૪-૩૨૯.

‘ અ ’ નો આ—કાચ, કાચ (કાચ)

‘ ઈ ’ નો એ—વીણ, વેણ (વીણા)

‘ ઉ ’ નો અ, આ—બાહ બાહા, બાહુ (બાહુ)

‘ ઋ ’ નો અ, ઇ, ઉ—તણ, તિણ, તૈણ (તૃણ)

પઢ, પિઢ, પુઢ (પૃષ્ઠ)

સુકિદ, સુકૃદ (સુકૃત)

[પાલિ, આર્યપ્રાકૃત કે અર્ધમાગધીમાં ‘ ઋ ’ નો ઉપયોગ સમૂલ્લો
નથી ત્યારે અપભ્રંશમાં તેનો ઉપયોગ પ્રચલિત થાય છે જો કે તે પણ
વિરલ છે.]

૧૮૯ વૈદિકસંસ્કૃતમાં અને પાણિનીય સંસ્કૃતમાં ‘ ઋ ’ સ્વરનો પ્રયોગ છે ત્યારે
પાલિ, આર્યપ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચીમાં ‘ ઋ ’ સ્વરનો
પ્રયોગ જ નથી. વઢી પાઙ્ચ અપભ્રંશમાં ‘ ઋ ’ નો પ્રયોગ બાહુ થાય છે. તૃણ, સુકૃત
બગેરે એનાં ઉદાહરણો છે.

‘લ’ નો ઇલિ—કિલિનઓ, કિનઓ (કૂન)
 ‘૧’ નો ઇ, ઈ—લિહ, લીહ^{૧૦} લેહ (રેલા)
 ‘ઑ’ નો અડ, ઓ—ગડરી, ગોરી, (ગૌરી)

લઘુ ઉચ્ચારણ
 ૮-૪-૪૧૦ (૨) લઘુ ઉચ્ચારણ

વ્યંજન સાથે મલેલા ‘૧’ અને ‘ઑ’નું લઘુ ઉચ્ચારણ થાય છે.

સુવે—(સુલેન)

દુલ્લહો—(દુર્લભસ્ય)

૮-૪-૪૧૧ પદને છેડે આવેલા ડં, ઢં, હિં અને હં નું લઘુ ઉચ્ચારણ થાય છે.

તુચ્છડં—(તુચ્છકમ્)

તરુહં—(તરુભ્યઃ)

જૌહિં—(યત્ર)

તળહં—(તળાનામ્)

વ્યંજનપરિવર્તન (૩) અસંયુક્ત અને અનાદિસ્થ વ્યંજનનું પરિવર્તન

૧૯૦ ભાષામાં પ્રચલિત ‘લીટી’ કે ‘લીટી’ અને ‘લીટો’ કે ‘લીટો’ ના મૂલમાં પ્રસ્તુત ‘લીહ’ પદ છે, વધૂ+ટી—વધૂટી. કચ્છ+ટી—કચ્છટી (કાછડી) ગ્રામ+ટી—ગ્રામટી (ગામડી) વગેરેની માફક ‘લીહ’ ને સ્વાર્થિક ‘ટી’ લગતાં ‘લીહટી’ પદ થાય અને તે દ્વારા લીટી, લીટી, લીટો અને લીટો એ વધાં પદો આવે છે. વધૂટી વગેરે માટે જુઓ અભિધાન—ચિંતામણિ કાં० ૩ શ્લો० ૬૦ તથા ૩૩૯.

૧૯૧ “ ‘૧’ ‘ઑ’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘૧’ અને ‘ઑ’ એકમાત્રિક છે એટલે હસ્ત છે ” એમ પોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં આચાર્ય શુભચંદ્ર જણાવે છે તેમ અહીં ‘સુવે’ અને ‘દુલ્લહો’ વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલા ‘૧’ અને ‘ઑ’ લઘુઉચ્ચારણવાળા એટલે હસ્તરૂપ છે એમ સમજવાનું છે.

૧૯૨ ચાલુ ગુજરાતીમાં-જઈ, જ્યાં, જહિં વગેરે પ્રયોગો પ્રચલિત છે. અને એ જ પ્રમાણે તહિં, કહિં, અહિં વગેરે પણ છે.

૮-૪-૩૯૬	{	‘ક’ નો ગ —	વિચ્છોહર્ગે (વિક્ષોભકર)
		‘ખ’ નો ઘ —	સુઘ (સુખ)
			મુઘ (મુખ)
		‘ત’ નો દ —	કધિદં (કથિત)
		‘થ’ નો ધ —	કધિદ (કથિત)
			સર્વધં (શપથ)
		‘પ’ નો બ —	સબઘ (શપથ)
		‘ફ’ નો મ —	સમલ (સફલ)
૮-૪-૩૯૭		‘મ’ નો વૈ —	ભમર, ભવૈ (ભ્રમર)
૮-૪-૪૧૨		‘મ્હ’ નો મ્મ —	ગિમ્મ, ગિમ્હ (ગ્રીષ્મ)
૮-૪-૪૦૦		‘ય’ નો ઙ —	આવ્યૌ—આવઙ (આપ્ત)

૧૯૩ ચાલુભાષાના ‘કઠ્યાગરો’ ‘કામગરો’ ‘નગીનગર’ વગેરે શબ્દમાં આવેલો અંત્ય ‘ગર’ અને ‘વિચ્છોહગર’નો અંત્ય ‘ગર’ એ બન્ને સમાન લાગે છે. ફારસીભાષામાં ‘કારીગર’ ‘શીશાગર’ ‘કલઈગર’ વગેરે શબ્દોમાં જે અંતિમ ‘ગર’ છે તે પ્રત્યયરૂપ છે અને તેનો અર્થ ‘કરનેવાળા યા બનાવેવાળા છે’ ‘વિચ્છોહગર’નો અંતિમ ‘ગર’ અને ફારસીનો ઉક્ત ‘ગર’ પ્રત્યય એ બે વચ્ચે કોઈ સામ્ય છે કે કેમ? એ વિચારણીય છે. ‘વિચ્છોહગર’નો અંતિમ ‘ગર’ સં. ‘ઠ’ ઉપરથી આવેલા ‘કર’ નું ઉચ્ચારણાંતર છે. કર્મકર, સુખકર, દુઃખકર વગેરે એ બધા શબ્દોમાં વપરાયેલો અંત્ય ‘કર’ અને અપભ્રંશનો ઉક્ત ‘ગર’ એ બન્ને સમાન છે.

૧૯૪ ‘કઠું’ ના અર્થમાં જે ‘કીધું’ પદનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે. તે ‘કીધું’ અને પ્રસ્તુત ‘કધિદ’ એ બન્ને પદો સરખાવવાં જેવાં છે. કધિદકં કધિઅઅં—કિધિઅઅં—કીધઅં—કીધું.

૧૯૫ ‘સોગન’ ના અર્થમાં વપરાતો ‘સમ’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘સબહ’ એ બન્ને સરખાવી શકાય એમ છે. સબહ—સંવહ—સમ.

૧૯૬ “આપદ્-વિપદ્-સંપદાં દઃ ઙઃ” સૂત્રમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘આપદ્’ વગેરેના અંત્ય ‘દ’ નો ‘ઙ’ કરવાની ભલામણ કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ‘દ’

વિવ્યા—વિવૃ (વિપત્)

મંપયા—મંપડ (મંપત્)

‘ ર ’ નો લોપ અને (૪) ‘ ર ’ નો લોપ
વધારો

૮-૪-૩૯૮ મંયુક્ત વ્યંજનમાં પાછળ આવેલો ‘ ર ’ વિકલ્પે
લોપાય છે—પિય, પ્રિય (પ્રિય)

(૫) ‘ ર ’ નો વેંધારો

૮-૪-૩૯૯ કોઈ કોઈ પદમાં ‘ ર ’ વધારારૂપે આવી જાય છે—વાસ,
ત્રાસ (વ્યાસ)

કેટલાક શબ્દો (૬) કેટલાક શબ્દો

૮-૪-૪૦૨	જેહ ^{cc}	(યાદશ)	જેહવું—જેવું
	તેહ	(તાદશ)	તેહવું—તેવું

તું ‘ હ ’ ઉચ્ચારણ થાય કેવી રીતે ? ‘ દ ’ અને ‘ હ ’ માં ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ભેદ
પણ સામ્ય નથી. મને લાગે છે. કે—

સંપદા—સંપયા—સંપય—સંપૃ.

વિપદા—વિવ્યા—વિવય—વિવૃ.

આપદા—આવયા—આવય—આવૃ

આ પ્રકારે ‘ સંપદ ’ વગેરે શબ્દો નીપજાવવા ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશેષ સંગત
ભાસે છે.

૧૯૭ પ્રસ્તુત ‘ ર ’ નો વધારો વૈદિક પ્રયોગોમાં પણ થયેલો છે ત્યારે પાણિનીય
સંસ્કૃતમાં એવા ‘ ર ’ વધારાવાળા પ્રયોગો ઉપલબ્ધ નથી. વૈદિકપ્રયોગો માટે જુઓ
પૃ. ૫૮ કંઠિકા [૧૭] પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાન.

૧૯૮ ‘ યાદશ ’ વગેરે ऊपरથી ‘ જેહ ’ ‘ જેહવું ’ કે ‘ જૈસા ’ પદ લાવવા માટે
નીચેનો ક્રમ સુષ્ટિત ભાસે છે :

	કેહ	(કીદશ)	કેહવું-કેવું
	एह	(ईदश)	एहवું-एवું
૮-૪-૪૦૩	जइस	(यादश)	जैसा
	तइस	(तादश)	तैसा
	कइस	(कीदश)	कैसा
	अइस	(ईदश)	ऐसा
૮-૪-૪૦૭	जेवई	(यावत्)	जेवहुं

{ यादश—जादिस—जाइस—जइस—जैसा वा जेसा
{ यादशकम्—जादिसयं—जाइसयं—जइसयं—जेसयं—जेहयं—जेहवું—जेवું

અહીં એક ઉચ્ચારણભેદ ધ્યાનમાં રાખવા જોવો છે અને તે એ કે, ‘ જેસા ’ વગેરેનો— ‘ જે ’માં રહેલો—‘ એ ’ વિશ્વત છે—પહોલો છે અને ‘ જેહવું ’ વગેરે નો ‘ એ ’ સંશ્રુત છે—સાંકલો છે.

{ तादश—तादिस—ताइस—तइस— तैसा वा तेसा
{ तादशकं—तादिसयं—ताइसयं—तइसयं—तेसयं—तेहयं—तेहवું—तेवું
{ कीदश—कीदिस—कीइस—कइस—कैसा वा केसा
{ कीदशकं—कीदिसयं—कीइसयं—कइसयं—केसयं—केहयं—केहवું—केवું
{ ईदश—ईदिस—ईइस—अइस—ऐसा वा एसा.
{ ईदशकं—ईदिसयं—ईइसयं—अइसयं—एसयं—एहयं—एहवું—एवું.

અહીં એ યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે યાદિસ, તાદિસ, કાદિસ, ઈદિસ વગેરે પ્રયોગો પાલિ પ્રાકૃતમાં મુપ્રતીત છે : જુઓ કચ્ચાયન—કિલ્લિધાન—કૃદંત વિધાન—કાંઠ ૬ સૂત્ર ૧૧. ત્યારે આર્ષપ્રાકૃતમાં જારિસ, તારિસ, કેરિસ, ઇલિસ પ્રયોગો પ્રચલિત છે.

૧૧૧. આચાર્ય હેમચંદ્ર યદ્-ય + એવહ । તદ્-ત + એવહ । હદમ્-હદ+એવહ । કિમ્-કિ + એવહ । એ રીતે જેવહ, તેવહ વગેરે પદોને સાધી જતાયે છે. સં. ‘ યાવત્ ’ વગેરેના ‘ વત્ ’ અંશનો ‘ એવહ ’ આદેશ કરીને તેમણે ‘ યાવત્ ’ વગેરેની સાથે ‘ જેવહ ’ વગેરેની સમાનતા સ્થાપિત કરી છે. સંભવ છે કે ‘ કિયત્ ’ ‘ યાવત્ ’ વગેરેનો ‘ યત્ ’ અને ‘ વત્ ’ કોઈ કાલે ‘ વહ ’ રૂપે બોલાતો હોય અને સાથે આશ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ બદલાઈ જતું હોય.

	તેવડ	(તાવત્)	તેવડું
૮-૪-૪૦૮	એવડ	(ઇયત્)	એવડું
	કેવડ	(કિયત્)	કેવડું
૮-૪-૪૩૫	એતુલું	(ઇયત્)	એટલું
	કેતુલ	(કિયત્)	કેટલું
	જેતુલ	(યાવત્)	જેટલું
	તેતુલ	(તાવત્)	તેટલું
	એતુલ	(એતાવત્)	એટલું
૮-૪-૪૧૩	અનાદસ	(અન્યાદશ)	અન્ય જેવું-બીજા જેવું
	અવરાઈસં	(,,)	અપર જેવું- ,,
૮-૪-૪૩૪	તુહાર	(ત્વદીય)	તારું
	અમ્હાર	(અસ્મદીય)	અમારું
	મહાર	(મદીય)	મારું

૨૦૦ આ શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના હેમચંદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે :

પ્રકૃતિ. પ્રત્યય.

ઇદમ્—ઇદ + એતુલ—એતુલ

કિમ્—કિ + એતુલ—કેતુલ

યદ્—ય-જ+ એતુલ—જેતુલ

તદ્—ત + એતુલ—તેતુલ

એતદ્—એત+ એતુલ—એતુલ

૨૦૧ હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘અન્યાદશ’ શબ્દનો ‘અવરાઈસ’ એવો આદેશ થાય છે. પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ‘અન્યા’ અંશનું ‘અન્ના’ પરિવર્તન શક્ય છે. ‘અન્ના’ દ્વારા ‘અવરા’ પરિવર્તનનો સંભવ નથી. માટે જેમ ‘અન્યાદશ’ શબ્દ છે. તેમ બીજો તેવા જ અર્થવાળો ‘અપરાદશ’ શબ્દ પણ હોવો જોઈએ. ‘અન્ય’ અને ‘અપર’ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે. એ ‘અપરાદશ’ શબ્દનું ‘અવરાઈસ’ ઉચ્ચારણ યુક્ત છે. એટલે ‘અન્યાદશ’ની સાથે ‘અવરાઈસ’ નો સંબંધ નથી પરંતુ ‘અપરાદશ’ સાથે છે.

કેટલાક નિપાતો (૭) કેટલાક નિપાતરૂપ દેશ્ય શબ્દો—

હેમચંદ્રે કલ્પેલાં પદો: અર્થ :

૮-૪-૪૨૧	વુન	(વિષ્ણુ)	વિષાદયુક્ત
	વુંત્ત	(ઉક્ત)	કહેલું
	વિચ્	(વર્ત્ત)	વચ્ચે—મારગમાં
૮-૪-૪૨૨	ધંધલ	(ઈંકેટ)	જાગડો
	વહિલું	(શીઘ્ર)	વહેલું—શીઘ્ર
	વિટ્ઠલ	(અસ્પૃશ્યસંસર્ગ)	વટાલ—અસ્પૃશ્યસંસર્ગ
	દ્રવક્ક	(ભય)	ડર—ભય
	અપ્પણ	} (આત્મીય)	આપણું
	અપ્પણડું		
	દ્રેહિ	(દૃષ્ટિ)	દૃષ્ટિ—નજર
	નિચ્છટ્ટ	(ગાઢ)	અસર કરે તેલું
	સડ્ડલ	(અસાધારણ)	અસાધારણ
	કોડ્ડ, કુડ્ડ,	(કૌતુક)	કોડ
	લેડ્ડ	(ક્રીડા)	ક્રીડા—ખેલ

૨૦૨ ‘વચ્+ત’ની દશામાં ‘વ’ નો ‘વુ’ થતાં ‘વુક્ત’ થાય અને એ દ્વારા ‘વુત્ત’ને સાધી શકાય અથવા ‘પ્રોક્ત-પોક્ત-પુત્ત-વુત્ત’ એમ બને.

૨૦૩

૨૦૪ ‘પથમિલ્લ’ (પ્રથમ) પદ સાથે ‘વહિલ્લ’ ને સરસાવી શકાય એમ છે.
પથમિલ્લ-પદમિલ્લ-પહિલ્લ-વહિલ્લ-પ્રથમણું-પહેલું-વહેલું-શીઘ્ર.

૨૦૫ સંસ્કૃત ‘ક્રીડા’ વા ‘ખેલા’ પદ સાથે ‘લેડ્ડ’ ને સરસાવી શકાય.
“ક્રીડા લેલા ચ કૂર્દનમ્”—અમર૦ નાટ્યવર્ગ કાં૦ ૧ શ્લો૦ ૩૩.

રવળ્ણ^{૩૦૬} (રમ્ય) રમ્ય—સુંદર
 ઢક્કારિ (અદ્ભુત) આશ્ચર્ય
 હેલ્લિ^{૩૦૭} (હે સલિ !) હે+આલિ !—હે સલિ !
 —અલિ !

જુઅંજુઅં (પૃથક્પૃથક્) જુદુંજુદું

૨૦૬ ‘રમ્ય’ અને ‘રવળ્ણ’ કરતાં ‘રમણ’ અને ‘રવળ્ણ’ એ બે શબ્દો વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે.

૨૦૭ હેમચંદ્ર ‘હે સલિ !’ શબ્દનો ‘હેલ્લિ’ શબ્દ બનાવવાની ભલામણ કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની રીતે જોતાં ‘હે સલિ’ અને ‘હેલ્લિ’ એ બે પદો વચ્ચે અક્ષરસામ્ય નથી તેથી ‘હે સલિ’ નું ‘હેલ્લિ’ થાય જ કેવી રીતે? ‘સલ્લી’ અર્થનો સૂચક ‘આલિ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. ‘હે+આલિ’ અને ‘હેલ્લિ’ એ બે વચ્ચે અર્થનું અને અક્ષરનું એમ બન્ને રીતે સમાનપણું પળ છે તેથી હે+આલિ’ ઝપરથી કોઈ રીતે ‘હેલ્લિ’ પદને લાવવું અધિક સુગમ જણાય છે.

અથવા

સં૦ એતત્—પ્રા૦ એત. એ ‘એત’ને સ્વાર્થિક ફલ્લ (૮-૨-૧૬૪) પ્રત્યય લગાડતાં ‘એતિલ્લ’ પદ થાય, તેનું બીજું ઉચ્ચારણ ‘એફલ્લ’ પણ થાય; એ ‘એફલ્લ’ ઝપરથી ભાષાનો ‘એલો’ શબ્દ આવેલો છે. એલો એટલે એ—પેલો. ‘એલા આમ આવ’ ‘એલી આમ આવ’ વગેરે વાક્યોમાં ‘એલા’ તથા ‘એલી’ નો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે. ‘હે+એફલી’—‘હેલ્લિ’ એ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત ‘હેલ્લિ’ ને સાધી શકાય.

૨૦૮ ‘પૃથક્-પૃથક્’ શબ્દનો આદેશ, ‘જુઅંજુઅં’ છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે. અક્ષરપરિવર્તનના નિયમો જોતાં કોઈ પણ રીતે ‘પૃથક્-પૃથક્’ નું ‘જુઅંજુઅં’ એવું રૂપાંતર સંભવે નહીં. હેમચંદ્રનું કથન માત્ર અર્થની દૃષ્ટિએ સંગત કરી શકાય. અક્ષરપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ તો ‘યુતંયુત’ શબ્દ દ્વારા ‘જુઅંજુઅં’ શબ્દ સાધી શકાય. હૈમઅનેકાર્થસંગ્રહ કાં૦ ૨ સ્તો૦ ૧૮૬ માં ‘પૃથક્’ અર્થનો વાદક ‘યુત’ શબ્દ હેમચંદ્ર નોંધે છે. “યુતઃ અન્વિતે પૃથક્” પ્રસ્તુત ‘યુત’ શબ્દ દ્વારા ‘એકમેક’ ‘અન્નમન્ન’ (હે૦ ૮-૩-૧) ની પેઠે ‘યુતંયુત’ ને સાધિએ તો તે દ્વારા ‘જુઅંજુઅં’ પદ સ્વાભાવિકપણે આવી શકે. પ્રસ્તુત ‘યુતંયુત’ કે ‘જુઅંજુઅં’ પદની સાથે તત્સમાનાર્થક ફારસી ‘જુદાજુદા’ શબ્દનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે કે કેમ એ જરૂર વિચારણીય છે.

નાલિઁ	}	(મૂઢ)	મૂઢ
વઢ			
નવૈૈ		(નવ)	નોઁલું-અનોલું
દડવડ		(અવસ્કન્દ)	ઠટ અથવા ધાડ—ધાડું
છુડુ		(યદિ)	જો
મન્મીસી		(મા મૈષીઃ)	ન બી—ભય ન પામ

૨૦૯ ‘નાલિઁ’ અને ‘વઢ’ એ બન્ને પદો ‘મૂઢ’ પદના સમાનાર્થી છે. તેમાં ‘નાલિઁ’ અને ‘મૂઢ’ વચ્ચે લેશ પળ અક્ષરસામ્ય નથી. એથી ‘નાલિઁ’ માટે મૂળરૂપે ‘મૂઢ’ પદને ન કલ્પાય. અનાર્ય—અનારિય—અનાલિય—નાલિઁ આ રીતે કદાચ ‘નાલિઁ’ પદ આવ્યું હોય. ભાષાનો ‘અનાડી’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઁ’ એ બન્ને સમાન અર્થના વાહક છે. અથવા “નાલીકઃ અઙ્ગે” ઇત્યાદિ કહીને આચાર્ય હેમચંદ્રે સં૦ ‘નાલીક’ શબ્દનો ‘અઙ્ગ—મૂર્લ’ અર્થ પળ નોંધેલો છે (અનેકાર્થ કાં૦ ૩ શ્લો૦ ૫૨) એ ઉપરથી એ સં૦ ‘નાલીક’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઁ’ એ બે વચ્ચે સરસામળી થઈ શકે એમ છે અને ‘મૂઢ’ તથા ‘વઢ’ એ બે વચ્ચે જે અક્ષરસામ્ય છે તે સ્પષ્ટ છે. એથી ‘વઢ’ ની સાધનામાં ‘મૂઢ’ પદનો ઉપયોગ કરવાનો બાધ નથી.

૨૧૦ ‘નૂતન’ ની પેટે ‘નવીન’ અર્થનો ચોતક સં૦ ‘નવ’ શબ્દ પળ છે. નવ+ક (ક—સ્વાર્થિક)—નવક. પ્રસ્તુત ‘નવક’ અને આ ‘નવલ્લ’ એ બે વચ્ચે વિશેષ સામ્ય છે.

૨૧૧ “સત્થાવત્થહં આલવણુ સાહુ વિ લોઽ કરેહ ।

આદન્નહં મન્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેહ ॥”

અર્થાત્ “લોકો, સ્વસ્થ અવસ્થાવાઙ્માઓને તો સારી રીતે બોલાવે ચલાવે છે પરંતુ સજ્જન તો તે કહેવાય કે જે દુઃખીઓને પળ અભયવચન દે” એ અર્થવાઙ્મા ઉપ્પ પદમાં ‘અભયવચન’ માટે ‘મન્મીસડી’ શબ્દ છે. હેમચંદ્ર ‘મા મૈષીઃ’ ક્રિયા-પદ સાથે પ્રસ્તુત ‘મન્મીસડી’ ને સરસાવે છે અને એ જ ક્રિયાપદ દ્વારા ‘મન્મીસા’ પદને સાધી બતાવે છે. મને લાગે છે કે મા + મીષા—મામીષા ‘મન્મીસા’ એ રીતે નામ દ્વારા પ્રસ્તુત ‘મન્મીસા’ નામને સાધવું વિશેષ યોગ્ય છે. મીતિ, મય અને મીષા એ ત્રણે શબ્દો ‘મય’ અર્થના સૂચક છે. એથી મા+મીષા દ્વારા ‘મન્મીસા’ ને સાધવાની રીત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પળ અબાધિત છે. ‘મન્મીસા’ ને સ્વાર્થિક ‘ડ’ લાગતાં ક્ષીલિંગી ‘મન્મીસડી’ પદ સાધવું મુલભ છે.

જાહિઠિઐ (યદ્ યદ્ દષ્ટ તત્ તત્) જે જે જોયું તે તે
તરફ રાચવાની વૃત્તિ

અનુકરણ શબ્દો (૮) શબ્દાનુકરણ

૮-૪-૪૨૩ હુહુરુ ‘હુહુહુ-હહહ’ શબ્દનું અનુકરણ
કસરક ધ્વાતી વક્તે ‘કચરક કચરક’
ચેષ્ઠાનુકરણ યતા ધ્વનિનું અનુકરણ
ઘુઘિઝ વાંદરાના જેવી ચપલ્તાવાળી
ચેષ્ઠાનું અનુકરણ

ઉઠ્ઠૃર્ઘૈસ ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ—ઝઠ્ઠવું અને વેસવું ક્રિયાનું અનુકરણ

પાદપૂરકો (૯) અર્થ વિનાના પાદપૂરક પદો

૮-૪-૪૨૪ ઈં

૨૧૨ સં. યદ્ + દષ્ટિ + કા = યદ્દષ્ટિકા—પ્રા॰ જહિઠિઐ. પ્રસ્તુત ‘જાહ-
ઠિઐ’ અને પ્રા॰ ‘જહિઠિઐ’ વચ્ચે સરસામણી કરી શકાય એમ છે.

૨૧૩ ‘એહિરેયાહિરા’ એવું એક સંસ્કૃત પદ છે. એહિ રે—(રે આશ)
યાહિ રે—(રે જા) જે ક્રિયામાં ‘રે! આશ, રે! જા’ એવું વારંવાર કહેવું
પડે તે ક્રિયાનું નામ ‘એહિરેયાહિરા’ ક્રિયા કહેવાય. આ શબ્દમાં બે ક્રિયાપદોનો
સમાસ થયેલો છે જે અપવાદરૂપ છે. ‘મયૂરવ્યસકેત્યાદયઃ’ (૩-૧-૧૧૬
દૈમ॰) એવું સૂત્ર એવા વધા અપવાદભૂત સમાસો માટે છે. માણનો ‘આશરોઆશરો’
કે ‘અશરજવર’ શબ્દ ઉપક ‘એહિરેયાહિરા’ નો અર્થ ઠીક રીતે બતાવે છે. જેમ
‘એહિરેયાહિરા’ શબ્દ ક્રિયાપદોનો બનેલો છે તેમ પ્રસ્તુત ‘ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ’ શબ્દ પણ
બે ક્રિયાપદો દ્વારા સધાયેલો છે. જે ક્રિયામાં ‘ઝઠ્ઠ’ અને ‘વેસ’ એમ વારંવાર
બોલવું પડે વા કરવું પડે તે ક્રિયાનું નામ ‘ઝઠ્ઠ-ર્ઘૈસ’ છે. ‘ઝઠ્ઠ’ ‘ઝવવિસ’ इति
यस्यां क्रियायां सा ‘ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ’ ક્રિયા—‘ઝઠ્ઠ’ એટલે ઝઠ-ઝમો થા, ‘ઝવવિસ’ એટલે
વેસ-વેસી જા. એમ બોજા પુરુષના એકવચનરૂપ ‘ઝઠ્ઠ-ઝવવિસ’ એ બે ક્રિયાપદો દ્વારા
પ્રસ્તુત ‘ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ’ શબ્દને સાધવાનો છે. ‘ર્ઘૈસ’ એ ‘ઝવવિસ’ નું જ ઉચ્ચારણાંતર
છે. સં. ઉત્તિષ્ઠ + ઉપવિશ—પ્રા॰ ઝઠ્ઠ + ઝવવિસ—ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ—ઝઠ્ઠૃર્ઘૈસ.

૨૧૪ “પુરુષ એવંદ મિં સર્વં યદ્ ભૂતં યન્ન ભાવ્યમ્”—શ્વેતાશ્વરોપ॰ ૩, ૧૫૧.

“ ‘મિં’ इति वाक्यालंकारे ”—(આશ્વકટીકા પૃ॰ ૨૪૪ આ॰ સ॰)

ઉપક ‘મિં’ અને પ્રસ્તુત ‘ઈં’ વચ્ચે તુલના કરી શકાય એમ છે.

	खाइं		
अव्ययो	(१०) अव्ययो		
८-४-४०१	केम	(कथम्)	केम
	किम		
	किह		
	किध		
	जेम ^{१५}	(यथा)	जेम
	जिम		
	जिह		
	जिध		

૨૧૫ ‘થા’ અને ‘મ’ વચ્ચે કશું જ સામ્ય નથી તેથી ‘થા’ નો ‘મ’ બોલ્પ્રય જ કેમ? એ જોતાં ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ‘યથા’ દ્વારા ‘જેમ’ સાધી શકાય તેમ નથી. ‘યથા’ નો અર્થ જોતાં મને લાગે છે કે સં. ‘યદ્ + ઇવ—’ યદિવ પ્રા. જઈવ—જઈવૈ—જઈમ.—જેમ. આ પ્રકારે ‘જેમ’ ને સાધવામાં આવે તો અર્થ અને અક્ષરપરિવર્તન એ બન્ને પ્રકારે કશું બાધક જણાતું નથી. ‘યથા’ એટલે જે પ્રકારે—જે રીતે, ‘યદિવ’ એટલે જેની પેઠે—જે રીતે—(યત્—એટલે જે. ઇવ—પેઠે.) આ જ પ્રકારે—

તદ્ + ઇવ—તદિવ—તઈવ—તઈવૈ—તઈમ—તેમ.

ક + ઇવ—કઈવ—કઈવૈ—કઈમ—કેમ. વગેરેને પણ સાધી શકાય.

अथवा

यद् + एवं—यदेवं—जएवं—जएवै—जेवै—जेम.

तद् + एवं—तदेवं—तएवं—तएवै—तेवै—तेम.

क + एवं—कएवं—कएवै—केवै—केम. એ રીતે પણ સાધી શકાય.

यदेवं एटले जे आ रीते.

तदेवं—ते आ रीते.

कएवं—शी रीते.

	તેમ તિમ તિહ તિધ	}	(તથા)	તેમ તિમ
૮-૪-૪૦૪	જેત્યું ^{૧૬} જતુ	}	(યત્ર)	જ્યાં
	તેત્યુ તતુ	}	(તત્ર)	ત્યાં
૮-૪-૪૦૫	કેત્યુ એત્યુ		(કુત્ર) (અત્ર)	ક્યાં અહીં
૮-૪-૪૦૬	જામ જાઝં જામહિં	}	(યાવત્)	જ્યાંસુધી
	તામ તાઝં તામહિં	}	(તાવત્)	ત્યાંસુધી
૮-૪-૪૦૯	અવરોપર		(અપરસ્પર)	પરસ્પર-અરસ્પરસ

૨૧૬ 'જહિં' અને 'જેત્યુ' એ બન્ને પદોનો અર્થ 'જ્યાં' (યત્ર) છે. વર્તમાન ગુજરાતીમાં 'જહિં' અને તેનું ઉચ્ચારણાંતર 'જઈ' પ્રચલિત છે ત્યારે પંજાબીભાષામાં 'જિત્યે' અને મારવાડી ભાષામાં 'જઠે' એ બન્ને 'જ્યાં' અર્થના વાહક છે અને તે બન્ને પ્રસ્તુત 'જેત્યુ' નાં ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે અને 'જેત્યુ' પદ પણ સં. યત્ર પ્રા. જત્ય સાથે સરસાવી શકાય એવું છે.

૨૧૭ હેમચંદ્ર, 'પરસ્પર' શબ્દની આદિમાં 'અ' ઝમેરી પ્રસ્તુત 'અવરોપર'ને સાથે છે. મને લાગે છે કે એમ કરવા કરતાં 'અપર' અને 'પર' એ બે શબ્દો દ્વારા 'અવરોપર' શબ્દને સાધવો એ સુગમતાવાળી રીત છે.

८-४-४१४	प्राउ प्राइव प्राइम्ब पमिम्ब	}	(प्रायः)	प्रायः-प्राये
८-४-४१५	अनु अन्नह	}	(अन्यथा)	बीजी रीते
८-४-४१६	कउ कहन्तिहु	}	(कुतः)	क्यांथी
८-४-४१७	तो	{	((ततः) (तदा)	तेथी त्यारे
८-४-४१८	एम्ब पर समाणु ध्रुवु मं मणाउ	(एवम्) (परम्) (समम्) (ध्रुवम्) (मा) (मनाक्)	ऐम् पण साथे ध्रुव मा मणा	
८-४-४१९	किर अहवइ दिवे सहुं नाहिं	(किल) (अथवा) (दिवा) (सह) (नहि)	निश्चय अथवा दिक्स साथे नहीं	

२१८ एतद्+एवम्-एतदेवम्-प्रा० एअएवं-एअएवँ-एवँ-एम । एतद्-ए,
एवम्-एम. जुओ टिप्पण २१५

૮-૪-૪૨૦	પષ્છહ	(પશ્ચાત્)	પછી
	એવ્વહ	(એવમેવ)	એમ જ
	જિ ^{૨૧૧}	(એવ)	જ
	એવ્વહિં	(શ્દાનીમ્)	હમણાં
	પષ્વલિત્	(પ્રત્યુત)	આમ નહીં ને આમ
	એત્તહે	(ઇતસ્)	અહીંથી
૮-૪-૪૨૬	પુણુ	(પુનઃ)	વઢી
	વિણુ	(વિના)	વળ-વિના
૮-૪-૪૨૭	અવસેં	(અવસ્યમ્)	અવસ્ય
	અવસ		
૮-૪-૪૨૮	એક્કસિ	(એકશઃ)	એકવાર
૮-૪-૪૩૬	એત્તહે	(અત્ર)	અહીં
	તેત્તહે	(તત્ર)	તહીં
	જેત્તહે	(યત્ર)	જહીં
	સવ્વેત્તહે	(સર્વત્ર)	સર્વત્ર-બધે
	કેત્તહે	(કુત્ર)	કહીં
૮-૪-૪૪૪	^{૨૨૫} ન	(ન)	હવ-પેટે
	નત્		
	નાહ		
	નાવહ		
	જણિ		
	જણુ		
			હવ-પેટે-જાણે

૨૧૧ અવેસ્તાની ભાષામાં ‘હિ’ ને બદલે ‘જી’ બોલ અનેકસ્થાલે (સ્ત્રો. ૫૦. ૩૫, ૧૧૫, ૨૪૧,) વપરાયો છે. પ્રસ્તુત ‘જિ’ અને અવેસ્તાનો ‘જી’ એ બન્ને કદાચ એકમૂલક હોય. પ્રાકૃતભાષામાં ‘હિ’ ના અર્થે ‘વિહ’ પદ વપરાય છે. ‘જિ’ ‘જી’ અને ‘વિહ’ એ ત્રણેમાં ઘણી સમાનતા છે.

૨૨૦ ‘ન’ સાથે સરસાવી શકાય એવો ‘પેટે’ અર્થનો ‘ન’ શબ્દ વેદમાં પણ વપરાયો છે. જુઓ ૫૦. ૭૪ કંઠિકા [૫૧]

૮-૪-૪૪૫ (૧૧) શબ્દોની જાતિ વ્યવસ્થિત નથી એટલે નર-જાતિનો શબ્દ નાન્યતરમાં પળ વપરાય છે, નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નરજાતિમાં પળ વપરાય છે. નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નારીજાતિમાં પળ આવે છે.

(કુમ્ભાઃ)	નર૦	નાન્યત૦	કુમ્ભઈ
(અન્નાણિ)	નાન્યત૦	નર૦	અબ્મા
(અન્નાણિ)	„	નારી૦	અન્ન ^{૩૩૩} ડી
(શાખાઃ)	નારી૦	નાન્યત૦	ડોલ ^{૩૩૩} ઈ

૮-૪-૪૪૭ (૧૨) ક્રિયાપદમાં વપરાયેલા વર્તમાનકાલના પ્રત્યયો ભૂતકાલને સૂચવે છે અને ભૂતકાલના પ્રત્યયો વર્તમાનકાલને સૂચવે છે.^{૨૨૪}

૮-૪-૪૪૬ (૧૩) શૌરસેની ભાષામાં જે જે વિધાનો સૂચવ્યા છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં, આ ભાષામાં પળ સમજવાનાં છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે શૌરસેની ભાષામાં જે યાસ વિધાનો બતાવ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ‘ત’ નો ‘દ’, ૨ ‘ન્ત’ નો ‘ન્દ’, ૩ ‘ર્ય’ નો ‘ર્ય’ કે ‘ઝ’, ૪ ‘થ’ નો ‘ધ’ કે ‘હ’ ૫ ‘હ’ અવ્યયના ‘હ’ નો

૨૨૧ જુઓ પૃ૦ ૭૦ [૪૧]

૨૨૨ ભાષાનો ‘આંતરડી’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘અન્નરડી’ એ બન્ને તદ્દન સમાન છે. ‘અન્નરડી’ એટલે આંતરડાં.

૨૨૩ ભાષાનો ‘ઢાઢાં’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘ઢાલઈ’ એ બન્ને પદો બન્ને સર્વથા સમાનતા છે. મૂલ “દલ વિશરણે” અર્થાત્ ‘દલ’ ધાતુ દ્વારા એ શબ્દ સઘાયો છે.

૨૨૪ જુઓ પૃ૦ ૫૩ [૫] તથા પૃ૦ ૭૦ [૪૧]

વિકલ્પે ‘ધ’ અને બીજા પુલ્લના બહુવચનને સૂચવતા ‘હ’ પ્રત્યયને બદલે વિકલ્પે ‘ધ’.

ઉક્ત પાંચ વિધાનોમાંનું પહેલું અને ચોથું વિધાન તો હેમચંદ્રે પોતે અહીં સ્વીકારેલું જ છે.—(જુઓ વ્યંજનપરિવર્તન ‘શૌરસેનીવત્’ નિયમ ૩ પૃષ્ઠ ૧૮૯ કધિદ, સવધ) શૌરસેનીનાં સૂત્રનો આશય વિધાનો ઉપરાંત સાધારણ પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો તેમણે બતાવ્યાં છે તે પળ પ્રસ્તુત ભાષામાં ઇષ્ટ છે. એ હકીકત આ “શૌરસેનીવત્” (૮-૪-૪૪૬) સૂત્ર સૂચવે છે. કારણ કે શૌરસેનીનાં પ્રકરણમાં “શેષં પ્રાકૃતવત્” (૮-૪-૨૮૬) એવું કહી આવ્યા છે.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ માગધી, પૈશાચી કે ચૂલ્લિકાપૈશાચી સાથે હેમચંદ્રે બતાવેલી પ્રસ્તુત અપભ્રંશનું સામ્ય નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને શૌરસેની સાથે છે, એવો આશય આ “શૌરસેનીવત્” સૂત્રનો છે. વળી, આ સૂત્રદ્વારા કોઈ એવું વિધાન કરે કે હેમચંદ્રે બતાવેલું અપભ્રંશ, શૌરસેની—અપભ્રંશ છે તો તે બરાબર નથી.

હેમચંદ્ર, પોતાના સમયની લોકવ્યાપક ભાષાનું વ્યાપક વ્યાકરણ બનાવે છે. એટલે તેમના સમયમાં પ્રવર્તતી વ્યાપક ભાષાનાં જે જે વ્યાપક લક્ષણો છે તે, તેમણે સૂચવ્યાં છે. પરંતુ તેમણે શૌરસેન અપભ્રંશ, પૈશાચ અપભ્રંશ વગેરે કોઈ એકદેશીય ભાષાનાં લક્ષણો સૂચવવા પ્રયાસ કર્યો હોય એવું સૂચન તેમના વ્યાકરણમાંથી મળતું નથી. તેમને કોઈ એકદેશીય ભાષા જ ઇષ્ટ હોત તો “સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોઽપભ્રંશે”—(૮-૪-૩૨૯) સૂત્રમાં તેઓ ‘અપભ્રંશ’ એવો સામાન્ય શબ્દ જ ન મૂકત; કિન્તુ કોઈ વિશેષ શબ્દનું સૂચન કરત. વળી, એ સૂત્રની વૃત્તિમાં “‘પ્રાયઃ’—પ્રહણાત્ પસ્ય અપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ કાર્યં ભવતિ” એવી ભલામણ પણ ન કરત.

આ૦ હેમચંદ્ર ગુજરાતી છે એટલે તેઓ પોતે રચેલા વ્યાકરણમાં વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાયેલી એવી પોતાના સમયની અને પોતાના પ્રદેશની ભાષાનાં વ્યાપક લક્ષણો આપે એ સ્વાભાવિક છે અને એમ છે માટે તેમનાં એ લક્ષણોને વર્તમાન ગુજરાતીની અપેક્ષાએ ઝગતી ગુજરાતીનાં લક્ષણો કહું છું. વળી, તેમણે રચેલાં ઉક્ત પદ્યો અને બીજાં ઉદાહરણોથી પણ એમ જણાઈ આવે છે કે તેઓ પોતાના સમયની ગુજરાતી ભાષાને સમજાવી રહ્યા છે જેને મેં અહીં ‘ઝગતી ગુજરાતી’ નામ આપ્યું છે. હેમચંદ્ર બીજા કોઈ અપભ્રંશોનો નિષેધ નથી કરતા પરંતુ તે બાબત કશી ચર્ચા પણ નથી કરતા, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

નામવિભક્તિ (૧૪) નામની વિભક્તિઓ

અકારાન્ત નામ—નરજાતિ

એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા ૩, ^{૨૨૫} ઓ,૦	૦ { ૮-૪-૩૩૧ ૮-૪-૩૩૨
દ્વિતીયા ૩, ૦	૦ [૮-૪-૩૩૧
તૃતીયા ૬, ^{૨૨૬} ં	હિં, ઈહિં { ૮-૪-૩૩૩ ૮-૪-૩૪૨ ૮-૪-૩૪૭ ૮-૪-૩૩૫

૨૨૫ નાનકો, રેવલો, ઘોઢો, ગધેઢો, બાજરો વગેરે પ્રયોગોમાં જે અંતિમ ‘ઓ’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે. જ્યાં ૦ છે ત્યાં પ્રત્યયનો લોપ સમજાવાનો છે. માળસ, કુંભાર, હુદાર વગેરે રૂપો હ્રસ્વ પ્રત્યયવાળાં છે.

૨૨૬ મેં, તૈં, તેણે, માળસે વગેરે તૃતીયા વિભક્તિવાળાં રૂપોમાં જે અંતિમ ‘ં’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે. કેળે, જેળે, ણે વગેરેમાં ‘ણ’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

ચતુર્થી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં, ૦	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
પશ્ચમી હુ, હે	હું	{ ૮-૪-૩૩૬ ૮-૪-૩૩૭
ષષ્ઠી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
સપ્તમી ડ, ઈં	હિં	{ ૮-૪-૩૩૪ ૮-૪-૩૪૭
સંબોધન ડ, ઓ, ૦	હો, ૦	[૮-૪-૩૪૬

૮-૪-૩૩૦ (૧૫) '૦' ઇટલે અનેક પ્રયોગોમાં નામને પ્રથમા,

૮-૪-૩૪૪-૩૪૫ દ્વિતીયા, ચતુર્થી, ષષ્ઠી અને સંબોધનની વિભક્તિઓ નથી લાગતી પરંતુ તે તે વિભક્તિઓમાં નામનો અંતિમ દીર્ઘ સ્વર માત્ર હસ્વ થાય છે અથવા હસ્વ સ્વર માત્ર દીર્ઘ થાય છે :

	પ્ર૦ ગુ૦	સં૦
'ઢોલ'નું ઢોલ્ય પ્ર૦ ૧૦	(ઢોલ)	ધવૈલ
'રેહા'નું રેહ ,,	(રેહ)	રેહા
'ઘોડ'નું ઘોડા પ્ર૦ બ૦	(ઘોડા)	ઘોટકે
'વગા'નું વગા દ્વિ૦ ૧૦	(વાગ-ચોકડું)	વગ્ગા

૨૨૭ કૂવે, ઘરે, ઢરિ૧ ઢગેરે સપ્તમી વિભક્તિવાઙ્ઙાં રૂપોમાં ઝે અંતિમ '૧' છે તે ઝ આ પ્રત્યય છે.

૨૨૮ મૂઙ 'ઘવ' ઇટલે પતિ-ધળી. ઘવ+ઁઙ્ઙ-('ઁઙ્ઙ' સ્વાર્થિક) ઘવુઙ્ઙ-ઘઁઙ્ઙ-ઘઁઙ્ઙ-ઘોઙ્ઙ-ઘોઙ્ઙ. ૧વો પરિવર્તનક્રમ ઢાસે છે.

૨૨૯ 'ઘોટક' નો 'ઓ' સંઘૃત છે ત્યારે તે ઢ્વારા સધાયેલ 'ઘોડા' નો 'ઓ' વિઘૃત છે. ઢઙ્ઙી, 'ઘોઙ્ઙિયું' નો 'ઓ' સંઘૃત છે. આ રીતે ૧ક ઝ શઙ્ઙ્ઙના સ્વરમાં ઁચારણની વિવિધતા ધ્યાનમાં રાસવા ઝેઙ્ઙી છે.

(૧૬) વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો લગતાં નામનો અંતિમ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે: દેવસુ, દેવાસુ

(૧૭) ૮-૪-૩૩૫ ત્રીજીના બહુવચનનો પ્રત્યય લગતાં નામના અંતિમ ‘અ’ નો વિકલ્પે ‘એ’ થાય છે: દેવહિં દેવાહિં, દેવેહિં

(૧૮) ૮-૪-૩૪૫ કેટલાક પ્રયોગોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિમાં મૂળ લુપ્તવિભક્તિ નામ જ વપરાય છે. જેમકે; ગય (ગજ-ગજાનામ્)

(૧૯) ૮-૪-૪૨૨ સંબંધ બતાવવા માટે ગમે તે પદની પછી સંબંધસૂચક ‘તણ’ અને ‘કેર’ શબ્દો પણ વપરાય છે: પ્રત્યયો જસુ—કેરડું (જસ—કેરું—જેનું) અમ્હહં—તણા

(અમતણા—અમારા)

(૨૦) ૮-૪-૪૨૫ ‘તે માટે’ એવો અર્થ બતાવવા સારુ ગમે તે પદની પછી ‘કેહિં’, ‘તેહિં’, ‘રેસિ’, ‘રેસિ’, અને ‘તણેણ’ એ પાંચમાંનો ગમે તે એક શબ્દ મૂકાય છે:

તડ કેહિં—(તારા માટે)

અન્નહિ રેસિ—(અન્યને માટે)

વડત્તણહો તણેણ—(વડાઈને માટે)

સર્વાદિશબ્દ (૨૧) સર્વાદિ શબ્દ.

૮-૪-૩૬૬	સાહ સૈવ્વ	} (સર્વ)	વ૦ ૩૦
૮-૪-૩૬૫	આય		સહુ, સૌ
		(ઇદમ્)	આ, આય

૨૩૦ ભાષાના સર્વ (હિન્દી) અને સડ કે સાડ (ગુજરાતી) શબ્દની સાથે પ્રસ્તુત ‘સવ્વ’ અને ‘સાહ’ની સરસામણી સુઘટમાન છે.

૨૩૧ ભાષાનો ‘આ’ અને પારસીલોકમાં બોલાતો ‘આય’ એ બન્ને શબ્દની સાથે પ્રસ્તુત ‘આય’ નું વિશેષતઃ સામ્ય છે.

૮-૪-૩૬૭	કૈવળ કાઈ ક	}	(કિમ્)	કોળ કાઈ કો, ક્યો

અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દોને લાગતી વિશેષ વિભક્તિઓના પ્રત્યય—

૮-૪-૩૫૫ પશ્ચમી એક૦ હાં—જહાં, તહાં, કહાં (જ્યાંથી, ત્યાંથી, ક્યાંથી)

૮-૪-૩૫૬ ,, ,, રહે—(‘ક’ અને ‘કવળ’ ને જ લાગે છે) કિહે, જિહે (કૈ૩૩થી, જૈ૩૩થી)

૮-૪-૩૫૭ સતમી એક૦ હિં— સવ્વહિં, સવ્વાહિં

૮-૪-૩૫૮ ષષ્ઠી એક૦ આસુ (‘જ’, ‘ત’, ‘ક’, અને ‘કવળ’ ને જ લાગે છે)

જાસુ	}	તાસુ	}	કાસુ	}
જસ્સ		તસ્સ		કસ્સ	
જાસ		તાસ		કાસ	

શેષ પૂર્વવત્

(૨૨) વિશેષ રૂપાલ્પ્યાન

પ્ર૦ એક૦ } ધ્રુ૩૩, જુ, જં (યત્) ૮-૪-૩૬૦ (જે)
દ્વિ૦ એક૦ }

પ્ર૦ એક૦ } ત્ર૩૪, સુ, તં (તત્) ,, (તે)
દ્વિ૦ એક૦ }

૨૩૨

૨૩૩ ‘યત્’ નું ‘જં’ ઉચ્ચારણ તો સુઘટ છે પરંતુ ‘ધ્રુ’ ઉચ્ચારણ કેમ થયું? એ સમજાતું નથી. કદાચ ‘ધ્રુ’ ઉચ્ચારણનું મૂલ પ્રસ્તુત ‘યત્’ નહીં કિન્તુ બીજું કોઈ પદ હોય. અહીં ‘ધ્રુ’ અને ‘જં’ બન્ને સમાનાર્થક હોઈ હેમચંદ્ર સાથે જળાવેલાં હોય.

૨૩૪ ‘તત્’ ના ‘તં’ ઉચ્ચારણમાં વધારાનો ‘ર’ ઝમેરાવાથી ‘ત્રં’ ઉચ્ચારણ નીપજ્યું છે. આવો ‘ર’ નો વધારો પ્રાચીન ભાષામાં સ્વાભાવિક છે. જુઓ પૃ૦ ૫૮ કંઠિકા [૧૭].

પ્ર૦	અક૦,	દ્વિ૦	અક૦	ઇમુ નાન્યતર-(ઇદમ્)	૮-૪-૩૬૧
"	"	"	"	૧હો ^{૨૩૫} નરીજાતિ-(અષા, અતામ્)	૮-૪-૩૬૨
				વ૦ ગુ૦ ૧હ, ૧	
"	"	"	"	૧હ નારીજાતિ-(અષા, અતામ્)	
				વ૦ ગુ૦ ૧હ, ૧	
"	"	"	"	૧હ નાન્યતરજાતિ (અતત્)	
				વ૦ ગુ૦ ૧હ, ૧	
પ્ર૦	વ૦ ,	દ્વિ૦	વ૦	૧હ નર૦	{ અતે, અતાન્ } ૮-૪-૩૬૩
				નારી૦	{ અતાઃ
				નાન્ય૦	{ અતાનિ } વ૦ ગુ૦ ૧, ૧ય.
"	"	"	"	૧હો ^{૨૩૬} નર૦	{ અમી, અમૂન્ } ૮-૪-૩૬૪
				નારી૦	{ અમઃ
				નાન્ય૦	{ અમૂનિ } વ૦ ગુ૦ ૧૦, ૧૦હ

(૨૩) તુમ્હ- (યુષ્મદ્)

૧૦ વ૦

વ૦ વ૦

પ્ર૦	તુહં (તું)	તુમ્હે તુમ્હં (તમે, તમો)	{ ૮-૪-૩૬૮ ૮-૪-૩૬૯
૮-૪-૩૭૦	દ્વિ૦ પઈ, તઈ	તુમ્હે, તુમ્હં	[૮-૪-૩૬૯
"	તૃ૦ પઈ, તઈ (તેં)	તુમ્હેહિં (તમેં, તમોએ)	[૮-૪-૩૭૧

૨૩૫ ભાષામાં ત્રણે જાતિમાં '૧' કે '૧હ' શબ્દ પ્રચલિત છે.

૨૩૬ ભાષાનો 'ઓ' શબ્દ અને પ્રસ્તુત 'ઓહ' બન્ને સમાન છે. 'ઓ પેલો ધાબ્યો' એવા પ્રયોગોમાં 'ઓ' શબ્દ વપરાય છે અને તે દૂરતાના કે પરોક્ષપણાના ભાવનો સૂચક છે. સંસ્કૃતનો 'અદસ્' પણ એ જ ભાવનો દ્યોતક છે.

૮-૪-૩૭૨	ચ૦ તડ, તુજ્ઞ, તુધ (તુજ)	તુમ્હં [૮-૪-૩૭૩
,,	પ૦ તડ, તુજ્ઞ, તુધ	તુમ્હં ,,
	ષ૦ તડ, તુજ્ઞ, તુધ	તુમ્હં ,,
	સ૦ પં, તં	તુમ્હાસુ [૮-૪-૩૭૪

(૨૪) અમ્હ—(અસ્મદ)

પ૦ બ૦

૮-૪-૩૭૫	પ્ર૦ હડં (હું) અમ્હે, અમ્હં (અમે, અમો)	[૮-૪-૩૭૬
૮-૪-૩૭૭	દ્વિ૦ મં અમ્હે, અમ્હં	
	તૃ૦ મં (મેં) અમ્હેહિં (અમેં, અમોએ)	[૮-૪-૩૭૮
૮-૪-૩૭૯	ચ૦ મહુ, મજ્ઞુ	અમ્હં [૮-૪-૩૮૦
	પ૦ મહુ, મજ્ઞુ	અમ્હં
	ષ૦ મહુ, મજ્ઞુ (મુજ, મજ)	અમ્હં
	સ૦ મં	અમ્હાસુ [૮-૪-૩૮૧

અકારાંત નાન્યતર (૨૫) અકારાન્ત નામ નાન્યતર જાતિ—

૮-૪-૩૩૧	પ્ર૦ પ૦ } ડ કુખ્ડ (કુખ્ડમ્)	
	દ્વિ૦ પ૦ }	

૮-૪-૩૫૩	પ્ર૦ બ૦ } ઙ કુંડં, કુંડાં (કુખ્ડાનિ)	
	દ્વિ૦ બ૦ }	
		વ૦ ગુ૦ કુંડાં

(૨૬) ‘ક’ છેડાવાલું નામ નાન્યતર જાતિ

૮-૪-૩૫૪	પ્ર૦ પ૦ ડ કુંડં (કુખ્ડકમ્) કુંડં	
	દ્વિ૦ પ૦ ,,	

શેષ નરજાતિ પ્રમાણે.

૨૩૭ ભાષામાં વપરાતાં કેહું, કોહું, કાહું વગેરે અંતમાં ‘ડ’ વાળા શબ્દો પ્રસુત ‘કુખ્ડં’ સાથે સરસાવી શકાય એવા છે.

इकारांत उकारांत नाम (२७) इकारान्त अने उकारान्त नरजाति

	ए०	ब०
प्र०	० ^{२३८}	०
द्वि०	०	०
८-४-३४३	तृ० एं, ^{२३९} ण	हिं
	च० ०	हुं, हं [८-४-३४०
	पं० हे	हुं [८-४-३४१
	ष० ०	हुं, हं [,,
८-४-३४१	स० हि	हुं हिं [८-४-३४०

(२८) ‘ ० ’ પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂળ નામ જ વપરાય છે અને મૂળ નામના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ થઈને પણ વપરાય છે.

कइ, कई (कवि: कवय:) व० गु० कवि, कविओ. भाणु, भाणू (भानु:, भानव:) व० गु० भाण, भानु, भानुओ.

(२९) ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચનમાં પણ એ જ રીતે વપરાય છે :—कइ, कई (कवे:) भाणु, भाणू (भानो:)

(૩૦) નામ-इकारांत उकारान्त-नान्यतर जाति

ए०	ब०
०	इं-वारि-वारीइं, वारिइं
	महु-महुइं, महुइं

શેષ इकारान्त नरजाति प्रमाणे.

૨૩૮ ચાહુ ગુજરાતીમાં इकारांत પ્રથમા ‘રવિ,’ ‘હરિ’ એ રીતે થાય છે.

૨૩૯ ‘हरिएं,’ ‘रविएं’ એ રીતે તૃતીયા વિભક્તિ ચાહુ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

નારીજાતિ નામ (૩૧) આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત
અને ઉકારાંત નારીજાતિ

	ए०	ब०	
	प्र० ० ^{२४०}	उ, ओ, ०	[८-४-३४८
	द्वि० ०	उ, ओ, ०	
८-४-३४९	तृ० ऐ ^{२४२}	हिं	
	च० हे, ०	हु, ०	[८-४-३५०
			[८-४-३५१
	पं० हे	हु	
	ष० हे, ०	हु, ०	
८-४-३५२	स० हि,	हिं	
	सं० ०	हो, ०	

(૩૨) વિશેષ રૂપાલ્યાન

ष०	का—कहे	(कस्याः)	[८-४-३५९
	ता—तहे	(तस्याः)	
	जा—जहे	(यस्याः)	

ક્રિયાપદ વિભક્તિ (૩૩) ક્રિયાપદને લગતી વિભક્તિઓ

૨૪૦ भाषामां पण माळ, नदी, रात, वऊ, बुद्धि वगैरे प्रयोगो प्रचलित छे,
जेथो लुप्तविभक्तिवाळ्य छे.

૨૪૧ भाषामां प्रतीत गाईओ, नदीओ के नदीयो, नदीयुं वगैरे प्रयोगोमां अंते
जोडायेला ओ, यो के युं ए त्रणेनी साधनाना मूलमां प्रस्तुत 'ओ' के 'उ' होवानुं
मुचटमान देखाय छे.

૨૪૨ भाषामां प्रचलित वऊए, गाईए, भेंशे वगैरे तृतीयाविभक्तिवाळा प्रयोगोनो
अंतिम 'ए' अने प्रस्तुत 'ए' प्रत्यय ए वने तइन समान छे.

વર્તમાનકાલ

૧ક૦

૧હ૦

- ૮-૪-૩૮૫ ૧. પુ૦ ડં, મિ.^{૨૪૩} હું, મ, મુ, મો [૮-૪-૩૮૬
 ૮-૪-૩૮૩ ૨. પુ૦ હિ, સિ, સે. હ, હ, ધ, ઇત્યા [૮-૪-૩૮૪
 ૩. પુ૦ દિ, દે, ઇ, એ. હિં, ન્તિ, ન્તે, હે [૮-૪-૩૮૨

(૩૪) ભવિષ્યકાલ

વર્તમાનકાલના પ્રત્યયોને શરૂઆતમાં ‘સ’ કે ‘સ્સ’ લગાડવાથી તે પ્રત્યયો ભવિષ્યકાલમાં વપરાય છે.

સ્સડં, સડં ^{૨૪૪}	સ્સહું, સહું	[૮-૪-૩૮૮
સ્સહિ, સહિ ^{૨૪૫}	સ્સહુ, સૈહું ^{૨૪૬}	
સ્સૈં, સૈ	સ્સહિં, સહિં વગેરે.	

શેષ પ્રાકૃત પ્રમાણે.

૨૪૩ ભાષામાં વપરાતાં કરં છું, બોલં છું, કહું છું વગેરેનો અંતિમ ‘ડં’ અને પ્રસ્તુત ‘ડં’ એ બન્ને તદ્દન સમાન છે.

૨૪૪ ભાષામાં વપરાતાં પ્રથમ પુ૦ એ૦ કરીશ, પ્રથમ પુ૦ બ૦ કરીશું ક્રિયાપદો અને પ્ર૦ એ૦ કરિસ્સડં, પ્ર૦ બ૦ કરિસ્સહું ક્રિયાપદો એ બન્ને વચ્ચે નિકટની સમાનતા છે અર્થાત્ ‘કરીશ’, ‘કરીશું’ માં અંતે રહેલા ‘ઈશ’ અને ‘ઈશું’ (તે બન્ને) ના મૂલમાં અનુક્રમે ‘સ્સડં’ અને ‘સ્સહું’ પ્રત્યયો છે.

૨૪૫ ‘તું કરશે’ અને ‘તુહું કરિસ્સહિ’ એ બન્ને એકસરખાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ ‘કરશે’ નો અંતિમ ‘શે’, ‘કરિસ્સહિ’ ના અંતિમ ‘સ્સહિ’ પ્રત્યય દ્વારા સધાયેલો છે.

૨૪૬ એ જ પ્રમાણે ‘તમે લખશો’ અને ‘તુમ્હે લિખિસ્સહુ’ એ બન્ને પણ તદ્દન સમાનતાવાળાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના બીજા પુરુષના બહુવચનનો ‘શો’, પ્રસ્તુત ‘સ્સહુ’ પ્રત્યય દ્વારા સધાયેલો છે.

૨૪૭ ‘તે કરશે’ અને ‘તેઓ કરશે’ એ ક્રિયાપદો અને ‘સુ કરિસ્સહિ’ ‘તે કરિસ્સહિં’ એ ક્રિયાપદો પણ એકસરખાં છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના તૃતીય પુરુષના એકવચનનો અને બહુવચનનો ‘શે’, પ્રસ્તુત ‘સ્સહિ’ અને ‘સ્સહિં’ પ્રત્યય દ્વારા અનુક્રમે સધાયેલો છે. એ રીતે ચાલુ ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના સમગ્ર પ્રત્યયો, ઝગતી ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયો દ્વારા સધાયેલા છે.

(૩૫) આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ

૮-૪-૩૮૭ ૨ પુ૦ ૧૦ ઇ, ^૨ઉ, ૧. શેષ પ્રાકૃત પ્રમાણે.

(૩૬) વિશેષ રૂપાલ્પાન

૮-૪-૩૮૯ કીસુ (ક્રિયે) કરાડું છું

(૩૭) વિશેષ ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૦ ઢુચ્ચ, પઢુચ્ચ — (પ્ર+મૂ-પ્રમૂ-પહોંચવું-પૂરતું થવું)

૮-૪-૩૯૧ બ્રુવ — (બ્રૂ-બોલવું)

૮-૪-૩૯૨ વુર્ઝે — (વ્રજ-જવું)

૮-૪-૩૯૩ પ્રસ્સ — (સ્પશ્-જોવું)

૮-૪-૩૯૪ ગૃહ્ — (પ્રહ-ગૃહ્ણા-પ્રહણ કરવું)

દેશ્યધાતુ (૩૮) દેશ્ય ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૫ છોહ (તક્ષ-છોલવું^{૨૫૦})

જલક્ષ (જલ્-જલ્લવું-બલ્લવું-જલ્લવું)

૨૪૮ ચાલુ ગુજરાતીમાં આજ્ઞાર્થ કે વિધ્યર્થમાં વપરાતાં (તું) કર્ય-કર, લખ્ય-લખ, ભણ્ય-ભણ, (તમે) કરો, મળો, લલો, (તું) કરે, મળે, લલે વગેરે ક્રિયા-પદોમાં જે ય-અ, ઓ અને એ પ્રત્યયો વપરાય છે તેની સાધના પ્રસ્તુત 'ઈ', 'ઉ' અને 'એ' દ્વારા સમજાવવાની છે. પ્રસ્તુત 'ઈ' પ્રત્યય તો વેદમાં પણ વપરાયેલો છે. જુઓ-પ્રસ્તુત ભાષણ પૃ૦ ૬૬ કંઠિકા [૩૨]

૨૪૯ કચ્છી ભાષામાં 'જવું' અર્થમાં 'જેન્' ધાતુ પ્રચલિત છે. તેની સાથે પ્રસ્તુત 'જુન્' ની સમાનતા છે.

૨૫૦ પ્રસ્તુત 'છોહ' ધાતુના મૂલની સ્થિતિ નથી પડતી. હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે 'તક્ષ' અને 'છોહ' એ બન્ને ધાતુઓ સમાનાર્થક છે. એ બે વચ્ચે લેશ પણ અક્ષર-સામ્ય નથી તેથી એ બે વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોઈ શકે નહીં. 'છાલ ઉતારવી' અને 'છોલવું' એ બન્નેનો ભાવ એક સમાન છે તેથી કદાચ 'છછી' (છાલ) શબ્દ સાથે 'છોલવું' નો સંબંધ જોડી શકાય.

હુહુક	(હટકવું)
ધુહુક	(ધુષ્ટ 'ધુહુહુ' એમ ગાજવું)
ચંપ	{ (સંવાધ-સંવાહ— (આક્રમ-ચાંપવું-દાબવું-દબાવવું)
ધુટુઅ	(ધૃષ્ટ-નકામું ગાજવું)
પૈરૌવ	(પ્રાપ્-પામવું) વગેરે

કૃદંતો (૩૯) વિધ્યર્થ કૃદંત

વ૦ ગુ૦

૮-૪-૪૩૮	ઇએવ્વં	} (તવ્ય) {	કરિએવ્વં—કરવા જેવું
	એવ્વં		કરેવ્વં—કરવું
	એવા		કરેવા

(૪૦) સંબંધક ભૂતકૃદંત

૮-૪-૪૩૯	ઈ	(મારિ—મારીને)
	ઈડ	(મઝિડ—મઝીને—મઝીને)
	ઈવિ	(ચુંબિવિ—ચુંબીને)

૨૫૧ પ્રસ્તુત 'ચમ્પ' ના મૂળની સ્વર પડતી નથી. દોષકૃતિમાં 'ચમ્પ' નો પર્યાય 'આક્રમ' જણાવેલો છે. સંભવ છે કે 'ક્રમ' ના 'ક' નો 'ચ' થઈ 'ચમ' થતાં તે દ્વારા 'ચમ્પ' આવ્યું હોય અથવા 'ચાંપવું' અર્થમાં સંવાધ-સંવાહ પદ પણ વપરાય છે એટલે તે 'સંવાહ' ના આદ્ય 'સં' નો 'ચં' થઈ 'ચંવાહ' દ્વારા 'ચંપ' આવ્યું હોય. આ બાબત નિર્ણાત કશું જણાયું નથી.

૨૫૨ પ્રાપ્-પરાવ એ જાતનો અક્ષરપરિવર્તન-ક્રમ છે 'પ્રા' ના 'પ્' અને 'ર' વચ્ચે 'અ' વધતાં પ્ + અ + ર + આપ્- 'પરાપ્', પછી અંત્ય 'પ' નો 'વ' થયે 'પરાવ' પદ થાય.

अवि (विछोडवि-कछोडीने-छोडावी दर्ईने)

८-४-४४०

एप्पि — (जेप्पि-जित्वा-जीतीने)

एप्पिणु— (देप्पिणु-दर्ईने)

एवि — (लेवि-लेई-लेईने)

एविणु — (झाएविणु-घ्याईने-घ्यान करीने)

(४१) हेत्वर्थवृद्धन्त

८-४-४४१

एवं (देवं-देवा माटे)

अण (करण-करवामाटे)

अणहं (भुंजणहं-भोजन करवा माटे)

अणहिं (भुंजहिं— ”)

एप्पि (जेप्पिणु-जीतवा माटे)

एप्पिणु (चएप्पिणु-त्याग करवा माटे)

एवि (पालेवि-पालवा माटे)

एविणु (लेविणु-लेवा माटे)

८-४-४४२

(४२)—गमेप्पिणु,	}	(गत्वा-जईने)
गंप्पिणु		अथवा
गमेप्पि		(गन्तुम्-जवा माटे)
गंप्पि		

(४३) कर्तृसूचक वृद्धन्त

८-४-४४३

अणअ	}	मारणउ-मारनार
		बोलुणउ-बोलनार
		वज्जणउ-वागनार-बजनार
		भसणउ-भसनार

(૪૪) તદ્વિતપ્રત્યય

૮-૪-૪૨૯

કોઈ પળ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, ઉલ્લ,

૮-૪-૪૩૦

અંડ-અ, ઉલ્લ-અ, ઉલ્લ-અડ-ઉલ્લડ પ્રત્યયો
લાગે છે.

અ—કરાલિઅ + અ—કરાલિઅઅ (કરાલક—કરાલ)

અડ—દોસ + અડ—દોસડ (દોષ—દોષડા)

ઉલ્લ—કુડી + ઉલ્લ—કુડુલી (કુટી—કોટડલી—કોટડી)

અડ-અ—હિઅઅ + અડઅ—હિઅડઅ (હ્રદય—હૈડું)

ઉલ્લ-અ—ચૂડા + ઉલ્લઅ—ચૂડુલ્લઅ (ચૂડલો)

ઉલ્લડ—બલ + ઉલ્લડ—બલુલ્લડ (બલ—બલ)

ઉલ્લ-અડ-અ—બલ + ઉલ્લડઅ—બલુલ્લડઅ (,,)

(૪૫) પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લાગ્યા પછી નામને ક્ષીલિફ્તી

૮-૪-૪૩૧ કરવું હોય તો તેને છેડે ' ઈ ' આવે છે અને ' અ ' પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લાગ્યા પછી નામને ક્ષીલિંગી કરવું હોય તો તેને છેડે ' આ ' આવે છે.

૮-૪-૪૩૨

ગોરડી—(ગોરી)

ધૂલડિઆ (ધૂલી—ધૂડ—ધૂડલી)

૮-૪-૪૩૩

(૪૬) ઉક્ત ' આ ' પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના ' અ ' નો ' ઈ ' થાય છે. (ધૂલડ + આ = ધૂલડિઆ)

(૪૭) ' ઘૃષ્ણ ' પ્રત્યય ભાવસૂચક છે.

૨૫૩ મૂળ પ્રત્યયો ' અ ' ' અડ ' અને ' ઉલ્લ ' એ ત્રણ છે. તે ત્રણેને એક-બીજામાં ભેળવવાથી બીજા લગભગ બાર પ્રત્યયો નીપજે છે. તે આ પ્રમાણે :—

૧ અ—અડ । ૨ અડ-અ । ૩ અ-ઉલ્લ

૪ ઉલ્લ-અ । ૫ અડ-ઉલ્લ । ૬ ઉલ્લ-અડ । ૭ અ — અડ-ઉલ્લ ।

૮ અ-ઉલ્લ-અડ । ૯ અડ-અ-ઉલ્લ । ૧૦ ઉલ્લ-અ-અડ ।

૧૧ અડ-ઉલ્લ-અ । ૧૨ ઉલ્લ-અડ-અ ।

૨૫૪ ભાષામાં ઘડપણ, દેવપણું, મનુષ્યપણું વગેરેનો પળ, પણું ભાવસૂચક છે, પ્રસ્તુત ' ઘ્વણ ' અને ભાષાનો પળ, પણું—એ બધા તદ્દન સમાન છે.

૮-૪-૪૩૭

વહુપ્પણુ—વહુપણ.

ऊपर जणावेला नियमोमां आ० हेमचंद्रे पोताना समयनी व्यापक भाषानुं व्याकरण समावेळुं छे. आपेला ए नियमो मोटा मोटा छे अने व्यापक जेवा छे. वैदिक भाषा अने व्यापक प्राकृतभाषा वच्चे जे समानता बतावी गयो छुं (पृ० ५१-७४) ते जोतां स्पष्ट जणाई आवे एम छे के प्रस्तुत ऊगती गुजरातीमां पण ते समानता केटला बधा अंशमां ऊतरी आवी छे.

૭૭ આગळ કહ્યું છે તેમ વૈદિક કાઠના વ્યાપક અર્થવાળા આદિમ અપભ્રંશ દ્વારા હેમચંદ્રે બતાવેલા અંતિમ અપભ્રંશની હેમચંદ્રે દર્શાવેલી ઉગતી ગુજરાતી અને વૈદિક ભાષા વચ્ચેની સમાનતા કે ઉગતી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે દ્વારા આ આપણી વર્તમાન ગુજરાતી આવી ઇટલે વૈદિક કાઠનું ઉક્ત અપભ્રંશ, ઉગતી ગુજરાતીની જનની થાય અને વર્તમાન ગુજરાતીની માતામહી થાય. પુત્રીમાં માતાનાં યાસ યાસ લક્ષણો ઉત્તર્યા વિના રહે નહીં ઇટલું જ નહીં, પૌત્રીમાં પણ માતામહીનો સ્વભાવ તો ઉત્તરે જ.

હેમચંદ્રે બતાવેલી ભાષા

વૈદિક ભાષા

કરિ	(આજ્ઞાર્થ વીજો પુરુષ એકવચન).....	બોધિ
	કર + ઇ—કરિ—‘ ઇ ’ પ્રત્યય....	બોધ + ઇ — બોધિ
દેવાહો	(સંબોધન બહુવચન).....	દેવાસઃ
કરિ	(સંબંધક ભૂતકૃદન્ત).....	પીત્વી
કુહ	(ક્યાં).....	કુહ
દિવિદિવિ	(રોજ રોજ).....	દિવે દિવે
ત્રાસ	(વ્યાસ ‘ ર ’ વધારે).... ‘ અધિગુ ’ નું	‘ અધિગુ ’
ગય	(ષષ્ઠી વિભક્તિ)... ચર્મન્	(સસમી વિભક્તિ)
નં	(ઉપમાસૂચક).....	ન

ચાલુ ગુજરાતી	ચાલુ ગુજરાતી :	વૈદિક ભાષા :
અને વૈદિક ભાષા	‘ચાંદો ન હોય’-ન (ઉપમાસૂચક)....ન	
બંધે સમાનતા	[જુઓ પૃ૦ ૭૪ કં૦ ૫૧]	
મલાઈ—(મલું + આઈ)....	(શિવતાતિ) ભાવસૂચક	
	‘તાતિ’ પ્રત્યય.	
	[જુઓ પૃ૦ ૬૮ કં૦ ૩૭]	

અહીં ઉક્ત સમાનતા વિશે વિશેષ ન કહેતાં હવે બારમા અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગોનું આ૦ હેમચંદ્રની દ્રષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરી બતાવવાનું છે.

વ્યાખ્યાન બીજું

બારમો અને તેરમો સૈકો

અભયદેવ-વાદિદેવ
દેમચંદ્ર (બારમો
સૈકો) સોમપ્રભ,
ધર્મસૂરિ અને
વિજયસેન (તેરમો
સૈકો) પદ્મની
કૃતિઓ

૭૮ બારમા અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતીનો નમૂનો બતાવવા અહીં બારમા સૈકાના શ્રીઅભયદેવસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને આ૦ દેમચંદ્રની તથા તેરમા સૈકાના સોમપ્રભસૂરિ, ધર્મસૂરિ અને શ્રીવિજયસેન-સૂરિની કવિતાનો આધાર લીધેલો છે.

આ બે સૈકા અને ત્યાર પછીનો ચૌદમો સૈકો આવે ત્યાં સુધી કેવળ જૈન પંડિતોની કવિતાનો આધાર લેવાનો છે. એ ત્રણ સૈકા દરમિયાન વૈદિક પરંપરાના વા બીજી કોઈ પરંપરાના ગુજરાતી પંડિતે રચેલું ગુજરાતી સાહિત્ય મને મળ્યું નથી.

પન્નરમાથી તો ઉક્ત બંને પરંપરાના પંડિતોની અનેક કૃતિઓના નમૂના સુલભ છે.

બારમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે, એ ત્રણે પદ્ય છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ ‘ શ્રીયંભળપાર્શ્વનાથ ’ નું સ્તોત્ર છે. તેના રચયિતા શ્રીઅભયદેવસૂરિ.

૭૯ અભયદેવસૂરિનું વૃત્તાન્ત પ્રભાવૈકેચરિત્રમાં અને હરતરગચ્છની

અભયદેવનો
સમય

પદ્મવલીઓમાં પૌરાણિકરીતે નોંધાયેલું છે. તેમનું જન્મ-

સ્થાન ધારા—રાજા મોજની ધારાનગરી. દીક્ષિત

થયા પછી તેઓ આચાર્ય પદ મેળવી ગુજરાત તરફ

આવ્યા હતા અને પાટણમાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા હતા. બાર જૈન અંગોમાંના નવ અંગ ઉપર તેમની રચેલી વૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજું પણ આચારવિષયક

પંચાશકવૃત્તિ વગેરે ઘણું સાહિત્ય તેમનું રચેલું છે. ‘અંગો ઉપરની વૃત્તિઓ તેમણે પાટણમાં રહીને રચેલી છે’ એ હકીકત તે તે વૃત્તિઓમાં આવેલી પ્રાંત-પુર્વિકામાં તેમણે પોતે જ જણાવેલી છે. જૈન પરંપરામાં ‘નવાંગીવૃત્તિ-કાર’ તરીકે તેમની વિશેષ ધ્યાતિ છે. તેમનો સમય-વારમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે. તેમનું અવસાન પાટણમાં કે કપડવંજમાં થયેલું એવું લખેલું છે. ગુજરાતમાં સેદીનદીને કાંઠે થાંભળા નામનું ગામ છે. ત્યાં શ્રીયંભળપાર્શ્વના-થની સ્તુતિ કરતાં તેમણે જે સ્તોત્ર બનાવેલું, તેને અહીં નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. સ્તોત્રનાં બધાં મઠીને ૩૦ પદ્યો છે. તેમાંથી અહીં અમુક જ લીધેલાં છે. જૈન પરંપરાના ઘરતરગચ્છમાં આ સ્તોત્રનો વિશેષ પ્રચાર છે. સ્તોત્રની ભાષા તે સમયની ચાલુ લોકભાષા છે. રચનાર ગુજરાતી, રચવાનું સ્થળ ગુજરાતનું એક ગામ એ જોતાં સ્તોત્રની ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવાય. સ્તોત્રની કડીઓ જ એ હકીકતને સાબીત કરે છે.

૮૦ બીજી કૃતિ શ્રીવાદિદેવસૂરિની છે. એ કૃતિ તે, વાદિદેવસૂરિએ રચેલું પોતાના ગુરુ શ્રીમુનિચંદ્રનું સ્તવન. તેની ભાષા તે દેવસૂરિનો સમય સમયની ગુજરાતી છે. વાદિદેવસૂરિ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકાંડ પંડિત હતા, પ્રચર નૈયાયિક અને અદ્ભુત કવિ હતા.

૨૫૬ “શિષ્યેણ-અભયદેવાલ્યસૂરિણા વિવૃત્તિઃ કૃતા ।

જ્ઞાતાધર્મકથાક્લસ્ય શ્રુતભક્ત્યા સમાસતઃ” ॥ ૧ ॥

“एकादशसु शतेषु-अथ विंशत्यधिकेषु विक्रमसमानाम् ।

अणहिलपाटकनगरे विजयदशम्यां च सिद्धेयम्” ॥

અર્થાત્ શ્રીઅભયદેવસૂરિએ જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્રની વિવૃત્તિ વિક્રમવર્ષ ૧૧૨૦ માં અણહિલપાટક-અણહિલવાડ-પાટણમાં રહીને વિજયાદશમીને દિવસે પૂરી કરી. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ-ભગવતીસૂત્રની ટીકા પણ તેમણે ૧૧૨૮ માં પાટણમાં રહીને રચી છે. આ માટે જુઓ ભગવતીસૂત્રની મેં લખેલી પ્રસ્તાવના-‘વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિના ટીકાકાર’-૫૦ ૨૪ (વિદ્યાપીઠપ્રકાશન)

શ્રીહરિભદ્રસૂરિની અનેકાન્તજયપતાકા ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મુનિચંદ્ર-સૂરિ-દેવસૂરિના ગુરુ-પણ મહાપંડિત, તપસ્વી અને સુવિહિતાગ્રણી હતા અને વાદિદેવસૂરિના શિષ્યો ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા રત્નપ્રભસૂરિ વગેરે પણ મહા-વિદ્વાન હતા. વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન ‘મહાહત’ આજનું ‘મદુઆ’. આબુની આસપાસ ગુજરાત દેશના અષ્ટાદશશતી નામના એક પ્રાંતમાં તે સ્થાન આવેલું છે. સૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૩. જાંતિ પોરવાડ. પિતા વીરનાગ, માતા જિનદેવી. આચાર્યનું મૂળનામ પૂર્ણચંદ્ર. ‘મદુઆ’માં મહામારિનો ઉપદ્રવ થયો. વીરનાગ પોતાના એ ગામને છોડીને ભરૂચમાં રહેવા આવ્યો. મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે પૂર્ણચંદ્રે ભરૂચમાં જ દીક્ષા લીધી. દીક્ષિત નામ રામચંદ્ર. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૭૪ માં રામચંદ્ર, દેવસૂરિ થયા અને વાદકલ્પમાં વિશેષ પદ્મ હોવાને લીધે તેમની ક્ષ્યાતિ ‘વાદિ દેવસૂરિ’ ને નામે થઈ. ગુજરાતના ચક્રવર્તી રાજા જયસિંહ દેવની સમાનું એ રત્ન હતા. તેમનો ‘સ્યાદ્વાદરત્નાવર’ નામનો ચોરાશી હજાર શ્લોકપ્રમાણ એક અદ્ભુત ન્યાયગ્રંથ આજે સંપૂર્ણ તો નથી મળતો પરંતુ જેટલો મળે છે તે ઉપરથી એમનું અસાધારણ પાંડિત્ય સમજી શકાય એમ છે. માતૃભાષામાં રચેલા પોતાના ગુલ્ના સ્તવનમાં તેમણે ઘણી જ સરલ અને મધુર ભાષા વાપરી છે. અહીં તે સ્તવન પૂરેપૂરું લીધેલું છે.

૮૧ ત્રીજી કૃતિ ગુજરાતી ભાષાના પાણિની અને સાહિત્યિક ગુજરા-
તીના આદ્યકવિ બારમા સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય
હેમચંદ્રની કૃતિઓ
હેમચંદ્રની^{૨૫૮} છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્વોપજ્ઞવૃત્તિવાળા
સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં જે પદ્યો ઉદાહરણરૂપે મૂકેલાં છે,

૨૫૭ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર-શ્રીદેવસૂરિપ્રબંધ.

૨૫૮ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર-શ્રીહેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ તથા હેમચંદ્રાચાર્ય (શ્રીસયાજી
બાલજ્ઞાનમાલ્ય પુષ્પ ૧૩૮ મું)

તેમાંથી અહીં કેટલાંક પદ્યો લીધેલાં છે અને બીજાં તેમના છંદોનુશાસનમાંથી અવતારેલાં છે. વ્યાકરણનાં પદ્યોમાં હેમચંદ્રે પોતે રચેલાં કેટલાં અને બીજાનાં રચેલાં પણ તેમણે સંપ્રહેલાં કેટલાં એવો વિભાગ કરવો જોઈએ એ સ્વરૂપે કયું પદ્ય કોણે રચેલું છે એવો નિર્ણય કરવો હાલ તુરત કઠણ છે. વઢી, એમાં હેમચંદ્રે પોતે જ બનાવેલાં કેટલાં પદ્યો છે તે પણ સ્પષ્ટપણે જણાતું નથી. છતાં એ પદ્યોમાં હેમચંદ્રનાં પોતાનાં પદ્યો નથી જ એમ પણ કહી શકાય એવું નથી.

છંદોનુશાસનમાં ઉદાહરણરૂપે દર્શાવેલાં પદ્યોમાં કેટલાંક સંસ્કૃત ભાષામય છે, કેટલાંક સાધારણ પ્રાકૃતનાં છે અને કેટલાંક હેમચંદ્રની પોતાની માતૃભાષાનાં છે. એ બધાં ત્રિવિધ પદ્યો હેમચંદ્રે પોતે જ બનાવેલાં હોય એવું કાંઈ નથી. પરંતુ એ પદ્યોમાં રાજા સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલ સંબંધી જે કેટલાંક પદ્યો છે તે અને બીજાં સંયમ વા જૈનધર્મને લગતાં જે પદ્યો છે તે તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં કહી શકાય એવાં છે. વઢી, એ પદ્યોમાં જે બીજાં અનેક પદ્યો રતિરસને લગતાં છે તે પણ હેમચંદ્રનાં પોતાનાં નથી એમ કેમ કહેવાય? રતિરસને લગતાં પદ્યો કદાચ લોક-પ્રચલિત પણ હોઈ શકે, એથી એમના કર્તા વિશે કોઈનું ચોક્કસ નામ ન કલ્પી શકાય. અહીં તો એ અનેક પ્રકારના ભાવવાળાં માતૃભાષામય પદ્યોને ઉદાહરણ રૂપે મૂકેલાં છે. કુમારપાલે ચરિતના આઠમા સર્ગમાં ૧૪ થી ૮૩ સુધીનાં સ્વભાષામય પદ્યોમાં શ્રીહેમચંદ્રે કુમારપાલને ઉપદેશ આપેલો છે અને તે બધાં પદ્યો તેમનાં પોતાનાં જ છે. એમાંનાં થોડાંક પદ્યો તો આગળ જણાવી ગયો છું.

૨૫૯ જે પદ્યો રાજાઓને લગતાં છે તે બધાં છંદોનુશાસનમાંથી લીધેલાં—આ સાથે આપેલાં—ઉતારામાં ‘રાજા’ શબ્દથી સૂચિત કર્યાં છે.

૨૬૦ ‘પ્રાકૃતબ્યાશ્રય’ નું બીજું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

૮૨ તેરમા સૈકાના શતૌર્થી મહાપંડિત સોમપ્રભસૂરિએ વિશેષતઃ

સોમપ્રભનો સમય સાધારણ પ્રાકૃતમાં રચેલા કુમારપાલ પ્રતિબોધમાંથી
માણની બે કૃતિઓની અહીં થોડી વાનકી બતાવેલી
છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં કુમારપાલ પ્રતિબોધની^{૨૬૨} રચના પાટણમાં જ
થયેલી છે એટલે તેમનો સમય તેરમો સૈકો નક્કી છે.

૮૩ તેરમા સૈકાની કૃતિઓમાં અહીં પ્રથમ એ સોમપ્રભની કૃતિઓ
ધર્મસૂરિનો સમય લીધી છે, પછી મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મસૂરિનું
જમ્બૂચરિત્ર મૂક્યું છે. જમ્બૂચરિત્રના છેલ્લા પૃથ્વીમાં^{૨૬૩}
તેની રચનાનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૨૬૬ જણાવેલો છે. એટલે ધર્મસૂરિના
સમય વિશે પણ શંકા નથી.

૮૪ તેરમા સૈકાની ત્રીજી કૃતિ તરીકે રેવંતગિરિરાસમાંનાં અનેક પદ્યો
વિજયસેનનો સમય અહીં જણાવેલાં છે. તેના કર્તા વિજયસેનસૂરિ છે,
રાસને પ્રાંતભાગે કર્તાએ પોતાનું નામ સ્પષ્ટપણે
જણાવેલું છે. કર્તા, મહામાત્ય વસ્તુપાલના ધર્મગુરુ હતા એટલે તેમની
હયાતી તેરમા સૈકામાં જ હોય.

તે તે કૃતિઓની રચના-કર્તાના સમય વગેરે વિશે જે અહીં આટલું
જણાવ્યું છે, તેથી અધિક જણાવવું પ્રસ્તુત નથી.

૨૬૧ આચાર્ય સોમપ્રભે અમુક એક શ્લોકના સો અર્થો કરી બતાવ્યા છે માટે તેઓ
'શતાર્થી' તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૨૬૨ “ શશિજલધિસૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિબોધઃ કલ્પતોડયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે ” ॥

૨૬૩ “ મહિંદસૂરિયુક્તસીસ ધમ્મ ભણ્ણ હો ધામીઝ હ ।

બારહ વરસ સણ્ણિ કવિતુ નીપન્નૂ છાસઠણ ”

૨૬૪ “ રંગિહિ એ રમહ જો રાણુ સિરિવિજયસેણિ સૂરિ નિમ્મવિઝ એ ”

૮૫ હવે ઉક્ત બન્ને સૈકાની તે તે કૃતિઓની ભાષામીમાંસા જ કરું.

બારમા અને તેરમા
સૈકાની ભાષા-
મીમાંસા

બારમા સૈકામાં રચાયેલી ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓની ભાષાને મેં ઝગતી ગુજરાતીનું નામ આપેલું છે. ઝગતો આંબો અને ફૂલેલ, ફલેલ એવો મોટો ઘટાદાર આંબો એ બે વચ્ચે અંતર તો છે, પરંતુ ઉદ્ગમ્યમાન અને ઉદ્ગત એ બન્ને સ્થિતિઓનું અહીં સામાનાધિકરણ્ય હોવાથી કહેવા પૂરતી જ તે બે જુદી સ્થિતિઓ વચ્ચે ઉછૂ અને અશ્વ જેવો મેદ માની ન શકાય. ‘જે ઉદ્ગમ્યમાન છે તે જ ઉદ્ગતદશાને પામે છે’ એ ન્યાયે બારમા સૈકાની જે ઝગતી ગુજરાતી છે, તે જ વર્તમાનમાં ઘટાદાર આંબા જેવી ઉદ્ગત સ્થિતિએ પહોંચેલી છે. ભાષામીમાંસાના પ્રસ્તુત પ્રસંગે મારે પ્રધાનપણે બતાવવું પળ એ જ છે.

હેમચંદ્રે બતાવેલા ઝગતી ગુજરાતીના નિયમો અને પ્રત્યયો વર્ગેરેને આગળ સંક્ષેપમાં બતાવી ગયો છું. તે નિયમો અને પ્રત્યયો વર્ગેરેની દૃષ્ટિએ ઉક્ત કૃતિઓના પ્રયોગોમાં જે વિશેષ મેદભાવ જ્યારથી જણાવો શરૂ થયો છે તેને યથાસ્થાને દેખાડતો રહીશ, પણ જ્યાં કરો મેદભાવ નથી એવાં સ્થલોને બતાવવાની અપેક્ષા નથી. એવાં સ્થલો તો સહજ સુજ્ઞાન છે.

ભાષાનું પરતું વળણ બતાવવા માટે તે તે કૃતિઓમાંથી કેટલાંક વાક્યો અને કેટલાક શબ્દોને ટાંકી બતાવીશ અને આવશ્ય-
તે કૃતિઓનાં
વાક્યો અને શબ્દો
કતાની દૃષ્ટિએ વચ્ચે વચ્ચે પ્રત્યયો અને શબ્દોનાં ઇતિ-
હાસની પળ ચર્ચા કરીશ.

૮૬ શરૂઆતમાં આ નીચે બારમા સૈકાની અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતીનાં કેટલાંક વાક્યો અને શબ્દો ક્રમવાર નોંધી બતાવું છું, જેમને વાંચતાં જ ભાષાના વળણનો સ્વાલ આવી જશે.

૧ અભયદેવ (બારમો સૈકો)

ઝગતી ગુજરાતી :

ચાલુ ગુજરાતી :

અભયદેવનાં	તુહ સામિત તુહ માય-બપુ	તું સામી—સ્વામી—તું માબાપ
વાક્યો	તુહ મિત્ત પિયંકર,	તું મિત્ર પ્રિયંકર,
	તુહૈં ગઈ તુહ મઈ તુહ જિ	તું ગતિ તું મતિ તું જ
	તાણુ તુહ ગુરુ લેમંકર ।	ત્રાણ તું ગુરુ લેમંકર ।
	હઠં દુહમર મારિત વરાડ	હું દુઃખમર માર્યો વરાક
	રાડ નિભમગહ	રાય નિર્ભાગ્યોને
	લીણડ તુહ કમકમલસરણ	લીનો તુહ ક્રમકમલશરણ
	જિણ ! પાલહિ ચંગહ । ૨૦	જિન ! પાલ ચંગ ।
	તુહ પત્યણ નહુ હોઈ વિહલ ।	તુહ પ્રાર્થના ન જ હોય વિફલ

દેવસૂરિનાં

૨ વાદિદેવસૂરિ

વાક્યો

જિમ બોલઈ તિમ્મ જો કરઈ	જેમ બોલે તેમ જે કરે
સીલુ અલ્ખંડુ ધરેઈ । ૧૮	શીલ અલ્ખંડ ધરે ।

હેમચંદ્રનાં

૩ હેમચંદ્ર

વાક્યો

સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરેઈ	સાયર ઉપર ત્ર (તૃ) ણ ધરે
તલિ ઘટ્ટઈ રયણાઈ ।	તલે ઘાલે રયણોને ।
સામિ સુમિચ્છુ વિ પરિહરઈ	સામી સુમૃત્ય બી પરહરે
સમ્માણેઈ યલાઈ । ૨ ।	સંમાને યલોને ।
એકહિં અલ્લિહિં સાવણુ	એકે આંલે શ્રાવણ

૨૬૫ ‘અલ્લિહિં’ એ વિશેષ્ય છે અને ‘એકહિં’ તથા ‘અલ્લિહિં’ વિશેષણ છે. તે જ રીતે ‘પિયહો’ એ વિશેષ્ય છે અને ‘પરોક્ષહો’ એ વિશેષણ છે. પ્રસ્તુત રચનામાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બન્ને વિભક્તિવાળાં છે ત્યારે ચાલુ ભાષામાં ‘મલ્લ માણસનું’ બગેરે વાક્યોમાં માત્ર વિશેષ્યને વિભક્તિ લાગેલી હોય છે, વિશેષણને નહીં—વિશેષણ હ્રસ્વવિભક્તિ હોય છે.

ઊગતી ગુજ૦

અન્નહિં ભદ્રકુ । ૧૨ ।
 હિઅડા ! ફુટ્ટિ તડ ત્તિ કરિ
 કાલક્ષેવેં કૌંઈ । ૧૪
 એહુ કુમારી એહો નર । ૧૬
 અમ્હે યોવા રિડ બહુઅ
 કાયર એમ્વ મ્ખાંતિ^{૨૬૭} ।
 પુત્તેં જાણેં કવણુ ગુણુ
 અવગુણુ કવણુ મુણ ।
 જા બપ્પીકી મુંહડી
 ચંપિજ્જહ અવરેણ । ૩૫
 જેવડુ અંતરુ રાવણ—રામહં
 તેવડુ અંતરુ પટ્ટણ—ગામહં

। ૪૬

પિયસંગમિ કડ નિદ્ડી
 પિર્ઝેંહો પરોક્ષહો કેમ્વ ।
 મંઈ બિન્નિ વિ વિન્નાસિઆ
 નિદ ન એમ્વ ન તેમ્વ । ૪૯
 કહિં સસહરુ કહિં મયરહરુ
 કહિં બરિહિણુ કહિં મેહુ ।

ચાલુ ગુજ૦

અન્યે ભાદરવો ।
 હૈડા ! ફટ તડ કરી
 કાલક્ષેપે કાંઈ ।
 એહુ કુમારી એહુ નર ।
 અમે યોડા રિપુ બહુ
 કાયર એમ મળે છે-કહે છે ।
 પુત્રે જાયે કોણ ગુણ
 અવગુણ કોણ મુયે ।
 જો બાપુકી મોંયડી
 ચંપાય અવરેં ।
 જેવડું આંતરું રાવણ—રામનું
 તેવડું આંતરું પાટણ—ગામનું ।

પ્રિયસંગમે ક્યાંથી નીંદરડી
 પ્રિય પરોક્ષે કેમ ।
 મેં બન્ને વી વળસાવ્યા—વળસાડ્યા
 નીંદ ન એમ ન તેમ ।
 કહીં શશધર કહીં મકરધર
 કહીં બરિહિણ કહીં મેહ

૨૬૬ ભાષાનું 'કાં' અને પ્રસ્તુત 'કાંઈ' બન્ને સમાનાર્થક છે. મારવાડીમાં તો 'કાં' નો અર્થ 'કાંઈ' પદ બતાવે છે.

૨૬૭ 'મ્ખાંતિ' ક્રિયાપદ 'કહે છે' અર્થને સૂચવે છે, વર્તમાન ભાષામાં 'મળ' નો અર્થ 'મળવું' થાય છે ત્યારે મરાઠીમાં તો તેનો 'કહેવું' અર્થ જ પ્રચલિત છે : મળ-મ્હણ-મ્હણણે.

૨૬૮ જુઓ ટિ. ૨૬૫.

ઝગતી ગુજ૦

દૂરઠિઆહં વિ સજ્જણહં
હોઈ અસહુલ નેહુ । ૫૮ ।

સરિહિં ન સરેહિં ન
સરવરેહિં નવિ

ઝજ્ઞાણ—વળેહિં ।

દેસ રૈવૈળ્લા હોતિ વઢ !
નિવસંતેહિં સુઅળેહિં । ૫૯ ।

એક કુહુલી પંચહિં રુદ્રી
તહં પંચહં વિ જુઅંજુઅ બુદ્રી
બહિનુ એ ! તં ઘર કહિ કિં
નંદડ જેથુ કુટુંબડ

અપ્પણ—છંદડં । ૬૦

ગયડ સુ કેસરિ પિઅહુ જલુ
નચિંતિં હરિણાં
જસુ કેરં હુંકારડં મુહહું
પડંતિ તૃણાં । ૬૧ ।

સિરિ જરખંડી લોઅડી
ગલિ મણિઅડા ન વીસ
તો વિ ગોઠડા કરાવિઆ
મુઘ્ઘા ઉઠબૈસ । ૬૨

ચાલુ ગુજ૦

દૂરથિયાં બી સજ્જનોનો
હોય અશિથિલ નેહ ।

સરિતાઓએ ન સરોએ ન
સરોવરોએ નવિ

ઉદ્ધાન—વળોએ ।

દેશો રમણ હોય છે મૂઢ !
નિવસંતાં સુજનોએ ।

એક કોટડલી પાંચેં રૂંધી
તે પાંચેની બી જુદીજુદી બુદ્રી
બહેન એ ! તે ઘર કહે કેમ
નંદો ઝ્યાં કુટુંબ

આપણ—છંદડું ।

ગયો તે કેસરી પિઓ જલ
નચિંતાં હરણાં
જસ કેરે હોંકારડે મોંથી
પડે તરણાં ।

શિરે જરખંડી લોબડી
ગલે મણકા ન વીશ
તો બી ગોઠડા કરાવ્યા
મુઘ્ઘાએ ઝઠબેશ ।

૨૬૧ ‘દેસ રવળ્લા’ વાક્યમાં વિશેષ્ય લક્ષ્મીવિભક્તિક છે અને વિશેષણ ‘રવળ્લા’ એ વિભક્તિવાળું છે. ‘આ મલો માણસ છે’ એ ચાલુ ભાષાની વાક્યરચના એ જ પ્રકારની છે.

૮૭ બારમા સૈકાની ભાષાના શબ્દો અને ચાલુ ભાષાના શબ્દો

(૧) અમયદેવ

અમયદેવના શબ્દો

જય જય—જે જે

સમરંત—સમરંત—સ્મરંત—સમરતા

પિક્કવઢ—પેલે

પસાઈળ—પસાયે—(પ્રસાદને લીધે)

સિદ્ધિ—સિદ્ધિઓ—સિદ્ધિઅં

સિદ્ધાહિ—સીંશે હે—સીંશે છે—સિદ્ધ
થાય છે.

હોઈ—હોય (થાય)

નિત્યારહ—નિસ્તારે (પાર ઉતારે)

દય કરિ—દયા કરી

આળા—આળ—આજ્ઞા

જસુ—જસ—જેના

થંમેઈ—થંમે છે—થંભાવે છે.

હરુ—હરો (દૂર કરો)

સેવહિ—સેવે હે—સેવે છે

મદુ—મરડો—(નાશ કરો)

પક્ષાલિય—પક્ષાલેલ—પ્રક્ષાલિત

નર—નર—નરો—(માણસો)

જ્ઞાયહિ—જ્ઞાયે હે—ધ્યાયે છે (ધ્યાન
કરે છે)

વદ્ધુ—વધો—વાધો

આલસ—આલસ—આલસ

વિલવંતુ—વિલવંત—વિલવંતો—વિલવંતો

કાપિઅં—કલ્પઅં

જંપિઅં—જલ્પઅં

કિય—કરી—કી

કિ વિ—કે ઇ

કેળ—કેળે—શેળે

શંખંત—શંખંત—શંખતો

સોહિય—શોભિત—સોહિઅં—સોહું

જોયહિ—જોવે હે—જોવે છે

પાલ—પાલ—(રક્ષા કર)

હઉ—હું

એ એ—એ એ

અંબરુ—અંબરો

અપ્પુ—આપ (પોતાની જાત)

કિજ્જુ—કીજો—કરજો

જગ—જગમાં

હોસુ—હોઈશ

મહારિય—માહરી—મારી

એમ—એમ

વિન્નવઢ—વીનવે

(૨) વાદિદેવસૂરિ

દેવસૂરિના શબ્દો

જયઓ—જયો (જય પામો)

મોડિઅ—મોડ્યું

જિમ—જેમ

સંઘડુલાઈ—સંઘડલાં

સિંચઈ—સીંચે

વઘ્ઘાળંતઓ—વઘાળંતો—વઘાળતો

વયળુ—વેળ

જિણિ—જેળે

સોસીઅ—શોષવ્યું—શોષ્યું

જો—જે

નંદઅ—નંદો

વૂહઅ—વહ્યો

સત્યાહુ—સથવારો

સુમરિયઈ—સુમરીઅ—સમરીઅ

ગલ્યઅ—ગરવો

મઝઝહિં—માચે હે—માચે છે.

જે તળા—જે તળા—જેના

સંઘ—સંઘ્યા

રયળહ—રતનની

કોઈલ—કોયલ

વાણિ—વાળ

સો—તે

નમેહુ—નમેઅ—નમો

ઘાણિ—ઘાળ

દલેઈ—દે છે.

આવઈ—આવે

નાસઈ—નાસે

નઅલુ—નોલ—નોલ્લિયો

ઠાવડઈ—ઠામડે—સ્થાને

હિંડઈ—હિંડે

મોરહ તળા—મોર તળા—મોરના

સપ્પુ—સાપ

હંસુલા—હંસલા

ગઅ—ગયું

વિહલ—વિફલ

દિદુ—દીઠો

સંપડહિં—સાંપડે હે—સાંપડે છે.

છિદહિં—છેદે હે—છેદે છે.

જાલ—જાલ

રયણિહિં—રયણિઅ (રેખ્યે)

અઢિઅ—ઝઢ્યો

(३) हेमचंद्र

हेमचंद्रना शब्दो

एइ—ए

एह—ए

घोडा—घोडा

जाणीअइ—जाणीए

वालइ—वाले

केसरि—केसरी

लहइ—लहे—ल्ये—लिए

लक्खेहिं—लाखोए—लाखोथी

कडु—कडु—कडवुं

गोवइ—गोवे—गोपे (गुप्त राखे)

अप्पणा—आपणा

अमिएं—आगें—आगे—अग्निए

वाएं—वाए—(पवनने लीघे)

केवै—केम

आणहि—आण (लाव)

तो बि—तो बी

घरु—घर

कज्जु—काज

देक्खु—देखो

गय—गजोनां

उडावतिअए—उडावतीए—उडाडतीए

अद्दा—आधा—अरधा

वलया—बलोयां

फुट्ट—फुट्ट्यां

‘तड’त्ति—‘तड’ दईने

भग्गउं—भांग्युं

पसरिअउं—पसर्युं

करि—करे—करमां—(हाथमां)

कप्पिजइ—कापीजे

माहउ—माह—माघ मास

सत्थरि—साथरे—(पथारीए)

मग्गसिरु—मागशर

वल्लहउं—वालहुं—वालुं

तडप्फडइ—तडफडे—तरफडे

हत्थि—हाथें—हाथे

मोक्कलडेण—मोक्कले

आवइ—आवे

तुज्झु—तुज

मज्झु—मज—मुज

भण—भण (कहे)

सणेही—सनेही—स्नेही

मुइअ—मुई (मरेली)

जीवइ—जीवे

पयारेहिं—पैरे

गइअ—गई

गज्जहि—गाजे हे—गाजे छे

एहउं—एहवुं—एवुं
 पच्छइ—पछी
 विहाणु—वहाणुं (प्रातःकाल)
 वडाई—वडां—(मोटां)
 जोइ—जो—(देख)
 कुहइ—कोहे—(सडे)
 डज्झइ—दाझे
 छारु—छार—(राख)
 जलि—जले—जलवडे
 वल्लइ—वल्लभे—वल्लभवडे
 पूरिअ—पूरी—पूरी करी
 वारइवार—वारेवार—वारंवार
 धार—धारा
 देहु—देउ—द्यो
 मग्गहु—मग्गउ—मागो
 कोइ—कोइ
 भमरा—भमरा
 लिंबडइ—लिंबडे (लिंबडा ऊपर)
 दियहडा—दिहाडा—दहाडा
 विलंबु—विलंब—(विलंब कर)
 फुल्लइ—फूले
 झडप्पडहिं—झटपट—झटपटे
 पच्छि—पछी—पाछळ
 अच्छइ—छे

मच्छे—मच्छे
 गिलिज्झइ—गळाय
 मच्छु—मच्छ—माछलું
 किअउं—कीयुं—कर्युं
 दिट्ठउं—दीटुं
 तेवडउं—तेवडुं
 निहालहि—निहाळ—(देख)
 बप्पीहा !—बपैया !
 चूडल्लउ—चूडलो
 झलक्किअउ—झळक्यो—(झाळ लागेलો)
 हिअइ—हैंये
 खुडुक्कइ—खटके
 गोरडी—गोरडी—(स्त्री)
 घुडुक्कइ—घडके—(‘ घडड ’ एम गाजे)
 संकडु—सांकड—संकट
 एहु—एह—ए
 तेवडु—तेवडो
 पल्ल—पळ (समय)
 हसिउ—हस्यो—हसायो
 माणुस—माणस
 विच्छोह—वछो—(वियोग)
 विच्छोहगर—विच्छोहकर—(वियोगकर)
 गिलि गिलि—गळ गळ (गळीजा
 गळीजा)

માણિઅઈ—માળીં
 હોસઈ—હોશે—હશે.
 કરતુ—કરતો
 જુ—જે
 કીસુ—કરાં હું.
 સમપ્પડ—સમાપો—સમાત થાઓ
 લાલ્સડ—લાલચૂ
 વહઈ—વહે
 વદલિ—વાદલે
 ભવૈંઈ—ભમે
 મઈ—મેં
 મણિઅડ—મખ્યો—કહ્યો
 કેહડ—કેહવો—કેવો
 મમ્મણ—મામણ
 ઇહુ—ઈહ—ઈ
 જેહુ તેહુ—જેવો તેવો
 હોઈ—હોય
 નેહ—નેહ—સ્નેહ
 ગલંતિ—ગલે છે—(નીકળી જાય છે)
 તે જિજ—તેજ
 ફિટ્ટિ—ફીટી
 અકિઆ—અકીયા—અળકર્યું
 કુહ—કોહ
 કરીસું—કરીશું—કરીશ

પાળીડ—પાળી—(જલ)
 નવઈ—નવે
 પડસીસુ—પેસીશ
 કેમ—કેમ
 બલંતિ—બલે છે
 ઉલ્હવઈ—ઓલવે છે
 અપ્પળે—આપળે
 રિડરુહિરે—રિપુરુધિરે—(રિપુના
 રુધિરવડે)
 કાઈ—કાંઈ
 હોસઈ—હોશે—(થશે)
 માણિ—માને
 દેસડા—દેશોને
 રૂઅડડ—રૂપિયો
 પહુચ્ચઈ—પહોંચે
 દૂઅડડ—દૂતડો
 આવટ્ટઈ—ઓટે છે.
 કણિઅ—કળી
 ઓહટ્ટઈ—ઓટે છે—(ઓટ થાય છે)
 વલળાઈ—વહેળા
 ડોંગર—ડુંગર
 રાલ—રાલ
 છહલ—છેલ (ચતુર)
 વંકા—વાંકા

બહલ—બેલ—(બઢલ)
 કુંપડા—કુંપડાં
 લમાઈ—લાગે
 કુહુલી—કોટડલી—કોટલડી—કોટડી
 સહેસઈ—સહશે—સહેશે
 અધિનઈ—અધીન
 અવસે—અવસ્ય
 સુક્કઈ—સૂકાં
 પળ્ળાઈ—પાન
 દેજાહિં—દીજે હે—(દેવાય છે)
 આઈ—આયો—આવ્યો
 વત્તડી—વાતડી
 કનઢઈ—કાનઢે
 ધૂલડિઆ—ધૂલડી—ધૂલ
 સંદેસે—સંદેશે
 તુહારેળ—તુહારે—તારે
 ધાઈ—ધાય છે (દોઢે છે)
 ઠાઈ—ઠાય—સ્થિર રહે
 કઠળુ—કઠલું—(ઉકાલું)
 ઘળકુઢળુ—ઘળકુઢળ—ઘળથી કૂટલું
 મંજિઢા—મંજીઠે
 કોઢરઈ—કોતરાં
 સંચિ—સંચ—(સંચય કર)
 દમ્મુ—દામ

લેલડા—લેલડો
 પદ્મવિઅઈ—પઠાવાય—પાઠવાય.
 બાહ—બાંહ—બાંય
 વિછોડવિ—વિછોડી—વછોડી—વછોટી
 જાહિ—જાય—જા
 નીસરહિ—નીસરે—નીસર—નીહર
 જેપિ—જીપી—જિતી
 દેપિળુ—દેવીને—દેઈને—દઈને
 લેવિ—લેવીને—લઈને
 મુઆ—મુઆ
 પરાવહિ—પરાવ—પ્રાપ્—પરાપત કરે છે
 મુઅઈ—મુઅ છે—મરે છે
 જાઈ—જાય છે
 યાહ—યાહ—તાગ
 પવિસઈ—પેસે
 બહલ—બેઠો
 ચડિઆ—ચડ્યા
 ડાલઈ—ડાલ્યાં
 મોઢંતિ—મોઢે છે—મરઢે છે
 બોલૂહિં—બોલે હે—(કહે છે)
 ઢૂઓ—ઢૂઓ (થયો)
 સહેવ્વઅં—સહેવું
 જાગેવા—જાગવું
 જિઆવંતિહિં—જીવાડંતીઓ

સુણિવિ-સુણિ-(સાંભળી)
 વસંતિ-વસંતે-વસંતઋતુમાં
 સુમરિ-સુમરી (યાદ કરી)
 તક્ષણિ-ટાંકણે (તે વગ્વતે)
 પહિઝ-પૈંઝ-(પથિક-પ્રવાસી)
 ગામ્વિ-ગાંવે-ગામે
 પટ્ટણિ-પાટણે
 હટ્ટિ-હાટે
 ચઠહટ્ટિ-ચૌટે
 રાઝલિ-રાવળે-રાવળે
 દેઝલિ-દેવળે
 દીસહ-દીસે છે
 પત્તિઝહ-પતીજે (વિશ્વાસ કીજે)
 મેહઝ-મેલે (છોડે)
 મોલિમ-મોલપ
 જગુ-જગ
 મુઝહ-મુંશે છે-મુંશાય છે
 શલકંતિ-શલકતી-ચલકતી

કંઠિઆ-કંઠી (ગળે પહેરવાની કંઠી)
 વઙ્ગુલો-વાટલો
 ચંદુલો-ચંદલો-ચાંદલો-ચાંદલિયો
 ગંડુઝ-ગેંદ-કંદુક (દડો)
 મનાવિ-મનાવી
 દેક્ષિવિ-દેક્ષી
 વેલ્લડી-વેલડી
 સત્થ-સાથ-(સમૂહ)
 મુઆ-મુઆ
 ઘટ્ટહ-ઘાટ-ઘાટડી (ઓઢવાનું
 છીનું વસ્ત્ર)
 ત્રુટ્ટી-ત્રુટ્ટી-તુટ્ટી
 છંદુવિણુ-છંદીને
 ગોવાલીઅળ-ગોવાલળ
 લમી-લાગી
 પાહ-પાય
 જલહ-જળે છે
 તવહ-તવે છે-તાપે છે

૨૭૦ ભાષામાં ‘ પથિક-પ્રવાસી ’ ના અર્થમાં પ્રસ્તુત ‘ પહ ’ શબ્દનો વ્યવહાર ચાલુ છે. જ્યારે આપણે ત્યાં કોઈ નોતરિયો નોતરું દેવા આવે છે ત્યારે બોલે છે કે “ સગટંમ સહ પરોળો પહ ” સગટંમ એટલે સહકુટુંબ, સહ-સહિત, પરોળો એટલે અતિથિ અને પહ એટલે પથિક-પ્રવાસી-મુસાફર. અર્થાત્ કુટુંબ સાથે અને મેમાન તથા પથિક સાથે-એ બધાંને લઈને જમવા આવવાનું નોતરું છે. “ સગટંમ સહ પરોળો પહ ” એ વાક્ય કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે અને અમરેલીમાં તો મેં અનેક-બાર સાંભળ્યું પણ છે. પથિક-પહિઝ-પહ-એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

મન્નઈ—માને છે

ઉન્નિવિવિઅ—ઝૂલેવીને (ઝૂંચી કરીને)

કદમ—કાદવ

ભગ્ગા—ભાગ્યા

મગ્ગુલયા—મારગડા

ભમઈ—ભમે છે.

સામલિ—શામલી

અચ્ચમ્મુઅ—અચંબો

ફુલિઅ—ફલિઅ—ફૂલી—ફળી

લંઘઈ—લાંઘે—(ટપી જાય)

નઊક્ષી—નોણી

ગંગ—ગંગા

પુકારઈ—પોકાર કરે (બોલે)

ચક્કિંગ—ચક્રે

દલિઓ—દલ્લ્યું—દલ્લ્યો

લેઈ—લે છે

સવુ—સવ—સબ

સંતવણુ—સંતપન—સતાવવું

તિં—તેં

સિંદુરિઅ—સિંદુરિયા

અમ્મલિ—આગલે—આગલ

મેહમજ્જિ—મેહમચ્ચે—મેહમાં

અંધારઈ—અંધારે

તોરી—તોરી—તારી

ઉચ્છલિલ—ઝૂલ્લેલ

પંડરૂ—પાંડરું (ધોલું)

રણજ્ઞણંત—રણજ્ઞણતું

ગહિલિ—ઘેલી

સિંતી—સીંચાતી

પત્તઊ—પહોંત્યો—(આવ્યો)

મલંતઊ—મલતો—મરડતો

ધરઈ—ધરે છે

દુબ્બલી—દૂબલી

ઘણ—ઘણું

વંડુર—પાંડરું (ધોલું)

કાલઈ—કાલે

તુટ્ટ—વચ્ચું

તુટ્ટ—તુટ્ટ્યું

સુમરઈ—સુમે છે—સમે છે.

પલિઅ—પલ્લિયાં

જર—જરા

જજ્જરઈ—જાદરું કરે છે—(જીર્ણ
કરે છે)

હોણસઈ—હોશે (થશે—થાશે)

પારણઓ—પારણું (તપ કર્યા પછીનું
ભોજન)

પદ્મડી—પદ્મતિ—પાધરી

હણિઅ—હળી

મુઢુ—મોં—મ્હોં	મંડાર—મંડાર
ધળ—ધળ	હારુ—હાર
આહુ—આયો—આવ્યો	ઘણિહુ—ઘાલ્યો
કુક્કડિ—કૂકડી	તિણુ—તૃણ
રહિઅ—રહી (બોલી)	નિહુ—નેઠ—નેટું (અંત)
ઈળ—ઈળે	અંસુ—આંસુ
કારણિ—કારણે	પલુહુ—પલુહ્યો,—(નીકલી પડ્યો—
ચુંબિજહ—ચુંબીજે—ચુંબાય છે.	દહી પડ્યો)

બારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓનાં કેટલાંક વાક્યો અને કેટલાક શબ્દો ઉપર જણાવ્યા છે અને તે વાક્યો અને શબ્દોની સામે આજનું ગુજરાતી મૂક્યું છે. એ ઉપરથી બારમા સૈકાની અને આજની ગુજરાતી વચ્ચે ઉદ્ભવમાન—ઉદ્ભવતાનો જે સંબંધ ઉપર વર્તાવ્યો છે તે વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ છે. વાક્યો અને શબ્દોના વળણને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી બારમા સૈકાની અભયદેવ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રની માતૃ-ભાષાને ઉગતી ગુજરાતી કહેવામાં જરા પણ વાંધો જણાતો નથી અને એ હકીકત દીવા જેવી ચોક્કસી છે માટે એ વિશે વિશેષ લખવાની અગત્ય પણ નથી.

૮૮ અભયદેવ વર્ગેની ઉક્ત ત્રણ કૃતિઓમાં વપરાયેલાં પ્રત્યયો અને સર્વનામો તથા અવ્યય વર્ગેને લગતો વિચાર કરીએ :

અભયદેવ-વાદિદેવ- નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં નામોને હેમચંદ્રે વાપરેલી માટે પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં ‘ઉ’ નામવિભક્તિઓ અને તેની ચર્ચા પ્રત્યય વિશેષ વપરાયેલો છે.

અમયદેવ—‘દેવ’ (દેવ) ‘વરાડ’ (વરાક) ‘રાડ’ (રાજા)

અણિસિદ્ધવ—(અણિષિદ્ધવ)—નરજા૦.

પ્રથમા અને
દ્વિતીયા વિભક્તિ ‘માહપુ’ (માહાત્મ્ય), મણુ (મન) પમાણુ (પ્રમાણ)
નાન્ય૦ જા૦.

દેવસૂરિ—‘ચંદુ’ (ચાંદો) ‘મારુ’ (મારો) ‘કુમારુ’
(કુમાર)—નરજા૦.

‘નાણુ’ (જ્ઞાન) ‘ચરણુ’ (ચરણ—ચારિત્ર) સંમત્તુ
(સમ્યક્ત્વ) નાન્ય૦ જા૦.

હેમચંદ્ર—‘સાયરુ’ (સાગર) દુમુ (દ્રુમ) વાયસુ (વાયસ) નરજા૦.

‘ઘરુ’ (ઘર) કજ્જુ (કાજ) બલુ (બલ) નાન્ય૦ જા૦.

અહીં આ ‘ઉ’ પ્રત્યયનો ઇતિહાસ લખવાનું પ્રસ્તુત નથી તો પણ કહેવું જોઈએ કે તે ‘ઉ’ પ્રત્યય ઘણો પ્રાચીન છે. આગળ જણાવેલાં લલિતવિસ્તરનાં પદોમાં એ ‘ઉ’ પ્રત્યય છૂટથી વપરાયેલો છે. એટલે તે, વિક્રમના પાંચમા સૈકા જેટલો તો જૂનો રહ્યો.

‘સો’ ‘ચિત્’ વગેરે વૈદિક પ્રયોગોમાં જે ‘ઓ’ વપરાયો છે તે જ, આ ‘ઉ’ ના મૂળમાં છે.

કેટલાક પ્રયોગોમાં પક્ત નરજાતિવાળાં નામોને ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અમયદેવ—‘અપવિત્તઓ’, ‘રોગહરો’, ‘સમો’.

દેવસૂરિ—‘વક્ષાણંતઓ’, ‘સો’, ‘જો’.

હેમચંદ્ર—‘જો’, ‘એહો’, ‘એસો’.

‘ઉ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયના ઉપયોગની સરખામણી કરતાં ‘ઓ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ ઓછો છે અને ‘ઉ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ તેના (‘ઓ’ના)

કરતાં વધારે છે. હેમચંદ્રના છંદોનુશાસનગત પદ્યોમાં ‘ઓ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ ફક્ત પ્રથમા માટે નાન્યતરજાતિમાં પણ થયેલો છે: ‘વિરહઓ અંગુ’ — ૧૪, ‘પંકઓ’ — ૬૦, ‘દલિઓ’ — ૭૧. પરંતુ આવા પ્રયોગો અતિવિરલ છે. ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય સિવાય મૂળ અંગ પણ પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં વપરાયેલાં છે:

અમયદેવ—સમ્રંત, જળ, નર, — કાય, — કામ, નીરોય, કય, ક્ષંત, નિષ્ફલ.

દેવસૂરિ — ભવિયજળ, સંસાર, મુણિંદ, મુણિચંદ, ધિર.

હેમચંદ્ર — મેહ, લગ્ના, વગ્ના, ફલ, ગય, પહુવ, ગય (ગત).

આ રીતે પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં મૂળ અંગ વાપરવાની રીત લલિતવિસ્તરના સમયથી ચાલી આવે છે. આવાં અંગો ત્રણે લિંગમાં વપરાયેલાં છે.

નાન્યતરજાતિનાં ‘ક’ પ્રત્યયાન્ત નામોને પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ઉં’ પ્રત્યય લાગેલો છે અને બહુવચનમાં તથા દ્વિતીયાના બહુવચનમાં ‘આઈ’, ‘આઈ’, ‘ઈ’, ‘ઈ’, ‘આ’ અને ‘આં’ પ્રત્યયો લાગેલા છે.

અમયદેવ—સુહાઈ, કલત્તઈ, રજ્જઈ, દુરિયઈ.

દેવસૂરિ — સંવડુલાઈ, ગાવડાં, પન્હુત્તરઈ, પસના.

હેમચંદ્ર — રયણાઈ, કુંભઈ, વલ્યા, વિસમા.

હેમચંદ્ર — ભગાઉં, પસરિઅઉં, વહુહઉં, એહઉં, તેવડઉં [પ્રથમા એકવચન]

ઋગ્વેદમાં [પૃ૦ ૧૯૪, ૪૬૯—મ૦ સં૦] ‘અદ્ભુતા’ (અદ્ભુતાનિ) કર્ત્વા (કર્તૃવ્યાનિ) વિશ્વા (વિશ્વાનિ) કાવ્યા (કાવ્યાનિ) વગેરે, ઉક્ત ‘વલ્યા’ની પેઠે ‘આ’ પ્રત્યયવાળા પ્રયોગો અનેક મળે છે. તે જોતાં ‘વલ્યા’ વગેરેમાં વપરાયેલા ‘આ’ નું મૂળ મળી જાય છે

અને ‘ગાવડાં’ માં જે ‘આં’ लागेलો છે તેનું મૂળ પળ તે ‘આ’ હોય અથવા વ્યા० પ્રા० ના ‘આનિ’ ડપરથી નીપજેલો તે ‘આં’ હોય.

ચાલુ ગુજરાતીમાં પૂર્વોક્ત ‘ચંદુ’ જેવું ‘ડ’ પ્રત્યયવાલું રૂપ નથી દેખાતું પળ ફક્ત નાન્યતરજાતિમાં ‘મગડાં’ ની પેઠે ‘કેલું’ વગેરે ‘ડ’ પ્રત્યયવાલું રૂપો પ્રચલિત છે.

‘ઓ’ પ્રત્યયવાલું રૂપો ‘ઘોડો, છોકરો, લાડવો’ વગેરે વ્યવહારમાં છે અને બહુવચનમાં નરજાતિમાં ‘આ’ ‘આઓ,’ તથા ‘ઓ’ પ્રત્યયની અને નાન્યતરજાતિમાં ‘આં’ પ્રત્યયની વપરાશ છે. આ ઉપરાંત પહેલી બન્ને વિભક્તિમાં મૂળ અંગ પળ વપરાય છે.

‘છોકરો,’ ‘ઘોડો’ વગેરેમાં જે ‘ઓ’ પ્રત્યય છે તેના મૂળમાં વૈદિક ‘સો ચિત્’ વાલો ‘ઓ’ છે. અને ઘોટક :—ઘોડઓ—ઘોડડ—ઘોડો ં રીતે તેનો ક્રમપરિવર્ત છે. છોકરા, ઘોડા વગેરેમાં જે ‘આ’ પ્રત્યય છે તે વૈદિક ‘દેવાઃ’ ‘જનાઃ’ પ્રયોગના ‘આઃ’ પ્રત્યયનું રૂપાંતર છે. ‘માણસો’ ‘દેવો’ વગેરેમાં છે તો પૂર્વોક્ત ‘ઓ’ પ્રત્યય પરંતુ તે બહુવચનમાં ફેરવાયો છે અને ‘છોકરાઓ’ વગેરે પ્રયોગોમાંના ‘આઓ’ નું મૂળ, ઉક્ત ‘આઃ’ અને ‘ઓ’ ં બન્ને પ્રત્યયના મિશ્રણમાં છે અર્થાત્ ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં ‘આ’ અને ‘ઓ’ ંમ બેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. અથવા વૈયાકરણ પાણિનિં વૈદિક અને લૌકિક ઉભય પ્રકારના નામોને લગતા પ્રત્યયોને જણાવતાં પ્રથમાના બહુવચનમાં ‘અસ્’ પ્રત્યય જણાવેલો છે. જે ‘સ્વાયઃ’ ‘વાચઃ’ વગેરે રૂપોમાં મૂળરૂપે જલ્વાઈ રહ્યો છે. સંભવ છે કે તે ‘અસ્,’ ‘ઓ’ રૂપે પરિણામ પામી ‘માણસો’ વગેરેમાં લામ્યો હોય. અહીં વધુ સંગત ં છે કે ‘માણસો’ વગેરેમાંનો બહુત્વસૂચક ‘ઓ’ પ્રત્યય પૂર્વોક્ત ંકવચનનો ‘ઓ’ ન હોય કિન્તુ તે આ ‘વાચઃ’ના

‘અસ્’નો ‘ઓ’ હોય. એકવચનનો ‘ઓ’ લઈએ તો તેને બહુવચનમાં ફેરવવો પડશે અને ઉક્ત બહુવચનના ‘અસ્’નો ‘ઓ’ લઈએ તો તે સીધો જ લાગી શકશે. ઈથી ‘માણસો’ વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત ‘અસ્’નો ‘ઓ’ લગાડવાને વાંધો નથી. ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં પણ તે જ ‘ઓ’ લેવો; પણ તેવાં રૂપોમાં બેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. ‘છોકરાઓ’ વગેરે રૂપોના અંતિમ ‘આ-ઓ’ પ્રત્યયની અહીં ચર્ચા કરી તો છે પરંતુ ચાલુ ભાષામાં એવાં રૂપોનો વ્યવહાર વધારે જણાતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

બીજી વિભક્તિમાં ‘દીનય’ જેવું શુદ્ધ પ્રાકૃત રૂપ વપરાયેલું છે પણ આવાં રૂપો અતિવિરલ છે. દય, સંઘ વગેરે રૂપો બીજી વિભક્તિમાં છે. અહીં વિભક્તિ લોપાયેલી છે, એટલું જ નહીં કિન્તુ મૂળ અંગ ‘દયા’ ‘સંઘ્યા’નો અંત્ય ‘આ’ પણ ‘અ’માં ફેરવાયેલો છે. અપભ્રંશમાં સવિભક્તિક નામના અંત્ય સ્વરનો ઋત્વ ઉચ્ચાર પણ થાય છે. (જુઓ પૃ૦ ૨૦૫, ૧૫) એ ધોરણે ‘દયા’ અને ‘સંઘા’નું ‘દય’ અને ‘સંઘ’ થયેલું છે. ઘણે સ્થળે નારીજાતિના નામની પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ ‘દય’ અને ‘સંઘ’ જેવાં રૂપો વપરાયેલાં છે અને ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પણ આવે છે.

અમયદેવ—નિષ્ફલ્લ, જુગાય, પત્યણ, મહારિય, જત્ત.

વાદિદેવસૂરિ—સંઘ, સંઘ.

હેમચંદ્ર—બોહિઅ, એહ, સ, મુહઅ, ગહઅ, ધણ.

અમયદેવ—વિસંતુલ, અબ્મુઅઉ.

સાધારણ રીતે જોતાં ‘આ’, ‘ઈ’, અને ‘ઝ’ એ ત્રણ પ્રત્યયો નારી-જાતિના સૂચક છે. અજા, પ્રજા, દયા, સંઘ્યા વગેરેમાં ‘આ’ પ્રત્યય છે. નારી, નદી, શચી વગેરેમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે અને વધૂ, કરમોરૂ વગેરેમાં ‘ઝ’ પ્રત્યય છે. ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયો ઘણે ભાગે સચવાયેલા છે ત્યારે સ્ત્રીત્વસૂચક ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયની

સરલામણીમાં ‘આ’ પ્રત્યય સચવાયો નથી. ‘જુમાયા’ ને બદલે જુમાય, ‘સંઘા’ ને બદલે ‘સંઘ’ ‘ગંગા’ ને બદલે ‘ગંગ’ અને ‘જત્તા’ ને બદલે ‘જત્ત’ એવાં જે અનેક રૂપો ઉપલબ્ધ છે તે નારીજાતિસૂચક ઉક્ત ‘આ’ પ્રત્યયની વપરાશની અલ્પતા સૂચવે છે. અને એ જ રીતે—

(સં૦) નિષ્ફળ પ્રાર્થના—(પ્રા૦) નિષ્ફળ પથળા । (અમય૦) નિષ્ફળ પથળા ।

(સં૦) મદીયા યાત્રા—(પ્રા૦) મડીયા જત્તા—(અમય૦)મહારિય જત્ત । વગેરે પ્રયોગોમાં જેમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બન્નેમાં નારીત્વસૂચક ‘આ’ પ્રત્યય જઠવાયો છે તેમ અમયદેવ વગેરેની ગુજરાતીમાં તે બન્ને સ્થળે એ ‘આ’ પ્રત્યય ટક્યો નથી તે પણ ઉક્ત હકીકતનું જ સમર્થન છે.

ખરી વાત તો એ છે કે વિશેષણ અને વિશેષ્યમાં લિંગ અને સંખ્યા સમાન હોય તો જ વિશેષણ—વિશેષ્યભાવનું ધોરણ જઠવાઈ રહે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં સમાસમાં નહીં વપરાયેલાં વિશેષણ માત્ર વિકારી છે એટલે વિશેષ્યની જાતિને અનુસરનારાં છે. સં૦ ‘એકા યાત્રા’ પ્રા૦ ‘એગા જત્તા’ આને બદલે ભાષામાં ‘એક જાત્રા’ નો પ્રયોગ સુપ્રતીત છે. એ પ્રયોગમાં ‘જાત્રા’ વિશેષ્ય છે અને ‘એક’ તેનું વિશેષણ છે. વિશેષ્ય નારીજાતિમાં છે તેથી વિશેષણ પણ ખરી રીતે નારીજાતિમાં જ

હોવું જોઈએ એટલે ‘એક’ ને બદલે ‘એકા’ પ્રયોગ થવો જોઈએ; પણ લોકભાષાની ખાસિયત પ્રમાણે એવા પ્રયોગોમાં સ્ત્રીસૂચક ‘આ’ ટકતો નથી; પરંતુ તેનું હસ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે. અહીં એ સ્થાલમાં રહે કે ‘એક જાત્રા’ પ્રયોગનો ‘એક’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી જ છે. ફક્ત ‘એકા’ ને બદલે ‘એક’ ઉચ્ચારણ થયું છે. ચાલુ ગુજરાતીની પેઠે આ રીત ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં બરાબર ઉપ-

ભાષામાં વિશેષ્ય
પ્રમાણે વિશેષણમાં
પ્રત્યય ન હોવાની
પદ્ધતિને વૈદિક
ભાષાની એવી
પદ્ધતિનો ટેકો

લ્ઘ્ છે. આ અને આવા બીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં ભાષામાં વપરાતાં વિશેષણો વિકારી પળ છે અને અવિકારી પળ છે, એ હકીકતનું મૂળ ઉક્ત રૂપોમાં રહેલું માલુમ પડે છે. વૈદિક પદ્ધતિમાં બરાબર આવાં તો નહીં પળ આને મળતાં અનેક રૂપો મળે છે :

આગળ (પૃ૦૭૨ [૪૭]) જણાવેલા ‘લોહિતે ચર્મન્,’ ‘પરમે વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ચર્મન્’ અને ‘વ્યોમન્’ વિશેષ્ય છે. અને વિશેષ્ય હોવાથી તે બન્ને વિશેષણ પ્રમાણે સાતમી વિભક્તિમાં આવવાં જોઈએ છતાં તે બન્ને વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાનાં જ છે. એટલે જેમ ઉક્ત વૈદિક રચના વિશેષણ અને વિશેષ્યના સમાનવિભક્તિકતાના નિયમને તોડી પાડે છે. તેમ તેથી આગળ વધીને ચાલુ ભાષાના પ્રયોગો વિશેષણ અને વિશેષ્યના સર્વથા વિકારીપણાના નિયમને અવગણે છે અને આ અવગણનાનું મૂળ ઉક્ત વૈદિકરચનામાં સમાયું હોય તો ના નહીં. ઉક્ત ‘વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગો છે તો વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાના પરંતુ તેમને સપ્તમી વિભક્તિનાં સમજવાનાં છે એ ન મુલાય. ‘વાયા વિસંતુલુ’ જેવા પ્રયોગોમાં ‘વિસંતુલુ’ શબ્દ ‘વાયા’ નું વિશેષણ છે એટલે સાધારણ રીત પ્રમાણે તો ‘વાયા વિસંતુલુ’ એમ થવું જોઈએ પણ લોકભાષાનું તંત્ર વિશેષ અનિયત હોવાને લીધે ‘વાયા વિસંતુલુ’ પ્રયોગ પળ થયો છે.

છોકરો, ઘોડો, લાડવો વગેરે પ્રયોગો પ્રથમા વિભક્તિવાળા છે, તેમાં મૂળ અંગ અકારાન્ત છે અને ‘ઓ’ પ્રત્યય છે એ ધ્યાનમાં રહે. ‘ઘોડો’ વગેરેમાં અંગને અકારાન્ત માનવામાં ન આવે તો ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરે સ્ત્રીલિંગી રૂપોની નિષ્પત્તિ કેવા પ્રકારના અંગથી થશે ?

એ વાત તો નક્કી છે, કે ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરેમાં મૂળ ‘છોકર+ઈ’, ‘ઘોડઅ+ઈ’ એ જાતનો પ્રકૃતિ-પ્રત્યયવિભાગ છે. ‘ઘોડો’ કે ‘છોકરો’ ઉપરથી ‘ઘોડી’ કે ‘છોકરી’ રૂપો નથી નીપજી શકતાં.

બારમા સૈકાની ગુજરાતીમાં ન્હસ્વ કે દીર્ઘ ઇકારાન્ત વા ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામોને માટે પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં કોઈ ખાસ પ્રત્યય નથી. જેવું ને તેવું મૂળ અંગ જ વપરાય છે વા તેના અન્ત્ય સ્વરમાં ન્હસ્વ કે દીર્ઘ જેવો ફેરફાર કરીને વપરાય છે. બહુવચનમાં પળ ક્યાંય ઉક્ત રીતે મૂળ અંગ જ વપરાય છે અને ક્યાંય મૂળ અંગને ‘ઉ’ કે ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અભયદેવ—સિદ્ધિ, સિદ્ધિ.

વાદિદેવસૂરિ—ખાણિ, વાણિ.

હેમચંદ્ર—થલિ, કુમારી, નિદ્દી, રયણી, બુદ્ધી, માલી.

ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘વેલડીઓ’, ‘નદીઓ’ વગેરે ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રતીત છે. કાઠિયાવાડીમાં એ ‘ઓ’ ને બદલે ‘ય’ શ્રુતિયુક્ત ‘ઉં’ પ્રત્યય પળ પ્રચલિત છે. ‘વાડીયું’ ‘સલીયું’, ‘આંગલીયું’ વગેરે.

વૈદિક ભાષામાં નઘઃ, વઘ્ઃ વગેરે રૂપોમાં ‘ય’ અને ‘વ’ શ્રુતિયુક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યય લાગેલો છે. પાલિભાષામાં નદિયો, ઇચ્ચિયો, વધુયો વગેરેમાં જે અન્ત્ય—‘ય’ શ્રુતિયુક્ત—‘ઓ’ છે તેનું મૂળ ઉક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યયમાં છે. એક એ ‘ઓ’ ને બદલે પ્રાકૃતમાં ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ એમ બે પ્રત્યયો નોંધાયા છે. અને હેમચંદ્રની ઝગતી ગુજરાતીમાં પળ એ બે પ્રત્યયોની ભલામણ છે. ‘ઓ’ ઉપરથી ‘ઉ’ થઈને તે બે પ્રત્યય જુદા બનેલા જણાય છે. ‘ઓ’ વાળું સ્ત્રીલિંગી રૂપ વિશેષ પ્રાચીન છે.

૮૯ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં ત્રીજી વિભક્તિ માટે જુદા જુદા પ્રત્યયો-
ત્રીજી વિભક્તિ વાળાં રૂપો વપરાયેલાં છે.

એકવચન	}	<p>અભયદેવ—પસાઈળ, નામિળ, સૂલિળ, રસાયણેળ.</p> <p>વાદિદેવ— તલિ, જિળિ.</p> <p>હેમચંદ્ર—વાપં, તેં અમિ, ઉઝાવંતિયે, પુત્તે, સરિળ, કવળેળ, સ્તિરેળ.</p>
-------	---	---

} અભયદેવ—છપ્પનિહિં
 } વાદિદેવ—સૂરિહિં, જઞ્ચધિહિ, લોયણિહિ
 } હેમચંદ્ર—ગુણહિં, લક્ષ્વેહિં
 બહુવચન

ત્રણે કૃતિઓના ઉક્ત પ્રયોગો જોતાં ણ, ણ, ઇ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર, ઇ, (એકવચનમાં) અને બહુવચનમાં ઇહિં, હિં, ઇહિ અને ઇહિં પ્રત્યયો વપરાયા છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય વિશેષ પ્રચારમાં છે. અને ક્ષતિ ક્ષતિ ‘ણ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યયો પળ વપરાય છે. છોકરે, ઘોડે, માળસે વગેરેમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે અને ‘કેળે,’ ‘ઈળે,’ ‘તેળે’ રૂપોમાં તથા ‘કિણિ’ ‘ઈણિ,’ તિણિ’ જેવા કેટલાક તલ્લપદા ગ્રામીણ પ્રયોગોમાં ‘ણ’ અને ‘ઈ’ વપરાયા છે.

વૈદિકમાં ત્રીજી વિભક્તિ માટે મૂળ ‘ઈન’ પ્રત્યય છે. ઇ ‘ઈન’ પ્રત્યય જ ઉક્ત ણ, ણ, ઇ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર કે ‘ઈ’ ના મૂળમાં છે. પાલિમાં ‘ઈન’ અને પ્રાકૃતમાં ‘ઈણ’ કે ‘ઈણં’ પ્રત્યયોનો પ્રચાર છે. ઇ જોતાં ગુજરાતીના ત્રીજી વિભક્તિના એકવચને પોતાની મૂળ પરંપરા સાચવી રાખેલી છે. બહુવચનમાં વૈદિક ‘ઈમિસ્’ પ્રત્યય છે. ઉપર્યુક્ત ‘ઈહિં,’ હિં, ‘ઈહિ’ અને ‘ઈહિં’ પ્રત્યયોનું મૂળ આ ‘ઈમિસ્’માં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ઇ ‘ઈમિસ્’ સાથે સંબંધ ધરાવતો કોઈ પ્રત્યય નથી સચવાયો પળ તેને બદલે ઉક્ત ‘ઈ’ પ્રત્યય વપરાય છે. એકવચનનો ‘ઈ’ ભાષામાં બહુવચનમાં પળ વપરાવા લાગ્યો છે : છોકરાઓ, માળસો, છોકરાં, વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત ‘ઈ’ પ્રત્યય તો છે

બેવડા પ્રત્યયો
 અને વૈદિક
 ભાષાની પદ્ધતિ

પળ તે અનુક્રમે ઉક્ત રીતે બહુવચનના એવા આ-ઓ, ઓ અને આં પ્રત્યય પછી લાગેલો છે. ઇટલે ઇ બધા અને એવા બીજા પળ પ્રયોગો બેવડા પ્રત્યયવાળા છે ઇ ધ્યાનમાં રહે. ‘જેળે,’ ‘કેળે’ ‘તેળે’ ‘ઈળે’ ઇ બધા ત્રીજી

વિભક્તિવાળા સર્વનામના પ્રયોગો છે. તેમાં મૂળ અંગ ‘જ,’ ‘ક,’ ‘ત’ અને ‘૯’ છે, તેમને ‘૯ળ’ પ્રત્યય લાગ્યા પછી ફરી પાછો ‘૯’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

૯કવાર પ્રત્યય લાગેલું રૂપ, અમુક વખતે, લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવા અસમર્થ નીવડે છે ત્યારે ફરીવાર તેને બીજો પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. ૯ ધોરણે ઉક્ત પ્રયોગોને બેવડા પ્રત્યયો લાગેલા છે. આ બેવડા પ્રત્યય લગાડવાની પદ્ધતિ કાંઈ આજકાલની નથી, બારમા સૈકામાં તો તે હતી જ ૯મ ‘જિણિ’ વગેરે રૂપો જ બતાવી આપે છે.

વૈદિક ભાષામાં કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં બંબે અને ઋણ ઋણ વિકરણ પ્રત્યયો લગાડવાનું વિધાન વૈદિકપ્રક્રિયામાં છે. ૯ જોતાં બેવડા કે ત્રેવડા પ્રત્યયો લગાડવાની પદ્ધતિ ઘણી જ જૂની જણાય છે. “નેષ્તુ”-નયતેર્લોટ્ શપ-સિપૌ દ્વૌ વિકરણૌ । તરુષેમ-તરેમ-इत्यर्थः तरतेर्विध्यादौ लिङ् उः-शप्-सिप् चेति त्रयो विकरणाः” [वै० પ્ર० ૩-૧-૧૮૫]

૯૦ ઉક્ત કૃતિઓમાં ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ દુર્લભ છે, પણ તેને બદલે છઠ્ઠીનો પ્રયોગ મળે છે. ચોથીને બદલે છઠ્ઠી વિભક્તિ ચતુર્થીને બદલે છઠ્ઠી વિભક્તિ વાપરવાની પ્રથા વેદકાલે જેટલી જૂની છે. ૯ વાત આગલ કહેવાઈ ગઈ છે. (પૃ૦ ૫૩ [૬])

હેમચંદ્ર—વડત્તળહોતળેણ—(વડપળમાટે) આ પ્રયોગમાં ‘વડત્ત-ળહો’ ૯ટલું રૂપ ષષ્ઠીવાલું છે અને ‘તળેણ’ શબ્દ ‘તેમાટે’ ‘તે માટે’ ના અર્થને સૂચવવા જોડેલો છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘તે માટે’ અર્થને બતાવવા ‘કેહિં’, ‘તેહિં’, ‘રેસિ’, ‘રેસિ’ અને ‘તળેણ’ ૯ પાંચ નિપાતો વાપરવાના છે. (૮-૪-૪૨૫) વઢી, વિક્રમના

આઠમા સૈકાના વિદ્વાન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાની સમરાઈચ્છકામાં ‘રેસિ’ને બદલે ‘^{૨૭૧}રેસમિ’ પદ વાપરે છે. ત્યાં તેનું પાઠાંતર ‘રસમ્મિ’ પળ નોંધાયેલું છે. તથા પંચાશકમાં ‘^{૨૭૨}રેસિમ્મિ’ પદ એ જ આચાર્યે વાપરેલું છે. આ રીતે ‘રેસમિ’ અને ‘રેસિમ્મિ’ નિપાતો પળ તાદર્થ્યના અર્થને સૂચવે છે.

એમને નિપાતો ઇટલા માટે કહ્યા છે કે તેમનું મૂળ માલ્ટ્રમ પડતું નથી.

સર્વનામ ‘ક’ અને ‘ત’ નું તૃતીયાબહુવચન ‘કેહિં’, ‘તેહિં’ ધાય છે. એ ‘કેહિં’, ‘તેહિં’ ઉપરથી ઉક્ત તાદર્થ્ય-સૂચક ‘કેહિં’, ‘તેહિં’ ને લાવવાની કલ્પના થયેલી છે. તથા ‘રેષા’ ને પ્રા० ‘રેસા’ રૂપે કલ્પી તે ઉપરથી ‘રેસિ’ કે ‘રેસિ’ ઉપજાવવાની કલ્પના થયેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર જેને **રેસંમિ** અને ‘**રેસિમિ**’ રૂપે નોંધે છે અને હેમચંદ્ર જેને ‘રેસિ’ વા ‘રેસિં’ આકારે જણાવે છે એવા ‘રેસિં’ નિપાતનું સ્વરૂપ અનિશ્ચિત છે ત્યાં એની વ્યુત્પત્તિની કલ્પના પળ શી રીતે થઈ શકે ?

૯૧ મારા નમ્ર મત મુજબ ઉક્ત બન્ને કલ્પનાઓ કેવળ અક્ષરસામ્યને આધારી છે. વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર સવિશેષ

૨૭૧ “જો ઉળ સદ્દારહિઓ દાણં દેહ જસકિતિ રેસંમિ ।

અહિમાણેણ વ એસો દેહ અહં કિં ન દેમિ તિ ॥

પાઠાંતર-‘રસમ્મિ’-સમરા० પૃ० ૧૫૭ (જે०)

૨૭૨ સવ્વગુણપસાહણમો જેઓ તિહિં અદ્રમેહિં પરિસુદ્ધો ।

દંસળ-નાળ-ચરિતાળ એસ રેસિમિ સુપસત્યો-પંચા० ૧૯-ગાથા-૪૦ ।

ટીકા “રેસિમિ નિમિત્તમ્-” અમચદેવ ।

ભ્રામક છે. ઇટલે જે વ્યુત્પાદ્યરૂપ માટે અર્થસામ્ય કે અક્ષરસામ્ય બંને સાથે સચવાઈ શકે એવી વ્યુત્પત્તિ ન કરી શકાતી વ્યુત્પત્તિ માટે કેવલ અક્ષર-સામ્ય ભ્રામક છે

હોય ત્યાં ગમે તે કલ્પના કરવા જતાં સાચી વ્યુત્પત્તિને બદલે વ્યુત્પત્ત્યાભાસને સમર્થન આપવા જેવું થાય છે. વળી, પ્રસંગ છે તેથી કહું છું :

‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ નામના પુસ્તકમાં તેના સાક્ષર લેખકે પૃ. ૧૭૫ ઉપર ‘પહેલવહેલું’ ની વ્યુત્પત્તિસંબંધે તે બાબતનાં ઉદાહરણો વિચાર કર્યો છે. તેમાં તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે [“ ‘હેલ હેલું’. પ્રથમ ‘પ’ નો લોપ થતાં બનતું

‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે. ઇટલાં વાંનાં ‘હલ્લ-વિહલ્લ’ બેટા હૈં આપિઆં (સંદર્ભ ૮૪-૨) તેમ જ ‘ઉવએસમાલ-કહાણય છપ્પય’ માં ‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ વપરાયું છે ”—પૃ. ૧૭૫] તેમનું આ લખાણ માત્ર અક્ષરસામ્ય ઉપર અવલંબતું હોઈ ભ્રાંતિમૂલક છે. એમણે જે ‘સંદર્ભ’ અને ‘ઉવએસમાલકહાણય’ નો આધાર ટાંક્યો છે તેમાં ‘હલ્લવિહલ્લ’ શબ્દનો અર્થ જ ‘પહેલવહેલું’ નથી. રાજા કોણિકના બે ભાઈ નામે ‘હલ્લ’ અને ‘વિહલ્લ’ છે એ જૈનકથામાં સુપ્રતીત છે.

‘ઇટલાં વાંનાં હલ્લવિહલ્લ બેટાહૈં આપિઆં’ એ વાક્યનો खरो અર્થ આ પ્રમાણે છે : ઇટલાં વાંનાં—ઇટલી ચીજો. હલ્લ વિહલ્લ બેટાહૈં—હલ્લ વિહલ્લ બેટાને—હલ્લ, વિહલ્લ નામના બેટાને—પુત્રોને. આપિઆં—આપ્યાં.

તેમ જ ‘ઉવએસમાલકહાણય’ (ગાથા ૫૨) માં “ હલ્લ વિહલ્લહં હાર ગુરુય ગયવર સિડ દિદ્ધડ ” હલ્લ વિહલ્લહં—ઇટલે હલ્લ અને વિહલ્લને, ગુરુય—મોટા, ગયવર—હાથી, સિડ—સાથે, હાર—હાર, દિદ્ધડ—દીધો.

આ રીતે વાક્ય કે શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા વિના માત્ર અક્ષર-સામ્યને વળાવાથી વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં ઘણા ભ્રમો નીપજે છે.

ए ज लेखके ‘पलांठी’ शब्दने ‘पदयष्टि’ ऊपरथी लावतां (पृ० ७६) मात्र अक्षरसाम्यनो आधार लई एवो ज भ्रम पेदा करेलो छे. ‘पलांठी’ नुं सं० मूल ‘पर्यस्तिका’ प्रा० ‘पल्हत्थिअँ’ मां छि.

‘निर्व्याधिक’ ऊपरथी ‘नरवो’ (पृ० ३५०) ‘गह्वरक’ ऊपरथी ‘गभारो’ (पृ० ७६) अने ‘प्रहरणक’ ऊपरथी ‘परोणो’ (पृ० ३४८) लावतां ए उक्त लेखके मात्र अक्षरसाम्यने आधारे भ्रांत व्युत्पत्ति जणावी छे. खरी रीते ‘नीरुज’ (निर् + ‘रुज्’ वा रुजा) ऊपरथी ‘नरवो’ ‘गर्भागार’ ऊपरथी ‘गभारो’ अने ‘प्रतोदन’ ऊपरथी ‘परोणो’ शब्द आवेला छे.

अभिधान—चिंतामणिमां आचार्य हेमचंद्रे कहेलुं छे के “पटु—उल्लाघ-वार्त—कल्यास्तु नीरुजि” (काण्ड ३—श्लो० १३८) अर्थात् पटु, उल्लाघ, वार्त, कल्य अने नीरुज् ए बधा, रोगरहित—साजा—अर्थने दर्शा-वनारा पर्याय शब्दो छे. “निष्क्रान्तो रोगात् नीरुक्” एवी व्युत्पत्ति ‘नीरुज्’ शब्दनी तेमणे आपेली छे. ‘रुज्’ अथवा ‘रुजा’ बने शब्दो लई शक्य एम छे. ए कांडना श्लोक १२६ मां ‘रोग,’ ‘रुजा,’ ‘मान्द्य,’ ‘व्याधि’ वगैरेने पर्यायशब्दो रूपे नोधेला छे.

२७३ “नैव पल्हत्थियं कुज्जा—” (उत्तरा० अ० १, गा० १९) “नैव पर्य-स्तिकाम्—जानुजङ्गोपरिवस्त्रवेष्टनात्मिकां कुर्यात्”—(उत्तरा० शांति० टीका)

पर्यस्तिका परिकरः पर्यङ्कः च—अवसक्थिका”

—(हैम० अभि० कां० ३, श्लो० ३४३)

चोरामां वा बीजे स्थळे वृद्ध माणसोनी—कड ऊपर कपडું વીંટીને—બેસવાની રીતનું નામ પર્યસ્તિકા—પલ્હત્થિયા છે. ભાષામાં પ્રચલિત પલાંठी કે पलोठी शब्दनो संबंध प्रस्तुत ‘पल्हत्थिया’ साथे छे. बडीलोनी सामे ‘पर्यस्तिका’ नी ढबे बेसवुं ए अवि-नय छे एम उत्तराख्ययनसूत्रमां कहेलुं छे.

‘ગહ્વર’ નો અર્થ ‘પોતાની મેલે થયેલો મોટો ખાડો’ કે ‘ગુફા’ થાય છે. “અઘાતબિલે તુ ગહ્વરં ગુહા” (અભિધાન૦ કાં૦ ૪-શ્લો૦ ૯૯) ‘ગહ્વર’ નો ઉક્ત અર્થ અને ‘ગભારા’ નો ‘ઘરની અંદરનો ભાગ’ એ અર્થ; એ બે વચ્ચે લેશ પળ સામ્ય નથી. ધ્રુવી રીતે ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દ ઊપરથી ‘ગભારો’ શબ્દ આવેલો છે. જૈનમંદિરમાં જ્યાં જિનમૂર્તિ-ઓને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી હોય છે તે સ્થળનું નામ ‘ગભારો’ છે. કેટલાક લોકો ‘ગભારો’ ને બદલે ‘ગંભારો’ ઉચ્ચારણ પળ કરે છે. ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “અગારસ્ય ગર્ભો ગર્ભાગારમ્” “ગર્ભાગારોઽપવરકો વાસૌકઃ શયનાસ્પદમ્ (અભિધાનચિ૦ કાં૦ ૪-શ્લો૦ ૬૧) અમરકોશમાં^{૨૭૪} પળ ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દને નોંધેલો છે. (પુરુષ કાં૦ ૨-શ્લો૦ ૮) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે ‘ગર્ભાગાર’ ‘વાસગૃહ’ દ્વે ગૃહમધ્યભાગસ્ય ‘માજઘર’ ઇતિ પ્રસિદ્ધસ્ય” —(પૃ૦ ૭૪)

‘પ્રવયણ’ કે ‘પ્રતોદન’ ઊપરથી ‘પરોણો’ શબ્દ આવેલો છે: પ્રવયણ-પરવયણ-પરવયણ-પરોયણ-પરોણો. આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “પ્રતોદસ્તુ પ્રવયણં પ્રાજનં તોત્ર-તોદને (અભિ૦ કાં૦ ૩-શ્લો૦ ૫૫૭) અમરકોશમાં પળ એની નોંધ છે: (વૈદ્ય-વર્ગ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૨) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે “પ્રાજનં તોદનં તોત્રં ત્રીણિ વૃષાદે: તાડનોપયોગિન: તોત્રસ્ય આસૂડ ચાવૂક ઇતિ સ્થિતસ્ય” (પૃ૦ ૨૧૨).

‘ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ’ ના સમર્થ લેખક એક સ્થળે (બૃહદ્ વ્યાકરણ-પૃ૦ ૧૩૪) “દીસિ અગાસિ તાવડિ દાક્ષિ” એવું (કાન્હ૦ ટંક-૧ પવાડુ-૧૫૩) વાક્ય આપે છે.

૨૭૪ “ગર્ભાગારં વાસગૃહમ્”—(અમરકોશ)

૨૭૫ “પ્રાજનં તોદનં તોત્રમ્”—(અમરકોશ)

[એ આશું પણ આ પ્રમાણે છે :

“ બંદીવાન ઘણા સીદાતા દીઠા પાડફ ઢાઠિ,

દીસી અગાસી તાવડિ દાસફ રાતિ વાઈ ઢાઠિ ”—(૧,૧૫૩)

અર્થ :—સીદાતા—પીડાતા એવા ઘણા બંદીવાન દીઠા કે જેઓ રાહો પાડે છે. અગાસી—અગાસામાં—છાપરા વિનાનીં સુલ્ટી જમ્યામાં—જેઓ તાવડિ—તડકાવડે કે તડકામાં દાસે છે અને રાત્રે ઢાઠ વાય છે]
ઉક્ત વ્યાકરણકાર આ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘તાવડિ’ શબ્દના ‘ડિ’ ને પાંચમી વિભક્તિનો જૂનો પ્રત્યય કહે છે. તેઓ લખે છે કે “ ડી (‘થી’ ને ઠેકાણે જૂનો પ્રત્યય) ”

પરંતુ ઉક્ત લખાણ અક્ષરસામ્યની આંતિમાંથી નીપજેલું છે. ‘ડિ’ એ પાંચમીનો પ્રત્યય નથી અને ‘તાવડિ’ એ રૂપ પાંચમી વિભક્તિનું પણ નથી. ‘તડકા’ના અર્થમાં ‘તાપ’ શબ્દની પેઠે ‘તાવડ’ (તાવડો) શબ્દ પણ પાલણપુર તરફની ભાષામાં અને મારવાડી ભાષામાં પ્રચલિત છે. તેનું ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન ‘તાવડિ’ રૂપ છે. અન્ય ‘ઈ’ ત્રીજીનો પ્રત્યય છે. મૂળ ‘સં૦—તાપ—પ્રા૦—તાવ’ શબ્દ છે અને ‘ડ’ સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે. “ ટાટલા તાવડે નાહ્યા ” (ટાટલા તડકે નાહ્યા) એવું વાક્ય જૈન પ્રતિક્રમણસૂત્ર—અતિચારના પાઠમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ વાક્યમાં ‘તાવડે’ સપ્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ છે. ‘ડિ’ પ્રત્યય પાંચમીનો હોય તો ‘તાવડે’ રૂપ જ ક્યાંથી થાય ?

માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર લેવાથી કેવા પ્રકારની આંતિઓ જન્મે છે એ સાદી હકીકતને બતાવવા જ અહીં થોડું વિષયાંતર જેવું કરીને પણ આટલું ઉદાહરણરૂપે કચવાતે મને જણાવવું પડ્યું છે. ‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ના અને ‘ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્વ્યાકરણ’ ના વિદ્વાન લેખકોએ કરેલી ભાષાસેવા વિશેષ પ્રશંસનીય છે. અહીં તેમની યોગ્ય બતાવવાનો

મારો આશય નથી. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિનું ક્ષેત્ર છેડાયા વિનાનું છે, એટલે તેમાં ગમે તેને હાથે આવી ખાંતિઓ થાય જ. આપણે આવી ખાંતિઓથી બચીએ એ એક જ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને મેં ઉપલું લખાણ કરેલું છે. એથી કોઈ સાક્ષર એનો વિપરીત અર્થ ન જ કરે એવી તેમને મારી ફરી ફરીને નમ્ર વિનંતી છે.

૧૨ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં વપરાયેલાં છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં રૂપો નીચે છઠ્ઠી વિભક્તિ પ્રમાણે છે :

અભયદેવ—તુહ, સમગ્ગહ, નિબ્ભગ્ગહ (બ૦), દીણહ.

દેવસૂરિ—મેરુહુ, સાયરુ (લુપ્ત વિ૦), તારયહં (બ૦), સેલહં, મોરહતણા, જેતણા (બ૦), રયણહ, ભવિયાણં, મણુયહં (બ૦) મણુયહ.

હેમચંદ્ર—પરસ્સુ, દુહ્હહો, સુઅણસ્સુ, અહમત્તહં (બ૦) ગય (લુપ્ત વિ૦) કાસુ, ચિંતંતાહં (બ૦) લોયહો, કંગુહે (સ્ત્રી૦) માયહં (બ૦) કંતહો, સીહહો, જિણહં, લોઅહં (બ૦) નિવણ્ણો, —રયણિહું.

ઉક્ત રૂપો ઊપરથી જણાય છે કે એકવચનમાં ‘હ,’ ‘હુ’, ‘હો’, ‘સ્સુ’, ‘સુ’ અને ‘ણો’ પ્રત્યય છે. સ્ત્રીલિંગમાં ‘હે’ પ્રત્યય છે. બહુવચનમાં ‘હં’ ‘આણં’ અને ‘હ’ પ્રત્યય છે. ‘તણ’ શબ્દ ષષ્ઠી વિભક્તિનો સૂચક છે. અને એનો પ્રયોગ લુપ્ત કે અલુપ્ત ષષ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામની સાથે થાય છે.

‘નો’ પ્રત્યય ષષ્ઠીના એકવચન માટે પાલિભાષામાં છે. અને ‘ણો’ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં છે. વૈદિક ભાષામાં ‘મધુનઃ’ (ષષ્ઠી એકવચન) વગેરે રૂપોમાં જે અન્ત્ય ‘નસ્’ છે તે ઊપરથી ઉક્ત ‘નો’ કે ‘ણો’ આવેલા છે.

વૈદિક ‘સ્ય’ (૧૦ ૧૦) ઉપરથી પાલિ કે પ્રાકૃતમાં ‘સ્સ’ અને તે દ્વારા ‘સુ’ અને ‘સ્સુ’ આવેલા છે. અને ૧ ‘સુ’ ઉપરથી ‘હુ’ અને ‘હો’ ને આવવાની સંભાવના ઉચિત લાગે છે. ‘દિવસ’ ના ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિહિત છે. [૮-૧-૨૬૩] તેમ ‘સુ’ પ્રત્યય ઉપરથી ‘હુ’ અને ‘હો’ પ્રત્યય આવવાને બાધ નથી જણાતો. ‘હ’ પ્રત્યય પળ ઉક્ત ‘સ્સ’ માંથી જન્મેલો છે. અહુરો (અસુર:), હો (સ:) [ખોરદેહ-અવેસ્તા પૃ૦ ૧૫૪, ૨૨૭] વગેરે પ્રયોગોમાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ બોલવાની પદ્ધતિ અવેસ્તા ભાષામાં સુપ્રતીત છે. ઇટલે ૧ રીત ઘણી જૂની જણાય છે.

સ્રીલિંગી ‘હે’ નો સંબંધ થોડે ઘણે અંશે ‘સ્ય’ સાથે જોડી શકાય; પરંતુ તેનું મૂલ્ય બરાબર સ્પષ્ટ કલ્પાતું નથી. ખોરદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૧૮૧ ઉપર ષષ્ઠીના એકવચન માટે ‘અહુરહ્યા’ રૂપ નોંધેલું છે. તેમાં ‘અહુર’ પ્રકૃતિ છે અને ‘હ્યા’ પ્રત્યય છે. પ્રસ્તુત ‘હ્યા’ ૧ ૧૦ ૧૦ ‘સ્ય’

૨૭૬ ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ ના ઉચ્ચારણવાળા અનેક પ્રયોગો ખોરદેહઅવેસ્તામાં મળે છે. તેમાંના થોડાંક આ નીચે આપું છું :

અસ્માત્-અહ્માત્-પૃ૦ ૬૯

સા-હા-પૃ૦ ૬૫

અસિ-અહિ-પૃ૦ ૭૮

સસ્યય-હસ્યય-પૃ૦ ૨૭૪

સસદશ-હસદશ-પૃ૦ ૧૫૪

અસ્મિ-અહ્મિ-પૃ૦ ૧૫૪

સમા:-હમા-પૃ૦ ૧૨૬

પ્રાકૃતભાષામાં ‘તસ્ય’ કે ‘તસ્યા:’ ને બદલે ‘સે’ રૂપનો વ્યવહાર સુપ્રસિદ્ધ છે (૮-૩-૮૧ હેમ૦) ખોરદેહઅવેસ્તામાં ‘તસ્ય’ કે ‘તસ્યા:’ ના અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘હે’ રૂપ વપરાયેલું છે (પૃ૦ ૨૩૭ તથા ૨૫૬) ૧ પ્રા૦ ‘સે’ અને આવેસ્તિક ‘હે’ વચ્ચે વિશેષ સામ્ય છે.

વળી, કયાંય ‘હ’ ને બદલે ‘સ’ પણ વપરાયો છે.

‘અહ્મિ’ ને બદલે ‘અસ્મિ’-(ખોર૦ અ૦ પૃ૦ ૧૬)

નું જુદું ઉચ્ચારણ છે. ઇટલે ષષ્ટીના એકવચન ઉક્ત ‘હે’ નો સંબંધ ‘સ્ય’ ના ભિન્ન ઉચ્ચારણ ‘હ્યા’ સાથે જોડી શકાય એમ છે. ‘હ્યા’ માં ‘ય’ છે તેથી તેનું ‘હે’ એવું પરિણામાન્તર થવું અશક્ય નથી. આ રીતે જોતાં ‘હ્યા’ કે ‘હે’ એ બન્નેના મૂળમાં વૈદિક ‘સ્ય’ જ રહેલો છે. વળી, ‘જરથુસ્ત્રહે, સ્પિતામહે’ ‘અસ્પહે’ (હોરદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૨૨૮, ૨૮૩) વગેરે પ્રયોગોમાં અવેસ્તાની ભાષામાં ષષ્ટીવિભક્તિના એકવચનમાં ‘હે’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે લીલિંગી નામને માટે ષષ્ટી વિભક્તિમાં જે ‘હે’ પ્રત્યય બતાવ્યો છે તે ‘હે’ અને ઉક્ત આવેસ્તિક ‘હે’ એ બે વચ્ચે સંબંધ બાંધી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે પરંતુ એ બન્ને પ્રત્યયોમાં સામ્ય તો ઘણું છે. બહુવચનનો ‘આણ’ તો વૈદિક ‘દેવાનામ્’ (પા૦ દેવાનં, પ્રા૦ દેવાણં) માં વપરાયેલા ‘આનામ્’ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ‘હં’ પ્રત્યય વૈદિક ‘સર્વેનામ્’ પાલિ ‘સઙ્ગેસં’ અને પ્રાકૃત ‘સઙ્ગેસિં’ ના અંત્ય ‘સં’ તથા ‘સિં’ પ્રત્યય સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને ‘હું’ પ્રત્યય, ઉક્ત ‘હં’ નું ઉચ્ચારણાન્તર છે. ‘મોરહતણા’ અને ‘જેતણા’ રૂપોમાં વપરાયેલો અંત્ય ‘તણ’ ષષ્ટીનો સૂચક છે. ‘મોરહ’ એ રૂપ પોતે જ પશ્યંત છે. છતાં એ રૂપ ષષ્ટીનો અર્થ બતાવવા અસમર્થ નીવડ્યું ત્યારે તેને સંબંધસૂચક ‘તણ’ લગાડીને ષષ્ટીનો અર્થ બતાવ્યો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે ‘સંબંધ’ નો અર્થ સૂચવવા માટે ‘તણ’ અને ‘કેર’ પદો વાપરવાની ભલામણ કરેલી છે અને ‘અમ્હંતણા’ વગેરે ઉદાહરણો પણ જણાવેલાં છે: (૮-૪-૪૨૨ હે.) એ રીતે અહીં ષષ્ટીસૂચક પ્રત્યય બેવડાયો છે. ‘જેહતણા’—‘જે તણા’ એ રૂપ પણ એ રીતે બનેલું છે.

૨૭૭ ષષ્ટીના એકવચન માટે ‘હે’ પ્રત્યયવાળાં અનેક રૂપો હોરદેહઅવેસ્તામાં વપરાયેલાં છે:

અસુરસ્ય-અહુરહે-પૃ૦ ૬૮. વિશ્વસ્ય-વીસ્પહે-પૃ૦ ૧૫૧. શ્યામસ્ય-સામહે-પૃ૦ ૨૨૯.

આ ‘તળ’ ની ઉત્પત્તિ વિશે એક મત સુનિશ્ચિત નથી. કેટલાક વિદ્વાનો ષષ્ઠીવિભક્તિવાળા આત્મનઃ—અત્તનો—અત્તળો રૂપના અંગભૂત ‘તળ’ ઉપરથી ઉક્ત ‘તળ’ ને નીપજાવે છે. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો તદ્વિતના ‘પુરાતન’ વગેરે શબ્દોમાં વપરાયેલા ‘તન’ પ્રત્યય ઉપરથી ઉક્ત ‘તળ’ ની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. સંબંધ અર્થને સૂચવવા માટે કીય (પરકીય, જનકીય, રાજકીય ૬-૩-૩૧ હે૦), ઇક (વાર્ષિક, માસિક ૬-૩-૮૦ હે૦), ણ (પુરાણ ૬-૩-૮૬ હે૦) અને તન (પૂર્વાણ્હેતન, અપરાણ્હેતન, સાયંતન, ચિરંતન, અદ્યતન ૬-૩-૮૭, ૮૮ હે૦) વગેરે અનેક પ્રત્યયો વપરાય છે. ‘તન’ વગેરે પ્રત્યયો લગ્યા પછી તૈયાર થયેલું અંગ વિશેષણ રૂપ બને છે, અને તેથી તે વિશેષ્યની પેઠે લિંગ અને વિભક્તિ—વચનોને ધારણ કરે છે: રામતળો ભાઈ. રામતળી વાત. રામતળું કુલ. મારા વિચાર મુજબ ‘પુરાતન’ વગેરેમાં વર્તતા ‘તન’ ઉપરથી ‘તળ’ લાવવામાં આવે તો વિશેષ્ય—વિશેષણભાવની ઘટના બરાબર થશે. જો કે એ ‘તન’ સંસ્કૃતમાં સાર્વત્રિક પ્રત્યય નથી તો પણ લોકભાષામાં એને સાર્વત્રિક થયેલો માની શકાય એમ છે. એવાં તો બીજાં ઘણાં ઉદાહરણો છે કે જે પ્રાચીન સમયમાં સાર્વત્રિક ન હોય અને પછીથી સાર્વત્રિક થઈ ગયાં હોય :

સપ્તમીનો ‘સ્મિન્’ પ્રત્યય સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સૈર્વત્રિક નથી પણ લોકભાષામાં તો એ સર્વત્ર વ્યાપક જેવો છે અને એમ છે તેથી જ પાલિભાષામાં અને આર્યપ્રાકૃતમાં ‘બુદ્ધસ્મિં,’ ‘બુદ્ધસ્મિ’ (પા૦) ‘લોગંસિ,’ ‘બંભવેરંસિ’ (આ૦) વગેરે પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે.

૨૭૮ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સપ્તમીના એકવચનો ‘સ્મિન્’ પ્રત્યય માત્ર સર્વાદિ ‘સર્વનામો’ પૂરતો છે—“હસિ-હ્યોઃ સ્માત્-સ્મિનૌ” —(પાણિ૦ ૭.૧.૧૫.૧ કાષિકાવૃત્તિ)

આપણી ભાષામાં પ્રચલિત ષષ્ઠી વિભક્તિવાળાં (રામતળો કે રામનો વગેરે) રૂપો વિશેષણ જેવાં છે. ઇટલે તેમની વિશેષણરૂપતા ટકાવવા વિશેષણરૂપ ‘ચિરંતન’ ના ‘તન’ ઉપરથી ‘તળ’ આવે તો વિશેષ સુગમતા થાય એમ છે.

‘આત્મન:’—‘અત્તનો’—‘અત્તળો’ રૂપના ‘તળો’ અંશ ઉપરથી ‘તળ’ ને નીપજાવીએ તો તેમાં નીચેની આપત્તિઓ છે :

૧. ‘આત્મન:’ રૂપ ફક્ત ષષ્ઠી—વિભક્તિવાળું જ નથી, દ્વિતીયા અને પંચમીમાં પણ એ જ રૂપ વપરાય છે એથી પ્રસ્તુતમાં ષષ્ઠીના ચોક્કસ અર્થની અસંગતિ થશે.

૨. ‘ત્તનો’ અંશમાં ‘ત્તન્’ ઇટલો અંશ ‘આત્મન્’ ના ‘ત્મન્’ નું રૂપાંતર છે અને માત્ર ‘અસ્’ ષષ્ઠીસૂચક પ્રત્યય છે એથી ‘ત્તનો’ ઉપરથી આળેલો ‘તળ’ ષષ્ઠીને કેમ સૂચવી શકશે ? વઢી ‘ત્તનો’ ના ‘ત્ત’ અને ‘ઓ’ ને કોઈ પણ સબલ આધાર વિના બદલી પણ કેમ શકાય ?

૩. ઉક્ત ‘ત્તનો’ અંશમાં વિશેષ્ય પ્રમાણે પરિવર્તન પામવાનું સામર્થ્ય જ નથી તો એ ઉપરથી ડૂપજેલા ‘તળ’ માં એ સામર્થ્ય શી રીતે આવે ?

ઉક્ત ‘ચિરંતન’ માં આવેલો ‘તન’ સંબંધસૂચક પ્રત્યય છે એથી એ ઉપરથી ‘તળ’ ને લાવીએ તો ઉક્ત એક પણ આપત્તિનો સંભવ નથી. ચાલુ ગુજરાતીના ષષ્ઠી વિભક્તિના ‘નો’ ‘ની’ ‘નું’ પ્રત્યયોના મૂલમાં પણ આ ‘તન’ પ્રત્યય છે.

૯૩ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં પંચમીનો પ્રયોગ વિરલ છે. હેમચંદ્રના

પંચમી વિભક્તિ “વચ્છહે ગૃણહ ફલઈ” એ વાક્યમાં ‘હે’ પ્રત્યય

પંચમીનો સૂચક છે. તૃતીયા અને પંચમી વિભક્તિનો અર્થ લગભગ સરખા જેવો છે. તૃતીયાના બહુવચનમાં વૈદિક-ભાષામાં

‘મિસ્’ પ્રત્યય વપરાય છે. તે ઊપરથી પાલિમાં અને પ્રાકૃતમાં ‘હિ’ પ્રત્યય આવેલો છે. પ્રસ્તુત ‘હે’ નું મૂળ આ ‘હિ’ માં છે. તૃતીયાનો ‘હિ’ बहुवचनનો છે, પળ લોકભાષામાં તે એકવચનના ‘હે’ નું મૂળ બની શકે છે. વૈદિક ભાષામાં અને લોકભાષામાં વિભક્તિ અને વચનના વ્યત્યયનો પાર જ નથી.

૯૪ સસમી વિભક્તિનાં રૂપો તે કૃતિઓમાં નીચે પ્રમાણે છે :

અભય૦—સત્થિહિં (બ૦), જગ (લુપ્ત વિ૦)
સાતમી વિભક્તિ દેવમૂરિ—અડવિહિં, સૂરિહિં (બ૦) કમલિ, ઠાવડડ,
મેહાગમ, (લુપ્ત વિ૦), સરયાગમિ,—રયણિહિં.

હેમચંદ્ર—મહિહિ, એકહિં, અન્નિહિં, પંકડ, અપ્પિએ, દિદ્ડ, ગયણિ,
સવ્વંગે, પટ્ટણિ, હટ્ટિ.

ઉક્ત રૂપોમાં ‘હિં’, ‘ઈ’, ‘હિ’ અને ‘એ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે.

વૈદિક ભાષામાં સસમીના ‘દેવે’ રૂપમાં વપરાતા ‘એ’ પ્રત્યય સાથે પ્રસ્તુત ‘ઈ’ અને ‘એ’ પ્રત્યયનો સંબંધ છે. અને વૈદિક ‘સર્વસ્મિન્’ પાલિ ‘બુદ્ધમ્હિ’ માં વપરાયેલા ‘મ્હિ’ સાથે ઉક્ત ‘હિં’ અને ‘હિ’ નો સંબંધ જોડી શકાય એમ છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘એ’ પ્રત્યય ટકી રહ્યો છે. ‘ઘરે ગયો’, ‘ખલે ગયો’, ‘ખેતરે ગયો’ વગેરે પ્રયોગોમાં સસમીના ‘એ’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતીમાં સસમીના અર્થ માટે ‘મહિં’ કે ‘મઈ’ વચન પળ હાલ વપરાય છે. પાલિના સસમીના ઉક્ત ‘મ્હિ’ પ્રત્યય સાથે તે ‘મહિં’ કે ‘મઈ’ અને ‘મેં’ (હિન્દી) ની સરખામણી થઈ શકે એમ છે. સસમીના સૂચક ‘માં’ અને ‘માંહિ’ બોલનો સંબંધ પળ તે ‘મહિં’ સાથે ઘટાવી શકાય ધરો. કેટલાક ભાષાવિજ્ઞો ‘મહિં’ સાથે ‘મધ્યે’ની સરખામણી કરે છે. ગુજરાતીમાં કોઈ પળ પ્રત્યય લગાડ્યા વિના

પણ સસમીનો અર્થ દર્શાવી શકાય છે. ‘જગ જશ વ્યાપ્યો’ એવાં વાક્યોમાં ‘જગ’ સસમી વિભક્તિવાળું પદ છે. અભયદેવની કૃતિમાં આવા જ અર્થમાં ‘જગ’ પદ વપરાયેલું છે.

સંબોધનની વિભક્તિઓની પ્રક્રિયા પ્રથમા જેવી છે. એટલે એ માટે યાસ કશું લખવાનું નથી.

૯૫ હવે એ ત્રણે કૃતિઓમાંનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, બારમા સૈકાની સર્વનામો અને અવ્યયોનો વિચાર કરીએ :
ક્રિયાપદ વિભક્તિ

અભયદેવ—દ્વિ० પુ० એ० કુણસુ, જય, પાલિહિ, પાલહિ, ભવ,
અવહારિ, જોયહિ, પાલ, પસીઅસુ.

„ „ બ० પસીયહ.

તૃ० પુ० એ० હોઈ, મહુડ, હરડ, થંમેઈ, મુંજઈ, નિયઈ.
પચ્છઈ (કર્મણિ).

„ „ બ० લહંતિ, શાયહિ, સેવહિ.

પ્ર० પુ० એ० હોસુ (ભવિષ્ય ૦).

વાદિદેવ—દ્વિ० પુ० એ०

„ „ બ० વંદઓ, નમહુ.

તૃ० પુ० એ० જયઓ, સિંચઈ, સુમરિયઈ, નંદડ, કહેઈ,
પ્પહૈઈ.

„ „ બ० મજ્જહિં, હરિસિજ્જંતિ, સંપડહિં.

હેમચંદ્ર—તૃ० પુ० એ० જાળીઅઈ (કર્મણિ), પરિહરઈ, ગૃણહઈ,
ગજ્જહિ, અચ્છઈ, માણિઅઈ, ધરેઈ, હોસઈ,
હોઈસઈ. વણ્ણિઅઈ, કપ્પિજ્જઈ, ગિલ્લિજ્જઈ

(કર્મણિ). ચઙ્ઙ, ભમિજ્ઙ, ઠવ્ઙ, હોઙ,
પહુચ્ઙહ.

„ „ વ૦ મુંજંતિ, ઘેષ્પતિ (કર્મણિ). સ્સઙં, બોલ્હિં,
અણુહરહિં. હોસઙ (ભવિષ્ય૦).

દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦ આણહિ, દેક્ષુ, અચ્છિ, વિસૂરહિ, મળિ.

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦ કિજ્ઙઅં, કીસુ, કરીસું, પાવીસું.

૧૬ ઉક્ત રૂપો ઊપરથી નીચેના પ્રત્યયો તારવી શકાય છે :

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦—અ, અં । દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦—સુ, અ, હિ, ઙ, —કાંઈ નહીં ।

„ બહુવ૦ હ, હુ, ઓ ।

તૃ૦ પુ૦ ૧૦—ઙ, ઙં, અ, હિ ।

„ બહુ૦—ન્તિ, હિં, ઙં ।

બીજા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો આજ્ઞાર્થને સૂચવે

છે. આજ્ઞાર્થનો ‘સુ’ વૈદિક પ્રત્યય ‘સ્વ’ ની સાથે

ક્રિયાપદના

પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ

બરાબર મળતો આવે છે. ‘હિ’ પળ વૈદિક ‘હિ’

સાથે સંબંધ રાખે છે. ‘ઙ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘હિ’

માંથી નીપજેલો છે. અને ‘ઙ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ વેદોમાં પળ મળે છે.

૧૮લે બારમા સૈકામાં વપરાતો આજ્ઞાર્થસૂચક ‘ઙ’ પ્રત્યય કાંઈ નવો નથી

પળ વેદકાળ જેટલો જૂનો છે, ૧ સ્થાલમાં રહે. આ બાબત હું આગળ

બતાવી ગયો છું. (પૃ૦ ૬૬ કં૦ ૩૨)

ચાલુ ભાષામાં વપરાતાં કર, લખ, મળ વગેરે ક્રિયાપદો પળ મૂલે

‘ઙ’ પ્રત્યયવાળાં જ છે.

કોઈ પળ પ્રત્યય વિનાનું આજ્ઞાર્થ—ક્રિયાપદ વેદની ભાષામાં પળ

ઉપલબ્ધ છે. પચ, લિખ, ભવ વગેરે.

બહુવચનમાં વપરાયેલા ‘હ’ નું મૂળ, વૈદિક ‘થ’—સાથે મળતા આવતા અને પાલિમાં વપરાતા ‘થ’ (આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ બહુવચન) અને પ્રાકૃતમાં વપરાતા (આ૦ દ્વિ૦પુ૦ બ૦) ‘હ’ પ્રત્યયમાં છે. ‘હુ’ નો સંબંધ પાલિમાં વપરાતા ‘ઢો’ (ભવઢો, દદઢો, કુરુઢો) સાથે છે, અને ‘વંદઓ’—‘વંદો’—‘વાંદો’ પ્રયોગમાં વપરાયેલા ‘ઓ’ નો સંબંધ પણ ઉક્ત ‘ઢો’ સાથે જોડી શકાય એમ છે : ઢો—હો—ઓ એવું પરિવર્તન સંભવે છે. અને દ્વિતીય પુરુષનો સૂચક ‘ઉ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘ઓ’ માંથી ફ઼લ્લે છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુરુષના આજ્ઞાર્થ બહુવચનમાં ‘ધ્વમ્’ પ્રત્યયનો વ્યવહાર છે. ઉક્ત ‘ઢો’ અને આ ‘ધ્વમ્’ વચ્ચે જે સામ્ય ટકી રહેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. ચાલુ ભાષામાં કરો, લખો, મળો વગેરે દ્વિતીયપુરુષ સૂચક આજ્ઞાર્થ ક્રિયાપદોમાં વપરાતા ‘ઓ’ નું મૂળ ઉક્ત ‘ઢો’ માં છે. આજ્ઞાર્થ ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તુ’ અને પ્રાકૃત ‘ઉ’ માંથી એ ‘ઉ’ પ્રત્યય આવેલો છે. અને ‘ઓ’ પણ ઉક્ત ‘ઉ’ નું રૂપાન્તર છે. “ જયો જયો મા જુગદંબે ” માં વપરાયેલા ‘જયો’ અને અહીં વપરાયેલા ‘જયઓ’ એ બે વચ્ચે સાધારણ ઉચ્ચારણ ભેદ સિવાય ત્રીજો કશો ભેદ નથી.

અહીં વર્તમાન કાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં ‘ઈ,’ ‘ઇં’ અને ‘હિ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. બહુવચનમાં ‘ન્તિ,’ ‘હિં,’ અને ‘ઇં’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તિ’ પ્રત્યય, પાલિ ‘તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ઈ’ ઉપરથી ત્રીજા પુરુષના એકવચનના ‘ઈ’ અને ‘ઇં’ પ્રત્યય આવેલા છે. વૈદિક ‘ન્તિ’—પાલિ ‘ન્તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ન્તિ’ ઉપરથી બહુવચનનો ‘ન્તિ’ પ્રત્યય આવેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં ‘હિં’ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. અહીંનો ‘હિં’ અને હેમચંદ્રે કહેલો (૮-૪-૩૮૨) ‘હિં’ બન્ને એક જ છે. આ ‘હિં’ પ્રત્યય ઉપરથી ત્રીજા

पुल्लना बहुवचननो ‘हि’ प्रत्यय नीकल्लेलो छे. ते बेमां मात्र साधारण उच्चारणनो मेद छे. अहीं तृ० पु० बहुवचनमां वपरायेलो ‘इ’ ते बहुवचनना उक्त ‘हिं’ साथे समानता धरावे छे. ते बे वच्चे मात्र ‘ह’ श्रुति जेटलो मेद छे. वळीं एकवचनमां वपरायेलो ‘हि’ पण उक्त ‘हिं’ साथे पोतानुं स्वत्व साचवी रह्यो छे. उच्चारणनी दृष्टिए जोतां ए बे वच्चे नासिक्य श्रुतिनी विशेषता छे. अने अर्थदृष्टिए एकवचन बहुवचन जेवो मेद पण छे. परंतु आवो वचनभेद तो वेदोनी भाषामां पण प्रचलित छे. एटले परंपराए पण वेदभाषामूलक एवी ऊगती गुजराती भाषामां एवो भेद बाध न ज करे. तात्पर्य ए के उक्त कृतिओमां वपरायेलो ‘हिं’ ‘हि’ अने ‘इ’ ए त्रणे त्रीजा पुल्लना सूचक छे अने त्रणे परस्पर समानतावाळा छे.

आ ‘हिं’ प्रत्ययनुं मूल कळी शकानुं नथी. कदाच वैदिक ‘सन्ति’ अने आवेस्तिक ‘हैंति’ क्रियापदमां न्यूनाधिकता करीने आपणा पूर्वजोए आ ‘हिं’ प्रत्यय नीपजावेलो होय. ‘हैंति’ क्रियापद खोरदेहअवेस्तामां (पृ० ५, २३, ३५) अनेकवार वपरायेलुं छे. अथवा तृतीय पु० एकव० ना वैदिक ‘ति’ ऊपरथी आवेला उक्त ‘इ’ प्रत्ययमां ‘ह’ श्रुति अने नासिक्य श्रुतिनी विशेषता उमेरी तेने बहुत्वसूचक ‘हिं’ प्रत्ययरूपे योजवामां आव्यो होय एवी संभावना थई शके.

२७९ वाग्व्यापारनी दृष्टिए स्वरमां ‘ह’ नुं मिश्रण सर्वथा स्वाभाविक छे. आजे पण ‘एवुं’ ने बदले ‘हेवुं’ अने ‘आवां’ ने बदल ‘हावां’ नो ध्वनि सुप्रतीत छे. एथी ‘इ’ प्रत्ययमां ‘ह’ श्रुति ऊमेरायानी कल्पना असंगत नथी.

२८० नासिक्यश्रुति माटे हेमचंद्र पोते ज कहै छे के अ, इ अने उ वर्ण (ह्रस्व अने दीर्घ) जो विराममां आवेला होय तो तेनी नासिक्यश्रुति पण थाय छे अर्थात् विराममां आवेलो अ-अँ, इ-ईँ, उ-उँ ए रूपे पण बोलाय छे. हेमचंद्र १-२-४१ (अ-इ-उ-वर्णस्य अन्ते अनुनासिकः—अनीदादेः) सूत्रमां उक्त हकीकत कहेली

ઉક્ત કૃતિઓમાં પહેલા પુરુષનું બહુવચન વપરાયું નથી. એકવચનમાં ‘ઉં’ અને ‘ઉ’ પ્રત્યય વપરાયા છે. વૈદિક ‘મિ’ પ્રથમ પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે. તે ઊપરથી ‘ઉં’ પ્રત્યય સીધી રીતે આવી શકે એમ નથી પરંતુ પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમાં વપરાતા પ્રા० ‘મુ’ સાથે એ ‘ઉં’ કે ‘ઉ’ ની સરલામણી કરી શકાય એમ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમાં ‘હું’^{૨૮૧} પ્રત્યય જણાવેલો છે અને સામ-સામં, खट्वा-खट्वाँ, दधि-दधिँ, कुमारी-कुमारीँ, मधु-मधुं એવાં ઉદાહરણો પણ આપેલાં છે. હેમચંદ્રનું આ વિધાન જોતાં ઉક્ત નાસિક્યશ્રુતિની કલ્પનાને પ્રબલ સંવાદ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ‘ઈ’ પ્રત્યય ‘ઈં’ રૂપે બને અને તેમાં વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ ‘હ’ શ્રુતિ ઝમેરાય એ કલ્પના અસંગત ભાસતી નથી.

૨૮૧ વિદ્વાનોમાં એક એવી કલ્પના પ્રવર્તે છે કે સંસ્કૃત વા પ્રાકૃત ક્રિયાપદોમાં વપરાતા પુરુષવાચક પ્રત્યયો ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો ઊપરથી આવ્યાં છે વા સર્વનામોનાં રૂપો ઊપરથી આવ્યાં છે. તેમની આ હકીકત સમજાયા એ માટે આ નીચે વર્તમાનકાલ ત્. પુ. ના પ્રત્યયો અને ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો તથા ‘અસ્મદ્’ સર્વનામનાં રૂપો આપું છું:

વૈદિક પ્ર.			‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો—	
૩—	તિ	અન્તિ	અસ્તિ	સન્તિ
૨—	સિ	થ	અસિ	ત્થ
૧—	મિ	મ	અસ્મિ	સ્મ
પાલિ પ્ર.			‘અસ્’-નાં રૂપો	
૩	તિ	અંતિ	અત્થિ	સંતિ
૨	સિ	થ	અસિ, અહિ	અત્થ
૧	મિ	મ	અસ્મિ, અમ્હિ	અસ્મ, અમ્હ
પ્રાકૃત પ્ર.				
૩	{ તિ ઈ	અંતિ	અથિ	સંતિ
૨	સિ	થ, હ	અસિ	ત્થ
૧	મિ	મો, મુ, મ	મ્હિ	મ્હો મ્હુ મ્હ

છે. જો કે તે આ કૃતિઓમાં વપરાયો નથી તો પણ પ્રસંગવશાત્ તેની ઉત્પત્તિ વિશે થોડું જણાવી દઉં. ‘ઉં’ અને ‘હું’ માં ‘હ’ ધ્વનિપૂરતો ભેદ છે. ‘ઉં’ માં ‘હ’ શ્રુતિ ભલ્લાથી ‘ઉં’ નો ‘હું’ થઈ જાય એમ છે. આ ‘હ’ શ્રુતિનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ શકતો નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણોની વિવિધતાને કારણે સ્વરમાં ‘હ’ ને ભેળવીને બોલતાં સુગમતા થતી હોય તો ના નહીં. ઘણા લોકો ‘આવું’ ને વદલે ‘હાવું’ અને ‘આવું’ ને વદલે ‘હેવું’ બોલે છે; એ સુપ્રતીત છે.

બારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે. તેમ ચાલુ ગુજરાતીમાં કરું છું, મળું છું, લખું છું વગેરે ક્રિયાપદો ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળાં છે.

ઉક્ત બધા પ્રત્યયો અને ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો જોતાં અને તેમને બરાબર સરખાવતાં એમ જણાય છે કે પ્રત્યયો અને રૂપો વચ્ચે સમાનતાની કલ્પના નિરાધાર નથી.

‘અસ્મદ્’ નાં વૈદિકરૂપો

પાલિરૂપો

પ્રાકૃતરૂપો

એકં

બહું

એકં

બહું

એકં

બહું

અહમ્ અસ્મે, વયમ્ । અહં, અમ્હે, વયં । અહં, અહયં, હં

અમ્હિ, અમ્મિ, મ્મિ

અમ્હો

મો

વયં

‘અસ્મદ્’ નાં આ રૂપો પૈકી અહં, અહયં કે હં સાથે હ્રેમચંદ્રે જણાવેલા પ્રથમ પુરુષના બહુવચનના ‘હું’ પ્રત્યયની સરખામણી કરી શકાય એમ છે અને એકવચનના ‘ઉં’ પ્રત્યયની સરખામણી ‘વયં’ વા ‘મયં’ રૂપ સાથે અથવા એકવં ‘અહયં’ સાથે કે પ્રાકૃત ‘મુ’ વા ‘મો’ પ્રત્યય સાથે કરી શકાય એમ છે. ‘હું’ અને ‘ઉં’ એ બન્ને પ્રત્યયોને પેલા પુરુષના બહુવચન અને એકવચનમાં વાપરવાની સૂચના અનુક્રમે ૮-૪-૩૮૬ અને ૮-૪-૩૮૫ સૂત્રમાં આચાર્યે કરેલી છે. ‘હું’ અને ‘ઉં’ પ્રત્યયોનું નિશ્ચિત મૂલ્ય હું શોધી શક્યો નથી તો પણ સરખામણીની કલ્પનાને અહીં દર્શાવવાની જરૂર રોકી શક્યો નથી.

૧૭ ઉપર જણાવેલાં ક્રિયાપદોમાં કેટલાંક ભવિષ્યકાલનાં ક્રિયાપદો છે. અને કેટલાંક વર્તમાનકાલનાં પળ કર્મણિ-ક્રિયાપદો છે.

‘હોસુ,’ ‘કરીસું’ અને ‘પાવીસું’ એ ત્રણે ક્રિયાપદો પ્રથમ પુરુષ એકવચન ભવિષ્યકાલનાં છે. અંત્ય ‘ઉ’ કે ‘ઉં’
ભવિષ્યકાલનાં
ક્રિયાપદો પ્રથમ પુરુષને સૂચવે છે અને ‘સ્’ ભવિષ્યકાલને બતાવે છે. વૈદિક ભાષામાં ભવિષ્યકાલને સૂચવવા ‘સ્યતિ,’ ‘સ્યતે’ વગેરે ‘સ્’ વાળા પ્રત્યયો છે. તેમ અહીં પળ ભવિષ્ય-કાલને સૂચવવા ‘ઉ’ કે ‘ઉં’ પ્રત્યયને ‘સ્’ લગાડેલો છે. ‘સ્’ ને બદલે ‘હ્’ પળ લગાડી શકાય છે. હોહુ, કરીહું અને પાવીહું-એમ એ રૂપો ‘હ્’ વાળાં થઈ ભવિષ્યકાલને સૂચવી શકે છે.

બારમા સૈકાનાં આ રૂપો વર્તમાન ગુજરાતીમાં પળ જેવાં ને તેવાં જ રહ્યાં છે. કરીશું—કરશું, પામીશું—પામશું. ફક્ત ‘સ્’ ના ‘શ્’ જેટલો ભેદ થયો છે.

‘હોસઈ’ રૂપ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું છે. તેનો અંત્ય ‘ઈ’ ત્રીજા પુરુષને સૂચવે છે અને ‘સ’ ભવિષ્યકાલને. વૈદિક ભાષામાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો ‘સ્યતિ’ અને ‘હોસઈ’ નો ‘સઈ’ એ બેમાં એકદમ નિકટતા છે. ચાલુ ભાષામાં વપરાતું હોશે—હશે ક્રિયાપદ અને ઉક્ત ‘હોસઈ’ એ બેમાં સર્વથા સમાનતા છે.

૧૮ ‘ભમિજ્જ’ અને ‘ચઈજ્જ’ ક્રિયાપદો કર્તૃસૂચક છે, પળ તે વિધ્યર્થને બતાવે છે. વિધ્યર્થ એટલે ‘આમ કરવું જોઈએ.’ ‘ભમિજ્જ’—ભમજે—ભમવું જોઈએ. ‘ચઈજ્જ’ એટલે તજજે—તજવું જોઈએ. એ ક્રિયાપદોમાં ‘જ્જ’ નો ‘જ્જ’ પ્રત્યય અંશ

છે અને ‘ઈ’ તેનો પૂર્વગ છે. વૈદિક ભાષામાં વિધ્યર્થ માટે ‘યાત્’ વગેરે આદિમાં ‘ય’ વાળા પ્રત્યયો વપરાય છે. પાલિભાષામાં ‘એય્ય’ વગેરે પ્રત્યયો છે અને પ્રાકૃતમાં ‘એજ્જ’ વા ‘ઈજ્જ’ કે ‘એજ્જા’ વા ‘ઈજ્જા’ નો પ્રચાર છે. ઉક્ત ‘ભમિજ્જ’—‘ચઈજ્જ’માં ‘ઈજ્જ’ પ્રત્યય લાગેલો છે. ઉક્ત યાત્—એય્ય—એજ્જ એ બધાં પરસ્પર સમાનતા-વાળાં છે.

આ ઉપરાંત કર્તૃસૂચક એક ‘જ્જઈ’ પ્રત્યય પણ વિધ્યર્થને સૂચવે છે. જે હાલનાં કરિજ્જઈ-કરજે, ભમિજ્જઈ-ભમજે, પામિજ્જઈ-પામજે વગેરે રૂપોમાં વપરાયેલો છે.

૯૯ જાણીઅઈ—જણાય છે, કપ્પિજ્જઈ—કપાય છે, ગિલિજ્જઈ—ગલાય છે, માણિઅઈ—મણાય છે; વગેરે ક્રિયાપદો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં છે. અને તે બધાં કર્મણિરૂપો છે. વૈદિકભાષામાં કર્મણિ—ક્રિયા-કર્મણિ—ક્રિયાપદો પદોમાં કર્મસૂચક ‘ય’ પ્રત્યય વપરાય છે. ક્રિયતે, પીયતે, ગીયતે, સ્થીયતે, દીયતે, ધીયતે, વગેરે. પાલિમાં પચ્ચતે, પચ્ચતિ, તુસિયતિ, મથીયતિ, ગચ્છીયતે, કરીયતે, કય્યતિ વગેરે કર્મણિ—ભાવે રૂપોમાં ય, ઇય, ઈય અને ય્ય પ્રત્યય લાગેલો છે. પ્રાકૃતમાં કર્મ અને ભાવ અર્થમાં ‘ઈઅ’ અને ‘ઈજ્જ’ પ્રત્યયોની ભલામણ આચાર્ય હેમચંદ્રે કરી છે: (૮-૩-૧૬૦) વૈદિક ‘ય’ પાલિના ‘ય’ ‘ઇય’, ઈય, કે ય્ય અને પ્રાકૃતના ‘ઈઅ’ વા ‘ઈજ્જ’ એ બધા સમાનવંશના છે. એ બધામાં થોડા થોડા ઉચ્ચારણભેદ સિવાય બીજો ભેદ નથી. બધાનું મૂળ એક છે.

૧૦૦ અહીં પ્રસંગવશાત્ કર્મ અને ભાવે રૂપની થોડી ચર્ચા કરી લઈએ :

સોઝમા સૈકાના વાક્યપ્રકૌશ નામના ઔક્તિક જેવા હસ્તલિખિત

કર્મણિ અને ભાવે
પ્રયોગની ચર્ચા

પ્રથમાં લલ્યું છે કે,
“ દ્વિધોક્તિઃ પ્રધ્વરા વક્રા, પ્રધ્વરા કર્તારિ સ્મૃતા ।
વક્રા કર્મણિ ભાવે ચ ધાતોઃ સાપ્યાત્—અનાપ્યતઃ ॥૨॥

—અર્થાત્ ક્રિયાને સૂચવતી બોલવાની પદ્ધતિ બે જાતની છેઃ એક પાધરી—સીધી અને બીજી વાંકી. કર્તારિ પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત પાધરી છે. (કરું છું, જાઉં છું વગેરે) અને કર્મણિ પ્રયોગવાળી તથા ભાવે પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત વાંકી છે. (કર્મણિ—કરાય છે, જવાય છે, હસાય છે.) (ભાવે—જગાય છે, રમાય છે, બીવાય છે.) જ્યાં ક્રિયાપદનું વચન કર્તા પ્રમાણે પડે તે ‘ કર્તારિપ્રયોગ ’ અને જ્યાં ક્રિયાપદનું વચન કર્મ પ્રમાણે પડે તે ‘ કર્મણિપ્રયોગ ’. ભાવેપ્રયોગમાં તો એકવચન હોય છે અને તેનો સંબંધ ક્રિયા સાથે રહે છે.

૨૮૨ વાક્યપ્રકાશનો આરંભ—

“ પ્રણમ્યાત્મવિદં વિદ્યાગુરું શ્રીદેવવર્ધનમ્ ।

મુગ્ધબુદ્ધિપ્રબોધાર્થમ્—ઉક્તિયુક્તિઃ પ્રતન્યતે ” ॥ ૧ ॥

વાક્યપ્રકાશનો અંત—

“ ગુસ્તપગણગનાક્ષણતરણિશ્રીરત્નસિંહસૂરીણામ્ ।

શિષ્યાણુના—ઇદમ્—ઔક્તિકમ્—ઉદિતમ્ ઉદયસંજ્ઞેન ” ॥ ૧૩૦ ॥

“ મુનિ—ગગન—શર—ઇન્દુમિતે (૧૫૦૭) વર્ષે હર્ષેણ સિદ્ધિપુરનગરે

પ્રાથમિકસ્મૃતિહેતોર્વિહિતો વાક્યપ્રકાશોડયમ્ । ૧૩૧ ॥

તાત્પર્યે એ કે શ્રીદેવવર્ધન-વિદ્યાગુરુ—ના શિષ્ય અને રત્નસિંહસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય ઉદયસિંહમુનિએ પ્રસ્તુત વાક્યપ્રકાશની રચના સિદ્ધપુરનગરમાં ૧૫૦૭ વિક્રમસંવત્માં કરી છે. આ પુસ્તકની પોથી સાળંદમાં શ્રીમતી સાધ્વી હેતશ્રીજીના સંપ્રદર્શ છે.

चालु भाषामां कर्तरिप्रयोगनो विशेष प्रचार छे अने कर्मणिप्रयोगनो प्रचार विरल छे. परंतु भूतकाळमां कर्तरिने बदले कर्मणिनो^{२८३} विशेष व्यवहार छे. रामे (तृ० वि०) रावण (प्र० वि०) हण्यो, अमें (तृ० वि०) पुस्तक (प्र० वि०) लख्युं, तेओए (तृ० वि०) चोपडी (प्र० वि०) वांची. आ बधा कर्मणिप्रयोगो छे. ‘रामवडे रावण हणायो,’ ‘अमारा वडे पुस्तक लखायुं,’ ‘तेओ वडे चोपडी वंचाई’ आ प्रयोगो पण कर्मणि छे, मात्र बोलवानी रीतनो भेद

२८३ चालु भाषामां भूतकाळ माटे विशेषे करीने कर्मणिप्रयोगो रह्या छे, कर्तरिप्रयोगो प्रमाणमां घणा ओछा छे तेनुं शुं कारण ? आ संबंघे विशेष विचारतां एम जणाय छे के, संस्कृतादि प्राचीन भाषाओमां भूतकाळने दर्शवनारा कर्तृसूचक प्रत्ययो छे अने कर्मसूचक वा भावसूचक भूतकृदंतो पण छे : ‘रामे रावण हण्यो’ एम कहेवा माटे संस्कृतमां रामः रावणम् अहन् अवधीत् के जघान (कर्तरिप्रयोग) एम बोलाय अने रामेण रावणो हतः (कर्मणिप्रयोग) एम पण बोलाय, त्यारे भाषामां भूतकाळने माटे कोई खास कर्तृसूचक प्रत्ययो नथी पण तेने बदले विशेषे करीने कर्म के भावना सूचक भूतकृदंतो द्वारा नीपजेलं क्रियापदो वपराय छे. ‘हन्’ नुं कर्मणि भूतकृदंत प्रा० ‘हणिओ’ थाय अने भाषामां क्रियापद तरीके तेनुं ‘हण्यो’ एवुं उच्चारण थाय. कर्मणिभूतकृ० साथे आवतो कर्ता त्रीजी विभक्तिमां ज होय, ए जोतां भाषामां भूतकाळने माटे कर्तरिप्रयोगने तहन अल्प अवकाश छे. हा, ज्यां संस्कृतादि प्राचीन भाषाओमां भूतकाळ माटे कर्तरिभूतकृ० पण वपराय छे त्यां भाषामां पण ए ज रीते व्यवहार छे अने एवे स्थळे भाषामां पण भूतकाळमां कर्तरिप्रयोगनो प्रचार छे : रामः गतः—रामो गओ—राम गयो. पण आ जातनां कर्तरिभूतकृ० घणां विरल छे. अर्थात् भाषामां भूतकाळ माटे कर्मणि-भूतकृ० द्वारा नीपजेलं क्रियापदोना प्रयोगोनी अधिकता होवाथी भूतकाळमां कर्तरिप्रयोगने घणो ओछो अवकाश छे अने आम छे तेथी भाषामां भूतकाळ माटे कर्मणि के भावे प्रयोगनो विशेष प्रचार छे. ‘राम गयो’ एम कहेवा माटे संस्कृता-दिभाषाओमां ‘रामः अगच्छत्, अगमत्, जागम, गतः’ एम बोलाय अने ‘रामेण गतम्’ एम पण बोलाय त्यारे भाषामां तो एकलुं ‘राम गयो’ एम ज बोलाय ए ध्यानमां रहे.

છે. કર્તારિપ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં અને કર્મ બીજી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે કર્મણિપ્રયોગમાં કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં અને કર્મ પેલી વિભક્તિમાં આવે છે.

વાક્યપ્રકાશનો કર્તા કહે છે કે :

“કાલેડતીતે પ્રાકૃતોક્તૌ ન ભેદઃ કર્તૃ-કર્મણોઃ ।

યથા જિનોડવદદ્ધ ધર્મમ્ ધર્મોડવાદિ જિનેન વા ” ॥ ૫ ॥ આ શ્લોકનું વિકરણ કરતાં તે ગ્રંથકાર લખે છે કે—“પ્રાકૃતોક્તૌ કાલેડતીતે કર્તૃ-કર્મણોઃ ભેદો ન સ્યાત્ । જિનો ધર્મમવદત્ । ધર્મોડવાદિ જિનેન વા । અત્ર ‘વીતરાગિ ધર્મ બોલિઉ’ ઇતિ—ઉદાહરણદ્વયેડપિ સમાનમેવ પ્રાકૃતજનાનાં વચ્ચે । ઇદં ચ દેશવિશેષે જનભાષામાશ્રિત્ય ઉક્તમ્ । અન્યથા કચિદ્ દેશે વાક્યદ્વયેડપિ ભાષાભેદો દૃશ્યતે યથા—‘જિનોડવદદ્ધ ધર્મમ્’ ઇત્યત્ર ‘વીતરાગ ધર્મ બોલતુ હૂઉ’ ઇતિ વદન્તિ ‘ધર્મોડવાદિ જિનેન’— ‘વીતરાગિ ધર્મ બોલિઉ’ ઇતિ ભેદોડપિ દૃશ્યતે ।” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રદેશમાં જનસાધારણની ભાષામાં ભૂતકાલ્પસૂચક પ્રયોગોમાં કર્મણિ કે કર્તારિ સંબંધી વાક્યભેદ નથી ત્યારે કોઈ પ્રદેશમાં એ બન્ને પ્રયોગોને બોલવાની જુદી જુદી રીત પળ છે.

કર્મણિ અને કર્તારિ પ્રયોગ ઉપરાંત ‘કર્મકર્તારિ’ નામનો એક ત્રીજો પ્રયોગ પળ છે તેનું ઉદાહરણ આપતાં તે જ ગ્રંથકાર લખે છે કે—“સુખં ભણાઈ એ ગ્રંથ (સુલે ભણાય એ ગ્રંથ) આફળી કળ વીકાઈ (આફરડા—પોતાની મેલે—કળ—દાણા વેકાય—વેચાય) ભગવન્ ! તુમ્હિ વંદાઉ આફળી— (ભગવન્ ! તમે વંદાઓ આફરડા—પોતાને ગુણે), આફળી અમ્હિ પૂજાઉં (આફરડા—અમારી મેલે—અમે પૂજાઈએ), પચાણુ આફળી કૂર (પચાણો—રંધાણો—આફરડો કૂર—કુરિયાનો માત), મંડાઈ આફળી કન્યા (મંડાઈ

આપરહી કન્યા—કન્યા પોતાની મેલે મંડાય છે—શળગારાય છે.” વગેરે. કર્મકર્તારિપ્રયોગ કર્મની શક્તિનો પ્રકર્ષ બતાવે છે અને એમ છે માટે જ તે પ્રયોગમાં બીજા કર્તાની અપેક્ષાને ગૌણ કરીને કર્મને કર્તા ગણવામાં આવે છે. આપણી ભાષામાં પણ આવા પ્રયોગોનો પ્રચાર તો છે જ. કર્મણિ અને કર્મકર્તારિપ્રયોગોમાં ક્રિયાપદોની સાધનામાં ખાસ અન્તર નથી.

૧૦૧ અહીં એક વાત ખાસ વિચારવાની છે કે સાધારણ રીતે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘ ઈઅ ’ અને ‘ ઇજ્જ ’ પ્રત્યયવાળા ધાતુઓ કર્મણિમાં વપરાયા છે. ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયેલાં ‘ જણાય છે ’ વગેરે ‘ જાણીઅઈ ’ ‘ કપ્પિજ્જઈ ’ વગેરે અંગો પણ એ માંના ‘ જણાય ’ ની પ્રાકૃતના ધોરણને અનુસરે છે, તો પછી ભાષામાં વ્યુત્પત્તિચર્ચા ‘ જણાય છે ’, ‘ કપાય છે ’ એવા પ્રયોગોમાં જે ‘ જણા ’, ‘ કપા ’ એવું આકારાંત અંગ છે તે ક્યાંથી આવ્યું ? અને શી રીતે આવ્યું ? આ વિશે ચોક્કસ નિર્ણય આપવો કઠણ છે તોપણ નિર્ણયસાધક જે કેટલીક સામગ્રી મારા ધ્યાનમાં છે તે અહીં જણાવી દઉં છું :

‘ જણાય છે ’, ‘ કપાય છે ’ જેવા પ્રયોગો કર્તામાં પણ મળે છે. હેમહંસ—“ મોર કીગાઈ ” (કેકાયતે), ફિણાય છે (ફેનાયતે સમુદ્રઃ), કહટાય છે (કઘાયતે), રોમન્યાયતે—વાગોલે છે, લોહિતાયતે—લાલ થાય છે, બપાય છે (બાષ્પાયતે), ધુંધવાય છે (ધૂમાયતે), ઝખ્પાયતે; સુહાય છે (સુખાયતે—સુખમનુભવતિ), દુહાય છે (દુઃખાયતે), શબ્દાયતે, કલહાયતે, વૈરાયતે, આમાંના ‘ સુહાય છે ’, ‘ દુહાય છે ’, ‘ કહટાય છે ’ ‘ બપાય છે ’ ‘ ધુંધવાય છે ’ વગેરે પ્રયોગો તો ભાષામાં પણ પ્રચલિત છે. ‘ દુહાય છે ’ વગેરે પ્રયોગોમાં જે ‘ આય ’ પ્રત્યય છે, તેનું જ અનુકરણ કરીને લોકો ‘ જણાય છે ’ ‘ કપાય છે ’, ‘ વેચાય છે ’ વગેરે પ્રયોગોમાં

‘આય’ કેમ ન બોલતા હોય ? તે એક સંભાવના. ‘દુહાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ કર્તૃસૂચક છે અને ‘જણાય છે’ વગેરેમાં કર્મસૂચક છે. છતાં અનુકરણ કરતાં તે ભેદ રહેતો નથી એટલે વિપર્યાસ પણ થઈ શકે.

યાયતે (જવાય છે), જ્ઞાયતે (જણાય છે), ધ્માયતે (ધમાય છે), પ્રાયતે (સુંધાય છે), આન્નાયતે (અમ્યાસાય છે) વગેરે પ્રયોગો કર્મણિ છે અને તેમાં સ્પષ્ટપણે ‘આય’ નો ધ્વનિ રહેલો છે. એ બધા પ્રયોગો શુદ્ધ સંસ્કૃતના છે. એ પ્રયોગોના પૂર્વ સંસ્કારથી અને વિશેષ પરિચયથી ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ આવી શકે એમ છે, એ બીજી સંભાવના. ભાષામાં થયેલા બધા વિકારો પ્રાકૃતમાં થઈને જ આવે એવો કાંઈ એકાંત નિયમ નથી. કેટલાક એમ આવે અને કેટલાકનો સીધો સંબંધ સંસ્કૃતમાં પણ હોય.

પાલિ ભાષામાં ‘કૃ’ ધાતુનાં કરીયતિ, કરિય્યતિ, કરિય્યતે, કયિરતિ અને કય્યતિ એવાં અનિયત રૂપો થાય છે. આમાંનું ‘કરિય્યતિ’ રૂપ લોકભાષામાં ઉત્તર્યુ હોય અને તેના ‘કરિ’ નો ‘કર’ થઈ ‘કરિય્યતિ’ કરાયતિ—‘કરાયઈ’ એવું રૂપ નીપજતાં ચાલુ ‘કરાય છે’ એવું રૂપ તેમાંથી નીપજી શકે એવું છે. આ ક્રમમાં કોઈ પ્રકારના અર્થભેદને સ્થાન નથી. એક ‘કરાય છે’ રૂપ નીપજ્યા પછી એનાં જેવાં ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે,’ ‘વર્ણવાય છે’ વગેરે રૂપો તે જ રીતે આવી શકે તેમ છે, એ ત્રીજી સંભાવના.

‘ચોરાવિજ્ઞઈ’ કે ‘ચોરાવીઅઈ’ જેવાં સાદાં કર્મણિ રૂપો થાય છે. તેના ‘ચોરા’ અંશના અનુકરણ દ્વારા ‘કરાય છે,’ ‘જણાય છે’ વગેરે રૂપો આવી શકે છે. ચોરાવિજ્ઞઈ—ચોરાવીઅઈ—ચોરાઈઅઈ—ચોરાઅઈ—ચોરાય—છે. એ ચોથી સંભાવના.

સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુ જ એવા છે કે જેમને સ્વાર્થમાં ‘આય’ પ્રત્યય લાગે છે અને એ પ્રત્યય લામ્યા પછી જ તેમનાં ક્રિયાપદ તરીકેનાં રૂપો નીપજે છે :

	કર્તારિ	કર્મણિ
ગુપ્—	ગોપાયતિ—	ગોપાય્યતે
ધૂપ્—	ધૂપાયતિ—	ધૂપાય્યતે
વિષ્—	વિષ્ણાયતિ—	વિષ્ણાય્યતે
પળ્—	પળાયતિ—	પળાય્યતે
પન્—	પનાયતિ—	પનાય્યતે

ઉક્ત રૂપોમાં ‘ગુપ્’ ऊपरથી ‘ગોપાય’ અને તેનું કર્મણિ ‘ગોપાય્ય’ બને છે. અહીં વિચારવા જેવું છે કે જેમ ઉક્ત અમુક ધાતુઓને જ સ્વાર્થિક ‘આય’ પ્રત્યય લાગે છે તેમ લોકભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાતા ધાતુ-માત્રને તે ‘આય’ કેમ ન લાગી શકે ? એ પાંચમી સંભાવના.

વિશેષ વિચારતાં લાગે છે કે ‘જણાય છે’ વગેરેમાં આવેલો ‘આય’ જાયતે, ધ્માયતે વગેરેના અનુકરણરૂપ હોય અથવા ‘કરિય્યતિ’ દ્વારા ‘કર્ય્યતિ’ થઈ તે દ્વારા ‘કરાયતિ’ આવ્યું હોય અથવા ‘ગોપાય્યતે’ ની પેઠે તેની ઉત્પત્તિ હોય. આ બાબત આ કરતાં પણ વિશેષ ગવેશણાને અવ-કાશ છે.

૧૦૨ બીજું વિચારવાનું એ છે કે પહેલા પુરુષના બહુવચનમાં ‘કરીએ છીએ’, ‘બોલીએ છીએ,’ ‘ભળીએ છીએ’ વગેરે રૂપો વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે અને બારમા સૈકાની ગુજરાતીમાં તો પહેલા પુરુષના એકવચનનો ‘ઉં’ અને બહુવચનનો ‘હું’ પ્રત્યય આચાર્ય હેમચંદ્રે બતાવેલો છે. આ ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળું રૂપ તો આજે પણ ચાલુ છે. અને ‘હું’ પ્રત્યયને

બદલે ‘ઈએ’ પ્રત્યય ચાલુ વ્યવહારમાં છે. વાદિદેવસૂરિની કૃતિમાં ‘સુમરિયઈ’ ઇટલે ‘સ્મરીએ—યાદ કરીએ’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તો તે પ્રાચીન ‘ઈયઈ’ કે ચાલુ ‘ઈએ’ ક્યાંથી આવ્યો ? ‘અમે કરીએ છીએ’ વગેરે ‘ઈએ’ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદો કર્તૃસૂચક છે. ઇટલે તેમાં ‘ઈઅ’ કે જે કર્મ અને ભાવસૂચક પ્રત્યય છે તેને લાવવો અને તેના અર્થનો વ્યત્યય કરી ‘કરીએ’ રૂપ નીપજાવવું તે કરતાં કર્તામાં વપરાતા ‘કરિઝજઈ’ ના ‘ઈઝજઈ’ પ્રત્યય ઊપરથી ઉક્ત ‘ઈઅઈ’ અને ચાલુ ‘ઈએ’ પ્રત્યય નીપજાવી પ્રચલિત ‘કરીએ છીએ’ વગેરે રૂપો બનાવવાં વિશેષ ઉચિત જણાય છે. પ્રાકૃતમાં સર્વપુરુષ અને સર્વવચનમાં હસિઝજઈ, બોહિઝજઈ, નમિઝજઈ, હોઈઝજઈ, ઠાઈઝજઈ વગેરે રૂપો નીપજે છે. હસિઝજઈ—હસીજઈ—હસીઅઈ—હસીએ. એ જ પ્રમાણે બોહિઝજઈ—બોલીજઈ—બોલીઅઈ—બોલીએ. નમિઝજઈ—નમીજઈ—નમીઅઈ—નમીએ. હોઈઝજઈ—હોઈજઈ—હોઈઅઈ—હોઈએ. ઠાઈઝજઈ—ઠાઈજઈ—ઠાઈઅઈ—ઠાઈએ—ઠઈએ કે ઠાઈએ. આ પ્રકારે વિશેષ સુગમતા પૂર્વક પ્રચલિત ‘ઈએ’ પ્રત્યય આવી શકે છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉક્ત ‘ઈઝજઈ’ સર્વપુરુષ અને સર્વવચનને સૂચવે છે. તેનો અંત્ય ‘ઈ’ ત્રીજા પુરુષના એકવચનનો ‘ઈ’ નથી. એ ‘ઈઝજઈ’ પ્રાકૃતમાં વિધ્યર્થને સૂચવે છે (૮-૩-૧૬૫ હે૦) ત્યારે અહીં તેને વર્તમાનકાલમાં લાવવાનો છે. વિધ્યર્થનો પ્રત્યય વર્તમાનકાલને સૂચવે અને વર્તમાનકાલનો પ્રત્યય વિધ્યર્થને સૂચવે એ વાત વેદોની ભાષામાં, પ્રાકૃતમાં તેમ જ લોકભાષામાં નવાઈની નથી.

૧૦૩ ત્રીજી કૃતિમાં ‘છે’ ના અર્થને બતાવનારું ‘અચ્છઈ’ ‘અચ્છઈ’ નો રૂપ મળે છે અને ‘બેસી રહે’ના અર્થવાળું ‘અચ્છિ’ વ્યુત્પત્તિચર્ચા રૂપ મળે છે.

ધાતુસંગ્રહમાં ‘અસ્’ ધાતુ અનેક છે. પહેલા ગણનો ‘અસ્’

‘દીસિ,’ ‘ગતિ’ અને ‘આદાન’ એમ ત્રણ અર્થેનિ બતાવે છે. બીજા ગણનો ‘અસ્’ સત્તા—વિદ્યમાનતાના ભાવને સૂચવે છે. ત્રીજો ચોથા ગણનો ‘અસ્’ ‘ક્ષેપણ’ અર્થનો વાચક છે. એક દશમા ગણનો ‘અસ્’ ધાતુ ચંદ્રાચાર્યને (બૌદ્ધ ચંદ્રગોમિને) મતે ‘વિભાગ’ અર્થેનિ બતાવે છે. બીજા ગણનો ‘આસ્’ ધાતુ ઉપવેશન—બેસવાના—ભાવનો દર્શક છે.

ઉક્ત ધાતુઓમાંથી ‘છે’ ના અર્થેનિ સૂચકનાર ‘અચ્છ’ ક્રિયાપદનું મૂળ બીજા ગણના ‘અસ્’ ધાતુમાં છે. કેટલેક સ્થળે ઉક્ત ‘આસ્’ અને ‘અસ્’ બંને સરખા જેવા અર્થમાં વપરાયા છે. હેમાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણમાં ‘અચ્છ’નો સંબંધ ‘આસ્’ સાથે બતાવે છે અને ‘અસ્’નું ‘અત્થિ’ રૂપ જણાવે છે. ‘અત્થિ’ રૂપ સર્વ પુરુષ અને સર્વ વચનમાં વપરાય છે. અર્થદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘અસ્’ માંથી ‘અચ્છ’ નીપજાવવો વિશેષ સંગત લાગે છે. ‘સ્’નું ‘છ’ પરિણામ સંભવિત છે અને સંગત પણ છે. મૂર્ધન્ય ‘ષ’ નું, તાલ્લવ્ય ‘શ’ નું અને દંત્ય ‘સ’ નું ‘છ’ રૂપે પરિવર્તન હેમચંદ્ર પોતે બતાવે છે. ષટ્—છ. | ષટ્પદ—છપ્પય | ષષ્ટ—છઠ્ઠ | ષણ્મુખ—છમ્મુહ | શમી—છમી | શાવ—છાવ | શિરા—છિરા | સુધા—છુહા | સત્પર્ણ—છત્તિવર્ણ | સ્પૃહા—છિહા | [૮-૧-૨૬૫, ૨૬૬. ૮-૨-૨૩.] હેમચંદ્રે પોતે ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘છ’ કહી બતાવ્યો નથી, પણ ‘અસ્’ ના છવાળા જે જૂના પ્રયોગો મળે છે તે ઉપરથી તેને સમજાવાનો રહ્યો.

જૈન આગમ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ—ભગવતીસૂત્ર—નામના અંગમાં ‘અત્થિ’ અને ‘અચ્છિત્તિ’ તથા ‘અચ્છેજ્જણ’ એવા બંને પ્રકારના પ્રયોગો મળે છે :—

“ત્થો મે અત્થિ ઉદ્ધાણે કમ્મે બલે વીરિણે પુરિસક્કારપરક્કમે જાવ ય મે ધમ્માયરિણે ધમ્મોવદેસણે સમણે ભગવં મહાવીરિ જિણે સુહત્થી અચ્છિત્તિ” —

(વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞતિ—ભગવતીસૂત્ર શતક ૨. ઉદ્દેશક ૧. સ્કંદકનો અધિકાર પૃ૦ ૨૪૨ રાય૦ જિના૦)

ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એમ છે કે—એક સ્કંદક નામનો તપસ્વી પોતાના મનમાં આવી ધારણા રાખે છે કે—“જ્યાં સુધી મારાં ઉત્થાન, બલ, વીર્ય અને પુરુષપરાક્રમ હયાત છે ત્યાં સુધીમાં અને જ્યાં સુધી મારા ધર્મોપદેશક ધર્માચાર્ય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જિન અચ્છિતિ—જીવતા બેઠા છે—હયાત છે.” (ત્યાં સુધીમાં હું તેમની પાસે જાઉં એ શ્રેયસ્કર છે) ઉક્ત ‘અચ્છિતિ’ ક્રિયાપદનું મૂળ, સત્તાસૂચક ‘અસ્’ માં છે. એ જ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞતિ—ભગવતીસૂત્રમાં બીજે સ્થળે (શતક ૧, ઉદ્દેશક ૭, પ્રશ્ન ૨૫૮ માં) જણાવેલું છે કે—“જીવે જાં મંતે ! ગર્ભગણ સમાણે ઉત્તાણે વા પાસિહ્ણે વા અંબસુજ્જે વા અચ્છેજ્જે વા, ચિદ્દેજ્જે વા, નિસીણ્જ્જે વા, તુયદ્દેજ્જે વા, માત્તે સુવમાણીણે સુવદ્, જાગરમાણીણે જાગરદ્, સુહિઆણે સુહિણે ભવદ્, દુહિઆણે દુહિણે ભવદ્ ? ”—અર્થાત્ “હે ભગવન્ ! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ ચત્તો અચ્છેજ્જે—હોય, પડખાભેર હોય, કેરીની જેવો કુબ્જ હોય, ચિદ્દેજ્જે—ઝમેલો હોય, નિસીજ્જે—બેઠેલો હોય કે તુયદ્દેજ્જે—સૂતેલો હોય ? તથા જ્યારે માતા સૂતી હોય ત્યારે સૂતો હોય, માતા જાગતી હોય ત્યારે જાગતો હોય, માતા સુખી હોય ત્યારે સુખી હોય અને માતા દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી હોય ? ”

અહીં ‘અચ્છેજ્જે’ નો અર્થ આપતાં ટીકાકાર કહે છે કે “‘આસીત’ સામાન્યતઃ ” અર્થાત્ “સાધારણપણે ‘હોય’ ” એવો અર્થ સમજાવો. ‘બેસવું’ એવા ધ્વનિ અર્થની સૂચના માટે મૂળકારે ‘નિસીણ્જ્જે—’ ‘નિષીદિત્’ એવું જુદું ક્રિયાપદ આપ્યું છે. તેથી અહીંની ‘અચ્છેજ્જે’ ક્રિયા ‘હોવા’ના અર્થને—સત્તાના ભાવને—સૂચવે છે. અને એ અર્થ જોતાં ‘હોવા’—સત્તા—અર્થવાચ્ય ‘અસ્’ ધાતુ દ્વારા ઉક્ત ‘અચ્છિતિ’ કે

अच्छेज्जए' क्रियापदने नीपजावुं असंगत नथी. टीकाकारे जणावेलुं आसीत' पद उक्त 'अस्' धातुनुं पर्यायसूचक छे ए ल्यालमां रहे.

श्रीमान वेबर साहेब भगवतीसूत्रना उपर्युक्त पाठनो आधार लई

वेबरनी भ्रांत 'अच्छेज्जए' नो अर्थ 'जाय-गति करे' एवो कल्पे

कल्पना

छे. अने तेम कल्पी ए 'अच्छेज्जए' क्रियापदना

'अच्छ' अंगने 'गति' अर्थवाळा 'गच्छ' धातु-

गंधी लाववानी वात करे छे. तेमनी ते वात सर्वथा भ्रांत छे. उक्त पाठमां अच्छेज्जए' नो 'जाय' अर्थ ज नथी.

व्युत्पत्तिशास्त्रना ऊंडा अने प्रामाणिक अभ्यासी

नरसिंहराव भार्गव

जणावेलो अर्थ

बराबर नथी

श्रीमान दिवेटिया महाशय अहींना 'निसीएज्ज'नो

अर्थ 'ते सुवे'एवो आपे छे. अने 'अच्छेज्जए'नो

अर्थ "बेशे" एवो करे छे—[गुजराती भाषा अने

साहित्य पृ० २४९] अहीं मारे विशेष नम्रपणे जणावुं जोईए के उक्त

पाठमांनुं 'निसीएज्ज' क्रियापद 'नि-शी' ऊपरथी नथी ज आव्युं, परंतु

सं० निषीदेत्, पालि-निसीदेय्य, प्राकृत-निसीएज्ज ए रीते आवेलुं छे.

'निसीएज्ज' नी टीका करतां टीकाकार कहे छे के "निसीएज्ज-निषद-

नस्थानेन, 'तुयट्टेज्ज'त्ति शयीत" अर्थात् मूलकार 'सुवा' ना अर्थ माटे

'तुयट्टेज्ज' क्रियापद जुदुं ज आपे छे एटले 'निसीएज्ज'नो अर्थ

'बेसे' एवो ज अहीं लेवानो छे. नहीं के 'अच्छेज्जए' नो 'बेसे'.

वेबर महाशय तो 'तुयट्टेज्ज' ने बदले 'उयट्टेज्ज' पाठ आपे छे अने

ए पाठनो अर्थ तेओ 'ऊठे' एवो करे छे. तेमनो आ अर्थ पण तइन

खोटो छे अने मूलपाठ पण तेमणे खोटो कल्पेलो छे. 'ऊठवा' ना

अर्थमां प्राकृत साहित्यमां 'उयट्टेज्ज' क्रियापद ज नथी. 'उड' धातु

'ऊठवा'ना अर्थने बतावे छे परंतु 'उड'नुं 'उयट्टेज्ज' रूप कोई काले

સંભવતું નથી. એ તો તેમણે મૂળપાઠ અને તેની ટીકા તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું તેથી જ મુદ્રણમાં પાઠની અને સમજણમાં અર્થની ભ્રાંતિ થઈ ગઈ છે.

બીજા ટેસીટોરી સાહેબ ‘ઋછ’ ધાતુ ઉપરથી ‘અચ્છ’ ધાતુની કલ્પના કરે છે, તે પણ બરાબર નથી. તેમની આ કલ્પના

ટેસીટોરીની

કલ્પના

વિવાદાસ્પદ

માત્ર અક્ષરસામ્યને આભારી છે. વઢી, વ્યંજન વિનાના એકલા ‘ઋ’ નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘રિ’ થાય છે. એ હેમચંદ્રના ૮-૧-૧૪૦ ના નિયમ

ઉપર તેમનું લક્ષ્ય નથી ગયું. खरी રીતે ‘ઋછ’ માંથી બહુ બહુ તો ‘રિછ’ લાવી શકાય પણ ‘અચ્છ’ આવવાનો સંભવ નથી. આમ છતાં ય નિયમોની અનિશ્ચિતતાને લીધે તેઓ ‘ઋછ’ માંથી ‘અચ્છ’ લાવવામાં કદાચ સફળ થાય પણ ‘અચ્છ’ અને ‘ઋછ’ ના અર્થમાં જે જમીન-આસમાન જેટલું અંતર છે તેનું શું ? વર્ણનો વિકાર થતાં અર્થમાં પણ ફેર થાય છે, એવું બનતું કદી જાણ્યું નથી. એટલે ‘ઋછ’ માંથી ‘અચ્છ’ ઉપજાવવાની કલ્પના પણ સંગત ભાસતી નથી.

બીજા કેટલાક મહાશયો ‘અક્ષ’ માંથી ‘અચ્છ’ લાવવાની વાત કરે છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ ‘અક્ષ’ ધાતુનો

બીમ્સ મહાશયની

‘અક્ષ’ દ્વારા

‘અચ્છ’ લાવ-

વાની કલ્પના

‘દીસિ’ અર્થ બતાવે છે. મેં પાણિનીયનો અને હેમચંદ્રનો એમ બન્ને ધાતુસંગ્રહ તપાસ્યા પણ તેમાં એકેમાં ‘અક્ષ’ ધાતુ ‘દીસિ’ અર્થમાં નથી. ‘અષ્’ અને ‘અસ્’ ધાતુ ‘દીસિ’ અર્થમાં છે અને ‘અક્ષ’

ધાતુ ‘વ્યાસિ’ અને ‘સંઘાત’ અર્થમાં છે. ‘અક્ષ’ માંથી ‘અસ્’ લાવવાની કલ્પના નિરપવાદ વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ અને ધાત્વર્થની દૃષ્ટિએ એમ બન્ને રીતે અસંગત છે. સ્વ૦ શ્રીમાન નરસિંહરાવ ભાઈએ ‘અક્ષ’ માંથી ‘અસ્’ લાવનાર ગૃહસ્થનો મત પોતાના ઉક્ત પુસ્તકમાં (પૃ૦ ૨૫૩) સવિસ્તર

जणावेलो छे. तेमां तेओ जणावे छे के भोजपुरी भाषामां वपराता ‘हरो’ के ‘होवुं’ अर्थने सूचवता ‘होखे’ रूपमां देखाता ‘ख’नी उपपत्ति करवा सारु उक्त महाशय, ‘अक्ष’ मांथी ‘अख’ अने ‘अस्’ बन्नेने लाववानुं सूचवे छे. आ संबंधे मारे ‘अक्ष’ मां ‘अख्’ अने ‘अस्’ नुं मूळ शोधनार बीम्स साहेबना मतनो विशेष नम्रताथी अनादर करवो रह्यो.

भोजपुरी ‘होखे’ना ‘ख’ नी उपपत्ति बीजी रीते पण प्रामाणिकपणे थई शके एम छे: जैन-आगम उत्तराध्ययन सूत्रना मूळमां-अध्ययन बीजुं गाथा बैरिमीमां-‘होक्खामि’ अने ‘होक्खं’ एवा बे स्पष्ट प्रयोगो मळे छे. आशरे दशमा सैकाना विद्वान टीकाकार शांतिसूरिए ए बन्ने प्रयोगोने भविष्यकाळ प्रथम पुरुष एकवचनना जणाव्या छे अने तेनो संस्कृत पर्याय ‘भविष्यामि’ जणावेलो छे.

‘प्यामि’ ए भविष्यकाळ प्रथम पुरुष एकवचननो प्रत्यय छे. संभव छे के ए ‘अस्’ धातुमांथी नीपजेलो होय. ‘भू’ धातुनुं प्राकृत अंग ‘हो’ छे. ए ‘हो’ ने आ ‘प्यामि’ प्रत्यय लागतां ‘होप्यामि’ एवुं थाय. ‘प्यामि’ ना आदिभूत मूर्धन्य ‘ष’ नुं लोकभाषानी रीतप्रमाणे ‘ख’ उच्चारण यतां ‘होख्यामि’ एवुं नीपजे अने पछी ‘ख्यामि’नो संयुक्त ‘य’ प्राकृत पद्धति प्रमाणे लोप पामतां, शेषनो द्विर्भाव थया पछी ‘ख्वा’ नो ‘क्वा’ यतां ‘होक्खामि’ रूपनी सहेजे उपपत्ति थई शके छे अथवा ‘हो + स्सामि’ अने ‘हो + स्सं’ एवो विभाग राखीए. तेमां

२८४ प्रस्तुत गाथा आ प्रमाणे छे:

“परिजुनेहिं बत्थेहिं होक्खामि त्ति अचेलए ।

अदुबा सचेलए होक्खं इइ भिक्खु न चितए” ॥

“होक्खामि-भविष्यामि”—टीका ।

“होक्खं-भविष्यामि”—टीका ।

‘હો’ તે ‘મૂ’ ધાતુનું પ્રાકૃત અંગ છે અને ‘સ્સામિ’ તથા ‘સ્સં’ તે ભવિષ્યકાલના પ્રથમ પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો છે (૮-૩-૧૬૯) સંસ્કૃતમાં વપરાતો ‘સ્યામિ’ અને આ પ્રાકૃત ‘સ્સામિ’ તદ્દન મળતા છે. પાલિભાષામાં પણ એવો જ ‘સ્સામિ’ અને ‘સ્સં’ પ્રત્યય છે. ‘હોસ્સામિ’ અને ‘હોસ્સં’ માં આવેલા ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ તો હેમચંદ્રે નોંધેલું છે (૮-૩-૧૬૭). ઉક્ત ‘હોક્સામિ’ અને ‘હોક્સં’ રૂપમાં ‘સ્સામિ’ અને ‘સ્સં’ ના ‘સ’ નું ‘ઋ’ ઉચ્ચારણ થયેલું છે. ‘અસ્મિ’ વગેરે રૂપોમાં પાલિ અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. તેમ જ ખોરદેહ-અવેસ્તાની ભાષામાં તો ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિશેષ પ્રચલિત પણ છે: હન્તી^{૧૧} (સન્તિ) પૃ૦ ૫, હૂસ્તેમ્^{૧૨} (સૂક્તમ્) પૃ૦ ૯. વોહું (વસુ) પૃ૦ ૯-ખોરદેહ-અવેસ્તા । હાર્તામ્-(સતામ્) પૃ૦ ૧૨, હુમતાંચા (સુમત) પૃ૦ ૨૮, હૈં (સા) પૃ૦ ૬૫, હૈં (સહ) પૃ૦ ૭૯, ૯૦, હૈં-(સત્-) પૃ૦ ૧૫૪, હૈંયા (સત્રા) પૃ૦ ૧૮૦, અહુરહૈં (અસુરસ્ય) પૃ૦ ૧૮૧, હો^{૧૩}(સ્વઃ) પૃ૦ ૧૮૪, (—ખોરદેહ-અ૦) વગેરે અનેક પ્રયોગોમાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિદ્યમાન છે. એ જ રીતે ખોરદેહ-અવેસ્તામાં ‘સ’ ને બદલે ‘ઋ’ નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રચલિત છે. સ્યાતૈં- (સ્યાત્) પૃ૦ ૧૭૪, ૧૮૪, સ્યામૈં (સ્યામ) પૃ૦ ૧૮૪, નેમહ્યા-મહી-(નમિષ્યામહે) પૃ૦ ૧૮૩ વગેરે. જેમ અવેસ્તાની ભાષામાં ‘સ’ નું ‘ઋ’ ઉચ્ચારણ ઉપલબ્ધ છે તેમ પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં પણ તે જરૂર સંભવી શકે અને તેથી જ ઉક્ત ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં ‘હોસ્સામિ’ નું ‘હોક્સામિ’ અને ‘હોસ્સં’ નું ‘હોક્સં’ એવાં રૂપો મળે છે. સંભવ છે કે ‘સ’ નું ‘હ’ માં પરિવર્તન થયા પછી તે ‘હ’ ‘ઋ’ રૂપે ઉચ્ચારાતો હોય. ‘હ’ અને ‘ઋ’ માં કંઠસ્થાનની સમાનતા છે અને પ્રાકૃતમાં ‘ઋ’ નું પરિવર્તન ‘હ’ માં થાય પણ છે. જેમ ‘ઋ’ ‘હ’ રૂપે પરિણમે છે તેમ

वाग्व्यापारनी विलक्षणताने लीधे सीधो ‘स’ ‘ख’ रूपे परिणमे अथवा ‘स’ नो ‘ह’ थई ते ‘ख’ रूपे परिणमे. एक ‘पाषाण’ अने ‘षंड’ शब्दना पाषाण—पासाण—पाहाण—पाखाण. वनषंड—वनसंड—वनखंड. (“षण्डः कानने इट्चरे” हेम० अने० कां० २, श्लो० १२७)—आवा अनेक ध्वनिओ सुप्रतीत छे.

तात्पर्य ए के ‘होखे’ रूपमां ‘ख’ जोई तेनी उपपत्ति माटे श्री बीम्स-साहेबे ‘अक्ष’ मांथी ‘अख’ ऊपजावी अने तेने ‘हो’ साथे जोडवानी जे कल्पना करी छे तेने अवकाश नथी एटले ‘अक्ष’ मांथी ‘अख’ अने ‘अस’ ने उपजावानी कल्पना पण निरवकाश छे.

१०४ बीजुं ‘बेसी रहे’ अर्थवालुं ‘अच्छि’ रूप ‘आस्’ धातुमांथी आवेलुं छे. ‘आस्’ ना ‘अच्छ’ माटे तो हेमचंद्रनो पोतानो संवाद होवाथी कोई विवादने अवकाश नथी. (८-४-२१५ हे०)

१०५ त्रीजी कृतिमां ‘घेप्प’ धातु ‘ग्रहण’ अर्थमां वपरायो छे. हेमचंद्र तेने ‘ग्रह’ साथे सरखावे छे पण खरी रीते तेम नथी. जे अर्थमां ‘ग्रह’ धातु छे ते ज अर्थमां वेदनी भाषामां ‘गृभ’ धातु छे. ‘हृ-गृहोः भः छन्दसि’ ३-१-८४—पाणि० सूत्रना वार्तिकमां वैदिक ‘गृभ’ धातुनो उल्लेख छे. गृभ्णामि, गृभाय वगैरे रूपो ए ‘गृभ’ धातुनां छे अने ‘घेप्पंति’ रूपवाळा ‘घेप्’ धातुनुं मूळ ए ‘गृभ’ मां छे, नहीं के ‘ग्रह’ मां.

१०६ हेमचंद्रे आपेलां पद्योमां ‘खणेण पडुच्चइ दूअडउ’ ए वाक्यमां ‘पडुच्चइ’ क्रियापद मळे छे. ‘क्षणमां दूत पहाँचे छे—आवे छे’ एवो ए वाक्यनो अर्थ छे.

‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ વિચારવા જેવી છે. સ્વ૦ શ્રીમાન નરસિંહરાવ ભાઈ ‘પ્રાસ’ કૃદન્ત ઉપરથી નિષ્પન્ન ‘પહોંચવું’ની વ્યુત્પત્તિચર્ચા થતા પ્રા૦ ‘પત્ત’ પદમાં ‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદના મૂળને શોધે છે. ‘પ્રાસ’ અને ‘પહોંચવું’ ના અર્થમાં વિશેષ મેદ નથી. ‘પ્રાસ’ શબ્દ થી સૂચવાતું ‘પ્રાપણ’ વિશેષ વ્યાપક છે, ત્યારે ‘પહોંચવું’ દ્વારા સૂચવાતી ‘પ્રાપ્તિ’ ‘પ્રાપણ’ કરતાં સંકુચિત છે. ‘સુખ પામ્યો’, ‘દુઃખ પામ્યો’, ‘લાભ પામ્યો’, ‘બાયડી પામ્યો’ ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યોમાં ‘પામ્યો’ નો જે ભાવ છે તે, ‘નદી પહોંચ્યો’, ‘ઘાટે પહોંચ્યો’, ‘ગામ પહોંચ્યો’ ‘માણસ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં વપરાયેલા ‘પહોંચ્યો’ ના ભાવ કરતાં સહેજ જુદો પડે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘સુખ પામ્યો’, ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યમાં જે કર્તા છે તે ગતિશીલ જ હોય છે એવો નિયમ નથી ત્યારે ‘ગામ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં કર્તા ગતિશીલ હોવો જ જોઈએ, એ જાતનો મેદ ‘પ્રાસ’ અને ‘પહોંચ્યો’ માં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતોમાં તો સુખં પ્રાસ:—સુહં પત્તો, નદીં પ્રાસ:—નદં પત્તો, ગ્રામં પ્રાસ:—ગામં પત્તો, વગેરે પ્રયોગોમાં એક સરખી રીતે ‘પત્ત’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. એ જોતાં ‘પ્રાસ’ ના ‘પત્ત’ દ્વારા આવતા ‘પહુચ્ચ’ માં અર્થની વિષમતા નથી. પરંતુ ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ઉ’ આવ્યા સિવાય ‘પહુચ્ચ’ બની જ ન શકે એથી ‘પહુચ્ચ’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ઉ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનવા પડે છે.

આ સંબંધે શ્રીમાન્ દિવેટીયા સાહેબ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવે છે કે [“‘પત્ત’માં આગન્તુક ‘ઉ’ સમેત ‘હ’ પ્રવિષ્ટ થાય છે એટલે ‘પહુચ્ચ’ બને છે, આમ થવાનું કારણ અવિદિત છે પણ ઉચ્ચારણની અનુકૂળતા જ કારણ હશે એમ જણાય છે” પૃ૦ ૨૪૪.]—આ રીતે અહીં

તેમને ‘હ’ અને ‘ઉ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનીને કામ ચલાવવું પડે છે. તથા તેમણે બીજે પ્રસંગે ‘હ’ ના પ્રક્ષેપ માટે જણાવ્યું છે કે “હક્ષ-રના આ દેહીતા નિષ્કારણ પ્રક્ષેપનો નિયમ પ્રાકૃતમાં પળ જૂજ પ્રસંગોમાં મળી આવે છે. નાપિતઃ (સં૦) ણ્હાવિઓ (પ્રા૦) [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૨૩૦], પનસઃ (સં૦) ફણસો (પ્રા૦) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સિ૦ હે૦ ૮-૧-૨૩૨^૪”-(૫૦^{૨૮૫} ૩૧૪.)

બીજી કોઈ ગતિ ન જ હોય તો ‘હ’ અને ‘ઉ’ ના પ્રક્ષેપનો આધાર લેવો ઉચિત છે પરંતુ ય્યાં એવા પ્રક્ષેપ વિના પળ કામ ચાલી શકે છે ત્યાં એ જાતના પ્રક્ષેપને સ્વીકારવાની અપેક્ષા નથી એવો મારો નમ્ર મત છે.

‘પ્ર’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘ભૂ’ ધાતુના ભૂતકૃદંત ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી ‘પહુચ્ચ’ ને નિપજાવવાથી ‘હુ’ ના પ્રક્ષેપની મુસ્કેલી ટળી જાય છેઃ પ્રભૂત-પભૂત-પમુત્ત-પહુચ્ચ-આ ક્રમે ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી ‘પહુચ્ચ’ આવી શકે એમ છે. ‘પહોત્યું’ પદ પળ આ ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી આવેલું છે એ ક્વ્યાલમાં રહે.

‘ભૂ’ ધાતુનો ‘સત્તા’અર્થ જોતાં ‘પ્રભૂત’ માં તેનો એ અર્થ બદલાયો કેમ ? અને ‘પ્રાપ્ત’ નો અર્થ આવ્યો કેમ ? એ પ્રશ્ન અહીં થાય શરો. પરંતુ ઉપસર્ગ સાથે આવતાં મૂળ ધાતુના અર્થમાં ફેરફાર કે ન્યૂનાધિકતા

૨૮૫ સ૦ શ્રીનરસિંહરાવભાઈ આ સ્થલે ૪૪ મા ટિપ્પણમાં સ૦ શ્રી ભાંડારકર મહાશયનો મત ટાંકતાં જણાવે છે કે—“અલ્પપ્રાણવર્ણની પછી તે જ શબ્દમાં ઊષ્માક્ષર આવે તો એ અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ બને છે.” ‘પનસ’ નું ‘ફણસ’ અને ‘પરુષ’ નું ‘ફરુસ’ થવામાં શ્રી. ભાંડારકરે ચતાવેલો નિયમ લાગુ થતો જણાય છે. પરંતુ ‘પાટિ’ નું ‘ફાટિ’ થવામાં નિયમ લાગુ થતો જણાતો નથી. શ-ષ-સ-હ આટલા ઊષ્માક્ષરો છે. (૧-૧-૧૭ સિદ્ધહેમ) એ જોતાં ‘પાટિ’ માં કોઈ ઊષ્માક્ષર નથી.

થાય છે એ સિદ્ધાંત સર્વ પ્રતીત છે. એથી ‘પ્ર’ ની સાથેનો ‘ભૂ’ ‘પહોં-ચવા’ અર્થને બતાવે છે.

‘ભૂ’ ના અર્થ વિશે લખતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “ઉપસર્ગ-વશાચ્ચ ધાતોરનેકોઽર્થઃ પ્રકાશતે યથા—‘પ્રભવતિ’ ઇતિ સ્વામ્યર્થઃ પ્રથમ્તઃ ઉપલમ્ભશ્ચ” —(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨) અર્થાત્ ‘પ્રભવતિ’ એટલે પ્રભુ—સ્વામી—થાય છે—સમર્થ થાય છે એ એક અર્થ અને બીજો અર્થ પ્રથમ પ્રાપ્તિ—પ્રથમ પહોંચ—ગમન. ‘પદ્ધત્’ ના મૂળરૂપ ‘પ્રભૂત’ નો આ બીજો અર્થ લેવાનો છે, એટલે અર્થ સંબંધી અસામંજસ્ય રહેતું નથી અને ‘હુ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનવાની પણ અપેક્ષા નથી.

અથવા એક બીજો જ ‘ભૂ’ ધાતુ ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળો છે. તે ડપરથી ‘પ્રભૂત’ અને તે દ્વારા ‘પદ્ધત્’ ને નિપજાવવાથી વ્યુત્પત્તિનો માર્ગ વિશેષ સરલ થઈ જાય છે.

‘સત્તા’ ના અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનો આશ્રય લેતાં તેનો અર્થ ફેરવવા ‘પ્ર’ ઉપસર્ગનું શરણ લેવું પડે છે અને ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનો આધાર લઈએ તો ઉપસર્ગની અધીનતા તો જતી રહે છે અને કોઈ અપ-વાદ પણ વહોરવો પડતો નથી.

“ભૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્ ૧૩૧૪૧૯૧ ભુવઃ પ્રાપ્ત્યર્થાદ્ ણિઙ્ વા સ્યાત્ ભાવયતે, ભવતે—પ્રાપ્નોતિ ઇત્યર્થઃ ।.... સર્વ ભવતે—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ” — (સિદ્ધહેમ૦) “ભૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્—ભાવયતે પદમ્—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ । પક્ષે ઉત્સાહાદ્ ભવતે લક્ષ્મીમ્” —(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૪) “ભૂ ૧૮૪૫ પ્રાપ્તૌ—આત્મનેપદી ભાવયતે—ભવતે” —(વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી પૃ૦ ૩૦૧ ઉત્તરાર્ધ) “પ્રાપ્તે તુ ભાવિતમ્ । લઙ્ઘમ્, આસાદિતમ્, ભૂતમ્” (અભિધાન૦ કાં૦ ૬, શ્લોક૦ ૧૨૬) ઉક્ત બધાં પ્રમાણો ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનાં નિદર્શક છે.

વળી, હેમચંદ્ર (૮-૪-૩૯૦) પળ ‘ પઢુચ્છ’ ના ‘ હુચ્છ’ અંગને ‘ ભૂ’ ધાતુ દ્વારા સાધી બતાવે છે.

આ રીતે ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાચ્ય ‘ભૂ’ ધાતુ દ્વારા ‘પ્રભૂત’ નીપજાવી તે દ્વારા ‘પઢુચ્છ’ લાવવું વિશેષ સરલ છે. પ્રસંગવશાત્ અહીં એ પળ જણાવવું જોઈએ કે શ્રીનરસિંહરાવભાઈના ઉલ્લેખમાં ‘નાપિત’ માં જે ‘હ’ ના પ્રક્ષેપની કલ્પના છે તે પળ સંગત નથી. ‘નાપિત’ શબ્દનું મૂલ ‘સ્ના’—‘પ્હા’ ધાતુમાં છે. ઇટલે તેમાં મૂલથી જ ‘હ’ છે પળ ‘હ’ બહારથી ઉમેરવાની જરૂર નથી.

૧૦૭ આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે, ‘ભૂ’ ધાતુ કેટલેક સ્થલે ‘વિચમાનતા’ના અર્થને બતાવે છે.—“ધનાનિ સન્તિ—

ભાષામાં
શૈલીની વિશેષતા

ધન છે.” કેટલેક સ્થલે ‘થવું’ ઇટલે ‘પહેલાં ન હોય અને પછી થાય’ એવા અર્થને પળ બતાવે છે.

“શ્રુતધરઃ પુત્રો ભવતિ”—‘પંડિત પુત્ર થાય છે.’ (ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨). ઉક્ત કૃતિઓમાં એ બન્ને અર્થને સૂચવનારાં ‘ભૂ’ ધાતુનાં ક્રિયાપદો આવ્યાં છે.

૧ ‘અપવિત્તઓ વિ જળ હોઈ પવિત્ત’—૪—અપવિત્ર જળ પળ પવિત્ર થાય છે.

૨ ‘કહ હોસુ હયાસ’—૨૮—હતાશ એવો હું કેમ થઈશ ઇટલે હતાશ એવા મુજનું શું થશે ?

૩ ‘હોઈ વિહાણુ’—૨૮—સવાર થાય છે.

૪ ‘લહુહુઆ’—૨૯—નાના થયા.

૫ ‘હોસઈ કરતુ મ અચ્છિ’—૩૧—‘હશે’ કરતો મ—ન—બેસ’.

૬ ‘સજ્જણહં હોઈ નેહુ’—૫૮—સજ્જનોનો સ્નેહ હોય છે.

૭ “દેસ રવળ્લા હોતિ”—૫૯—દેશો રમ્ય થાય છે.

ऊपर जे वाक्यो आप्यां छे तेमां मूळ वाक्योमां तो बवे ‘भू’ धातुनो ज प्रयोग छे. छातां अनुवादमां क्यांय ‘थाय छे’ ए रीते ‘स्था’ धातुना क्रियापदथी अर्थ बताव्यो छे अने क्यांय ‘भू’ धातुना ‘होय छे’ क्रियापदथी अनुवाद आप्यो छे. आ एक प्रकारनी भाषाशैली छे.

हेमाचार्यना जमानामां वा तेमनाथी पूर्वना जमानामां पण जे अर्थ आपणे हमणां ‘स्था’ ना ‘था’ धातुथी अने ‘अस्’ ना ‘छे’ द्वारा बताविए छिए ते अर्थ पण ‘भू’ धातु द्वारा सूचवातो परंतु पछीना समयमां एक ‘भू’ धातुना अर्थ माटे ‘अस्’ ‘स्था’ अने ‘भू’ एम त्रण जुदा जुदा धातुओ वपरावा लाग्या एटले विद्यमानता सूचवा ‘छे’—‘अस्’, ‘थवुं’ अर्थ माटे ‘था’—‘स्था’, अने ‘होवुं’ अर्थ माटे ‘हो’—‘भू’ एवो विभाग थई गयो.

आ तो एक भाषाशैलीना परिवर्तननुं उदाहरण छे. एवुं ज बीजुं उदाहरण ‘भण’ धातुने लगतुं छे. हेमाचार्यना ‘भण्’ नो उपयोग समयमां वा तेमनाथी य पूर्वना समयमां ‘कहेवा’ना अर्थमां ‘भण’ धातुनो प्रयोग अनेकानेक स्थले थयेलो छे अर्थात् ‘ते कहे छे’ एवा अर्थमां ‘भणति’ एवुं क्रियापद वपरायेलुं छे त्यारे आपणी चालु भाषामां ‘भण’ धातुनो प्रयोग मात्र ‘भणतर भणवाना’ अर्थमां आवी संकोच पाय्यो छे. आपणे त्यां ‘भणे छे’ एटले ‘विद्याभ्यास करे छे’ एवो ज अर्थ रह्यो छे.

‘भण’ धातुनो मूळ अर्थ ‘शब्द करवो—अवाज करवो’ छे. छंदोनु-शासनना उक्त ३२ मा पद्यमां ‘भणि’ क्रिया ‘कहे’ ना अर्थने बतावे छे. आपणी भाषामां ‘भण’ नो अर्थ संकोच पाय्यो छे त्यारे मराठी

ભાષામાં ‘મળ’ ઉપરથી આવેલા ‘મળ્’ નો મૂળ અર્થ—સામાન્ય કહેવું—
‘વાત ચીત કરવી’ એ સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

એ જ રીતે હિંદી ભાષામાં આપણી ભાષાની પેટે ‘થવું’ ના અર્થ માટે
જુદો ધાતુ નથી, પરંતુ ‘થવું’ નો અર્થ ‘મૂ’ ધાતુ દ્વારા જ સૂચવાય છે.
આમ પ્રત્યેક ભાષાની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા હોય છે.

શૈલીમેદની એક બીજી વાત પણ કહેવા જેવી છે. આપણી ચાલુ
ભાષામાં ‘માસ્તરે છોકરાને ઊઠબેશ કરાવી’ એ વાક્યમાં ‘કરાવી’
સાથે ‘ઊઠબેશ’ પદનો સંબંધ છે ત્યારે હેમચંદ્રે આપેલા એક દોહામાં
એ જ રીતે વપરાયેલા ‘કરાવું’ ક્રિયાપદનો સંબંધ ‘ઊઠબેશ’ સાથે
નથી પરંતુ ‘ઊઠબેશ કરનાર’ સાથે છે.

તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે: “તો વિ ગોઢડો કરાવિઆ મુદ્દા ઉઢ-
બૈસ” ૬૩—“તથાપિ મુગ્ધયા ગોષ્ટકા:—ગોપાલ: ઉત્પાનોપવેશનં
કારિર્તા:” અર્થાત્ ‘તે મુગ્ધ સ્ત્રીએ ગોવાલોને ઊઠબેશ કરાવી.’

ઉક્ત વાક્યના વિવરણ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે ‘કરાવિઆ’ નો
સંબંધ ગોવાલો સાથે છે નહીં કે ઊઠબેશ સાથે.

સંસ્કૃત શૈલીની રચના આવી જ હોય છે, અને વિદ્વાનોની રચનામાં તે
શૈલી જાણ્યે અજાણ્યે પણ આવી જ જવાની. ‘મુગ્ધ સ્ત્રીવડે ગોવાલો ઊઠબેશ
કરાવાયા’ આવો અનુવાદ ઉક્ત વાક્યનો અક્ષરશઃ અનુવાદ છે, પરંતુ એવો
અનુવાદ સારો જણાતો નથી.

૧૦૮ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં વપરાયેલાં કૃદંતોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

૨૮૬ આ પ્રયોગની સાધના માટે જુઓ સિદ્ધહેમ ૨।૨।૮। “હ-કોર્નવા”
(કારક પ્રકરણ) મુદ્દા ગોવાલે ઉઢબૈસ કરાવેઃ અથવા ‘મુદ્દા ગોવાલેહિં ઉઢબૈસ
કરાવેઃ.” એ રીતે પ્રેર્ય કર્તા ‘ગોવાલ’ બીજી અને ત્રીજી વિભક્તિમાં બારાફરતી
આવે છે.

અમયદેવ—સમ્રંત, કરિ, વિલંબંત, જંપિડ, ચિઢિડ, કપ્પિડ,
 બારમા સૈકાનાં અવલંબિડ, કિય, પત્તડં, પિયંકર, હેમંકર, ઝંખંત,
 કુદંતો અને તેમના સોહિય, થુણંતડ, મુયવિ, જોઈવિ, પાસિવિ, દુક્કિય,
 પ્રત્યયોનાં મૂલ પયાસિડ.

ઉક્ત પદોમાં ‘ કરિ ’, ‘ અવલંબિડ ’, ‘ મુયવિ ’, ‘ જોઈવિ ’ અને
 ‘ પાસિવિ ’ એ બધાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત છે.

‘ સમ્રંત ’, ‘ વિલંબંત ’, ‘ ઝંખંત ’, અને ‘ થુણંતડ ’ એ વર્તમાન-
 કૃદંત છે.

‘ પિયંકર ’ અને ‘ હેમંકર ’ એ કર્તૃસૂચક કૃદંત છે.

તથા જંપિડ, ચિઢિડ, કપ્પિડ, કિય, પત્તડ, પયાસિડ, અને દુક્કિય
 એ બધાં ભૂતકૃદંત છે અને ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાયાં છે.

દેવસૂરિ—વક્ષાણંતઓ—વર્તમાનકૃદંત.

પરિવારિયઓ, સોસીડ, વૂહડ, ફેડિય, વક્ષાણિય, દિદુ,
 પસના, ડિડિડ.—ભૂતકૃદન્ત.

પયડિવિ, મુણિવિ.—સંબંધક ભૂ૦ કૃદંત.

હેમચંદ્ર—નિસિઆ, લિહિઆ, દઢા, દિદડ, પુદ, પસરિઅડં,
 આવાસિડ, વાહિડં, મુહઅ, ગહઅ, કિઅડં, દિદડં, પૂરિઅ, હૂઆ,
 મુંબિયડં, નિહિત્તડં, સંસિત્તડ, મુણ, જોઈડ, ભગ્ગા, લગ્ગાયા, નિમ્મવિઅ,
 મુઆ, ત્રુટ્ટી, કિડ, આઈડ, પઈડ, બઈડ, પઈડ, વિલગ્ગી, અકિયા, લુક્કા,
 પળઈડ, વિન્નાસિઆ, વિદત્તડં, ચડિઆ, હસિડ, પમ્હડડ. —ભૂત૦ કૃ૦

દારંતુ, ચિંતંતાહં, કરતુ, નવંતાહં, સંતા, જલકંતિ, જિઆવંતિહિં,
 રણજ્ઞાંત, સિંતી.—વર્ત૦ કૃ૦

સુણિવિ, સુમરિ, મન્નાવિ, દેક્ષિવિ, મળવિ, કરેપ્પિણુ, વિછોડેવિ, જેપ્પિ, દેપ્પિણુ, લેવિ, શાએવિણુ, ગંપ્પિણુ, ગંપ્પિ, ગમેપ્પિ, જિણેપ્પિ, ઘડેવિણુ.—સંબંધક ભૂ૦ ક૦

અબ્મત્થણિ, વિચ્છોહગરુ, સોએવા, જગ્ગેવા.—સામાન્ય ક૦

૧૦૯ ઉક્ત કૃદંતોની રચના જોતાં તે બે પ્રકારનાં જણાય છે. એક તો એવાં છે કે જેઓ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતના ધોરણે વર્ણવિકાર પામી સીધાં આવ્યાં છે : દૃષ્ટ—દિદ્ધ, લગ્મ—લગ્ન, મૃત—મુઅ, પ્રનષ્ટ—પણ્ઠ, દગ્ધ—દદ્ધ, પ્રવિષ્ટ—પૈદ્ધ, કૃત—કિય, ભૂત—હૂઅ વગેરે.

બીજાં ધાતુના અંગદ્વારા મૂળથી પ્રાકૃતના ધોરણે તૈયાર થયેલાં છે.

પ્રાકૃતમાં ભૂતકૃદંત બનાવવા માટે ધાતુમાત્રને
ભૂતકૃદંત ‘ત’—‘અ’ પ્રત્યય લાગે છે. એક એવો નિયમ છે

કે પ્રાકૃતમાં કોઈ પણ વ્યંજનાંત ધાતુને અંતે ‘અ’ ઉમેરાય છે. [૮-૪-૨૩૯ હે૦] તથા અકારાંત સિવાયના સ્વરાંત ધાતુને છેડે પણ ‘અ’ વિકલ્પે ઉમેરાય છે. [૮-૪-૨૪૦ હે૦] અને ભૂત કૃદંતોમાં લાગેલા એ ‘અ’ નો ‘૩’ થાય છે : (૮-૩-૧૫૬ હે૦) આ પ્રક્રિયા દ્વારા જંપ્ + અ + અ = જંપિઅ, પસર્ + અ + અ = પસરિઅ, શુષ્-સોસ્ + અ + અ = સોસિઅ-સોસીઅ. ‘ધ્યા’ ધાતુનું જ્ઞા + અ + અ = જ્ઞાઈઅ. ‘વ્યાહ્યાન’ ઉપરથી નામધાતુ-વક્ષ્વાણ્ + અ + અ = વક્ષ્વાણિઅ. ‘લુક્ક’ ‘તુદ્ધ’ વગેરે ભૂતકૃદંતો અનિયમિત રીતે સધાયેલાં છે.

૧૧૦ વર્તમાન કૃદંત માટે પ્રાકૃતમાં ‘અંત’ અને ‘માણ’ પ્રત્યય છે :

(૮-૩-૧૮૧ હે૦) ધાતુના અંગને એ પ્રત્યયો

વર્તમાનકૃદંત લાગતાં જ વર્તમાન કૃદંત બને છે અને પ્રત્યયો લાગ્યા પછી પૂર્વોક્ત નિયમથી ધાતુને લાગેલા અંત્ય ‘અ’ નો ‘એ’ પણ થાય છે : (૮-૩-૧૫૮ હે૦)

સ્મૃ—સુમ્ + અ + અંત = સં૦ સ્મરત્—સુમરંત, સુમરેંત; દૃ—દાર્ + અ + અંત = દારંત (દારયત્), કૃ + અ + અંત = કરંત (કુર્વેત્) આ કૃતિઓમાં વપરાયેલાં બધાં વર્તમાન કૃદંતો ‘અંત’ પ્રત્યયવાળાં છે સંસ્કૃતમાં ‘માણ’ પ્રત્યય આત્મનેપદી ધાતુને જ લાગે છે, પણ પ્રાકૃતમાં ‘માણ’ પ્રત્યયનો વ્યવહાર સર્વત્ર અબાધિત છે. છતાં આ કૃદંતોમાં તેને પ્રયોગ દેખાતો નથી.

ચાલુ ભાષામાં વર્તમાન કૃદંતના ‘અંત’ અને ‘અત’ પ્રત્યયો પ્રચલિત છે: વદંતી, જમંતો, હલંતો અને કરતો, જમતો, મળતો વગેરે પ્રાકૃતનો ‘અંત’ અને આ ‘અંત’ તથા ‘અત’ એ બન્ને એક જ છે.

હેમચંદ્રના ૩૧ મા પદ્યમાં ‘કરતુ’ પદ વર્તમાન કૃદંતરૂપે વપરાય છે, એટલે આપણી આજની ભાષામાં વપરાતો વર્તમાન કૃદંતનો ‘અત’ પ્રત્યય ઠેઠ હેમાચાર્યના સમયથી ચાલ્યો આવે છે અને વર્તમાન કૃદંત માટે વિશેષે કરીને એ એક ‘અત’ પ્રત્યયનો જ ભાષામાં વ્યવહાર છે.

૧૧૧ સંબંધક ભૂતકૃદંત માટે હેમાચાર્ય અનેક પ્રત્યયો આપે છે. **સંબંધક ભૂતકૃદંત** **હૃ**, **હિ**, **હિવિ**, **હિવિ**, **હિવિ**, **હિવિ**, **હિવિ**, **હિવિ**—અ આઠ પ્રત્યયો સંબંધક ભૂતકૃદંતના છે. પ્રાકૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદંત માટે **તુમ્**, **અ**, **તૂળ** અને **તુઆળ** પ્રત્યયોનો વ્યવહાર છે પ્રાકૃતના આ પ્રત્યયો અને હેમાચાર્યે બતાવેલા ઝાઝાતી ગુજરાતીના ઉક્ત પ્રત્યયો વચ્ચે સામ્ય જણાતું નથી. સંસ્કૃતમાં જ્યાં ‘ક્ત્વા’ ને બદલે ‘ય’ વપરાય છે તે ઉપરથી પ્રાકૃતનો ‘અ’ અને ઉક્ત ‘હ’ ‘હૃ’ ‘હૃ’ આવ્ય હોય અને પાલિમાં સંબંધક ભૂતકૃદંતના ‘સુણિત્વા’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ત્વા’ પ્રત્યય આવે છે. તે ‘ત્વા’ વા ‘હિત્વા’ ઉપરથી ‘હિવિ’ કે ‘અવિ’ આવ્ય હોય અને ‘ત્વ’ નો ‘વ્વ’ થઈ તે દ્વારા ‘હિવિ’ અને અવિ’ આવ્યા હોય તથા વૈદિકમાં વપરાયેલા સંબંધક ભૂતકૃદંતના ‘ત્વીન’ પ્રત્યય દ્વારા કે

પાલિ-પ્રયોગ ‘સુણિત્વાન’ વગેરેમાં વપરાયેલા ‘ઈત્વાન’ દ્વારા ‘એપ્પિણુ’ અને ‘એવિણુ’ આવ્યા હોય એવી સંભાવના છે. ‘ઈષ્ટીનં’ ‘પીત્વી’ વગેરે વૈદિક રૂપો સાથે આ રૂપોની સમાનતા છે, એમ આગલ (૫૦ ૬૭) જણાવી ગયો છું. આમાંના ‘ઈ’ ‘ઈઉ’ એ બે પ્રત્યયો અભયદેવે વાપરેલા છે. વાદિદેવસૂરિએ ‘ઈવિ’ પ્રત્યય વાપરેલો છે. અને ઉદાહરણ આપવાની દૃષ્ટિએ આ ૦ હેમચંદ્રે તે બધા પ્રત્યયોને વાપર્યા છે.

ચાલુ ભાષામાં કરી, જમી, મળી વગેરેમાં ‘ઈ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ છે અને કરીને, જમીને, મળીને વગેરેમાં ‘ઈને’ પ્રત્યય ‘કરી’ અને ‘કરીને’ ના ‘ઈ’ લાગેલો છે. હવે ‘ઈ’ અને ‘ઈને’ આ બે પ્રત્યયોની તથા ‘ઈને’ ની ઉત્પત્તિ વિશે વિચાર કરતાં અને તુલનાત્મક રીતે વ્યુત્પત્તિ પરીક્ષણ કરતાં માલૂમ પડે છે કે ઉક્ત ‘ઈ’ પ્રત્યયનો વિકાર થતાં ‘ઈ’ પ્રત્યય આવ્યો હોય અથવા ‘ઈવિ’ કે ‘એવિ’ પ્રત્યય દ્વારા તેના સંક્ષિપ્ત રૂપ તરીકે આ ‘ઈ’ આવ્યો હોય. કર્ + ઈ = કરિ, તે ઉપરથી ‘કરી’ અથવા ‘કરિવિ’ ઉપરથી ‘કરી’ કે ‘કરેવિ’ ઉપરથી ‘કરી’ વગેરે ‘ઈ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો ઉત્તરવાનો સંભવ છે. અભયદેવે ‘કરિ’ તો વાપર્યું જ છે અથવા પ્રાકૃત ‘કરિઅ’ ઉપરથી પણ ‘કરી’ નો ‘ઈ’ પ્રત્યય આવવો સુઘટ છે. ‘કરીને’ વગેરેમાંનો ‘ન’ મારા વિચાર પ્રમાણે કોઈ આગંતુક નથી; પરંતુ તે સંબંધક-ભૂતકૃદંતનો અંગભૂત હોય એમ લાગે છે. વૈદિક, પાલિ, પ્રાકૃત એ બધી ભાષાઓમાં સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયોમાં ‘ન’ અંગભૂત તરીકે સ્પષ્ટ છે. તો પછી આધુનિક ગુજરાતીમાં તેને આગંતુક માનવાનું કશું કારણ જણાતું નથી. તેની ઉપપત્તિ કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે : મને જણાય છે કે વૈદિક ‘ત્વીન’ પ્રત્યયમાં ગુજરાતી ‘કરીને’ ના ‘ઈને’ નું મૂલ હોય; પરંતુ તેમાં અંતે ‘એ’ ક્યાંથી આવ્યો? આ ‘એ’ વા ‘ઈને’

માટે ‘ત્વીન’ ની સાથે તેનો સમાનાર્થક ‘ઈ’ પ્રત્યય ઝમેરીએ તે ‘ત્વીનઈ’ થાય અને વ્યવહાર જતાં આ ‘ત્વીનઈ’, ‘ત્રીનઈ’—‘ઈનઈ’—‘ઈને’ ના રૂપમાં આવી શકે. સમાનાર્થક બેવડા પ્રત્યયોનો વ્યવહાર લોક ભાષામાં સુપ્રતીત છે. એટલે અહીં પણ ‘ત્વીન+ઈ’ એવો બેવડો પ્રત્યય લગાડીએ તો હરકત જેવું જણાતું નથી. ‘ઈ’ અને ‘ઈને’ પ્રત્યયર્ન ઉપપત્તિ વિશે આ એક તુલનાત્મક કલ્પના છે. તે માટે કોઈ સંવાદ કે ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ નથી. માત્ર ‘ઈને’ ના ‘ન’ ને આગંતુક ન માનવો અને પ્રત્યયનું અંગ માનવો એવા વિચારમાંથી ઉક્ત કલ્પના ઝર્મ થઈ છે. આ માટે ભાષાશાસ્ત્રના વિદ્વાનો વિશેષ પ્રકાશ નાચી તે પ્રત્યયોને શુદ્ધ ઇતિહાસ આપશે એવી આશા છે. ‘કરી’ ‘કરીને’ એવા પ્રયોગોની પેઠે સંબંધક ભૂતકૃદંત માટે ‘ભાગુ’ ‘ભાગુને’ ‘બાંધુ’ ‘બાંધુને’ ‘જીતુ’, ‘જીતુને’ એવા પ્રયોગો પણ કાઠીઓની ભાષામાં ચાલુ છે શ્રીમેઘાળીજીની રસધારોમાં એવા અનેક પ્રયોગો^{૨૭} ઉપલબ્ધ છે. એ પ્રયોગોર્ન સાધના આ પ્રમાણે છે: પ્રાકૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદંત તરીકે ‘ઝં’ ‘ઝ’ ‘ઝળ’ વગેરે પ્રત્યયો પ્રસિદ્ધ છે: (૮-૨-૧૪૬). ‘ભાગુ’ વગેરેમાં (ભાગ્+ઝ) ‘ઝ’ પ્રત્યય છે અને ‘ભાગુને’ વગેરેમાં (ઝળ+ઈ-

૨૮૭ જેમાં ‘ભાગીને’ વગેરે અર્થસૂચક ‘ભાગુને’ વગેરે પ્રયોગો આવે છે એવ સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં આવેલાં વાક્યો આ પ્રમાણે છે :

“હાલ્ય, કામ પતાવુને વઢે નીકઢીએ”

“ગામ સૌસરવા થઝને જોતા જાઈએ”

“કાગઢમાં વીંટુને પછેડી લાવ્ય”

“ઢાયરામાં બેસુને બઢાઈ હાંકશે”

“તરત આવુને મને ચોર ઢેરવશે”—

—સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૩, ઘોઢાંની પરીક્ષા.

ऊनइ—ऊने) ऊने प्रत्यय છે ‘ऊन’ માં છેડે મળેલો ‘इ’ સંબંધક भूत-
कृदंतने सूचवे છે, ए हकीकत हमणां ज आवी गई છે.

૧૧૨ સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતોમાં ભૂતકાળને સૂચવવા માટે મોટે ભાગે
સ્વતંત્ર ક્રિયાપદો જ વપરાય છે અને ભૂતકૃદંતો
ભૂતકૃદંતો દ્વારા
ભૂતકાળસૂચક
ક્રિયાપદ ઓછાં વપરાય છે, ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ભૂતકાળને
સૂચવવા માટે મોટે ભાગે ભૂતકૃદંતો જ વપરાય
છે. આ રિવાજ પળ કાંઈ આજકાલનો નથી.

वेदोमां^{२८८} पण भूतकाळनी क्रियाने सूचववा भूतकृदंतो वपरायेलां છે. ए
प्राचीन पद्धति प्रमाणे अभयदेव, वादिदेवसूरि અને हेमचंद्रे पण
पोतानां पद्योमां भूतकाळने सूचववा भूतकृदंतो वापर्या છે. एटले जे
भूतकृदंतो संस्कृतादि प्राचीन भाषाओमां क्रियादर्शक विशेषणरूप हतां
ते आपणी भाषामां क्रियापदरूप बनी गयां છે.

खरी रीते क्रियापद मुख्यपणे क्रियानुं सूचक છે एटले ते द्रव्य—सत्त्व—
रूप नथी અને एम છે માટે તેને જાતિ ન હોય અને જાતિ ન હોવાથી ક્રિયા-
પદને લિંગ પળ ન હોય. આ સિદ્ધાંત વૈદિકાદિ પ્રાચીન બધી ભાષામાં સચ-
વાયો છે, પરંતુ લોકભાષામાં તે સિદ્ધાંત ટકી શક્યો નથી. કારણ કે
લોકભાષામાં તો વિશેષણરૂપ ભૂતકૃદંતોને ક્રિયાપદરૂપે વાપરવાની પ્રથા
નિરપવાદરીતે સંમત છે, તેથી જ તેમાં વિશેષણની જેમ લિંગ વગેરે ટકી
રહ્યાં છે. ‘રામે રાવળને માર્યો’ એ વાક્યમાં ‘માર્યો’ ક્રિયાપદ છે. છતાં
તે રાવળનું વિશેષણ છે. એટલે જ તે નરજાતિમાં છે. વઢી, એ વાક્યમાં
બીજી ટૂંકી એ છે કે ‘મારિતઃ—મારિઓ—માર્યો’ એ રીતે ‘માર્યો’ની

૨૮૮ “स्कन्नम्” (ऋ० सं० ५-३-२४ निरुक्त पृ० २४०) “पपिवान्”
(ऋ० सं० ८-३-२० निरुक्त पृ० ४६५) “जातानि” (ऋ० सं० ८-७-४-५
निरुक्त पृ० ४६१)

ઉપપત્તિ છે, એટલે તે, પ્રથમા વિભક્તિવાળું છે છતાં કર્મરૂપ એટલે દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા ‘રાવળ’નું વિશેષણ છે. ‘માઠીએ કૂકડીને મારી,’ ‘શિકારીએ પક્ષીને માર્યું’ એ વાક્યોમાં પણ ‘મારી’ ‘માર્યું’—એમાં એક કૂકડીનું વિશેષણ હોઈ નારીજાતિમાં છે અને બીજું પક્ષીનું વિશેષણ હોઈ નાન્યતરજાતિમાં છે. વાક્યનાં બન્ને વિશેષ્યો કર્મ છે માટે દ્વિતીયાંત છે છતાં તેનાં વિશેષણો પ્રથમાંત છે. આ પણ લોકભાષાની વિલક્ષણતાનો એક નમૂનો છે. એવા બધા પ્રયોગોમાં ભૂતકૃદંત પ્રથમાના એકવચન કે બહુવચનમાં આવશે પણ બીજી કીઈ વિભક્તિમાં નહીં આવે. મળે તેનું વિશેષ્ય દ્વિતીયા વિભક્તિમાં હોય.

કર્મણિ ભૂતકૃદંતવાળા સંસ્કૃતાદિ ભાષાના પ્રયોગોમાં (‘રામેણ રાવળો હતઃ’) ‘રાવળ’ કર્મ છે છતાં તેનો કર્મર્થ ઉક્ત થવાને લીધે તે પ્રથમા વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ભાષામાં તેવો નિયમ નથી. ભાષામાં ઉત્તરર્થ કર્મ બીજી વિભક્તિમાં પણ આવે છે અને પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ આવે છે. તાત્પર્ય એ કે ભાષામાં ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાવા લાગ્યાં છતાં તેમાં, ક્રિયાપદમાં અઘટમાન એવાં જાતિ અને વિશેષ્ય પ્રમાણેનું પરિવર્તન ટકી રહ્યાં છે અને વિભક્તિ તો એક પ્રથમા જ તેને લાગે છે.

ભાષામાં પણ જે ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદરૂપે વપરાય છે તેમાંનાં કેટલાંક સીધાં સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃતના વર્ણ વિકારને પામીને આવેલાં છે અને કેટલાંક પ્રાકૃતની પ્રત્રિયાથી જ પહેલેથી સધાઈને પછી ભાષામાં આવેલાં છે.

આપણી ભાષામાં વિશેષે કરીને ભૂતકૃદન્તોમાંથી ભૂતકાઠસૂચક ક્રિયા-પદો આવ્યાં છે. યથી મૂક્યું, ચૂક્યો, લાગ્યો વગેરે પ્રયોગોમાં ‘મુક્ત’ ઉપરથી ‘મુક્ક’ ‘ચ્યુતક’ ઉપરથી ‘ચુક્ક’ અને ‘લગ્ન’ ઉપરથી ‘લગ્ગ’ આવે ત્યાર બાદ તે દ્વારા ભૂતકાઠ સૂચવવાનું થતાં વઢી પાછો ભૂતકૃદંતને

લાગતો (ભૂતકાલસૂચક) ‘ઇઅ’ (ઇ + અ)—પ્રત્યય તેમને લાગે છે. મુક્ત-મુક્ક, મુક્ક + ઇઅ + ક = મુક્કિઅં-મૂક્ચું, એ જ રીતે ચુક્ક + ઇઅ = ચુક્કિઅ-ચુક્કિઓ-ચૂક્ચો. લગ્મા + ઇઅ = લગ્મિઅ-લગ્મિઓ-લગ્મ્યો.

‘મૃ’ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃત મરિઅ-મરિઓ અને એ ઉપરથી ‘મર્યો’ રૂપ આવે એમ છે, તથા ‘મૃ’ ધાતુ ઉપરથી થતા ‘મૃત’ દ્વારા મૃતકમ્-મુઅઅં-મુઅં રૂપ પણ આવે છે તેથી ‘મુઅં’ માટે બીજા કોઈ ધાતુની કલ્પના યુક્ત નથી.

૧૧૩ ‘આવ્યો’ માટે ૬૯ મા પદ્યમાં હેમચંદ્રે ‘આહ્’ રૂપ મૂક્યું છે.

‘આવ્યો’ ની ‘આહ્’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘આયાત’ વા વ્યુત્પત્તિ ‘આગત’ને મૂળરૂપે કલ્પવામાં આવે છે અને તેમાંથી ‘આહ્’ રૂપ નીપજી પણ શકે. પરંતુ ‘આવ્યો’ માં જે ‘વ’ શ્રુતિ છે તે જોતાં ‘આવ્યો’ માટે ‘આયાત’ વા ‘આગત’ શબ્દ બંધ બેસે કે કેમ ? એ મને વિચારણીય લાગે છે. ‘આવવાના’ અર્થમાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’ ધાતુનો પ્રયોગ મળે છે. “આગમને x x x આપતતિ, ચોપતિષ્ઠતિ, ઉપનયતિ, તથા ઉપસાદયતિ” — (ક્રિયાકલાપ—પૃ૦ ૫, શ્લો૦ ૧૪) આપતિતઃ—આવહ્ઓ અને ‘આવહ્ઓ’ રૂપ ઉપરથી ‘આવિઓ’ ‘આહ્ઓ’ કે ‘આવ્યો’ વગેરે રૂપો વિના વાધાએ આવી શકે છે. જો કે ‘પત્’ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ‘પહ્’ રૂપ આવે છે, પણ તેનું ‘હ’—કરણ નિશ્ચિત નથી. કારણ કે પૈંઉમચરિયમાં અને જૈનસૂત્ર જ્ઞાતૌધર્મ-કથામાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’નું ‘આવય’ રૂપ પણ વપરાયું છે એટલે ઘણા જૂના વસ્તુથી વપરાશમાં ચાલ્યા આવતા ‘આવય’ ઉપરથી ‘આવ-હ્ઓ’ નીપજાવી તેમાંથી ‘આવ્યો’ રૂપ નીપજાવીએ તો ‘વ’ શ્રુતિનું

સમાધાન થઈ જાય તેમ છે. નહીં તો ‘આયાત’ કે ‘આગત’ ઊપરથી ‘આવ્યો’ લાવવામાં આયાત—આયાતો—આઆઓ—આઓ અથવા આગત—આગયો—આયો એમ રચના નિપજાવી અંત્ય ઓકારને બદલે ‘વ’ ના પ્રક્ષેપની કલ્પના કરવી પડે એમ છે. પરંતુ ઉક્ત ‘આઇઊ’ રૂપ નિપજાવવા તો આથી પણ વધારે લેવું પડે એમ લાગે છે. હિંદીનું ‘આયા’ કે મરાઠીનું ‘આલે’ રૂપ ‘આગત’ ઊપરથી સુલ્પૂર્વક આવી શકે એવું છે, તેમાં ‘વ’ શ્રુતિ નથી. ત્યારે આપણા ‘આવ્યો’ની તેથી ભિન્ન પ્રકારની રચના હોવામાં વાંધાને અવકાશ નથી. વઢી, ઝગતી ગુજરાતીમાં અનેક સ્થળે ‘આવે છે’ અર્થમાં ‘આવડ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. ‘આયાત’ વા ‘આગત’ કૃદંત દ્વારા ‘આવડ’ આવવાનો સંભવ નથી; કિન્તુ આપતતિ—આપતઈ—આવતઈ—આવડઈ—આવડ એ રીતે ‘આવડ’ ક્રિયાપદ સહેજે સાધી શકાય છે. કહેવાનું એ કે જે રીતે ‘આવડ’ ક્રિયાપદ આવે છે તે જ રીતે ‘આવ્યો’ એ ભૂતકાલસૂચક પદ પણ આવ્યું છે—એ બન્નેના મૂળમાં મને તો ‘આ + પત્’નો સંબંધ માસે છે.

પદ્યોમાં ‘કૃ’ ધાતુ ઊપરથી નીપજેલું ‘કિય’ ક્રિયાપદ વપરાયું છે ત્યારે ચાલુ ભાષામાં ‘કૃ’ ધાતુથી ઊપજેલું ‘કરિઅ’ અને તેમાંથી આવેલું ‘કર્યું’ પદ વપરાય છે—એ ધ્યાનમાં રહે. હિંદીમાં ‘કર્યું’ અર્થમાં ‘કિયા’ પદનો પ્રચાર છે.

૧૧૪ પિયંકર, વિષ્ણોદાસ એ બધાં કર્તૃસૂચક કૃદંતો છે. તેમાંનો અંત્ય ‘કર’ કે ‘ગર,’ ‘કૃ + અ’ દ્વારા ‘કર’ થઈને કર્તૃસૂચક કૃદંત ઉત્પન્ન થયેલો છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૦, ટિપ્પણ ૧૧૩)

‘અભ્યર્થણિ’નું મૂળ ‘અભ્યર્થન’ છે અને તે ભાવવાચક ‘અન’—પ્રત્યયવાળું કૃદંત છે.

૧૧૫ ‘સોણા’ અને ‘જગોવા’ એ, ભાવવાંચી કે કર્મવાંચી કૃદંત છે

અને તેનો વિચ્ચર્ય કૃદંત તરીકે પળ ઉપયોગ છે.

વિચ્ચર્ય કૃદંત

વૈદિક ભાષામાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘તવૈ’ પદ વપરાય છે :

“ન સ્લેચ્છિતવૈ નાપભાષિતવૈ.” પાલિમાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘તવ્વ’ કે ‘તવ્વ’ ‘તવ્ય’ વા ‘તેય્ય’ અને પ્રાકૃતમાં ‘તવ્વ’ કે ‘અવ્વ’ પદનો વ્યવહાર છે : ભવિતવ્વં, માતવ્વં, જાતવ્યં કે જાતેય્યં (પાલિ) ભવિતવ્વં, ભાસિઅવ્વં, સુણેઅવ્વં (પ્રાકૃત) ત્યારે જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘ઈઅવ્વં’ ‘અવ્વં’ અને ‘અવા’ પદો આવે છે. પ્રસ્તુત ‘સોણા’ અને ‘જગોવા’માં ‘સો+અવા,’ જગ્ગ+અવા’ અવો પદવિભાગ છે. ‘સ્વપ્-સૂવું’ ધાતુને સ્થાને પ્રાકૃતમાં ‘સોવ્-સો’ ધાતુ પળ આવે છે અને તેને ‘અવા’ લાગતાં ‘સોણા’ રૂપ બને છે. ‘સોણા’ અટલે સૂવાનું અને ‘જગોવા’ અટલે જાગવાનું.

પ્રાકૃતમાં ‘તવ્ય’ પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં ધાતુને છેડે રહેલા અંત્ય ‘અ’ ના ‘ઈ’ અને ‘અ’ ધાય છે—[૮-૩-૧૫૭ હે૦]. હસિઅવ્વ, હસેઅવ્વ (હસિતવ્ય) એ પ્રયોગ જોતાં તેમાંના ‘ઈઅવ્વ, અઅવ્વ’ અંશની સાથે ઉક્ત ‘ઈઅવ્વં’, ‘અવ્વં’ અને ‘અવા’ બરાબર મળતા આવે છે.

આપણી ભાષામાં પૂછવું (પ્રછવ્ય), દેખવું (દ્રષ્ટવ્ય), જાણવું (જ્ઞાતવ્ય), બોલવું (વક્તવ્ય), જવું (યાતવ્ય), આવવું (આપતિતવ્ય-આગન્તવ્ય), કરવું (કર્તવ્ય) વગેરે પદો કૃદંતરૂપ છે અને તેમાં ને અંતિમ ‘અવું’ છે તેનું મૂળ ઉક્ત (તવ્ય) છે. તેમ જ લેવું (લાતવ્ય), દેવું (દાતવ્ય), સહેવું (સોઢવ્ય-સહેવ્વં) વગેરેમાં જે અંતિમ અવું’ અંશ છે તેનું મૂળ પળ ઉક્ત ‘તવ્ય’ છે. ‘સહેવ્વં’ રૂપ હેમચં-ના ૭૨ મા પદ્યમાં આવેલું પળ છે.

વળી, આપણી ચાલુ ભાષામાં કરવાનું, મળવાનું, હસવાનું, બોલવાની વાત, ટાવાનો મોદક વગેરે વિશેષણરૂપ વિધ્યર્થ કૃદંતોનો પળ વ્યવહાર પ્રચલિત છે. એ પદોમાં રહેલા છેલ્લા અવાનું (મળ્ + અવાનું), અવાની (બોલ્ + અવાની) અને અવાનો (ઠા + અવાનો) અંશની ઉપપત્તિ વિશે બે યુક્તિઓ સૂઝે છે :

‘કરવાનું’ ની
વ્યુત્પત્તિ

એ : એ ‘અવાનું’ વગેરે વિધ્યર્થ પ્રત્યયો છે. આગલ કહ્યા પ્રમાણે ‘તવ્ય’ પ્રત્યય વિધ્યર્થનો સૂચક છે. ‘તવ્ય’ ની પેઠે બીજો એક ‘અનીય’ (કરણીય) પ્રત્યય પળ વિધ્યર્થનો દર્શક છે એટલે ‘તવ્ય’ અને ‘અનીય’ બંને સમાનાર્થક છે. જુની ભાષાઓમાં કેટલાંક પદો બેવડા પ્રત્યયો લે છે એ હકીકત આગલ આવી ગઈ છે. એ જોતાં તવ્ય + અનીય—તવ્યાનીય—તવ્યાનીય—અવ્યાનીય. (‘તવ્ય’ નું ‘અવ્ય’ ઉચ્ચારણ ‘ભાસિઅવ્ય’ વગેરે પદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે) આ બેવડા પ્રત્યયરૂપ ‘અવ્યાનીય’ પદ સાથે ઉક્ત ‘અવાનું,’ ‘અવાની’ અને ‘અવાનો’ અંશની સરઠામણી થઈ શકે એમ છે. એમાં શબ્દપરિવર્તનની અને અર્થની દૃષ્ટિએ પળ કોઈ દોષ જણાતો નથી. ફક્ત આવો કોઈ સંવાદ શોધવો જોઈએ.

અથવા ઉક્ત ‘અવાન’ નો ‘અવા’ અંશ ‘તવ્ય’ નું પરિવર્તન છે અને ‘ન’ અંશ સંબંધદર્શક ‘તળ’ નું રૂપાંતર છે એમ પળ સરઠામણીની દૃષ્ટિએ કહી શકાય : કરવાતળું—કરવાઅળું—કરવાનું.

પ્રધાનપણે વિધ્યર્થની સરઠામણી કરતાં ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિને સારુ મને તો પ્રથમ યુક્તિ વિશેષ સંગત લાગે છે.

૧૧૬ જે કૃદંતો ઉપર જણાવ્યાં છે તે સિવાય બીજાં કૃદંતો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં નથી એથી કૃદંતનું વિવેચન પૂરું કરી હવે સર્વનામોની ચર્ચા કરું છું :

અમયદેવ—(દ્વિ૦) તહ, (ષ૦) તુહ, (ષ૦) મહ, (પ્ર૦)
 તુહ, (ષ૦) જસુ, (પ્ર૦) સો, (ષ૦)
 બારમા સૈકાનાં કાસુ, (તૃ૦) અમ્હેહિ, (તૃ૦) પહ, (પ્ર૦)
 સર્વનામો તુહ, તુહૈં, (પ્ર૦) હઁ, (પ્ર૦) કિ, કે, (દ્વિ૦)
 મહ, (તૃ૦) કેળ, તહ, (પ્ર૦) અહમેવ, (સ્ત્રી૦ પ્ર૦) કિ, (તૃ૦)
 અન્નિળ, (પ્ર૦) સુ, (પ્ર૦) તુમ્હ, એઝ, એઝં, (પ્ર૦) અન્નુ, એહ, મહારિય.
 ૨ ઘાદિદેવસૂરિ—જિળિ, સો, જો, કોઈ, તે, જેતળા, કો, જેહિ,
 ગેહિં, તુહ.

૩ હેમચંદ્ર—એહ, એહ, એહ, જો, તે, તસુ, તેં (તેન), જુ, તુહ,
 મહ, બિહું, મહં, તુહં, કે, જે, બિન્નિ, જેળ, જસુકેરણ, હઝં, તઝકેહિં,
 અન્નહિરેસિ, અન્નહં, કાઈ, તહો, તુહારેળ, અમ્હાહિં, અવર, (ષ૦) એહુ,
 ગાહં, સા, કો, પહં, કાસુ, દોળિળ, એહ (સ્ત્રી૦) એહો, એહુ (નાન્યત૦),
 જં, તં, સુ, તુજ્ઞુ, મજ્ઞુ, કવળેળ, આયહં, (ઇમાનિ), આયહો (અસ્ય),
 બેહિં, મહુ, તહં, તાણ, સ, અન્નેં, તુહં, તુમ્હેહિં, અમ્હેહિં, અમ્હે, કસુ,
 કવળહિં, કવળુ, તહારી, અન્નુ, કુહ, તહુ, તુહ, જસુ, સ, તોરી, કવળ,
 (સ્ત્રી૦) તાહં.

આ બધાં સર્વનામોની વિભક્તિઓ વિશે જે કહેવાનું છે તે આગલ આવી
 યાં છે. અહીં તો એમાંનાં અમુક વિશે કહેવાનું છે.

ઉક્ત પદ્યોમાં ગુજરાતીના પ્રચલિત ‘તું’ માટે ‘તુહં’ ‘તુહૈં’ કે,
 ‘તુહ’ પદ વપરાયેલું છે. હેમચંદ્રે ‘તુહં’ આપેલું છે. વૈદિકમાં ત્વમ્, પાલિમાં
 વં અને તુવં, પ્રાકૃતમાં તું, તુવં, તુહ અને તુમં પદો વપરાય છે.

‘તું’ ના બહુવચન માટે ‘તમે’ અને તે સારુ હેમચંદ્ર ‘તુમ્હે’ અને
 ‘તુમ્હં’ રૂપો આપે છે. વૈદિકમાં યુષ્મે, પાલિમાં તુમ્હે અને પ્રાકૃતમાં
 યુષ્મે, તુજ્ઞે, તુમ્હે, તુમ્હે અને ઉચ્છે રૂપો વપરાયેલાં છે.

ત્રીજીના એકવચનમાં વૈદિક-ત્વયા, પાલિ-ત્વયા કે તયા, પ્રાકૃત-તે, તહ, તણ, તમે, મે વગેરે રૂપો થાય છે. ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘પહં’ અને ‘તહં’ રૂપો હેમચંદ્રે આપેલાં છે. પ્રસ્તુત પદોમાં ત્રીજીના એકવચનમાં તહ, તહં, પહ, પહં, રૂપો વપરાયેલાં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘તે’ રૂપ પ્રચલિત છે. હેમચંદ્રે આપેલા ‘પહં’ અને ‘તહં’ નું મૂળ વૈદિક ‘ત્વયા’ માં છે. ‘ત્વયા’ ઉપરથી ‘તહં’ તો સરલ રીતે આવી શકે છે.

ભાવવાચક વૈદિક ‘ત્વન’ પ્રત્યયનું ‘પ્પણ’ રૂપાંતર હેમચંદ્રે આપેલું છે. એ જોતાં અને વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ‘આત્મા’ના ‘અપ્પા’ની પેઠે ‘ત્વ’નો ‘પ્પ’ થવો સ્વાભાવિક છે. આ રીતે વૈદિક ‘ત્વયા’ના ‘ત્વ’નો ‘પ’ ઉપજે અને તે દ્વારા ઝગતી ગુજરાતીના ‘પહં’ રૂપની નિષ્પત્તિ થાય. પ્રાકૃત ‘મે’ રૂપની સાથે પણ પ્રસ્તુત ‘પહં’ની સરલામણી કરી શકાય.

પદ્ધતિ વિભક્તિમાં તુહ, તુજ્ઞ, તહારી અને તોરી એ પદો ઉક્ત પદોમાં વપરાયેલાં છે. વૈદિક-તવ, પાલિ-તવ, તુહ અને તુમ્હ, પ્રાકૃત-તવ, તુહ તુબ્મ-ઉબ્મ, તહ, વગેરે અનેક રૂપો વપરાય છે. અપભ્રંશમાં એને માટે તડ, તુજ્ઞ અને તુધ રૂપો કહેલાં છે. ‘તુજ્ઞ’નું મૂળ પાલિ ‘તુહ’માં જળાય છે. ‘તુહ’ પણ એમાંથી આવેલું હોય. ‘તહારી’ અને ‘તોરી’ પદો તદ્વિતાંત છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે યુષ્મદ્, અસ્મદ્ વગેરે શબ્દોને સંબંધ-સૂચક ‘આર’ પ્રત્યય લાગે છે. [૮-૪-૪૩૪ હે૦] તુહ + આર= તુહાર. સ્ત્રીલિંગી તુહારી, તે ઉપરથી તહારી. ભાષામાં ‘તારી’ કે ‘ત્હારી’ રૂપ પ્રચલિત છે. ‘તોરી’ નું મૂળ પણ એ ‘તુહારી’ છે. કવિતામાં ‘તારં’ અર્થમાં ‘તોરી’ અને ‘મારં’ અર્થમાં ‘મોરી’ પદો વપરાયેલાં છે: મોરી અરજી, તોરી કૃપા. ‘તુહાર’ની પેઠે ‘મહાર’ ‘મહારી’ વગેરે પદો પણ સમજવાનાં છે. અભયદેવની કવિતામાં ‘મહારિય’ પદ એ જ અર્થમાં

આવેલું છે. ભાષામાં ‘મારું’ કે ‘મ્હારું’ બન્ને પ્રવર્તે છે. પદ્યમાં વપરાયેલા ‘તુહારેણ’ ની પળ એ જ ઉપપત્તિ છે. ‘તુહાર’ ઉપરથી તૃતીયામાં ‘તુહારેણ’.

‘અમે’ ને બદલે પદ્યમાં ‘અમ્હે’ વપરાયું છે. વૈદિક ‘અસ્મે,’ પાલિ ‘અમ્હે’ અને પ્રાકૃત ‘અમ્હે’ છે. અપભ્રંશમાં હેમચંદ્રે ‘અમ્હે’ અને ‘અમ્હઈ’ આપેલાં છે. એકવચનમાં ‘હડ’ કે ‘હડું’ પદ વપરાયેલું છે. ચાલુ ભાષામાં ‘હું’ છે, વૈદિક અહમ્, પાલિ અહં, પ્રાકૃત હં, અહં, કે અહયં વગેરે છે. જગતી ગુજરાતીમાં હેમચંદ્ર ‘હડ’ આપે છે. તે ‘હડ’ અને પદ્યોમાં વપરાયેલાં ‘હડ’ વગેરે તદ્દન મળતાં છે.

પદ્યોમાં (સ્ત્રી૦) એહ, એડ, (પું૦) એહો, (ન૦) એહુ પદો ભાષાના ‘એ’ અર્થમાં વપરાયેલાં છે. ઉક્ત કવિતામાં ત્રણે લિંગમાં જુદાં જુદાં રૂપો મૂકેલાં છે. ત્યારે ભાષામાં ‘એ’ શબ્દ ત્રણે લિંગમાં સરખો છે. વૈદિક ‘એતદ્’, પાલિ ‘એત’, પ્રાકૃત ‘એઅ’ અને ભાષામાં એ. ભાષામાં ‘એણી’ રૂપ પણ પ્રચલિત છે, તે વૈદિક ‘એન’ નું સ્ત્રીલિંગી છે.

‘આયડ’ રૂપ ‘આ’ અર્થમાં વપરાયું છે. હેમચંદ્ર ‘ઇદમ્’ ને બદલે ‘આય’ ની ભલામણ કરે છે. ભાષાનું ‘આ’ તે ઉક્ત ‘આય’ માંથી આવ્યું છે અને ભાષાનું ‘ઇ’ વૈદિક ‘ઇ’ ઉપરથી આવ્યું છે, તે આગલ કહી દીધું છે. પૃ૦ ૭૩ [૪૯].

ઉક્ત કવિતાઓમાં કવળ, કાઈ ઉપરાંત નરજાતિ અને નારીજાતિનાં કિ, કે, કુડ, કુવિ, કોઈ વગેરે રૂપો આવેલાં છે. વૈ૦ કશ્વિત્, પાલિ કોચિ, પ્રા૦ કોઈ અને ભાષામાં પણ કોઈ. ભાષામાં વપરાતું ‘કાઈ’ હેમચંદ્રે બતાવેલા ‘કાઈ’ માંથી થોડા ફેરફાર સાથે આવેલું છે. ‘કવૈળી’ શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત છે, પણ

‘કઃ’ નું નિલ્કત કરતાં યાસ્કાચાર્ય ‘કમનઃ વા ક્રમણઃ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, એ ઉપરથી માલ્દમ પડે છે કે ‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરનાર યાસ્કની સામે ‘કવણ’ શબ્દની હયાતી હોય. ‘કવણ’—‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ માં વિશેષ ફેર નથી. યાસ્કાચાર્ય લખે છે કે—“કઃ કમનો વા ક્રમણો વા સુલ્લો વા” [પૃ૦ ૭૩૮].

ઉક્ત પદ્યોમાં ‘તે’ ના અર્થ માટે ‘સો’, ‘સુ’, ‘સા’ કે ‘તં’ પદ વપરાયાં છે. વૈદિકાદિ ભાષાઓમાં ‘તે’નાં રૂપો લિંગપ્રમાણે જુદાં જુદાં થાય છે. આ પદ્યોમાં પણ તેનો એ રીતે વ્યવહાર થયેલો છે, ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે લિંગમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ‘તે’ પદ જ વપરાય છે, એટલું જ નહિ પણ બધી વિભક્તિઓમાં ‘તે’ રૂપ જ મૂળ અંગ તરીકે વપરાય છે. ભાષામાં ‘તે’ની આવી વપરાશ ક્યારથી શરૂ થઈ એ બાબત હવે પછીનાં અવતરણો દ્વારા જણાવવાની છે.

‘જે’ ના અર્થ માટે પણ ઉક્ત પદ્યોમાં ‘તે’ માટે જણાવેલી રીતે ‘જ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે જાતિમાં ‘જે’ વપરાય છે અને સર્વ વિભક્તિઓમાં પણ ‘જે’ અંગ ચાલે છે. ‘જસુ કેર’ માં ‘જસુ’ છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું રૂપ છે અને તેને સંબંધસૂચક ‘કેર’ પ્રત્યય લાગેલો છે. [૮-૨-૧૪૭] માં સૂત્રમાં હેમચંદ્ર, સંબંધદર્શક ‘કેર’ પ્રત્યયની નોંધ કરે છે. સંસ્કૃત ‘કીય’ અને આ ‘કેર’ વચ્ચે સામ્ય હોય એવું માલ્દમ પડે છે.

તડકેહિં—તારા માટે, અન્નહિરેસિ—અન્યને માટે. (પૃ૦ ૨૪૬—૨૪૭)
ભાષામાં વપરાતાં (સ્ત્રી૦) જેણી, કેણી અને તેણી ઉક્ત ‘ણી’ ના અનુકરણ ઉપરથી આવ્યાં લાગે છે.

‘બિન્નિ’ નો ભાષાપ્રચલિત પ્રયોગ ‘બને’ છે. ‘દોણિ’ અને ‘બિન્નિ’ બંને સમાનાર્થક પદો છે. અહીંનું ‘બિંહું’ રૂપ ષષ્ઠીનું સૂચક છે. ભાષામાં

વપરાતા ષષ્ઠીદર્શક ‘બેડનું’ રૂપનું મૂળ એ ‘બિહું’ માં છે. ભાષામાં તે રૂપને બેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે.

૧૧૭ વિશેષણો અને અવ્યયો બાબત યાસ લખવા જેવું હશે ત્યાં જણાવીશ, પણ તેની યાદી તો આપી દઉં છું :

બારમા સૈકાનાં વિશેષણો અને અવ્યયો

વિશેષણ	અવ્યય
૩ હેમચંદ્ર— રવણ—રમણ—સુંદર. જુઅંજુઅ—યુત (?) જુદીજુદી	અભયદેવ— જ્ઞાતિ—જ્ઞાતિ—જ્ઞાત ઈઅ—ઈતિ—એ પ્રમાણે લહુ—લઘુ—લૌકર—શીઘ્ર
વિશેષણો બાબત યાસ કાંઈ લખવા જેવું નથી; એથી વધારે વિશેષણોની નોંધ કરી નથી. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણોની રીત વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. હેમચંદ્ર પોતાના પદ્યમાં ‘જુદુંજુદું’ અર્થ માટે ‘જુઅંજુઅ’ નિપાતને નોંધે છે— (૮-૪-૪૨૨)	વિ—અપિ—બી, પણ ય, ચ—અને તહ—તથા—તથા કિં—કાંઈ મા—મા—મા—ન હુ—ચોક્કસ પુણ—પુનઃ—બહી
અનેકાર્થસંગ્રહ કોશમાં તેમણે “યુતઃ અન્વિતે પૃથક્” —(કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૮૬) કહીને ‘યુત’ શબ્દને ‘પૃથક્’ અર્થમાં બતાવ્યો છે. ‘યુત-	નિરુ—નક્કી જઈ—યદિ—જો અહહ—અહાહા કહ—કયં—કેવી રીતે

યુતં' નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'જુઅંજુઅં' થઈ શકે એમ છે. હેમચંદ્રનો કોશ જોતાં તે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ 'યુત' ઊપરથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ ફારસી શબ્દકોશમાં 'જુદા' શબ્દને ફારસી તરીકે નોંધેલો છે. એટલે ઉક્ત 'જુઅંજુઅં' શબ્દ ફારસી 'જુદા' સાથે સંબંધ રાખે છે કે ઉક્ત 'યુત' સાથે? હેમચંદ્રની કૃતિ-રૂપ 'અભિધાનચિંતામણિ'માં 'પૃથક્' અર્થ માટે 'યુત' શબ્દ નથી, તેમ અમરકોશમાં પણ નથી, એથી સંદેહ થાય છે કે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ 'જુદાજુદા' ફારસી શબ્દનું અનુ-કરણ ન હોય? અભયદેવની કૃતિમાં 'લહિ' શબ્દ વપરાયો છે તે દેશ્ય છે. ("લહિં સસ્પૃહમ્"—દેશી૦ વર્ગ ૭ ગા૦ ૨૬. ભાષામાં 'લહ્યોચ્ચપ્પો-ભાવાપુ') અને તેનો અર્થ 'ખુશામત' થાય છે. અવ્યયોની નોંધ કરતાં તેમાં સાથે સાથે મંસ્કૃત અને ગુજરાતી

અવ્યય

જિ- { હિ^{૨૯૧} } -જ-(નિશ્ચય)
{ ચ }

એમ-એવમ્-એમ

૨ દેવસૂરિ-

જિમ }
જિમ્મ } -જેમ
જિવ }
જિવ }

નાવહ-ઉપમાદર્શક

હિં-હહ-અહીં

તિમ, તેવૈં, તિવ-તેમ

તા-તાવત્-ત્યાં સુધી

જા-યાવત્-જ્યાં સુધી

એત્યુ-અત્ર-અહીં

જહિં-જહીં-જહિં-જ્યાં

તહિં-તહીં-તહિં-ત્યાં

કિ-શું

૩ હેમચંદ્ર-

એત્યુ-અત્ર-અહીં

તોવિ-તોય

૨૯૧ જુઓ ટિપ્પણ ૨૧૯ મું. 'ચ' નો પણ 'નિશ્ચય' અર્થ થાય છે એથી 'ચ' ની સાથે પણ પ્રસ્તુત 'જિ' ને અને ભાષાના 'જ' ને સરખાવી શકાય.

અવ્યય

પર્યાયો મૂક્યા છે. ‘અઇમન’ (આશ્ચર્ય)	પુણુ—પુનઃ—વઠી
વગેરે કેટલાંક અવ્યયો દેશ્ય છે. એમનાં	જઇ—જો
મૂલની માહિતી મઠી શકી નથી.	વિણુ—વિના—વના
‘કિમ્’નું અવેસ્તામાં ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ	પચ્છહ, પચ્છિ—પશ્ચાત્—પછી
થાય છે તે વિશે વિચારણીય જેવું છે.	અહ—અથ—જો
ચીમ્ ^{૧૧૨} —(ખોરદેહ—અવેસ્તા—પૃ૦-	એમ્વ—એવમ્—એમ
૮૨) ચીમ્ ^{૧૧૩} —(તે જ પુસ્તક	મ—મા—મ
પૃ૦ ૧૩૬) અહીં ‘ચીમ્’	જામ—યાવત્—ઝ્યાં સુધી
ઉચ્ચારણ નોંધીને ‘શું’ ની વ્યુત્પ-	પર—પરમ્—પણ

૧૧૨ ‘શું’ ના મૂલ માટે વિદ્વાનોએ ‘કીદશકમ્—કીદસઅં—કીદસઅં—કીશું’ પદને આધારરૂપે કલ્પેલું છે. પરંતુ અવેસ્તામાં ‘શું’ અર્થે જ ‘ચીમ્’ પદ વપરાયેલું છે એ જોતાં ‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ માટે વિશેષ ગવેષણા કરવી જોઈએ એમ મને લાગે છે.

વઠી, ‘શું’ ની પેઠે ‘કશું’ ના મૂલ માટે પણ સાક્ષરોમાં ઉપરની કલ્પના પ્રવર્તે છે ત્યારે ‘કશું’ અર્થમાં વપરાયેલો એક ‘કિસ’ શબ્દ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ૧ શ્રુ૦ ૧ અ૦ ની પ્રથમ ગાથામાં મળે છે: ‘પરિગિજ્ઞ કિસામવિ’ અર્થાત્ (કિસાં—કશું, અવિ—પણ, પરિગિજ્ઞ—પરિગ્રહરૂપે રાખીને બંધ તૂટતો નથી) એ, એ વાક્યનો ભાવ છે. મને લાગે છે કે ‘કિમ્’ ની પેઠે કોઈ બીજો એક ‘કિસ’ શબ્દ ‘કશા’ ના અર્થમાં પહેલાં વપરાતો હતો, એ હકીકત ગાથામાં વપરાયેલું ‘કિસ’ પદ સૂચવે છે અને વર્તમાન આપણું ‘કશું’ અને ઉક્ત ‘કિસ’ એ બંને વચ્ચે શબ્દ તથા અર્થની દૃષ્ટિએ સામ્ય પણ ઘણું છે. ગાથામાં વપરાયેલા ‘કિસ’ શબ્દનું મૂલ મને જલ્દી નથી પરંતુ ટીકાકાર શીલાંક તેને માટે સં૦ ‘કૃશ’ શબ્દ વાપરે છે.

વઠી, ૭૦ મા ટિપ્પણમાં બતાવેલો સુત્તનિપાતની ગાથાઓમાં ‘કિસુ’ શબ્દ પ્રશ્ન અર્થમાં વપરાયેલો છે. “કિસુ સુચિણ્” —કયું સુચીર્ણ? “કિસુ સાદુતર” —કયું સ્વાદિષ્ઠ? વગેરે. એ ‘કિસુ’ (સં૦ કિંસ્વિત્) શબ્દ સાથે પણ પ્રસ્તુત ‘કશું’ ની સરસામણી થઈ શકે એમ છે. ગુજરાતમાં કેટલાક લોકો ‘ચ્યમ્’ છે’ એમ બોલે છે. એ ‘ચ્યમ’ અને અવેસ્તાનું ‘ચીમ્’ તદ્દન સમાન છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અવ્યય

ત્તિમાં એ ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ ઉપયોગી છે કે કેમ? એ વિચારવા વિદ્વાનોનું ધ્યાન રાખવું હું.

૧૧૮ ‘આવઙ’ ક્રિયાપદ ‘આપ-તતિ’ ઉપરથી લાવવું સરલ પડે એમ છે. ‘આવઙ’ ના મૂળમાં ‘આયાતિ’ ની કલ્પના દૂર પડે છે અને ‘આગચ્છતિ’ તો તેથી પણ વિશેષ દૂર જાય છે. માટે ‘આપતતિ’ પદ વિશેષ સંગત છે. એ માટે આગલ (પૃ. ૨૯૩ કંઠિકા ૧૧૩) ‘આવ્યો’ ના લઘ્વાણમાં લખી ગયો હું. અથવા ‘ગતિ’ અર્થ માટે સંસ્કૃતમાં હેમચંદ્રે ‘અમ્’ અને ‘અવ્’ એમ બે ધાતુઓ આપ્યા છે. ‘અમ્’ ધાતુ તો માત્ર ‘ગતિ’ને સૂચવે છે ત્યારે ‘અવ્’ ના ‘ગતિ’ ઉપરાંત વીજા પણ અનેક અર્થો છે. આ + અમતિ—આમતિ અથવા આ + અવતિ—આવતિ ઉપરથી પણ ‘આવઙ’ પદ આવી શકે છે અને એ રીતે બનેલ ‘આવ્’ નું ભૂતકૃદંત ‘આવિઅ’ થાય અને તે દ્વારા ઉક્ત ‘આવ્યો’ રૂપ નીપજી શકે.

ઉઅ—ઉત—ઓ—પશ્ય
કેમ—કથમ્—કેમ
હુહુ—જો, શીઘ્ર
કિધ—કથમ્—કેમ
સહં—સ્વયમ્—સ્વ—પોતે
જિં—હિ—જ—નક્ષી
એત્તહે—આ તરફ
નાહિ—નહિ—નહીં
કહિં—કહીં—કહં—ક્યાં
કેમ્વહ, કિંવ—કેમ
જેત્યુ—યત્ર—જ્યાં
અહમન—આશ્ચર્ય
અવસે—અવસ્યમ્—અવસ્ય
તેત્તહે—તે તરફ
જણિ—જાણ્યે
ચિઅ—ચૈવ—નક્ષી
અજ—અઘ—આજ
ઓ—ઓ
ળં—ઈવાર્થે
જળુ—ઈવાર્થે—જાણ્યે
કહઅહિં—કયેં—ક્યારે
પચ્છલિઅ—પ્રત્યુત—ઉલ્લટું

૧૧૯ હેમચંદ્ર ‘લે છે’ અર્થમાં ‘લેઈ’ ક્રિયાપદ વાપરે છે. ઉક્ત ‘લેઈ’ની નિષ્પત્તિ માટે કેટલાક વિદ્વાનો ‘ની’ ‘લે’ની વ્યુત્પત્તિ ધાતુને અને કેટલાક ‘લમ્-લહ્’ ધાતુને કલ્પે છે. મારા વિચાર મુજબ બીજા ગણના ‘ગ્રહણ’ અર્થવાળા ‘લા’ ધાતુમાંથી આ ‘લેઈ’ લાવવું વધુ સુગમ છે. જેમ ‘દા’ નું ‘દેઈ’ અને ‘ધા’ નું ‘ધેઈ’ રૂપ નીપજે છે તેમ શબ્દવિષયક કે અર્થવિષયક કશી ક્લિષ્ટ કલ્પના કર્યા વિના ‘લા’ ઉપરથી ‘લેઈ’ આવી જાય છે. ક્રિયારત્નસમુચ્ચયમાં ગુણરત્નસૂરિએ ‘લિઅઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાતિ’ આપ્યો છે. ‘લીજઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાયતે’ જણાવ્યો છે, અને ‘લઈ’ (‘લે’) ની છાયા ‘લાતુ’ મૂકી છે.

અત્યાર સુધીમાં મેં માત્ર બારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓમાં આવતાં નામો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિઓ, અવ્યયો, વિશેષણો વગેરે વિશે વિચાર કર્યો અને તે સંબંધે વ્યુત્પત્તિ વિષયક વિવેચન પળ કર્યું.

હવે પછીના સૈકાઓની કૃતિઓના ઉતારામાં જે નામો વગેરે આવશે તે બાબત વિશેષ લખવાનું ન રહે એ ઉદ્દેશથી અહીં મેં આટલું લાંબું લખી નાહ્યું છે.

હેમચંદ્રે જે ઝગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેના નિયમો સાથે ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓના પ્રયોગોને સરખાવતાં સાધારણ ઉચ્ચારણભેદ સિવાય બીજો કોઈ ખાસ કોઈ વિશેષ ભેદ જણાયો નથી. અને સાધારણ પળ જે ભેદ જણાયો છે તે, તે તે સ્થળે આગળ કહેવાઈ ગયો છે.

૧૨૦ હવે તેરમા અને ત્યાર પછી અનુક્રમે અઢારમા સૈકાસુધીના પ્રયોગોની વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ મીમાંસા કરું એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે.

તેરમા સૈકાના શબ્દો

(૧) સોમપ્રભ—

અપ્પિઝ—આપ્યું

સવડિ—સવડ

સંચરંત—સંચરતું

ગહિર—ઘેરું

મોરંતિ—મોરે છે—મોડે છે—મરડે છે

પસન્નિઅ—પ્રસન્ના

સંજ્ઞાઈ—સાંજે

આળેવિ—આળી

જોવડ } —જુપ છે
જોઅડ }

ઘરવત્ત—ઘરવાત

પક્ષ્વર—પાક્ષર

કારિસઈ—કારશે

જોઆવડ—જોવાવે છે—જોવારાવે છે

ગઝ—ગયો

કરહિ—કરે

મહારઝ—મારું

ઁલંડિ—ઁલંડે

ઢક્કિય—ઢાંક્યું

જગડઈ—જગડે છે

વારુ—બાર—બારણું—દ્વારપ્રવેશ

દીળાર—દીનાર (ફારસી)

સંબર—સાબર

જંત—જંત્ર

ઁચ્છલિવિ—ઁચ્છલીને

કરઁં—કરું

ઁર્વાઈસુ—ઁર્વાઈશ

લિપ્પિહિસિ—લેપાઈશ

ઁલ્લુ—ઁલ્લું

તક્ષણિ—ટાંકણે—વલ્લત સર

હક્કારેવિ—હાકરી—સાકરી—બોલવી

જલ્લઅ—જલ્લે

સઢું—સઁં—સાથે

કવડિં—કોડીપ

પિઅઈ—પીપ છે

કૂવિ—કૂવે

તુલ્લ—તુલ્લે—તુલ્લે

(२) धर्मसूरि-जंबूचरिय—

नमेवि-नमी
 चउवीसइ-चोवीशे
 —सामिहिं तणउं-स्वामितणुं-स्वामीनुं
 रयं-रचुं
 वषाणउं-वखाणुं
 जु-जे
 पूछीइं-पूछाय छे
 नारिहि तणइ-नारीतणे
 बापह तणइ-बापने
 चवेसिइ-चवशे
 होसइ } होशे-थशे
 होसिइ }
 ऊठिउ-ऊठ्यो
 नाचेई-नाचे छे
 आविउ-आव्यो
 सुमिण-सोणुं-स्वम
 माईउ-मायो
 जायउ-जायो-थयो
 वद्धइ-वाघे-वघे
 अठवरीसउ-आठ वरसनो
 हूउ-हूयो-थयो
 गुरुपासि-गुरुपासे

तासु तणइ-तस तणे-तेने
 पढुत्तओ }
 पढुतु } पहोत्यो
 पढूतु }
 चालिउ-चाल्यो
 वंदणह-वांदवा माटे
 वंदिउ-वांदी
 सेणीयं-श्रेणिके-श्रेणिकवडे
 देजिउं-देजो
 तम्हि-तमे
 अम्हि-अमे
 इसउं-इस्युं-एवुं
 करेशउं-करशुं
 परणी-परणी-परणीने
 नीछइ-निश्चें
 लेसिउं-लेशुं
 परिणेवउ-परणवुं
 मन्नीउ-मान्युं
 आठइ-आठे
 एकवार-एकवार
 परिणीय-परणी
 घरि-घरे
 आवीउ-आव्यो

લિય્ઝ—લે છે	પરણી—પરણેલી
નીમ—નિયમ—નીમ	બુઝવણઈ—બુઝવવા
મઘાવઈ—મઘાવે—મઘું કરે—શોધે છે	ઘઈઠઠ—ઘેઠો
ઘીજા—ઘીજા	ચોરેહિંસિંઝ—ચોરોશું—ચોરો સાથે
પાઠવૈ—પાઠવે	પઈઠઠ—પેઠો
મન—નહીં	લીયંતા—લેતા
અચ્છઈ—છે	જાણીઈૈ—જાણીૈ
તે—તે	કિમ—કેમ
થંમીયા—થંમ્યા	હોઈસિંઈ—હશે—થશે
ટગમગ—ટગમગ	અઢાર—અઢાર
જોયંતા—જોતા	નાત્રાં—નાત્રાં—નાતરાં
સાઠિ—સાઠું	કહેઈ—કહે—કહે છે
કીજઈ—કીજે	પિતર—પિતરો
વિજ્ઞાવડઈ—વિદ્યાવડે	તમ્હારા—તમારા
માય દુલ્હંધીય તણઈ વયળે—માયતળે—	કિમ—કેમ
માતાને—દુર્લભ્ય વચને	તૃપતિ—તૃપતિ—તરપત—ધરપત—તૃપિ
દીજઈ—દેજે	પિંડ—પિંડ
કિસઝં—કિસ્યું—શું	પડઈ—પડે
કરેસો—કરશે	લોયહં તળઈ—લોકતળે
લેસો—લેશે	ૈ—ૈ
કરેસિંઈ—કરશે	ઝમા—ઝમા
ૈવઢુ—ૈવઢું	જોસિંઈ—જોશે
ઝમાહીઆ—ઝમાહ્યા	બાપ—બાપ
લેસિઝ—લેશે	મરવિ—મરી

માફબપ્પ—માબાપ
 કિમ કિમ—કેમ કેમ
 મેલ્હેસિઝ—મેલશો—છોડશો
 હળીજઈ—હળીજે—હળાય
 ફળ પરિ—ફળિ પેરે
 તિળિ—તેળે
 સુહ તળી—સુખતળી—સુખની
 ફૂં—ફું
 છાંડેસિઝ—છાંડીશો—છાંડશો
 કરેસિઝ—કરશો
 હઝં—હું
 રૂયડઝં—રૂડું
 હત્તિ—હાથી
 કાગ—કાગ—કાગડો
 નિવડઝં—નિવડું—પડું
 ચીંતિ—ચિત્તમાં
 ધરેસિઝ—ધરશો
 છંડેસિઝ—છાંડશો
 તૃસ—ત્રશ—તરશ
 છીપઈ—છીપે
 કરેશઝ—કરશો
 ઉત્તર પડઝતર—ઉત્તર પડુત્તર

મઈસુ—મૈસો—પાઢો
 દુઝ—દૂઓ—થયો
 પુત્રજન્મિ—પુત્રજન્મે
 ફશઝં—ફશું—ફતું
 કરેશઝં—કરશું
 નેમિર્હિસિઝ—નેમિશું—નેમિ સાથે
 બૂક્ષવીય—બૂક્ષવી
 બેઝ—બેઝ—બને
 સિઝં—શું—સાથે
 લેસિઝં—લેશું
 મોકલાવળ—મોકલવા
 ચાલીય—ચાલ્યા
 મુઈ—મૌ
 ધસકઈ—ધસકે—ત્રસકે—બીઈ
 બોલાવીઝ—બોલાવ્યો
 મેટાવિ—મેટાવ
 અમ્હિ—હું
 અછઝં—છું
 પુત્ત તળઝ વિશ્વરાય—વિન્ચરાય
 તળો પુત્ર
 મેલ્હાવીઝ—મેલ્હાવ્યો—મેલ્હાવ્યો—
 મેલ્હાપ કરાવ્યો
 દ્રેઠિ—દ્રષ્ટિ
 આવતઝ—આવતો

બીજી-બીજી

સુક્ક-સૂકું

જાળીઈ-જાળીયે

ચોરતુ-ચોરતો

જળણી જાઈઝ-જનની જાયો

કોઈ-કોઈ

નયણે-નયણે

ઠૂઠું-ઠૂઠું

સ્વમિ-સ્વમ-ક્ષમા કર

અમ્હે-અમે (તૃ૦)

સંતાવીયા-સંતાપ્યા, સતાવ્યા

કોળી-કોળિક

પનુતી-પનોતી

માઈ-માઈ-મા

જિણિ-જેણે

જાઈઝ-જાયો-પેદા થયો

મોકલાવી-મોકલાવી

લેઈશઝ-લેશું

વઝરાગ-વઝરાગ-વૈરાગ્ય

અમ્હે-અમને અથવા અમે

બોલીઈ-બોલીએ

મેલ્હી-મેલી-છોડી

અઢ્ઢ-આઠે

સાચઝ-સાચો

મઢિવાઝ-મઢવાદ-‘હું મઢ-શૂર-
હું’ એવું બોલવું

નવાળવઢ-નવાળું-નવાળું

હૂઝ-હૂયું-થયું

ઈણિ-એણે

દીઠઝ-દીઠો

મેલ્હતઝ-મેલતો-છોડતો

તમ્હે-તમે

મલઈ-મલે

અછજિઝ-અછજો-છો-રહેજો

ઝૂઝ-ઝૂઝ-યુદ્ધ

ઝૂઝસિઝ-ઝૂઝીશ

વહૂયર-વહૂવાર

માઈબપો-માબાપ

કહં-કહે

ઘરહુંતુ-ઘરેથી

નીસરઈ-નીસરે

ચાલીઝ-ચાલ્યો

-સાથ-સાથ

માદ્રવએ-માદરવે

કસકેરી-કોની

પરિહરએ-પરિહેરે

અનઈ-અન્ય-અને

બહૂત-બહુત-ઘણા

લેવા-લેવા માટે

ચાલીઝ-ચાલ્યો

પાસિ-પાસે

ગયઝ-ગયો

અંગમઝ-આંગમે

હૂઝ-હૂયું-થયું

પાલતાં-પાલતાં

પાછિલઝ-પાછલો-છેલ્લો

પ્રભવઝ-પ્રભવો (નામ)

પઢઝ-પઢે

સંભલઝ-સાંભલે

ભણઝ-ભણે-કહે

ચિતઝ-ચિતો-ચિતવો

જે-જે

છાસઠઝ-છાસઠે

વિજ્ઞાઁવિ-વિદ્યાદેવી

બઙ્ઙસારીઝ-બેસાર્યો-બેસાઙ્ઙો

પાટિ-પાટે

ગણઝ-ગણે

પામિસિઝ-પામશે

ધામીઝ-ધોમી-ધાર્મિક

રાતિદિવસિ-રાતદિવસ

નીપનું-નીપન્યું-નીપજ્યું

સોલહ-સોળ

પણાસઝ-પ્રનાશો-નાશ કરો

તેરમા સૈકાના

વિજયસેનસૂરિના (૩) વિજયસેનસૂરિ—રેવંતગિરિરાસ

શબ્દો

પળમેવિ-પ્રળમી

ભણિસુ-ભણિશું

રેવંતગિરિ-રેવંતગિરિનો

રાસુ-રાસ

સુમેરેવિ-સમરી

દંસણુ-દર્શન માટે

દેસદેસંતરુ-દેશદેશાંતરનો, દેશ-
દેશાંતરથી

આવઝ-આવે છે

પોર્યાઙ-પોરવાઙ

ગુરજરધર-ગુજરાતની ભૂમિ

૧૯૪ વર્તમાનમાં કેટલાક લોકો પોતાની ઓળ્ળાણ ‘ધામી’ શબ્દદ્વારા આપે છે. મને લાગે છે કે પ્રસ્તુત ‘ધામી’ અને ઓળ્ળકવાચક ‘ધામી’ એ બન્ને શબ્દો એક છે.

મળહરુ—મનહર
 સોરઠદેસુ—સોરઠદેસ
 બંધવિ—બાંધવે
 સૂમૂ—સુષમ—સત્યયુગ
 દૂસમમાશિ—દુષ્મકાઝ્માંહિ
 ધરિઝ—ધર્યો
 બિહુ નરપવરે—બને પ્રવર નરોપ—
 ઉત્તમ પુરુષોપ

ભાઝ—ભાવ
 કારિઝ—કારવ્યું—કરાવ્યું
 ગઢ—ગઢ
 મઢ—મઠ—માઢ—મેઢી
 પવ } પરવ
 ઘરિ—ઘરે—ઘર વઢે
 આરામિ—આરામ વઢે
 તહિ પુરિ—તે પુરમાં—નગરમાં
 સંઠાવિઓ—સંઠવ્યો—સંસ્થાપ્યો
 સુરઠ—સોરઠ
 ભરાવીય—ભરાવી
 માઝ—માઈ—માઝ
 જસિ—જસ વઢે
 પાગ—પગથિયાં
 ઝઢઈ—ઝઢે
 ઓહટ્ટપ—ઓટે છે—ઓટ થાય છે—
 ઓહ્ણુ થાય છે

ધવલકિ—ધોલકામાં
 બિહુ—બેઝ
 વાયઈ—વાય છે
 વાઝ—વાયુ—વા
 તક્લણિ—ટાંકણે
 તુઝઈ—તૂટે
 ગુંજારવ—ગુંજારવ
 કરાવિઝ—કરાવ્યું
 અહિણવું—નવું
 નિયનાઝ—નિજનામ
 ચંદરુ—ચંદર
 લિહાવિઝ—લ્લાવ્યું
 પુત્તલિય—પૂતલી
 કલસ—કલશ—કલશ્યો
 મંડપુ—મંડપ
 તોરણ—તોરણ
 રણજ્ઞણિ—રણજ્ઞણ
 ઝદ્ધરિઝ—ઝધર્યું
 દાલિધુ (ડુ ?)—દલદર
 ગલઈ—ગલ્લે છે
 જલહલઈ—જલહલ્લે છે
 કસમીર—કાશ્મીર દેશ

બંધ-બંધુ
 આવિય-આવ્યા
 કરંતહ-કરતાં
 ગલિયું-ગલ્ચું-ગલ્લી ગયું
 લેવમુ-લેપમય
 જલધાર-જલધારા
 સંતાવિત-સંતાપ પામ્યો
 આવિત-આવ્યું
 ઇમ-એમ
 નિયમુ-નિયમ
 લઇત-લિયો-લીધો
 પમણ-પમણે-કહે છે
 સદાવિય-સાદ પાડીને-['જયજય'નો
 સાદ પાડીને]
 પચ્છલુ-પાછલ
 જોણસિ-જોઈશ
 તું-તું
 વલંતત-વલંતો
 દેહલિહિ-ડેલિય-ડેલિમાં
 પુડિ-પડિયામાં
 આરોવિત-આરોપ્યું
 પચ્છલુ-પાછલ
 બીજહ-બીજે
 પળમઈ-પ્રળમે છે

જોઈત-જોયું
 ઠિત-થયો
 મિલ્હેવિ-મેલીને-મૂકીને
 કિત-કિયો-કર્યો
 જહજહકારો-જેજેકારો
 થપ્પિત-થાપ્યો
 પચ્છિમ-પચ્છમ-પશ્ચિમ
 કપ્પિત-કાપ્યું
 વિલેવ તળીય-વિલેપનની-વિલેપન
 કરવાન
 વંછ-વાંછા
 નિયદેસિ-નિજદેશે-પોતાના દેશમાં
 પરાઈય-પાછા ફર્યા
 દીટુ-દીટું
 વજ્જહ-વાજે છે
 નચ્છહ-નાચે છે
 પેલિવિ-પેલી-પેલીને
 સોહણ-સોહે છે-શોમે છે
 દાવહ-દાવે છે-આપે છે-દેવરાવે છે
 પૂરહ-પૂરે છે
 આરોહી-આરોહી-ચડી
 પહિલાહ-પહિલે-પહેલે
 ગહગણણ માહિ-મહગણમાં
 જિમ-જેમ

પામઈ—પામે છે	પવ્વયમાહિ—પર્વતમાંહી
ઠામિ ઠામિ—ઠામ ઠામ	તેમ—તેમ
ઠવિય—ઠવ્યા—સ્થાપ્યા	તિત્યંમાહી—તીર્થમાંહી
તે—તે	રમઈ—રમે
નર—નર	જો—જે
ધન—ધન્ય	રાસુ—રાસ
જે—જે	તૂસઈ—તૂસે—તુષ્ટ થાય
કલિકાલિ—કલિકાલે	પૂરઈ—પૂરે
મલ-મયલિયા-મલમેલા-મલવડે મેલા	રલી—રલીયાત—ઈચ્છા—હોંશ—ઉત્કંઠા
પામેઈ—પામે છે	કડવ—કડપલો—સમૂહ—કડવ
સમેય—સમેતશિખર (પહાડનું નામ)	

૧૨૧ તેરમા સૈકાના સોમપ્રભ, ધર્મસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિની કૃતિ-ઓમાંથી લઈને ઉપર જે જે શબ્દો આપ્યા છે તે બધા પોતાની રચનાદ્વારા કહી આપે છે કે અમે બધા ગુજરાતી ભાષાના છીએ. આ બાબત વિશેષ ચર્ચા કરતાં પહેલાં ઉક્ત ત્રણે પ્રંથકારોનો થોડો પરિચય આપી દઉં :—

સોમપ્રભ—આ આચાર્યે ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ નામનો કથાપ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં બનાવેલો. અર્થાત્ કુમારપાલના સોમપ્રભનો સમય સ્વર્ગવાસ પછી અગીયાર વર્ષે જ તેમણે ઉક્ત પ્રંથની રચના કરેલી. આ આચાર્યે “કલ્યાણેસારસવિતાનહરેક્ષમોહ”-ઇત્યાદિ એક આઠ્ઠા શ્લોકના સો અર્થ કરી બતાવેલા તેથી તેમની રચના ‘શતા-

૨૯૫ એ આઠ્ઠા શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

“કલ્યાણસારસવિતાનહરેક્ષમોહ કાન્તારવારણસમાનજયાથદેવ ।
ધર્માર્થકામદમહોદયવીરધીર સોમપ્રભાવપરમાગમસિદ્ધસૂરે ॥”

ધિક્' તરીકે થયેલી હતી. તેમણે તેમનો એ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામનો ગ્રંથ ગુર્જરેન્દ્રપુરમાં પટલે અણહિલપુરમાં રહીને લખેલો છે, એવું તેમણે પોતે જ જણાવેલું છે. કુમારપાલપ્રતિબોધમાં અંતે લખેલું છે કે—

“શશિ—જલધિ—સૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિબોધઃ કલ્પસોડયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે” ॥ પૃ૦ ૪૭૮. તેમનાં જે પદ્યો અહીં ઝધ્યાં છે તે કુમારપાલપ્રતિબોધમાંથી લીધેલાં છે.

ધર્મસૂરિ વિશે વિશેષ વૃત્તાંત ન આપતાં સંક્ષેપમાં જણાવું છું કે
ધર્મસૂરિનો સમય જંબૂસ્વામી રાસમાં તેમણે તે કૃતિનો ૧૨૬૬ નો સમય જર્ણીવેલો છે અને પોતાના ગુરુનું નામ મહેન્દ્ર-સૂરિ જણાવેલું છે.

ત્રીજી કૃતિ—રેવંતગિરિરાસ-ના કર્તા શ્રીવિજયસેનસૂરિ છે. રાસની શરૂ-આતમાં તેમણે ગુજરાતમાં આવેલા ધોલ્લકાના રાજા **વિજયસેનસૂરિનો સમય** વીરધવલને યાદ કર્યો છે અને પોરવાડ કુલના શાળગાર-સમાન-આસરાજના પુત્ર-વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બે ભાઈઓનાં નામને પણ સંભાર્યો છે. તથા આ વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલ તેજપાલના ધર્માચાર્ય હતા અને તેમણે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૮૮ ના ફાગણ સુદ ૧૦ બુધે ગિરનાર ઉપર મહં ૦ વસ્તુપાલે કરાવેલા શ્રી સમેતાવતાર-મહાતીર્થપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ પૃ૦ ૬૬.) આ રીતે ઉક્ત ત્રણે આચાર્યોના સમય—તેરમા સૈકા વિશે શંકા મટી જાય છે.

બારમા સૈકાની અંતિમ અપભ્રંશ વા ઝગતી ગુજરાતી ભાષાની ઉક્ત કૃતિઓની ભાષામાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતની અસર તદ્દન મટી નથી, જો કે

ભાષાનું વલણ ઊગતી ગુજરાતીનું છે. તો પળ કર્તાનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનું પાંડિત્ય તેમાં શબ્દક્યા વિના રહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિ અહીં આપેલી સોમપ્રભની કૃતિમાં પળ દેખાય છે તેમ છતાં ઉપર આપેલા શબ્દો તેમનું ગુજરાતી તરફનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યા વિના રહેતા નથી. એટલે સોમપ્રભની કૃતિ પળ હજી ઊગતી ગુજરાતી અવસ્થાવાળી ગુજરાતી ભાષાની કૃતિ છે. તેમણે આપેલા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની વિચારણા આ પ્રમાણે છે :—

૧૨૨ ચાલુ ભાષાના ‘આપ્યું’ને બદલે તેમણે ‘અણિ’ પદ મૂક્યું છે.

‘આપ્યું’ની વ્યુત્પત્તિ ‘અણિ’ માંથી જ ‘આપ્યું’ આવ્યું છે, અને ‘અણિ’ તથા ‘અર્પિત’ એ બંને તદ્દન સમાન શબ્દો છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીનતમ વૈયાકરણોએ ‘અર્પયતિ’

રૂપને સાધવા માટે ‘ગતિ’ કે ‘પ્રાપ્તિ’—(લઈ જવું) અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુને મૂળરૂપે રાખ્યો છે અને તેને પ્રેરણાસૂચક ‘ણિ’ પ્રત્યય લગાડ્યા પછી ‘પ’ લગાડી તે ‘ઋ’ ઉપરથી ‘અર્પ’ અંગને તેઓ બનાવે છે. આ રીતે ‘અર્પ’ અંગ થયું અને તે દ્વારા ભાષાનું ‘આપવું’ ક્રિયાપદ પળ આવ્યું.

પરંતુ અહીં તે ‘અર્પ’ નો ‘આપવું—દેવું’ અર્થ શી રીતે આવ્યો? તે મુદ્દો યોગ્ય વિચારણીય છે.

‘દા’ એટલે ‘દેવું’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘દાપ્’ એટલે ‘દેવરાવવું’ એ રીતે ‘ઋ’ એટલે ‘જવું’ અથવા ‘લઈ જવું’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘અર્પ’ એટલે જવાવવું—જવરાવવું—જનારને પ્રેરણા કરવી અથવા લઈ જનારને પ્રેરણા કરવી—લઈ જવાડવું—પહોંચાડવું.

‘ગતિ’—અર્થવાળા ‘ઋ’ દ્વારા આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ‘દેવ’ નો અર્થ શીઘ્ર સમાઈ શકતો નથી. પરંતુ ‘લઈ જવું’ અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુ

ઉપરથી આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ય સીધી રીતે નહીં કિંતુ લક્ષણાદ્વારા ‘દેવું’ નો અર્થ માંડમાંડ સમાઈ શકે છે.

‘દેવરાવે છે’ એવું ક્રિયાપદ સાંભळતાં જેમ ‘પ્રેરણા’ નો સ્પષ્ટ ભાસ થાય છે તેમ ‘આપે છે’ ક્રિયા સાંભळતાં લેશ પળ પ્રેરણાનો ભાસ થતો નથી ત્યારે ‘અપાવે છે’ માં તે ભાસ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે.

‘અમુકને ટાંડ પહોંચાડી આવ્યા—આપી આવ્યા’ એવા વાક્યમાં ‘પહોં-ચાડી આવવું’ અને ‘આપી આવવું’ વચ્ચે પર્યાય જેવાં જણાય છે. એથી ‘અર્પ’ અંગમાં ગતિને વા પ્રાપ્તિને અપેક્ષીને તે ભાવને ગમે તે રીતે ઘટાવવો જ રહ્યો. અથવા મને લાગે છે કે—‘દેવા’ના—‘આપવા’ના અર્થમાં ‘દા’ની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ ‘અપ્’ ધાતુ દેશ્ય હોય કે જેના ઉપરથી આપણું ‘આપવું’ પદ આવે છે. અને વૈયાકરણોએ ‘અપ્’ નું મૂળ નક્કી કરવા ‘ઋ’ ઉપરથી તેને ‘પ’ લગાડીને એક નવું ‘અપ્’ ની જેવું ‘અર્પ’ અંગ કલ્પી કાઢ્યું હોય. વૈયાકરણોએ કલ્પેલા ‘અર્પ’માં સ્પષ્ટપણે ‘આપવા’ નો ભાવ ઘટમાન નથી, માટે જ અહીં દેશ્ય ‘અપ્’ ને કલ્પવાની વાત કરી છે.

૧૨૩ સવડિ’ શબ્દ જ્યાં વપરાયો છે તે સ્થળનું અનુસંધાન કરતાં તેનો અર્થ ‘સવડ—સગવડ’ જ ઘટી શકે છે. ‘સવડિ’નો વ્યુત્પત્તિ સોમપ્રભ, સ્પર્શ ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. તે સંબંધે લખતાં કહે છે કે “શિશિર ઋતુમાં સ્પર્શ ઇન્દ્રિય ઇચ્છે છે કે હવા વિનાનું ઘર હોવું જોઈએ, અગ્નિની સગડી હોવી જોઈએ, તથા કેસર, તેલ અને ઘણાં વસ્ત્રોની સવડ—સગવડ—હોવી જોઈએ” “સિસિરમ્મિ નિવાયઘરં અગ્નિસયડિ । ઘણઘુસિણ તેહુ બહુવત્થ સવડિ ॥”

આ રીતે જોતાં અને વિચારતાં અહીં ‘સવડિ’નો સવડ—સગવડ અર્થ

ઘટમાન છે. ‘સવડિ’ની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત થઈ શકી નથી. પરંતુ સં૦ સપર્યા—પ્રા૦ સપરિયા—સવલિયા સાથે પ્રસ્તુત ‘સવડિ’ની સરખામણી કરી શકાય. ‘સપર્યા’માં મૂળ ધાતુ ‘સપર’ છે. ‘પૂજા—આદર—માન’ એ તેનો અર્થ છે. કોઈ અતિથિ કે મિત્ર અન્યને ઘરે જાય અને ત્યાં તેની જે બધી અનુકૂલતા સચવાય તે જ તેનાં પૂજા—આદર—માન કહેવાય. ‘સવડ’કે ‘સગવડ’ના આશયમાં અનુકૂલતાનો ભાવ પ્રધાનપણે રહેલો છે એ દૃષ્ટિએ સપર્યા—સવલિયા અને ‘સવડિ’ એ બધાનું મૂળ એક હોય એમ લાગે છે અથવા ‘તત્ક્ષણ’ અર્થવાળા ‘સપદિ’ પદ સાથે ‘સવડિ’ની તુલના કરી શકાય. આવનાર અતિથિ કે મિત્રને જે અનુકૂલતા તત્ક્ષણ અપાય તે ‘સવડ’ના ભાવમાં આવે છે એટલે ‘તત્ક્ષણ’ અને ‘તત્ક્ષણ થનારી અનુકૂલતા’ એ બે વચ્ચે અભેદ કલ્પિતો ‘સપદિ’ અને ‘સવડિ’નું સામ્ય સાધી શકાય. આ રીતે ભાષામાં પ્રચલિત ‘સોઈ’ શબ્દની પણ ‘સપદિ’ પદ સાથે તુલના કરી શકાય. સપદિ—સવદિ—સવડ—સડ—સોઈ. અથવા અરબી ભાષામાં ‘સગવડ’ અર્થ માટે ‘સફૂલ્ત’ પદ છે. તેને જ ઘાટઘૂટ—ઠીક સંસ્કાર—આપી ‘સવડિ’ શબ્દને પ્રચારમાં આણ્યો હોય.

‘સંચરંત’ પદ ભાષાના ‘સંચરતા’ પદને મળતું છે.

‘મોરંતિ’ ક્રિયાપદમાં ‘મોર’ ધાતુ છે. ભાષામાં ‘મોરવું’ ક્રિયાપદ પ્રતીત છે. ‘દીવાની શગ મોરજો’ એ વાક્યમાં ‘મોર’ ધાતુનો ઉપયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રતીત છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘મોર’ ધાતુને ‘મ્મ’ (માંગવું) ધાતુનો પર્યાય કહે છે. ‘મોર’ ધાતુ દેશ્ય માદ્દમ પડે છે અથવા ‘નગર-મર્દી’ ‘પ્રાકારમર્દી’ વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલા ‘ક્ષોદ’ અર્થવાળા ‘મૃદ્’ (નવમો ગણ) ધાતુ સાથે ‘મોર’ ધાતુની સરખામણી થઈ શકે એમ છે : મૃદ્—મુદ્—મુડ—મોડ—મોર્—આવો ક્રમ કલ્પી શકાય.

‘ જગડ્ડ ’—‘ જગડો કરે છે ’ અર્થવાળું ‘ જગડ્ ’ ક્રિયાપદ પળ દેશ્ય

‘ જગડો ’ની
વ્યુત્પત્તિ

છે. દેશીનામમાલામાં વર્ગ ૩ ગા ૦ ૪૪ માં હેમચંદ્રે
‘ જગડિઅ ’^{૨૧૭} શબ્દ આપેલો છે. દેશીનામમાલાના
સંપાદક રામાનુજસ્વામી ‘ જગડિઅ ’ શબ્દને બરાબર

મળતો તેલગુ શબ્દ ‘ જગડમુ ’ આપે છે. સંભવ છે કે આપણી ભાષાનો
‘ જગડો ’ શબ્દ તેલગુ ભાષામાંથી આપણે ત્યાં આવ્યો હોય.

‘ વારુ ’ શબ્દ ‘ બાર ’ ના અર્થમાં છે. ‘ બાર—બારણું—દ્વાર—દરવાજો ’ એ
બધા સમાન અર્થના શબ્દો છે.

‘ દીનાર ’ શબ્દ પરદેશી છે. પરંતુ તે ઘણા સમયથી આપણા સંસ્કૃત-
પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આવી ગયેલો છે. જૈનસૂત્ર કર્ત્વ્ય-
‘ દીનાર ’ પરદેશી
શબ્દ સૂત્રના મૂલમાં અને અમરકોશમાં તે શબ્દ વપરાયેલો
છે. “ દીનારેઽપિ ચ નિષ્કોઽહી ”—(અમરકોશ

કાં ૦ ૩ નાનાર્થવ ૦ શ્લો ૦ ૧૪).

ગુજરાતીનો ‘ સાબર ’ અને આ ‘ સંબર ’ એ બન્ને શબ્દો એકસરખા છે.

હેમચંદ્ર ૮-૪-૧૭૪ માં ‘ ઉચ્છલ ’ ધાતુનો નિર્દેશ કરે છે. ભાષામાં
પ્રચલિત ‘ ઝલ્લલ ’ ક્રિયાપદનું મૂળ ઉત્ત ‘ ઉચ્છલ ’ ધાતુ છે. ‘ ઉત્ +
શલ્ ’ કે ‘ ઉત્ + સલ્ ’ એવો તેનો પદવિભાગ છે. ‘ શલ્ ’ અને ‘ સલ્ ’ એ બન્ને
ધાતુઓ ગતિના સૂચક છે. સોમપ્રભે વાપરેલા ‘ ઉચ્છલિવિ ’ ની વ્યુત્પત્તિ પળ
ઉત્ત ‘ ઉચ્છલ ’ ઉપરથી કરવાની છે.

૧૨૪ સોમપ્રભ ‘ જોવું—દેખવું ’ અર્થમાં ‘ જોવડ્ ’ કે ‘ જોઅડ્ ’ ક્રિયાપદ
વાપરે છે. ‘ જોવે છે ’ અર્થનું ચાલુ ભાષાનું ક્રિયાપદ
‘ જોવું ’ ની વ્યુત્પત્તિ અને ઉત્ત ‘ જોવડ્ ’ કે ‘ જોઅડ્ ’ એ બન્ને સમાન છે.

૨૧૭ “ વિદ્વિઅમ્મિ જગડિઓ ”—દેશી ૦ ।

૨૧૮ જુઓ ‘ દીનાર ’ શબ્દ—પાઠ્યસહ ૦ ।

‘જોવ્’ ધાતુનું મૂળ અવગત નથી. વર્ણસામ્યની અપેક્ષાએ ‘જોવ્’ની સાથે મળતા આવે એવા ‘દ્યુત્’ ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એ ત્રણ ધાતુઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘દ્યુત્’ એટલે દીપવું—દ્યોતતે એટલે દીપે છે. ‘વિદ્યુત્ વિદ્યોતતે’—વીજળી દીપે છે—ચમકે છે. ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એટલે માસવું. જોતતે—યોતતે એટલે માસે છે. ‘દ્યુત્’ વગેરે ત્રણે ધાતુઓમાં સીધી રીતે ‘આંખે જોવા’નો ભાવ દેખાતો નથી અને ‘દ્યોતતે’ ‘જોતતે’ ‘યોતતે’ નો પ્રયોગ અકર્મક જણાય છે : ‘નરં દ્યોતતે’ એટલે ‘માણસને જુએ છે’ એ રીતે એ ધાતુનો પ્રયોગ ક્યાંય જોયો નથી. ભાષામાં વર્તતો ‘જોવ્’ ધાતુ સકર્મક છે અને ‘આંખે જોવું’ એ તેનો અર્થ છે. આ બધું જોતાં ‘જોવ્’ ધાતુનું અક્ષરસામ્ય ‘દ્યુત્’ વગેરે ધાતુઓ સાથે હોવા છતાં તે (‘જોવ્’ ધાતુ) દ્યુત્, જુત્ કે યુત્ ઉપરથી આવ્યો હોય એવી કલ્પના થઈ શકતી નથી. શ્રીમાન નરસિંહરાવભાઈના લખવા મુજબ ડૉ० ટેસીટોરી ‘જોવ્’ ધાતુને ઉક્ત ‘દ્યુત્’ માંથી નીપજાવે છે. અક્ષરસામ્ય જોતાં ડૉક્ટરસાહેબની કલ્પના અસંગત નથી પરંતુ અર્થ-દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપર જણાવેલી ગૂંચ આવે છે. હા, એમ માનવામાં આવે કે ‘દ્યુત્’ નું રૂપાંતર થયા પછી તેનો અર્થ પળ ફરી જાય છે અને તે અકર્મક ધાતુ રૂપાન્તર પામી સકર્મક પળ થઈ જાય છે, તો વાંધો નથી. પરંતુ ભાષામાં જે અર્થ રૂઢ છે તે અર્થમાં ‘દ્યુત્’ નો ઉપયોગ શોધ્યા સિવાય ઉક્ત કલ્પના વિશેષ ક્ષિપ્ત જણાય છે. લક્ષણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને ભાષામાં આવેલા ‘જોવ્’ નો મૂળ સ્વભાવ વદલી નાંખવામાં આવે તો કદાચ બને.

મને લાગે છે કે આવી ક્ષિપ્ત કલ્પના કરવા કરતાં ‘જોવ્’ ધાતુને દેશ્ય માનીએ તો હરકત નથી.

આ ૦ હેમચંદ્રે કુમારપાલચરિત્રમાં બેત્રણ સ્થળે ‘જોઅ’ ધાતુનો પ્રયોગ કરેલો છે. “સત્તુ વિ મિત્તુ વિ દોન્નિ વિ જોઅહુ”-(સર્ગ ૮

શ્લો० ૨૬) શત્રુ અને મિત્ર બન્નેને જુઓ. “ જિણ-આગમ જોઈ ”—
(સર્ગ ૮—શ્લો० ૬૧) જિન આગમને જો-જિન આગમની ગવેષણા કર.
“ જોઅંતહે ” (સર્ગ ૮—શ્લો० ૧૬) આ બધે સ્થલે ટીકાકારે
‘ જોઅ ’ નું પ્રતિબિંબ આપ્યું છે તો ‘ ઘુત્ ;’ પરંતુ “ ધાતૂનામનેકાર્થ-
ત્વાત્ ” કહીને તે ‘ ઘુત્ ’ નો ‘ જોવું ’ અર્થ જણાવેલ છે.

‘ પક્ષર ’ અને ભાષાનો ‘ પાક્ષર ’ એ બન્ને સમાન શબ્દ છે. હેમચંદ્ર પોતાના
‘ પાક્ષર ’ ની વ્યુત્પત્તિ ‘ અભિધાનચિંતામણિ ’ નામક સંસ્કૃત કોશમાં (કાં०
૪, શ્લોક० ૩૧૭) ‘ તુરગસન્નાહ ’ ના અર્થમાં
‘ પ્રક્ષર ’ અને ‘ પક્ષર ’ શબ્દ નોંધે છે તથા દેશીનામમાલામાં (વર્ગ ૬, ગા० ૧૦)
એ જ અર્થમાં ‘ પક્ષર ’ શબ્દ જણાવે છે. વિશેષ વિચારતાં ઉક્ત ‘ પક્ષર ’
પદની તુલના ‘ પક્ષ ’—(પડખું) પદ સાથે કરી શકાય એમ છે : ઘોડાની
પીઠ ઉપર બન્ને પડખે જે બલ્તર વા સુશોભિત ફૂલ નઠાય છે તે, ‘ પાક્ષર ’
શબ્દનો અર્થ છે. ‘ પાક્ષર ’ ઘોડાનાં બન્ને પડખાંને શોભાવે છે—બન્ને પડખાંનું
ભૂષણ છે. એ રીતે ‘ પડખાં ’ ના સંબંધને લઈને તે ‘ બલ્તર ’ વા ‘ ફૂલ ’ નું
નામ ‘ પાક્ષર ’ પડ્યું હોય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પક્ષ + ર—‘ પક્ષર ’ અને તે
દ્વારા ‘ પાક્ષર ’ પદ વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ રીતે આવી શકે એમ છે.
‘ પક્ષર ’ નો ‘ ર ’ ‘ મધુર ’ ના ‘ ર ’ ની પેઠે મત્વર્થીય છે અને
‘ પક્ષાજ ’—(પક્ષવાદ) પદમાંનો ‘ પક્ષ ’ તથા ‘ પાક્ષર ’ નો ‘ પક્ષ ’ એ
બન્ને સમાનાર્થી છે.

‘ જોઆવહ ’ એટલે ‘ જોવરાવે છે. ’ આ ધાતુનો સંબંધ ઉક્ત ‘ જોવ્ ’
ધાતુ સાથે છે.

‘ ઢક્કિય ’ એટલે ‘ ઢાંકેલું. ’ ઉપરઉપરથી જોતાં ‘ ઢક્ક-ઢાંકલું ’ ધાતુ
દેશ્ય લાગે છે પરંતુ ધારી રીતે તેમ નથી. સંસ્કૃતમાં ‘ સ્થગ્—સંકરણે ’ ધાતુ

છે. “ સંકરણમ્—આચ્છાદનમ્ ”—(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૧૩૭ ધાતુ અંક ૧૦૩૦). ઉક્ત આચ્છાદન—ઢાંકવું—
 ‘ઢાંકવું’ ની અર્થવાળા ‘સ્થગ્’ ધાતુ ઉપરથી ‘ઢક્’ ધાતુ
 વ્યુત્પત્તિ આવેલો છે, અને ભાષાનું ‘ઢાંકવું’ એ ઉક્ત
 ‘ઢક્’ દ્વારા આવેલું છે.

‘ઝાઇસુ’ માં પ્રથમ પુલ્લના એકવચનનો ‘ઝ’ પ્રત્યય છે અને તેનું પૂર્વગ ‘ઝ્’ પદ ભવિષ્યકાલને સૂચવે છે. પ્રથમ પુલ્લના એકવચન ‘ઝ’ ઉપરથી ‘ઝાઇસુ’ નો ‘ઝ’ આવ્યો છે અને પાછળથી ભાષામાં આવતાં, ભવિષ્યકાલસૂચક તે ‘ઝ્’ પદ ક્યાંય ‘ઝ્’ રૂપે બદલી ગયું છે: કરશે, કરશે વગેરે. ત્યારે ક્યાંય તે ‘ઝ્’ કાયમ પળ રહ્યું છે: ઝાઈશું, ઝાઈશ, ઝમીશ, પીશ વગેરે.

સંવ૦ ૧૨૪૧ પછી ૧૨૬૬ ની કૃતિ જોઈએ તો તેમાં વપરાતા પ્રયોગો વિશેષ ગુજરાતીપણું ધારણ કર્યું છે એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

સંવ૦ ૧૨૬૬ ની જંત્રુચરિયની કૃતિને ઝગતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં કુમાર—ગુજરાતી શબ્દથી કહીએ તો પળ બરાબર બંધ બેસે એવું છે. તેમાં પહેલા પુલ્લ માટે આવેલો ‘ઢૂં’ ‘ઝઠિઝ’ ‘કરઝું’ માટે ‘કરેશઝું’ (આમાં દંત્ય ‘સ’ ને બદલે તાલવ્ય ‘શ’ વપરાયો છે, તે ધ્યાનમાં રહે) ‘પરણઝું’ માટે ‘પરિણેવઝ’, ‘માન્યું’ માટે ‘મન્નીઝ’ તથા ‘લેશો’ અર્થે ‘લેસિઝ’ ‘પામશે’ માટે ‘પામિસિઝ’, અને ટગમગ, નાત્રાં, ઝખા, ચોરતુ, મુઝું, નીમ, મેઝાવ, ઢૂઢું, પાલતાં, નીંસરઝ, પનુતી, વઢૂયર, નીપનૂં વગેરે અનેક પ્રયોગો ૧૨૬૬ ની ભાષાને આપણી ચાલુ ભાષાની બહુ પાસે લાવે છે.

૧૨૫ ‘તળ’ પદ સંબંધને સૂચવે છે. સાધારણ રીતે ‘તળ’ નો પ્રયોગ પદની લગોલગ રાખવાની પદ્ધતિ છે. આ કૃતિમાં તે ‘તળ’નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો છે, ‘માય દુહ્લંઘીય તળઈ વયળે’ અને ‘પુત્ત તળઝ વિજ્ઞરાય’ એ વાક્યોમાં

‘તળ’ નો પ્રયોગ પૂર્વેની રીતે થયેલો નથી. પ્રથમ વાક્ય ‘માય તળઈ દુહ્લંઘીય વયળે’ એમ હોવું જોઈએ અને બીજું વાક્ય ‘પુત્ત વિજ્ઞરાય તળઝ’ એમ હોવું જોઈએ. ‘માતાના દુર્લભ્ય વચનને લીધે’ એ પ્રથમ વાક્યનો અર્થ છે અને બીજા વાક્યનો ‘વિજ્ઞરાજનો પુત્ર’ એવો અર્થ છે. પહેલા વાક્યમાં ‘માય’ અને ‘તળઈ’ ની વચ્ચે વચનના વિશેષણરૂપ ‘દુહ્લંઘીય’ પદનું વ્યવધાન છે અને બીજામાં ‘તળઝ’ નો પ્રયોગ ‘વિજ્ઞરાય’ની પછી જોઈએ તે પૂર્વે થયેલો છે. આ સમય પછીના રાસાઓમાં ઘણે સ્થળે ‘તળ’ ના અને ષષ્ઠી વિભક્તિઓના પ્રત્યયોના આવા ઝૂલટા-સૂલટા પ્રયોગો થયેલા છે.

‘પહૂત’ ની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા આગલ (પૃ. ૨૮૦) આવી ગઈ છે. આ કૃતિમાં તે, ‘પહૂત’ અને ‘પહુત’ એમ બંને રીતે વપરાયેલો છે.

૧૨૬ ‘વાંદવા માટે’ અર્થ બતાવવા ‘વંદળહ’ ‘લેવા માટે’ ‘લેવા’ ‘મોકલાવવા માટે’ ‘મોકલાવળ’ અને ‘વંદળહ’ વગેરેની વ્યુત્પત્તિ ‘બૂક્ષવવા માટે’ ‘બૂક્ષવળઈ’ શબ્દો વપરાયા છે. તે પદોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવાની છે: વંદ + અળહ,

મોકલાવ + અળ, બુક્ષવ + અળઈ. ‘અળહ’ ‘અળ’ અને ‘અળઈ’ એ ત્રણે તુમર્થને દર્શાવનારા વા ચતુર્થીના અર્થને દર્શાવનારા પ્રત્યયો છે. ‘અળ, અળહં, અળહિં, એવં, એવિ, એપ્પિ, એવિણુ, અને એપ્પિણુ’ એ આઠ પ્રત્યયો ‘તુમ્’ ના અર્થને સૂચવે છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે (૮-૪-૪૪૧). પ્રસ્તુતમાં ‘વંદ્ + અળહં’ ઉપરથી ‘વંદળહં’ અને તે દ્વારા ‘વંદળહ’ પદ આવેલું છે. ‘વંદળહ’ પદની બીજી રીતે પણ નિષ્પત્તિ થઈ શકે એમ

છે : સં૦ ‘વન્દનસ્ય’. ષષ્ઠી, ચતુર્થીના અર્થમાં થાય છે માટે ‘વન્દનસ્ય’ ઇટલે ‘વન્દનાય—’ ‘વાંદવા માટે’. ચતુર્થીને બદલે વપરાયેલી ષષ્ઠીના એકવચન ‘સ્ય’ ‘સ્સ’ ‘સ્સુ’ ‘હુ,’ અને એ ‘હુ’ ઉપરથી ‘વંદણહ’નો અંત્ય ‘હ’ આવી શકે એમ છે અથવા ષષ્ઠીના બહુવચન ‘હં’ ઉપરથી પણ તે ‘હ’ આવી શકે એમ છે અને અર્થઘટનામાં પણ કશો વાંધો રહેતો નથી. સંભવ છે કે ચતુર્થીસૂચક પ્રત્યયો ઉપરથી તુમર્થ-સૂચક ‘અણહં’ કે ‘અણહિં’ના ‘હં’ કે ‘હિં’ અક્ષરો આવ્યા હોય અને ‘અણ’ તે સંસ્કૃતમાં વપરાતા ભાવસૂચક ‘અન’નું પ્રતિરૂપક હોય. તુમર્થે જે એકલો ‘અણ’ આવે છે તે લુપ્ત ચતુર્થ્યત પણ હોઈ શકે છે. ‘બુદ્ધવણઈ’ માં લાગેલો ‘અણઈ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘અણહિં’ ઉપરથી આવેલો છે અને ‘મોકલાવણ’નો અંતિમ ‘અણ’ તે તુમર્થક ઉક્ત ‘અણ’ પ્રત્યય પોતે છે.

૧૨૭ ‘લેવા’ માં લા + એવા છે. હેમચંદ્ર ‘તવ્ય’ ને બદલે ‘એવા’ વાપરવાની ભલામણ કરે છે. (૮-૪-૪૩૮) ‘લાતવ્ય’ ને બદલે ‘લેવા’. અહીં ‘લાતવ્ય’માં ‘તવ્ય’ ભાવસૂચક છે તેથી ‘લાતવ્ય’ ઇટલે ‘ગ્રહણ કરવું—લેવું’ એવો અર્થ ‘લેવા’ નો થાય અને એ ‘લેવા’ પદને લુપ્ત ચતુર્થીવાળું માનીએ તો તેનો ‘લેવા માટે’ અર્થ પણ થાય. મને લાગે છે કે અહીં ‘લેવા’ ને લુપ્ત ચતુર્થી વિભક્તિવાળું માનીએ તો અર્થઘટના બરાબર થાય અથવા લાતવ્યાય—લાપતવ્યાય—લાપઅવ્યાય—લેઅવ્યાય—લેવ્યાય—લેવા એ રીતે પણ ચતુર્થ્યત ‘લાતવ્ય’ ઉપરથી વ્યાકરણના નિયમાનુસાર ‘લેવા’ પદ આવી શકે છે.

આ ‘લેવા’ પદ પછી ‘નિમિત્તે’ પદ લગાડીએ તો ‘લેવા નિમિત્તે’ થાય અને તે ઉપરથી ‘લેવા નેમાટે’ પદ ઉદ્ભવે. વળી, ઉક્ત ‘લેવા’ પદની સાથે ‘બુદ્ધવણઈ’ માં વપરાયેલો તુમર્થક ‘અણઈ’ પ્રત્યય લગાડીએ તો ‘લેવા +

અળઈ' ઉપરથી 'લેવાળઈ' પદ નીપજે અને તે દ્વારા ચાલુ ભાષાપ્રચલિત 'લેવાને' પદને સાધવામાં કોઈ પ્રકારનો બાધ દેખાતો નથી. આ રીતની વ્યુત્પત્તિમાં 'તુમર્ય' નો બેવડો પ્રયોગ છે એ ધ્યાનમાં રહે. 'બુક્ષવળઈ' ની ઉપપત્તિ સાથે 'અળઈ' ની ઉપપત્તિ બતાવી ગયો. ઉક્ત 'લેવા' અને 'લેવાને' ની પેઠે કરવા, રમવા, કરવાને, રમવાને, કરવાને માટે, રમવાને માટે વગેરે પદોની યોજના ઘટાવવાની છે. ભાષામાં વપરાતા 'લેવાતળું' 'બોલવાતળું' વગેરે પ્રયોગોની ઉપપત્તિ આગલ (પૃ૦ ૨૯૫-૨૬) બતાવી દીધી છે.

લિયઈ, લીયંતા વગેરે રૂપો 'લ' (પ્રહન કરવું-લેવું) ધાતુ ઉપરથી લાવવાનાં છે. એ બાબતની ચર્ચા આગલ (પૃ૦ ૩૦૫) આવી ગઈ છે.

'મગાવઈ' શોધે છે-માગે છે-માગું કરે છે. ધાતુસંગ્રહમાં 'માર્ગ' ધાતુનો 'અન્વેષણ' અર્થ આપેલો છે પરંતુ તે, 'માગવા' ના અર્થમાં પણ વપરાય છે. " યાઞ્ચાયાં ભિક્ષતે માર્ગયતે યાચતિ, યાચતે"—(ક્રિયાકલ્પ પૃ૦ ૫૨, શ્લો૦ ૧૯૦) ઉક્ત 'માર્ગ' ધાતુ ઉપરથી પ્રેરણાના અર્થમાં 'માર્ગયતિ—મગાવઈ' રૂપ આવે છે.

'પરિણેવડ' એટલે 'પરણવું'—'પરણવાનું'. 'પરિણેવડ' શબ્દ ભાવસૂચક છે. પરિ + ણી + તવ્ય—પરિણેતવ્ય—પરિણેતવ્યક—પરિણેઅવ્વડ—પરિણેવડ. હેમચંદ્ર 'તવ્ય' ને બદલે 'ઈએવ્વડં' 'એવ્વડં' અને 'એવા' વાપરવાની સૂચના કરે છે. એમાંથી અહીં 'એવ્વડં' લગાડીએ તો પણ પરિણી + એવ્વડં—પરિણેવ્વડં—'પરિણેવડ' રૂપ આવે.

૧૨૮ ભવિષ્યકાલનાં ક્રિયાપદો—

ભવિષ્યકાલનાં ક્રિયાપદો ત્રીજો પુરુષ—હોસઈ, હોઈસઈ, કરેસઈ, પામિસઈ.

પહેલો પુરુષ—કરેશઁ, લેસિઁ, ઈશસિઁ.

બીજો પુરુષ—કરેસો, કરેશિઁ, લેસો, છાંડેસિઁ, છંડેસિઁ, ધરેસિઁ, મેલ્હેસિઁ.

આમાં ‘ઁ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રથમ પુરુષનાં છે. ‘ઁ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો બીજા પુરુષનાં છે. બીજા પુરુષનો ઉક્ત ‘ઁ’ કે ‘ઓ’, બીજા પુરુષના બહુવચન ‘હુ’ ઉપરથી આવેલો છે અને બીજા પુરુષનો ‘ઁ’ એ તો આ ‘ઁ’ નું ઉચ્ચારણાંતર છે.

તથા ‘ઈ’ ‘ઈ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો ત્રીજા પુરુષનાં છે. આ રૂપોમાં ‘સ’ તાલ્લવ્ય પળ છે, અને ‘સ’ દંત્ય પળ છે. તાલ્લવ્ય ‘શ’ ની શરૂઆત પ્રસ્તુત કૃતિમાં દેખાય છે. પ્રથમ પુરુષના ‘ઁ’ વગેરે પ્રત્યયોની ચર્ચા આગળ (૫૦ ૨૬૨) આવી ગઈ છે.

‘છાંડેસિઁ’ કે ‘છંડેસિઁ’ માં મૂળ ધાતુ ‘છઙ્ઠ’ છે. હેમાચાર્ય ‘છઙ્ઠ’ ધાતુને દેશ્ય ગણે છે અને તેને ‘મુચ્’ નો પર્યાય કહે છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘છર્દ’ ધાતુ દશમા ગણમાં આવેલો છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘વમન’ બતાવેલો છે. પ્રસ્તુતમાં તો તેનો અર્થ ‘છાંડવું—ત્યાગ કરવો—છોડવું’ થાય છે. સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ ઉપરથી પ્રસ્તુત ‘છઙ્ઠ’ ને લાવીએ તો તે વાગ્યાપારના નિયમને અનુસારે આવી શકે એમ છે. છર્દ—છઙ્ઠ—છઙ્ઠ—છાંડ કે છંડ. પરંતુ આ વ્યુત્પત્તિને પ્રામાણિક બનાવવા માટે સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ ધાતુનો અર્થ વિસ્તારવો પડશે. એ અર્થ ન વિસ્તારાય તો ‘છર્દ’ ઉપરથી ઉક્ત ‘છાંડ’ ન આવી શકે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ૮-૨-૩૬ સૂત્રમાં ‘છર્દ’ નું ‘છઙ્ઠ’ કરવાની ભલામણ કરે છે એથી સમજાય છે કે ‘છર્દ’ ઉપરથી આવેલો ‘છઙ્ઠ’ પોતાનો સંકુચિત અર્થ ‘વમન’ મૂકી ‘ત્યાગ—

છોડવું—મૂકી દેવું’—એવા વિશાલ અર્થમાં આવી ગયો છે. કુમારપાલચરિત્રમાં ‘છઙ્ગિઅ’ નો અર્થ આપતાં ટીકાકાર પૂર્ણકલશ કહે છે કે “છદિતમ્—વાન્તમ્—ત્યક્તમ્” इत्यर्थः (સર્ગ ૩, શ્લો ૯) અર્થાત્ એ સ્થળે ‘છઙ્ગ’ ધાતુ ‘છાંડવા’ના અર્થમાં વપરાયેલો છે, એથી ‘છર્દ’ ઉપરથી ‘છઙ્ગ’ ની વ્યુત્પત્તિ કરવી વિશેષ ઉચિત છે.

આ કૃતિમાં ‘મેલ્હેસિડ’—મેલશો—ક્રિયાપદમાં વપરાયેલો ‘મેલ્હ’ ધાતુ પળ ‘તજવા’ના અર્થનો છે. હેમચંદ્રે આ ધાતુને પળ ‘મુચ્’નો પર્યાય કહ્યો છે. ‘મેલ્હ’ ધાતુ દેસ્ય છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘મુચ્’ ધાતુનો પર્યાય અને પ્રસ્તુત ‘મેલ્હ’ને મળતો આવે એવો કોઈ ધાતુ હયાત નથી.

૧૨૯, બત્રીશમી કહીમાં ‘મેલ્હાવીડ’—‘મેલ્હાવ્યો’ એવું પદ આવે છે. તેનું મૂલ સં ૦ “મિલ—લ્લેષણે” (છઠ્ઠો ગણ) ધાતુમાં છે. મિલન, મેલાપ, સંમેલન, મળવું વગેરે શબ્દો એ ‘મિલ’ ઉપરથી આપેલા છે.

‘દેજિડ’ ક્રિયાપદ મૂળે ‘દેજિહ્’ છે અને તે ઉપરથી અહીં ‘દેજિડ’ નોંધેલું છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે દા + અ + જ + હુ = દાએજેહ્—દેજેહ્—દેજિહ્—દેજિડ—દેજિડ—દેજો. આ ક્રિયાપદમાં બીજા પુરુષ બહુવચનના ‘હુ’ ઉપરથી ‘હું’ દ્વારા ‘ડ’ થયેલો છે.

‘દેસુ’માં વ્યાકરણોક્ત રીતે દા + અ + સ + હું = દાએસહું—દેસહું—દેસુ—દેશું. અહીં પ્રથમ પુરુષ બહુવચનના ‘હું’ દ્વારા ‘ડ’ આવેલો છે.

‘બહસારીડ’ ઇટલે ‘બેસાહ્યો’ કે ‘બેસાર્યો’—ઉપવેશિત:—‘ઉપ’ સાથેના

‘બેસારવું’ની
વ્યુત્પત્તિ

‘વિશ’ને પ્રેરણાસૂચક ‘આર’ લગાડી તેનું ભૂતકૃદંત કરીએ તો ‘ઉવવિસારિઓ’ થાય. એક સાથે બે ‘વ’ આવતાં ઉચ્ચારણ કરનારે ‘ઉવવિ’ને બદલે ‘બહ’

ઉચ્ચારણ કર્યું. જે પદમાં એક કરતાં વધારે સમાન સ્વરો કે વ્યંજનો આવે

છે, ત્યાં વાગ્યાપાર આતું જ વિપરિણામ ઉપજાવે છે. હેમચંદ્રે પ્રેરણાસૂચક ‘આડ’ પ્રત્યયની નોંધ આપી છે : ૮-૩-૧૫૧. તેનું ઉદાહરણ—ભમાડહ. આ ‘આડ’ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં સર્વવ્યાપક નથી; પરંતુ ગુજરાતીમાં સર્વ-વ્યાપક થયેલો છે. ઝંઘાડ્યો, જમાડ્યો, રમાડ્યો વગેરે. ‘બહસારિડ’માં જે ‘આર’ છે તે ‘ભમાડ’ના ‘આડ’માંથી આવેલો છે.

૧૩૦ ‘નોંઘી’ નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટપણે સમજાતી નથી તો પણ મૂળ ‘જ્ઞાતિ’ શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ જન્મ્યો જણાય છે.

‘મહિવાડ’ શબ્દ મટવાદ:—મહવાદો—મહવાઓ—મહિવાડ—એ રીતે આવ્યો લાગે છે. ‘મટવાદ’ ઇટલે શૂરતાની ધ્યાતિ

‘મહિવાડ’
ની વ્યુત્પત્તિ

કરવી—‘હું શૂર છું’—એમ બોલવું. અહીં રાજા કહે છે કે “આ સાચો ‘મહિવાડ’—‘મટવાદ’ છે”

ઇટલે આ (પ્રભવ ચોર), જે પોતાની શૂરતાની ધ્યાતિ કરે છે તે સાચી છે—ખોટી નથી. (કડી ૩૨). ભાષામાં એક ‘મહવો’ શબ્દ તૃતીય-પ્રકૃતિ જેવા કે નવળા પળ બહુબકવાદી માણસ માટે વપરાય છે. મને લાગે છે કે તેને ઉક્ત મટવાદ—મહિવાડ—મહવો—એ રીતે લાવી શકાય. ‘મટવાદ’ નો અર્થ માત્ર ‘શૂર છું એવું બોલનારો’—‘ખરો શૂર નહીં’ એવો થાય છે અને તે અર્થ ઉક્ત ‘મહવો’ શબ્દમાં બંધ બેસે એમ છે.

અહીં ‘હું’ અર્થમાં ‘અછડું’ અને ‘તમે છો’ અર્થમાં ‘અછિજડું’ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આવેલો છે. તેથી ‘છે’ ક્રિયાપદ ‘અસ્’ ઉપરથી

૨૧૧ જેમ ‘પ્રામાન્તરમ્’ અને ‘ગામતરં’ એ બન્ને શબ્દો વચ્ચે સમાનતા છે તેમ ‘જ્ઞાત્યન્તરમ્’ અને ‘નાતરં’ એ બે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે અથવા જ્ઞાતિ + ઇતર—જ્ઞાતીતર—નાતીતર—નાતીયર—નાતરં એમ પણ સમાનતા લાગે છે. પ્રસ્તુત ‘નાત્રાં’ પદની વ્યુત્પત્તિ શોધવા જેવી છે.

આવ્યું છે. ‘આસ્’ ऊपरથી नयी आव्यु—एवी पूर्वोक्त (पृ० २७२ कं० १०३) हकीकत मजबूत थाय છે.

‘रूयडउं’ અને ‘रूडुं’ बन्ने समान अर्थवाळा शब्दो છે. ए शब्दोना मूळमां ‘रूच’ धातु होवानो संभव છે. ‘रूडुं’ नी व्युत्पत्ति ‘रूचिर’ અને ‘रूडुं’ शब्दोनो अर्थ पण समान છે: रूचिरम्—रूचिरकम्—रूडरयं—रूडरउं—रूडरं—रूडुं एवो क्रम घटमान છે. ‘र’नो ‘ड’ थवामां बाध नथी.

रूपकम्—रूवयं—रूवयडं—रूवयडुं—रूअडुं—रूडुं—ए रीते पण ‘रूडुं’ ने साधी शकाय. परंतु ‘रूचिर’ ऊपरથી लाववामां विशेष औचित्य છે.

‘अंगमइ’ क्रियापद ‘स्वीकारवा’ना अर्थमां वपरायेलું છે. ‘अङ्गमय’ शब्दद्वारा बनता नामधातु ‘अङ्गमययति’ एटले ‘अंगमय करे છે—स्वीकारे છે’ एमां उक्त ‘अंगमइ—आंगमे’નું મૂળ હોય. “मरण ‘आंगमे’नी चर्चा आंगमे ते भरे मूठी” ए रीते पोताना भजनमां प्रीतम कवि ‘आंगमे’ क्रियापदनो उपयोग करे છે.

तेना मूळनी स्पष्ट कल्पना नथी आवती; परंतु ‘जेओ मरणने स्वीकारवा तैयार होय अथवा मरण ऊपर आक्रमण करी शके एटले मरवाना भय बिनाना होय तेओ अथवा जेओ मरणनी प्रतीक्षा करनारा होय—मरणनी वाट जोनारा होय, तेओ पोतानું काम साधी ले છે—’ एवो अर्थ ऊपरना वाक्यनो છે. ए जोतां उक्त ‘अंगमय’मां के ‘आक्रमति’—(आक्रमण करे છે) ना ‘आक्रम’मां उक्त ‘अंगमइ’નું મૂળ હોય वा ‘आगमयते’—(वाट जूए છે) ना ‘आगमय’मां.

૩૦૦ हिंदीभाषामां ‘स्वीकार’ अर्थ माटे ‘अंगवना’ क्रियापद છે. प्रस्तुत ‘अंगमइ’ અને हिंदी ‘अंगवना’ ए बन्ने बच्चे अधिक साम्य છે. कदाच उक्त ‘अंगमय’ ऊपरથી ए क्रियापदो आव्यां होय. ‘अंगमइ’ ना मૂळરूपे अहीं जे ‘आक्रम’ અને ‘आगमय’ नी सूचना करी છે ते विचारास्पद છે.

અહીંનો ‘પાછિલુ’ શબ્દ ‘પાછલા’ ઇટલે ‘છેલ્લા’ અર્થને સૂચવે છે. વૈ. પશ્ચા-પચ્છા-સ્વાર્થિક ‘હલ’—(૮-૨-૧૬૪ હે.૦) પચ્છિલુ + —ક-પચ્છિલુઓ-પચ્છિલુડ-પાછિલુડ-પાછલો.

છાસઠા-છાસઠમાં, ષટ્ષષ્ટિ—છાસષ્ટિ, અને તે ઉપરથી સાતમી વિભક્તિ છાસષ્ટિ-છાસઠા.

૧૩૧ અહીં ‘સાંભલ્લું’ અર્થમાં ‘સંભલ્લું’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે.

‘સાંભલ્લું’ના મૂળ વિશે થોડો વિવાદ છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘નિશામયતિ’ના ‘નિશામય’ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ

‘સાંભલ્લું’ લાવે છે ત્યારે બીજા કેટલાક ‘સંસ્મરતિ’ ઉપરથી તેને નીપજાવે છે. મારી દૃષ્ટિ આ બન્ને કલ્પના ગૌરવવાળી છે :

‘નિશામય’ ઉપરથી ‘સાંભલ્લું’ લાવવામાં ‘નિશામય’ ના ‘નિ’ નો લોપ કલ્પવો પડે, પછી તેમાં ‘લ્લ’ લાવવા માટે વળી બીજી કલ્પના કરવી પડે. અર્થની ઘટના તો બરાબર છે, પણ ઉક્ત બે વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરવી પડે.

‘સંસ્મરતિ’ ઉપરથી ‘સાંભલ્લું’ ને લાવતાં વાગવ્યાપારના ધોરણે વર્ણપ-રિવર્તનની ઘટના કદાચ બરોબર થાય, પરંતુ અર્થનું વિશેષ તાણ પડે એમ છે. ‘સંસ્મરતિ’—‘સંભારવું—યાદ કરવું’ એવા અર્થને સૂચવે છે. જે મનનો વ્યાપાર છે તેને બદલાવી ‘સંસ્મરતિ’ ને કાનના વ્યાપારરૂપ ‘સાંભલ્લું’ અર્થમાં તાળીને લાવવો પડે છે.

‘શ્રાવણ’ ઇટલે શ્રવણ પ્રત્યક્ષ-કર્ણગમ્ય. ન્યાયની ભાષામાં ‘શબ્દ: શ્રાવણ:’ એવો પ્રયોગ અનેકવાર થયેલો છે. મારી ધારણા છે કે આ ‘શ્રાવણ’ શબ્દને ‘મુણ્ડં કરોતિ મુણ્ડયતિ’ની પેઠે નામધાતુ બનાવી તે

ऊपरथी ‘श्रावणयति’ क्रियापद सुगमरीते निपजावाय. અહીં સંવાદક પ્રમાણ પળ ઉપલબ્ધ છે : શાલિભદ્રસૂરિ (રાજગણ્ડીય વજ્રસેન સૂરિશિષ્ય—સંવત્ ૧૨૪૧) ના ‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’માં “ભાવિં ભવીયળ સાંભળઁ” એ વાક્યમાં ‘સાંભળો’ અર્થમાં ‘સાંભળઁ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. પ્રસ્તુત ‘શ્રાવણય’ અને આ ‘સાંભળઁ’ નું ‘સાંભળ’ એ બન્ને અંગો તદ્દન મલ્લતાં છે. [રાસના મૂલ પાઠ માટે જુઓ—નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા—કાર્તિક ૧૯૯૮ નવીન સંસ્કરણ—પૃ. ૧૯૫, ‘વીરગાથાકાલકા જૈન—ભાષાસાહિત્ય’] એ ‘શ્રાવણયતિ’ ઉપરથી આપણું ‘સાંભળવું’ ક્રિયાપદ આવી શકે : ‘વ’ ના કારણે ‘સાં’ના અનુનાસિકપણાની ઘટના થાય, ‘વ’નો ‘ભ’ થાય, ‘વ’ અને ‘ભ’ બન્ને એકત્થાનીય છે એટલે એ ફેરફારમાં બાધ નહીં આવે. પછી ‘ળ’ અને ‘લ’ એ બન્ને પળ નાસિક્ય હોવાને લીધે ‘ળ’, ‘લ’ના રૂપમાં આવી જાય. ‘લોળી’ (નવનીત—માલળ), ‘નિશાલ’ (લેખશાલ) વગેરે શબ્દોમાં એ રીતે ‘ન’ નો ‘લ’ અને ‘લ’ નો ‘ન’ થયો છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે ‘સાંભળવું’ ને નિપજાવતાં વાગ્વ્યાપારના ધોરણે બાંધો જણાતો નથી, તેમ અર્થસંબંધી પળ કશી તાળ નથી પડતી.

૧૩૨ આ કૃતિમાં ‘ઘરથી—ઘરમાંથી’ એમ પાંચમીના અર્થ માટે ‘ઘરહુંતુ’ શબ્દ આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક ‘હુંતુ’ની ઉપપત્તિ આ રીતે થઈ શકે એમ છે :

<p>પંચમીસૂચક ‘હુંતુ’ની વ્યુત્પત્તિ</p>	<p>હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે ‘હુ’ અને ‘હું’ એ બન્ને પ્રત્યયો પંચમીને સૂચવે છે. ‘હુ’ એકવચન છે અને ‘હું’ બહુવચન છે. વષ્છહુ (વૃક્ષાત્) સિંગહું (શૃંગેભ્યઃ) વગેરે ઉદાહરણો સુપ્રતીત છે : (૮—૪—૩૩૬, ૩૩૭</p>
--	---

હે૦) જેમ ‘હું’ વગેરે પંચમીને સૂચવે છે તેમ ‘તસ્’ પ્રત્યય પળ પંચમીનો ઘોતક છે. આ સ્થળે ‘હું + તસ્’ એ બન્ને પંચમીસૂચકોને સાથે રાખીએ તો ‘હુંતો’ એવો એક અલંકાર શબ્દ નીપજે અથવા એકવચન ‘હુ’ અને ‘તસ્’ દ્વારા આવતો પ્રાકૃત ‘તો’ એ બન્નેને જોડીએ તો પળ ‘હુતો’ દ્વારા ‘હુંતો’ પદ આવે. આ રીતે નીપજતા ‘હુંતો’ ના ‘ઉ’નું દીર્ઘીકરણ તથા ‘ઓ’નું હસ્વીકરણ કરી તે ‘હુંતો’ દ્વારા પ્રસ્તુત ‘હૂંતુ’ને સાધવામાં લેશ પળ દૂષણ નથી. અર્થઘટના બરાબર રહે છે અને અક્ષર-રચના પળ યોગ્ય થતી નથી. સરલામણી માટે જણાવવું જરૂરી છે કે પ્રાકૃતમાં પંચમી બહુવચન માટે એક ‘સુંતો’ પ્રત્યય છે એમ વરુચિ અને હેમચંદ્ર બન્ને કહે છે. “મ્યસો હિંતો સુંતો” (પ્રા૦ પ્ર૦ પરિ૦ ૫ સૂ૦ ૭ તથા ૮-૩-૯ હેમ૦) પ્રસ્તુત ‘સુંતો’ અને ઉક્ત રીતે સાધેલો ‘હુંતો’ એ બન્ને વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. ‘સ’ અને ‘હ’નો જે મેદ છે તે નગણ્ય છે. અહીં એક વાત યાદ રાખવાની છે અને તે એ કે સં૦ ‘મૂ’ અને પ્રા૦ ‘હૂ’ ધાતુનું વર્તમાન કૃદંત ‘હૂંત’ કે ‘હોંત’ બને છે અને તે દ્વારા હૂંતો, હૂંતઓ, હોંતો કે હોંતઓ વગેરે પદો આવેલાં છે. પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક ‘હુંતો’ અને આ વર્તમાન કૃદંતરૂપ ‘હૂંતો’ એ બે વચ્ચે કેવળ અક્ષરસામ્ય છે, અર્થનું સામ્ય લેશ પળ નથી, એથી જો આ વર્તમાનકૃદંત ‘હૂંતો’ સાથે પંચમીઘોતક ‘હુંતો’નો સંબંધ કલ્પે છે તેઓ કેવળ અક્ષરસામ્યને અવલંબેલા છે. હેમચંદ્રે આપેલા ‘જહાં હોંતઃ આગદો’ ‘તહાં હોંતઃ આગદો’ ‘કહાં હોંતઃ આગદો’ (૮-૪-૩૫૫) વગેરે પ્રયોગોમાં પળ ‘જહાં’ ‘તહાં’ અને ‘કહાં’નો અંતિમ ‘હાં’ જ પંચમીનો સૂચક છે અને ‘હોંતઃ’ વર્તમાન કૃદંત છે એ ધ્યાનમાં રહે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય સર્ગ ૮, શ્લોક ૨૬ માં હેમચંદ્રે “જો જહાં હોંતઃ સો તહાં

હોતુ ” એવું વાક્ય આપીને પંચમીસૂચક ‘હાં’ ને જ સમજાવેલો છે અને ‘હોતુ’ પદ તો વર્તમાન કૃદંતરૂપે મૂકેલું છે. તે વાક્યની ટીકા કરતાં આચાર્ય પૂર્ણકલશ લખે છે કે “ હોતુ ભવન્ જાયમાન: ” અર્થાત્ ટીકા-કાર પણ એ ‘હોતુ’ પદને વર્તમાન કૃદંત જ સમજે છે. એ જ પ્રમાણે “ જહાં હોતુ આગદો ” વગેરે વાક્યોની સમજ આપનાર દોષકવૃત્તિકાર પણ ‘હોતુ’નો ‘ભવન્’ અર્થ આપે છે અર્થાત્ ‘હોતુ’ કે ‘હોતુ’ એ બન્ને વર્તમાનકૃદંત જ છે, તેનો પંચમીના અર્થ સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી, અને તેમને હેમચંદ્રે પંચમીના અર્થ માટે વાપરેલા પણ નથી એ ધ્યાનમાં રહે.

૧૩૩ પ્રસ્તુત કૃતિમાં આ પદ્ય છે:

“ પ્રભવ ભણઈ હો જંબુસામિ એક સાઠિ જ કીજઈ ।

બિહું વિજાવડઈ એક વિજ યંભળીય જ દીજઈ ” ॥ ૨૧ ॥ અર્થાત્

“ પ્રભવ ભણે (કહે) : હે જંબુસ્વામી ! એક સાટું જ કીજીએ ।

બે વિદ્યાવડે એક વિદ્યા સ્તમ્ભનીકા જ દીજીએ ” ॥

ઉક્ત કાઢીનો ઉક્ત અર્થ જોતાં એમાં વપરાયેલાં ‘સાઠિ’ અને ‘વિજા-
 વડઈ’ એ બે પદ વિશેષ ધ્યાન રાખે તેવાં છે. આજ-
 ‘સાટે’ અને ‘વડે’ કાલ વેપારીઓની ભાષામાં ‘સાટું’ શબ્દ વિશેષ
 ની ધ્યુત્પત્તિ પ્રચલિત છે. કોઈ પણ સોદો નક્કી કરવો હોય ત્યારે
 વેપારીઓ ‘સાટું’ શબ્દ વાપરે છે અથવા કોઈ ચીજની અદલાબદલી કરવી
 હોય ત્યારે પણ ‘સાટું’ શબ્દનો વ્યવહાર જાણીતો છે. ‘સાટાપાટા કરવા’
 એ પ્રયોગમાં ‘સાટા’ શબ્દનો જે અર્થ છે તે ‘સાટું’નો પર્યાય જ છે.

વિક્રમના બારમા સૈકામાં હયાતી ધરાવનાર આચાર્ય શ્રીલક્ષ્મણગણિય
બનાવેલા ‘સુપાસંનાહચરિત્ર’માં પૃ. ૨૩૩ ઉપર ‘સટ્ટ’ શબ્દ ‘બદલા’ના
અર્થમાં વપરાયેલો છે, અને પૃ. ૨૭૫ ઉપર ‘સટ્ટી’ શબ્દ ‘સોદા’ના

૩૦૧ આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રધાન પ્રયોગ છે. તેમાં એવા અનેક શબ્દો ઉપલબ્ધ છે, જે હાલની ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે.

भोलियां-भोळी. पृ० ५१४, गा० ८४.

बलहीउ-बळदीयो. पृ० २७५, गा० ७.

લહેડં-લાદીને (આમાં મૂળ ' લહ ' ધાતુ છે) પૃ. ૨૭૫, ગા. ૭.

મહલેસિ-તું મેહું કરે છે (‘મહલ’ નામ ધાતુ છે.) પૃ. ૨૩૨, ગા. ૫૦.

ધુતારસિ-ધૂતે છે. (‘ધુત’ ધાતુ છે) પૃ. ૧૧૪, ગા. ૧૫૨.

गङ्गा-गाढर-पृ० ११४, गा० १५७.

उज्जमेमि-ऊजमुं छुं-उयम कतं छुं. पृ० ११६, गा० १८१.

खेडंति-खेडे छे. पृ० २३७, गा० ५०.

पट्टया-पादु. पृ० २३७, गा० ४४.

टलियं-टळ्युं. पृ० २३७, गा० ४८.

चीरी-चीर-(कपडानो चीरो के फळनी चीर) पृ० ५८४, गा० ३१.

डंगा-डंग { पृ० २३८, गा० ५९.
पृ० ३८८, गा० ६४.

पृ० ३८८, गा० ६४.

टोपिआ-टोपी. पृ० २६३, गा० १३५.

बहियवट-वहीवट- { बहिय-वही-चोपडो } -चोपडानुं नामुं पृ० ५१४,
 वट-वृत्त } गा. ७६.

1 बह-मृत

छंदिओ-छांव्यो. पृ० ३५५, गा० १७.

पोह-पोटकुं—पोटलुं. पृ० ३५५, गा० २७.

विहरावसु-बहोराव-आप. पृ० ६३१, गा० ३०.

करव-पाणीनो करवो. पृ० ६३१, गा० ३२.

लता-लात. पृ० २३८, गा० ६०.

गङ्गाय-गाङ्ग-पृ० २३८, गा० ५८ वगेरे.

અર્થમાં વપરાયેલો છે. ય્યાં તે શબ્દ વપરાયો છે તે પદ્યો આ પ્રમાણે છે :—

“દાયઞ્વમત્પિ અન્નં પિ કિં પિ સો મળઈ તુમ્હ જં એત્થ ।

તસ્સ ય સટ્ટે ય્વગં ગિન્હહ એયં તિ સો મળિત્તં ॥” (ગા૦ ૫૮)
અર્થાત્ “તે કહે છે કે તમોને જે બીજું કાંઈ દેવાનું છે તેને સાટે—તેના સાટામાં—બદલામાં—મારું આ યજ્ઞ લ્યો.”

‘સટ્ટી’નો નિર્દેશ :

“આગચ્છામિ સદેસં વિક્કિણિત્તં કિં પિ કિં પિ કિણિત્તં ।

ઘડિય ચ્ચિય મહ સટ્ટી ઇહ વણિણ્ઠિં સમં જેણ ” ॥ (ગા૦ ૧૪)

અર્થાત્—“કાંઈ કાંઈ વેચીને અને ખરીદીને સ્વદેશ તરફ આવું હું, કારણ કે અહીં વાણિયાઓ સાથે મારું સાટું થયેલું જ છે.”

આ રીતે પ્રથમ પદ્યમાંનો ‘સટ્ટ’ શબ્દ ‘સાટે’ ના ભાવને જણાવે છે અને બીજા પદ્યનો ‘સટ્ટી’ શબ્દ ‘સાટું—સોદો’ અર્થને સૂચવે છે.

અહીં વપરાયેલા ‘સટ્ટ’ અને ‘સટ્ટી’ એ બન્ને શબ્દો દેશ્ય જણાય છે, અને તે એક જ શબ્દનાં રૂપાંતર જેવાં ભાસે છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલો ‘સાટિ’ શબ્દ અને ઉક્ત ‘સટ્ટી’ શબ્દ સમાન છે.

ભાષામાં ‘તેલને સાટે ઘડું દે’ એવા વાક્યમાં જે અર્થમાં ‘સાટે’ શબ્દ વપરાયો છે તે અર્થમાં અથવા ‘સાટા’ના અર્થમાં આ ‘સાટિ’ શબ્દ અહીં વપરાયો છે, ‘તૈલસ્યાર્થે ગોધૂમં દેહિ’ વાક્યના ‘તૈલસ્યાર્થે’ પદનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘તેલસ્સટ્ટે’ થાય, તેનું ઝગાતી ગુજરાતીમાં ‘તેલસ્સટ્ટિ’ થાય. ‘તેલસ્સટ્ટિ’ પદમાં ‘તેલ’ પ્રકૃતિ છે. અને ‘સ્સટ્ટિ’માંનો ‘સ્સ’ ષષ્ટીનો છે, તથા ‘અટ્ટિ’ પદ પ્રયોજનવાચક ‘અર્થ’ ઉપરથી આવેલું સત્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ છે. ‘પ્રયોજન’ અર્થવાળા ‘અર્થ’નું ‘અટ્ટ’ ઉચ્ચારણ થાય છે અને ‘ધન’ અર્થવાળા ‘અર્થ’નું ‘અત્થ’ ઉચ્ચારણ થાય છે એ ધ્યાનમાં રહે. “અટ્ટો

પ્રયોજનમ્, અત્યો ધનમ્” (૮-૨-૩૩-હેમચંદ્ર) અહીં ‘સ્યાર્યે’ ઉપરથી સાવેલા ‘સ્સદ્ધિ’પદ સાથે પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલા ‘સાઠિ’ની તુલના કરી શકાય એમ છે. અને સંભવ છે કે વ્યક્ત જતાં તે, ‘બદ-લા’ના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો હોય.

કેટલાંક વાક્યોમાં જે ‘સાટે’ શબ્દ ચતુર્થીના અર્થને બતાવે છે તે ‘સાટે’નું મૂળ ઉક્ત ‘સ્સદ્ધિ’માં ભાસે છે.

૧૩૪ ‘બિહું વિજાવડઈ’ એટલે ‘બે વિદ્યાને બદલે—બે વિદ્યાઓને લઈને—એક યંભળી વિદ્યા આપ.’

‘બિહું’ ‘વિજા’ ‘વડઈ’ એમ ત્રણ જુદાં જુદાં પદ છે. ‘બિહું’ શબ્દ પાંચમીનું બહુવચન છે, ‘વિજા’ શબ્દને પણ પાંચમીનું બહુવચન લાગેલું છે; પરંતુ તે અહીં લુપ્ત છે. ‘બિહું’ માં જે વિભક્તિવચન છે તે જ વિભક્તિ-વચન વિશેષણવિશેષ્ય ભાવને લીધે ‘વિજા’માં પણ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. “તિલેમ્યઃ પ્રતિ માષાન્ અસ્મૈ પ્રયચ્છતિ” એટલે ‘તિલાન્ ગૃહીત્વા માષાન્ દદાતિ’ इत्यर्थः” અર્થાત્ ‘તલને લઈને તેને બદલે અડદ આપે છે.’ જે વસ્તુ બદલામાં લેવાની હોય છે તે પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે અને ‘બદલો’ અર્થ બતાવવા બદલામાં લેવાની વસ્તુની સાથે એટલે તે વસ્તુવાચક પદ સાથે ‘પ્રતિ’ અર્થપૂરક તરીકે લાગે છે. “યતઃ પ્રતિનિધિ—પ્રતિદાને પ્રતિના”-(૨-૨-૭૨ હેમચંદ્ર તથા ૨-૩-૧૧ પાણિનિ). જેમ ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં બદલામાં લેવાના ‘તલ’ પાંચમી વિભક્તિમાં છે અને તેને ‘પ્રતિ’ લાગેલો છે તેમ અહીં બદલામાં લેવાની ‘બે વિદ્યા’ ને પાંચમી વિભક્તિ લાગેલી છે અને સાથે એ જ ન્યાયે ‘પ્રતિ’ નો ઉપયોગ થયેલો છે: પ્રતિ—પડિ—વડિ—એ રીતે અહીં ‘વિજા’ સાથે ‘પ્રતિ’ નું પ્રતિરૂપ ‘વડિ’ શબ્દ વપરાયો છે. આદિભૂત ‘પ’ નું પણ ‘વ’ માં

રિવર્તન થાય છે (૮-૧-૨૩૩ હેમ૦-પ્રભૂતમ્-વદ્ધત્). ‘બિહું’ માં શ્રગોળો ‘હું’ પાંચમીના બહુવચનનો સૂચક છે. અહીં વપરાયેલો ‘વડઈ’ નો ઉક્ત ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ નું રૂપાંતર છે. અથવા ‘વડિ’ ને ત્રીજીના એકવચનનો ‘ઈ’ દ્વારા થયેલો ‘ઈ’ લાગીને તે ‘વડિઈ’-‘વડઈ’ નીપજેલું છે. શાષામાં અવ્યયોને પળ વિભક્તિ લાગે છે. ઉપરથી, નીચેથી, ઉપરનું, નીચેનું જોઈ, તેમ અહીં અવ્યયરૂપ ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ ને વિભક્તિ લાગી તેનું ‘વડિઈ’ થયું છે અને તે ઉપરથી ‘વડઈ’ આવ્યું છે.

ચાલુ ભાષામાં તૃતીયાના અર્થ માટે જે ‘વડે’ પૂરક કે નામયોગી તદ વપરાય છે તેનું મૂળ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે એ સંશય વિનાની વાત છે. પંચમી અને તૃતીયાના અર્થમાં શ્વાસ અંતર નથી. એટલે પંચમીવાળા પદ સાથે વપરાતો ‘પ્રતિ’ તૃતીયાના અર્થનો પળ દ્યોતક થઈ શકે છે. તલવડે ઘડું લડું હું’ ‘તેલવડે ધી લડું હું’ જગૈ પ્રયોગોમાં સ્થિર ચલવહારવાળો ‘વડે’ શબ્દ ‘હાથવડે શાડું હું’, ‘આંખવડે જોડું હું’ ત્યાદિ પ્રયોગોમાં ‘વડલ’ ને વડલે માત્ર ‘હેતુ’નો ભાવ બતાવે છે અને એ રીતે તે તૃતીયાના અર્થનો દ્યોતક છે. ‘પેટવડિઈ’ ‘પૈસાવડિઈ’ જગૈ પ્રયોગોમાં મળતું ‘વડિઈ’ પદ પ્રસ્તુત ‘વિજ્ઞાવડઈ’ના ‘વડઈ’ મદના અર્થ સાથે બરાબર મળતું આવે છે. અને તેનું મૂળ પળ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે. એ જ રીતે ‘હાથવતિ લડું હું’ ‘કાનવતિ સાંભળું હું’ જગૈ વાક્યોમાં વપરાયેલો અને હેતુના ભાવનો સૂચક ‘વતિ’ શબ્દ પળ ‘પ્રતિ’માંથી આવેલો છે : પ્રતિ-પતિ-વતિ.

અહીં જણાવેલી બારમા સૈકાની કૃતિઓમાં ત્રીજી જગૈ વિભક્તિના કેવળ પ્રત્યયો વપરાયેલા હતા ત્યારે આ તેરમા સૈકાની કૃતિમાં વિભક્તિ ઉપરાંત વિભક્તિના અર્થનો દ્યોતક ઉપસર્ગ પળ નામની સાથે લાગેલો છે

૧ ફેરફાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે અને આજની ભાષામાં પણ ૧ ફેરફાર ચાલુ છે.

બારમા અને તેરમા સૈકામાં હયાતી ધરાવતા શ્રીજિનદત્તસૂરિ ૧ રચેલા ઉપદેશરસાયનમાં ગા. ૨૯ માં—પ્રસ્તુત ‘વિજાવડં’ જેવો ‘લહણા-વડં’ (લહણાવડં—પાઠાંતર) પ્રયોગ આવે છે. ચાલુ ભાષામાં ‘લેણા પેટે’ ‘હિસાબ પેટે’ ‘રક્મ પેટે’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘પેટે’ પદનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ અહીં ‘લહણાવડં’ના ‘વડં’ શબ્દનો છે.

ત્યાંનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : “જો મંદિરનો કોઈ દેવાદાર, મરતાં મરતાં ઘર અને હાટ વગેરે દે તો તે, ‘લેણા પેટે’ લેવામાં આવે છે.”

મૂલ પદ્ય આ પ્રમાણે છે :

“જઈ કિર કુ વિ મરંતુ ઘર—હટ્ટ દેઈ ત લિજ્જહિ લહણાવડં.”

આ પદ્યના વિવરણમાં જણાવેલું છે કે—“યદિ કિલ કશ્ચિદ્ દેવદ્ર-વ્યાધમર્ણઃ ઋણમોક્ષાય, મ્રિયમાણઃ સન્ વસ્ત્વન્તરાભાવેન ગૃહં હટ્ટં વા જિનાય દદાતિ તદા ગૃહ્યતે લભ્યદ્રવ્યાનુસારેણ”—

વિવરણકારે ‘લહણાવડં’ શબ્દનો અર્થ ‘લભ્યદ્રવ્યાનુસારેણ’ કર્યો છે, તે પૂર્વોક્ત ‘લેણા પેટે’ની સાથે તદ્દન મળતો છે.

અહીંનો ‘વડં’ શબ્દ અને પૂર્વોક્ત ‘વડં’ ૧ બન્ને પદો સમાનમૂલક માસે છે. ‘લેણા પેટે’ કહો કે ‘લેણા બદલે’ કહો ૧ બન્નેનો એક જ ભાવ છે. ‘પ્રતિ’નું ‘પટિ’ રૂપાંતર પણ થાય છે. અને ૧ ‘પટિ’ ઉપરથી ઉક્ત ‘વડં’ને લાવવું સુગમ લાગે છે.

પ્રસંગવશાત્ ‘પ્રતિ’ના અન્ય અર્થ અને રૂપાંતર વિશે પણ ચર્ચા કરવી અસ્થાને નથી. જેમ ‘પ્રતિદાન’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’ ‘બદલા’ના અર્થને બતાવે છે, તેમ ‘પ્રતિનિધિ’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’

‘મુખ્યની સમાન’ એવા ભાવને સૂચવે છે. “પ્રથુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ” એટલે પ્રથુમ્ન વાસુદેવનો પ્રતિનિધિ છે—વાસુદેવની જગ્યાએ છે—વાસુદેવને સ્થાને છે—વાસુદેવની પેઠે છે અર્થાત્ અહીંનો પ્રતિ સમાનતાના ભાવનો ચોતક છે. એ રીતે મુખ્ય—સાદૃશ્યના ભાવમાં ‘પેઠે’ શબ્દ આવે છે. ‘આ રાજા કર્ણની પેઠે દાન દે છે’ ‘આ શૂર, વીર અર્જુનની પેઠે લડે છે’ ‘યુધિષ્ઠિરની પેઠે આ રાજા ધાર્મિક છે.’ વગેરે પ્રયોગોમાં જે ‘પેઠે’ શબ્દ આવેલો છે તે, મુખ્ય પુરુષ કર્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરનું સાદૃશ્ય રાજામાં છે, એ હકીકતને દર્શાવે છે. એટલે ‘પ્રથુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ’ વાક્યમાં જે ભાવ ‘પ્રતિ’નો છે તે જ ભાવ ઉક્ત વાક્યોમાં વપરાયેલા ‘પેઠે’ નો છે. એ જોતાં ‘પ્રતિ અને પેઠે’ માં અર્થનું સામ્ય છે એમાં સંશય નથી. અક્ષર ઘટના જોતાં એ બેની વર્ણાનુપૂર્વી પળ સમાન જ છે. પળ ‘પ્રતિ’ ઉપરથી ‘પેઠે’ આવે શી રીતે ?

આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ રીતે છે : આવેસ્તિક ભાષામાં અનેક સ્થળે ‘પ્રતિ’ને સ્થાને ‘પઙ્ગિતિ’ પદ વપરાયેલું છે અને ‘પરિ’ ને સ્થાને ‘પઙ્ગિરિ’ પદ વપરાયેલું છે. પૈઙ્ગિતિસ્તામ્—(પ્રતિષ્ઠામ્ પૃ૦ ૩૫ ધોરદેહ અ૦) પઙ્ગિતિસ્તાતે ૮, ૧૦, ૧૩—(પ્રતિષ્ઠાતૈ પૃ૦ ૩૬ ધો૦ અ૦) પૈઙ્ગિરિ—(પ્રતિ-સામે) (પૃ૦ ૪૬ ધો૦ અ૦) પઙ્ગિરિ—(પરિ પૃ૦ ૬ ધો૦ અ૦) પૈઙ્ગિરિ—(પરિ પૃ૦ ૨૪ ધો૦ અ૦) પ્રાકૃત ભાષામાં ‘પર્યત’ શબ્દને બદલે ‘પેરંત’ શબ્દ પ્રવર્તે છે. (૮-૧-૫૮-હે૦) ‘પેરંત’ માં ‘પરિ + અન્ત’ એવાં બે પદો છે. પાલિમાં કેટલાક પ્રયોગોમાં ‘પરિ’ ને બદલે ‘પયિર’ એવું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે : પર્યસ્ત—પયિરસ્ત, પર્યુપાસ્તે—પયિરુપાસતિ, પર્યુદાહાર્ષુઃ—પયિરુદાહાર્ષુઃ. વાગ્ન્યા-

પારનો નિયમ જોતાં ‘પરિ’ ઊપરથી ‘પયિર’—પહર—થતાં ‘પેર’થવું શક્ય છે. ‘પર્યન્ત’ ઊપરથી ‘પેરંત’ ધ્વનિ પળ એ રીતે આવેલો છે. આ રીતે ‘પ્રતિ’ નું ‘પહિતિ’ અને ‘પ્રતિ’ ના જ ‘પરિ’ નું ‘પહરિ’ પરિવર્તન ઘણું જૂનું છે. ઉક્ત ‘પેઠે’ પદમાં પળ જે ‘પ્રતિ’ છે તે, ‘પહિતિ’ કે ‘પહિટિ’ થયા પછી તેના અવ્યવહિત સ્વરો એક બીજામાં મઠી જતાં ‘પેઠે’ પદરૂપે ઊપજ્યો છે.

‘પ્રકાર’ દર્શક ‘પેર’ની ઉપપત્તિ તો પ્રકારેણ—પયારેણ—પયરેણ—‘પયરે—પહરે—પેરે’ એ રીતે સમજાવાની છે; પરંતુ સમાનતાવાચક ‘પેરે’ શબ્દના મૂલ માટે સમાનતાદર્શક પ્રતિ—પહિ—પહિહિ—પહરિ—પેરે—આ રીતે તે ‘પેરે’નો ઉત્પત્તિક્રમ યોજાય તો વિશેષ સંગત લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘પ્રતિ’નું ‘પરિ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. પરિદ્ય (પ્રતિષ્ઠા), પરિદ્વિં (પ્રતિષ્ઠિતમ્) —(૮—૧—૩૮ હે૦)

‘તમારા પ્રત્યે’ ‘રાજા પ્રત્યે’ એવા અર્થમાં ભાષામાં ‘પે’ શબ્દ વપરાય છે. તે સીધું જ ‘પ્રતિ’ નું રૂપાંતર છે. પ્રતિ—પહ—પે. આ ‘પે’ દ્વિતીયાના વા ષષ્ઠીના અર્થનો દ્યોતક છે. આ રીતે ‘પેઠે’ ‘પેટે’ ‘પે’ એ બધાં ‘પ્રતિ’નાં પરિવર્તનો છે.

‘પ્રતિ’ અને ‘પરિ’ ના અર્થો પળ અનેક બતાવેલા છે :

પ્રતિ—

“ પ્રતિ—ઇત્યંભૂત—ભાગયો : ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિદાને પ્રતિનિધૌ વીપ્સા—લક્ષણયોરપિ ” ।—(અનેકાર્થસંગ્રહ—હે૦)

પ્રતિ—પ્રત્યે, ભાગ, પ્રતિદાન, પ્રતિનિધિ, વીપ્સા અને લક્ષણ.

परि—

“परि व्याधौ उपरमे वर्जने लक्षणादिषु ।

आलिङ्गने च शोके च पूजायां दोषकीर्तने ॥ ४४ ॥

भूषणे सर्वतोभावे व्याप्तौ निवसनेऽपि च” ॥—(अनेकार्थसंग्रह—हे०)

परि—व्याधि, उपरम, वर्जन, प्रत्ये, लक्षण, इत्यंभाव, आलिङ्गन, शोक, पूजा, दोषकीर्तन, भूषण, सर्वतोभाव—चारे बाजु. व्याप्ति अने निवसन—रहेवुं.

१३५ अहीं ‘रेवंतगिरि’ रासमां ‘थवा’ ना अर्थमां ‘ठिउ’—‘थयो’ पदनो प्रयोग करेलो छे. ‘हूउ’ शब्दनो प्रयोग ‘थवा’ ना अर्थमां थतो आव्यो छे. अने अहीं ‘ठिउ’ नो प्रयोग पण ए ज अर्थने सूचवे छे.

सोरठदेसु—सोरठदेश. ‘सोरठ’ माटे ‘सुरठ’ शब्द पण वपरायेलो छे.

सुषम एटले सारो वखत. सुषम—सुसम अने ‘सुसम’ ऊपरथी ‘सूमू’ अथवा सुखमय—सुखमयु—सुहमउ—सुहमु—सूमू. प्रस्तुत कृतिमां ‘लेपमय’ ने बदले ‘लेवमु’ शब्द वपरायेलो छे. ‘लेपमय’ना ‘मय’नो ‘मु’ थतां ‘लेवमु’ शब्द बने छे तेम ‘सुखमय’ना ‘मय’नो ‘मु’ थतां ‘सुहमु’ शब्द आवे अने ते ऊपरथी ‘सूमू’ नीपजे.

दूसममाझि, पव्वयमाहि, तित्यंमाहि—ए बधा प्रयोगो सातमी विभक्तिना छे. आगली कृतिओमां अने प्रस्तुत कृतिमां पण सातमी विभक्तिने सूचववा माटे ए, इ, हिं वा हि वपरायेलो छे, त्यारे आ प्रयोगोमां सप्तमी विभक्ति माटे ‘माझि’ के ‘माहि’ पूरकनो उपयोग थयो छे, ए फेरफार ध्यानमां राखवा जेवो छे. मूळ ‘मच्चे’ ऊपरथी ‘मञ्जे’ अने ते ऊपरथी

‘માશિ’ તથા ‘મચ્ચે’ ऊपरથી ‘માધિ’ અને તે ऊपरથી ‘માહિ’ (પૃ૦ ૨૫૭).

‘સદાવિય’ ‘ભરાવિય’ ‘આરોહી’ એ બધાં સંબંધક ભૂતકૃદંતો છે અને એની ઘટના વિષે આગલ (પૃ૦ ૨૮૮, ૧૧૧) કહેવાઈ ગયું છે.

અહીંનો ‘પચ્છલુ’ શબ્દ ‘પાછલ’ અર્થનો સૂચક છે. જંબૂસ્વામિરાસમાં વપરાયેલો ‘પાછલિ’ અને આ ‘પચ્છલુ’ એ બન્નેનું મૂળ એક જ છે.

રાસુ, દેસદેસંતરુ, ધરિય, કપિય, કારિય, વાયડ, ઝડાં, મંડપુ, ઉદ્ધરિય, ગલડ, ફલહલડ, પુત્તલિય, કરાવિય, કસમીર, ગલિયુ, આવિય, વલંતય, કરંતહ, દીટુ, આવિય, જોણિય, ઠામિઠામિ, પામેડ, સોહણ, આવડ, જડજડકાર, દેહલિહિ (સતમી વિભક્તિ) વગેરે. એ બધા શબ્દો સર્વથા સ્પષ્ટ છે. અને તેના અર્થો પણ તેવા જ છે.

‘ઠામિઠામિ’ સતમી વિભક્તિનું રૂપ છે. ‘ઠામ’નું મૂળ ‘સ્થા’ ધાતુમાં છે.

‘ઘરિ’ ‘આરામિ’ ‘જસિ’ વગેરે તૃતીયા વિભક્તિવાળાં રૂપો છે. ‘વિલેવ-તણીય’ એટલે વિલેપન સંબંધી (ઈચ્છા) વિલેપ—‘વિલેવ’ને ‘તણ’ લાગ્યા પછી ‘રામતણી કહા’ની પેઠે ‘વિલેવતણીય’ એ ‘વિલેવતણ’નું સ્ત્રીલિંગી રૂપ છે અથવા ‘મદીય’ની પેઠે સંબંધસૂચક ‘ઈય’, ‘તણ’ને ફરી વાર લાગેલો છે.

‘પહિલાઈ’ એટલે ‘પહેલે’ અને ‘બીજાઈ’ એટલે ‘બીજે’—એ બન્નેમાં લાગેલો અન્ત્ય ‘ઈ’ સતમી સૂચક છે.

અહીં ‘તું’ સર્વનામ ‘તું’ના અર્થે વપરાયેલું છે. આગલી કૃતિઓમાં આ રીતે સ્પષ્ટપણે ‘તું’નો પ્રયોગ ન હતો.

‘રેવંતગિરિ’ રૂપ ષષ્ઠી વિભક્તિવાલું છે. એ, સંસ્કૃત ‘ગિરિ:’ નું પ્રતિરૂપ છે. અથવા ‘ગિરિ’ નું ‘ગિર’ બનાવી તે ઉપરથી ‘પહેલા’ની વ્યુત્પત્તિ ‘ગિરિ’ એ સપ્તમી વિભક્તિવાલું પળ થાય. એનો ‘ગિરિનિમિત્તે’ એટલે ‘ગિરિસંબંધી’ એવો ષષ્ઠી

જેવો જ અર્થ થાય.

૧૩૬ ‘પ્રથમ’ અને ‘પહિલું’ એ બન્ને સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. ‘પ્રત્યાતિ’ અર્થવાળા ‘પ્રથ’ ધાતુને ‘અમ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પ્રથમ’ શબ્દ બને છે. (ઉનાદિ૦ ૩૪૭) ‘પ્રથમ’ નું પ્રાકૃત પદમ, પુદમ, પદુમ કે પુદુમ થાય છે. (૮-૧-૫૫). સ્વાર્થિક ‘હ્રલુ’ લાગતાં ‘પદમિહ્રલુ’ પળ થાય છે. ‘પહિલું’ શબ્દના મૂલમાં પળ ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુ છે. પ્રાકૃતમાં નાથ—નાહ, કયા—કહા વગેરેની પેઠે ‘થ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે. છતાં હેમચંદ્રે ‘પ્રથમ’ માટે ‘થ’ ના ‘ઢ’ નું વિધાન કર્યું છે. આ વિધાન પ્રમાણે સાહિત્યિક પ્રાકૃતમાં મળે ‘પદમ’ રૂપ થાય પરંતુ લૌકિકમાં ‘પૃથિવી’ ના ‘પુઢવી’ અને ‘પુહવી’ એવાં બે રૂપોની પેઠે ‘પ્રથમ’ નાં ‘પહમ’ અને ‘પદમ’ એવાં બે રૂપો સ્વીકારિએ તો ‘પહમ’ નું ‘પહમિહ્રલુ’ થઈ તે દ્વારા પ્રસ્તુત ‘પહિલા’ કે ચાલુ ‘પહેલો’ પદ સાધી શકાય. અથવા ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ‘પ્રથિત’ તે દ્વારા ‘પહિઅ’ અને તેને ‘હ્રલુ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પહિહ્રલુ’ પદ આવે. ચાલુ ‘કરેલું’ ‘ગયેલું’ વગેરેની જેવું જ ‘પહિહ્રલુ’ પદ છે. એ ઉપરથી ‘પહિલા’ ‘પહિલો’ વગેરે પદો નીપજી શકે. ઉક્ત બન્ને પદ્ધતિમાં મૂલ ‘પ્રથ’ ધાતુ છે એ ધ્યાનમાં રહે. પ્રથમે પ્રસિદ્ધિ યાતિ અસૌ પ્રથમ :—જે પ્રસિદ્ધિ પામે તે પ્રથમ. આવી જ વ્યુત્પત્તિ ઉક્ત ‘પહિલુ’ ની છે. હેમચંદ્રે તો શીઘ્રવાચી ‘વહિહ્રલુ’ ને દેસ્ય કહ્યો છે અને અવ્યુત્પન્ન ગણી નિપાતરૂપે જણાવ્યો છે. (૮-૪-૪૨૨ હે૦). પ્રસ્તુત ‘પહિહ્રલુ’—પહિહ્રલુ ઉપરથી ‘વહિહ્રલુ’ ને

कडव—कदम्ब. अस्तु. प्रस्तुत 'कडवुं' शब्दनुं मूळ उक्त 'कटप्र' मां छे, ए ज अहीं जणाववानुं छे.

'रळी' शब्द 'मनोरथ—मननी होंश—मननी रुचि'—अर्थने बतावे छे. 'रुचि' ने स्वार्थिक 'ल' लागतां 'रळी' नी व्युत्पत्ति ते ऊपरथी बनता खीलिगी 'रुइली' ऊपरथी 'रळी' शब्दने लाववानी कल्पना करी शकाय. कल्पना असंगत होय तो 'रळी' शब्दने देख्य मानवो रह्यो. आ रीते तेरमा सैकानी उक्त त्रणे कृतिओना नामो वगैरेनो परिचय थयो.

बारमा अने तेरमा सैकानुं पद्य

(१)

अभयदेवसूरि-चारमो सैको

थंभणयपास-स्तोत्र

(पंचप्रतिक्रमण पं० सुखलालजीसंपादित १९२१)

जय तिहुअणवरकप्पक्ख ! जय जिण ! धनंतरि !
जय तिहुअणकह्छाणकोस ! दुरिअक्करिकेसरि !
तिहुअणजणअविलंघिआण ! भुवणत्तयसामिअ ! ।
कुणसु सुहाइ ! जिणेस ! पास ! थंभणपुरट्ठिअ ॥ १ ॥

तइ समरंत लहंति झत्ति वरपुत्त-कलत्तइ
धण्ण-सुवण्ण-हिरण्णपुण्ण जण भुंजइ रज्जइ ।
पिक्खइ मुक्ख असंखसुक्ख तुह पास ! पसाइण
इअ तिहुअणवरकप्पक्ख सुक्खइ कुण मह जिण ! ॥ २ ॥

जरजजर परिजुण्णकण्ण नहुइ सुकुट्ठिण
चक्खुक्खीण खएण खुण्ण नर सल्लिय सूल्लिण ।
तुह जिण ! सरणरसायणेण लहु ङ्गति पुण-णव
जय धनंतरि ! पास ! मह वि तुह रोगहरो भव ॥ ३ ॥

विज्जा-जोइस-मंत-तंतसिद्धिउ अपयत्तिण
भुवणब्भुउ अट्ठविह सिद्धि सिज्झहि तुह नामिण ।
तुह नामिण अपवित्तओ वि जण होइ पवित्तउ
तं तिहुअणकह्छाणकोस तुह पास ! निरुत्तउ ॥ ४ ॥

खुदपउत्तइ मंत-तंत-जंताइ विसुत्तइ
 चरथिरगरल-गड्डु-माखमारिउवमा विगंजइ ।
 दुत्थियसत्थ अणत्थतत्थ नित्यारइ दय करि
 दुरियइ हरउ स पासदेउ दुरियक्करिकेसरि ॥ ५ ॥
 तुह आणा थंमेइ भीमदप्पुद्धुर सुरवर
 रक्खस-जक्ख-फण्णिदविंद चोरा-ऽनल-जलहर ।
 जल-थरचारि रउइखुइ पसु-जोइणि-जोइय
 इय तिहुअणअविलंघिआण जय पास ! सुसामिय ! ॥ ६ ॥
 पत्थियअत्थ अणत्थतत्थ भत्तिभरनिभर
 रोमंचंचिय चारुकाय किन्नर-नर-सुरवर ।
 जसु सेवहि कमकमलजुयल पक्खालियकलिमलु
 सो भुवणत्तयसामि पास मह मइउ रिउबलु ॥ ७ ॥
 बहुविहुवन्नु अवन्नु सुन्नु वन्निउ छप्पन्निहिं ।
 मुक्ख-धम्म-कामत्थकाम नर नियनियसत्थिहिं ।
 जं शायहि बहुदरिसणत्थ बहुनामपसिद्धउ
 सो जोइयमणकमलभसल सुहु पास पवद्धउ ॥ ८ ॥

x

x

x

मह मणु तरलु पमाणु नेय वाया वि विसंठुलु
 न य तणुरवि अविणयसहावु आलसविहलंघलु ।
 तुह माहप्पु पमाणु देव ! कारुणपवित्तउ
 इय मइ मा अब्हीरि पास ! पालिहि विलवंतउ ॥ १८ ॥
 किं किं कप्पिउ न य कल्लणु किं किं व न जंपिउ
 किं व न चिद्धिउ किहु देव ! दीणयमवलंबिउ ।

कासु न किय निष्फलु लल्लि अम्हेहि दुहत्तिहि
 तह वि न पत्तउ ताणु किं पि पइ पहु ! परिचत्तिहि ॥ १९ ॥
 तुहु सामिउ तुहु माय बप्पु तुहु मित्त पियंकर
 तुहुँ गइ तुहु मइ तुहु जि ताणु तुहु गुरु खेमंकर ।
 हउँ दुहभरभारिउ वराउ राउ निब्भग्गह
 लीणउ तुह कमकमलसरणु जिण पालहि चंगह ॥ २० ॥
 पइ कि वि कय नीरोय लोय कि वि पावियसुहसय
 कि वि मइमंत महंत के वि कि वि साहियसिवपय ।
 कि वि गंजियरिउवग्ग के वि जसधवलियभूयल
 मइ अवहीरहि केण पास ! सरणागयवच्छल ! ॥ २१ ॥
 हउँ बहुविहदुहत्तगत्तु तुह दुहनासणपर
 हउँ सुयणह करुणिक्कठाणु तुह निरु करुणायर ।
 हउँ जिण ! पास ! अस्सामिसालु तुहु तिहुअणसामिय
 जं अवहीरहि मइ झंखंत इय पास ! न सोहिय ॥ २३ ॥
 जुग्गाऽजुग्गविभाग नाह न हु जोयहि तुह सम
 भुवणुवयारसहावभाव करुणारससत्तम ।
 सम-विसमइं किं घणु नियइ भुविदाह समंतउ
 इय दुहिबंघव ! पासनाह ! मइ पाल थुणंतउ ॥ २४ ॥
 न य दीणह दीणयु मुयवि अन्नु वि कि वि जुग्गय
 जं जोइवि उवयारु करहि उवयारसमुज्जय ।
 दीणह दीणु निहीणु जेण तइ नाहिण चत्तउ
 तो जुग्गउ अहमेव पास ! पालहि मइ चंगउ ॥ २५ ॥
 अह अन्नु वि जुग्गयविसेसु कि वि मन्नहि दीणह
 जं पासिवि उवयारु करइ तुह नाह समग्गह ।

सु च्छिय किल कल्लाणु जेण जिण ! तुम्ह पसीयह
 किं अन्निण तं चेव देव ! मा मइ अवहीरह ॥ २६ ॥
 तुह पत्थण न हु होइ विहलु जिण ! जाणउ किं पुण
 हउँ दुक्खिय निरु सत्तच्चत्त दुक्कहु उस्सुयमण ।
 तं मन्नउ निमिसेण एउ एउ वि जइ लब्भइ
 सच्चं जं भुक्खियवसेण किं उंवरु पच्चइ ॥ २७ ॥
 तिहुअणसामिय ! पासनाह ! मइ अप्पु पयासिउ
 किज्जउ जं नियरूवसरिसु न मुणउ बड्डु जंपिउ ।
 अन्न न जिण ! जग तुह समो वि दक्खिन्नदयासउ
 जइ अवगन्नसि तुह जि अहह कह होसु हयासउ ॥ २८ ॥
 एह महारिय जत्त देव ! इहु न्हवणमड्डूसउ
 जं अणल्लिय गुणगहण तुम्ह मुणिजणअणिसिद्धउ ।
 एम पसीहसु पासनाह ! थंभणयपुरद्विय !
 इय मुणिवरु सिरिअभयदेवु विन्नवइ अणिंदिय ! ॥ ३० ॥

(२)

वादिदेवसुरि-बारमो सैको

गुरुश्रीमुनिचन्द्रस्तवन

नाणु चरणु संमत्तु जसु रयणत्तउ सुपहाणु ।
 जयओ सु मुणिसुरि इत्थु जगि मोडिअवम्महखाणु ॥ १ ॥
 उवसम्मयणसमुद्दसमु विहलियजलसाहारु (—लयासारु)
 वंदओ मुणिसुरि भवियजण जिम छं (छिं) दउ संसार ॥ २ ॥

अमियमदुरदेसणरसिण भवियण—रुखडुलाई
 जिव सिचइ मुणिचंदसुरि तिअं तु वि कुविकाइं (?) ॥ ३ ॥
 वक्खाणंतओ जिणवयणु सिरिमुणिचंद मुणिद ।
 चउदिसि मुणिपरिवारियओ नावइ पुन्निमचंदु ॥ ४ ॥
 जिणि छट्ठंमिमाइतवि सोसीउ इंदु नियदेहु ।
 वरकरुणाजल—णीरुनिहि सो गुरु मुणिसुरि लेहु ॥ ५ ॥
 जो विहिपक्खसमुद्धरण पंचमहव्वयधार ।
 सो नंदउ मुणिचंदसुरि जिणि वूहउ तवभार ॥ ६ ॥
 मेरुहु जिव थिर मज्झ गुरु सायर जिम्ब गंभीर ।
 सिरिमुणिसुरि तवनानिहि जच्चसुवन्नसरीर ॥ ७ ॥
 जं संसारमहाडविहिं निवडिय—जण—सत्थाहु ।
 सो गुरु मुणिसुरि सुमारियइं सरणविहीणहं नाहु ॥ ८ ॥
 जिव तारयहं पयनु ससि सेलहं मेरु पहाणु ।
 तिव सूरिहिं मुणिचंद सुणि (सूरि ?) गरुयउ निजियमाणु ॥ ९ ॥
 मोहमहाचलि कुलिससमु सुयजलपूरियपार ।
 सुविहिय मुणिसुरिसेहरउ मुणिसुरि बालकुमार ॥ १० ॥
 ता मज्झिं परित्थिय मा (जा) न वि कोइ कहेइ ।
 जिणसासणि उज्जोयकरु मुणिसुरि एत्थु वसेइ ॥ ११ ॥
 ते धन्ना परि गावडां जहिं विहरइ मुणिसूरि ।
 हरइ मोहु फेडइ दुरिउ संसओ प्पल्लइ दूरि ॥ १२ ॥
 कुंददलुजलजसपसर धवल्लिय सयल तिलोय ।
 कम्मपयडिपयडणपवणु मुणिसुरि नमहु असोओ ॥ १३ ॥
 जिण कुमाह फेडिय नरहं पयडिवि निम्मल्लानाणु ।
 सो मुणिसुरि महु—माइगुरु अइमणहरसंठाणु ॥ १४ ॥

मुणिसूरिहि जे तणा गुणा तहिं को संख मुणेइ ? ।
 किं रयणायरु कु वि मुणिवि रयणह संख कहेइ ? ॥ १५ ॥
 दुद्धरदप्पगईंदहरि कोइलकोमलबाणि ।
 सो मुणिचंदु नमेहु परसंजमरयणह खाणि ॥ १६ ॥
 हरिभदसूरिकयगंथ जिणि बक्खाणिय नियबुद्धि ।
 सो मुणिचंदु नमेह पर जिव पावहु वरसुद्धि ॥ १७ ॥
 जिम बोलइ तिम्व जो करइ सीलु अखंडु धरेइ ।
 मुणिसुरि पंडियत्तोसयर पन्हुत्तरइ दलेइ ॥ १८ ॥
 जिव महुयर आवइ कमलि गंधाईदीय सत्त ।
 तिम मुणिसूरिहि सीसगण सुयमईरंदासत्त ॥ १९ ॥
 जहिं विहरइ मुणिचंदसुरि तहिं नासइ मिच्छत्त ।
 चरइ नउल जहिं ठावडइ सप्पु किं हिंडइ तेथु ? ॥ २० ॥
 जिम्ब मेहागम तोसियहि मोरहतणा निक्काय ।
 तिम्व मुणिसूरिहिं आगमणि भवियाणं समुदाय ॥ २१ ॥
 सरयागमि जिव हंसुला हरिसिज्जंति न—भंति (नभंमि) ।
 तिम्व मुणिसुरि पडिषंडिया जण तुह आगम निब्भंति ॥ २२ ॥
 तह मणुयहं गउ विहल जमु जेहि न मुणिसुरि दिहु ।
 किं व जच्चंधिहि लेयणिहि जेहिं न ससिहरु दिहु ॥ २३ ॥
 जाहे पसन्ना तुह नयण तह मणुयह सयक्कल ।
 हियइच्छिय सुह संपडहिं अनु छिंदहिं दुहजाल ॥ २४ ॥
 दूसमरयणिहिं सूर जिम्ब तुह उट्टिउ मुणिनाह ।
 सिरिमुणिचंद मुणिंद परमहु फेडइ कुग्गाह ॥ २५ ॥

(मारी हायप्रत)

(३)

हेमचंद्रनां अवतरणो—बारमो सैको

(आठमो अध्याय पाद चोथो—अपभ्रंश प्रकरण)

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खगग ।
 एत्थु मुणिसिम जाणीअइ जो न वि वालइ वगग ॥ १ ॥
 सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइं ।
 सामि सुभिच्चु वि परिहरइ सम्माणेइ खलाइं ॥ २ ॥
 गुणहिं न संपइ, कित्ति पर, फल लिहिआ भुंजंति ।
 केसरि न लहइ बोड्डिअ—(कोड्डिअ)—वि गय लक्खेहिं घेप्पंति ॥ ३ ॥
 वच्चहे गृण्हइ फलइं जणु कडु पल्लव वजेइ ।
 तो वि महहुमु सुअणु जिवं ते उच्छंगि धरेइ ॥ ४ ॥
 जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।
 तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥ ५ ॥
 अगिणं उण्हउ होइ जगु वाएं सीअलु तेवैं ।
 जो पुणु अगिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवैं ॥ ६ ॥
 विप्पिअ—आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ॥
 अगिण दड्डा जइ वि घरु तो तें अगि कज्जु ॥ ७ ॥
 संगरसएहिं जु वण्णिअइ देखु अम्हारा कंतु ।
 अइमत्तहं चत्तंकुसहं गय कुंभइं दारंतु ॥ ८ ॥
 बायसु उड्ढावंतिअए पिउ दिट्टउ सहस—त्ति ।
 अद्धा वलया महिहि गय अद्धा पुट्ट तड त्ति ॥ ९ ॥
 भग्गउं देखिखवि निअय बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।
 उम्भिल्लइ ससिरेह जिवैं करि करवालु पियस्सु ॥ १० ॥

जहिं कपिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खमिण खग्गु ।
 तहिं तेहइ भडघडनिवहि कन्तु पयासइ मग्गु ॥ ११ ॥
 एक्कहिं अक्खिहिं सावणु अन्नहिं भदवउ ।
 माहउ महिअलसत्थरि गंडत्थले सरउ ॥ १२ ॥
 अंगिहिं गिम्ह सुहच्छीतिलवणि मग्गासिरु
 तहे मुद्धहे मुहपंकइ आवासिउ सिसिरु ॥ १३ ॥
 हिअडा ! फुट्टि तड त्ति करि कालक्खेवें काइं ।
 देक्खउं हयविहि कहिं ठवइ पइं विणु दुक्खसयाइं ॥ १४ ॥
 जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इहु ।
 दोण्णि वि अवसर-निवडिआइं तिण-सम गणइ विसिहु ॥ १५ ॥
 एह कुमारी एहो नरु एद्ध मणोरह-ठाणु ।
 एहउं वढ ! चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥ १६ ॥
 जइ पुच्छह घर वड्डाईं तो वड्डा घर ओइ ।
 विहल्लिअ-जण-अब्भुद्धरणु कंतु कुडीरइ जोइ ॥ १७ ॥
 आयइं लोयहो लोअणइं जाई सरइं न भंति ।
 अप्पिए दिट्ठइ मउल्लिअहिं पिए दिट्ठइ विहसंति ॥ १८ ॥
 आयहो दड्डुकलेवरहो जं वाहिउं तं सारु ।
 जइ उड्ढभइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ १९ ॥
 साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहोतणेण ।
 वड्डप्पणु परिपाविअइ हत्थि मोक्कलडेण ॥ २० ॥
 जइ न सु आवइ दूइ ! घरु काइं अहोमुहु तुज्झु ।
 वयणु जु खंडइ तउ सहि ! एसो पिउ होइ न मज्झु ॥ २१ ॥

सुपुरिस कंगुहे अणुहरहिं भण कज्जे कवणेण ।
 जिवैं जिवैं वडुतणु लहहिं तिवैं तिवैं नवहिं सिरेण ॥ २२ ॥
 जइ स सणेही तो मुइअ अह जीवइ निनेह ।
 बिहिं वि पयोरेहिं गइअ धण किं गज्जहि खल मेह ! ॥ २३ ॥
 महु हिअउं तइं, ताए तुहुं स वि अनें वि नडिज्जइ ।
 पिअ ! काइं करउं हउं, काइं तुहुं, मच्छे मच्छु गिल्लिज्जइ ॥ २४ ॥
 तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं दिट्ठउं बहुअजणेण ।
 तं तेवडउं समर-भरु निज्जिउ एक्खणेण ॥ २५ ॥
 अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणांति ।
 मुद्धि ! निहालहि गयणतलु कइ जण जोण्ह करंति ॥ २६ ॥
 बप्पीहा ! पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ! ।
 तुह जलि महु पुणु वल्लहइ बिहुं वि न पूरिअ आस ॥ २७ ॥
 बप्पीहा ! काइं बोह्लिएण निग्घिण ! वारइवार ।
 सायारि भरिअइ विमलजलि लहहि न एक्क इ धार ॥ २८ ॥
 बलि अन्भत्थणि महुमहणु लहुइहूआ सो इ ।
 जइ इच्छह वडुत्तणउं, देहु, म मग्गाहु को इ ॥ २९ ॥
 भमरा एत्थु वि लिंबडइ के वि दियहडा विलंबु ।
 घणपत्तलु छायाबहुलु पुल्लइ जाम कयंबु ॥ ३० ॥
 दिअहा जंति झडप्पडहिं पडहिं मणोरह पच्छि ।
 जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥ ३१ ॥
 संता भोग जु परिहरइ तसु कंतहो बलि कीसु ।
 तसु दइवेण वि मुंडियउं जसु खल्लिहडउं सीसु ॥ ३२ ॥

चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ मुद्धि ! कवोलि निहित्तउ ।
 सासानलजालझलक्किअउ बाहसलिलसंसित्तउ ॥ ३३ ॥
 हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु ।
 वासारत्ति पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥ ३४ ॥
 पुत्ते जापं कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण ।
 जा बप्पीकी भुंहडी चंपिज्जइ अवरेण ॥ ३५ ॥
 तं तेत्तिउ जलु सायरहो सो तेवडु वित्थारु ।
 तिसहे निवारणु पलु वि न वि पर धुडुअइ असारु ॥ ३६ ॥
 जं दिट्ठउं सोमग्गहणु असइहिं हसित्तु निसंकु ।
 पिअमाणुसविच्छेहगरु गिलि गिलि राहु ! मयंकु ॥ ३७ ॥
 सवधु करेपिणु कधिदु मइं तसु पर सभलउं जम्मु ।
 जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हडुउ धम्मु ॥ ३८ ॥
 जइ केवैइ पावीसुं पिऊ अकिआ कुडु करीसुं ।
 पाणीउ नवइ सरावि जिवै सव्वंगे पइसीसु ॥ ३९ ॥
 उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चणकांतिपयासु ।
 गोरीवयणविणिज्जिअउं नं सेवइ वणवासु ॥ ४० ॥
 ब्रासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइसत्थु पमाणु ।
 मायहं चलण नवंताहं दिवि दिवि गङ्गाण्हाणु ॥ ४१ ॥
 केम समप्पउ दुडु दिणु किध रयणी छुडु होइ ।
 नक्कहुदंसणलालसउ वहइ मणोरह सोइ ॥ ४२ ॥
 ओ गोरीमुहनिज्जिअउ वडलि लुक्कु मियंकु ।
 अन्नु वि जो परिहवियतणु सो किवै भवैइ निसंकु ॥ ४३ ॥

मइं भणिअउ बलिराय ! तुहुं, केहउ मगण एहु ।
 जेहु तेहु नवि होइ वढ ! सइं नारायणु एहु ॥ ४४ ॥
 तिलहं तिलत्तणु ताउं पर जाउं न नेह गळंति ।
 नेहि पणइइ ते जि तिल तिल फिट्ठवि खल होंति ॥ ४५ ॥
 जेवहु अंतरु रावण—रामहं
 तेवहु अंतरु पट्टण—गामहं ॥ ४६ ॥
 बंभ ! ते विरला के वि नर जे सव्वंग छइलु ।
 जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते बइलु ॥ ४७ ॥
 महु कंतहो गुट्ठिअहो कउ झुपडा बलंति ।
 अह रिउरुहिं उल्हवइ अह अप्पणें न भंति ॥ ४८ ॥
 पियसंगमि कउ निदडी पिअहो परोक्खहो केम्ब ।
 मइं बिनि वि विन्नासिआ निद न एम्ब न तेम्ब ॥ ४९ ॥
 कंतु जु सीहहो उवमिअइ तं महु खंडिउ माणु ।
 सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पयरक्ख—समाणु ॥ ५० ॥
 चंचल जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ ! रूसिज्जइ काइं ।
 होसइ दिअहा रूसणा दिव्वइं वरिससयाइं ॥ ५१ ॥
 माणि पणइइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।
 मा दुज्जणकरपल्लवेहिं दंसिज्जंतु भमिज्ज ॥ ५२ ॥
 किर खाइ न पिअइ न वि इवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ ।
 इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पडुच्चइ दूअडउ ॥ ५३ ॥
 एत्तहे मेह पिअंति जलु एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।
 पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥ ५४ ॥

जिवैं सुपुरिस तिवैं घंघलई जिवैं नइ तिवैं कलणाई ।
 जिवैं डोंगर तिवैं कोट्टरई हिआ ! विसूरहि काई ॥ ५५ ॥
 दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ ! संचि म एककु वि द्रम्मु ।
 को वि द्रक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥ ५६ ॥
 विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
 सो लेखडउ पट्टाविअइ जो लग्गइ निच्चट्टु ॥ ५७ ॥
 कहिं ससहरु कहिं मयरहरु कहिं बरिहिणु कहिं मेहु ।
 दूरठिआहं वि सज्जणहं होइ असट्ठलु नेहु ॥ ५८ ॥
 सरिहिं न सरेहिं न सरवेहिं न वि उज्जाण-वणेहिं ।
 देस रवण्णा होति वढ ! निवसंतेहिं सुअणेहिं ॥ ५९ ॥
 एक कुड्डल्ली पंचहिं रुद्धी तहं पञ्चहं वि जुअंजुअ बुद्धी ।
 बहिणुए ! तं घर कहिं किं नंदउ जेत्थु कुडुंबउं अप्पण-
 छंदउं ॥ ६० ॥

गयउ सु केसरि पिअट्टु जलु निच्चितइ हरिणाई ।
 जसु केरएं हुंकारडएं मुहहुं पडंति तृणाई ॥ ६१ ॥
 जइ रच्चसि जाइट्टिअए हिअडा ! मुद्धसहाव ! ।
 लोहें पुट्टणएण जिवैं घणा सहेसइ ताव ॥ ६२ ॥
 सिरि जरखंडी लोअडी गलि मणिअडा न वीस ।
 तो वि गोहडा कराविआ मुद्धए उट्टबईस ॥ ६३ ॥
 अम्मडि ! पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
 घई विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥ ६४ ॥
 दोह्त्ता ! एह परिहासडी अइभन कवणहिं देसि ।
 हउं क्षिजउं तउकेहिं पिअ ! तुहुं पुणु अन्नहिंसि ॥ ६५ ॥

जिब्भिदिउ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइ अनइ ।
 मूलि विणदइ तुंभिणिहे अवसें सुकइं पण्णइं ॥ ६६ ॥
 एक्कसि सील-कलंकिअहं देजहिं पच्छित्ताइं
 जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइं ॥ ६७ ॥
 पहिआ ! दिदी गोरडी दिदी मग्गु नीअंत ।
 अंसूसासेहिं कंचुआ तितुव्वाण करंत ॥ ६८ ॥
 पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइइ ।
 तहो विरहहो नासंतअहो धूलडिआ वि न दिइ ॥ ६९ ॥
 सँदेसें काइं तुहारेण जं संगहो न मिलिज्जइ ।
 सुइणंतरि पिएं पाणिण पिय ! पिआस किं छिज्जइ ॥ ७० ॥
 एत्तहे तेत्तहे वारि घरि लच्छि विसंटुल धाइ ।
 पिअपब्भट्ट व गोरडी निश्चल कहिं वि न ठाइ ॥ ७१ ॥
 देसुच्चाडणु सिहिकदणु घणकुदणु जं लोइ ।
 मंजिट्टए अइरत्तिए सव्वु सहेव्वउं होइ ॥ ७२ ॥
 सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।
 जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥ ७३ ॥
 हिअडा ! जइ वेरिअ घणा तो किं अब्भि चडाहुं ।
 अम्हाहिं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥ ७४ ॥
 बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउं तेवई को दोसु ।
 हिअयद्विउ जइ नीसरहि जाणउं मुंज ! सरोसु ॥ ७५ ॥
 जेपि असेसु कत्तायबलु देपिणु अभउ जयस्सु ।
 लेवि महव्वय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥ ७६ ॥
 गंपिणु वाणारसिहिं नर अह उज्जेणिहिं गंपे ।
 मुआ परावहिं परमपउ दिव्वंतरइं म जंपि ॥ ७७ ॥

गंग गमेपिणु जो मुअइ जो सिवतित्य गमेपि ।
 कीलदि तिदसावास गउ सो जमलोउ जिणेपि ॥ ७८ ॥
 वलयावलिनिवडणभएण धण उद्धम्भुअ जाइ ।
 वल्लहविरहमहादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥ ७९ ॥
 पेक्खेविणु मुहु जिणवरहो दीहर—नयण सलोणु ।
 नावइ गुरुमच्छरभरिउ जलणि पविसइ लोणु ॥ ८० ॥
 चंपयकुसुमहो मज्झि सहि ! भसलु पइठुउ ।
 सोहइ इन्दनीलु जणि कणइ बइठुउ ॥ ८१ ॥
 पाइ विलग्गी अंत्रडी सिरु ल्हसिउं खंधस्सु ।
 तो वि कटारइ हत्यडउ बलि किज्जउं कंतस्सु ॥ ८२ ॥
 सिरि चडिआ खंति प्फलइं पुणु डालइं मोडंति ।
 तो वि महदुम सउणाहं अवराहिउ न करंति ॥ ८३ ॥

हैम—छन्दोनुशासन—(पृ० ३५ थी ४६)

सायर रयणायर बोलुहिं जं बुहसत्थ, तं सच्चु जि जाय निसायर—
 कुच्छुह जत्थ ।
 जह एकु डूओ सिरिकंठसिरे अवयंसु, अवरु सिरिनाहउरि भूसणु
 उल्लसिअंसु ॥ ४ ॥ (छंद—अवतंसक)
 रेहहि अरुणकंति धरणीअलि इंदगोत्रया, पाउससिरि नाइ पय
 जावयबिंदु लगया ।
 एह वि विज्जुलेह झलकंति अ बहलकंतिआ, लक्खिज्जइ जायरूव-
 निम्मविअ व्व कंठिआ ॥ ७ ॥ (छंद—इन्द्रगोप)

लायणविम्भमं तरंगंतिहिं निद्वड्वम्महं जिआवंतिहिं ।

प्रेमिं प्रियाहिं जे पुलोइज्जइ ता मत्तलोइ सग्गु पाविज्जइ ॥ १३ ॥

(छंद—विभ्रम)

निच्छिउ करिवि चंदु दोणि खंड तहि निम्मिय मयनयणाइ गंड ।

वरकुसुम घडेविणुं गंधचंगु कोमलु तह विरइओ एहु अंगु ॥ १४ ॥

(छंद—कुसुम)

सुणिवि वसंति पुरपोढपुरंधिहं रासु ।

सुमरिवि लडह हूओ तक्खणि पहिउ निरासु ॥ १५ ॥

(छंद—रास)

ते जि पंडिअ, ते जि गुणवंत, ते तिहुअणसिर उवरि,

ताहं चिअ जम्मु जाणहु, जे मत्तविलासिणिहिं नवि खोइअ

सुद्धज्ञाणओ ॥ २६ ॥ (छंद—मत्तविलासिनी)

गाम्बि पट्टणि हट्टि चउहट्टि राउलि देउलि पुरि जं दीसइ ।

लडहअंगिअ विरहिंदजालण तं सा एक वि कय बहुरूवकलिआ

॥ ३० ॥ (छंद—बहुरूपा)

मायाविअहं विरुद्धवायवसवंचिअलोअहं परतित्थिअहं असारसत्थसं-
पाइअमोहहं ।

को पत्तिज्जइ सम्मदिट्ठि जहवत्थुअवयणहं जिणहं मग्गि निश्चलनिहि-

त्तमणु कलणाभवणहं ॥ २ ॥ (छंद—वस्तुवदनक)

अज्ज वि नयण न गेण्हइ तरलिम अज्ज वि वयणु न मेल्लइ

भोलिम ।

अज्ज वि थणहरु भरु न पडिच्छइ तु वि मुद्धाहं दंसणि जग्गु

मुज्झइ ॥ ६ ॥ (छंद—वदनक)

कइमभग्गा मग्गुलया बहुपिहुला दुत्तरजल्लया ।

तिम्ब भरु बहसु गुणधवलया ! जिम्ब केम्बइ न हसंति पिसुणया ॥

॥ १५ ॥ (छंद—गुणधवल)

(राजा) कित्ति तहारी वण्णविणु कइ अन्न न वण्णहिं ।

मालइ माणिवि किं भमर धत्तुरइ लगहिं ॥ १६ ॥

(छंद—भ्रमरधवल)

(राजा) पहु ! तुह वेरि अरणिण गय, निच्चु वि निवसहिं जिम्ब ससय ।

घणकंठयदुसंचरणि, तहिं शंबडइ करीरवणि ॥ १९ ॥

(छंद—शंबटक)

पइं विणु तहिं सुहय ! विलासु कवणु ।

विणुं चंदइं मुहु जामिणिहिं कवणु ॥ ७ ॥ (छंद—सुभगविलास)

सहि ! बहुलओ चंदुलओ पडिहाइ ।

रयणिवहूण कीलणगंडुओ नाइ ॥ १७ ॥ (छंद—क्रीडनक)

मन्नावि प्रिओ जइ वि कयदुन्नओ ।

जं महमहइ दुसहउ बउलामोअउ ॥ १८ ॥ (छंद—बकुलामोद)

देक्खिवि वेल्हडी मल्लयमारुअधूआ ।

सुमरिवि गोरडी पंथिअसत्थ मुआ ॥ २३ ॥ (छंद—मल्लयमास्त)

प्रियमहु संगमि ओअ मंगलिअइं करइं ।

किंसुअरूविण वणसिरि घट्टइं धरइ ॥ २५ ॥ (छंद—मांगलिका)

तारावलि भणि मा, भणि मुत्ताहलमाली ।

रइकलहिण त्रुट्टी ससि—रयणिहुं सुविसालि ॥ ३२ ॥

(छंद—मुक्ताफलमाला)

कुइ धनु जुआणउ विअसिअदीहरनयणिए ।

माणिजइ तरुणिए विब्भमविलसियवयणिए ॥ ३९ ॥

(छंद—विभ्रमविलसितवदन)

एत्थु करिमि भणि काइं प्रिउ ! न गणइ लग्गी पाइ ।

छुइविणु हउं मुक्की अवदोहय जिम्ब किर गावि ॥ ४६ ॥

(छंद—अपदोहक)

कित्तिओ वण्णउं मयणु किअउ जिण सो वि नारायणु ।

तहु गोवालीअणहु घणपिम्मविलासपरायणु ॥ ४६ ॥

(छंद—प्रेमविलास)

जलइ जइ वि कुसुमल्याहरु तवइ चंदु जह गिम्हि दिवायर ।

तु वि ईसाभरपरितरलिअ पिअसहि ! वयणु न मन्नइ बालिअ

॥ ५७ ॥ (छंद—कुसुमलतागृह)

परनरमुहेच्छणविरयए पयनहमणिपडिबिबिअ जि परि ।

दहमुहमुहपंति पलोइआ सीअए भय-विम्हयहासकरि ॥ ५६ ॥

(छंद—मुखपङ्क्ति)

(राजा) करवालपहारिण उच्छल्लि करिसिरमुत्ताहल्लयणमाला ।

रेहइ समरंगणि जयसिरिए उक्खिविअ नाइ सयंवरमाला ॥ ५८ ॥

(छंद—रत्नमाला)

निअवि वयणु तहिं विब्भमपओ । नं विहिण खित्तु द्रहि पंकओ

॥ ६० ॥ (छंद—पंकज)

गज्जइ घणमाला घण घडहड । नं मयणनिवइणो कुंजरघड ॥ ६१ ॥

(छंद—कुंजर)

खलिअक्खरउं वयणु मुहु पंडरु तुह अक्खइ सहि ! मणु मयणाउरु

॥ ६२ ॥ (छंद—मदनातुर)

ओ रणझणंत भमइ भमरावलि । मयणधणुह गुणवल्लि णं सामलि

॥ ६३ ॥ (छंद—भमरावलि)

गोरडिअहिं उवमिअइ न पर अच्चम्भुअ ।

जइ किर हवइ फुल्लिअफलिअ कुंकुमलय ॥ ६६ ॥

(छंद—कुंकुमलता)

(राजा) लंघइ सायर गिरि आरुहइ तुह अहंग ।

ससिसेहरहसिउज्जल नउक्खी कित्तिगंग ॥६७॥ (छंद—शशिशेखर)

जं सहि ! कोइल कलु पुक्कारइ फुल्लु तिलओ ।

तं पत्तु वसंतु मासु कामड्डु लीलालओ ॥६८॥ (छंद—लीलालय)

(राजा) रेहइ तुह करि चंदहासओ ! नं रिउसिरीए केसपासओ ॥ ६९ ॥

(छंद—चंद्रहास)

जसु लोहचक्किण वि न दलिओ झाणु । तहिं वीरि किं करउ

स कुसुमबाणु ॥ ७१ ॥ (छंद—कुसुमबाण)

मालइकुसुमु न लेइ चंदणु चयइ ।

तुह दंसणउम्माही मग्गु जि निअइ ॥७२॥ (छंद—मालतीकुसुम)

मलयानिलु मलयजरसु ससहरु कुसुमःथरणु ।

विरहानलजलिअहि तसु सवु वि तणुसंतवणु ॥ ७३ ॥

(छंद—कुसुमास्तरण)

निसुणिअ माइंदइ महुअरिसंलावु ।

ओ पवसिअतरुणि ! तिं पत्थुअओ पलावु ॥ ७८ ॥

(छंद—मधुकरिसंलाप)

राजा) सिंदुरिअ गुलकुंभत्यल गयघड तुहु बलि अगगलि ।

नराहिव ! उत्थरिअ किर संधावलि ॥ ८३ ॥ (छंद—संघ्यावलि)

विज्जुलय मेहमज्झि अंधारइ गोरी ।

कवण स हत्यभलि कुसुमाउह ! तोरी ॥ ८६ ॥ (छंद—विद्युल्लता)

संतइहं मयगलहं चिक्कारिहिं कलिअ ।

रणाइं वि वजरहिं पंचाणण ललिअ ॥ ८७ ॥

(छंद—पंचाननललित)

कर असोअदल मुहु कमल हसिउ नवमल्लिअ ।

अभिणव वसंतसिरि एह मोहणठइलिअ ॥ ८९ ॥

(छंद—अभिनववसंतश्री)

हिंडइ सा धण जाम्व गहिल्लि विरहिण आखिती ।

देक्खिवि वहइ ता आणंदी जणु अमइण सिंती ॥ ९१ ॥

(छंद—क्षितिका)

पत्तउ एहु वसंतउ कुसुमाउल्लमहुअर ।

माणिणि माणु मलंतउ कुसुमाउहसहयर ॥ ९४ ॥

(छंद—कुसुमाकुल्लमधुकर)

अलि मालइपरिमल्लुद्ध न अन्निहिं रइ करइ ।

सा भमरविलासविअहु न अन्निहिं मणु धरइ ॥ ९५ ॥

(छंद—भमरविलास)

तुह विरहिं सा अइदुब्बली घण आवंडुर देह ।

अहिमयरकिरणिहिं विक्खिविअ चंदलेह जिम्व एह ॥ १०२ ॥

(छंद—चंद्रलेखिका)

(राजा) तुह चंडिण भुअदंडिण निवइ धरमाणिण महिबलओ ।

जलहिसुआलिंणपहवसुहु देउ जणइणु कलउ ॥ १०३ ॥

(छंद—सुतालिंण)

जइ गंगाजलि धवलि कालइ जउणाजलि जइ खित्तओ ।

रायहंसि नहु वुहु न तुहु सुज्झत्तणु तु वि तेत्तउ ॥ १०७ ॥

(छंद—राजहंस)

सल्लइपल्लवकवलप्पणु रेवानइजलि मज्जणु ।

तं कुंजरविलसितु सुमरइ गयविरहिओ करेणुगणु ॥ १०६ ॥

(छंद—कुंजरविलसित)

पलिअ केस चल दसणावलि जर जज्जरइ सरीरबलु ।

सन्नि वि गलिहिं अणंगललिअ किज्जउ धम्मु महंतफलु ॥ १०९ ॥

(छंद—अनंगललिता)

गोरी गोढि दरफुरिओढि ।

कलहंसीगइ कलहे लगाइ ॥ ११५ ॥ (छंद—चंपककुसुम)

जे निअहिं न परदोस गुणिहिं जि पयडिअ तोस ।

ते जगि महाणुभावा विरला सरलसहावा ॥ १२४ ॥

(छंद—महानुभावा)

कइअहिं होएसइ तं दिवसु आणंदसुहारसपावणउ ।

होही प्रियमुहससिचंदिमइ जहिं नयणचउरह पारणओ ॥ १२७ ॥

(छंद—पारणक)

परगुणगहणु सदोसपयासणु महुमहुवरक्खरहि अमिअभासणु ।

उवयारिण पडिकिओ वेरिअणहं इअ पद्धडी मणोहर सुअणहं

॥ १२८ ॥ (छंद—पद्धडी)

(राजा) हणिअ दुजीहप्पसरणु पिअपुरिसोत्तमु विणयाणंदणु ।

उअ गरुडपयम्मि निबद्धरइ नरवइ हरइ न कासु मणु ? ॥ ७ ॥

(छंद—गरुडपद)

तुह दंसणतुरंतिए सुंदर ! मुद्धिए सुणि जं किउ पच्चल्लिउ ।

हारु निअंबि निवेसिउ रसणादामु वि थणसिहरोवरि वल्लिउ ॥ २४ ॥

(छंद—रसनादाम)

पिउ आइउ निवडिउ पइहिं सपणयवयणिहिं अणुणिवि माणु मुआविअ ।

इअ सिविणयमारि आलिगिमि जाम्बहिं ताम्बहिं सहि ! हय

कुक्कडि रडिअ ॥ २७ ॥ (छंद—स्वप्नक)

(राजा) तुह रणि नइ रसायलि गय अरि कारणि इण किर भुअंगविक्कंतय ! ।

ताहं विलासभवणि पुरि लीलवणि परिअंचहिं निक्सहिं चिरु

गयभय ॥ २८ ॥ (छंद—भुजंगविक्रान्त)

किं शाइउ तिण अविचलचित्तिण किं निम्मलु तवु किउ समरिउ-

मित्तिण ।

जं तुह मुहविन्ममहरु कंदोइविस्सु तरुणि ! चुंबिज्जइ भमरिण

॥ ३६ ॥ (छंद—कंदोइ)

गयवड तुरयवट्ट रहवूह महाभडनिवह रयणभंडार समिद्धु वि ।

उवगंधव्वनयरसमु पुहइवइत्तणु तिणु जिम्ब चयहिं विवेअवंत कि

वि ॥ ४२ ॥ (छंद—उपगन्धर्व)

सइ विज्जुलअविउत्तउ तुहुं जलहर करि गुंदलु निइ न जाणसि

विरहिअहं ।

इअ भणि चितवि किंपि अमंगलु दइअहुं असुपवाहु पल्लुउ

पंथिअहं ॥ ४५ ॥ (छंद—गौंदल)

एह ललिअदेह बाल ।

नाइ जाइपुल्लुमाल ॥ ७२ ॥ (छंद—पुष्पमाल)

(बारमो सैको पूरो)

(૧)

સોમગ્રભસૂરિ—તેરમો સૈકો

जीव—मनः—करणसंलाप (कुमारपालप्रतिबोध पृ० ४२५—)

जे उण पइं फरिसिण—पमुह पंच पहाण निउत्त ।

मत्त निरंकुत्त हत्थि जिम्ब करिहिंति कज्ज अजुत्त ॥ ९ ॥

તહં મજ્જિમ ફેડિવિ કુ વિ પહાણુ

મહ અન્નહ અપ્પિત તસ્સ ઠાણુ ।

એયાઈં પલોયત સામિસાલુ

પયડંતંઈં નિચ્છુ અણત્થ—જાલુ ॥ ૧૦ ॥

ફરિસિંદિત પમ્મણહ હંતં જિ એક્ક

હંધેવિ સરીરુ સમગ્ગુ થક્કુ ।

ઇહ અપ્પુ મણુ વ ન હિ અત્થિ કોઇ

અવરિંદિય અણુ વર મજ્જા જોઇ ॥ ૧૧ ॥

ન હુ ગમ્મુ અગમ્મુ વ કિં પિ ગણહ

અબ્બંમ કલ્લસ અહિલાસ કુણહ ।

સકલત્તિ વિ હંતંહ મહા વેસ

પરરમણિ ગમણિ પયડહ કિલ્લેસ ॥ ૧૨ ॥

सिसिरम्मि निवाय घर—ऽगिसयडि
 घणघुसिणतेलु बहुवत्य सवडि ।
 चंदणरस कुसुमजलावगाह
 धारागिहि गिंमि महेइ नाह ! ॥ १३ ॥
 पाउसि पयपंकपसंग तहु (तहु ?)
 वंछइ अच्छिइ भवणयलु लहु ।
 जइ कुणइ विविह विसयाणुवित्ति
 तेह वि हु न एहु पावेइ तित्ति ॥ १४ ॥
 एक्क वि फासिंदिउ बुहयण निंदिउ
 करइ किंपि दुच्चरिउ तिहि ।
 नाणाविहु जम्मिहि पीडिओ कम्मिहि
 सहसि विडंबण सामि जिह ॥ १५ ॥
 तह भक्खाभक्खविवेयमूढु
 रसविसयगिद्धिदोलाधिरूढु ।
 अविभाविय पेयापेयकथु
 रसणु वि कुणेइ बहुविहु अणथु ॥ १६ ॥
 जं हरिण-ससय-संबर-वराह
 वणि संचरंत अकयावराह ।
 तण-सल्लिमित्त संतुड चित्त
 मम्मररवसवणुब्भंतनेत्त ॥ १७ ॥
 हिंसंति के वि मिगयापयइ
 पसरंतनिरंतरतुरयवइ ।
 करकलियकुंतकोदंडबाण
 संसयतुलरोवियनिययपाण ॥ १८ ॥

जं गहिरि सलिलि वियरंत मीण
 निक्कलण के वि निहणाहिं निहीण ।
 जं लावय-तित्तिरि-दहिय-मोर
 मोरंति अदोस वि के वि घोर ॥ १९ ॥

तं रसणह विलसिउ, दुक्कयकलसिउ, तुम्हहं कित्तिउ कित्तिइ ।
 जं वरिससएण वि अइनिउणेण वि, कह वि न जंपिउ सक्कियइ ॥ २० ॥

घाणिदिउ जं किर सुरहि दव्बु ।
 वियल्लियविवेउ तं महइ सव्बु ।
 जं असुरहि तिहिं पुण कोइ रोसु
 ता एउ वि जाण अणप्पदोसु ॥ २१ ॥
 तह जइ वि दिट्ठि वन्निअ अबला
 तह वि डु दुरप्प अच्चंत चवला ।
 सुइ असुइ वि किपि न परिहरेइ
 जं जुत्तु अजुत्तु वि तं निएइ ॥ २२ ॥

परदारपवत्तणि फरिसणस्स
 दूइत्तु एह पयडइ अवस्स ।
 लोलत्तकरणि रसणह सहाय
 इय न कुणइ कित्तिय पडु अवाय ॥ २३ ॥
 जिव सवणु सुणइ विडवगावयण
 तिव मुणिउवएसु न रुद्ध नयणु ।
 तह गेय-वेस-कलिसवणहेउ
 उत्तम्मइ निच्चु वि निव्विवेउ ॥ २४ ॥
 इय विसयपलक्कओ, इड्ड एक्केकु,
 इंदिउ जगडइ जग्गु सयल्लु ।

जेसु पंच वि एयइं, कयबहुखेयइं,
खिल्रहिं पड्ड ! तसु कउ कुसल ॥ २५ ॥

स्थूलिभद्रकथा

तो विचिंतइ मंति सगडाल
निवकोसु निट्टिउ सयल
अन्नदिअहि विन्नवइ नरवर
एयस्स किं देह पड्ड ।
दिवसि दिवसि इत्तिउ धणुक्कर
सो जंपइ तइ वन्निययो तिणि एयह धणु देमि ।
मंति भणइ परकव्वचरण पडइ तेण सलहेमि ॥ ३१ ॥

नंदु जंपइ पडइ परकव्व
कह एस वरइ सुकइ
कहइ मंति मह धूय सत्त वि
एयाइं कव्वाइं पड्ड ! पडइं बालाउ हुंत वि
तत्थ तुम्ह नरनाह जइ मणि वडइ सदिहु ।
ताउ पढंति य कोउगिण ता तुम्हे निसुणेहु ॥ ३२ ॥

×

×

×

जवणियंतरि ताउ ठवियाउ

तो वरइ आगइउ

थुणइ नंदु तं ताउ निसुणहि

चक्कम्मि तम्मि य कमिण

कव्व सव्व सव्वाउ पभणहिं

तो नरनाहिण वररुइण कुविऊण वारु निसिद्धु ।
वररुइ ताव विलक्खमण उल्लगाइ सुरसिंधु ॥ ३४ ॥

खिविवि संझिहिं सल्लि दीणार
गोसग्गि सुरसरि थुणइ
हणइ जंत सुचारु पाइण
उच्छलिवि ते वि वररुइहिं
चडहिं हत्थि तेण घाइण

लोउ पइंपइ वररुइह गंग पसन्निय देइ ।
मुणिवि नंदु वुत्तंतु इहु सयडालस्स कहेइ ॥ ३५ ॥

सो पयंपइ गंग जइ देइ
दीणार पेच्छयंतह
मह इमस्स तो देइ निच्छिउ
संझाइ तो सिक्खवि

बि पुरिसु तत्थ मंतिण विसज्जिउ
सो वच्चिवि पच्छवु ठिओ जा अच्छं पेच्छंतु ।
दिट्ठओ वररुइ तेण तओ तहिं दीणार ठवंतु ॥ ३६ ॥

ते वि अप्पिय तेण आणेवि
मंतिस्स गोसग्गि गओ
सपरिवारु तहिं नंदु नरवइ
तो गंग वररुइ थुणइ
जंतु हत्थ-पाएहिं जोवइ

तत्थ न किंचि वि सो लहइ होइ विसण्णु मणेण ।
ते नंदह दीणार तओ दंसिय सयडालेण ॥ ३७ ॥

कहिउ सयलु वि संश्वुत्तु
 तो जाओ वरुइ विमणु
 पुण वि मंतिच्छिदाइं मगाइ
 ओलगाइ मंतिघर—दासी सा वि घरवत्त जंपइ
 तहिं किज्जइ भोअणु—निवह सिरियय परिणयत्थु ।
 तह पक्खर—सन्नाह—गुड—असिपमुहाउहसत्थु ॥ ३८ ॥

× × ×

दवि लद्धुअ डिंभरूवाण
 सो पाढइ को वि नहु
 मुणइ एउ जं मंति करिसइ
 मारिविणु नंदु निवु
 नंदरज्जि सिरियओ ठवेसइ
 तिग—चच्चर—चउहइहि एउ पदंतइं ताइं ।
 नंदिण बाहिं निगायण अन्नहिं दिअहिं सुआइं ॥ ४० ॥

पुरिसु पेसिवि निवइ सक्खिक्कु
 जोआवइ मंतिघर
 कहिउ तेण किज्जंत आउहु
 ता मंतीहि पणमिअह
 कुविओ नंदु जोअइ न सम्मुहु
 घरि गउ मंति भणेइ तउ सिरिया ! जइ महु पुत्तु ।
 तुहुं नंदह पडिहारु तउ करहि महारउं वुत्तु ॥ ४१ ॥
 नंदु कुद्धउ तेण मह सीसु,
 तुहु खंडि पणमंतयह

तासु पुरओ असिदंडघाइन,
 रखेसु ती सेसु कुल
 मज्ज दोसि हम्मंतु राइन,
 इय सुणि सिरियउ पिउवयणु करयलढक्कियकन्न ।
 कंपइ हा हा केम्ब हउं पिउवहु करउं अहन्नु ॥ ४२ ॥

मंति साहइ वच्छ ! मा झूर,
 इउ नीइसत्थिहिं कहिउ
 कुलहि काजि जं एकु मुच्चइ
 कुलरक्खिण कारणिण
 तेण मज्ज मरणं पि रुच्चइ
 हउं खाइसु विसु तालउड्डु नंद पणामु करंतु ।
 पिउवहपावि न लिप्पिहिसि मइं गयजीवु हणंतु ॥ ४३ ॥

तेण मन्निउ कह वि पिउवयणु
 तो मंतिण तालउड्डु,
 खद्दु नंदरायह नमंतिण
 सिरिएण तक्खणि खंडिउं
 तासु सीसु खग्गिण पुरंतिण,
 हा हा करिवि भणेइ निवु सिरिअय ! किउ किं अकज्जु ।
 सो जंपइ जो पड्डु—अहिउ तिण पिउणा वि न कज्जु ॥ ४४ ॥

ताव चितइ मंतिमयकिच्चि
 राएण सिरिअउ भणिउ
 देमि तुज्ज मंतित्तु तुड्डु
 सो जंपइ पयह उचिउ

थूलभट्ट महु अत्यि जेट्ट

सो नंदिण कोसाघरह भणिअउ हकारेवि ।

गिन्हसु पिउपउ तिण भणिउ गिन्हउं पहु ! चितेवि ॥ ४५ ॥

× × × ×

एवं ति भणिय तो थूलभट्ट चितेइ तत्थ परमत्थ भट्ट ।

मणुयत्तह सारु तिवग्गसिद्धि तिहि विग्गहेउ अहिगारसिद्धि ॥ ४७ ॥

जं तत्थ रायचित्ताणुकूल

आरंभ कुणंतह पावमूल ।

कउ मंतिहि जायइ विमलधम्म

जिणि लब्भइ सासउ सिद्धिसम्म ॥ ४८ ॥

परपीड करेविणु जं पभूअ

गिन्हहिं निउगि रुहिरु व्व जल्लअ ।

नरनाहिण धिप्पइ नं पि दव्व

निप्पीलिवि सहुं पाणेहिं सव्व ॥ ४९ ॥

परवसहं सव्व भयभिभलाहं

अन्नपओअणवाउलाहं ।

अहिगारिजणहं कामभोअ

संभवहिं कियंभिअ गुरु पमोय ॥ ५० ॥

कोसाघर बारस वच्छेहिं

विसइहिं न तित्तु लोउत्तरेहिं ।

बहु रज्जकज्ज वक्खित्तचित्तु

किं संपइ होदिसि मूढचित्तु ॥ ५१ ॥

पइ जम्ममरणु कह्योलमत्तु
 भवजलहि भमिवि मणुअत्तु पत्तु ।
 परिहरिवि विसयफल तासु लेहि
 किं कोडि कवडिं हारवेहि ॥ ५२ ॥
 वज्जेवि धम्मु जो विसयसुक्खु
 परिणामविरसु सेवइ सुर रक्खु
 सो पिअइ दुइ जरगहिउ सुहु
 सो भक्खइ मंसु गलंतु कुहु ॥ ५३ ॥
 दिण पंच करिवि नरवइनिओगु
 संपाइवि अप्पह पावजोगु ।
 दुव्वारदुसह दुहलक्खरुवि
 गंतव्वु जीव ! नरयंधकूवि ॥ ५४ ॥
 महु महु चएवि निवाहिगारु
 पेरेंत विडंबण दुक्खसारु ।
 करि जीव ! धम्मु वज्जिवि पमाउ
 जिम्ब नरइ न पावइ पच्चवाउ ॥ ५५ ॥
 परिहरिवि सव्व सावज्जकम्मु
 जो जीवु न जुव्वणि कुणइ धम्मु ।
 सो मरणयालि परिमलइ हल्लु
 गुणि तुइइ जिम्ब धाणुक्कु एत्थ ॥ ५६ ॥
 इय विसयविरत्तउ पसमपसत्तउ
 थूलभहु संविगमणु ।

सिव सुक्ख कयायरु भवभयकायरु

महइ चित्ति दुच्चर चरणु ॥ ५७ ॥

पंच मुद्धिहिं केस लुंचेवि
 पाउरिअ कंवल रयणु
 छिदिउण रयहरणु निम्मिवि निवह पासि गंतूण
 तुह धम्मलाहु होउ त्ति जंपिवि
 नरवर ! चित्तिउं एउ मइं थूलभइ पभणेइ ।
 राइण वुत्तु सुचित्तिअउं अह सो पुरह चलेहि ॥ ५८ ॥

(२)

महेन्द्रसूरिशिष्य-धर्मसूरि-जंबूसामिचरिय-तेरमो सैको
 (प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह—बडोदरा)

जिण चउवीसइ पय नमेवि गुरुचलण नमेवी ।
 जंबूसामिहिं—तणउ चरिय भविउ निसुणेवी ।
 करि सानिध सरसत्ति देवि जिम रयं कहाणउं ।
 जंबूसामिहिं गुणगहण संखेवि वषाणउं ॥ १ ॥
 जंबूदीपह भरहखित्ति तिहिं नयरपहाणउं ।
 राजगृह नामेण नयर पडुवि वक्खाणउं ।
 राज करइ सेणियनरिंदि नरवरहं जु सारो ।
 तासु—तणइ पुत्त बुद्धिमंत मंति अभयकुमारो ॥ २ ॥
 अन्नदिणंतारि वद्धमाण विहरंत पडूतओ
 सेणिउ चाल्तिउ वंदणह बहुभत्ति तुरंतु

× × ×

સામિય બંદિઝ વદ્ધમાણ સેળીયં પૂછીઈ ।
 કવણહ નારિહિ—તણઈ ડયરિ એહ જીવ ચવેસિઈ ।
 કવણહ બાપહ—તણઈ કુલિ એઝ મંઢણ હોસઈ ।
 ડસમદત્તસેઠિહિં ઘરણિ ધારણિઝરિ નંદણ ।
 હોસિઈ નામિઈં જંબુસામિ તિહુયણિ આણંદણ ॥ ૧૬ ॥
 ઝઠિઝ દેવ અણાઢિઝ હરણિં નાચેઈ ।
 ધનુ ધનુ અમ્હતણં કુલ એસુ પુત્ત હોસિઈ ।
 ચવિઝ વિમાણહ બંમલોય ધારણિઝરિ આવિઝ ।
 સુમિણપ્રભાવિઈં ડસમદત્ત અંગેહિ ન માઈઝ ॥ ૧૭ ॥
 જાયઝ પુત્રુ પહાણ જામ દસ દિસિ ડદયંતઝ ।
 વદ્ધઈ નામિહિં જંબુસામિ ગુણગહણ કરંતુ ।
 અઠવરીસઝ ઢૂઝ જામ ગુરુપાસિ પહૂતુ ।
 બ્રહ્મચારિ સો લિયઈ નીમ ભવવાસવિરત્તઝ ॥ ૧૮ ॥
 જોયણવેસહ પહૂતુ જામ કન્ના મગ્ગાવઈ ।
 બીજા ધૂયા પાઠવે તસ વિ વારાવય ।
 મન દેજિઝં તમ્હિ, અમ્હ દેસુ, અમ્હિ ઇસઝં કરેશઝં ।
 સાંજહં પરણી પ્રહહ જામ નીછઈં વ્રત લેસિઝં ॥ ૧૯ ॥
 માય દુહ્લંધીય તણઈ વયણિ પરિણેવઝ મન્નીઝ ।
 આઠઈ કન્યા એકવાર પરિણીય ઘરિ આવીઝ ।
 આઠઈ પરણી મૃગનયણી બુઝાવણઈ બઝઠઝ ।
 પંચસણે ચોરેહં સિઝં પ્રમવઝ ઘરિ પઝઠઝ ॥ ૨૦ ॥
 નીઢ્ર અણાવીય સોયળીય આમ્મરણ લીયંત્તા ।
 તે સવિ અછઈં થંમીયા ટગમગ જોયંતા ।

प्रभवउ भणइ हो जंबुसामि एक साठि ज कीजइ ।
 बिहुं बिजावडइं एक विज्ज थंभणीय ज दीजइ ॥ २१ ॥
 हिव हूं कहि न विज (?) लेवि पुण किसउं कोरसो ।
 आठइ परिणी ससिक्कणी नीछइं त्रत लेसो ।
 रूपवंत अणुरत्त रमणि एउ एम चएसिइ ।
 अणहूँता सुहतणी य आस मुझ जीव कोरसिइ ॥ २२ ॥
 एवडु अंतर नरहं होइ प्रभवउ चितेई ।
 संवेगरसि जउ गयउं मन प्रभवउ पूछेइ ।
 सिद्धिरमणि ऊमाहीआ ह तम्हि संजम लेसिउ ।
 कलणइं विलवइं माइबप्प किम किम मेल्हेसिउ ॥ २३ ॥
 इंदियाल न वि जाणीइए को किम होइसिइ ।
 अढार नात्रां एकभवि जंबूस्वामि कहेई ।
 पितर तम्हारा जंबुसामि ! किम तृपति लहेशइं ।
 पिंड पडइ लोयहंतणइ ए ऊभा जोसिइं ॥ २४ ॥
 बाप मरवि भईसु हुऊ पुत्रजन्मि हणीजइ ।
 इण परि प्रभवा ! पितरतृप्ति तिणि धीवरि कीजइ ।
 अणहूँता सुहतणी य आस हूं तउं छाडेसिउ ।
 तिण करसणि जिम कलत्र भणइ अवतरता कोरशिउ ॥ २५ ॥
 तम्ह रुपिहिं हउं लोभ करउं देषि मणहर रूपडउं ।
 हत्थिकडेकर काग जिम भवसायर निवडउं ।
 बीजी कलत्र कहेवि नाह ! जइ अम्ह छंडेसिउं ।
 तिणि वानरि जिम पच्छुताप बहु चींति धरेसिउं ॥ २६ ॥
 बिंदुसमाणउं विसयसुक्ख आदर किम कीजइ ।
 इंगालवाहग जेम तुम्हि तृस किम न छीपइ ।

ત્રીજી કલત્ર મળઈ વિ નાહ ! જડ અમ્હ છાંડેસિડ ।
તિણિ જંબુકિ જિમ સાળહાર બહુલેદ કરેશડ ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તર પડઉત્તર બહુ ય સંલેવિ કહીજઈ ।
વિલખી હુઈ તે સલ્લિ બાલ જંબૂસામિ ન બૂજઈ ।
આસા—તલ્લર સુક્ક જામ અમ્હિ દશડં કરેશડ ।
નેમિહિં સિડ રાઈમઈ જિમ વયગહણ કરેશડ ॥ ૨૮ ॥

આઠઈ કલત્રહ બૂજવીય પંચસય સિડં પ્રમવડ ।
માઈ બાપ બેડ મળઈં તામ અમ્હ સાધુ સરીસડ ।

ઠવણિ—પ્રહ વિહસઈ સુવિહાણ પ્રમવુ વિનવઈ જંબુસામિ ।
સજનલોક મોકલાવિ તમ્હિ સિડં સંજમ લેસિડં ॥ ૨૯ ॥

લ્લણ એક પડણાવિ રાય મોકલાવળ ચાલીય ।
તુ સુહડસમૂહ કરેવિ મુઈં કંપઈં મહમહવઈં ॥ ૩૦ ॥

જસ મય ધસકઈ રાડ જસ મય નીંદ્ર ન વયરીયઈં ।
એસડ પ્રમવડ જાઈ નરનારી જોયળ મિલીય ।
પહુતુ રાયદુવારિ પહિહારિઈં બોલાવીડ ।
વેગિઈં રાડ મેટાવિ અમ્હિ અછડં ઉત્સુકમળા એ ॥ ૩૧ ॥

પુત્ત તળડ વિજ્ઞરાય તુમ્હ દરિસણિ ઝમાહીડ ઓ ।
કારણ જાળીડ રાય વેગિહિં સો મેલ્હાવીડ ઓ ।
દ્રેઠિ ન લંડઈ રાડ પ્રમવડ દેખી આવતડ ।
સાચડ એ મહિવાડ પુલ્લહ આકૃતિ જાળીઈ એ ॥ ૩૨ ॥

રૂપગુણે સંપન્ન રાયરમણિમન ચોરતુ ઓ ।
સોહઈ પૂનિમચંદ જઈ દ્રવ કોળી પ્રળમીડ ।
નુતડ અદ્વસીય શરીર જઈ કોઈ જળળીજાઈડ ।

नयणे छूटुं नीर संवेगजलहरि वरिसिउ ।
 सामी खमि अपराध अम्हे लोक संतावीया ए ॥ ३३ ॥
 पडिवज बोलइ राउ कोणी मनि आणंदियउ ।
 धन पनुती माइ इसिउ पुत्र जिणि जाईउ ओ ।
 तो मोकलवी राउ चोरपल्लीसा संचरए ।
 सजनह कहीइ एउ अम्हे संजम लेइशउं ॥ ३४ ॥
 किण कारण वइराग तं कारण अम्ह बोलीइ ए ।
 मेल्ही अट्ठ बाल कणयकोडि नवाणवइ ए ।
 अनइ रिद्धि बहुत तिहिं पुण पार न जाणीय ए ।
 जंबूसामिचरित्त महिमंडलि हूउं अच्छरीय ॥ ३५ ॥
 इणि कारणि वयराग तृण जिम दीठउ मेल्हतउ ओ ।
 अम्ह सोइ जि सामि तम्हे भलइं अच्छजिउ ओ ।
 मोहनरिदं-शउं झुझ संजमकित्तिइं झुझसिउं ओ ॥ ३६ ॥

वणि—प्रभवउ पंचसएण अट्ठ वहुयर माइ-बप्पो ।
 सवि कहं ए रूठउ जाइ नीयघरहुंतु नीसरइ ए ।
 चालीउ ए सिवपुरिसाय सारथवय तिहिं जंबुसामि ।
 कंचण ए रयणिहिं दाण जिम घण वरसइ भाद्रवए ।
 सयतऊ (?) ए ईह गोलोक भवियजणसंवेगकरो ॥ ३७ ॥

वणि—कस केरी पिइ माइ पुत्र कलत्र धन धण ।
 देसी कुडिसारिच्छ जिण जिम जंबू परिहरए ।
 अनइ लोक बहुत व्रत लेवा तिहिं चालीउ ।
 वंदिय जिणभवणाइं सोहम्मसामिपासि गयउ ॥ ३८ ॥
 भवसायर ऊतारि जम्मण-मरणह बीहतउ ओ ।

पंचमहव्ययभार मेरुसमाणउ अंगमइ ए ।
 अनु तेतउ परिवार सोहमसामिहिं दिक्खीउ ओ ।
 हूउं केवलनाण संजमराजह पालतां ए ॥ ३९ ॥
 वीर जिणिंदह तीथि केवलि हूउ पाछिल्लउ ।
 प्रभवउ बइसारीउ पाटि सिद्धि पढुतु जंबुस्वामि ।
 जंबुसामिचरित पढइं गुणइं जे संभलइं ।
 सिद्धिसुक्ख अणंत ते नर लीलाहिं पामिसिइं ॥ ४० ॥
 महिंदसूरिगुरुसीस धम्म भणइ हो धामीऊ ह ।
 चित्तउ रातिदिवसि जे सिद्धिहि उमाहीया ह ।
 बारहवरससएहिं कवितु नीपनूं छासठ ए ।
 सोलह विज्जाएवि दुरिय पणासउ सयलसंघ ॥ ४१ ॥

(३)

रेवंतगिरिरासु—तेरमो सैको

(प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह—बडोदरा)

परमेसर तित्येसरह पयपंकय पणमेवि ।
 भणिषु रासु रेवंतगिरे अंबिकदेवि सुमरेवि ॥ १ ॥
 गामा—ऽऽगर—पुर—वण—गहण—सरि—सरवरि सुपएषु ।
 देवभूमि दिसि पच्छिमह मणहरु सोरठदेसु ॥ २ ॥
 जिणु तहिं मंडलमंडणउ मरगयमउड महंतु
 निम्मल सामल सिहरभरे रेहइ गिरि रेवंतु ॥ ३ ॥
 तसु सिरि सामिउ सामलउ सोहग सुंदरसारु ।
 जाइव निम्मलकुलतिलउ निवसइ नेमि कुमारु ॥ ४ ॥

तसु मुहदंसणु दस दिसि वि देस देसंतरु संव ।
 आवइ भावरसालमणउ हलि रंगतरंग ॥ ५ ॥
 पोल्याडकुल्लमंडणउ नंदणु आसाराय ।
 वस्तुपाल वरमंति तहिं तेजपाल दुइ भाय ॥ ६ ॥
 गुरजरधर—धुरि धवलकि वीरधवलदेवराजि ।
 बिहु बंधवि अवयारियउ सूमू दूसममाशि ॥ ७ ॥
 नायलगच्छह मंडणउ विजयसेण सूरिराउ ।
 उवएसिहि बिहु नरपवरे धम्मि धरिउ दिहु भाउ ॥ ८ ॥
 तेजपालि गिरनारतले तेजलपुरु नियनामि ।
 कारिउ गढ-मढ-पवपवरु मणहरु घरि आरामि ॥ ९ ॥
 तहि पुरि सोहिउ पासजिणु आसारायविहार ।
 निम्मिउ नामिहि निजजणणि कुमरसरोवरु सारु ॥ १० ॥
 तहि नयरह पूरवदिसिहि उग्रसेण गढदुग्गु ।
 आदिजिणेसर पमुह जिणमंदिरि भरिउ समग्गु ॥ ११ ॥
 (प्रथम कडव)

दुविहि गुजरदेसे रिउरायविहंडणु ।
 कुमरपालु भूपाळु जिणसासणमंडणु ।
 तेण संठाविओ सुरठदंडाहिवो ।
 अंबओ सिरे—सिरिमालकुल्लसंभवो ।
 पाज सुविस्साल तिणि नठिय ।
 अंतरे धवल पुणु परव भराविय ॥ १ ॥
 धनु सु धवलह भाउ जिणि पाग पयासिय ।
 बारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय ।

जिम जिम चडई तडि कडणि गिरनारह ।
 तिम तिम ऊडई जण भवणसंसारह ।
 जिम जिम से उजलु अगि पालाटए (?) ।
 तिम तिम कलिमलु सयलु ओहट्टए ॥ २ ॥
 जिम जिम वायइ वाउ तहि निज्झरसीयलु ।
 तिम तिम भवदुहदाहो तक्खणि तुड्ड ।
 निच्चलु कोइलकल्ललो मोरवेकारवो ।
 सुम्भए महुयर महुर गुंजारवो ।
 पाज चडंतह सावया लोयणी ।
 लाषारामु दिसि दीसए दाहिणी ॥ ३ ॥

× × ×

जम्मणु जोव जीविय तसु तहिं कयत्थू ।
 जे नर उज्जितसिहर पेक्खइ वरतिथू ।
 आसि गुरजरधरय जणि अमरेसरु ।
 सिरिजयसिधदेउ पवरु पुहवीसरु ।
 हणवि सोरटु तिणि राउ षंगारउ ।
 ठविउ साजणु दंडाहिवं सारउ ॥ ८ ॥

× × ×

अहिणवु नेमिजिणिंद तिणि भवणु करविउ ।
 निम्मलु चंदरु बिंभे नियनाउं लिहाविउ ।
 थोरविकखंभवार्यभरमाउलं ।
 ललियपुत्तलियकलसकुलसंकुलं ।
 मंडपु दंडघणु तुंगतरतोरणं ।
 धवलिय बज्झि रुणक्षणिरिक्किणिघणं ।

इक्कारसयसहीउ पंचासीय वच्छरि ।
 नेमिभुयणु उद्धरिउ साजणि नरसेहरि ॥ १० ॥
 मालवमंडलगुहमुहमंडणु ।
 भावडसाहु दालिधुखंडणु ।
 आमलसार सोवन्न तिणि कारिउ ।
 किरि गयणंगण सूरु अवयारिउ ।
 अवर सिहर वरकलस शलहलइ मणोहर ।
 नेमिभुयणि तिणि दिइइ दुह गलइ निरंतर ॥ ११ ॥
 (द्वितीय कडव)

दिसि उत्तर कसमीरदेसु नेमिहि उम्माहिय ।
 अजिउ रतन दुइ बंध गल्य संघाहिव आविय ॥ १ ॥
 हरसवसिण घण कलस भरिवि ति न्हवणु करंतह ।
 गलिउ लेवमु नेमिबिबु जलधार पडंतह ॥ २ ॥
 संघाहिवु संघेण सहिउ नियमणि संतविउ ।
 हा हा धिगु धिगु मह विमलकुलगंजणु आविउ ॥ ३ ॥
 सामिय सामल धीरचरण मह सरणि भवंतरि ।
 इम परिहरि आहार नियमु लइउ संघधुरंधरि ॥ ४ ॥
 एकवीसि उपवासि तामु अंबिकदिवि आविय ।
 पभणइ स पसन्न देवि जय जय सदाविय ॥ ५ ॥
 उट्टेविणु सिरिनेमिबिबु तुलिउ तुरंतउ ।
 पच्छल्लु मन जोएसि वच्छ ! तुं भवणि कलंतउ ॥ ६ ॥

પદમ ભવણિ દેહલિહિ દેડ છુડિ પુડિ આરોવિડ ।
 સંઘાહિવિ હરિસેણ તમ દિસિ પચ્છલુ જોઈડ ॥ ૮ ॥
 ઠિડ નિચ્છલુ દેહલિહિ દેવુ સિરિનેમિકુમારો ।
 કુસુમવુદ્ધિ મિલ્હેવિ દેવિ કિડ જહજહકારો ॥ ૯ ॥
 વડસાહી પુન્નિમહ પુન્નવતિણ જિણુ થપ્પિડ ।
 પચ્છિમદિસિ નિમ્મવિડ ભવણુ ભવદુહતરુ કપ્પિડ ॥ ૧૦ ॥
 ન્હવણવિલેવતનીય વંછ ભવિયણ જણ પૂરિય ।
 સંઘાહિવ સિરિ અજિતુ રતનુ નિયદેસિ પરાઈય ॥ ૧૧ ॥
 (તૃતીય કડવ)

ગિરિ ગરુડાસિહરિ ચડેવિ અંબજંબાહિં બંબાલિડં એ ।
 સંમિળી એ અંબિકદેવિ દેડલુ દીઠુ રમ્માડલં એ ॥ ૧ ॥
 વજ્જઈ એ તાલ કંસાલ વજ્જઈ મદલ ગુહિરસર ।
 રંગિહિં નચ્છઈ બાલ પેલ્લિવિ અંબિક મુહકમલ ॥ ૨ ॥
 સુભકરુ એ ઠવિડ ઉચ્છંગિ વિભકરો નંદણુ પાસિક એ ।
 સોહઈ એ ડાજિલસિંગિ સામિણિ સીહસિંઘાસણી એ ॥ ૩ ॥
 દાવઈ એ દુક્કલહં ભંગુ પૂરઈ એ વંછિડ ભવિયજણ ।
 રક્કલઈ એ ચડવિદ્ધુ સંધુ સામિણિ સીહસિંઘાસણી એ ॥ ૪ ॥
 દસ દિસિ એ નેમિકુમારિ આરોહી અવલોઈડં એ ।
 દીજઈ એ તહિ ગિરનારિ ગયણંગણુ અવલેણસિહરો ॥ ૫ ॥
 પહિલઈ એ સાંબકુમારુ બીજઈ સિહરિ પજ્જૂન પુણ ।
 પળમઈ એ પામઈ પારુ ભવિયણ મીસણ ભવભમણ ॥ ૬ ॥
 ઠામિ ઠામિ રયણસોવન્ન બિંબ જિણેસર તહિં ઠવિય ।
 પળમઈ એ તે નર ધન જે ન કલિકાલિ મલમયલિયા એ ॥ ૭ ॥

जं फलु ए सिहरसमेय—अद्वावय—नंदीसरिहिं ।

तं फलु ए भवि पामेइ पेखेविणु रेवंतसिहरो ॥ ८ ॥

गहगण ए माहि जिम भाणु पव्वयमाहि जिम मेहगिरि ।

त्रिहु भुयणे तेम पहाणु तित्यंमाहि रेवंतगिरि ॥ ९ ॥

×

×

×

रंगिहि ए रमइ जो रासु सिरिविजयसेणि सूरि निम्मविउ ए ।

नेमिजिणु तूसइ तासु अंबिक पूरइ मणि रली ए ॥

(चतुर्थ कडवक)

[तेरमो सैको पूरो]

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

ચૌદમો અને પન્દરમો સૈકો

૧૩૮ હવે ચૌદમા સૈકાની કૃતિઓનાં નામો વગેરેનો પરિચય આપવા
 ચૌદમા સૈકાના શરૂઆતમાં તેમાંથી અહીં ઉપયોગી એવી શબ્દસૂચી
 પદ્યગત શબ્દો આપી દઉં :—

(૧) વિનયચંદ્ર—નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ચૌદમો સૈકો)

સોહગ—સૌભાગ્ય
 ચડિઉત્તરિય—ચડઝત્તર પ્રમાણે
 બારમાસ—બારમાસ
 વજરિય—ઉચ્ચરિત—ઉચ્ચાર્યા પ્રમાણે—
 કક્ષા પ્રમાણે
 શ્રાવણિ—શ્રાવણે—શ્રાવણ મહિને
 સરવણિ—સરવડામાં
 વિરહિરિ—વિરહિનો
 ક્ષિજ્ઞાઈ—ક્ષીન્ને—ક્ષીણ થાય
 શવકઈ—શવકે છે
 સહિયઈ—સહેવાય
 ક્ષુરિ—ક્ષુર—ખેદ કર
 વંછિત—વાંછિત

ગયડ—ગાયો
 વિણઠડ—વિનઠ્યું—વળસ્યું—બગડ્યું
 કાઈ—કાંઈ—કું
 અછ્છ—છે
 નત્થી—નથી
 તેજુ—તેજ
 ગયણિ—ગગનમાં
 ભાદ્રવિ—ભાદરવે
 રોઅઈ—રોવે છે
 નિરધાર—નિરાધાર
 રોઈ—રૂપ
 અપ્પણુ—આપણું—પોતાનું

મિજાંતિ—મીંજે છે
 કઢુયં—કઢવું
 પતિ—પતિના
 રક્ષસિ—રાક્ષસી
 મન—નહીં
 દુજ્જાતણા—દુર્જનના
 પૂરિ—પૂર
 તત—તો
 અનેરા—અનેરા—બીજા
 વરહ—સયાઈ—વરોના સેંકડા—
 સેંકડો વરો
 બોલ્હ—બોલે છે
 નેમિસમં—નેમિશું—નેમિ સરખું—સાથે
 સવિ—સર્વ—સબ—બધું
 ઉમ્માઈ—ઝો
 મરિયા—મર્યા
 એકલડી—એકલડી—એકલી
 ઝવેષિસિ—ઝવેષા કરે છે—બેદરકારી
 રાલે છે
 નીટુરુ—નોટર
 કઢડેરા—કરડા—કઠળ
 મિજાઈ—મીંજે છે
 સાયરુ—સાયર—સાગર

આસો—આસો માસ
 હિમસીત—હિમશીત—હિમ જેવું ઠંડું
 નેમિહિરેસિ—નેમિને માટે
 આપણપડં—આપણું
 રલય—રલય—ક્ષય
 દિક્ષાડિત—દેશાડ્યો
 છેદુ—છેહ—છેદ—દગો
 દયાલુ—દયાલુ
 કીજઈ—કીજે
 મરાવિત—મરાવ્યો
 વાડુ—વાડો
 કત્તિગ—કૃત્તિકા—કાર્તિક
 સંજ્ઞ—સાંજ
 રાતિદિવસુ—રાતદિવસ
 વિલક્ત—વિલપતી—વિલાપ કરતી
 દયકરિ } —દયા કરીને
 દયકરિ }
 મૂકિ—મૂકી
 ઓહડુ—ઓટ—અપસરણ
 મિલ્હઈ—મેલે છે
 સડ—સડ—બધું
 વિવરીત—વિપરીત

तउं—तुं
 नेसि—लइ जाय छे—दोरी जाय छे
 पहिलउं—पहेलो
 गणित—गण्यो
 निरदोसु—निर्दोष
 ऊपरि—ऊपर
 मूकउ—मूक्यो
 मुष्टु—मुज
 क्षित्तिग—क्षितिज
 हुइ—होय
 अच्छइ—बेसी रहे छे
 बलि बलि—बळ बळ—पाछो बळ
 पाछो बळ
 नेमितणी—नेमिनी
 भगउ—भागो—भाग्यो
 घरबास—घरबासथी
 जाइ—जाय
 छंडिवि—छंडीने
 किम—केम
 जित्तउ—जित्यो
 सासु—सास—श्वास
 नास—नासा—नाक
 मगसिरि—मागशरमां

कदाग्रहु—कदाग्रह
 करिसि—करे छे
 मंडि—मांड—पराणे
 मालि—माळा ऊपर—मांचडा ऊपर
 टोहणकालि—टोवाने बखते
 लग्गी अछिसु—लागी रहीश
 राखि राखि—राख राख
 पडिउ—पड्युं
 रयणि—रेण—रात्री
 करती—करती
 जाइ—जाय छे
 इइसी—ऐसी—एवी
 कोइ—कोइ
 कायल—कायर
 रिणि—रणे
 लक्खु—लखो
 अगलि—आगळनी
 मिल्हउं—मेलुं—छोडुं
 एहु—ए—एह
 मिल्हि—मेल—मूक
 हिल्लि—हेळ—हेला—हेडो—हेत
 रत्तउ—रक्त—आसक्त

ચઢાવિઝ —ચઢાવ્યો—ચઢાવેલો
 હે હે કુ—‘હે હે કુ’ એવો અવાજ
 અવગણેસહ—અવગણશે
 પોસિ—પોસ મહિને
 પાહ—પાશમાંથી—પાશના ભયથી
 સીઝ—સી—શીત
 તૂ—તું
 જુલ્વણુ—જોબન
 ભરિયઝ—ભર્યો
 પરણિ—પરણ
 કુહ—કોઈ
 મોલી—મોલી
 ગમારી—ગમાર—મૂરખ
 અપ્પણુ—પોતાની જાતે
 ગઈવર—ગજવર—ઉત્તમ હાથી
 કુ—કોણ
 ચઢઈ—ચઢે
 માચઈ—માઘે—મત્ત થાય
 રોઈસિ—રૂપ છે
 પતીજસિ—વિશ્વાસ કરે છે
 ધીય—ધી—દીકરી—છોકરી
 અછહ—છે
 મોદક—મોદક
 સુહાલી—સુંવાળી (લાવાની)

બીહ—બીક
 અજિઝ—હજી
 નેમિહિપાસ—નેમ કરતાં
 છુહિય—ક્ષુધિત—મુશ્ક્યાને
 રુચંતિ—રુચે છે
 ચાતકુ—ચાતક
 વણસહ—વનસ્પતિ
 અનેરઝ—અનેરો—બીજો
 ભત્તારુ—ભરતાર
 खरी—खरी
 અચ્છંતહ—છતે—રહેતે છતે
 નહઈ—સેવે
 લહિઝ—લઈને—પ્રાપ્ત કરીને
 રાસમિ—ગધેડે
 માહ માસિ—મહા—મા—મહિને
 પ્રિય લઈ } —પ્રિયની પાસે લઈ જા
 પાસિ }
 અરણિ—અરણ્યમાં
 માહરી—મારી
 હિયડામાહિ—હૈયામાં
 મુંડ નિલાહિ—મુંડા લલાટ—કપાળ
 વાળી—મુંડા નસીબવાળી
 તપ્પહ—તપે
 નેહગહિલ્હી—સ્નેહવેલી

वरउं—वरुं—परणुं
 चैत्र मासि—चैत्रमासे
 पंगुरइ—पांगरे—प्रांकुरित थाय
 वणि वणि—वने वने
 टहका—टौका
 करि—करमां—हाथमां
 मांडी—मांड—बलात्कारे—पराणे
 खिलिजइ—खीले—विकसे
 सिणगारु—शणगार
 ऊवरि—ऊपर
 बंधवक्यणु—भाईना वचनथी
 वइसाहइ—वैशाखे
 रि—रे
 संभलि—सांभळ
 रणझुणइ—रणझणे छे
 खाउ पियउ—खाओ पीओ
 सहु कोइ—सौ कोइ
 धाउं—दोहुं
 पडियउ—पड्यो
 जेवहु—जेवडो
 हरिय—हरी—दूर करी
 बिरती संसार—संसारथी बिरक्ति पामी
 संभारि—संभारी
 गज्जुबिज्जु—गाजवीज

राणी—राणी
 घाउ—घा—घाव
 कोयल—कोयल
 करइ—करे
 वेझइ—वींधे छे
 मातउ—मातो
 रमियइ—रमीए
 लिजइ—लीजे—लईए
 थिउ—थयो
 चुकइ—चूके
 फुटि—फूट—फूटिजा
 वीसरिवा—वीसरवा—भूलवा
 भमरउ—भमरो
 दीस—दी—दिक्स
 विलसउ—विलसो
 मुहाडि—एम ज करवुं
 जिहु—जेठ
 मूछी—मूर्छित थई
 पडिखि—प्रतीक्षी—बाट जोइने
 हियउं—हैयुं
 जाय—जाया—पुत्री
 सेबिसु—सेवीश
 चिणय—चणा
 खजंति—खवाय छे

કરિસુ—કરીશ
 મિલિત—મલીને—મેગી થઈને
 મિરિય—મરી—મરીયાં—તીલાં
 અઝગી—ઝગી નથી—હજી નાની છે
 આલ—અનર્થ—નકામું—અલીક—
 પ્રપંચ
 દોહિલ્હુ—દુઃખવાલું—દોયલું—દુર્લભ
 કિમ્મ—કેમે
 ધ્રાઈ—ધરાય
 ફિરઈ—ફરે
 અણુહરઈ—અનુસરે
 ઝબાહુલિ—ઝઘાહુલક
 ગઈ—ગઈ
 પરમેસર પાસિ—પરમેશ્વર પાસે
 મળિયા—મળ્યા—કહ્યા

જાલિ—જાંલ
 તપુ—તપ
 તડું—તું
 સુલ—સુલવડે—સુલથી
 હિવ—હવે
 રિતુકેરા—ઋતુના
 મિલિવા—મળવા
 હૂય—થઈ
 દિકલ—દીક્ષા
 બારઈ—બારે (સંલ્યા)
 માય—માઈ !

(૨) જિનપદ્મસૂરિ—શ્રીસ્થૂલિભદ્રનો પાગ (ચૌદમો સૈકો)

મુણિવહ—મુનિપતિના
 પાગુબંધિ—પાગબંધવડે
 શલકંત—શલ્લકતું—ચલ્લકતું
 વરીસાલઈ—વરિસાલે—વર્ષાકાલે—
 ચોમાસાને સમયે
 ગહગહિયા—ગહગહ્યા—ગેંક્યા—
 હોંશવાલા થયા

પાડલિયમાહિ—પાટલિપુત્રમાંહી
 ચઝમાસમાહિ—ચોમાસામાંહી
 મંડારો—મંડાર
 લિયઈ—લે છે
 વય—વૈ—નિશ્ચય સૂચક અવ્યય
 કોસવેસાધરિ—કોશા નામની
 વેશ્યાને ઘરે

ગુરહ—ગુરુની

મોકલાવડ—મોકલાવે

આવડ—આવે છે

આવિયડ—આવ્યો

દાસડિય—દાસીએ

અતિહિ—અતિશય

ઉતાવલિ—ઉતાવળી

—રાયપાસિ—મુનિરાજની પાસે

ધર્મલાભુ—ધર્મલાભનો આશીર્વાદ

રહિયડ—રહ્યો

હિયવિ—હૈયે

ક્ષિરિમિરિ—ક્ષરમર

વાહલા—બહેલ્લા—પાણીના વહેલ્લા

ભણિસુ—ભણીશ—કહીશ

કેવી—કેઈ

માળમડપ્પર—અમિમાનથી મરડાતી

નાચંતે—નાચે છે

મેહારવભરજલ્લટિ—મેઘની ગર્જનાના

શબ્દસમૂહને—અવાજોને—લીધે

ઝલટેલા—ઝત્સાહમાં આવેલા

ચલમલડ—ચલમલે છે

અતિઆછડ—અતિઆછું—વણું

જ પાતલું

ચમકિય—ચમકી

વધાવી—વધાવી—વેશ્યાને વધામણી

આપી

લહકંતી—લેંકા કરતી

આવિય—આવી

જોડંતી—જોડતી

મંગેવી—માંગી—માગી

ધીરિમ—ધીરતા

ધરેવી—ધરી

ચલહલ—ચલ્લચલ

ક્ષબક્ષબ—ક્ષબક ક્ષબક

વીજુલિય—વીજલ્લી

થરહર—થરથર

સાજંતે—સજ થાય છે—તૈયાર થાય છે

મનાવડ—મનાવે છે

પહિરણિ—પહેરવામાં

લહલહ—ચંચલ—હલ્લા કરતો

ક્ષગમગ—ક્ષગમગ

થાપણિ—થાપણમાં

થવક્કા—થોકડા—સ્તબક

સિરિ—શિરમાં—માથે

પહિરેઈ—પહેરે છે
 મોતિયહારો—મોતીનો હાર
 કાનિહિ—કાનમાં
 મુક્કા—મૂક્યા
 કાજલિ—કાજલ વડે
 સંથડ—સેંથો
 બોરીયાવડિ—બોરની માતવાળી કે જેમાં
 સોનાનાં બોર ટાંકેલાં છે એવી
 શબકઈ—શબકે છે
 ગાજંતે—ગાજે છે
 ચરણલગિ—ચરણમાં લાગી—
 પગે લાગી
 વાયંતે—વાય છે
 શલ્હલિયા—શલ્હાંશલ્હાં થયાં
 નાચઈ—નાચે છે
 મોટઈ—મોટે
 ઝગાટિ—ઝગાટાવડે
 મીજઈ—મીંજે છે
 છંડિયુ—છંડયો—તજ્યો
 લોહિહિ—લોહાવડે
 હિયડ—હૈયું
 પાવસુ—પ્રાવૃષ—ચોમાસું
 માળીજઈ—માળીજે—માળીં—
 અનુભવીં

પાડેઈ—પાડે—બે ભાગ કરે
 કાંચુલિય—કાંચળી
 ઊરમંડલિ—છાતીના વિસ્તાર ઉપર
 તાડેઈ—તાળે છે
 કચોલા—કચોલા
 ગાલિ—મસૂરા—ગાલમસૂરિયાં
 કૂવડિય—કૂંઈ
 ચંભ—ચંભા—સ્તંભો
 રિમિશિમિ—રુમશુમ—રમશમ
 સુવાજઈ—સારી રીતે વાગે છે
 પહિટ્ટી—પહેલી
 જવ—જવ—જ્યારે
 કડતિગિ—કૌતુકે
 આકાસિ—આકાશે
 વાંકડ—વાંકું
 ઘડિયડ—ઘડ્યો—ઘડેલો
 ધરીજઈ—ધરીજે
 મૂ—સિડ—મારી સાથે
 પરિણેવા—પરણવા
 સિરીહિસું—શ્રીસાથે
 સાચડ—સાચું
 નવલઈ—નવલે—નવલમાં
 લોડ—લોક
 કવળુ—કોળ

રમેવા-રમવા માટે
 મયળ હિંડોલા-મદનના હિંડોલ
 જળુ-જાળ્યે-ફવ-અર્થે
 સંઘતૂરા-શંઘ અને તૂર્ય-વાજાં
 નાહિ-નાભિ
 ઝરૂ-સાથઠ
 ઘાઘરિં-ઘાઘરી
 મયમયંત-મહેકતી
 પરવાલ-પરવાલું
 જોણવા-જોવા
 મિલિય-મલ્યા
 આહળણ-આઘાત કરે છે
 જોવંતી-જોતી
 બોલાવડ-બોલાવે છે
 બારહ વરિસહં તળણ-બાર વરસનો
 રાચડ-રાચે
 મૂં-મને
 પત્થરૂ-પત્થર
 હિવડા-હમળાં
 મડ લિયડ-મેં લીધું
 તં લિયડ-તેં લીધું
 જ હોડ-જ થાય
 પાડિડ-પાડથો

પહિલડ-પહેલું
 તયળંતરિ-તદનંતરે-ત્યાર પછી-તરત
 અચ્છડ-છે
 અવગણિય-અવગણી
 યડમિળ-યડ્ને
 હુડ-થયો-હુયો
 ધનુ ધનુ-ધન્ય ધન્ય
 મલિયડ-મલ્થો-મસલી નાલ્થો
 પાગુ-પાગ
 રમેવડ-રમવો
 ગાવેવડ-ગાવો
 કિયડ-કર્યુ-કહું
 જયજયકારો-જેજેકાર
 જીતડ-જીત્યો
 મહડસહડ-મહડરૂપ શલ્ય
 કિય-કિયો-કરેલો
 યેલા-રમનારા
 ચૈત્રમાસિ-ચૈત્રમાસે

ચૌદમા સૈકાના
ગદ્યગત શબ્દો

૧૩૯ (૧) અતિચાર

અનેરીકન્હૈ } અનેરાની કને
અનેરાકળ્હૈ } અનેરાની પાસે
આગલુ—આગલો—વધારો
ઓછુ—ઓછો
કાનહ—કાને

માત્ર, માત્રિ—માત્રા
દેવંદળ—દેવવંદન
સજ્ઞાઈ—સજ્ઞાય—સજ્ઞાય—સ્વાધ્યાય
હુડ—થયો
હુયઈ—હોય
કહ્યાં—કહ્યાં
હુઈ—હોય
પાટી—પાટી
પોથી—પોથી
અંતરાઈડ—અંતરાય—વિપ્ર
હડ—થયો
કીધડ—કીધો

કમળી—કવલિકા
સાંપડા, સાંપુડં—ચાપડો
સાંપડી, સાંપુડી—ચાપડી
હુંતી સક્તિ—છતી શક્તિ
સારસંભાલ—યાદ રાખીને સંભાલ લેવી—
સ્મરણ રાખીને ધ્યાન રાખવું

તેહ—તેનું
કરતાં—કરતાં
પઢતાં—ભળતાં
ગુણતાં—ગણતાં
પગુ—પગ
લાગડ—લાગ્યો
થુકુ, થુંકુ—થૂંક
લગાડ—લાગ્યું
હુઈ—હોય
દિવસમાંહિ—દિવસમાં
સબહિ—બધાનું

(૨) નવકારવ્યાખ્યાન (ચૌદમો સૈકો)

મહારડ—માહરો
હડ—હો—થાઓ
જિ—જે

યડ—આ
પનર—પન્નર—પંદર
કરતઈ—કરતે

क्यरी-वैरी
अरिहृ-योग्य छे
अरिहंत-अरिहंतोने
किसा-केवा
रागद्वेषरूपीआ-रागद्वेषरूप
चउत्रीश-चोत्रीश
नमस्कार-नमस्कार
करिउ-करीने
पंचत्तालीस-पीस्तालीश
जिसउं-जैसुं-जेवुं
तिसइ-तैसे-तेवे
संबंधियइ-संबंधना
विभागि-विभागे
आंग-अंग
सर्वही-सर्वने
उपायी-उत्पादी-पेदा करी
सर्वही मांदि-सर्वनी अंदर-बधांनी
अंदर
ध्यातव्युं-ध्यावा योग्य
गुणवउ-गणवा योग्य

(३) अतिचार—(संवत्-१३६९)

तुम्हि-तमे
आलोउ-आलोओ-आलोचना करो
पढिउं, पढिउ-पढ्युं-भण्युं

हुंतइ-छते
मंगलीक-मंगलीक
दिवडातणइ-हमणा तणे-हमणाने
पहिलउं-पहेलुं
सुमरेवउं-स्मरवुं-स्मरवुं-याद करवुं
पढेवउ-पढवा योग्य
भारी-भारे-दीर्घ
म्या } म्या-गया
म्या }
उत्ताणु-चतुं
ऊपरि-ऊपर
चउवीसमह-चोवीशमाना
बार-बार
अछइ-छे
किसउ-कैसो-केवो
यउ-आ
चउवीसी-चोवीश
स्मरतां-स्मरतां
माहात्म्यु-माहात्म्य

विराया-पिराया-पराया-बीजाना
सिउणइ-सोणे-सोणामां
सिउणांतरि-स्वनांतरे

ભવસગલાહર માંહિ—ભવસઘલાની માંય
 કુહડ—કૂડો—ખોટો
 થાપણિમોસડ—થાપણની ચોરી—
 થાપણને ટોટી કરવી
 વિઢાવિઢિ—વઢવાઢ
 છાનડ—છાનું
 વાવરિડ—વાવર્યું
 પાડહ—પાડે—મહોલ્લામાં—શેરીમાં
 નવડ—નવું
 મેલિડ—મેલવ્યું—મેલવ્યું
 તૂલ—તોલે
 સવહર—સર્વનું—બધાનું
 આપણા—આપણા
 કૂડી—ખોટે
 માપિ—માપે
 લુહુડપણિ—લઘુપણમાં—નાનપણમાં
 સીલ—શીલ
 ટંડ્યા—ટંડ્યા
 નીમ—નીમ—નિયમ
 હિયામાંહિ—હૈયામાં
 ધરડ—ધરો
 ઝચરડ—ઝચરો—બોલો
 સર્વ—સર્વ
 નિંદડ—નિંદો

હવ—હવે
 ગુણિડ—ગણ્યું
 પતિ—પ્રતિ
 લિખિડ—લિખ્યો—લખ્યો
 સાખિ—સાખ—સાક્ષ્ય
 કુળહર ડસ—કોળની સાથે—કોઈની
 સાથે
 રાહિમેહિ—રાહમેહ
 વિરાઈડ—છેતરેલું—છેતરીને મેલવેલું
 લીધડ—લીધું
 ટલહ—ટલે
 પાડોસિ—પાડોશે—પાડોશમાં
 પુરાણડ—પુરાણું—જૂનું
 વાછલ્ય—વાસલ્ય
 વિષહ—વિશે
 અમ્હારડ—અમારો
 વોસિરાવડ—વોસરાવો—ત્યાગ કરો
 વિઘન—વિઘન
 પચકલડ—પચલો—પચકલાળ કરો
 ટમિડ—ટમ્યું—ક્ષમા કરી
 નહ—ને—અને
 પાવુ—પાપ
 હિવુ, હિવ } હવે
 પ્રવર્તાવિડ—પ્રવર્તાવ્યું

સંવરુ—સંવરો—અટકાવો
 રામાવિડં—રામાવ્યું—ક્ષમા આપી
 વરુ—વેર
 કરડં—કરં
 સંસ્થાપિડ—સંસ્થાપ્યું
 અવલપિડ—ઓલ્લવ્યો
 ઘરટ—ઘરટ—દલ્લાવાના મોટા ઘંટ
 રાંડા—રાંદા—રાંડું
 અરહટ—રેંટ
 દ્રવિ—દ્રવ્ય

પ્રરુપિડ—પ્રરુપ્યું—પ્રરુપ્યો
 ઝરલ—ઝરલ
 ઘરટી—ઘંટી
 કટારી—કટાર
 પાવટા—પાવડા
 વેચિ—ચરચી—વ્યય કરી
 સજ્યાઈ—સજાય—સજ્જાય
 ઝમમ—ઝમમ—ઝમમ
 હુઓ—હુઓ—થયો

પૂર્વોક્ત શબ્દો વિશે વિવેચન કરતાં પહેલાં ઉક્ત તે તે કૃતિઓના કર્તા વિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિના સમયવિશેનાં પ્રમાણો આપું :

૧૪૦ વિનયચંદ્રે પ્રસ્તુત કૃતિમાં પોતાનો સમય નથી જણાવ્યો, તેમાં

વિનયચંદ્રનો સમય ફક્ત રત્નસિંહ (રયણસિંહ) સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવેલા છે, પરંતુ વિનયચંદ્રે કરેલા કલ્પસૂત્રટિપ્પણે ઉપરથી તેમનો સમય વિક્રમ સંવત ૧૩૨૫ નો છે એ ચોક્કસ છે.

બીજી કૃતિના કર્તા જિનપદ્મસૂરિ પોતાને ચરતરગચ્છના જણાવે છે અને તેઓને વિક્રમ સંવત્ ૧૩૯૦ માં આચાર્યપદ મળ્યું હતું.

ઉક્ત બન્ને હકીકત ઉપરથી શ્રીવિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિનો સમય ચૌદમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે.

૩૦૪ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ—વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ. ૫૫ ટિપ્પણ.

૩૦૫ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ—વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ. ૧૧.

ત્રીજી કૃતિમાં અતિચારના અને નવકારલ્યાલ્યાનના ઉત્તારા આપેલા છે; તે બન્ને ગદ્યમાં છે. એમાં ‘અતિચાર’ ની ભાષા તો તદ્દન લૌકિક છે એ સ્વાલમાં રહે. એ ઉત્તારાનો વિષય સાંપ્રદાયિક છે છતાં તે ઉપરથી પણ ભાષા અને તેના કલ્પની કલ્પના આવી શકે છે. એ બધા ઉત્તારા સંવત્ ૧૩૪૦ અને સંવત્ ૧૩૬૯ ના અરસામાં લખાયેલા તાલપત્ર ઉપરથી લઈ સ્વ. વિદ્યાવલ્લભ સાક્ષરશ્રી ચિમનલાલભાઈ દલાલે ‘પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ’માં મૂકેલા છે અને તે ઉપરથી તેમને અહીં ઉતારેલા છે. એટલે એ ઉત્તારા પણ ચૌદમા સૈકાના છે.

૧૪૧ તેરમા સૈકાની કૃતિઓમાં જે જાતની ભાષાપદ્ધતિ છે લગભગ તે જ જાતની ભાષાપદ્ધતિ ઉક્ત ચૌદમા સૈકાની કૃતિઓમાં પણ છે. જે ઉચ્ચારણભેદ છે તે તદ્દન સાધારણ છે.

તાદર્થ્યનું સૂચક પૂર્વોક્ત (પૃ. ૨૪૬) ‘રેસિ’ પદ ‘નેમિહિરિસિ’ પ્રયોગમાં વપરાયું છે.

એ સિવાય ‘નેમિત્તળી’ ‘દુઝ્જળતળા’ ‘બારહ વરિસહં તળા’ વગેરે ષષ્ઠીસૂચક પ્રયોગો પણ પૂર્વની જેવા વપરાયા છે.

‘ધરવાસથી’ એવો અર્થ સૂચવવા ‘ધરવાસ’ શબ્દ જ વપરાયો છે, એટલે તે લુપ્તવિભક્તિવાળો પ્રયોગ છે એમ કહેવાય. એ જ રીતે ‘સંસારથી’ ને બદલે ‘સંસાર’ ‘રાજુલના પતિના’ અર્થમાં ‘પતિ રાજુલ’ ‘પ્રિયની પાસે છે’ એવું સૂચવવા ‘પ્રિય લઈ પાસિ’ ‘પાશમાંથી’ એવું બતાવવા ફક્ત ‘પાહ’ ‘મુનિપતિના’ અર્થે ‘મુણિવડ’ અને ‘ચરણમાં લાગી’ અર્થ બતાવવા ‘ચરણ લગી’ આવા પ્રકારના લુપ્ત વિભક્તિવાળા કે વ્યવહિત વિભક્તિવાળા પ્રયોગો એ કૃતિઓમાં આવેલા છે. કવિતાઓમાં આ જાતના પ્રયોગો

સુલભ છે અને આ જાતની કવિતાઓમાં આજે પણ એવાં પદો વાપરવાની પ્રથા ચાલુ છે.

સંસ્કૃત કવિતાઓમાં આવા પ્રયોગો નહીં મળે અને પ્રાકૃતમાં પણ ઘણા વિરલ. લોકભાષામાં જ આવા પ્રયોગો અવતરે છે અને છૂટથી વપરાય પણ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રથમાંત ‘શત’ સંખ્યાસાથે વપરાતું સંખ્યેય ષષ્ઠીમાં પણ આવે છે : ‘વરસ્ય શતાનિ—હાથના સેંકડા—સેંકડો હાથો’ એની જ પેટે અહીં ‘વરહ સયાઈ’ પ્રયોગ વપરાયેલો છે. વરસ્ય શતાનિ—વરના સેંકડા—સેંકડો વરો. ચાલુ ભાષામાં આ જાતની પ્રયોગપદ્ધતિ નથી ચાલતી. આ તો સંસ્કૃત—પ્રાકૃતનું પ્રતિબિંબ છે.

ગર્જ—ગજ—તે ઉપરથી ગાજંતે, નૃત્ય—નદ્ય—નાચંતે, સસ્જ—સજ્જ—સાજંતે, વક્રક—વંકય—વાંકડ, એ પદોમાં સ્વરભારની સુરક્ષિતતા માટે સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર ભારે થાય છે. ત્યારે સૌભામ્ય—સોભગ્ગ—સોહાગ—સોહગ, શબઘ્ઙ—શબઘ્ઙ, વિનઘ્ઙક—વિનઘ્ઙય—વિણઠડ—એ પદોમાં સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર, ભારે થયા વિના પણ સ્વરભાર જલ્દવાઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ તે તે પદોમાં ‘હ’ ‘જ્ઞ’ અને ‘ઠ’ મહાપ્રાણ છે, એ જણાય છે. ઉચ્ચારણની રીતોમાં સ્વરભાર જાલ્દવવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે. ઉચ્ચારણ-કર્તાનું મુખ પોતાને જ્યાં જે રીત અનુકૂળ જણાય ત્યાં તેનો આશ્રય આપોઆપ લઈ લે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૧૪૨ ‘ચડિઉત્તરિય’ નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પાછલું પદ ‘ઉત્તરિય’

‘ઉત્’ સાથેના ‘તૃ’ ના ‘તરિય’ ઉપરથી આવેલું છે.

‘ચડઉત્તર’ નો અર્થ આગલું ‘ચડિ’ ‘ચડિય’ ઉપરથી. ૮—૪—૨૦૬ માં હેમચંદ્ર ‘આરોહ’ નો પર્યાય ‘ચડ’ ધાતુ છે

એમ જણાવે છે. આ ‘ચડ’ ધાતુ દેસ્ય હોય એમ લાગે છે.

‘વજ્જરિય’ પદ ‘વજ્જર્’ ધાતુ ઉપરથી આવ્યું છે. ‘કથ્’ ધાતુના પર્યાય રૂપે ‘વજ્જર્’ ને ૮-૪-૨ માં સૂચવેલો છે: ઉચ્ચરિત-ઉચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ કે પ્રોચ્ચરિત-પુચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-એ રીતે સંભવ છે કે-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-દ્વારા ‘વજ્જર્’ ધાતુ અને પુચ્ચરિઅ-પજ્જરિઅ દ્વારા ‘પજ્જર્’ ધાતુ નીપજ્યો હોય. અન્યથા ‘વજ્જર્’ અને ‘પજ્જર્’ એ બન્ને ધાતુઓ દેશ્ય છે, એમ માનવું જોઈએ.

‘સરવણિ’ શબ્દનું મૂલ ‘સ્રુ’ ધાતુમાં છે. ‘કુણ્ડિકાતો જલં સ્રવતિ—કુંડીમાંથી પાણી સ્રવે છે—ટપકે છે—સ્રે છે.’ ‘સરવણિ’ એ પ્રયોગમાં જે અર્થ ‘સ્રુ’ ધાતુનો છે, તે જ અર્થ ‘સરવણિ’ માં વપરાયેલ ‘સ્રુ’ ધાતુનો છે. ‘સ્રુ’ ઉપરથી આવેલો ‘પ્રસ્રવણ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘સ્રવણ’ ઉપરથી ‘સરવણ’ શબ્દને લાવવાનો છે. ‘શ્રાવણનાં સરવડાં’ પ્રયોગમાં જે ભાવ ‘સરવડાં’ પદનો છે, તે જ ભાવ અહીં ‘સરવણિ’ નો છે.

‘શિજ્જિ’ એટલે ‘ક્ષીણ થાય છે.’ પ્રાકૃતમાં કેટલેક સ્થળે ‘ક્ષ’ નું ‘જ્ઞ’ ઉચ્ચારણ થાય છે. (૮-૨-૩) એમ હેમચંદ્ર કહે છે અને ‘શિજ્જિ’ ‘ક્ષીણ’ એવાં ઉદાહરણો આપે છે. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય એમ છે કે ‘ક્ષીયતે’ અને આ ‘શિજ્જિ’ બંને એકસરખાં ક્રિયાપદો છે.

‘શ્વક્કજ્જિ’ કે ‘શ્વક્કજ્જ’ એ વીજલીના શ્વક્કારાના અનુકરણ ઉપરથી આવેલું ક્રિયાપદ છે. એ જ રીતે ‘ચલમ્મલ’ ‘શ્લહલ’ ‘થરહર’ ‘રિમિશિમિ’ ‘શિરિમિરિ’ વગેરે એ બધાં પદો અનુકરણ ઉપરથી આવેલાં છે. ક્ષોભ સૂચવવા ચલમ્મલ, આંચમાંથી ચમકારાવાળું પાણી પડતું જણાવવા કે તેજની ચમક સૂચવવા શ્લહલ, કંપનને દર્શાવવા થરહર—થરથર, ઘૂઘરાનો અવાજ

સૂચવવા રિમિશ્મિ-રમણમ-રમણમ-અને ધીમે ધીમે વરસાદ વરસતો સૂચવવો હોય ત્યારે શિરિમિરિ-શ્વરમર પદ વપરાય છે. ભરના અવાજ માટે ‘રણશુણ’-‘રણશ્વણ’ પદ વપરાય છે. ‘રણશુણ’માં તો ‘શબ્દ કરવો’ અર્થનો ‘રણ’ ધાતુ અને એ જ અર્થનો બીજો ‘ધ્વન-શ્વણ’ ધાતુ વપરાયેલો છે.

‘ઝૂરવું’ ક્રિયા લોકમાં પ્રતીત છે. હેમચંદ્ર ‘સ્થિદ-સ્થેદ કરવો’ ધાતુના પર્યાય રૂપે ‘જૂર’ ધાતુને જણાવે છે (૮-૪-૧૩૨).

ઝૂરવું

પ્રસ્તુત ‘ઝૂર’નું મૂળ એ ‘જૂર’માં છે પરંતુ ઉચ્ચારણમાં મેદ છે. ધાતુસંગ્રહમાં ‘વ્યોહાનિ’ અર્થમાં ‘ધૂર’ અને ‘જૂર’ તથા ‘રોગ’ અર્થમાં ‘ઝૂર’ ધાતુ હેમચંદ્રે આપેલા છે. અક્ષરઘટનાની દૃષ્ટિએ ધૂર, જૂર, ઝૂર અને ઉક્ત ‘ઝૂર’ બધા મળતા આવે છે, પરંતુ અર્થની સમાનતા, સીધી રીતે નથી જણાતી તેથી ‘ઝૂર’ કે ‘જૂર’ ધાતુને દેશ્ય કહેવા એ ઠીક છે.

જેમ ઘણે સ્થળે ‘છે’ અર્થમાં ‘અછિદ્’ વપરાયું છે તેમ ‘નથી’ અર્થમાં ‘નત્થિદ્’ નો પ્રયોગ પણ હોવો જોઈએ. એમ નત્થી હોય તો ‘નત્થી’ ના અંત્ય દીર્ઘ ‘ઈ’ની ઉપપત્તિ થઈ શકે. પ્રસ્તુતમાં ‘નત્થિદ્’ પદ નથી વપરાયું પરંતુ ‘નત્થિદ્’ ઉપરથી ઉત્તરેલું ‘નત્થી’ પદ તો વપરાયેલું છે.

‘નિરાધાર’ ને બદલે ‘નિરધાર’ પદ વપરાયું છે.

‘આત્મીય’ અર્થને સૂચવવા પ્રાકૃતમાં ‘અપ્પણય’ પદ વપરાય છે. અહીંનું ‘અપ્પણુ’ પદ તે ‘અપ્પણય’ ઉપરથી આવ્યું છે. ‘આપણપડં’ માનું ‘આપણ’ તો સમજાય છે. પરંતુ પાછલું ‘પડં’ દુર્ગમ જેવું લાગે છે. આપણ + અપ્પક (આત્મક) કલ્પીએ તો ‘આપણપ્પય’ થાય અને તે ઉપરથી ‘આપણપડં’ આવે. ‘આપણપડં’ એટલે ‘આપોઆપ-જાતે-

પોતે' એવો અર્થ થાય. અહીં એવો અર્થ ઘટે પણ છે. પરંતુ જેમાં એક સાથે 'આત્મા + આત્મા' એમ બે આત્મા લાગ્યા હોય તેવો પ્રયોગ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં માગ્યે જ મળે છે. માત્ર ભાષામાં મળે છે.

૧૪૩ 'મિજંતિ—મિજિ' અને 'મીજિ' એ ત્રણે ક્રિયાપદો 'મીજાવું' પીગલવું—નરમ થવું'ના ભાવને સૂચવે છે.

વિનયચંદ્રની કૃતિમાં 'મિજ' પદ છે અને ત્યાર પછીની કૃતિમાં

'મીજ્' પદ છે. વર્તમાનમાં એ ઉપરથી આવેલું
મીજવું 'મીજવું' પદ છે. 'મિથતે'—મિજતિ—મિજિ—

મીજિ—એ રીતે એ ક્રિયાપદનો ઉગમ છે. 'મિડ્' ધાતુ 'વિદારણ' અર્થને સૂચવે છે અને 'મિડ્' તથા 'મિથ' ધાતુ 'સ્નેહ' અર્થને જણાવે છે. 'વિદારણ' એટલે 'ફાડવું—ચીરો કરવો'. આ ક્રિયા જેમ બાહ્ય પદાર્થને લાગુ પડે છે તેમ આંતરિક મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પણ લાગુ પડે છે. એક જ પ્રકારના સંકલ્પવાળાં મન, બુદ્ધિ અને આત્મા જ્યારે પોતે સ્વીકારેલા સંકલ્પથી ચઢતાં નથી ત્યારે તેઓ 'મેદાતાં નથી' એવી ક્રિયાના વ્યવહારને યોગ્ય બને છે. અહીં પણ જે 'મિજ' કે 'મીજ્' ક્રિયા વપરાણી છે તે, એક જ પ્રકારનાં સંકલ્પને બેરો આત્મા 'એકનો બે નથી થતો—મેદાતો નથી—મીજાતો નથી' એ અર્થને બતાવે છે. એ જોતાં અર્થ અને વર્ણવિકાર એ બન્ને દૃષ્ટિએ ઉક્ત 'મિથતે' ક્રિયાપદમાં પ્રસ્તુત 'મિજ' 'મીજ્' કે 'મીજવું'નું મૂલ્ય રહેલું છે. અથવા 'સ્નિગ્ધ થવું—કોમલ થવું—આદ્રિ થવું' એ અર્થમાં 'મિડ્' અને 'મિથ' ધાતુઓ વર્તે છે, તેમાંના 'થ'વાળા 'મિથ' ધાતુ ઉપરથી મિથતિ—મિજતિ—મિજિ—મિજતિ—મીજતિ અને એ ઉપરથી 'મીજવું' એ રીતે ઉક્ત 'મિજ્' અને 'મીજ્' એ બન્ને પદો આવી શકે એમ છે. આ પક્ષે 'મિથ' માં 'હ' ને પ્રક્ષિપ્ત સમક્ષી તે ઉપરથી 'મ' લાવવાની કલ્પના કરવાની છે. અર્થમાં તો કશી તાળખેલ નથી રહેતી. 'મિથતિ'

एटले ‘स्निग्ध थाय छे.’ अने ते ऊपरथी आवेला ‘भिज्जति’ एटले पण ‘स्निग्ध थाय छे—नरम थाय छे—पोतानो आप्रह भूकी सामाने अनुसरे छे.’ उक्त बे कल्पनाओमां जे प्रामाणिक अने संगत लागे तेने अहीं लेवानी छे. विशेष तपासतां जणायुं के पोताना अनेकार्थसंग्रहमां ‘मेद’ शब्दना अर्थो बतावतां आचार्य हेमचंद्र कहे छे के,

“मेदो विदारणे द्वैधे उपजाप—विशेषयोः”—(कां० २, श्लो० २२७).

अर्थात् मेद—विदारयुं—फाडयुं, मेद—द्वैध—द्विधा थयुं—बे प्रकारे थयुं—चलित थयुं, मेद—उपजाप—एक प्रकारनो जाप, मेद—विशेषता—जुदाई. आ जोतां तो उक्त ‘भिद्’ धातु ऊपरथी ‘भिज्ज’ के ‘भीज्’ ‘भीजायुं’ पद आवे तो अयुक्त नथी ने ‘मिद्’नी कल्पनानी जरूर नथी.

१४४ ‘अनेरी कन्हइ’ ‘अनेरा कण्हइ’ पदमांनुं ‘अनेरी’ के ‘अनेरा’ पद ‘अन्यतर—अन्नयर—अन्नइर—अनइर—अनेर’ ए रीते लाववानुं छे.

अनेरा अहीं पण ‘अइ’नो ‘ए’ स्वरभारने साचवी छे छे. तेथी ‘अन्न’नुं ‘आन’ थयुं अटके छे.

संबंधसूचक ‘ईय’ प्रत्ययवाळ ‘अन्यतरीय’ ऊपरथी ‘अनेरी’ अने संबंधसूचक षष्ठीविभक्तिवाळ ‘अन्यतरस्य—अन्नतरस्य—अन्नतराह—अन्नतरा’ ऊपरथी ‘अनेरा’ लावी प्रस्तुतमां ‘अनेरी’ अने ‘अनेरा’ना अंत्य ‘ई’ अने ‘आ’नी उपपत्ति समझवानी छे.

‘नेमिसमं’ सायेनो ‘सम’ शब्द ‘सरखा’ना अर्थनो द्योतक छे. ‘नेमिसमं’ एटले ‘नेमिसमान—नेमि जेवुं.’

‘दिक्खाडिउ’—देखाडयो. हेमचंद्र कहे छे के ‘दृश्’ धातुनो

समानार्थक बीजो एक ‘देक्स्’ धातु छे (८—४—१८१). तेनुं प्रेरक देक्स् + आड—देक्खाड

अने तेनुं भूतकृदंत ‘देक्खाडिओ’ ऊपरथी ‘दिक्खाडिओ’. संस्कृतमां

‘દૃશ્’ ધાતુના ‘દ્રશ્યતિ’ ‘દૃક્ષીષ્ટ’ વગેરે રૂપોમાં જે ‘દ્રક્ષ’ વા ‘દૃક્ષ્’ અંગ જલ્લવાયું છે તે ઉક્ત ‘દેક્ષ’ વા ‘દિક્ષ’ના મૂળમાં છે એ ધ્યાનમાં રહે.

‘છેહુ’ આ૦ હેમચંદ્ર ‘અંત’ અર્થવાળા ‘છેઅ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે (દેશીશ૦ વર્ગ-૩, ગા૦ ૩૮) અહીંનો ‘છેહુ’ ‘વિશ્વાસના અંતને—વિશ્વાસઘાતને’ સૂચવે છે. ઇટલે પ્રસ્તુત ‘છેહુ’ અને ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ બે વચ્ચે વધારે પડતી સમાનતા છે. સંસ્કૃત ‘છેદ’ અને પ્રાકૃત ‘છેઅ’ તથા ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ ત્રણે શબ્દો પરસ્પર મળતા આવે છે.

અહીં ‘વાહુ’ શબ્દનો અર્થ ‘વાહો’ છે. હેમચંદ્ર “પાટકસ્તુ તદર્થે સ્યાત્” (અભિધાન૦ કાં ૪, શ્લો૦ ૨૮) કહીને **વાહો** ગામના અડધા ભાગને ‘પાટક’ કહે છે. અત્યારની ભાષામાં વપરાતો ‘પાહો’ કે ‘વાહો’ નું મૂળ એ ‘પાટક’ છે. નગરની પાસેના ‘પરા’ ને હેમચંદ્ર ‘શાખાપુર’ કહે છે (અભિધાન૦ કાં ૪, શ્લો૦ ૩૭) આજનું ‘શાપુર’ એ શું એ ‘શાખાપુર’ ઉપરથી આવ્યું છે કે તેનો સંબંધ કોઈ શાહ—પાદશાહ સાથે છે ?

૧૪૫ ‘ઉપરિ’માં ‘ઝ’ દીર્ઘ શા માટે છે ? આ અને આગલી કૃતિઓમાં જ્યાં જ્યાં ‘ઉપરિ’ શબ્દ આવ્યો છે ત્યાં **ઉપરિ** બધે તે આદિમાં દીર્ઘ ‘ઝ’ વાળો છે. જૈન આગમોમાં ‘ઉપરિ’ના અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘ઉર્પિ’ શબ્દ આવે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ‘ઉપરિ’ના આદ્ય ‘ઝ’નું મૂળ એ ‘ઉપ્પ’માં હોવું જોઈએ. એમ હોય તો ‘ઉપરિ’ના આદ્ય દીર્ઘની સંગતિ થઈ શકે છે. વૈયાકરણો ‘ઝર્ચ’ને ‘રિ’ પ્રત્યય કલ્પી ‘ઉપરિ’ શબ્દની કલ્પના

કરે છે (૭-૨-૧૧૪) ‘ઊર્ધ્વ + રિ-ઉન્મરિ-ઊપરિ’ એ જોતાં પણ ‘ઊપરિ’નો આથ ‘ઊ’ દીર્ઘ છે, તે બરાબર છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ‘ઊપરિ’માં મૂળ ‘ઊર્ધ્વ’ શબ્દ તો કલ્પ્યો પરંતુ સાથે ‘ઊર્ધ્વ’નો ‘ઉપ’ આદેશ પણ કલ્પ્યો છે. આ કલ્પનાથી ‘ઊપરિ’ શબ્દની નિષ્પત્તિ તો થઈ પરંતુ તેનું મૂળ ‘ઊર્ધ્વ’માં છે તેની નિશાની મુંસાઈ ગઈ ત્યારે ભાષાનાં ‘ઊપરિ’માં તેની નિશાની જલ્લાઈ રહી છે. ગુજરાતી જોડણીમાં ‘ઊપરિ’ની જોડણી આદિમાં હ્રસ્વરૂપે સ્વીકારી છે. મને લાગે છે કે તેમાં ઉક્ત સંસ્કૃત કલ્પનાનું અનુકરણ છે; પરંતુ શબ્દના મૂળને વીસારી દેવામાં આવ્યું છે. ‘ઊર્ધ્વ’ને ‘રિ’ પ્રત્યય લાંબ્યા પછી તે દ્વારા ઊપર જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ઊપરિ’ પદ બરાબર આવી શકે એમ છે. ‘ઊર્ધ્વ’નો ‘ઉપ’ કલ્પવાની જરૂર નથી. અવેસ્તાની ભાષામાં ‘ઊપર’ અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘ઉપરિ’ શબ્દ આવેલો છે. (ખોરદેહ અ૦ પૃ૦ ૪૫) એ જ પ્રમાણે ‘નીચે’ ના અર્થમાં ‘અધરિ’ શબ્દ અવેસ્તામાં વપરાયેલો છે. (પૃ૦ ૪૫) ‘ઉપરિ’, ‘અધરિ’ નો ‘રિ’ જોતાં એમ માસે છે કે એ ‘રિ’નું મૂળ ‘ઊર્ધ્વતરે’ ‘અધસ્તરે’ માં રહેલા સપ્તમીવિભક્તિવાળા ‘તરે’ પદમાં હોય. આ રીતે તો વૈયાકરણોએ કલ્પેલો ‘રિ’ પ્રત્યય પણ સંગત લાગતો નથી. અવેસ્તામાં ‘ઉપરિ’ એ ચતુરક્ષર પદ હોઈ વિલંબિત ઉચ્ચારણવાળું છે માટે જ તેમાં આથ ‘ઉ’ લઘુ છે ત્યારે ભાષામાં તો એ

૩૦૭ આથ વૈયાકરણ પાણિનિએ કર્યું છે કે ‘ઊર્ધ્વ’ શબ્દનો ‘ઉપ’ આદેશ કરવો અને તેને ‘રિ’ પ્રત્યય લગાડવો.—(૭-૨-૧૧૪) સ્ત્રી રીતે ઊર્ધ્વ+રિ (સ્વાર્થિક) તે દ્વારા પ્રાકૃત ઉન્મર, તેનું સપ્તમી એકબ૦ ઉન્મરે, અને એ ‘ઉન્મરે’ દ્વારા ‘ઉપરિ’ ‘ઊપરિ’ બગેરે પદો આવેલાં છે. અને કેવલ ‘ઉપિ’ પદ તો ઊર્ધ્વ-ઉન્મે-ઉપ્મે-ઉપિ એ રીતે આવેલું છે. ગૂજરાતીના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપરિ, ઊપરિ, ઓપરિ એવાં પદો ઉપલબ્ધ છે. આમ, સંસ્કૃત કહેવાતું ‘ઉપરિ’, સ્ત્રી રીતે તો પ્રાકૃત છે.

પદ, ત્ર્યક્ષર હોવાથી દ્રુત ઉચ્ચારણવાળું બને છે તેથી જ ત્યાં તેનો આષ 'ઉ' ગુરુ રહેવો જોઈએ. પૂર્વોક્ત 'ઉપ્પિ' તો 'ઊર્ધ્વે'—'ઉપ્પહિ' ઉપરથી સીધું જ આવ્યું છે. તેને 'રિ' પ્રત્યય નથી લાગ્યો.

૧૪૬ ધાતુસંગ્રહમાં પહેલા ગણમાં 'અવરોધ' અર્થમાં 'વલ' ધાતુ જણાવેલો છે, તે ઉપરથી 'વલિ-વલિ' ક્રિયાપદ આવી શકે છે. 'વલિ વલિ' એ બીજા પુરુષના એકવચનનું ક્રિયાપદ છે. તેનો અર્થ—'વલ્લવલ્લ-પાછો વલ્લ-રોકાઈ જા' છે.

'જિત્ત' અને 'જીત' એ બન્ને એક જ અર્થમાં છે. 'જિત્યો' તેનો અર્થ છે. તે જ અર્થમાં 'જિ' ધાતુનું 'જિપિઅ' રૂપ પણ થાય છે. મને લાગે છે કે 'જિપિઅ' ના અનુકરણ દ્વારા 'જિત્ત' માં બેવડો 'ત' અને જીત'નો 'જી' દીર્ઘ થયો જણાય છે.

'ટોહણકાલિ' ઇટલે 'ટોવાને વલ્લતે'. 'ટોવું' ઇટલે 'લેતરમાં પક્ષી વગેરેને આવતાં રોકી રાખવા જે અવાજો કરવા પડે તે ક્રિયા.' સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં 'સ્તુભ્' ધાતુ 'ક્રિયાનિરોધ'ના અર્થને સૂચવે છે. થોમવું, થોમો, થોમનારો વગેરે પદો ઉક્ત 'સ્તુભ્' ઉપરથી આવેલાં છે. એ પ્રમાણે 'સ્તોમન'—'થોમણ-થોહણ—

ટોહું

ટોહણ' એ રીતે 'સ્તુભ્' ઉપરથી 'ટોહણ' શબ્દ આવે છે અને અર્થની સુઘટના પણ રહે છે. ભાષાનો 'ટોયો' શબ્દ પણ 'સ્તુભ્' ના 'સ્તોમક :—થોમઓ—થોહઓ—ટોયો'—એ રીતે આવેલો છે.

'હિલ્લી' શબ્દ ક્રીડાવાચક 'હેલા' નું રૂપાંતર છે. 'હેલા' ઇટલે વિલાસ. અથવા 'હેલિ' ઇટલે 'આલ્હિન'. એ

હિલ્લી

ઉપરથી પણ 'હિલ્લિ' પદ આવ્યું હોય. પરંપરાએ અહીં બન્ને અર્થ ઘટમાન છે. અહીં 'હિલ્લિ' નો સીધો અર્થ 'હેલ્લ'—સાહચર્ય છે.

‘गमार’ शब्द फारसी ‘गुम्राह’ नुं रूपांतर लागे छे. हेमचंद्र ‘मुह—
 गुम्राहुं’ धातुना पर्याय तरीके ‘गुम्म’ धातुनो
 गमार निर्देश करे छे (८-४-२०७) तथा ‘मूढ’ अर्थमां
 ‘गुम्मइअ’ शब्द होवानुं पण जणावे छे (देशी० व० २, गा० १०३)
 ‘गमार’ साथे उक्त ‘गुम्म’ वा ‘गुम्मइअ’ नुं काई साम्य छे के
 केम ? ए विचारवा अहीं ‘गुम्म्’ नो उल्लेख कर्यो छे. सुभाषितसंग्रहकार
 जयवल्लभ पोताना वजालगमां ‘गवार’ अने ‘गामार’—(गाहावजा
 श्लो० १५-१६) एम बे शब्दोनो ‘गामडीयो—मूर्ख—अज्ञान’ अर्थमां
 प्रयोग करे छे. प्रस्तुत ‘गमार’ अने जयवल्लभे प्रयोजेला ‘गामार’ के
 ‘गवार’ वच्चे अर्थमेद नथी. संभव छे के ‘जेमना आचारविचार ग्राम्य
 होय’ तेवा लोक माटे ‘ग्राम्याचार’ शब्द वपरायो होय अने ते द्वारा उक्त
 त्रणे पदो आवेलां होय: ग्राम्याचार—गम्माचार—गम्मायार—गामार—गमार
 के गवार.

माधति—मजति—मज्जइ—माजइ—माचइ—ए रीते ‘हर्ष’ अर्थवाला
 ‘मद’ धातु ऊपरथी ‘माचइ’ अने चालु ‘माचवुं’ पदो आव्यां छे.

प्रत्येष्णि—पतिइज्जसि—पतीजसि ए रीते ‘पतीजसि’ पद आव्यु छे.
 एनो अर्थ ‘तुं विश्वास करे छे’.

‘रुच्’ धातुद्वारा ‘रुचति’ क्रियापद आव्यु छे.

भर्तृ—भर्तार—ए रीते ‘भर्तार’.

खरी—खरेखरी. एनी व्युत्पत्ति अवगत नथी.

‘नडइ’ क्रियापद अहीं ‘सेवा’ अर्थने सूचवे छे. “राजुल एनी
 सखीने कहे छे के हे भोळी सखी! तुं खरेखर

नडवुं

गमार छे. नेमिकुमार विद्यमान होय त्यां सुधी पोते
 कोई बीजा पुरुषने सेवे तो समझवुं के गजबननो योग थयो छतां ते

ગવેડે ચડે છે.” આ અર્થ અહીં બરાબર ઘટમાન છે. માટે અહીંના ‘નહ’ પદનું મૂલ ‘લઢ-ઉપસેવાયામ્’ ધાતુમાં સ્મજવું. (ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨૪૯, ધાતુ-૫૫)

‘દુહિતા’ ઉપરથી ‘ધૂઆ’ (૮-૨-૧૨૬) ‘ધૂઆ’માં સ્વર પરિવર્તન થવાથી ‘ધીય’ પદ આવે છે. વાઠિયાવાડીલોકીયમાં ‘દીકરી’ના અર્થમાં જે ‘ધી’ શબ્દ આવે છે તે પળ આ રીતે આવેલો છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં ‘ધૂય’ અને ‘ધીય’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયા છે. ભાષામાં વપરાતો સુંવાળી (પૂરી) અને પ્રસ્તુત ‘સુહાલી’ બન્ને સમાન અર્થના છે. ‘સુહાલી’ શબ્દ દેશ્ય જણાય છે અથવા સુખવાચક દેશ્ય સુહલિ (દેશી૦ વ૦ ૮, ગા૦ ૩૬) સાથે પળ તેનો સંબંધ હોય.

પ્ર + અઙ્કુર = ‘પ્રાઙ્કુર’ તે ઉપરથી નામ ધાતુ ‘પ્રાઙ્કુરયતિ’ પ્રસ્તુત ‘પંગુર’નું મૂલ આ ‘પ્રાઙ્કુરયતિ’માં છે. ભાષાનું પાંગરું ‘પાંગરે’ ક્રિયાપદ પળ આ રીતે આવેલું છે.

દેશ્યસંગ્રહમાં ‘બલાત્કાર’ અર્થે ‘મઙ્ગા’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી અહીંનો ‘માંડી’ શબ્દ આવ્યો છે અથવા ‘માંડવું’ જ અર્થ લઈએ તો ‘મણ્ડ’ ધાતુ ઉપરથી તે પદને લાવવું. ભાષાનો ‘માંડમાંડ’ શબ્દ ઉક્ત ‘મઙ્ગા’ ઉપરથી આવ્યો છે.

‘ગહિલી’ એટલે ઘેલી-મૂરખી. ‘ગ્રહિલ’ પદ ઉપરથી ‘ગહિલી’ પદ આવ્યું છે.

‘વિષ્યતિ’—‘વિજ્ઞાઈ’ ઉપરથી વેજ્ઞાઈ-વીજ્ઞે-વીધે-આવ્યું છે.

‘મત્તક’—મત્તઓ-માતડ-માતો.

ચિડ-થયો. સ્થિત :—ચિતો-ચિઓ-ચિડ-થયો.

૩૦૮ સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં ‘દીકરી’ અર્થ માટે ‘ધી’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

‘ચ્યવતે’ ઇટલે પડે છે—ચ્યુત થાય છે. ‘ચ્યવતે’માં વપરાયેલા ‘ચ્યુ’
 ઉપરથી ‘ચ્યુતક,’ તે ઉપરથી ‘ચ્યુતકયતિ’ અને
 ચૂક તે દ્વારા ચુઅકક—ચુકક—ચૂકે. અથવા ‘પચતિ’
 ને સ્થાને જેમ ‘પચતકિ’ પદ બને છે (૭—૩—૨૯) તેમ ‘ચ્યવતે’
 અને તે ઉપરથી: ચ્યવતકે—ચતતકે—ચુઅકે—ચુઅકે—ચુકે—ચૂકે અથવા
 ‘ચરી જવું—પઢી જવું’ અર્થવાળા ‘ચુત’ ધાતુ દ્વારા ચોતતિ—ચોતકતિ—
 ચોઅકતિ—ચોઅકક—ચુકક—ચુકે—ચૂકે એમ પણ લાવી શકાય. હેમચંદ્ર
 આ ‘ચુક’ ને ‘ઞંશ’ ધાતુનો પર્યાય કહી દેશ્યકોટિનો ગણે છે.
 (૮—૪—૧૭૭).

‘દિવસ’ ઉપરથી દીસ.

‘મુહાહિ’ શબ્દ દેશ્ય લાગે છે. ‘એમ જ કરવું’ એવા અર્થે હેમચંદ્ર
 ‘મુહિઅ’ અને બીજા દેશ્ય સંગ્રહકારો ‘મુહિઆ’ શબ્દ આપે છે.
 (દેશી૦ વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૩૪). સંભવ છે કે ઉક્ત ‘મુહાહિ’ નો સંબંધ
 દેશ્ય ‘મુહિઆ’ કે ‘મુહિઅ’ સાથે હોય.

મુંડનિલાહિ—મુંડ—મુંડું, ‘નિલાહ’—લ્લાટ. ‘લ્લાટ’ ને બદલે
 ‘ગિલાહ’ કે ‘ગિલાહ’ શબ્દ હેમચંદ્રને સંમત છે. (૮—૧—૪૭ તથા
 ૮—૨—૧૨૩) ‘મુંડ’ ની વ્યુત્પત્તિ અસ્પષ્ટ છે.

‘માલ’ શબ્દ દેશ્ય છે. તે ઉપરથી સતમી ‘માલિ—માંચડા ઉપર’—
 માલ્લ ઉપર (દેશી૦ વ૦ ૬, ગા૦ ૧૪૬).

‘ચણક’ ઉપરથી ‘ચિણય—ચણો.’ “ચણકો હરિમન્યક:”
 (અભિધાન૦ કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૨૩૭).

મરિચિ—મિરિય (૮—૧—૪૬) મરી—તીલાં.

‘અઝગી’ ઇટલે અ + ઝગી—‘હજુ તું ઝગી નથી એવી છો’ ઇટલે
 ‘મુઘા છો’ એમ જણાય છે.

‘આલ’ શબ્દ અનર્થને સૂચવે છે. ‘આલપંપાલ’ માં રહેલો ‘આલ’ જે ભાવને જણાવે છે, તે જ ભાવ અહીંના ‘આલ’ નો છે. “આલં સ્યાત્—અનર્થ—હરિતાલ્યો.” (અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૪૬૩ હે૦).

‘શ્ચ’ ધાતુ દેશ્ય છે. ‘નીસાસો મેલવો’ ‘વિલાપ કરવો’ ‘પોતાની જાતને ઓઠ્ઠો દેવો’ એ તેના ત્રણ અર્થ છે. અહીં ત્રણે અર્થો ઘટે એમ છે. ‘શ્ચ’ ના મૂળની ચર્ચા નથી. તત્સમાન ‘શ્ચ’ માટે જુઓ (૮-૪-૨૦૧, ૮-૪-૧૪૮, ૮-૪-૧૫૬ હે૦). ઉક્ત ‘શ્ચ’ બીજા પુરુષનું એકવચન છે અને ‘શ્ચ’ ધાતુ ઉપરથી આવેલું હોય.

‘દોહિલ્લુ’ ભાષામાં ‘દોયલું’—અહીં સચ્ચી, રાજુલને કહે છે કે
દોયલું “તું સુંવાળી છે અને તપ ‘દોહિલું’ અર્થાત્
 ‘કઠોર’ છે—દુઃખકારક છે.” આ અર્થ જોતાં
 દુઃખ—દુઃસ્વ—દુઃહ—તેને ‘હલ’ પ્રત્યય લાગી અને તે દ્વારા ‘દોહિલ્લુ’ શબ્દ આવે. ભાષામાં પ્રચલિત ‘દુઃસ્વ’ ક્રિયાપદનું મૂળ ‘દુઃસ્વ’ ધાતુમાં છે, અથવા ‘દુર્લભ’ ‘દુર્લહ’ ‘દુર્લહ’માં વર્ણવ્યત્યય અને સ્વરપરિવર્તન થવાથી પળ ‘દોહિલ્લુ’ નીપજે. અહીં ‘દુઃસ્વ કરવા’નો ભાવ વધારે સંગત છે.

‘તૃપ્તિ’ અર્થવાળા ‘ધ્રા’ ધાતુ ઉપરથી ‘ધ્રાઈ’ ક્રિયાપદ આવ્યું છે. ભાષાનું ‘ધ્રાઈ’ પદ પળ ‘ધ્રા’માંથી આવ્યું છે.

‘ફિરફિર’ એટલે ફર્યા કરે છે. ‘ચાલવું—ફર્યા કરવું’ અર્થમાં ‘સ્ફર’
ફરવું ધાતુ છે (ધાતુપારાચય પૃ૦ ૨૧૬, ધાતુ ૮૪)
 તે ઉપરથી સ્ફરતિ—ફરતિ—ફરફિર—ફરફિર—એ રીતે
 ‘ફિરફિર’ પદ લાભવાનું છે.

ઝબાહુલિ—ઝંચા હાથ કરેલા છે એવી—ઉત્સાહવાળી—ઉતાવળી. ઉડ્ +

ઝબાહુલિ

બાહુ—ઝબાહુ, સ્વાર્થિક ‘લ’ લાગ્યા પછી ‘ઝબાહુલી’

તે ઊપરથી ‘ઝબાહુલિ.’ સંભવ છે કે ‘ઝમાહુલું’

‘ઉત્સાહ થવો’—ક્રિયાપદનું મૂળ, પ્રસ્તુત ‘ઝબાહુ’ પદમાં હોય. અથવા

‘ઔત્સુક્ય’ અર્થમાં આ૦ હેમચંદ્ર ‘ઝબાહુલિ’ શબ્દને (દેશી૦ વર્ગ ૧,

ગા૦ ૧૩૬) દેશ્યરૂપે નોંધે છે. તે ‘ઝબાહુલ’ શબ્દ ઊપરથી અહીંનું

‘ઝબાહુલિ’ ક્ષીલિંગી રૂપ આવ્યું હોય.

ફાગુબંધિ—ફાગબંધવડે.—ફાગુબંધ એટલે વિશેષ પ્રકારની પથ્થરચનાનો

ફાગ

પ્રકાર. હેમચંદ્ર, ‘વસંતનો ઉત્સવ’ અર્થમાં ‘ફાગુ’

શબ્દને દેશ્યરૂપે જણાવે છે. (દેશી૦ વ૦ ૬, ગા૦ ૮૨)

‘ફાગ’ નો સંબંધ ‘ફાગણ’ મહિના સાથે છે એ જાણીતું છે.

વર્ષા + કાલ’—વર્ષાકાલ—‘વરિસાલ’ તેનું સપ્તમી એકવચન વરિસા-
લહ—વરસાદને સમયે—ચોમાસામાં.

‘ઝતાવલિ’ શબ્દનું મૂળ ‘ઝત્’ સાથેના ‘ત્વરા’ અર્થવાળા ‘ત્વર’
ધાતુમાં છે. ‘ત્વર’ ના ‘ત્વ’ માં ‘ત્’ અને ‘વ’ વચ્ચે ‘ઝ’ ઝમેરવાથી
‘તાવર’ થતાં તે દ્વારા ઝક્ત ‘ઝતાવલિ’—‘ઝતાવલો’—‘ઝતાવલ્’ વગેરે
શબ્દો આવે છે.

‘રહેવા’ અર્થવાળા દેશ્ય ‘રહ’ ધાતુ ઊપરથી ‘રહિયઝ’—રહો—પદ
આવ્યું છે.

‘પાણીનો વહેલો’ અર્થમાં ‘વહેલ્’ શબ્દ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે. દેશ્ય

વહેલો

સંપ્રહમાં ‘વાહલી’ ‘વિરઓ’ અને ‘વહોલો’ એ ત્રણ

શબ્દો નોંધેલા છે. (દેશી૦ વર્ગ ૭, ગા૦ ૩૯—

“વહોલો વાહલી વિરઓ ત્રયોઽપિ એતે લઘુ જલપ્રવાહવાચકાઃ”). પ્રસ્તુત

‘વાહલા’ बहुवचन છે, તેનું મૂળ ‘વાહલ’ પદ ‘વાહલી’ શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંભવ છે કે મૂળ ‘વહ્-વહેવું’ ધાતુ સાથે વાહલી, વહોલો કે વહેલ્ય પદનો સંબંધ હોય.

चमकृत-चमकिय-चमकिय-चमकी ए क्रम ‘चमकिय’ ની નિષ્પત્તિનો છે.

‘વધાવી’ ના મૂલમાં પ્રેરણાસૂચક પ્રત્યય સાથેનો ‘વૃધ્-વધવું’ ધાતુ છે. વૃધ્-પ્રેરણા અર્થે-વર્ધ-પ્રા० વદ્વાવ. તે ઉપરથી ભૂતકૃદંત ‘વદ્વા-વિયા’ અને તે દ્વારા ‘વધાવી.’

भाषामां ‘लेंको’ શબ્દ સ્ત્રીઓની વિશેષ પ્રકારની ચેષ્ટાનો સૂચક છે.

लेंको

प्रस्तुत ‘लहकंती’ પદ ‘લેંકા કરતી’ના ભાવને દર્શાવે છે. एना मूळमां ‘लस्’ ધાતુ દ્વારા બનેલો ‘लसक’ શબ્દ છે. ‘लसकं करोति लसकयति’ એ રીતે નામધાતુરૂપ ‘लसक’ ઉપરથી વર્તમાન કૃદંત ‘लसकयन्ती’ અને તે દ્વારા ‘लहकंती’ નીપજે છે. અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારના નૃત્ય માટે વપરાતા ‘लस्य’ શબ્દને ‘क’ લગાડીએ તો ‘लस्यक’ થાય. ‘लस्यक’નું નામધાતુ તરીકેનું ‘लस्यकयति’ આનું વર્તમાનકૃદંત ‘लस्यकयन्ती’ તે ઉપરથી પળ ‘लहकंती’ પદ આવે. મૂળ બનેમાં ‘लस्’ ધાતુ સમજાવાનો છે.

जोड़ंती-जोड़ती ‘युक्त’ ઉપરથી जुक्त-जुट-जुड़-जोड़-जोड़ंती. ए

जोड़ंती

रीते ‘युक्त’ માંથી ‘जोड़’ ધાતુ નીપજાવી તેનું વર્તમાનકૃદંત ‘जोड़ंती.’ હિંદીમાં ‘जोड़वा’ અર્થ માટે ‘जुट’ શબ્દ પ્રચલિત છે. આ કલ્પના ક્ષિપ્ર જણાતી હોય તો સંબંધવાચી (“ यौट् संबन्धे ”—धातुसंग्रह भ्वादि०) ‘यौट्’ ધાતુ ઉપરથી પ્રા० ‘जोड़’ અને તેનું વર્તમાન કૃદંત ‘जोड़ंती.’ એમ બને રીતે ‘जोड़ंती’ ને નીપજાવી શકાય એમ છે.

મને લાગે છે કે ‘ યૌડ્ ’ ધાતુ મૌલિક નથી. તે પળ ‘ યુક્ત ’ ઉપરથી આવ્યો જણાય છે. ધાતુસંગ્રહમાં એવા બીજા ઘણા ધાતુઓ છે જેઓ ભૂતકૃદંત ઉપરથી આવેલા છે. સં૦ ભૃત—પ્રા૦ ભટ, તે ઉપરથી ‘ ભટ—ભૃતૌ ’ ધાતુ. સં૦ પિષ્ટ—પ્રા૦ પિઠ—તે ઉપરથી ‘ પીઠ ’ ધાતુ. સં૦ ઋદ્ધ—પ્રા૦ ઇદ્ધ. તે ઉપરથી ‘ એધ્—વૃદ્ધૌ ’ ધાતુ વગેરે. પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રીજી ‘ કેટલાક ધાતુઓ ભૂતકૃદંત ઉપરથી આવેલા છે ’ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે અને તેમણે પોતાનો એ અભિપ્રાય ‘ દ્વિવેદીસ્મારક ’ લેખસંગ્રહવાળા પુસ્તકમાં વ્યક્ત પણ કર્યો છે. આ ઉપરથી ભૂતકૃદંત દ્વારા ધાતુઓ બનાવવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે. આ પદ્ધતિ ગુજરાતી વગેરે ચાલુ ભાષામાં જ છે એમ નથી પરંતુ સંસ્કારપૂર્ણ મનાતી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ તે, તરત જ્યાંલમાં ન આવે એ રીતે ઝતરેલી છે.

‘ ધીરિમ ’ પદમાં અંત્યનો ‘ ઇમ ’ ભાવવાચક પ્રત્યય છે. ધીરિમ એટલે ધીરપણું, મુણિસ + ઇમ—મુણિસિમ—મનુષ્યપણું. આ ધીરિમ ‘ ઇમ ’ પ્રત્યય ઘણો જ પ્રાચીન છે. અવેસ્તામાં મિત્રતા—દોસ્તી—ના અર્થમાં ‘ હૃએમા ’ શબ્દ આવે છે. તે ‘ સખિ + ઇમા ’ ઉપરથી આવેલો છે. (યોર૦ અ૦ પૃ૦ ૧૮૪, શબ્દ અં૦ ૨૯) ૮—૨—૧૫૪ સૂત્રમાં હેમચંદ્રે ભાવવાચક પ્રત્યયોની ગણનામાં આ ‘ ઇમા ’ને પણ નોંધેલો છે. સંસ્કૃતમાં તે ‘ ઇમન્ ’ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

મનાવહ—મનાવે છે. ‘ મન્ ’ ધાતુનું પ્રેરક ‘ માનય ’ પ્રા૦ ‘ મનાવ. ’ તે ઉપરથી મનાવહ. ‘ મન ’ એટલે જાણવું—મનાવ—જણાવવું—સમજાવવું. ‘ મનાવ ’નો પ્રયોગ ‘ મનાવવા ’ અર્થમાં રૂઢ થવાથી સંકુચિતાર્થક છે, તેથી ‘ જણાવવું ’ એવા વિશાળ અર્થમાં તે ન વપરાય.

‘મડપ્પર’ શબ્દ દેશ્ય છે. તેનો અર્થ છે: અભિમાન. (દેશી૦ વ૦ ૬ ગા૦ ૧૨૦) ‘મડપ્પર’ લોકભાષાનો શબ્દ છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે. (૮-૨-૧૭૪)

‘અચ્છ’ ऊपरથી ‘આછ’ एटले निर्मळ—अतिआछउ—अतिनिर्मळ.

આછું
ભાષામાં બહુ બારીક કપડા માટે ‘આછું’ શબ્દ વપરાય છે. સંભવ છે કે એ ‘આછું’ શબ્દ પણ પૂર્વોક્ત નિર્મळ અર્થવાળા ‘અચ્છ’ ऊपरથી આવ્યો હોય અને એ પક્ષે લક્ષણાદ્વારા અર્થસંગતિ ઘટમાન છે. અથવા ‘આ’ સાથેના ‘છાદ’ અર્થાત્ (‘આચ્છાદ’—ઢાંકવું) ‘આચ્છાદ’ ધાતુ સાથે વલ્લવાચી ‘આછું’ શબ્દનો સંબંધ હોય. અન્યથા બારીક કપડા માટેના ‘આછા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધનીય રહી.

સં૦ પરિદધાતિ—પ્રા૦ પરિધાતિ—પરિહાઈ—પહિરેઈ—એ રીતે ‘પહિરેઈ’ની નિષ્પત્તિ છે. ‘પરિધાન’ ऊपरથી ‘પરિહાણ’ અને વ્યત્યય થતાં પહિરાણ—પહિરણ—એ રીતે ‘પહિરણ’ શબ્દ આવે, તેનું સસમીમાં—પહિરણિ.

સંથડ—સીમન્તક: ऊपरથી सीमंतओ—सीअंतउ—सींतउ—સંથડ—સેંથો.

‘બોરીયાવડિ’—એક પ્રકારના વસ્ત્રની જાત છે. સં૦ ‘બદર’ નું ‘બોર’

આ પ્રા૦ ઉચ્ચારણ છે. અને ‘વડિ’ નું મૂળ ‘પટ’

બોરીયાવડિ શબ્દમાં છે. આ જોતાં જે કપડામાં ‘બોર’ ની

ભાત હોય વા જે કપડામાં સોનેરી કસબવાળાં બોર—બોરિયાં—ટાંકેલાં હોય તે કપડું ‘બોરિયાવડિ’ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં ‘બોરિયાવડિ’ શબ્દ ‘કાંચલી’ માટે વપરાયેલું વિશેષણ છે: બદરિકાપટી—બોરિયાવડી. ‘બદર’ ના ‘બોર’ માટે જુઓ (૮-૧-૧૭૦). હંસની ભાતવાળું વસ્ત્ર ‘હંસવડિ’ અને ગજ—હાથી—ની ભાતવાળું વસ્ત્ર ‘ગજવડિ’ ને નામે રૂપાત છે

(जुओ पृथ्वीचंद्रचरित्र पृ० १०३ प्रा० गु० का० सं०) भाषानुं
‘बोरियुं’ पद उक्त रीते ‘बदर’ ऊपरथी लाववानुं छे ते ख्यालमां रहै.
बोर-बोरियुं के ‘बदर’ मां कदनुं साम्य छे माटे ज ते बे वच्चे संबंध
साधी शकाय छे.

‘वा’ ऊपरथी प्रा० वाअंते-वायंते. ‘वा’-वावुं.

‘स्थापना’ ऊपरथी ‘थापणा’ अने ते ऊपरथी ‘थापण’. ‘स्थापना’
एटले स्थापित करवुं. ते अर्थ संकुचित थईने ‘थापण’ एटले मात्र
धनमाल वगैरेनुं पोताने के बीजाने त्यां स्थापित करवुं.

‘स्तबक’ एटले गुच्छो. ते ऊपरथी ‘थवक्क’ भाषानो ‘थोक’
‘थोकडो’ वगैरेनुं मूळ ‘थवक्क’मां छे.

फाडेइ-मूळ सं० पाटयति, प्रा० फाडेइ. ‘वच्चे बराबर बे भाग करे
छे’ एवो अर्थ अहीं ‘फाडेइ’ नो छे. ‘सैंथो पाडवो’ प्रयोग भाषामां
प्रचलित छे. तेमां पण ‘पाडवो’ मां ‘पत्’ धातु न समझतां उक्त
‘पाट’ धातु समझवानो छे.

‘कञ्चुक’ ऊपरथी कञ्चुकिका. अंदरना ‘क’ ने बदले स्वार्थिक ‘ल’
लागतां कञ्चुलिका-कञ्चुलिआ-कांचली-कांचली.

‘तन्’ एटले ताणतुं-विस्तारवुं. सं० तानयति. प्रा० ताणेइ. ते ऊप-
रथी ‘ताडेइ’-ताणे छे.

‘कचोल’ नुं मूळ देस्य ‘कचोलय’ मां छे. आ शब्द वणो प्राचीन
छे. आठमा सैकामां रचायेली कुवल्यमालाना आरंभमां जेनी नोंध छे एवा

‘पउमँचँरिय’ जेवा प्राचीन ग्रंथमां पण ए शब्दनो
कचोलुं उल्लेख छे. भाषामां तेने माटे ‘कचोलुं’ शब्द
प्रसिद्ध छे. अर्थ जोतां एवो संभव छे के काच+पुटक-काचपुटक-

કાચપુહય—કાચપુલય—કાચઉલય—કાચોલય—કચોલય. એ રીતે તે શબ્દ આવ્યો હોય. બારમા સૈકાના સુપાસનાહચરિયમાં પણ તે શબ્દ વપરાયેલો છે. “કચ્છોલયમુદ્દમેત્” (સુપાસ૦ ચ૦ પૃ૦ ૨૦૧—ગા૦ ૬૫) આ જોતાં આપણે ત્યાં કાચનાં પાત્રોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે.

‘ગાલિમસૂરા’નું મૂળ, દેશ્ય ‘ગલ્હમસૂરિકા’ શબ્દમાં છે. ‘ગલ્હમ-સૂરિયા’ શબ્દ જૈનસૂત્ર—જીતેર્વિલ્પમાં વપરાયો છે. ગાલમસૂરિયું પ્રસ્તુત ‘ગાલિમસૂરા’નું મૂળ ‘ગલ્હમસૂરિયા’ શબ્દ છે. અથવા ‘ગાલ’ માટે ‘ગલ્હ’ અને ‘મસૂરિકા’ માટે ‘મસૂ-ણિકા’ ને યોજી શકાય. ‘મસૂણ’ ઇટલે ‘કોમલ.’ ગાલ માટે જે કોમલ હોય તે ‘ગાલમસૂરિયું’ એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય. ‘ગલ્હ’ અને ‘મસૂણ’ એ બન્ને શબ્દોને ઉપર્યુક્ત અર્થમાં હેમચંદ્રે પોતાના કોશમાં નોંધેલા છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, શ્લો ૨૪૬ તથા કાં૦ ૩, શ્લો ૭૭). ચાલુ ભાષામાં તે માટે ‘ગાલમસૂરિયું’ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે.

કૂવડિય મૂળ કૂપ સ્ત્રી—કૂપિકા. પ્રા૦ કૂવિયા, ‘ડ’ લગતાં ‘કૂવડિયા’ તે ઉપરથી ‘કૂવડિય’ ઇટલે કૂઈ.

‘માળીજઈ’ ઇટલે માળવું—ભોગવું—અનુભવું. દેશીશબ્દસંગ્રહમાં (વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૩૦) ‘અનુભૂત’ અર્થમાં માળવું ‘માળિઅ’ શબ્દ નોંધેલો છે. ઇથી એમ માલુમ પડે છે કે ‘અનુભવ’ અર્થવાળો ‘માળ’ ધાતુ દેશ્ય છે. પ્રસ્તુત ‘માળીજઈ’ ક્રિયાપદ આ ‘માળ’ ઉપરથી લાવવાનું છે અને ભાષામાં પ્રચલિત ‘માળવું’ પદ પણ એ ‘માળ’ મૂલક છે.

‘સ્તંભ’ ઉપરથી ‘સ્તંભ’ (૮-૨-૮) સ્તંભ ઇટલે સ્તંભી—સ્તંભલો.

‘હિંડોલ’ નું મૂળ દેશ્યપદ ‘હિંડોલ્ક’ છે. “પ્રેક્ષા હિંડોલ્કાસ્યઃ” (અભિધાન કાં० ૩, શ્લો० ૪૨૨) કહીને આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘હિંડોલ્ક’ ને ‘પ્રેક્ષા’ નો પર્યાય કહે છે. ‘હિંડોલ્ક’ નો અર્થ ભાષાપ્રસિદ્ધ ‘હિંડોલો’ છે.

‘ઘાઘરિ’ નું મૂળપદ દેશ્ય ‘ઘઘર’ છે. ‘ઘઘર’ ઇટલે ઘાઘરો. “ઘઘરં જઘનસ્થવલ્લભેદઃ” (દેશી० વ૦ ૨, ગા० ૧૦૭)

‘મયમયંત’ કે ‘મધમધંત’ એ બન્ને પર્યાય શબ્દો છે. ‘સુગંધના પ્રસરણ’ અર્થમાં એ પદ વપરાય છે. ‘ગંધનો પ્રસાર’ એ અર્થે વપરાતા ‘પ્રસર્’ ધાતુના પર્યાય તરીકે ‘મહમહ’ ધાતુને હેમચંદ્રે આપેલો છે. (૮-૪-૭૮) “મહમહઈ માલઈ.” ભાષામાં પ્રચલિત ‘મધમધવું’ નું મૂળ ઉક્ત ‘મહમહ’ છે.

સં०—આહન્તિ પ્રા०—આહણ—આઘાત કરે છે. સીધું પ્રાકૃત જેવું પદ પણ ભાષામાં આવી ગયું છે.

‘ઝઙ્ઘ’ ઉપરથી ‘ઝઙ્ઘગ્ગ’ તે ઉપરથી તૃતીયાંત ઝઙ્ઘગ્ગિણ—ઝઙ્ઘવઙ્ઘે.

મૂં (મઙ્ઘ—મુજ—મૂં) + સિઝ—મારી સાથે.

‘મલ્લિયઝ’—મસલી નાણ્યો. સં० ‘મૃદ’ ના પર્યાય તરીકે હેમચંદ્ર ‘મલ’ ધાતુને નોંધે છે (૮-૪-૧૨૬). એ ‘મલ’ ઉપરથી ‘મલ્લિય’ અને ‘ક’ લગ્નઙ્ઘવાથી ‘મલ્લિયઝ’.

‘અનેરાકળ્હઈ’ ઇટલે બીજાની કને—પાસે. આમાંના ‘કળ્હઈ’ શબ્દને કેટલાક ‘કર્ણ’ ઉપરથી લાવે છે. પરંતુ ‘કર્ણ’ નો કને
‘પાસે’ અર્થ પ્રતીત નથી, ત્યારે ‘કળ્ઠ’ શબ્દ ‘પાસે’ ના અર્થને સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. “કળ્ઠો ધ્વનૌ સંનિધાને ગ્રીવાયામ્” અનેકાર્થ૦ કાં० ૨, શ્લો० ૧૦૧) એ જોતાં ‘પાસે’ અર્થવાળા

‘કળ્ઠે’ ઉપરથી ‘કળ્ઠે’ થઈને ‘કળ્ઠ્ઠ’ આવી શકે એમ છે. ‘કૂવાને કઠિ’ વગેરે વાક્યોમાં તો સીધો ‘કંઠ’ શબ્દ ‘પાસે’ અર્થમાં વપરાય પળ છે.

‘ઓછડ’ ઇટલે ઓછો. તુચ્છ—ઉચ્છ. અને એ ઉપરથી ‘ઓછડ’

ઓછો

શબ્દ આવ્યો હોય અથવા એ કોઈ દેશ્ય શબ્દ હોય.

‘ન્યૂનતા’ના અર્થમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં ‘ઉચ્છત્ત’

(તુચ્છત્ત) શબ્દને વાપરેલો છે ઇટલે ‘તુચ્છક’ ઉપરથી ‘ઓછડ’ લાવવાની કલ્પના બંધ બેસે એવી છે.

‘કને કાનો કા’ માં જે અર્થમાં ‘કાનો’ શબ્દ છે તે અર્થમાં પ્રસ્તુત ‘કાનઈ’ પદ વપરાયું છે અને તેનું મૂળ ‘કર્ણ’ છે. ‘કર્ણ’ નો અહીં લાક્ષણિક અર્થ લેવાનો છે.

‘માત્રા’ નો અર્થ ‘કાનો માત્રા’ પ્રયોગમાંના ‘માત્રા’ પ્રમાણે

માત્રા

સમજાવાનો છે. માત્ર, માત્રિ બન્નેનું મૂળ ‘માત્રા’

શબ્દ છે. ‘માત્રા’ નો પ્રસ્તુત અર્થ હેમચંદ્ર પોતાના

કોશમાં પળ આપે છે. “માત્રા પરિચ્છદે—અક્ષરાવયવે” (અનેકાર્થ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૪૩૭) અર્થાત્ માત્રા ઇટલે અક્ષરનો અવયવ—ભાગ.

‘દેવવન્દન, માં બે ‘વ’ સાથે આવવાથી એક ‘વ’ લોપ પામ્યો છે એથી ‘ચૈત્યવન્દન—ચેઈઅવંદણ—ચીવંદણ’ ની પેઠે ‘દેવંદણ’ પદ નીપજ્યું છે. દેવકુલ—દેવકુલ—દેવકુલ વગેરેમાં આ જાતનો લોપ છે અને તેને હેમચંદ્રે બતાવેલો પળ છે:—(૮—૧—૨૬૮—૨૭૧)

સંવ૦ ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્રિ’ છે અને એ જ અર્થમાં ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્ર’ છે. એ જ રીતે ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ (સંપુટકમ્) ‘સાંપુઢં, (સંપુટિકા) ‘સાંપુઢી’ છે, તેને બદલે ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘સાંપુઢાસાંપુઢી’ છે. જે ચાલુ ઉચ્ચારણની નિકટનું છે.

કમલી—પુસ્તકના રક્ષણ માટે વપરાય છે. એ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને

કવલી

લપેટવાના રૂપમાં આવે છે. કમલી કે કવલી—

કવલી બંને પર્યાય છે. કમલી, વાંસની પાતલી

સલીઓ અથવા પાતલી ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી બને છે. શ્રીમાન પુણ્યવિજયજીના કથન મુજબ ‘કમ્બિકાવલી’ કે ‘કમ્બ્યાલી’ (કમ્બી+ આલી) ઉપરથી ‘કમલી’ શબ્દ આવ્યો છે. મારી સમક્ષ પ્રમાણે મૂળ ‘કૌમ્બિકા’ છે. ‘ક’ ને બદલે સ્વાર્થિક ‘લ’ લાગતાં કમ્બિકા—કમ્બકી—કમ્બલી ઉપરથી ‘કમલી’ પદ આવેલું છે. ‘કમલી’માં ‘લ’ લાવવા માટે ‘આલી’ કે ‘આલી’ની કલ્પના કરવા કરતાં ‘વીજલી’ ની જેમ સ્વાર્થિક ‘લ’ની કલ્પનામાં વિશેષ લાઘવ છે.

અહીં જે ‘અતિચાર’ના ઉત્તારા આપ્યા છે તે ખાસ કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ નથી, પરંતુ જૈન પરમ્પરામાં નિયત પાશ્વિક સાંખ્યકર્મ માટે સ્વદોષાલોચમની જે ક્રિયાઓ યોજાયેલી છે, તે ક્રિયાઓ કરતાં શ્રાવક—શ્રાવિકાઓએ એ પાઠોને બોલવાના હોય છે. એથી એ અતિચારોની ભાષા તત્કાલીન ઉચ્ચારણ પદ્ધતિને પણ સમજાવી શકે એમ છે. જેમકે ‘અંગ’ને બદલે ‘આંગ’ ‘ગયા’ને બદલે ‘ગ્યા’ ‘સજ્ઞાય’ને બદલે ‘સજ્યાઈ’ ‘પઠિતમ્’ ઉપરથી ‘પઠિયં’ અને તેને બદલે ‘પઢ્યં’ ચાલુ ‘પઢ્યું’. ‘વિગ્ન’ને બદલે ‘વિઘન.’ ‘વૈરી’ને સ્થાને ‘વયરી.’ ‘પરાયા’ (પરકીય)ને બદલે ‘પિરાયા’ રૂપે છે.

જે પ્રયોગો તલ્લપદા છે તેમને તલ્લપદી ભાષામાં લખનારા પુરાતન કવિઓએ પોતાની કવિતામાં એવા જ મૂક્યા છે અને વર્તમાન કવિઓ પણ એવાં પદોને પ્રયોજે છે.

૩૧૨ “રિદ્ધામરૂપો કવિઓ” — “રિદ્ધત્ત્વમય્યો કમ્બિકે પૃષ્ઠકે રિદ્ધિ ભાવઃ” — રામપરચેન. (ગૂ. પ્રં.) પૃ. ૨૩૭ પં. ૧.

‘સારસંભાલ’ શબ્દ ‘શરંવાર સ્મરણ’ના ભાવને સૂચવે છે. તેમાં આવેલાં ‘સાર’ અને ‘સંભાલ’ એ બન્ને પદો

સારસંભાલ

‘સ્મરણ’ના અર્થને બતાવે છે. ‘સ્મૃ’ ઉપરથી ‘સ્માર’ અને તે દ્વારા ‘સાર’ તથા ‘સંસ્મૃ’ ઉપરથી ‘સંસ્માર’ અને તે દ્વારા ‘સંમ્હાર—સંભાલ’ એ રીતે ‘સારસંભાલ’ પદની ઉપપત્તિ છે.

‘પંચત્તાલીસ’ એટલે ‘પીસ્તાલીશ.’ મૂળપદ ‘પશ્ચ + ચત્વારિંશત્’ છે. તે ઉપરથી ‘પંચ + ચત્તાલીસા’. બે ‘ચ’ એક સાથે આવવાથી બોલવામાં અગવડ આવે છે માટે ઉચ્ચારણ કરતાં એક ‘ચ’ આપોઆપ ચાલ્યો ગયો, એટલે પ્રસ્તુત ‘પંચત્તાલીસ’ પદ આવ્યું. એ જ રીતે પશ્ચ + દશ—પ્રા૦ પળ્ળદહ—પળ્ળરહ અને એ ઉપરથી ‘પન્નર’ કે ‘પંદર’

‘આ’ એવા અર્થમાં ‘યડ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. હેમચંદ્ર ‘આ’ અર્થે ‘આય’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે (૮-૪-૩૬૫) પ્રસ્તુત ‘યડ’ અને ઉક્ત ‘આય’ એ બન્ને સમાન માસે છે: આય—આયડ—યડ.

‘હમણાને’ એવા અર્થમાં ‘હિવડાતણઈ’ પદ વપરાયું છે. ‘હિવડા’ ના મૂળમાં ‘અધુના’ પદ છે. તેને સંબંધસૂચક ‘તણ’ અને ત્યાર બાદ ‘સસમી’નો ‘ઈ’ લાગવાથી ‘હિવડા—તણઈ’ પદ આવેલું છે.

‘દીર્ઘ’ના અર્થમાં ‘ભારી’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ચાલુ ભાષામાં પણ ‘દીર્ઘ’ ને માટે ‘ભારે’ પ્રયોગ પ્રચલિત છે. ‘મૃ’ એટલે ‘ધારણ કરવું’. જેને ધારણ કરવો પડે તે ‘ભાર’ અર્થાત્ બોક્ષો. દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કરતાં ઉચ્ચારણ કરનાર ભાર—બોક્ષો અનુભવે છે, માટે ‘દીર્ઘ’ ઉચ્ચારણવાળા વર્ણો ‘ભારી’ કે ‘ભારે’ કહેવાય છે.

‘ઉત્તાન’—ચતું. તે ઉપરથી ઉત્તાણુ. ‘ઉત્તાન’માં ‘તન્’ ધાતુ અને ‘ઉત્’ ઉપસર્ગ છે. ‘તન્’ એટલે પ્રસરવું—વિસ્તરવું. જેનો વિસ્તાર ઉપર તરફ હોય તે ઉત્તાન.

ઉત્તાણુ

‘થાપણિમોસુ’ એટલે આવેલી થાપણને ચોરી લેવી અર્થાત્ કોઈ ઘરે આવીને થાપણ મૂકી ગયું હોય તે જ્યારે પાછું થાપણ લેવા આવે ત્યારે નામુકર જવું તેનું નામ ‘થાપણિમોસુ’. ‘થાપણિ’ પદની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાઈ ગઈ છે. ‘મોસુ’ ના મૂળમાં ‘મુષ્’ ‘ચોરવું’ ધાતુ છે. ‘મુષ્’ ઉપરથી ભાવવાચક નામ ‘મોષ’ અને તે ઉપરથી ‘મોસુ’.

કુડડ એટલે કૂડો-ઘોટો. કુડી એટલે ઘોટી. મૂળ શબ્દ ‘કૂટ^{૩૩}’ છે. તે ઉપરથી કૂટક-કૂડય-કૂડડ અને ક્ષીલિંગે કુડી. ‘કૂટ’ શબ્દના અર્થો આપતાં હેમચંદ્ર લખે છે કે “માયા, દમ્ભ, અનૃત અને તુચ્છ વગેરે” (અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૮૩) પ્રસ્તુતમાં ‘કૂટ’ શબ્દને ‘અનૃત’-જટું-અસત્ય-અર્થનો સમજાવતો છે.

વિદાવિદિ એટલે વઢવાડ કે વઢવેડ. ચાલુ ‘વઢવાડ’ કે ‘વઢવેડ’ નું મૂળ ‘વિદાવિદિ’ છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘વ્યધ્-તાડને’ (ધાતુ-પારા૦ પૃ૦ ૧૭૨) અને વર્ધ્-છેદન-પૂરણયો:

વઢવાડ

(ધાતુપારા૦ પૃ૦ ૨૫૬) એવા બે ધાતુઓ છે.

‘વ્યધ્’ ઉપરથી ‘વિધ્’ + આવિધ્-‘વિધાવિધ’ એ ઉપરથી કે ‘વર્ધ્’ ઉપરથી વઢ + આવઢ-‘વઢાવઢ’ એ ઉપરથી ‘વિદાવિદિ’ કે આજનું ‘વઢવેડ’ વા ‘વઢવાડ’ પદ આવેલું છે. ઉપરની વ્યુત્પત્તિમાં અર્થ-સંદર્ભ અને વર્ણપરિવર્તન એ બન્ને દૃષ્ટિ સમુચિતપણે રહેલી છે અથવા ‘વિદાવિદિ’ શબ્દ દેશ્ય હોય.

છાનડ-છાનું-કોઈ ન જાણે તેવું. છન્ન-છન્નકમ્-છન્નયં-છન્નડં-છાનડ-છાનું એ રીતે એ પદ આવેલું છે. ‘છન્ન’ નો ધાત્વર્થ ‘ઢાંકેલું’ છે, પરંતુ અહીં તેનો તે અર્થ સંકુચિત કરી તેને માત્ર ‘ગુપ્ત’ અર્થમાં સમજાવતું છે.

૩૧૩ ‘ઊઘાસગદસાઓ’ સૂત્રમાં ‘કૂહલેહકરણે’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તેમાંનો ‘કૂહ’ શબ્દ ‘ઘોટા’ અર્થનો છે.

પાઢફ—પાઢે—પાઢામાં—મહોલ્લામાં. મૂલ શબ્દ ‘પાટક’ છે. તેની ચર્ચા આગલ (પૃ૦ ૪૧૦) આવી ગઈ છે.

‘તૂલ’ ઇટલે તોલાં. ‘તુલળ્—ઉન્માને’ ધાતુ ઉપરથી જે વઢે તોલ કરાય તેવા અર્થમાં ‘તુલ’ શબ્દ આવે છે. પ્રસ્તુત ‘તૂલ’ નું મૂલ પળ ઇ ‘તુલ’ છે.

સ્વપ્રકે—સિવિળઈ—સિઉળઈ—ઈટલે સોળે—સ્વપ્રમાં. ઇ રીતે ‘સિઉળઈ’ પદ આવે છે.

‘પ્રતિ’ ઉપરથી ‘પતિ’ ઇટલે પ્રત્યે—તરફ.

રાઢિમેઢિ—રાઢમેઢ—વઢવાઢ. ‘રાઢિ’ના મૂલમાં ‘રાટિ’ શબ્દ છે.

રાઢમેઢ

‘રટ પરિભાષણે’ ધાતુ ઉપરથી ‘રાટિ’ શબ્દ આવ્યો છે. પરિભાષણ ઇટલે કલહ. ‘રાટિ’ શબ્દને હેમચંદ્ર ‘યુદ્ધ’ અર્થમાં જળાવે છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, સ્ત્રો૦ ૪૬૨—“રાટિઃ સમિતિ-સંગરૌ) દેશીશબ્દસંગ્રહમાં (વ૦ ૭ ગા૦ ૪) પળ ઇ જ અર્થમાં ‘રાઢિ’ શબ્દને નોંધેલો છે. ‘મેઢિ’ શબ્દ ઉક્ત રીતે ‘વ્યધ્’ ઉપરથી ‘વિઢિ’ નીપજાવી તે ઉપરથી લાવવો જોઈઈ અથવા ‘મિદ્’ ધાતુ ઉપરથી નિષ્પન્ન થતા ‘મિદિ’ ઉપરથી ‘મેઢિ’ શબ્દ લાવવો જોઈઈ. ચાલુ ભાષામાં ‘ગાલમેઢ’ માં જે ‘મેઢ’ પદ છે તેનો સંબંધ પ્રસ્તુત ‘મેઢિ’ સાથે છે ઇ ધ્યાનમાં રહે.

વિરાઈઁ—ઠમ્યું. વિપ્રતારિતકમ્—વિષ્પતારિઅયં—વિપતારિઅયં—વિઆ-રિઅયં (વ્યલ્ચય) વિરાઈઅં—વિરાઈઁ ઇ રીતે ‘વિરાઈઁ’ પદને લાવવાનું છે.

પાઢોસિ—પાઢોશમાં. ‘પ્રતિ + વસ્’ ધાતુમાં પ્રસ્તુત ‘પાઢોસિ’

પાઢોશ

શબ્દનું મૂલ છે. પ્રતિવાસે—પ્રતિવાસકે—પઢિવાસઈ—પાઢિવસઈ—પાઢિઉસઈ—પાઢોસઈ—પાઢોસિ. ‘પ્રવચનમ્’નું પ્રાકૃત ‘પાવચણં’ ‘પ્રરોહઃ’નું ‘પારોહો’ વગેરે (૮—૧—૪૪)

નીપજે છે, અને “ઘઙ્ઘદ્ઘેર્વા” (૮-૧-૬૮) પ્રમાણે ‘વાસ’નું ‘વસ’ પણ બને છે. તેની પેઠે અહીં ‘પ્રતિવાસ’નું ‘પાઙ્ગિવસ’ સમજવાનું છે.

‘માપિ’ શબ્દ ત્રીજીનું એકવચન છે. માપિ-માપ વડે. ‘માપિત’ શબ્દને હેમચંદ્ર નોંધે છે. (દેશી૦ વર્ગ ૮ ગા૦ ૪૮) “‘મા’ માને” ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘પ’ લગાડી તે દ્વારા ભાવવાચક કે કરણવાચક ‘માપ’ પદ આવે છે. તે ઊપરથી માપેન-માપિ. અહીં ‘પ’નો પ્રેરણાસૂચક મૂલ્ય અર્થ તિરોહિત થયેલો છે. ‘માપ’ એટલે ‘માપ કરવું’ અથવા જે વડે માપ કરાય તે. અહીં ‘માપ’ને કરણાર્થક સમજવાનું છે.

વોસિરાવડ-‘વ્યુત્સૂજ’ ઊપરથી પ્રા૦ વોસિર (૮-૪-૨૨૯) તેનું પ્રેરક ‘વોસિરાવિઓ’ તે ઊપરથી ‘વોસિરાવડ’

ઝખલ-સં૦ ઉદૂખલ-પ્રા૦ ઉઝખલ-ઓખલ-(-૮-૧-૧૭૧ હે૦)-ઝખલ. “ઉદૂખલમ્-કણ્ડનભાણ્ડમ્”-(અભિધાન૦ કાં૦ ૪, છો૦ ૮૨) કણ્ડનભાણ્ડ એટલે ટાંકવાનું સાધન, આ ‘ઉદૂખલ’ શબ્દ દેશ્ય જણાય છે.

‘વેચિ’ એટલે ટૂંક કરી. ‘ટૂંક કરવા’ અર્થમાં હેમચંદ્ર ‘વેચ્છ’

(૮-૪-૪૧૯) પદ આપે છે. પ્રસ્તુત ‘વેચિ’ એ

વેચવું

‘વેચ્છ’માં વપરાયેલા ‘વેચ્’ ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંત છે. ‘વેચ્છ’ નો અર્થ કરતાં દોષકવૃત્તિમાં ‘વ્યયતિ’ પદ મૂક્યું છે. ‘વિ’ સાથેના ‘ત્રી’ ધાતુના ‘વિક્રી’ પ્રા૦ ‘વિક્રી’ ઊપરથી ‘ક’નો ‘ચ’ થઈ ‘વેચ્છ’ પદની નિષ્પત્તિ છે. ભાષામાં ‘વિ + ત્રી’થી નીપજેલો ‘વિક્રીય-વક્રો-વેચાણ’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પ્રસ્તુતમાં ‘વાપરવું’-‘ટૂંક કરવો’ અર્થ માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવો પડશે.

૩૧૪ ભાષામાં ‘વેચવું’ને બદલે ‘વેકવું’ ક્રિયાપદ પણ પ્રચલિત છે.

૧૪૭ ચૌદમી સદીના ઉક્ત શબ્દોનો પરિચય આપ્યા પછી ચૌદમી
 ચૌદમા શતકના સદીના ‘સંગ્રામસિંહ’ નામના એક વિદ્વાને બનાવેલા
 સંગ્રામસિંહની ‘બાલશિક્ષા’ નામના ગ્રંથ વિશે થોડું જણાવવું
 બાલશિક્ષાના પ્રસ્તુત છે. સંગ્રામસિંહ જાતે શ્રીમાલવંશનો છે. તેમના
 કેટલાક પ્રયોગો પિતાનું નામ ઠક્કુર કૂરસી અને પિતામહનું નામ સાઢાક.
 ગ્રંથની^{૩૧૫} પ્રશસ્તિમાં રચ્યા સાલ ૧૩૩૬ જણાવેલી છે એટલે સંગ્રામસિંહનો
 ચૌદમો સૈકો અપર છે. એ ગ્રંથકારે પોતાના સમયના સંસ્કૃત મળનારાઓ
 માટે એ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં સાથે સાથે ગ્રંથની સમજૂતી માટે તે સમયની
 ભાષા પણ વાપરી છે. અને સંસ્કૃત પ્રયોગોને સમજાવવા તુલનાત્મક રીતે
 તત્કાલીન શબ્દપ્રયોગોને યોજેલા છે એટલે તે ગ્રંથમાંના કેટલાક પ્રયોગો
 ચૌદમી સદીની ભાષા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખે એવા છે માટે જ
 હવે તે ગ્રંથના પ્રયોગોનો વિચાર કરીશ.

વર્તમાનકાલ—કર્તારિપ્રયોગને સમજાવવા ગ્રંથકાર, નીચેનાં ઉદાહરણો
 આપે છે—કરઈ, લ્યિઈ, દિયઈ. ચાલુ ભાષા—કરે છે, લે છે, દે છે.

કર્મણિ પ્રયોગ—

કીજઈ (કરાય છે), દીજઈ (દેવાય છે), લીજઈ (લેવાય છે).

કર્મણિપ્રયોગને ગ્રંથકાર વક્તોક્તિ કહે છે. (પૃ૦ ૨૬૬)

વિધ્યર્થ—કરિજે (કરજે), લેજે, દેજે.

આજ્ઞાર્થ—કરિ (કર્ય—કર), લઈ (લે), દઈ (દે).

૩૧૫ “સતાં પ્રસાદઃ સ હિ યદ્ મયાઽપિ શ્રીમાલવંશ્યેન કૃતિઃ કૃતેયમ્ ।
 સાઢાકભૂઠકૂરકૂરસિંહપુત્રેણ ષદ્-ત્રિ-ત્રિયુતૈકવર્ષે ” ॥

—(પુરાતત્ત્વ પૃ૦ ૩, અંક ૧, પૃ૦ ૪૧)

आज्ञार्थ-विध्यर्थ-कर्मणि-कीजउ (कराओ), दीजउ (देवाओ),
लीजउ (लेवाओ).

भूतकाळ-कीधउं (कीधुं-कर्युं), दीधउं (दीधुं), लीधउं (लीधुं)
कालि कीधउं (काले कीधुं-ह्यस्तन भूत) आजु कीधउं (आजे कीधुं-
अद्यतन भूत).

क्रियातिपत्ति-जई करत-(जो करत), जई लेत (जो लेत), जई
देत (जो देत).

क्रियाति० कर्मणि-जई कीजत (जो करात), लीजत (लेवात),
दीजत (देवात).

भविष्यकाळ-करिसई (करशे), लेसई (लेशे), देसई (देशे),
नही करई (नहीं करे), नही लियई (नहीं ल्ये), नही दियई (नहीं धे).

कर्मणि भविष्यकाळ-कीजिसई (कराशे), लीजिसई (लेवाशे),
दिजिसई (देवाशे), नही कीजई (नहीं कराय), नही लीजई (नहीं
लेवाय).

अस्तन भविष्य-कालि करिसई (काले करशे).

आशीर्वाद-शत्रु जिणिसई (शत्रुने जीतशे), वर्ष शयु (सउ)
जीविसई (वर्ष सो जीवशे).

केटलांक कृदंतो

कर्तरि-वर्तमान कृदंत-करतउ (करतो), लेतउ (लेतो), देतउ
(देतो).

कर्मणि-,, ,,कीजतउ (करातो), लीजतउ (लेवातो),
दीजतउ (देवातो.)

કર્તાસૂચક-કરણાહર (કરણહાર-કરનાર), લેણાહર (લેવણહાર-
 લેનાર), દેણાહર (દેવણહાર-દેનાર),
 ભૂતકૃદંત-કીધં (કીધું-કર્ચું), દીધં (દીધું), લીધં (લીધું).
 સંબંધકભૂતકૃદંત-કરીડ (કરી-કરીને), લેડ (લઈ-લઈને).
 દેડ (દઈ-દઈને).

હેત્વર્થકૃદંત-કરિવા (કરવા-કરવા માટે), લેવા (લેવા), દેવા
 (દેવા), કરી જાણું (કરવા માટે જાણું).

ભાષામાં ‘ લચી જાણું ’ ‘ બોલી જાણું ’ વગેરે પ્રયોગો સુપ્રતીત છે.

પઢી સકડ (મળવા માટે શકું-શક્તિવાળો છું-મળી શકું છું).

વિષ્યર્થ કૃદંત-કરિવડ (કરવું-કરવા જેવું), લેવડ (લેવું-લેવા જેવું),
 દેવડ (દેવું-દેવા જેવું).

ઉપર જણાવેલાં ઉદાહરણોમાં તે કાઢના કર્તરિપ્રયોગો અને ચાલુ કર્તરિપ્રયોગોમાં નહીં જેવું અંતર છે. ફક્ત કર્મણિપ્રયોગોમાં વિશેષ મેદ છે. તે સમયે પળ ભૂતકાઢ માટે કર્મણિપ્રયોગનો ઉપયોગ થતો, આજે પળ તેમ જ છે. તેથી ભૂતકાઢના કર્મણિપ્રયોગ સાથે મેદ નથી ઇ ધ્યાનમાં રહે. ઉપર જણાવેલાં ‘ કરઈ ’ વગેરે પ્રયોગોમાં અંત્ય ‘ ઈ ’ દીર્ઘ છે. તેનું કારણ અંત્યનું ઉચ્ચારણ દીર્ઘ થતું હોય ઇમ લાગે છે પરંતુ હવે પછી આવનારાં ક્રિયાપદોનાં પદો જોતાં અંતે દીર્ઘ ઉચ્ચારણની પળ અનિયતતા જણાય છે.

સંવ૦ ૧૩૩૦ અને ૧૩૬૯ માં લખવામાં આવેલા અતિચારના ઉતા-રામાં ‘ સર્વૂ મૃષાવાદુ ’, ‘ સર્વૂ લોમુ ’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ સર્વૂ ’ નો ‘ ઝ ’ દીર્ઘ છે અને-વાદુ, લોમુ વગેરેનો અંત્ય ‘ ઝ ’ હ્રસ્વ છે ઇટલે જોડણીની નિયતતા કાઢતી નથી. ઉપર જણાવેલા સંબંધક, હેત્વર્થ અને વિષ્યર્થ કૃદંતને લાગેલા પ્રત્યયોની ચર્ચા આગલ આવી ગઈ છે.

१४८ हवे संग्रामसिंहे ते समयनी भाषानां जे केटलांक नामो, अव्ययो, क्रियापदो वगैरे आप्यां छे तेमांथी अमुक पदोनी अहीं वर्तमान चालु शब्दो साथे तुलना करी आ चौदमा सैकानी भाषा विशेनु विवेचन पूरुं करीश.

आजु (आज)	वलीउ (वळीने)
परम (परम—परमदिवस)	एतलुं (एटलुं)
अजूननुं (आजनुं)	जेतलुं (जेटलुं)
काल्दणउं (काल्दनुं—कालनुं)	तेतलुं (तेटलुं)
हिवडां (हमणां)	केतलुं (केटलुं)
नही त (नहीं तो)	धुरिलुं (धुरनुं—पहेलुं)
ल्लिगई (लगी—कालथी लईने)	अहुणउ (ओणनुं)
अथवा अहींथी—अहीं लगी)	जानावासउ (जानीवासो)
यिम (जेम)	अउडक (ओडक—‘ शाह ’ वगैरे)
तिम (तेम)	चांद्रिणु (चांदरणुं)
एकवार (एकवार)	वादलुं (वादलुं)
सवईवार (सवेवार—सर्ववार—बधीवार)	फुईहाईउ (फईनुं)
जहियं (जइं—ज्यारे)	कज्जसीउं (कोरीशुं—गढनुं कांगरं)
तहियं (तइं—त्यारे)	छेतरिउ (छेतयो)
कीहां (क्यां—कहीं—कइं)	भोगला (भोगळ)
जीहां (ज्यां—जहीं—जइं)	झटकइं (झटके—झट)
तीहां (त्यां—तहीं—तइं)	जूउ (जुदुं)
सगलइ (सघळे—सर्वत्र)	ताहरं (तारं)
अम्हारउं (अमारं)	माहरउं (मारं)
सरीषउ (सरखो)	तुम्हारं (तमारं)

અમ્હ સરીષડ (અમ સરખો)	આહરજાહર (આવજાવ—અવરજવર)
તૂ સરીષડ (તું સરખો)	મેરાઇડ (મેરાયું)
મૂ સરીષડ (હું સરખો—મું સરખો)	ઉપવાસીડ (ઉપવાસીયો—ઉપવાસી)
બાહિરિ (બાહિર—બહાર)	મસિહાઈડ (મસિયાઈ—માશીનું)
છહિલડું (છેહું)	બલબલીડ (વલ્લવલીયો—હલ હલ
પુરુ (પોર—ગયું વર્ષ)	કરનાર—બોલબોલ કરનાર)
ઉસીઆલું (ઓશીયાલું)	કાંકસી (કાંચકી)
ભૂરાઈ (ભૂરાઈ—ભડકતી)	ષાણડ (ધાણિયો)
દ્રડબડાહિડ (દબડાવ્યો)	ઓલાણિ (ઓલવાણ)

આરંભઈ (આરંમે છે)	ઝપજઈ (ઝપજે છે)
બોલઈ (બોલે છે)	નીપજઈ (નીપજે છે)
બૂક્ષઈ (બૂક્ષે છે)	બાલઈ (બાલે છે)
લાઅઈ (લાય છે)	પીઅઈ (પીએ છે)
થોમઈ (થોમે છે)	મુલઈ (મોલે છે—શાક મોલે છે)
સીષઈ (શીલે છે)	સુહાઈ (સુહાય છે)
વિચારઈ (વિચારે છે)	કરડઈ } (કરડે છે)
કહઈ (કહે છે)	કાટઈ } (કાટે છે)
સોહઈ (સોહે છે)	વીછલઈ (વીંછલે છે)
આવઈ (આવે છે)	સંધૂષઈ (સંધૂકે છે)
ઝાઈ (ઝગે છે)	ચિણઈ (ચણે છે)
ત્રાસઈ (ત્રાસે છે)	ઝજાલઈ (ઝજાલે છે)
ત્રુટઈ (ત્રુટે છે)	ચૂયઈ (ચૂવે છે)
આપઈ (આપે છે)	મેટઈ (મેટે છે)
રાષઈ (રાલે છે)	સેવઈ (સેવે છે)
સાંમરઈ (સાંમરે છે)	

નાસઈ (નાસે છે)	ભાવઈ—(ભાવે છે—પાવે છે—ગમે છે)
જિમઈ (જમે છે)	પરિણઈ—(પરણે છે)
મીષઈ (મીંચે છે)	ચળડુ [ચંજુ] હાલઈ (ચંજવાળે છે)
જાણઈ (જાણે છે)	ફિરઈ—(ફરે છે)
વિણસઈ (વણસે છે)	નિરણઈ (નિરંચે છે—નરંચે છે)
અચ્છઈ (છે, ઝમો છે, વિદ્યમાન છે, વેઠો છે)	પરપઈ (પરંચે છે)
જાઈ—(જાય છે)	બુહારઈ (બોરે છે—વાળે છે)
નિકલઈ (નીકળે છે)	તાણઈ (તાણે છે)
આથમઈ (આથમે છે)	વીંટઈ (વીંટે છે)
હાલઈ } (હાલે છે)	ધૂણઈ (ધૂણે છે)
ચાલઈ } (ચાલે છે)	કલકલઈ (કલકળે છે)
પૂજઈ (પૂજે છે—પૂરે છે)	દિઅઈ (દે છે)
વરસઈ (વરસે છે)	ઝડઈ (ઝડે છે)
ઘાસઈ (ઘાસે છે —ઘસારો ચમે છે)	મરદઈ (મરડે છે)
વીનવઈ (વીનવે છે)	વઘારઈ (વઘારે છે)
નાહઈ (નહાય છે)	ઝકલઈ (ઝકળે છે)
વીષરઈ (વીંચરે છે)	લુહઈ (લુપ્ત છે—સાફ કરે છે)
વાપરઈ (વાવરે છે—વાપરે છે)	ઝ [ઝો] ઢઈ (ઝોઢે છે)
બાંધઈ (બાંધે છે)	મનાવઈ (મનાવે છે)
સૂંઘઈ (સૂંઘે છે)	લહઈ (લમતે—પામે છે)
બલઈ—(બળે છે)	ઢીલઈ (ઢીલું—શિથિલ—થાય છે)
સમારઈ (સમારે છે)	ઢાંકઈ (ઢાંકે છે)
વિઢઈ (વઢે છે)	છણઈ (છણે છે—છિણે છે)
	આંજઈ (આંજે છે)

સાંમલ્લ (સાંમલે છે)	તાચ્છ (તાસે છે)
લાંપલ (નાંખે છે)	છોલ (છોલે છે)
ધોઅ (ધોવે છે)	ચાટ (ચાટે છે)
પુલ (પોલે છે)	પાલટ (પાલટે છે)
ચૂંટ (ચૂંટે છે)	ફટ (ફટાય છે—ફાટે છે)
હુઅ (હોય છે)	ઝપેલ (ઝપેલે છે)
થીજ (થીજે છે)	પલ્હાલ (પલાલે છે)
મીજ (મીંજે છે)	લેઅ (નયતિ—લઈ જાય છે)
વાધ (વધે છે)	જોઅ (જોવે છે)
સૂઅ (સૂપ છે)	ષોત્ર (ચોત્રે છે)
વલ (વલે છે)	ચોપડ (ચોપડે છે)
દ્રુડ (દોડે છે)	ગૂંથ (ગૂંથે છે)
મીચ (મીંચે છે)	બસ (બેસે છે)
કુરમા (કરમાય છે)	મંશોર (મંશોરો કરે છે—દુકાન વધાવે છે)
ઝંજ (ઝંજે છે—ઝંજે છે)	
ઝઘડ (ઝઘડે છે)	સૂજ (સૂંજે છે—સોજો આવે છે)
ષૂદ (ધૂંદે છે)	ચૂક (ચૂકે છે)
ધૂજ (ધૂંજે છે)	વાજ (વજાડાય છે—વાજે છે)
કાલ (કાલે છે)	લાજ (લવાય છે—લાય છે)
ચડ (ચડે છે)	જળા (જળાય છે—જાળે છે)
મોકલ (મોકલે છે)	કરા (કરાય છે—કરે છે)
માંજ (માંજે છે)	
લિઅ (લૂઠાતિ—લે છે)	લૂટ (લૂટે છે)
લિઅ (લે છે)	વળા (વળાળે છે)

છિબ્દ (છબે છે)	નીમટ્દ (નીમટે છે—નિવર્તે છે)
પરવારદ—(પરવારે છે—પાર કરે છે—પૂરું કરે છે—મૂતઠ)	ચાંપદ—ચાપિ છે
પરવાર્યા—પાર પામ્યા—પૂરું કરીને ઝઠ્યા)	ઝલ્લપદ—(ઝોલ્લખે છે)
ફડફડદ (ફડફડ થાય છે)	ગંધાઝદ—(ગંધાય છે)
નાથદ (નાથે છે)	છેકદ (છેદે છે—છેકે છે—ચેકે છે)
ઝપડદ (ઝપડે છે)	રાચદ (રાચે છે—રચાય છે)
	દાક્ષદ (દક્ષાય છે—દાક્ષે છે)
	વગેરે

૧૪૯ સંગ્રામસિંહે જણાવેલા ઝપરના શબ્દોથી ઝોઈ શકાય ઁમ છે કે ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધની ગુજરાતી ભાષા અને ચાલુ ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે શાબ્દિક અંતર ઘણું ઝોલ્લું છે. મલુ, મલી, મલું ઁ ત્રણ ઝદાહરણ સંગ્રામસિંહ ત્રણ ઝાતિને સમઝવા માટે ઁપે છે. સ્ત્રીઝાતિનું અને નાન્ય-તરઝાતિનું રૂપ તો તે ભાષામાં અને વીસમા સૈકાની ભાષામાં તઢન સરસું છે. નરઝાતિનું રૂપ વર્તમાનમાં ‘મલો’ પ્રચલિત છે. ઁ ઝપરાંત તે ભાષામાં ક્રિયાપદો સાથે ‘છે’ ઝમેરવાની પદ્ધતિ નથી ઝણાતી. વ઱ી, તે સમયની ભાષાનાં શબ્દો અને ક્રિયાપદોમાં ઝ્યાં ‘લ’ છે, ત્યાં ચાલુ ભાષામાં ‘ઝ’ પ્રચલિત છે.

અત્યાર સુધીમાં તેરમા અને ચૌદમા સૈકાની કૃતિઝોના શબ્દો વિશે ઝે વિવેચન કર્યું છે અને તેમની ઝે યાદી ઝપર ઁપી છે તે ઝપરથી તે શબ્દોનું વલણ ઁપણા તરફનું સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે, સંગ્રામસિંહના શબ્દોની સામે મેં ઝે કાઝંસમાં હાલનું ગુજરાતી રૂપ ઁપ્યું છે તે ઝ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૧૫૦ આશરે ચૌદમા સૈકાના અંતની વા પંદરમા સૈકાના આરંભની કે ત્યાર પછીની જણાતી એક ઇસ્લામી કવિની કૃતિનો પરિચય આપી હવે પંદરમા સૈકાની કૃતિઓ તરફ આપનું ધ્યાન खेंવું છું.

સંદેશક રાસના શબ્દો

સંદેશક રાસ— —કર્તા—અદહમાણ [મુસલમાન—અબ્દલ રહમાન—
અબ્દુલ રહેમાન]

સિરિયા—સરજ્યાં	કુલિ—કુલે—કુલ્લમાં
કાયા—કાયલા—કાગડા	રાસડ—રાસ
કરકરાયંતુ—‘કા કા’ કરે	માસીઅઈ—ભાષાય છે—કહેવાય છે
ગંગા—ગંગા નદી	સુદવચ્છ—સદયવત્સની કથા
વાડિ—વાડ	નલચરિડ—નલચરિત
વિલમ્મા—વલ્લગેલી	રામાયણ—રામાયણ
તુંબિણી—તુંબડી	કવર—કવિવર
ગામગહિટ્ટી—ગામની ઘેલી—	કરંતિય—કરતી—કરંતી
ગામડાની ઘેલી સ્ત્રી	
તાલી—તાલી	વાડઈહિં—વાડે—વાડામાં
દુદ્ધ—દૂધ	મૂલત્યાણુ—મૂલતાન (?)
ચીરી—ચીર	તિહ ઢુંતડ—ત્યાંથી
કુક્કસ—કુશકા	હડ—હું
રબ્બડિયા—રાબડી	લેહડ—લેખ
મુક્કુ—મૂરખ	ચંભાઈત્તિહિં—ચંભાતમાં—ચંભાત તરફ
અંગુઠિ—અંગુઠે	આણસિયડ—આદેશિત—આદેશ પામેલો
બોલાવિઅડ—બોલાવ્યો	ણ—ણ
જાઈસિ—જાય છે	વયણ—વેણ

तुह—तुं	सासु—आस
आइयउ—आव्यो	दीड्ढन्हउ—दीर्घ अने उष्ण
हिव—हवे	गगिर—गळगळी
चउवेइहि—चतुर्वेदिओ वडे—चोबा-	थरहरीअ—थरहरी
ओए—चोबाओ वडे	रुइवि—रोईने
वेउ—वेद	बाहडी—बांह
पुसवि—पूँछीने—साफ करीने—	समाइ—समाय
भूँसीने—लुईने	जं किं पि—जे काई
नयण—नेण	जंपिन्वउ—जंपवुं—कहेवुं
वज्जरिउ—कहुं	जाइव्वउ—जावुं—जवुं
पहिय—पै—पथिक	जिण—जेणे
तणु—तन	घल्लिआ—घाली—नाखी
णामि—नामे	अत्यलोहि—अर्थना लोमे
जज्जरिउ—जर्जरित	इक्कली—एक्कली
अच्छइ—छे	मिल्हीआ—मेली
मड्डु—मारो	संदिसडउ—संदिशडो
णाड्डु—नाथ	तुह—तुं
उल्हाव—ओलवुं—शांत करवुं	उत्तावलउ—उत्तावळो
गम्भियउ—गमियो—गयो	झुरंति—झुरंती—झुरती—खेद करती
आयउ—आव्यो	भणो—भणो—कहेवुं
सनेहडउ—सदिश	हरि गउ—हरि गयो—लई गयो
हउ—हुं	तक्खरु—तस्कर—चोर
कहणह—कथन माटे—कहेवा माटे	बेवि—बेई
एकतु } एक	हत्य—हाथ
बलियडइ } बलौयामां	कहणुं—कहुं

જાઈ-જાય

કસુ-કોના

જાડ-જાડં

મળો-કહો

સરણિ-શરણે

પિક્વહ-પેલે-જુપ

[भाई मधुसूदन मोदीनी पास 'संदेशकरास'ना आरंभना थोडा भागनी नकल हती, आ शब्दो में तेमांथी उतारेला छे. भारतीय विद्याभवननी मुद्रित प्रत अने उक्त नकलमां क्यांय क्यांय पाठफेर छे.]

૧૫૧ ઉક્ત 'સંદેશકરાસ' કે 'સંનેહયારાસી'ની પૂર્ણ પોથી હજુ સુધી 'સંદેશક-રાસ'ની હું મેઝવી શક્યો નથી. એ રાસની ગાથાઓ અપભ્રંશ ભાષા ઇટલે ઝગતી ગુજરાતીમાં લખાયેલી છે, એ હકીકત રાસની ગાથાઓ જ કહી આપે છે. રાસમાંની ઝગતી ગુજરાતીનો

૩૧૬ પ્રસ્તુત રાસને આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી ભારતીય વિદ્યાભવન (મુંબઈ) દ્વારા પ્રકાશિત કરવાના છે. એના બધા ફરમા તેમણે મને વાંચવા આપ્યા છે. એ ફરમાઓમાં મૂલરાસ ઉપરાંત તેની ઊપરનું ટિપ્પણ તથા અવચૂરિકા પણ સામેલ છે. આલ્હો રાસ વાંચ્યા પછી તે વિશે અહીં જે જણાવ્યું છે તે કરતાં થોડું વિશેષ નિવેદન કરવાનું છે અને તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

કર્તા—રાસકારે રાસમાં પોતાનું નામ 'અદ્દહમાળ' ("તહ તણઓ કુલક-મલો + + + અદ્દહમાળપસિદ્ધો"—ગા. ૪, પૃ. ૩) જણાવેલું છે. ટિપ્પણકારે અને અવચૂરિકાકારે તે માટે 'અબ્દલ રહમાન' શબ્દ વાપર્યો છે. ("અબ્દલ રહમાન નામા"—ટિ. "અબ્દલ રહમાન: અમૂત"—અવચૂ. પૃ. ૩)

કુલ—રાસકારે પોતાના કુલ-વંશ-માટે 'કોલિય-કૌલિક' શબ્દ વાપર્યો છે. ભાષામાં જે જાતને 'કોઢી' કહેવામાં આવે છે તે જાતસૂચક 'કોઢી' શબ્દ અને પ્રસ્તુત 'કોલિય' એ બન્ને આમ તો મઝતા શબ્દો છે; પરંતુ અર્થદૃષ્ટિએ એ બન્ને

शब्दो एक छे के केम ? ए विचारणीय खरं. रासना टिप्पणमां ‘कौलिय’ शब्द ऊपर कशी नोध ज नथी त्यारे अवचूरिकांमां (“कौलिकेन तन्तुवायुना”-पृ० ८) ‘कौलिक’नो अर्थ ‘तन्तुवाय’ कर्यो छे. ‘तन्तुवाय’ एटले वणकर-झुलाहो. भारतवर्षना प्रखर क्रान्तिकार भक्तराज श्रीकबीर, उच्चप्रतिभावाळो कवि हता अने धंधे वणकर हता तेम प्रस्तुत रासकार, विशिष्ट प्रतिभावाळो कवि होई धंधे वणकर हतो; ए परिस्थिति भारतवर्षमां नवाई पमाडनारी नथी. अही सोनी अखो पण कवि थई गया छे अने प्रायः गमे ते धंधो करवा छतां अहीनुं मानस, प्रतिभारहित रह्युं नथी. आ रास बांचतां कविनी प्रतिभा विशेष शंका पण रहेती नथी.

देश—रासकार पोताना देश विशेष कोई स्पष्ट बात करता नथी; परंतु (“पञ्चा-एसि पङ्क्तो पुष्पसिद्धो य मिच्छदेसो त्थि”-गा० ३, पृ० २) एम कहीने मोघम रीते ‘म्लेच्छदेश’ने पोतानो देश जणावे छे अने साथे ऊमेरे छे के ए ‘म्लेच्छ देश’ पश्चिम दिशामां आवेलो छे अने प्रधान छे तथा पूर्वकाळथी सुप्रसिद्ध छे. टिप्पनकार तथा अवचूरिकाकार पण आ बाबत आधी बधारे कशुं ज बोल्ता नथी. प्रस्तुतमां ‘म्लेच्छ देश’ एवा अस्पष्ट शब्दथी रासकारना देश विशेष कशी खास माहिती सांपडती नथी. संभव छे के रासकारना समये ‘म्लेच्छ देश’ शब्द, कोई विशेष देशनुं नाम होय; परंतु वर्तमानमां तो ए पद, कोई विशेष देशने सूचवतुं नथी.

पिता—रासकार, पोताना पितानुं नाम ‘मीरसेन’ जणावे छे. (“आरहो मीरसेनस्स तह तणओ”-गा० ३-४, पृ० २-३) ‘आरहो’ ए मीरसेननुं विशेषण छे. अने ए ‘आरहो’ पद-मीरसेनना जाति-वंशनुं शोतक छे. टिप्पनकार अने अवचूरिकाकार बने ‘आरहो’ नो अर्थ ‘तन्तुवाय-वणकर’ करे छे. (“आरहो देशीत्वा[त्] तन्तुवायो मीरसेनाख्यः तस्य मीरस्य “मीरसेनस्य” तनयः”-पृ० २-३) रासकार, वंशपरंपराथी ‘वणकर’ होय, एम आ ऊपरथी लागे छे. ‘मीरसेन’ नाम ऊपरथी एवी पण कल्पना ऊठे छे के ‘रासकार’ अने वर्तमानमां काठियावाडमां बसती शूरवीर जात ‘मेर’ ए बे बच्चे कोईक संबंध होय, आ बाबत जरूर शोधनीय छे.

समय—रासकारे पोताना समय विशेष कशी माहिती आपी नथी; परंतु टिप्पनकारे पोतानो समय विक्रम संवत् १४५६ एटले पंद्रमा सैकानो मध्यकाल

સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે : (“ શ્રીમદ્-દેવેન્દ્રશિષ્યઃ શર-રસ-યુગ-મૂ-વત્સરે વૃત્તિમે-તામ્ । લક્ષ્મીચન્દ્રઃ ચકાર અસ્થિલગુણનિષયઃ સૂરયઃ સો (શો) ધયન્તુ ”—પૃ૦ ૧૦) અર્થાત્ “ દેવેન્દ્રના શિષ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રે ૧૪૫૬ ના વિક્રમ વર્ષમાં આ વૃત્તિ બનાવી છે. મૂઠ રાસ બન્યા પછી આ ટિપ્પન, પચાસ વર્ષ પછી બન્યું હોય એવી સંભાવના કરીએ તો રાસકારનો સમય મોઢામાં મોઢો ચૌદમા શતકનો પ્રાંતભાગ વા પન્દરમા શતકનો પ્રારંભ કલ્પી શકાય અને બીજું કોઈ બાધક વા સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યાંસુધી પ્રસ્તુતમાં રાસકારના સમય વિશે કરેલી અટકલ અસંગત જણાતી નથી. અથવા એમ પણ બનવાજોગ છે કે રાસકાર અને ટિપ્પનકાર, એ બંને સમસમયી પણ હોય.

ભાષા—સંદેશકરાસની ભાષા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની અહીં આપેલી બીજી કૃતિઓની ભાષા જેવી જ વિશુદ્ધ અને સરલ ઝળતી ગુજરાતી છે. તેમાં કેટલાંક એવાં વિલક્ષણ ઉચ્ચારણો છે જેને લીધે જ તે, નવા વાંચનારને અપરિચિત જેવી લાગે એવી છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટીએ પણ રાસની ભાષા અને ચૌદમા-પંદરમા સૈકાની કૃતિઓની ભાષા-એ બે વચ્ચે ખાસ અંતર જણાતું નથી, ફક્ત રાસની ભાષા ખાસ લૈકિક અને પ્રાંતિક હોઈ તેમાં વ્યાકરણનું તંત્ર વિશેષ ઢીલું જણાય છે અને એ ઢીલાશ જ રાસના કેટલાક પ્રયોગોમાં પ્રતિબિંબી રહી છે. રાસકારે, આ પોતાની કૃતિમાં કેટલાક શબ્દો પોતાના પ્રાંતના વાપરેલા છે, જેમને ટિપ્પનકારે તથા વૃત્તિકારે ‘દેસ્ય’ તરીકે જણાવેલા છે. તેમાંના કોઈ કોઈ શબ્દ ફારસી જેવા પણ જણાય છે. રાસકારે વાપરેલા વિલક્ષણવ્યવહારમાંનાં અને પ્રાંતિક શબ્દોમાંનાં કેટલાંક, હ્રદાહરણરૂપે આ નીચે આપું છું :

પ્રચલિત ઉચ્ચારણ :

રાસકારનું ઉચ્ચારણ :

‘(.)’ આ નિશાનમાં મૂકેલા શબ્દો અર્થસૂચક છે

ધામ	પૃ૦ ૭૭ હામ-(તેજ)
પલંક	પૃ૦ ૭૬ પલંચ-(પલંગ)
સામી	પૃ૦ ૩૮ સાહઅ-(સાંહ-સ્વામી)
ધૂમિળ	પૃ૦ ૭૮ ધૂઝળ-(ધૂમાઢા બઢે)
ધૂવિઝ્ઝહ	પૃ૦ ૭૭ ધૂઝ્ઝહ-(ધૂપાય છે)
પડત }	
પજુત }	પૃ૦ ૮૮ પડક-(પ્રયુક્ત)

નિવેસિય	પૃ૦ ૭૭ નિવેહિય-(નિવેશિત)
વરિસણેણ	પૃ૦ ૩૩ વરિહણેણ-(વર્ષણવડે)
જિમ } જિબ્ }	પૃ૦ ૬૫ યવ -(જેમ)
બપ્પીહિય	પૃ૦ ૫૮ વવ્વીહિય-(બપૈયાઓ વડે)
તામિસ્સ } તામીસ }	પૃ૦ ૨૦ તામિચ્છ-(અંધકાર-કાજલ)
મમ્મહ } વમ્મહ }	પૃ૦ ૩૨ મળમત્થ-(મન્મથ-કામદેવ)
પચલ્લિર }	પૃ૦ ૫૫ પહલ્લિર-(હત્યા કરતું-હલ્લહલ કરતું- વંચલ)
કપ્પિયઇ }	પૃ૦ ૫૧ કરપ્પિયઇ-(સ્વરપાય છે-કલ્પાય છે- કપાય છે-વસાય છે)
આઝલ } આઝુલ }	પૃ૦ ૩૬ આ } રૂપો } આવલ-(આઝુલ)
કેયઇ } કેતઇ }	પૃ૦ ૭૬ 'વ' } શ્રુતિવાઝાં } કેવઇ-(કેતકિ)
કેતગિ } ચાયયિહિ }	પૃ૦ ૫૫ છે } (ચાતકોવડે)

નીચેના રૂપોમાં રાસકાર 'એ' નો 'અ' અને 'એ' નો 'અય' ઉચ્ચાર કરે છે :
(રાસકારનાં આ ઉચ્ચારણો સ્વાસ ધ્યાન આપવા જેવાં છે અને તેનાં આવાં ઉચ્ચારણોનું કારણ પણ શોધવા જેવું છે. ફારસી : 'શહર' 'ગૈર' 'પૈગંબર' શબ્દોનાં આપણાં ચાલુ 'શૈર' 'ગૈર'-(ગૈરસમમ્મ) 'પયગંબર' ઉચ્ચારણો અને રાસકારનાં આ ઉચ્ચારણો સરસાવવાં જેવાં છે)

રુમ્મયેણ	પૃ૦ ૨૮ રુમ્મયણ-(રુદિતકેન-રોવાવડે)
કહિયયેણ	પૃ૦ ૩૬ કહિયયણ-(કથિતકેન-કહેવાવડે)
-રહિયયેણ	પૃ૦ ૩૬ -રહિયયણ-(રહિતકેન-રહિતવડે)
શૈલ્લજા-સેલ્લજા } સહલ્લજા }	પૃ૦ ૧૭ સયલજ્વ-(શૈલની જાઈ-પુત્રી-પાર્શ્વતી)

નીચેના ભાષા-શબ્દો પણ ભાષાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સમસ્યા જેવા છે :

પૃ૦ ૮૧ પચ્છુતાણિય-(પસ્તાળી)	પૃ૦ ૮૨ સાવ }
	પૃ૦ ૮૫ સવિ } -(સર્વ-સવ)
	પૃ૦ ૪૩ સિવ }
પૃ૦ ૮૯ વઘાડ-(વટેમાર્ગુ)	પૃ૦ ૯૦ અવિતિડ-(ઓવિતુ)
પૃ૦ ૭૮ ઇમ-(એમ)	પૃ૦ ૭૬ ફોફલ-(પૂગફલ-સોપારી)
પૃ૦ ૭૧ દીવાલિય-(દીવાઓની ઓઢ -દીવાઢી	પૃ૦ ૭૧ કુંઢવાલ-(કુંઢાલું વઢીને)
નામધાતુ { પૃ૦ ૬૮ તિલક્કિવિ- (ટીલીને-ટીલું કરીને)	પૃ૦ ૬૬ જલરિઢ-(જલનો રેલો-પ્રવાહ)
પૃ૦ ૧૨ સરલાઈવિ- (સરઢ થઈને-સરઢ કરીને)	પૃ૦ ૫૮ પડદંઢડ-(પગદંઢ-કેઢી)
પૃ૦ ૫૮ માવઢ-(માવે છે-માય છે)	પૃ૦ ૫૭ ડલ્હવઢ-(ઓલવે છે)
પૃ૦ ૪૪ સુન્નારઢ-(સોનારની-સોનીની)	પૃ૦ ૪૦ બોલિયંતો-(બોઢાતો)
પૃ૦ ૭૬ વિચ્છાઈયા-(બીછાયા- બિછાવેલા	પૃ૦ ૭૬ ડયારઢ-(અપવરકે-ઓરઢે)
પૃ૦ ૩૧ બલિયઢઢ-(બલોયાં)	પૃ૦ ૩૧ બાઢઢી-(બાઢુ-બાંય)
પૃ૦ ૨૯ મન્નાઢ-(મનાવ)	પૃ૦ ૧૨ ડત્તાવલિ-(ડતાવઢ)
રાસકારે વાપરેલાં કેટલાંક અવ્યયો:—	
પૃ૦ ૩૮ કિઢુ-(કશું)	પૃ૦ ૧૧ અઢ-(ઓર)
પૃ૦ ૩૬ કિ-(કે)	પૃ૦ ૫૧ કઢયલગિ-(ક્યાં લગી)

રાસકારે વાપરેલા કેટલાક પ્રાંતિક શબ્દો :

પૃ૦ ૨૩ પિંગ-(પાન ઢાઈને ‘ થૂંકેલા રસ ’ અર્થે આ શબ્દ વપરાયો છે. ‘ થૂંક નાઢવા’ના પાત્રનું નામ ‘ પીકદાન ’ પ્રતીત છે. એ ‘ પીકદાન ’ નો ‘ પીક ’ અને પ્રસ્તુત ‘ પિંગ ’ એ બન્ને સરઢાં જણાય છે. મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે ‘ થૂંક ’ માટે વપરાતો ‘ પીક ’ શબ્દ ફારસી છે.)

પૃ૦ ૨૩ ચંબા-(ચંપલ-જોઢા. સં૦ ચર્મે-પ્રા૦-ચમ્મ. પ્રસ્તુત ‘ ચંબા ’ નો સંબંધ ‘ ચમ્મ ’ શબ્દ સાથે ઢોઈ શકે. અમારી શેઠ ડાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કૉલેજના પઠાણે કહેલું કે પંજાબમાં

કેટલેક ટેકાણે ‘જોડા’ અર્થ માટે ‘ચંબા’ શબ્દ વપરાય છે.)

પૃ० ૧૧ લક્ક—(લંક—કટી—કડ—કેડ. સ્ત્રીને ‘સિંહલંકી’ કહેવામાં આવે છે. ‘સિંહલંકી’ એટલે સિંહ જેવી પાતળી કઢવાળી. આ માટે નીચેના સંવાદો મળ્યા છે:—

“ સીંહલાલંકીનો વર ઋતયો વાડીએ રે
હું તો શેને રે મસે જોવા જાઉં રે ” ! (મુખગીત સૌં અજવ્વલી પંડિત)

“ લોલાગલ્લ લાંકાલ્લ ગુંજ છ તું મોદલ્લને ગલ્લે,
(ત્યાં તો) સિંગલ્લદીપ સોંઢાલ્લ કંપવા લાગે કવટાડત ! ”—

(રા० મેઘાળીજી—સોરઠી બહારવટીઆ ભાગ ૨, આ० ૪, પૃ० ૨૦૬)

“ જોર હતનો કીયો કે લંક લલ્લકી ગઈ ”—(રા० તોગાભાઈ ગીગાભાઈ)

રા० મેઘાળીજીની ‘રઢીઆલી રાત’ ભા० ૨, પૃ० ૧૨૫ આ० ૪, ગીત ૯૭, તથા ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ પૃ० ૧૨, ડુહો ૨૯, સમસ્યા ૧ લી—એ બન્ને સ્થલે પણ ‘લંક’ શબ્દ ‘કટી’ અર્થમાં વપરાયેલો છે.

મારા મિત્ર પં० હસરાજજી પંજાબી જૈન, એમ. એ. (અધ્યાપક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ) કહે છે કે પંજાબી ભાષામાં ‘કટી’ અર્થ માટે ‘લક’ શબ્દનો વ્યવહાર છે.)

પૃ० ૨૩ ક્ષસુર—(તાંબૂલ—તંબોલ—નાગરવેલનું પાન. આ શબ્દને દેશી શબ્દસંગ્રહમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે નોંધેલો છે:—“ ક્ષસુરં તંબોલ—અયેસુ ” ગા० ૬૧, વર્ગ ૩ “ ક્ષસુરમ્ તામ્બૂલમ્ અર્થશ્ચ ” અર્થાત્ ‘ક્ષસુર’ એટલે તંબોલ અને ધન ”

પૃ० ૫૫ ક્ષંચર } —(‘કુંડ્યાલક’ અથવા ‘કુંડ્યાલક’ નામનો એક
પૃ० ૭૮ ક્ષંચર } ક્ષાસ પ્રકારનો પવન છે, જે વાય છે ત્યારે વિરહિણી
સ્ત્રીઓને ત્રાસ થાય છે. —અવચૂરિકા તથા ટિપ્પનક) આ

‘કુંડ્યાલક’ વા ‘કુંડ્યાલક’ પવન વિશે બીજી કશી માહિતી નથી.

પૃ० ૨ આરહ—(તન્તુવાય—વળકર)

પૃ० ૩૫ પલ્લિલી—(અધિક)

પૃ० ૮૧ ઉવાડયણિ—(ગર્દભી—ગધેઢી)

પૃ૦ ૭૧ ઢંચર—(શાંચર—સૂકું કે ઢળી ગયેલું શાઢ—ઢુંડું. દેશીસંગ્રહમાં હેમચંદ્રે ‘સૂકા શાઢ’ અર્થનો ‘શંચર’ શબ્દ આપેલો છે : વર્ગ ૩, ગાથા ૫૪)

પૃ૦ ૬૮ સોરંડ—(ક્રીડાભાજન)

પૃ૦ ૬૫ અરમણિ—(કરવત)

પૃ૦ ૩૯ વરક્રિય—(પટી—કપડું—બૂરખો ? “લઈવિ વરક્રિય સસિસઝન્નુ ફંસહિ વયણુ” ગા૦ ૧૮, પૃ૦ ૩૯ અર્થાત્ “‘વરક્રિય’ ને લઈને—દૂર કરીને—ચંદ્ર જેવા સંપૂર્ણ મુખને સાફ કર” આ અર્થ જોતાં ‘વરક્રિય’ શબ્દનો સંબંધ ‘બૂરખા’ સાથે કદાચ હોય. ટિપ્પનકારે “વરક્રીં પટિ (ટીં)” અને અવચૂરિકાકારે ‘વરક્રીં’ ને બદલે “વરાક્રી—પટી” એમ કહેલું છે.

રાસકારે ‘છે’ અર્થનો ઘોતક ધાતુ, આ પ્રમાણે વાપર્યો છે :

પૃ૦ ૬૮ અચ્છિહિ—(છે)

પૃ૦ ૧૫ આહિ—(છે, હે કે હૈ અથવા આહે)

પૃ૦ ૩૧ અચ્છઝં—(છું)

તાદર્થ્ય અર્થ માટે—ચતુર્થાના અર્થ માટે રાસકારે (“નહુ રહઈ બુહા ફુકવિત્તરેસિ” —ગા૦ ૨૧, પૃ૦ ૧) ‘રેસિ’ નિપાતને પણ વાપરેલો છે. જે વિશે આગઢ કહેવાઈ ગયું છે.

આ પ્રમાણે રાસની ભાષાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવા પ્રસ્તુત આ થોડું નિવેદન કર્યું છે.

રાસની ઘસ્તુ—આ વિશે ભાષણમાં જણાવેલું છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે રાસની નાયિકા ‘વિજયનગર—વિક્રમપુર—બીકાનેર’ ની છે. સંદેશવાહક ‘સામોર’ કે ‘સામોર’ જેનું બીજું નામ ‘મૂલ્ત્યાણ’ છે ત્યાંથી પોતાના માલિકનો લેખ લઈ ળંભાત તરફ જાય છે. નાયિકાનો પતિ ળંભાતમાં કમાવા ગયો છે, આ સંદેશવાહકને ળંભાત જતો જાણી નાયિકા તેને પોતાના પતિને આપવાનો સંદેશો પહોંચાઢવા કહે છે. ‘ળંભાત’ માટે મૂઢમાં ‘ળંભાહત’ શબ્દ વપરાયેલો છે. મૂલકારે પોતે ‘મૂલ્ત્યાણ’ નો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે (“તવળતિત્યુ ઢાઝહિસિ મિયચ્છિ ! વળાળિયઈ ” —ગા૦ ૬૫, પૃ૦ ૨૬) અર્થાત્ “જ્યાં સૂર્યનો કુંઢ—સૂર્યનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ—છે તે

પરિચય મઠે માટે તેમાંની કેટલીક ગાથાઓ અહીં નોંધેલી છે. અને તેમાંથી લીધેલાં નામો, ક્રિયાપદો વગેરેની સૂચી પળ ઉપર આપેલી છે. ચૌદમા સૈકાના બીજા બે નમૂના અહીં આપ્યા છે, તેની સાથે આ ‘રાસક’ની ભાષાનો સુમેઠ છે, અને રાસકમાં વપરાયેલાં નામો વગેરે જોતાં તેનું વળણ સ્પષ્ટપણે અદ્યતન ગુજરાતી તરફ છે, એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

રાસકની બીજી યાસ વિશેષતા તો એ છે કે તેનો કર્તા એક મુસલમાન પંડિત છે. કર્તાનું નામ ‘અદ્દમાળ’ છે. તેના પિતાનું ‘સંદેશકરાસ’ ના નામ ‘મીરસેન’ છે. પોતાના દેશનું વિશેષ નામ કર્તાનો પરિચય તેણે જણાવ્યું નથી. ‘ઉદાહરણરૂપ એવો પૂર્વપ્રસિદ્ધ ‘સ્લેચ્છ દેશ’ રાસકર્તાની નિવાસભૂમિ છે’ એમ તેણે મોઘમ જણાવ્યું છે. રાસની વસ્તુ ‘મેઘદૂત’ની વસ્તુ જેવી છે. એક પથિક મૂલ્ત્યાળ—મૂલ્તાન ? થી યંભાત સુધી પ્રવાસ કરે છે. વચ્ચે તેને એક વિરહિણી ‘મૂલ્ત્યાળ’ નગર જગતમાં ચારેકોર સુપ્રસિદ્ધ છે.” ‘સામોરપુર’નું બીજું નામ ‘મૂલ્ત્યાળ’ છે. આમાં જળાવેલું ‘સામોરપુર’ ક્યાં આવ્યું ? એ કશું મારા જાણ્યામાં નથી; પરંતુ મૂલ્ત્યાળ—મૂલ્ત્યાન અને મૂલ્તાન એ બધાં સરખાં પદો, કોઈ એક જ નગરનાં સૂચક છે કે ભિન્ન ભિન્ન નગરનાં ? એ પ્રશ્નનું તત્કાલ તો સમાધાન થઈ શકે નહીં; પરંતુ શબ્દસામ્ય જોતાં કોઈ એને ‘મૂલ્તાન’ જરૂર કલ્પી શકે.

રાસ વિશે વિશેષ—રાસમાં રાસકારે ગાથાઓ ઉપરાંત વિવિધ છંદો વાપરેલા છે જેનો પરિચય ટિપ્પનક અને અવતૂરિકામાં આપેલો છે.

ટિપ્પનકાર પોતે પ્રાન્તે આપેલી પ્રશસ્તિમાં જળાવે છે કે “આ રાસ તેણે ‘ગાહડ’ નામના ક્ષત્રિયના મુખથી સાંભળ્યો છે તેથી રાસના ટિપ્પનમાં અસલ મૂલ રાસ કરતાં કોઈ ફેરફાર વા મૂલ રહી ગઈ હોય તો તે ‘ગાહડ’ જાણે, હું કશું જાણું નહીં.”

ટિપ્પનકાર પોરવાડ વંશનો છે. તેના પિતાનું નામ ‘હાલિગ’ છે, માતાનું નામ ‘તિલધ્વા:’ લલ્લેલું છે પણ તે અસ્પષ્ટ છે. કદાચ ‘તિલાહ્યા’ એટલે ‘તલકબાઈ’ હોય. ટિપ્પનકાર, રૂઢપણીય ગચ્છના જૈનસાધુ છે.

છી મળે છે. તે છી, પોતાનો અર્થલોભી પતિ ધંધાતથી હજુ સુધી કમાઈને આવ્યો નથી માટે ઝૂરે છે, તે પથિક પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વરાલ કાઢે છે, અને પોતાનો પતિ શીઘ્ર પાછો ફરે માટે તેની સાથે સંદેશો મોકલે છે. રાસની આ, પ્રધાન વસ્તુ છે. રાસકારે રાસમાટે ‘સંદેસ્ય’ અને ‘સંનેહ્ય’ એમ બન્ને શબ્દો વાપરેલા છે. પોતે ય્યાંથી પ્રવાસ આરંભ્યો છે તે ‘મૂલત્યાણ’નું વર્ણન રાસકારે વિશેષ પ્રકારે કર્યું છે. તેમાં ધ્યાસ કરીને તેણે જણાવ્યું છે કે જે નગરમાં રહેનારા ચતુર્વેદી લોકો વેદોને પ્રકાશે છે, ય્યાં સુદવચ્છ ઇટલે ‘સદયવત્સ’ અને નલનું ચરિત્ર વંચાય છે, ક્યાંય ક્યાંય ભારતની કથા કહેવાય છે અને રામાયણની પારાયણો ચાલે છે, ક્યાંક સંગીત, નાટક, રાસ અને નાચનો પ્રચાર છે, વગેરે વગેરે.

૧૫૨ રાસકાર એક મુસલમાન છતાં રાસમાં જે ભાષા તેણે વાપરી છે તે શુદ્ધ છે અને તેમાં ફારસી શબ્દ ઘણા વિરલ છે તથા રાસકારનાં

આ રાસનું ટિપ્પન, હિસારદુર્ગ-હિસારગઢ-માં અષાઢ શુ. ૦ દિ. ૦ આઠમ ને બુધવારે લખેલું છે. આ હિસારગઢ તે પંજાબમાં આવેલું વર્તમાન ‘હિસાર’ છે.

અવચૂરિકા પં. ૦ નયસમુદ્રે લખેલી છે. આ સંબંધે કોઈ વિશેષ જ્ઞાતાંત મળતો નથી. નયસમુદ્ર, અવચૂરિકાનો કર્તા છે? કે તેની નકલ કરનારો? એ વિશેષ પળ કોઈ હકીકત જાણતી નથી.

રાસની જુદી જુદી પ્રતોમાં અનેક પાઠાંતરો છે. જેમાંના આવશ્યક એવાં બધાં પ્રસ્તુત રાસમાં આપવામાં આવેલાં છે. પ્રસ્તુત રાસની અનેક પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. મેં જાતે આ રાસની પ્રતિ પાટળ, પૂના અને જોધપુરના રાજમંડરમાં જોયેલી છે, એ રીતે બીજે પણ આ રાસની પ્રતો હોવાનો સંભવ ધરો.

રાસનું નામ ‘સંદેશકરાસ’ વા ‘સંનેહ્યરાસ’, એ બન્ને રીતે પ્રાંથકારે આપેલું છે. એ બેમાંથી ‘સંદેશક-રાસ’ નામ વિશેષ ઉચિત છે.

અહીં જે પૃષ્ઠાંક કે ગાથાંક આપેલા છે તે મારી સામેના ફરમાઓ પ્રમાણે છે.

આ ફરમાઓ વાંચવા આપવા માટે આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજીનો અને ભારતીય વિદ્યાભવનનો હું ઋણી છું.

કેટલાંક ઉચ્ચારણો વિશેષ વિલક્ષણ છે. વઢી, કેટલાક તલ્લપદા દેશ્ય શબ્દોને પળ રાસકારે વાપરેલા છે. રાસની શરૂઆતમાં તે, સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરને યાદ કરે છે અને પછીની ગાથામાં પોતાનો દેશ, પિતા તથા પોતાનું નામ એ બધાંને નોંધી બતાવે છે.

પ્રસ્તુત રાસકાર, અહીં જળાવેલી બીજી કૃતિઓના પ્રણેતાઓની પેઠે તલ્લ ગુજરાતનો નથી તેથી તેની ભાષાને ઝગતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં રાસકારના સમયની તેના પ્રાંતમાં ચાલતી ‘દેશી ભાષા’ કહેવી વધારે ઉચિત છે. રાસકાર પોતાના દેશ તરીકે પશ્ચિમમાં આવેલો કોઈ ‘મ્લેચ્છ-દેશ’ કહે છે, વઢી, તે મૂલ્તાન વા સામોરુ (શામ્બપુર-શ્રીજિન૦) થી નીકળે છે અને વિજયનગર (વિક્રમપુર-બીકાનેર નહીં પરંતુ બીકાનેરની આસપાસનું વિક્રમપુર-શ્રીજિન૦) ની વિરહિણી સાથે વાતચીત કરે છે અને તે ગુજરાતમાં ઠેઠ ‘ખંભાત’ સુધી આવે છે. ઈથી એમ જણાય છે કે રાસકારે વાપરેલી ભાષા ઝગતી ગુજરાતી જેવી છે અને તે વર્તમાનમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી હિંદી ભાષા જેવી ‘દેશી ભાષા’ લાગે છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત રાસ-કારની ભાષા અહીં જળાવેલી ગુજરાતના લેખકોની ચૌદમા-પંદરમા સૈકાઓનાં બીજી કૃતિઓની ભાષા જેવી પણ છે એટલે એ અર્થમાં જ મેં તેની ભાષાને ઝગતી ગુજરાતી કહેલી છે; અર્થાત્ રાસની ભાષામાંટે અહીં વપરાયેલા ‘ઝગતી ગુજરાતી’ શબ્દનો અર્થ ‘ઝગતી ગુજરાતી જેવી’ સમજાવવો છે.

ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની ગુજરાતી કૃતિઓના અહીં જે નમૂના આપેલા છે તે પૂરતા છે. આ રાસની કૃતિના નમૂનાથી તેમાં ભાષાસંબંધી કે બીજી કશી વિશેષતા નથી ઝમેરાતી છતાં પ્રસ્તુત કૃતિ એક ઇસ્લામી કવિની છે તે એની એક યાસ વિશેષતા છે અને જે જમાનામાં સાંપ્રદાયિક ઘૃસ્તિના ઉછાળાબાળે જનસમાજ હતો તે જમાનાનો પ્રસ્તુત ઇસ્લામી કવિ તે સંકુચિત ભાવથી તદ્દન પર રહેલો જણાય છે. અને રાસમાં કવિ, નગરના વર્ણન

પ્રસંગે વેદો, રામાયણ, મહાભારત, નલચરિત, સુદવચ્છકથા વગેરે હિંદુ-કથાઓને આદરપૂર્વક યાદ કરે છે, એ પ્રસ્તુત કૃતિની બીજી વિશેષતા છે.

૧૫૩ વર્તમાન સમયના બંને પરમ્પરાના બંધુઓને, તેમાં ય સાહિત્ય-સર્જકોને પ્રસ્તુત કવિદ્વારા એકતાની—ઉદારભાવની અને શુદ્ધ માનવતાની પ્રેરણા મળે એ પળ એક ઉદ્દેશ આ રાસકનો નમૂનો આપવાનો છે. મને લાગે છે કે ભાષાનો, ઇતિહાસનો, ભૂગોળનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો કે એવા બીજા કોઈ પળ વિષયનો વિચાર, ઉદાર ભાવનો કે ઉચ્ચ માનવતાનો પોષક હોવો જ જોઈએ, એમ ન હોય અને વિપરીત પરિણામ લાવનારો હોય તો મારે મન એ વિચાર, વિકારરૂપ છે એથી જ અહીં સહેજ વિષયાંતર કરીને પળ મારે આ ઉદાર ઇસ્લામી કવિની કૃતિનો નમૂનો સાદર આપી તે બાબત લખવી પડી છે.

અત્યાર સુધી મારે વિશેષે કરીને જૈનકૃતિઓને જ આધારે ચલાવવું પડ્યું; પળ પન્દરમા સૈકાથી જૈન અને વૈદિક પન્દરમા સૈકાની કૃતિઓ એમ બંને પ્રકારના કવિઓની કૃતિઓ મળ્લી શરૂ થાય છે એટલે હવે તે બંને પ્રકારના મહાનુ-ભાવ કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો છું અને તેમાં ય વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ વધારે કરીશ.

પન્દરમા સૈકાની કેટલીક જૈન ગદ્યકૃતિઓ પળ ઉપલબ્ધ છે, એટલે પદ્યની સાથે ગદ્યનો પળ ઉપયોગ થશે. પદ્ય કરતાં ગદ્ય, ભાષાના ચોક્કસ સ્વરૂપને સમક્ષવામાં વધારે સહાયરૂપ છે. પદ્યમાં કવિ કવિતાને બહાને અનિયત રૂપો પળ વાપરે છે ત્યારે ગદ્યમાં તેમ ચાલતું નથી.

૧૫૪ પ્રારંભમાં ઉક્ત ‘બાલશિક્ષા’ જેવા એક ઔત્તિક ગ્રંથનાં અવ-તરણો જણાવીશ.

સંસ્કૃતના જિજ્ઞાસુઓ માટે શ્રીકુલમંડનસૂરિએ ‘મુખ્યાવબોધ’ નામનું
કુલમંડનની કૃતિ એક ઔત્તિક રચ્યું છે. અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાદ્વારા
 સંસ્કૃતની કારકવિભક્તિઓ અને કૃદંત વર્ગોને
 સમજાવેલાં છે. પ્રસ્તુત ઔત્તિક પ્રધાનપણે ગુજરાતી ભાષાનો ગ્રંથ નથી;
 પરંતુ સંસ્કૃતને શીખવવા માટે તેમાં ગુજરાતી ભાષાને વાહનરૂપે વાપરવામાં
 આવી છે—એ ધ્યાનમાં રહે.

એ ઔત્તિકમાં વાહનરૂપે વપરાયેલી ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રયોગો અને
 પદો આપણને પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીનો સવિશેષ પરિચય આપે
 એમ છે.

કુલમંડન તપાગચ્છના હતા. તેમના ગુરુનું નામ દેવસુંદરસૂરિ અને
 ગુરુના ગુરુ—પ્રગુરુનું નામ ચંદ્રશેખરસૂરિ હતું. ઉક્ત ઔત્તિકમાં જ તેની
 રચનાનો સમય વિ. સં. ૧૪૫૦ નોંધેલો છે. ‘શ્રીગાયકવાડ પ્રાચીન
કુલમંડનનો ગ્રંથમાલા’માં પ્રગટ થયેલા ‘પાટણના મંડારોનું સૂચિ-
પરિચય પત્ર’ નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૧૫ અને પૃ. ૨૫૮
 ઉપર કુલમંડનના ગુરુ—પ્રગુરુ વર્ગોનો ઉલ્લેખ કરેલો
 છે. પૃ. ૨૫૮ ઉપર આપેલી એક પ્રશસ્તિમાં ૧૪૪૨ વિક્રમસંવત્માં
 કુલમંડનના આચાર્યપદનો ઉત્સવ થયાનો ઉલ્લેખ છે.

“ તથા સૌવર્ણિકશ્રેષ્ઠાશ્વક્રુઃ સૂરિપદોત્સવમ્ ।

મહદ્વર્ધા લક્ષ્મસિંહો રામસિંહશ્ચ ગોવલઃ ॥ ૨૮ ॥

દ્વિ—વાર્ધિ—યુગ—મૂ—વર્ષે પ્રીણિતાશેષભૂતલમ્ ।

શ્રીકુલમંડનાત્ સૂરિશ્રીગુણરત્નસંજ્ઞિનામ્” ॥ ૨૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વલી, વિક્રમ સંવત્ ૧૪૬૬માં રચાયેલા ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના કર્તા
 શ્રીગુણરત્નસૂરિ અને પ્રસ્તુત કુલમંડનસૂરિ બંને એક ગુરુના શિષ્ય છે, એ

હકીકત ગુણરત્ને પોતે ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની વિસ્તીર્ણ પ્રશસ્તિમાં નોંધેલી છે અને પ્રશસ્તિના બાવનમા શ્લોકમાં ‘શ્રીચંદ્રશેખર’ને પોતાના પ્રગુરુ તરીકે અને ‘દેવસુંદર’ને પોતાના ગુરુ તરીકે તેમણે યાદ પળ કર્યા છે (શ્લો ૫૪).

કુલમંડને પોતાના ઔત્તિકમાં ગુરુરૂપે ચંદ્રશેખરસૂરિનું અને દેવસુંદર-સૂરિનું એમ બે નામ લખેલાં છે, એથી જેઓ કુલમંડનની ગુરુપરંપરાથી અપરિચિત છે તેમને, એમના બે ગુરુ હોવાનો સંદેહ થવો સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘ચંદ્રશેખર’ એમના દાદાગુરુ હતા અને સાક્ષાત્ ગુરુ ‘દેવસુંદર’ હતા, એથી તેમણે એ બન્નેને પોતાના પ્રંથમાં સંભાર્યા છે, એટલે કુલમંડનસંબંધી બેગુરુવાળા સંદેહને અવકાશ જ નથી.

એમના સમય પત્રરમા સૈકા વિશે પળ ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ હકીકત આપે છે, એથી એ બાબત પળ અશંક છે.

૧૫૫ ઉક્ત ઔત્તિકમાં આવેલા વિભક્તિવિચારના પ્રકરણમાં સાતે

કુલમંડનના	વિભક્તિઓનો પરિચય આ પ્રમાણે આપેલો છે :—
નામવિભક્તિના	૧—ચન્દ્ર ઝગાઈ. વીતરાગ વાંછિત દિઈ. જુ. સુ.
પ્રયોગો	કડળ ઝગાઈ ?

૩૧૭ કુલમંડને પોતાના મુગ્ધાવબોધ-ઔત્તિકમાં આરંભમાં પોતાના પ્રગુરુ ચંદ્ર-શેખરને સંભાર્યા છે અને અંતમાં પોતાના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરને યાદ કર્યા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :

“શ્રીચન્દ્રશેખરગુરુન્ વન્દે યૈરુક્તિયુક્તિભિઃ ।

માદશ્ચત્યાપિ બાલસ્ય ચક્ષુરુદ્ઘાટિતં હૃદઃ”

—(આરંભ)

“લક્ષણાસવચનામ્બુધિવિન્દુ વિન્દુ-બાળ-કૃત-મૃ-મિત ૧૪૫૦ વર્ષે ।

ઔત્તિકં વ્યધિત મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુક્રમરેણુઃ ॥

(અંત)

૧ વાક્યોમાં ચંદ્ર, વીતરાગ, જુ, સુ અને કણ એ પ્રથમા વિભક્તિવાળાં છે.

૨—ચૈત્રુ કટુ કરઈ. કિસડં કરઈ ?

૧માં ‘કટુ’ અને ‘કિસડં’ પદ બીજી વિભક્તિવાળાં છે.

૩—જીવ ધર્મિં સંસાર તરઈ. ચૈત્રુ લોક સિડં વાત કરઈ. જીણં કરી કરઈ. કિસિં તરઈ ? ધર્મિ. કીણં સિડં ?

૧માં ધર્મિં, જીણં, કિસિં, કીણં, ધર્મિ; અને લોક એ બધાં પદ તૃતીયા વિભક્તિનાં છે. કુલમંડન કહે છે કે ‘ઈ’ પ્રત્યય તૃતીયાનો સૂચક છે.

૪—વિવેકિડ મોક્ષનં કારણિ રૂપઈ. ધર્મુ સુખનં કારણિ હુઈ. કણનં નં કારણિ ? મોક્ષનં. કિસાનં કારણિ ધર્મુ હુઈ ? સુખનં. સાધુ મોક્ષનં કારણિ તપુ કરઈ.

અહીં મોક્ષનં, સુખનં, કણનં અને કિસાનં; એ બધાં પદ ચોથી વિભક્તિવાળાં છે.

૫—વૃક્ષતડ પાન પડઈ, કણતડ પડઈ ? વૃક્ષતડ.

અહીં વૃક્ષતડ અને કણતડ પદ પાંચમી વિભક્તિવાળાં છે. ઔત્ક્રિકાર કહે છે કે, તડ, ટૂંતડ, થડ, થકડ, એ બધા પાંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.

૬—ચૈત્રતણડં ધનુ ગામિ છઈ. ગુરુતણડં વચન હડં સાંભલડં.

૧માં ચૈત્રતણડં, ગુરુતણડં પદો ષષ્ઠી વિભક્તિવાળાં છે. તણડ, રહં, કિહિં એ બધાં પદો ષષ્ઠીનાં સૂચક છે.

૭—ચૈત્રુ ગ્રામિ વસઈ.

અહીં ‘ગ્રામિ’ પદ સાતમીનું છે. ‘ઈ’ પ્રત્યય સાતમી વિભક્તિનો દર્શક છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણો દ્વારા એમ જણાય છે કે પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં પ્રથમામાં અને દ્વિતીયામાં કોઈ પ્રત્યય ન હતો, મૂળ નામ જ વપરાતું, અથવા ‘ઉ’ પ્રત્યય વપરાતો. ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય હતો અથવા ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂળ નામ એમ ને એમ પ્રત્યય વિના પણ વપરાતું. ચોથીમાં, ચાલુ ‘ને’ ને બદલે ‘નઈ’ પ્રત્યય વપરાતો. પાંચમીમાં તડ, હૂંતડ, થડ, થકડ પ્રત્યયો હતા. છઠ્ઠીમાં તળડ, રહઈ, કિહિં અને સાતમીમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય પ્રચલિત હતો.

આ સિવાય તે સમયનું બીજું ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્ય અવલોકતાં બીજા પણ કેટલાક પ્રત્યયોની માહિતી મળે છે.

વિં સં ૧૪૧૧ ના તરુણપ્રભ, ૧૪૫૭ ના સોમચુંદર, ૧૪૭૧ ના લક્ષ્મીધર બેરામ અને ૧૫૦૦ ના હેમહંસનાં ગદ્યો ઉપરથી અને ૧૪૧૭ ના અસાહિત તથા ૧૪૮૮ ના ભીમકવિના પદ્ય-પ્રબંધદ્વારા નામને લગતા પ્રત્યયો વિશે જે હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

૧૫૬—તરુણપ્રભ—(સં ૧૪૧૧)

તરુણપ્રભના પ્રયોગો ૧—કથાનકુ, જનપદુ, વિજયવતી, હરિદત્તુ, સંતુષ્ટ, સૌધર્મેન્દ્ર, દુક્ષ્ણપૂર્વક, સરીરદુક્ષ્ણ.

૨—ચૈત્ય, સંશયુ, વાંછિતુ, ધર્મદેશના, જીવ.

૩—તિણિ, નામિ, પ્રભાવિ, કર્મિહિં, રાજેન્દ્રિ, અનેરઈ, કિણિહિં, શિષ્યહં, વાંછક્હં, ઈહંવડઈ, મૂલ્યવડઈ.

૫—દૂષિતલ્વ—ઇતડ, ભાવ—ઇતડ, પુરુ—હૂંતડ, મુલ્—હૂંતડ, જોગ—ઇતડ, દીપ—હૂંતી, દહન—હૂંતા.

૪—૬—ગુણ-રહઈ, મહારાજ, હારનડ, મહાત્માતણા, સ્નેહતણડ, તીહં—રહઈ, તેહરહઈ, તેહનડ, ઘરતણી, મુંડનઈ, લોકહંતણા, ધર્મનંદની, સિદ્ધાંત-નડ, બિહું, શ્રેષ્ઠિહિંતણડ, મૂઠીં જિ રહઈ, તિહીં જિ રહઈ.

७—जंबूद्वीप—माहि, भरतक्षेत्रमाहि, अनेरइ, दिवसि, धर्मविचार विषइ, द्वारदेसि, माहि, लेसाल, तीहंमाहि, लोकि, किणिहिं, खणीत—इ.

१५७—सोमसुंदर— (सं० १४५७)

सोमसुंदरना प्रयोगो १—प्रसन्नचंद्र, रहिउ, भरथेश्वर, ग्रामिउं, करिवउ, पहिरियां (ब.) सोनार, आविउ, स्त्री, मूंओ, वेला, साप, दूकडओ, माहरु, हलाविउ.

२—रूप, शोभा, असारता, क्लेश, दुःख, राज्य, आरिसा, मूंइइं, एहनइं.

३—तौणइं, नामिइं, अनंतवीर्यइं, बापनइं, वइरिइं, परशुरामि, तेणिं, राय—सिउं, भाईए, बहिने, स्त्रीए (ब.) तेहे, बीजीए, बीहतीए, एकिं, पेलइं, महसतीइ, गुरे, देवताए, कुपीए.

५—नावथी, विस्मयथिकइं, हाथिथिकु.

४—६—तेहनी, तेहनउ, अनंतवीर्यनु, अनंतवीर्यनउं, क्षत्रीनी, राजर्षिनु, शरीरनी, बेटीनु, दुर्मुखनां, लोकनुं, आपणउ, केहनइं, एकिनइं, ब्राह्मणरां, रूपनी, जातमात्रनां.

७—तापसनइ, उडवलइ, भूंइहरइ, वेलाइं, करतइ, काउसमि, गृहस्थवेषि, अंतःपुरमाहि, —भवनि, अनेरे, सभा—माहि, पालिइं, चोरे, गइ, तेहे, अंधारइ, नीमाहमाहि.

१५८—श्री लक्ष्मीधर बेराम (पारसी लेखक सं० १४७१)

पारसी लेखक १—एकु, भर्तार, नमस्कार, घर, बहइन, लक्ष्मीधरना प्रयोगो दउम्रीध, बइहइनि, स्तंभ, कोपु, व्याघ्र, तहो, अहइ, दुःख.

૨—વચન, શાબ, આત્મા, સુંપણડં, —સ્થાનક, નફ્રહડ, સડખડ, સ્થાનફકુ.

૩—તેહે, છી, છીએ, પુરુષફ, રાજાં, પુરુષફં, આપણફ, તીણફ, કલત્રિ, સુહર.

૫—શરીરતુ, વક્ષ ઉપર થકુ, સુખનિદ્રા થકુ, સ્વામીતડ, સડષતડ.

૪—૬—પુરુષતણી, તીંહ, છીરહફં, તહારહફં, રાજારહફ, છીરહફ, પુરુષરહફં, લોકતણી, મુક્તાત્મારહફં, પુરુષતણડં, તડશ્ચરહફં, દેવતણા, તુશ્ચરહફં.

૭—વિચાલડ, વલ્લિ, સાતમડ, દિવસડ, માંચિ, સરીરમાંદિ, ધૃત્વીમાંદિ, પાત્રિ.

૧૫૯—હેમહંસ—(સં૦ ૧૫૦૦)

૧—બઈઠા, અરિહંત, વીસામડ, સિદ્ધ, હણિયા, વિહરમાણ, ઋષીશ્ચર, છઢડં, સાતમડં, વિ, પદ, ઢૂઆં, છટ્ટી, સાતમી, પહિલડં, હેમહંસના પ્રયોગો ઉત્કષ્ટડં, શ્રીનડકાર, પાંચુડીફ.

૨—શ્રીમતીહૂં, તે, ઘડડ, ભરતારહૂં, અવસર, મર્મ, ઘણડં, માન, મહત્વ, રાજાહૂં.

૩—જેતલડ, વાળીગુણે, જેહે, આપણપેં, ઘણે, ભેદ, પદિ, મત્ત્યસ્થણફં વિધિફં.

૪—૬—તેહંહૂં, ચંદ્રમંડલની, સમાસિનડ, ઝગાતા સૂર્યની, રાયના, લોકનાં મનુષ્ઠાનાં, સિદ્ધહૂં, આચાર્યહૂં, શિષ્યનફં, દ્વાદશાંગીનડ, કહિની (કોની), રાજારહૂં, સિદ્ધસિલ્લા ઝપરિ, અનેરાહૂં, દ્વાદશાંગીનડં, નદીનફ, પહનૂં, શ્રાવકરહૂં, શિષ્યહૂં, મરકતમણિની, શ્રાવકની, કર્મ જિ હૂં, ફૂલની.

૫—ધર્મયકી, ફેંહાંયકડ, સંકટફથિકુ, વાઢિથિકુ, કિહાંથિકુ, નગરથકુ.

७—समवसरणि, मनुष्यलोकमाहि, आपणइ, धरि, पगिपगि, घडा-
माहि, घरमाहि, शिष्याइं, अमुकइं, स्थानकि, माहि, मनइमाहिं.

१६०—असाइत—(सं० १४१७)

१ नरवाहन, राइ, झझार, भाई, लड्डुडु, शक्तिकुमार, पुर, ब्राह्मण
असाइतना प्रयोगो चारि, वरणांतरि, जिन, थापीआ, व्यवहारीया,
पुढिउ, प्रभात, ऊगिउ, सूर, नरवि.

२—कवित, वीरकथा, वंश, राज, वेदशास्त्र, अपराध, कणयापुर,
राजन, शब्द, वीनती, पुरुष, चरण.

३—प्रसादि, प्रधानि, तेणीइ, भरतारि, कारणि, कारिणइ.

५—.....

४—६—तास, एहनु, यादवतणु, तेहतणि, राइचा, तेहतणां, कुयिरि-
तणा, वडनी, साविजनु.

७—आदिहि, मनि, वीरमाहि, गोदावरीइ, चउहट्टे, पुरि, पाटणि,
तेणि, निस, वाडीइ, कणयापुरि, वनि, वषारि, सरि, डालि.

१६१—भीम—(सं० १४८८)

भीमना प्रयोगो १—विष्णु, जयवंती, ज्योतिषकला, वतारउ, वुंजर,
कंदर्पू, बलीउ, नगर, दोसी, पींडी, एकि, इकि,
को, छयहट्ट, खितीय नरवीरो, सुदयवच्छो, माहेसो.

२—गुण, पसाउ, गजराउ, कलोल, विसमा, पोलि, प्रसाद, नाद,
पुत्त, नीर, सुदयवत्स.

३—कुलकम्मि, गजि, मङ्गलि, नेहिइं, सुदयवत्ससिउ, रंगि,
सुदयवच्छिसिउ, दोरी, अरथिइं.

५—निजमंदिरथिक्कू, संकलह.

४—६—तसु, तास, संवच्छरह, अंगतणउं, एकाउलिनउ, चेटकनउं, चउसठिनूं, पानतणां, फूलतणा, सुगंधीतणी, पारिषिनइ, आपापणी, केवीतणां, पारिषितणां, वंसह, करिण, —वत्सतणूउ, —वच्छतणउ.

७—सुरपुरि, नरभुवणि, पायालि, कालि, कल्लि, चउहटइ, माथि, तीणइ, पगि, हाटमांहि, अंतरिषि, कन्नि, —लक्षणे, नयणंमि, ति—बारिहिं, मसाहाणि.

१६२ तरुणप्रभ—(सं० १४११) क्रियापदो, सर्वनामो अने

तरुणप्रभना बीजा शब्दो
बीजा शब्दो

क्रियापदो

लिखियइ—लखाय	देखी करी—देखी	बइसाली—बेसारी	जाइसिइ—जाशे—
छे	करी—जोई करी	वढइ—वढे छे	जशे
छइ—छे	नहीं—नथी	मारि—मार	थाहरावी—ठेरावी
हूंतइ—हतो	वीनवइ—वीनवे छे	कीजउ—कीजो—	मारि मारि—मार
हूंती—हती	पढइ—पढे छे	करजो	मार
करउं—करूं	थाइं—थाय—थाय	चीतवइ—चीतवे छे	साही करी—धरी
नीपनउ—नीपन्यो—	छे	छता—छता	करी
नीपज्यो	थाई—थई—थईने	परीछइ—प्रीछे—	आपिसिइ—आपशे
हुयइ—होय	गयउ—गयो	परीक्षे—जाणे	काढियइं—कढाय
छइ—छे	ले करी—लई करी	मागि—माग	छे
नथी—नथी	गंधाइ—गंधाय छे	नीगमइ—नीगमे छे	(बहार काढवुं)
चींतवइ } चींतवे	आपि—आप	—वीतावे छे	भागा—भाग्या
चीतवइ } छे	पाउ धारावउं—प	देखीसिइं—देखशे	हुउतउ—होत
छइं—छे	—धरावुं	बोलइ—बोले छे	जायतइ—जात
होइ—होय	मारिवा—मारवा	देखइ—देखे छे	विहराविउ—वहो—
		वावइ—वावे छे	राव्युं—आप्युं

सर्वनामो

एकि—एके	तुम्हे—तमे	मइं—में
किहां—क्यां	अम्हे—अमे	किणहिं—केणे—
सु—ते	अम्हरहइं—अमने	कोईथी
तुम्हारउ—तमारो	ज—जे	माहरइ—मारो
कुणरहइं—कोईने	माहरउं—मारो—मारं	तुम्हारइ—तमारो
जु—जे	स—तेणी	हउं—हुं

बीजा शब्दो

आघउ—आघो	सामुही—सामी
सगद्ध—सघळो	घरे—घरे
पाछउ—पाछो	पेट—पेट
उत्तावळ—उत्तावळ	ओरहा—ओरा—नजीक
असवार—असवार—अस्वार	दीकिरी—दीकरी
जदपिहिं—जदपि—यद्यपि	वहिलइ—वहेळ्यां
तुम्ह पाखइ—तमारा विना	घी—घी
परिवार कह्नां—परिवार—कनेथी—	रेडायां—रेडायां—ढोळ्यां
परिवार पासेथी	जूवनु—जोबन
तेह कन्हइ—तेनी कने	पहुतउ—पहोंत्यो—पहोंच्यो
एक गमा—एक गम—एक तरफ	काजु—काज—कार्य
बीजा गमा—बीजी गम—बीजी तरफ	बिहुंगमा—बन्ने—गमा—बन्ने—तरफ
धननाशु—धननाश	ढलिउ—ढळ्यो—ढळी पड्यो
विसाहणउं—वसाणुं—खावानुं वसाणुं	दीकिरउ—दीकरो
मांझिलउ—मांझलो—मांयलो	डोकरी—डोकरी—डोशी
वाणउत्रि—वाणोतरे	दीकिरा कन्हइ—दीकिरा कने—दीकिरा
दुहेलउं—दोदिलुं—दुःखहुं	पासे

सोमसुंदरना
बीजा शब्दो

१६३ सोमसुंदर—(संवत्-१४१५)

क्रि०

बी० श०

प्रामी—पामी—प्राप्त करी
हूउ—हूवो—थयो
मारी—मारी
मारीउ—मार्यो
लीधउं—लीधुं
जायु—जायो—जण्यो
पूछिउ—पूछ्यो
जाणिवु—जाणवो
ग्रामिउ—ग्राम्यु
देखाडी—देखाडी—बतावी
उत्तरि—उत्तर
अहियासिया—सहा
हवुं—थयुं
मई—मई—मरी
रोती रहइ नहीं—रोती रहे
नहीं
हवी—हुई—थई
आणी—आणी—लावी
पाउ—धरिया—प—धार्या
तेडउ—तेड्यो
करउं छउं—करं छुं
देषउं—देखुं छुं
देषइ—देखे छे
धराइ—धराय (कर्मणि)
परिणं—परण
लांघउं—नांघो

ठाकुर—ठाकुर—ठाकोर—
मालिक
त्रिणि—त्रण
परस्परइं—परस्पर
आषउ—आखो
क्षाति—ख्याति
गादेरी—गाद—घणी
बोकडा—बोकडा
पिरीआ—परिया—वंशज
केडइं—केडे—पाछळ
भीषारी—भीखारी
केडां—केडे—पाछळ
सम—सम
पोटलउ—पोटलो—पोटलुं
परहुणाना—परोणाना
अन्यात—अज्ञात
परहणउ—परोणो
टुंठउ—टुंठुं
तूनारानउं—तूनारानुं—
तूनारानुं
जमहर—जौहर—यमगृह

धाडि—धाड
थूकिं—थूकवडे
आफणी—आफरडुं—
आपोआप—एनी मेळे
जु—जो
तु—तो
बेटउ—बेटो
मूलगु—मूल—मुख्य—बडो
पगरणि—पगरण—प्रसंग
ऊपर
सोनीया—सोनेया
कडाहि—कडाई
विछूटी—वछूटी
भईसा—भेंसा—पाडा
षाटकी—खाटकी
छींक—छींक
रूडां—रूडां
विरूआं—विरूप—वरवां
—कझूपां
पणि—पण
परही—परी—परे—दूर

लक्ष्मीधरना १६४ अर्दाग्वीरा (पारसी साक्षरनी कृति
बीजा शब्दो सं० १४७१)

क्रि०	क्रि०	बी० श०	बी० श०
हुई-हुइ-थइ	दीधउ-दीधो	पछइ-पछी	षण-खंड (?)
अछइ-छे	करइ-करे	सातइ-साते	स्त्री प्रति
सांभल्यउं-सांभल्युं	दीधी	बइहइनि-बेहेन- बेन	हाड
सांभल्या पछी	खाधउं-खाधुं	भार्या	तहारां-तमारां
थई	कीधी	एतलउ-एतलुं -एटलुं	लुंडी-लौंडी
पामिउं-पाम्युं	गिउ-गयो	जइमु	हाथ
कीधउ-कीधो	गेई-गई	जिम	बेहू-बेऊ
रही	घाली	यम	जोडइया-जोड्या
बोलिउं-बोल्युं	बइसइ-बेसे छे	जइम	स्तुति
कर-करो	सुआरिउ-सूवाड्यो	महाभारतर- महाभारे	घणी
थाउं-थईए	राषइ-राखे छे	स्त्री	ऊषधी-औषधी
अछउं-छुं-छीए	फिरीनइ-फरीने	बीजा	आदेश
हुइ-होय-छे	बइठी-बेठी	ऊमी	इसुं-एवुं
काटीइ-काटे	उच्चरइ } ऊचरे छे	आगलि	आत्मा
लिउ-ल्यो-लई	अछइ }	आगलइ } आगळ	हेठ-हेठे
जाओ	पहुतु-पहोंत्यो	आगळ	जणाविवउं-जणा- ववानुं
खाउं-खाओ	आन्यु } आन्यो	बहइन-बहेन	ऊपरि-ऊपर
ताणउ-ताणो	आव्य: }	कलत्र	सर-शरीर
बोलिउ-बोल्यो	करइ-करे छे	भर्त्तार	पुहरि-पहोर
दीठउ-दीठो	हुऊअ-हुओ-थयो	स्तंभ	पाषलि-आजुबाजु
पडइ-पडे	देषाडउं-देखाडुं		
	कहइ-कहे छे		
	आव		

બી૦ શ૦

બી૦ શ૦

વલી-વલી	સલાહઆ-સહાયો	સડગંધપણડં-સુગંધપણું	નહપ્રહડ-નિપ્રહ
જોડડ-જોયો	મડવન-મુવન	વિમન-વિમિન	સ્થાનહકુ-સ્થાનક
કિરિ-કિલ	વહનોડ-વિનોડ	વિહચ્ચડ } વચ્ચે વચ્ચ	સડંડર-સુંડર
જીવતી	સડખડ-સુખ	વિહચ્ચડ }	તડં-તૂં
પ્રચડર-પ્રચુર	ડરૂગંધ-ડુર્ગંધ	અનહ-અને	હડહ-હોય

૧૬૫-હેમહંસ-(સંવત્ ૧૫૦૦)

હેમહંસના
બીજા શબ્દો

ક્રિ૦	ક્રિ૦	બી૦ શ૦	બી૦ શ૦
આપવડં-આપવું	મ્યા-ગ્યા	કુડુંબ	મારે-મારે-દીર્ઘ-ગુરુ
આલહ-આલે છે	છડં-છે (બહુ૦)	ચીઠી	મારી-મારી-દીર્ઘ-ગુરુ
દિહ-દે છે	હઓ-હો	પાશહ-પાસે	કાજકામ-કામકાજ
હીડહ-હીંડે છે	હુહ-હોય	વન મળી-વન-	કિમહ-કેમે
પરિણેવા-પરણવા	બ્યાઈહં-બ્યાઈં	તરફ	સાસૂ-સાસૂ
ઘાતી-ઘાલી-નાલી	કહહ છહ-કહે છે	સાદિં-સાદે	સિડં-શું
ઢાંકી	છે	ચિડ-ચયો	નળંડ-નળંડ
મૂંકિડ-મૂંક્યો	મિલશહ	દીહાડડ-દહાડો	ઢાંકળું-ઢાંકળું
મૂંકાં છહ-મૂંક્યાં છે	છહ-છે	પગિ-પગે-પગમાં	મહામર્જાદી-મહા-
આપ્યા	મેલશહ	ગુર-ગુરુ	મર્જાદી
ઘાલ્યો	કહિ છહ	સઢૂ કો-સડૂ કોઈ	શ્રાવક-શ્રાવક
પીટી-મટી	સીજાહં	ઘણુ-ઘણો	મસાળ-મસાળ
ફેડી-ફેડી-મટાઢી	કરહં	આપ્યો	હવડાં-હમળાં
ઝઘાડી	કીધડં	તાવડહં-તાવડે-	છગારેક-છગારેક
બીધી	વાંછહ	તાપને લીધે	તકતાક-તક-છાગ

ક્રિ०	ક્રિ०	બી० શ૦	બી० શ૦
ચીતવડં	પરણિવા	ટૂકડું-પાસે	ઠાલી-ઠાલી-
સ્વમાવડ	ચૂકડ	નીકલવડ-નીક-	ખાલી
પુઢુતડ	મગાવડ	ઝવે-	ના-ના
સલસલીનડ-	ગિડ	નીકલવાથી	સઘલુ-સઘલો
સલ્લવલીને	કરડ	થાકુ-થાવયો	નહ-ને
ચમકિડ	ખીજડં	આંબાની	કોઠો-કોઠો-પેટ
થિડ-થયો		મડડઈ } મોડે મોડે	ઘણીક લગાઈ મ્યા-
		મડડઈ } -વિલંબે	ઘણે સુધી ગયા

૧૬૬-અસાઈત-(સંવત્ ૧૪૧૭)

અસાઈતના
બીજા શબ્દો

ક્રિ०	ક્રિ०	બી० શ૦	બી० શ૦
ભણિ-ભણે-કહે	ધરી	નરવિ-નરપતિ	સાધ-સાધુ-શાહ
મારિસ-મારીશ	ગાઈ	કરિ-કરમાં-હાથમાં	કોઈ
હોઈ	કુપી	છુરી-છરી	વાટ
મારિ-મારે	કહિ	રૂડી-રૂડી	વાગિ-વાગે-ચોકડે
કીયા	અવધાર	કૂઅરી-કુંવરી	સાવજ
ગયા	હતી	નરમલી-નિર્મલી	અનોપમ
કહીઈ-કહેવાય	મેહલા-મેલ્યાં	બાવનવીર	ગઢ
વરણવ્યોસ-વરણ	કીડ	ત્રિપનમુ	મઢ-મઠ
-વીશ	બલતડ	પણિ-પણ	મંદિર
વરણવું	આવીડ	મઢિ-મઠમાં	પોલિ-પોલ
કરિ	ઝડી ગયું-ઝડી	બારિ-બારણામાં	પગાર-પ્રાકાર
ધરું	ગયો	પંચસિ-પાંચસેં	સક્તિ-શક્તિ
કરુ	સંભાર	વીનતી	રષિ-ઋષિ

क्रि०	क्रि०	बी० श०	बी० श०
मिल्या	मारु	पंषिणी—पंखणी	कासमीर
ऊठाडु—ऊठाड्यो	मेलुं—मूकुं—छोडुं	ईडा—ईडां	सरसति
ऊठिउ	ग्यु—गयुं	नि—ने	विघन
थयु	चडु—चड्यो	भरतारि—भरतारे	उदभूत—अद्भुत
वसीउ	दीजि	लगुनि—लगण—	परमेषु—परमेश
वणास्युं	धरसि	सुधी	कोइ—कोई

१६७ भीम—(संवत् १४८८)

भीमना बीजा
शब्दो

क्रियापदो

जंपइ	करइ	सुझइ	पूरइ
निसुणि	हउं—हवुं—थयुं	मंडाइ	उतारइ
झलि—झाली	अछइ	ढोइइं	पडिउ
मरइ	छसइ	जोइइ	साहए—साधयति
धडहडइ	दडवड्यां	विधंसइ	आणयू
गडअडइ	आवरइ	कहइ	वषाणिउ
धाइ	भंजइ	संभलि—सांभळ	ढलइ
धसइ	चडावइ	किद्ध	सोहइ
आपूं	तोलइं	मंति—माय छे	पिउ
जइ—जईने	छंटी लिई—छंटी त्ये	ठवइ—स्थापे	संचरइ
मंडिउ—मांड्यो	जीवइ	दुलंति	आआ—आव्या
पूर्या	पिउ	पाषरिउ	विन्नवइ
पुहतउ	धमधमई	पंषावरिउ	मिली
लांषइ—नांखे	गमइ	पामीइ	कंपावइ
वहाव्यां			

बी० श०

मालि—माले	} गजगामिनी
पाधरि—पादरे—	
पादर तरफ	
किरियाणा	
सागिह्लि (देखै)—समूह	पयपंकय
आणणि—आनने	पतिभत्ति
सोह	जूअल—युगल
जुवाणतणइ	जस—जेनी
कि—शुं ?	रंभयंभ—रंभास्तंभ
नितंब	सौवन्नवन्न
प्रलंबित वेणि	रोक—रोचिस्—कांति
नित्त—नेत्र	शशिहर
तारुणि—तरुणी	केवीतणां—कोईनां
आरुणि—अरुण	घाउ—घा
मयमत्त—मदमत्त	गइंद—गजेंद्र
पंचायण—पंचानन	अहिणवउ—अभिनव
परचंड	लोयण—लोचन
दंतूसल	बावन—बावन
गर्यदु	अगइ—आगे
नरनाह	हाराउलि—हाराबलि
वत्तारउ—वर्तारो	नेउर—नूपुर
जोणां—जोणुं	अनइ
भाइ	बाथि—बाथमां
भणी—तरफ	नातरुं

नवू

पायक-पायग

आज

जोह-योध

भाट

शिला

रहतां

आघउ-आघो

लाज

निलवटि-ललाट पट्टे

षडि-खडी

ति-ते

कलि-काले

शृंगार

हार

अनइ-अने

पगर-पगारा

कपूर

केसर

तेल

वास्यां-सुगंधी

पींडी

हाट

हालकुलोल-हालकलोल

छडचोक-छडेचोक

अपुव्व

षेवि-क्षिप्रं-जल्दी

वेउधुनि-वेदध्वनि

नीसाणडे

परिगर-परिकर

उरथल

रगत-रक्त

पिथल-पृथुल

तिल्य-तिलक

सरिस-सदृश

अवहि-अवधि

माहेसो

रिणतूर-रणतूर्य

मयमत्ता

कडयडइं-कडकडीने-कड दर्ईने

करोडि-करोडमां

बेहा-धूळ ऊडवी

विगति-वीगत

૧૬૮ પન્દરમા સૈકાના વિશિષ્ટ પ્રયોગો—કુલમંડન

**કુલમંડનના
વિશિષ્ટ પ્રયોગો**

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ‘ઈ’ પ્રત્યય છે : કરી,
લેઈ, દેઈ (સંબંધક ભૂતકૃદંત)
શિષ્ય શાસ્ત્ર પદી અર્થ પૂછઈ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો ‘ઈવા’ પ્રત્યય છે : કરિવા, લેવા, દેવા.

કુંભકાર ઘડા ઘડિવા માટી આણઈ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો ‘ઈ’ પ્રત્યય પળ છે : કરી જાણઈ, કરી સઘઈ, લઈ
જાણઈ, લઈ સઘઈ, દેઈ જાણઈ, દેઈ સઘઈ.

વર્તમાન કૃદંતનો ‘અતઝ’ કે ‘તઝ’ પ્રત્યય છે : શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢતઝ
હઝં સાંભલઝં, કરતઝ, લેતઝ—(નરજાતિ) કરતી, લેતી (નારીજાતિ)
કરતઝં, લેતઝં (નાન્યતરજાતિ)

કરસળી હલ છેલતઝ બીજ વાવઈ.

સાધારણ કર્તૃસૂચક કૃદંતનો ‘ળહાર’ પ્રત્યય છે : કરળહાર, લેળહાર,
દેળહાર, ધર્મ કરળહાર જીવ સુખ પ્રામઈ.

કર્મણિ વર્તમાન કૃદંતનો ‘ઈજતઝ’ પ્રત્યય છે : શિષ્યિઈ શાસ્ત્ર પદી-
જતઝં હઝં સાંભલઝં.

કીજતઝ, લીજતઝ, પઢીજતઝ, (નરજાતિ), કીજતી (નારીજાતિ),
કીજતઝં (નાન્યતરજાતિ).

સૂત્રધારઈ કીજતઝ પ્રાસાદ અથવા કીજતી વાવી અથવા કીજતઝં
દેહરઝં લોક દેખઈ.

કુલમંડન કહે છે કે કર્તારિપ્રયોગ એ ‘પાધરી’ ઉક્તિ છે અને
કર્મણિ તથા ભાવે પ્રયોગ ‘વાંકુડી’ ઉક્તિ છે. (પૃ૦ ૨૬૬) આ બે

ઉપરાંત એક ત્રીજી ‘ કર્મકર્તા ’ ઉક્તિનું ઉદાહરણ દેખાડતાં કુલમંડન કહે છે કે—“ ‘ એ પ્રંથ સુખિ પઢાયઈ ’. ‘ ઇहां सोनउं सहुंगउं वीकाइ ’ ”.

સકર્મક ક્રિયાપદ સંબંધી ભૂતકાળની ઉક્તિને સમજાવતાં કુલમંડન જણાવે છે કે લોકભાષામાં ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગ જ થાય છે. “ પ્રાકૃત ઉક્તિ સકર્મક અતીત કાલિ કર્મિ જિ બોલીયઈ ”—જેમકે—

‘ શ્રાવકિં દેવુ પૂજિउ ’ વળી તે કહે છે કે—“ અનઈ જેહ ઉક્તિ માહિ ગત્યર્થ અથવા અકર્મક ક્રિયા હુઈ, તિहां પ્રાકૃતવાર્તા અતીતકાલિ કર્તા બોલાયઈ ” અર્થાત્ જે વાક્યમાં ભૂતકાળ સૂચક ક્રિયાપદ ગત્યર્થક હોય અથવા અકર્મક હોય ત્યાં ભૂતકાળનો પ્રયોગ લોકભાષામાં કર્તારિ પણ થાય છે. જેમકે—

ચૈત્રુ ગામિ ગિउ, તારउ ऊगिउ, लोग ऊठिउ, सूतउ, जागिउ.

‘ સતિ ’ સતમીનો પ્રયોગ—

કુલમંડને આપેલા
કેટલાક પ્રયોગો
અને વિમ્બકિઓ
વાપરવાના નિયમો

મેધિ વરિસતઈ મોર નાચઈ (‘ મેધિ ’ સતિ
સ૦) ગુરિ અર્થુ કહતઈ પ્રમાદીउ ऊंघई (‘ ગુરિ ’
સતિ સ૦) ગોપાલિં ગાए दोहीतीए चैत्रु आविउ
(‘ ગાए ’ સતિ સ૦) ચૈત્રિં ગાईतई मैत्रु नाचई
(‘ ગાईતई ’ સતિ સ૦)

ऊपरि—ऊपर }
हेठि—हेठे } આનો યોગ યતાં
कन्हई—कने } નામ ષષ્ઠીમાં આવે છે
तउ—तो }

परारु—परार—गये वर्षे ने अगाउने वर्षे
गिइ कालि—गइ काले
अनेरइ दीसि—अन्य दीवसे
पाछलि—पाछळ

જં-જે

તં-તે

જઇ-જો

જાં-યાવત્ } આનો યોગ થતાં
તાં-તાવત્ } નામ દ્વિતીયા લે છે

પાષલિ-પાલે } આના યોગમાં
વિના } દ્વિતીયા અને ષષ્ઠી

પાલઇ-પાલે } આના યોગમાં
વિના } દ્વિતીયા

ઈહં-અહીં

તિહાં-ત્યાં

હવડાં-હમણાં

કિવારઇ-કેવારે-ક્યારે

અનેરીવાર-અન્યવારે-બીજે વચ્ચે

કિમ-કેમ

તિમ-તેમ

અઢુળ-ઓળ-આ વર્ષે

આગલિ-આગલ

ડાવા ગમા-ડાબી ગમ-ડાબી તરફ

બિહું ગમા-બંને ગમ-બંને તરફ

બાહિરિ-બહાર

હેઠિલું-હેઠલું

બાહિરલું-બહારલું-બારખલું

જિમળ ગમા-જમળી ગમા-જમળી તરફ

સવિહું ગમાં-સર્વગમ-બધી બાજુ

ઝપિલુ-ઝપલું

આગિલુ-આગલું

તાહરું-તારું

જિહાં-જ્યાં

કિહાં-ક્યાં

તિવારઇ-તેવારે-ત્યારે

જિવારઇ-જેવારે-જ્યારે

સદૈવ-સદૈવ

એકવાર-એકવાર

જિમ-જેમ

ઇમ-એમ

પર-પોર-ગયે વર્ષે

આજુ-આજ

કાલિ-કાલ

આવતઇ કાલિ-આવતી કાલે

કાંઈ-કાંઈ

અનઇ કાંઈ-અન્ય શું-બીજું શું-બીજું
કાંઈ

તત કિસત-તો શું-તેથી શું અથવા
તેથી કેવું

તમ્હારું-તમારું

માહરડું—મારું
 અમ્હારડું—અમારું
 તેહતણડું—તેહનું—તેનું
 અનેરાતણડું—અન્યનું
 કિહતણડું—કેહનું—કેનું
 જિસડું—જેવું
 અનેસડું—અન્યની જેવું
 સરીષડું—સરખું
 તેતલડું—તેટલું
 કેતલડું—કેટલું
 તેવડડું—તેવડું
 કિયડ્—વૃદ્ધમ્—કેવડડું—કેટલું
 વડું—કેટલું મોટું
 તેતલા—તેટલા
 તઈય લગઈ } ત્યાંલગી—તે
 તહીય લગઈ } સમયથી માંડીને—
 ત્યારથી માંડીને
 હડ—હો
 આય (ઘ ?) ડ—આઘો
 હેઠડું—હેટું
 પહલડું—પેલો
 પાછલિડું—પાછલું
 છેહલિડું—છેલું
 પૂર્વિલડું—પૂર્વલું—પૂર્વનું

જેહતણડું—જેહનું—જેનું
 પહતણડું—પહનું—પનું
 કિસડું—કેવું
 તિસડું—તેવું
 ઇસડું—એવું
 જેતલડું—જેટલું
 પતલડું—પટલું
 જેવડડું—જેવડું
 પવડડું—પવડું
 જેતલા—જેટલા
 કેતલા—કેટલા
 જઈય લગઈ } ય્યાં લગી—જે
 જહીઈ લગઈ } સમયથી માંડીને—
 —પ્યારથી માંડીને
 અજી—હજી—આજ સુધી
 અઈય—આ
 કુ જિ કાંઈ—કોણ જાણે શું (?)
 કિસડું—કિમ્—કશું—શું
 ઓલિડું—ઓલ્યો
 પહિલડું—પહેલું—પેલું
 આગિલડું—આગલું
 માંહિલડું—માંયલું—વચ્ચેનું
 વેગલું—વેગલું
 ઇહાંતણડું—અહીંનું

ग्रामतणउ—गामनुं	आजूनउ—आजनुं
केही गमातणउं—कई गमनुं—कई बाजुनुं	परायुं—परायुं
अहुणोकउं—ओणुकुं	परोकउं—पोरंकुं
काढणउं—काढनुं—कालनुं	बहिलउं—बहेलुं
मउडउं—मोडुं	गाढ—घणुं—गाढुं
ओरहउं—ओरुं	

१६९ पन्द्रमा सैकानी गुजरातीनो स्पष्ट ख्याल आवे ते ताटे अहीं में तेने लगता विशेष प्रयोगो जणाव्या छे. अने १४११ थी १४८८ सुधीनी पांच कृतिओना उत्तारा पण आप्या छे.

आ गुजराती अने आपणी गुजराती वच्चे हवे तो नहीं जेबो ज भेद छे. 'अइ' अने 'अउ' बाळ्यं पदनो उच्चार आपणे तेमनो गुण करीने एटले 'अइ' नो 'ए' अने 'अउ'नो 'ओ' करीने करिए छिए त्यारे

**पन्द्रमा सैकानी
भाषामीमांसा**

पन्द्रमा सैकानी गुजरातीमां तेमनो गुण थया बिना ज एम ने एम उच्चारण थाय छे. बीजुं, अत्यारसुधीनी गुजरातीमां प्रथमानुं एकवचन 'ओ' कारवालुं

नहोतुं जणातुं ते, आ कृतिओमां उपलब्ध थाय छे. जो के 'ओ' कारवाळ्य पदनो उपयोग विशेष नथी थयो देखातो; पण छे तो खरो अने साथे चंद्र, सोनार, वीतराग, जीव, एवं प्रथमामां आजे य वपरातां पदो पण ए कृतिओमां वपरायां छे. अने प्राचीन परंपरानो 'उ' एटले जनपदु, हरिदत्तु वगैरे 'उ' बाळा पण प्रथमांत प्रयोगो देखाय छे.

तात्पर्य ए के प्राचीन अने अर्वाचीन बच्चे प्रकारना प्रयोगोनी वपराश आ कृतिओमां छे.

ए ज प्रमाणे अत्यार सुधीनी कृतिओमां त्रीजी विभक्तिमां 'इ' के

‘ઈ’ પ્રત્યય વપરાતો, તે નામને છેડે જુદો રહેતો કે નામના અંત્યસ્વર સાથે મળીને રહેતો. પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં તેવા પ્રયોગો ઉપરાંત નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળીને કે જુદો રહેતો ‘એ’ પણ વપરાયેલો છે; જેઠે, ઘણે, બીજીએ, દેવતાએ. આપણી ચાલુ ગુજરાતીમાં તૃતીયાના ‘એ’નો ઉપયોગ પણ એ રીતે જ પ્રવર્તે છે.

પન્દરમા સૈકાની કૃતિઓમાં વપરાયેલી ષષ્ઠીના પ્રત્યયોમાં—રહઈ, રહઈ, હૂં, તણડું, તળી, ની, તળા, નાં, નડું, નું, નડ, નુ, હ અને ચા એટલાનો સમાવેશ છે. આમાંનાં કેટલાંક તો પરંપરાથી ચાલ્યાં આવે છે; પરંતુ રહઈ, રહઈ, હૂં, નાં, નું, નુ, ની અને ‘ચા’ એટલા પ્રત્યયો આ સદીમાં નવા આવ્યા છે. નવા એટલે અમૂલ્યપૂર્વ એમ નહીં પણ અગાડ નહીં વપરાયેલા એવા. ‘તણડું’ નો ‘નુ’ ‘તળઈ’ નો ‘ની’ અને ‘તણડું’ નો ‘નું’ એ રીતે ‘નુ’ ‘ની’ અને ‘નું’ ની ઉપપત્તિ છે. ચાલુ ભાષામાં આ પ્રત્યયો ઢૂંટથી વપરાય છે. ત્યારે ઉક્ત કૃતિઓમાં એ પ્રત્યયો ઉપરાંત ‘તણડું’ વગેરે પ્રત્યયો પણ વપરાયેલા છે. ચાલુ ભાષામાં ય કવિતામાં ‘તળો’નો ઉપયોગ ચાલુ છે, એ ધ્યાનમાં રહે. ચોથી, છઠ્ઠી અને બીજીના પ્રત્યયોમાં વિશેષ ભેદ નથી. એથી ચોથી અને બીજીના પ્રત્યયોની ચર્ચા જુદી નથી કરતો.

પન્દરમી સદીમાં વપરાયેલા ‘રહઈ’ ‘રહઈ’ કે ‘હૂં’ ના મૂળનો સ્વાલ સ્પષ્ટ નથી આવતો છતાં હેમાચાર્યે સૂચવેલા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ કે ‘રેસિ’માં તેમનું મૂળ સંભવિત છે અથવા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ + ‘કેહિં’ એ રીતે બે નિપાતના જોડા દ્વારા આવેલા ‘રેસિકેહિં’ એ જાતના પદમાં પણ તેમના મૂળનો સંભવ છે. ચતુર્થી અને ષષ્ઠીમાં ભેદ નથી એથી જ તાદર્થ્યસૂચક ઉક્ત નિપાતો, ષષ્ઠીસૂચક ‘રહઈ’ વગેરે

પ્રસ્તુત પ્રત્યયોના મૂલ્યાંકન હોવાની કલ્પના થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘અર્થકે’—અર્થકે—અરહણ—રહણ—રહઈં’ કે ‘રહઈ’ કે ‘રહઈં’ ની ઉપપત્તિ કલ્પે છે. ‘ચા’નું મૂળ હેમચંદ્રે બતાવેલા સંબંધસૂચક ‘એચય’ પ્રત્યયમાં છે. ૮—૨—૧૪૯, સૂત્રમાં ‘તુમ્હેચયં’ ‘અમ્હેચયં’ નું ઉદાહરણ આપીને હેમચંદ્ર ‘એચય’ પ્રત્યયની સાબીતી આપે છે. પ્રાકૃતમાં તો ‘એચય’નો ઉપયોગ માત્ર ‘યુષ્મદ્’ અને ‘અસ્મદ્’ પૂરતો છે, ત્યારે લોકભાષામાં તે વ્યાપક બનેલો છે. ઈથી જ કવિ અસાદે ‘રાઈચા’ એવું ‘એચય’ પ્રત્યયવાળું પદ વાપરે છે.

ચાલુ ભાષામાં વપરાતા ‘શિલા ઉપર’ જેવા પ્રયોગો પણ પન્નરમી સદીની કૃતિઓમાં મળે છે. ‘સિદ્ધસિલા ઉપરિ’ વગેરે.

અત્યાર સુધીમાં સાતમી વિભક્તિ માટે ‘માહિ’ કે ‘માહિં’ પૂરકનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. તથા નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો કે જુદો ‘ઈ’ પ્રત્યય વપરાતો આવ્યો છે ત્યારે પન્નરમા સૈકાની કૃતિઓમાં નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો ‘ઈ’ પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે. ચોરે, અનેરે, ગઈ, લક્ષણે इत्यादि. અહીં જણાવેલી પન્નરમી સદી પહેલાંની ગુજરાતી કૃતિઓમાં ઈ રીતે સપ્તમીસૂચક ‘ઈ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ થયો જાણ્યો નથી.

ચાલુ ગુજરાતીમાં આ ‘ઈ’ પ્રત્યય અને ‘માં’ પૂરક વિશેષે કરીને પ્રચલિત છે.

૧૭૦ પાંચમીના પ્રત્યયો તડ, ઈતડ. ઢૂંતડ, થડ, થકડ, થિકુ, થિકું, થિકડં, થકી. ઇમાંના આદિના ટ્રણ, પરંપરાથી પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા ચાલ્યા આવે છે અને ‘થડ’ વગેરે પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં વપરાયેલાં પંચમીનો અર્થ બતાવ-

નારાં પૂરક પદો છે. એને પ્રત્યયો કહો તો પળ ચાલે. મૂળ ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ માંથી ઉત્ત ‘યડ’ વગેરેની ઉપપત્તિ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ‘વૃક્ષ થકડ પાન પડડ’ એટલે ‘વૃક્ષમાં સ્થિત રહેલું પાંદડું પડે છે’ આમાં ‘થકડ’ એ પ્રથમાંત છે અને ‘પાન’ નું વિશેષણ છે, એટલે ‘થકડ’ વગેરેમાંથી પાંચમીનો અર્થ નીકળતો જણાતો નથી. જેમ ષષ્ઠી-સૂચક ‘તળ’ પ્રત્યયવાળાં પદો વિશેષણરૂપ છે તેમ ‘થકડ’ વગેરે પદો જેને લાગેલાં છે તે પદો પણ વિશેષણરૂપ છે અને તે પણ વિકારી. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે ‘તળ’ તો સંબંધસૂચક પ્રત્યય છે; ત્યારે પ્રસ્તુત ‘સ્થિત’ શબ્દ કોઈ પ્રકારના વિભક્ત્યર્થને સ્વતંત્રપણે જણાવતો નથી; પરંતુ કુલમંડને એ ‘થકડ’ વગેરેને પંચમીના પ્રત્યયો તરીકે જણાવેલા છે, એટલે એ પંચમીના પ્રત્યયો છે એમાં શક નથી; છતાં તેની ઉપપત્તિ માટે બતાવાયેલો ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ શબ્દ બરાબર છે કે કેમ? એ વિચારણીય છે. સપ્તમીના ‘માહિ’ના મૂળરૂપે સૂચવાયેલો ‘મધ્યે’ શબ્દ પોતે જ સાતમીનો ભાવ સૂચવે છે તેમ ‘સ્થિત’ શબ્દદ્વારા કોઈ રીતે પાંચમીનો ભાવ દ્યોતિત થતો નથી. ‘વાઘથી બીડું છું’ ‘વઘથી ભાવનગર બાર ગાડ છે’ ‘મારાથી તે મોટો છે’ એ પદોમાં રહેલા ‘થી’નું મૂળ ‘સ્થિત’ કલ્પીએ તો અર્થ કેમ ઘટાવવો ?

‘વૃક્ષઇતડ’ માં ‘ઇ’ તૃતીયાનો સૂચક છે અને ‘તડ’ નું મૂળ પંચમીસૂચક ‘તસ્’ માં છે; એ જોતાં ‘ઇતડ’ એ, ‘ઇ+તડ’ એમ બે પ્રત્યયો મળીને એક પ્રત્યય બનેલો છે. તૃતીયા અને પંચમીના અર્થમાં સાદૃશ્ય પણ ઠીક ઠીક છે, એટલે ‘ઇ’ અને ‘તડ’ ના મેળમાં કશો બાધ ભાસતો નથી. અથવા જેમ ‘મધ્યે’ પદ સપ્તમીને સૂચવે છે તેમ ‘ઇતસ્’ અવ્યય પંચમીનું દ્યોતક છે. તેને સ્વાર્થિક ‘અક’ લાગતાં ‘ઇતક્સ્’. તે

દ્વારા ઇતકઓ—ઇતઅઓ—ઇતઅઅ—ઇતઅ એ રીતે પણ ‘ઇતઅ’ને સમજાવી શકાય.

‘ઇતઅ’ની પેઠે એક ‘તઅ’ પ્રત્યય પણ પંચમીને સૂચવે છે. તે ‘તઅ’ અને સંસ્કૃતમાં પંચમીના અર્થે વપરાતો ‘તસ્’ એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. એથી તસ્—(૭—૩—૩૧ હૈ૦) તકસ્—તઅઓ—તઅઅ—તઅ એ રીતે ‘તઅ’ને સાધી શકાય અને તે ‘તઅ’ દ્વારા ‘થઅ’ને પણ લાવી શકાય. ‘તકસ્’ ના ‘ક’ નો લોપ ન કરીએ તો તકઅઓ—તકઅઅ—થકઅ એ રીતે ‘થકઅ’ને પણ લાવી શકાય. અને હેમચંદ્રે સૂચવેલા (૮—૪—૩૪૧) પંચમીના ‘હું’ને ફરી વાર પંચમીસૂચક ‘તો’ (તસ્—તો) લગાડવાથી ‘હુંતો’ને સાધી શકાય અથવા પ્રાકૃતમાં પંચમ્યર્થે વપરાતો ‘સુંતો’ ‘હુંતો’ અને પ્રસ્તુત ‘હુંતો’ એ બધા એક જ કેમ ન હોય? સ્વરોનું પરિવર્તન ભાષામાં સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે એટલે છેડે છેડે કે વચ્ચે ભિન્નભિન્ન સ્વરવાળા એ પ્રત્યયોની ઉપપત્તિ ઉક્ત રીતે સંગત થઈ શકશે. આ માટે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા ભાષાવિદોને મારી નમ્ર વિનંતી છે.

૧૭૧ પન્દરમા શતક પહેલાંની ગુજરાતીમાં ‘છે’ નો ઉપયોગ કોઈ બીજા ક્રિયાપદની સાથે થતો જાણ્યો નથી ત્યારે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં ‘કહહ છહ’ ‘કહિ છહ’—એવા પ્રયોગો મળે છે, તેનો અર્થ ‘કહે છે’ એ સ્પષ્ટ છે. એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ચાલુ ગુજરાતીમાં જે રીતે ‘છે’ નો પ્રયોગ સહાયક—ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે, તે જ રીતે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં પણ ‘છે’ નો ઉપયોગ થયેલો છે. આ પ્રકારે પ્રત્યયો, ક્રિયાપદો અને આગળ જણાવેલા શબ્દો જોતાં પન્દરમા શતકની ગુજરાતી, અત્યારની ગુજરાતીની વિશેષ નિકટ છે.

૧૭૨ પન્દરમા શતકની ગુજરાતીના નમૂનાઓમાં એક નમૂનો લક્ષ્મી-

ધર નામના પારસી પંડિત ગૃહસ્થે લખેલા ગુજરાતી-ગણનો છે. તે

પારસી લેખક લેખકે લખેલી ગુજરાતી અને બીજા તરુણપ્રભ
અને જૈન લેખક વગેરે જૈન લેખકોએ લખેલી ગુજરાતી, ભાષા તરીકે
૫ બહેની સમાન
ગુજરાતી એક જ છે.

પારસી પંડિતે વાપરેલાં નામરૂપો અને ક્રિયાપદોની સૂચી અહીં
આપેલી છે; તથા નમૂનામાંથી વિભક્તિવાર સાતે વિભક્તિઓનાં ઉદાહરણો
પણ જણાવેલાં છે. ૫ ઉપરથી ઉક્ત પારસી લેખકે વાપરેલી ભાષાના
સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ચ્યાલ આવી શકે એમ છે અને ૫ ભાષા, પન્નરમા શતકના
બીજા લેખકોએ વાપરેલી ભાષા કરતાં લેશ પણ ભિન્ન નથી, ૫ પણ ૫
ઉદાહરણો દ્વારા સમજી શકાય એમ છે.

૫ પારસી લેખકની ભાષા સાંપ્રદાયિક વૃત્તાંતની સાથે સંકળાયેલી છે
અને તેથી તેમાં કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જેનો આપણને પરિચય ન
હોય, પણ એમ હોવાથી કાંઈ ભાષાના દેહમાં ભેદ થતો નથી. આ નમૂનાથી
એમ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે ગુજરાતના રહીશ તરીકે ગુજરાતી લખનારા
જૈન, વૈદિક, પારસી વા અન્ય લેખકોની ભાષા જુદી જુદી નથી હોતી. જે
કોઈ, જૈન અને બ્રાહ્મણ વા તદિતર એવા ગુજરાતી લેખકોની ભાષામાં
ભેદ કલ્પે છે તે ભ્રમમાં છે.

ઉક્ત પારસી લેખકની ભાષામાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો ઉપર પવિત્ર
અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણોની અસર માલુમ પડે છે. અવેસ્તાવાણીમાં ‘એષામ્’
ને બદલે ‘અએષામ્’ ‘શ્રેષ્ઠ’ ને સ્થાને ‘સુએસ્ટ’ ‘દેવ’નું ‘દએવ’
‘એતેષામ્’નું ‘અએતેષામ્’ ‘અન્યેષામ્’નું ‘અન્યએષામ્’ ‘પ્રતિ’નું ‘પહિતિ’
‘દીર્ઘાયુ’નું ‘દરેગાયુ’ ‘ઉભય’નું ‘ઉબોયો’ ‘ભૂરિ’નું ‘બૂરિરિ’ ‘ભરતિ’નું
‘વરહતિ’ ‘નારી’નું ‘નાહરી’ અને ‘મેષજ’નું ‘બએષજ’ એવાં ઉચ્ચારણો

વિશેષણો પ્રચલિત છે. તેમ ઉક્ત પારસી લેખકની ગુજરાતીમાં ‘ભુવન’નું ‘મહાવન’ ‘વિનોદ’નું ‘વહનોદ’ ‘સુખ’નું ‘સહુખ’ ‘દુર્ગધિ’નું ‘દહર્ગધિ’ ‘સુગંધપણું’નું ‘સહગંધપણું’ ‘નિગ્રહ’નું ‘નહગ્રહ’ અને ‘સુંદર’નું ‘સહુંદર’ એવાં સ્વરવિશેષ અને સ્વરવૃદ્ધિવાળાં પળ રૂપો વપરાયેલાં છે.

જે લેખકનો ગાઢ પરિચય પ્રાકૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં કેટલાંક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણો આવી જવાનાં, જેનો ગાઢ પરિચય સંસ્કૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં સંસ્કૃતની અસર થવાની જ, તેમ પારસી લેખકની ભાષામાં એમની સાથે વિશેષ પરિચયવાળી અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણો આવે એ સ્વાભાવિક છે. ‘અર્દાગ્વીરા’ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં ‘સ્થા’ને બદલે અનેક સ્થલે ‘સ્છા’ છપાયેલું છે, તથા ‘સ્વર્ગ’ને બદલે ‘સ્વર્મ’ છપાયેલું છે. લખેલી પ્રતિઓમાં ‘થ’ અને ‘છ’ એક સરખા જેવા જણાય છે. તથા બેવડા ‘મ’ને બદલે લિપિ લખનારા ‘મ્ર’ જેવો વર્ણ લખે છે, એથી ‘થ’ અને ‘છ’નો તથા ‘મ્ર’ અને ‘મ્ર’નો વિશેષ ન સમજાયાથી ‘સ્થા’ને સ્થાને ‘સ્છા’ તથા ‘સ્વર્ગ’ને સ્થાને ‘સ્વર્મ’ છપાયેલું જણાય છે, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

એ પુસ્તકની ભાષા પન્દરમા સૈકાની છે એમ તેની અંતિમ પુષ્પિકા ઉપરથી જ માલુમ પડે છે. પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :—

“સંવત્સરેષુ ચતુર્દશશતેષુ સંવત્સર ૭૧ વર્ષે” इत्यादि “अच्यारू बहिरामश्रुत अच्यारू लक्ष्मीधर लक्षतं” संवत् १५०७ वर्षे मार्गसूर सितात द्वादशी तिथौ सोम दिने अश्विनी नक्षत्रे वरैआन जोग्य (वरि-यान्-वरीयसि-योगे) प्रवर्तमाने श्री:नागसारकायां शुभं भवति”

આ બન્ને પ્રાંત લેખો દ્વારા પન્દરમા શતકના ઉત્તરાર્ધે તથા સોઢમા શતકના આરંભે જે જાતની ગુજરાતી પ્રવર્તતી હતી તેનો સ્પષ્ટ સ્વાલ આવે એમ છે.

બારમા શતકની ગુજરાતી તે ઝગતી ગુજરાતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી, તેરમા અને ચૌદમા શતકની ગુજરાતી વિશેષ ખીલેલી કે કિશોર ગુજરાતી અને પન્નરમા શતકની ગુજરાતી તે મધ્યમ વયની ગુજરાતી કે આપણી તદ્દન પાસેની ગુજરાતી છે.

ઉક્ત કૃતિઓમાં ક્યાંય ક્યાંય ‘ સાગિહિ ’ જેવા દેશ્ય શબ્દો વપરાયેલા છે અને બીજી ભાષાના ‘ ગમાર ’ જેવા શબ્દો પણ ઉપયોગમાં આવેલા છે; પરંતુ તે ઘણા જ વિરલ છે.

૧૭૩ અહીં આપેલી પન્નરમા શતકની કૃતિઓમાં બે કૃતિઓ વૈદિક

વૈદિક લેખકની
અને જૈન લેખકની
સમાન ગુજરાતી

પરંપરાના કવિ અસાહિત અને કવિ भीमनी છે.

કવિ અસાહિતની ‘ હંસાહલી ’ માં ‘ જાતીસમ્મરણ ’
‘ થાપણિમોસુ ’ ‘ મિથ્યાતી ’ ‘ આઠ કર્મ ’ ‘ વીરવચન ’
વગેરે જૈન પારિભાષિક શબ્દો વપરાયા છે તેથી એમ

જણાય છે કે કવિ (અસાહિત) જૈન ધર્મના પારિભાષિક શબ્દોનો વિશેષ પરિચય ધરાવે છે અર્થાત્ જૈન સંપ્રદાય સાથે તેનો સંસર્ગ ઠીક પ્રમાણમાં હશે. તે બન્ને કવિઓની ભાષા તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય રહેંચાય એ માટે આ સ્થળે થોડુંક વધારે જણાવવું જરૂરી છે. સાક્ષરોમાં એક એવો જૂનો મત પ્રચલિત છે કે જૈન કવિઓની ભાષા અને વૈદિક કવિઓની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. જૈન કવિઓની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે અને વૈદિક કવિઓની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે. બન્નેની ભાષા છે તો ગુજરાતી પરંતુ તેના મૂળ પ્રવાહો જુદા જુદા છે. આ મત, હું માનું છું તે પ્રમાણે તદ્દન ભ્રાંતિમૂલક છે અને અદ્યતન વિદ્વાનો પણ આ મતને મિથ્યા માને છે. અહીં આપેલી અસાહિતની અને भीमनी કૃતિ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટપણે જાણી શકીએ છીએ કે

વૈદિક હો કે જૈન હો વા અન્ય કોઈ હો પરંતુ જે કોઈ ગુજરાતી છે તેની ભાષામાં મેદભાવ નથી. વિષયને લીધે ભાષામાં જે વિશેષતા આવે તે સમ્મતી શકાય એમ છે. પરંતુ એકની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે અને બીજાની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે એવો ભેદ તો તેમની ભાષા વચ્ચે નથી જ. અહીં મેં કવિ અસાહિતની અને કવિ ભીમની કૃતિના જે શબ્દો અને ક્રિયાપદો આપ્યાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે જૈન કવિ અને વૈદિક કવિની ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે કશો જ ભેદ નથી. આ સંબંધે સદ્ગત સાક્ષરવર ભાઈ ચિમનલાલ દલાલે વસંતમાં (વ૦ પુ૦ ૧૫ અં૦ ૩-૭-૧૯૭૨) નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે :—

“ પ્રસ્તુત કાવ્યની ભાષા કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનેતર ગૂજરાતી ગ્રંથ કરતાં ઘણી જૂની છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો તથા પ્રયોગોથી આ કાવ્ય ઇટલું બધું ભરપૂર છે કે જો તેના કર્તાએ મંગલમાં ગણપતિનું નામ ના લીધું હોત તો તે જૈન કાવ્ય તરીકે ગણીને ઉપેક્ષવામાં આવે.” “ કવિએ સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો જ વાપરેલા છે. જે જૂની ગૂજરાતી ને જૈન ગુજરાતીમાં ભેદ સમજનારાઓએ વિચારવા જેવું છે. આ કાવ્યની જૂદી જૂદી પ્રતોમાં ભાષાના ઘણા ફેરફારો છે; પરંતુ જે પ્રતોમાંથી અવતરણો આપેલાં છે, તેમાંની એક સં૦ ૧૪૮૮ માં લખેલી હોવાથી તેમાં મૂળ ભાષા ઘણે મોટે ભાગે અસલ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી છે.”

ભાઈ શ્રીદલાલનું ઉક્ત કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. પુનરુક્તિદોષ સ્વીકારીને પણ અહીં અસાહિત અને ભીમના કેટલાક પ્રયોગો ફરી વાર નોંધી બતાવું છું :—

અસાદૃત	भीम	
મઢ—(મઠ)	નરનાહ—(નરનાથ)	અહિણવડ—(અભિનવક)
પગાર—(પ્રાકાર)	કહ્લિ—(કલ્પે)	સૌવર્ન—(સૌવર્ણ)
સકતિ—(શક્તિ)	પગર—(પ્રકર)	વર્ન—(વર્ણ)
રષિ—(ઋષિ)	અપુલ્વ—(અપૂર્વ)	તિલય—(તિલક)
કાસમીર—(કાશ્મીર)	આણણિ—(આનને)	નેઝર—(નૂપૂર)
સરસતિ—(સરસ્વતી)	કરિયાણા—(ક્રયાણક)	લોચણ—(લોચન)
વિધન	મયમત્ત—(મદમત્ત)	પાયઠ્ઠ—(પાઈઠ્ઠ—પદાતિ)
પરમેષુ	ગયંદુ—(ગજેન્દ્ર)	સરિસ—(સદૃશ)
ભરતારિ	વેઝ—(વેદ)	ભત્તિ—(ભક્તિ)
વાગિ	ધુનિ—(ધ્વનિ)	ગય—(ગજ)
વીનતી	ઘાઝ—(ઘાત)	પયપંકય—(પદપદ્મજ)
ત્રિપનમુ		
નરવિ		

અસાદૃત	भीम	
ક્રિ०	ક્રિ०	
ભણિ	કહીઠ	વિન્નવઠ
હોઈ	ઝઠાઠુ	મંજઠ
કીયા	ઝઠિઝ	સૂઠાઠ
ગયા	વળાસ્યું	જોઈઠ
મારિસ		વિધંસઠ
		કહઠ
		તોલઠ
		મંડાઠ
		આવરઠ

૧૭૪ કવિ અસાદૃતે અને કવિ મીમે વાપરેલા ઊપર જણાવેલા શબ્દો પોતે જ કહી આપે છે કે એ કવિઓની ભાષા સંસ્કૃતમૂલ્ક છે કે પ્રાકૃતમૂલ્ક છે ? મેં આગળ કહ્યું છે તેમ ગુજરાતી ભાષા કે કોઈ પણ

આર્યશાખાની તલ્પદી ભાષાનું મૂળ આદિમ અપભ્રંશમાં છે, પ્રાકૃત તેની મોટી માશી છે અને સંસ્કૃત તેની નાની પળ સમૃદ્ધ માશી છે. ઇટલે ગુજરાતી કવિઓ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ ન કરે એમ તો ન જ બને. ગુજરાતીના જૈન કવિઓ પણ પોતાની કૃતિઓમાં સંસ્કૃત પદોનો ઉપયોગ છૂટથી કરે છે; પરંતુ ઇટલામાત્રથી કાંઈ તેમની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે એમ કહેવાય શકે? ઘરેણાં—અલંકૃતિ—જોઈને કોઈના મૂળ કારણની શોધ ન થઈ શકે; પરંતુ મૂળ ઉપાદાન, યોજના વગેરે ઉપરથી મૂળ કારણ સમક્ષી શકાય. આ જોતાં ગુજરાતી જૈન અને વૈદિક વા અન્ય કવિની ભાષા વિશે અંતર સમક્ષણું એ મૂલમરેણું છે. જેઓ પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ ઉક્ત હકીકતને સ્પષ્ટપણે સમક્ષી શકે છે.

૧૭૫ મૂળ નામ અને વિભક્તિસૂચક શબ્દને આગળપાછળ મૂકવાની પદ્ધતિ વિશે આગળ (પૃ૦ ૩૨૩) લખાઈ ગયું છે. પ્રસ્તુતમાં કેટલાક એવા પ્રયોગો મળે છે કે મૂળ નામ અને વિભક્તિસૂચક શબ્દ વચ્ચે ‘ જિ ’ અવ્યયનું વ્યવધાન હોય. જેમ કે—

વ્યવહિતવિભક્તિ- કર્મ જિ ફૂં (કર્મને જ), તીર્થી જિ રહઈ
વાળા પ્રયોગો (તેને જ), મૂર્થી જિ રહઈ (મને જ) વગેરે.

સંસ્કૃત જેવી સુબદ્ધ ભાષામાં પણ આવાં ઉદાહરણો છે; મળે વિરલ હોય છતાં છે તો શ્રાં. જેમકે ‘ તં પૌત્રિયાં પ્રથમમાસ ’—‘ તં પ્રથમં પાતયામાસ ’ જોઈએ, એ જ રીતે ‘ પ્રૌઞ્શયાં યો નદુષં ચકાર ’ એને બદલે ‘ યો નદુષં પ્રૌઞ્શયાંચકાર ’ શુદ્ધ પાઠ છે. લોકભાષામાં તો આવા વ્યવધાનવાળા પ્રયોગો ચાલ્યા જ કરે છે.

૧૭૬ પન્નમા સૈકાના શ્રીગુણરત્નસૂરિએ વિક્રમસંવત્ ૧૪૬૬ 'માં રધેલા પોતાના 'ક્રિયારત્નસમુદ્ધૈય'માં તે સમયની પ્રાકૃતવાર્તા-લોકવાર્તા-લોકભાષા-માં ચાલતાં કેટલાંક ક્રિયાપદો અને વાક્યો આપેલાં છે. જેને જાણવાથી તે સમયની ચાલુ ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આવશે માટે તે બધાને આ નીચે જણાવી દઉં છું: ઉક્ત કુલમંડન અને પ્રસ્તુત ગુણરત્ન બન્ને ગુરુ-ભાઈ હતા, એ વાત આગળ (પૃ૦ ૪૫૦) જણાવાઈ ગઈ છે.

તૃતીય પુરુષ { વર્તમાન—એડ કરઈ (એ કરે છે) લિયઈ (લે છે)
 “લાતિ”—ગુણરત્ન) દિઅઈ (દે છે)
 જાયઈ (જાય છે) ‘આવઈ’ (આવે છે—
 “આપતતિ” ગુણ૦) જાગઈ (જાગે છે)
 સુઅઈ (સૂએ છે).
 બહુ૦—એ ઘણાં કરઈ (એઓ ઘણા કરે છે)
 એ ઘણાં લિઈ (એઓ ઘણાં લે છે)

દ્વિતીય પુરુષ { તું કરૈં (તું કરે છે)
 તું લિઅૈં (,, લે છે)
 તું દિઅૈં (,, દે છે)
 બહુ૦—તુમ્હે કરડ (તમે કરો છો)
 ,, લિઅડ (,, લ્યો છો)
 ,, દિઅડ (,, દો છો)

૩૨૦ ક્રિયારત્નસમુદ્ધય-બનારસ યશોવિજય જૈન પાઠશાળાએ યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળાના દશમા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

પ્રથમ પુરુષ અથવા અસ્મદ્-પુરુષ	{	હું કરઉં (હું કરું છું)
		„ લિઉં („ લઉં છું)
		„ દિઉં („ દઉં છું)
		બહુ૦—અમ્હે કરઉં—(અમે કરીએ છીએ)

ભાવેપ્રયોગ—દેવદત્તઇં હુઈઅઈ (દેવદત્તવડે હોવાય છે—થવાય છે)

તઇં સુઈઅઈ (તારા વડે સુવાય છે) મઇં બઈસીઅઈ (મારા વડે
બેસાય છે)

કર્મણિ પ્રયોગ—કીજઈ (કરાય છે) લીજઈ (લેવાય છે) દીજઈ
(દેવાય છે)

બહુ૦—કીજઈં (ઘડા કરાય છે) લીજઈં (ઘડા લેવાય છે) દીજઈં
(ઘડા દેવાય છે).

તું કીજં (તું કરાય છે) હું કીજઉં (હું કરાઉં છું) સેહિ આવ—
સ્યકુ પઢિઉં (શૈક્ષે આવશ્યક પઢ્યું)

બહુ૦—તુમ્હે કીજઉ (તમે કરાઓ છો)

દેવદત્ત વહિલઉં જિમિ પાછઈ ગામ જાઈસિ—(દેવદત્ત વહેલું જમી પછી
ગામ જાય છે—જશે)

વિધ્યાદિ અર્થ—કરેવઉં (કરતું) લેવઉં (લેવું) દેવઉં (દેવું)

તૃતીય પુરુષ બહુ૦—કરિજો (તેઓ કરે કે કરજ્યો) લેજો
(તેઓ લ્યે કે લેજ્યો) દેજો (તેઓ દે કે દેજ્યો)

દ્વિતીય પુરુષ તું કરિજે (—તું કરજે) લેજે (લેજ્યે)
દેજે (દેજ્યે)

બહુ૦ તુમ્હે કરિજો (તમે કરજ્યો)

अस्मद्—पुरुष—हूं, अम्हे करिजउं (हूं करूं, अमे करिए) लेजउं
वा (हूं लउं के अमे लइए), देजउं (दउं के दइए)

प्रथम—पुरुष—करत (हूं तुं ते अमे तमे तेओ करत)
लेअत („ „ „ „ „ „ लेत)
देअत („ „ „ „ „ „ देत)

श्रावकइं विनउ जिनरहइं करिवउ (श्रावके विनय जिननो करवो)
जन्मनउं फल लेजउं (जन्मनुं फल लेवुं) देजउ (देवुं) दानु देवउं
(दान देवुं) अम्हे भीख जीमवी (अमारे भीख जमवी) जूनउं वख
पहिरवउं (अमारे जूनुं वख पहेरवुं) गुरि अणुजाणिउ चेलउ व्याकरण
पढत (गुरुए अनुज्ञात थयेलो चेलो व्याकरण भणत—भणे)

तूं करिजे (तुं कर) हूं करिजउं (हूं करूं)

कर्मणि—तीणइं कीजइत—(ते वडे कराय)

भावे—हुईअत—(तेवडे होवाय—थवाय)

कर्तरि } त्रीजो पु०—करउ (करो) लिउ (“ लातु ”
अनुमति अर्थ } गुण०—ल्यो) दिउ (द्यो) हुउ (हो)

बीजो पु०— तूं करि (कर) लइ (ले) दइ (दे) जा (जा)
आवि (आव), पढि (पढ), गुणि (गुण
—गण)

कर्मणि— कीजउ (तारा वडे कराय) लीजउ (लेवाय—
“ लायताम् ” गुण०)

आशीर्वाद—एउ राज्य करउ (ए राज्य करो) एहना वइरी मरउ
(एना वेरी मरो)

भूतकाळ :

अद्यतनभूत—आजनउ—(आजनो)

आजु कीधउं (आजे कीधुं—कर्युं), आजु लीधउं
(आजे लीधुं “अलासीत्” गुण०), आजु दीधउं
(आजे दीधुं).

द्व्यस्तनभूत—कालनउ (कालनो)

कालि कीधउं (काले कीधुं—कर्युं)
कालि लीधउं (काले लीधुं “अलात्” गुण०)

तत्प्राक्तन—तेह पहिलउ (तेनी पहेलो—तेनी पहेलानो) भूत—सामान्यभूत—

आगइ करतउ (आगे—पहेलां करतो)
आगइ लेतउ (आगे लेतो)
बहु० आगइ करता (आगे करता)
आगइ लेता (आगे लेता)

भूत० कर्म०—आगइ कीधउं (आगे कीधुं—करायुं) आगइ लीधउं

आगे लीधुं—लेवायुं (आगइ दीधउं (आगे दीधुं—देवायुं)

ईणइ धर्म कीधउं (एणे धर्म कर्यो)

ईणइ पुरुषइ दस ग्राम पाय्यां (ए पुरुषे दस ग्राम पाय्यां)

ईणइ वस्त्र वीक्यां (एणे वस्त्र वेक्यां—वेच्यां)

लङ्गुडपणि दिहाडी प्रति हूं बि करस घी जिमतु (लघुपणमां—

नानपणमां दहाडा प्रत्ये हूं बे करस घी जमतो)

एउ पाँच जोयण भूमि चालतउ (ए पांच जोजन भूमि चालतो)

तू दिहाडी प्रति ५० श्लोक व्याख्यानि भणतउ (तूं दहाडा प्रत्ये

५० श्लोक व्याख्यानमां भणतो—कहेतो)

આગઈ એ ચેલા દિહાડી પ્રતિ બિ સહસ્ર સજ્જાય ગુણતા (આગે
 એ ચેલા દહાડા પ્રત્યે બે સહસ્ર-હજાર-સજ્જાય ગણતા)
 તુમ્હે ત્રિન્નિ સઈં ગ્રંથ લિખતા (તમે ત્રણસે-શ્લોક-ગ્રંથ લખતા)
 અમ્હે સડ શ્લોક પઢતા (અમે સો શ્લોક પઢતા-ભળતા)

એડ ગામિ ગિડ (એ ગામે ગયો)

સ્મૈં હો-સંઘ સાયઃ શ્રીશત્રુંજઈ શ્રીગુરુ ચાલિઆ (સ્મર-સ્મરણ-
 કર હો-સંઘ સાથે શ્રીશત્રુંજયે શ્રીગુરુ ચાલવાના-ચાલ્યા)
 જાળૈં હો-મિત્ર અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા (જાણ હો-
 મિત્ર ! એ દહાડે-દિવસે-આપણે જલકેલિ કરવાના-કરતા)
 જાળૈં હો-આપણિ દેવપણઈ તીણઈ વિમાનિ વસતા (જાણ હો-
 આપણે દેવપણે તે વિમાને વસવાના-વસતા)

બીજો પુરુષ-મ કરે (તું મ કર) મ કરિજે (મ કરજે) મ કરિસિ
 (મ કરીશ) મ દિઈ (મ દે) મ દેજે (મ દેજે)
 મ દેસિ (મ દર્શિશ) મ જા (મ જા) મ રહિજિડં
 (મ રહેજ્યો-રહેજે)

આક્ષેપ-આક્રોશ-મ કીધુ (મ કીધું-કર્યું-મ કરતો) મ લીધુ (મ
 લીધું-મ લેતો), મ દીધુ (મ દીધું-મ દેતો) મ જઈડ (મ જા-
 જતો) રખે જીવતડ (રખે જીવતો) રખે જાતડ (રખે જાતો)
 રખે કરતડ (રખે કરતો) રખે જીવતડ જે પરાવજ્ઞાઈ છતીઈ
 જીવઈ (રખે જીવતો જે પરાવજ્ઞા છતાં જીવે છે)

ક્રિયાતિપત્તિ-જઈ કિમઈ અમુકં કરત, લિખત, દિઅત, તડ અમુકં
 હુયત (જો કાંઈ અમુક કરત, લેત, દેત, તો અમુક હોત-યાત)

૩૨૧ 'સ્વાધ્યાય' અને 'સજ્જાય' એ બન્ને પર્યાયશબ્દો છે. જૈનસંપ્રદાયમાં
 'સજ્જાય' શબ્દ વિશેષ પ્રચલિત છે.

ભવિષ્યકાલ—આજનહ (આજનો), કાલનહ (કાલનો), તેહ
પરહહ (તેની પરનો—પછીનો) :

કરિસિહં (કરશે) લેસિહં (લેશે) દેસિહં (દેશે)

બીજો પુ—તૂં કરિસિહ (તું કરશે—કરીશ) લેસિહ (લેશે—
લઈશ) દેસિહ (દેશે—દઈશ)

બી બ—તુમ્હે કરિસિહં (તમે કરશો)

પ્રથ પુ એ તથા બ—હું કરિસુ (હું કરીશ) અમ્હે કરિસિહં
(અમે કરીશું)

આશીર્વાદ—કરિજ્યહ—(કરજ્યો) પઢિજ્યહ (પઢજ્યો)

મરિજ્યહ (મરજ્યો) હ્રુજ્યહ (હોજ્યો)

ઉપર જણાવેલાં ક્રિયાપદો અને વાક્યોને શ્રીગુણરત્ને ક્રિયાપદને
ગુણરત્નના લગતી સંસ્કૃત વિભક્તિઓની વપરાશ કેવી રીતે
પ્રયોગોની મીમાંસા કરવી? તે સમજાવવા નોંધેલાં છે. તે ક્રિયાપદોનો
વ્યવહાર અને આપણો ચાલુ ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર
એક બીજા ઓતપ્રોત છે. માત્ર તે ક્રિયાપદોમાં ‘અઈ’ ‘અહ’ કે ‘અં’
વગેરે અંતસ્થિત સ્વરો જુદા જુદા રહેલા છે, ત્યારે આપણા ઉચ્ચારણમાં એ
સ્વરો ‘અ’ ‘ઓ’ કે ‘અં’ રૂપે પરિણમી ગયા છે. ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં એવો
પરિણામ સુઘટ છે. ગુણરત્ને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના ત્રણ ત્રણ
ભેદો સંસ્કૃતની અપેક્ષાએ જણાવ્યા છે; પરંતુ તે વક્તની અને અત્યારની
ગુજરાતીમાં ભૂતકાલ કે ભવિષ્યકાલની વિવિધતા બતાવનારાં ક્રિયાપદો
જુદાં જુદાં રહ્યાં નથી. પચ્ચરમી શતાબ્દીનું ‘કીધં’ વા આજનું ‘કીધું’—‘કર્યું’
એ એક જ ક્રિયાપદ, અદ્યતન હાસ્તન કે પરોક્ષ ભૂત એમ ત્રણે ભૂતકાલને
જણાવે છે, ત્યારે સંસ્કૃતમાં તેમ નથી. તેમાં તો હાસ્તન—‘અક્રોત્’ અદ્ય-

તન—‘અકાર્ષીત્’ અને પરોક્ષ—‘ચકાર’ એમ એક ‘કૃ’ ધાતુનાં ત્રણ જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો છે. પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની પેઠે નથી પરંતુ ગુજરાતી જેવું છે. એક ‘કરીઅ’ વા ‘કરિત્યા’ (‘કૃ’ નું) ક્રિયાપદ સર્વપ્રકારના ભૂત-કાલ માટે પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

ચાલુ ભાષામાં ઉક્ત ભૂતકાલોની સ્પષ્ટતા બતાવવી હોય તો અદ્યતન માટે ‘આજે કર્યું’ હાસ્તન માટે ‘કાલે કર્યું’ અને પરોક્ષ માટે ‘ઘણું પહેલાં કર્યું’ એમ બોલવું આવશ્યક છે, એમ ગુણરત્ન સૂચવે છે.

એ જ પ્રમાણે અદ્યતન ભવિષ્ય માટે ‘આજે કરીશ’ હાસ્તન ભવિષ્ય માટે ‘કાલે કરીશ’ અને ઘણા દૂરના ભવિષ્ય માટે ‘ઘણું મોઢેથી—પછીથી—કરીશ’—એમ પણ બોલવું જરૂરી છે. સંસ્કૃતમાં જુદા જુદા ભવિષ્યકાલને સૂચવવા જુદાં જુદાં ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર છે ત્યારે પ્રાકૃતમાં તો ગુજરાતીની જેવું ધોરણ છે.

ગુણરત્ન કહે છે કે ‘રોજ બે લાડવા જમતો’ ‘સો શ્લોક ભળતો’ ‘પાંચ ગાઝ ચાલતો’ વગેરે પ્રયોગોમાં આવેલાં **વર્તમાનકૃદંત અને ભૂતકૃદંતનો વિવેક** (જિમતુ) જમતો (ભળતુ) ભળતો અને (ચાલતુ) ચાલતો—એ બધાં ભૂતકાલસૂચક પદો કર્તૃરિ ભૂતકૃદંત છે. જિમિતઃ કે જિમિતવાન્ (જિમતુ—જમતો) ભળિતઃ કે ભળિતવાન્ (ભળતુ—ભળતો), ચલિતઃ કે ચલિતવાન્ (ચાલતુ—ચાલતો) એ રીતે એ પદોની ઉપપત્તિ શ્રીગુણરત્ન સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એ ઉપપત્તિ બરાબર છે. એવાં ભૂતકાલસૂચક પદો અને ‘કરતુ—કરતો’ વગેરે વર્તમાનકૃદંતનાં પદો ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લગભગ મઝતાં છે છતાં એ બંનેની ઉપપત્તિમાં અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષ અંતર છે, એ ધ્યાનમાં રાખ્યા જેવું છે.

૧૭૭ ‘લેવું’માં મૂળ ‘લા’ ધાતુ છે એ આગળ જણાવી ગયો હતું. તેના

વિશેષ સમર્થનમાં જણાવવાનું કે અહીં શ્રીગુણરત્ને

લેવું

‘લિઅઈ’ વગેરે ક્રિયાપદોની પ્રતિકૃતિ તરીકે મૂકેલાં

‘લાતિ’ ‘લાતુ’ ‘લાયતામ્’ ‘અલાસીત્’ ‘અલાત્’ વગેરે બધાં ય ક્રિયાપદો ‘લા’ ધાતુનાં છે. એથી ‘લિઅઈ’ વગેરેમાં ‘લા’ ધાતુની ઉપપત્તિ વિશેષ ઘટમાન છે. બીજું, ચૌદમા સૈકાનો સંગ્રામસિંહ ‘લહઈ’ ‘લિઅઈ’ અને ‘લેઅઈ’ એવાં જુદાં જુદાં ત્રણ ક્રિયાપદો દર્શાવે છે અને તે દરેકનું મૂળ જુદું જુદું સમજે છે: ‘લહઈ’નું ‘લભતે’—(લભ) ‘લિઅઈ’નું (લા) ‘ગૃહ્ણતિ’ અર્થ અને ‘લેઅઈ’નું ‘નયતિ’ (ની) એમ બતાવીને ‘લભ’ ઉપરથી ‘લહઈ’ ‘લા’ ઉપરથી ‘લિઅઈ’ અને ‘ની’ ઉપરથી ‘લેઅઈ’ને નીપજાવે છે. એથી પણ ‘લિઅઈ’માં ‘લા’ની ઉપપત્તિને ટેકો મળે છે.

ગુણરત્ન ‘આવઈ’નું પ્રતિબિંબ ‘આપતતિ’ જણાવે છે. માટે જ આગળ હું ‘આપતતિ’ ઉપરથી ‘આવઈ’ આવ્યાની વાત જણાવી આવ્યો હતું.

૧૭૮ ગુણરત્ને દશવિંશ પદોમાં એક ‘રખે’ પદ આવે છે, તે

નિષેધવાચક છે. આપણી ચાલુ ભાષામાં ય એ પદ

રખે

ઉપરાંત ‘રાખ-રાખ’ એવું પદ પણ પ્રચલિત છે.

એ પદ વ્યુત્પન્ન છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: પાણિનિના ધાતુસંગ્રહમાં “ઓઽ રાઽ લાઽ દ્રાઽ ધ્રાઽ શોષણ-અલ્મર્યયોઃ ૧૨૧-૧૨૫” એ રીતે એક ‘રાખ’ ધાતુ છે તેનો અર્થ ‘શોષણ’ અને ‘અલ્મર્ય’ છે. ‘અલ્મર્ય’ની સમજ આપતાં સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીના ટીકાકાર કહે છે કે “અલ્મર્યઃ ભૂષણક્રિયા, પર્યાસિઃ, વારણં

વા”। (કૌમુદી પૃ૦ ૬૮—ભ્વાદિ—પ્રકરણ) અર્થાત્ અલમર્થ એટલે શોભા, પૂરતાપણું અને વારણ—વારવું—નિષેધ કરવો—અટકાવવું. ઉક્ત ‘રહે’ વાં ‘રાખ’ પદ, પ્રસ્તુત નિષેધવાચી ‘રાખ’ ધાતુમાંથી આવેલું છે. બીજા પુરુષના એકવચન આજ્ઞાર્થમાં ‘રાખ’ ધાતુનું ‘રાખ’ રૂપ થાય છે, અને ‘રાખ રાખ’ માં એ જ મૂળભૂત છે. ‘રાખો રાખો’ એ બહુવચન છે; અને તે ઝગતી ગુજરાતીના ‘રાખહુ’ ઉપરથી આવેલું છે. રાખહિ—રાખહ ઉપરથી ‘રહે’ની ઉપપત્તિ ઘટમાન છે. અથવા ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘રાખ’ના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં રાખિ, રાખુ, રાખે, રાખેજે વગેરે અનેકરૂપો થાય છે. તેમાંનાં કોઈપણ એક ઉપરથી નિષેધવાચક ‘રહે’ સારી રીતે આવી શકે છે.

‘રહેવા દ્યો’ પદ પણ નિષેધને સૂચવે છે. તેમાંના ‘રહેવા’ અંશની ઉપપત્તિ ઉક્ત ‘રાખ—રાહ’ ઉપરથી સમજવાની છે.

૧૭૯. બારમીથી પન્નરમી સદી સુધીની ગુજરાતીની જે કૃતિઓ અહીં આપેલી છે તેમાં ‘જે’ના અર્થમાં ‘જુ’ શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષપ્રમાણમાં મળે છે, ત્યારે પ્રસ્તુત ગુણરત્ન ‘જુ’ ને બદલે ‘જે’ પદ પણ વાપરે છે, અને આપણે વર્તમાનમાં ‘જે નર’ ‘જે સ્ત્રી’ વગેરે પ્રયોગોમાં એ ‘જે’ નો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ. એ જ રીતે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં વર્તમાન ભાષામાં પ્રચલિત એવા ‘તે,’ ‘એ’ પ્રયોગો પણ મળે છે.

વલી, કર્મણિ—પ્રયોગમાં ક્રિયાસૂચકરૂપે ‘કીજહ’ વગેરે પદો ઝગતી ગુજરાતીથી પન્નરમી સદી સુધીમાં વિશેષે કરીને વપરાતાં આવ્યાં છે ત્યારે પન્નરમા સૈકાનો કુલ્લમંડન ‘પઢાયહ’, ‘વીકાહ,’ ‘બોલાયહ’ (પ્રસ્તુત નિબંધ પૃ૦ ૩૬૪ પં૦ ૪—૫ તથા ૧૨) વગેરે પદોને કર્મકર્તારિ તરીકે નોંધે છે, અને એ રીતે કર્મણિમાં એક નવા ‘આય’ પ્રત્યયનો (પૃ૦ ૨૬૯, ૨૭૧) વધારો કરે છે. વર્તમાનમાં કર્મણિ પ્રયોગોમાં ‘લખાય

છે,' ' નમાય છે,' ' દેવાય છે ' વગેરે પદોમાં ઉક્ત ' આય ' નો જ પ્રધાન ઉપયોગ છે. આગલ જણાવ્યા પ્રમાણે સોઝામા શતકના એક ઔત્તિકમાં મંડાઈ (મંડાય છે—શણગારાય છે) વીકાઈ (વીકાય—વેચાય—છે) મળાઈ (મળાય છે) વગેરે કર્મકર્તારિ પ્રયોગોમાં (પ્રસ્તુત નિબંધ પૃ૦ ૨૧૫) પણ ઉક્ત ' આય ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે, એ ધ્યાનમાં રહે.

૧૮૦ ઉક્ત તરુણપ્રભ, સોમસુંદર, લક્ષ્મીધર, હેમહંસ, કુલ્મંડન, ગુણરત્ન, અસાહિત અને ભીમ એ બધા પન્નરમા સૈકાના છે. એમાંના કોઈના સમય બાબત લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી એ કવિઓ વિશે અહીં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત છે.

પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં કેટલાંક લક્ષણો તે પદ્ધતિની ગુજરાતીનાં છે એટલે જ હું પ્રસ્તુત ગુજરાતીને મધ્ય ગુજરાતી કહું છું, પણ હવે પછી સોઝામા, સત્તરમા અને અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં શરૂઆતના બે શતકની ગુજરાતી કેટલેક અંશે પન્નરમા શતકની ગુજરાતીને અનુસરે છે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી આવી એટલે તો જાણે કે તે આપણી ચાલુ જ ગુજરાતી છે એમ સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે. અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં પ્રમાણમાં પ્રાચીનતાનાં લક્ષણો ઓછાં અને અર્વાચીનતાનાં વધારે; ત્યારે સોઝામા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીમાં હજુ કેટલેક અંશે પ્રાચીનતાની છાપ ધસી નથી.

चौदमा अने पंदरमा सैकानुं
पद्य तथा गद्य

पद्यभाग

(१)

विनयचंद्र-चौदमो सैको

नेमिनाथचतुष्पदिका (प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

सोहगसुंदरु घणलायन्तु सुमरवि सामिउ सामलवन्तु ।

सखि पति राजल चडिउत्तरिय बारमास सुणि जिम वज्जरिय ॥ १ ॥

नेमिकुमरु सुमरवि गिरनारि सिद्धी राजल कन्न कुमारि । आंकिणी ॥

श्रावणि सरवणि कहुयं मेहु गज्जइ विरहिरि झिज्जइ देहु ।

विज्जु झवक्कइ रक्खसि जेव नेमिहि विणु सहि सहियइ केम ॥ २ ॥

सखी भणइ सामिणि मन झूरि दुज्जणतणा म वंछित पूरि ।

गयउ नेमि तउ विणठउ काइ अल्लइ अनेरा वरह सयाइ ॥ ३ ॥

बोलइ राजल तउ इहु क्यणु नत्थी नेमिसमं वरयणु ।

धरइ तेजु गहगण सवि ताव गयणि न उगइ दिणयरु जाव ॥ ४ ॥

भाद्रवि भरिया सर पिक्खेवि सक्खण रोअइ राजलदेवि ।

हा एकलडी मइ निरधार किम उव्वेविसि कळ्णासार ॥ ५ ॥

भणइ सखी राजल मन रोइ नीठुरु नेमि न अप्पणु होइ ।

सिंचिय तरुवर परि पलवंति गिरिकर पुण कड्डेरा हुंति ॥ ६ ॥

साचउं सखि वरि गिरि मिज्जंति, किमइ न भिज्जइ सामलवंति ।

घण वरिस्तंइ सर फुट्ठंति सायरु पुण घणु ओहडु लिति ॥ ७ ॥

आसो मासह अंसुप्रवाह राजल मिल्हइ विणु नमिनाह ।

दहइ चंदु चंदण हिमसीउ विणु भत्तारह सउ विवरीउ ॥ ८ ॥

सखि नवि खीना नेमिहिरेसि मन आपणपउं तउं खय नेसि ।
 जिणि दिक्खाडिउं पहिलउं छेहु न गणिउ अह भवंतर नेहु ॥ ९ ॥
 नेमि दयाल सखि निरदोसु कीजइ उग्रसिण ऊपरि रोसु ।
 पसुय—भराविउ मूकउ वाहु मुझु प्रियसरिसउ कियउ विहाहु ॥ १० ॥
 कत्तिग क्षित्तिग जगइ संझ रजमति क्षिञ्चिउ हुइ अतिशंस ।
 राति दिवसु अच्छ विलवंत वलि वलि दय करि दय करि कंत ॥ ११ ॥
 नेमितीणी सखि मूकि न आस कायर भगउ सो घरवास ।
 इम इइसी सनेहल नारि जाइ कोइ छंडवि गिरनारि ॥ १२ ॥
 कायर किम सखि नेमि जिणंदु जिणि रिणि जित्तउ लखु नरिंदु ।
 पुरइ सासु जा अमालि नास ताव न मिल्हउं नेमिहि आस ॥ १३ ॥
 मगसिरि मगु पलोअइ बाल इण परि पभणइ नयणविसाल ।
 जो मइ मेलइ नेमिकुमार तसु णीवेल(?) वहउ सविवार ॥ १४ ॥
 एहु कदाग्रहु तउ सखि मिल्हि करिसि काइ तिणि नेमिहि हिल्हि ॥
 मंडि चडाविउ जो किर मालि 'हे हे कु' करइ टोहणकालि ॥ १५ ॥
 अठभव सेविउ सखि मइ नेमि तसु ऊमाहउ किम न करेमि ।
 अकगन्नेसइ जइ मइ सामि लग्गी अछिसु तोइ तसु नामि ॥ १६ ॥
 पोसि रोस सवि छंडिवि नाह राखि राखि मइ मयणह पाह ।
 पडिउ सीउ नवि रयणि विहाइ लहिय छिद सवि दुक्ख अमाइ ॥ १७ ॥
 नेमि नेमि तू करती मुद्धि जुव्वणु जाइ न जाणिसि सुद्धि ।
 पुरिसरयणभरियउ संसार परणि अनेरउ कुइ भत्तार ॥ १८ ॥
 भोली तउ सखि खरी गमारि वरि अच्छंताइ नेमिकुमारि ।
 अन्नु पुरिसु कुइ अप्पणु नडइ गइवर लहिय कु रासमि चडइ ॥ १९ ॥

माहमासि माचइ हिमरासि देवि भणइ मइ प्रिय लइ पासि ।
 तइ विणु सामिय दहइ तुसार नवनव मारिहि मारइ मारु ॥ २० ॥
 इहु सखि रोइसि सहु अरनि हयि कि जा (ना ?) मइ धरणउ कनि ।
 तउ न पतीजिसि माहरी माइ सिद्धिरमणिरत्तउ नमि जाइ ॥ २१ ॥
 कंति वसंतइ हियडामाहि वाति पहीजउं किमह लसाइ ।
 सिद्धि जाइ तउ का इत बीह सरसी जाउ त उग्रसेणधीय ॥ २२ ॥
 फागुण वा—गुणि पन्न पडंति राजलदुक्खि कि तरु रोयंति ।
 गब्भि गलिवि हउं काइ न मूय भणइ विहंगल धारणिधूय ॥ २३ ॥
 अजिउ भणिउ करि सखि विम्मासि अच्छइ भला वर नेमिहि पास ।
 अनु सखि मोदक जउ नवि हुंति छुहिय सुहाली कि न रुचंति ॥ २४ ॥
 मणह पासि जइ वहिलउ होइ नेमिहि पासि ततलउ न कोइ ।
 जइ सखि वरउं त सामल धीरु घण विणु पियइ कि चातकु नीर ॥ २५ ॥
 चैत्रमासि वणसइ पंगुरइ वणि वणि कोयल टहका करइ ।
 पंचबाण करि धनुष धरेवि वेइइ मांडी राजलदेवि ॥ २६ ॥
 जुइ सखि मातउ मासु वसंतु इणि खिलिजइ जइ हुइ कंतु ।
 रमियइ नव नव करि सिणगारु लिजइ जीवियजुवण सारु ॥ २७ ॥
 सुणि सखि मानिउ मुहु परिणयणु नवि ऊवरि थिउ बंधवक्यणु ।
 जइ पडिवन्नइ चुकइ नेमि जीविय जुवणु जलणि जलेमि ॥ २८ ॥
 वइसाहह विहसिय वणराइ मयणमित्तु मलयानिलु वाइ ।
 पुट्टि रि हियडा ! माझि वसंतु विलवइ राजल पिक्खिउ कंतु ॥ २९ ॥
 सखी दुक्ख वीसरिवा भणइ संभलि भमरउ किम रुगणुणइ ।
 दीस पंच थिरु जोवणु होइ खाउ पियउ विलसउ सहु कोइ ॥ ३० ॥

રમણિ પસંસઈ રાજલ કનઝ જીહ કંતુ વસિ તે પર ધનઝ ।
 જસુ પ્રિઝ ન કરઈ કિમઈ મુહાઢિ સા હઝં ઇક્ક જ મુંઢનિલાઢિ ॥ ૩૧ ॥
 જિઢ વિરઢુ જિમ તપ્પઈ સૂરુ ઘણવિઓગિ સુસિયં નરૂપૂરુ ।
 પિન્કિલઝ ફુલ્હિઝ ચંપડવિહિઝ રાજલ મૂછી નેહગહિહિઝ ॥ ૩૨ ॥
 મૂછી રાણી હા સલિ ! ધાઝં પડિયઝ યંઢડઈ જેવઢુ ઘાઝ ।
 હરિય મૂછ ચંદણ-પવણેહિં સલિ આસાસઈ પ્રિયવયણેહિં ॥ ૩૩ ॥
 મળઈ દેવિ વિરતી સંસાર પડિલિ પડિલિ મઈ જાદવસાર ।
 નિયપડિવનઝં પ્રભુ સંભારિ મઈ લઈ સરિસી ગઢિ ગિરિનારિ ॥ ૩૪ ॥
 આસાઢહ દિઢુ હિયઝં કરેવિ ગજ્જુ વિજ્જુ સવિ અવગ્નેવિ ।
 મળઈ વયણુ ઉગ્રસેણહ જાય કરિસુ ધમ્મુ સેવિસુ પ્રિયપાય ॥ ૩૫ ॥
 મિલિઝ સલ્લી રાજલ પમળંતિ ચિણય જેમ ન મિરિય યજ્ઞંતિ ।
 અઝગી અચ્છિ સલિ જ્ઞલિ મન આલ તપુ દોહિલ્હઝ તઝં સુકુમાલ ॥ ૩૬ ॥
 અઠમવ વિલસિઝ પ્રિયહ પસાઈ કિમઈ જીવુ સલિ સુલ ન ધ્રાઈ ।
 હિવ પ્રિય સરિસઝં જીવિય મરણુ ઇણ ભવિ પરભવિ નિમિ જુ સરણુ ॥ ૩૭ ॥
 અધિકુ માસુ સવિ માસહિ ફિરઈ છહ રિતુકેરા ગુણ અણુહરઈ ।
 મિલિવા પ્રિય ઉન્નાઢુલિ હૂય સઝ મુકલાવિય ઉગ્રસેણધૂય ॥ ૩૮ ॥
 પંચ સલ્લીસઈ જસુ પરિવારિ પ્રિય ઝમાહી ગઈ ગિરિનારિ ।
 સલ્લીસહિત રાજલ ગુણરાસિ લેઈ દિક્લ પરમેસરપાસિ ॥ ૩૯ ॥
 નિમ્મલ કેવલનાણુ લહેવિ સિદ્ધી સામિણિ રાજલ્લેદેવિ ।
 રયણસિંહસૂરિ પળમવિ પાય બારઈ માસ મળિયા મઈ ભાય ॥ ૪૦ ॥
 નેમિ કુમરુ સુમરવિ ગિરનારિ સિદ્ધી રાજલ કનઝકુમારિ ।

(२)

जिनपद्यसूरि—चौदमो सैको

सिरिथूलिभदफागु (प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

पणमिय पास जिणंद पय अनु सरसइ समरेवी ।
 थूलिभद मुणिवइ भणिसु फागुबंधि गुण केवी ॥ १ ॥
 अह सोहग सुंदर रुववंतु गुणमणिभंडारो ।
 कंचण जिम झलकंतकंति संजमसिरिहारो ।
 थूलिभदमुणिराउ जाम महियलि बोहंतउ ।
 नयररायपाडलियमाहि पडुतउ विहरंतउ ॥ २ ॥
 वरिसालइ चउमासमाहि साहू गहगहिया ।
 लियइ अभिगाह गुरह पासि नियगुणमहमहिया ।
 अज्जविजयसंभूयसूरि गुरु वय मोकलावइ ।
 तसु आएसि मुणीस कोसवेसाघरि आवइ ॥ ३ ॥
 मंदिर तोरणि आवियउ मुणिवरु पिक्खेवी ।
 चमकिय चित्तिहि दासडिय वेगि जाइ वधावी ।
 वेसा अतिहि उतावलीय हारिहि लहकंती ।
 आविय मुणिवररायपासि करयल जोडंती ॥ ४ ॥

भास—धर्मलाभु मुणिवइ भणि सु चित्रसाली मंगेवी ।
 रहियउ सीहक्सोर जिम धीरिम हियवि धरेवी ॥ ५ ॥
 झिरिमिरि झिरिमिरि झिरिमिरि ए मेहा वरिसंति ।
 खलहल खलहल खलहल ए वहिला वहंति

झबझब झबझब झबझब ए वीजुलिय झबकइ
थरहर थरहर थरहर ए विरहिणिमणु कंपइ ॥ ६ ॥

मड्डुरगंभीरसरेण मेह जिम जिम गाजंते ।
पंचबाण निय कुसुमबाण तिम तिम साजंते ।
जिम जिम केतकी महमहंत परिमल विहसावइ ।
तिम तिम कामिय चरण लगि नियरमणि मनावइ ॥ ७ ॥

सीयलकोमल सुरहि वाय जिम जिम वायंते ।
माणमडप्फर माणाणि य तिम तिम नाचंते ।
जिमजिम जलभरभरिय मेह गयणंगणि मिलिया ।
तिमतिम कामीतणा नयण नीरिहि झलहलिया ॥ ८ ॥

भास—मेहारवभरउलटिय जिम जिम नाचइ मोर ।
तिम तिम माणिणि खलभलइ साहीता जिम चोर ॥ ९ ॥

अइ सिंगारु करेइ वेस मोटइ मनउलटि ।
रइय रंगि बड्डुरंगि चंगि चंदणरस उगटि ।
चंपयकेतकिजाइकुसुम सिरि शुंफ भरेइ ।
अतिआछउ सुकमाल चीरु पहिरणि पहिरेइ ॥ १० ॥

लहलह लहलह लहलह ए उरि मोतियहारो ।
रणरण रणरण रणरण ए पयि नेउरसारो ।
झगमग झगमग झगमग ए कानिहि वरकुंडल ।
झलहल झलहल झलहल ए आभरणहं मंडल ॥ ११ ॥

मयण खग जिम लहलहंत जसु वेणीदंडो ।
सरलउ तरलउ सामलउ रोमावलिदंडो ।

तुंग पयोहर उल्लसइ सिंगारथवक्का ।

कुसुमबाणि निय अमियकुंभ किर थापणि मुक्का ॥ १२ ॥

भास—काजलि अंजिवि नयणजुय सिरि संथउ फाडेई ।

बोरीयावडि कांचुलिय पुण उरमंडलि ताडेइ ॥ १३ ॥

कन्नजुयल जसु लहलहंत किर मयणहिंडोल

चंचल चपल तरंगचंग जसु नयण कचोला ।

सोहइ जासु कपोलपालि जणु गालिमसूरा ।

कोमल विमल सुकंटु जासु वाजइ संखतूरा ॥ १४ ॥

लवणिमरसभरकूवडिय जसु नाहि य रेहइ ।

मयणराय किर विजयखंभ जसु ऊरू सोहइ ।

जसु नहपल्लव कामदेवअंकुस जिम राजइ ।

रिमिझिमि रिमिझिमि ए पायकमलि घाघरिं य सुवाजइ ॥ १५ ॥

नवजोवनविलसंतदेह नवनेहगहिह्ठी ।

परिमल्लहरिहि मयमयंत रइकेलि पहिह्ठी ।

अहरबिंब परवालषंड वरचंपावनी ।

नयणसत्तणी य हावभावबहुगुणसंपुनी ॥ १६ ॥

भास—इय सिणगार करेवि वर जव आवी मुणिपासि ।

जोएवा कउतिगि मिलिय सुरकिंनर आकासि ॥ १७ ॥

अह नयणकडक्कहं आहणए वांकउ जोवंती ।

हावभाव सिणगार भंगि नवनवि य करंति ।

तह बि न भीजइ मुणिपकरो तउ बेस बोलावइ ।

तवणतुल्लु तुह देह नाह ! मह तणु संतावइ ॥ १८ ॥

बारहवरिसहंतणउ नेहु किणि कारणि छंडिउ ।
 एक्हु निटुरपणउ कंड मूसिउ तुम्हि मंडिउ ।
 थूलिभद पभणेइ वेस अह खेदु न कीजइ ।
 लोहिहि घडियउ हियउ मज्झ तुह वयणि न भीजइ ॥ १९ ॥

मह विलवंतिय उवरि नाह अणुराग धरीजइ ।
 एरिसु पावसु कालु सयलु मूसिउ माणीजइ ।
 मुणिवइ जंपइ वेस सिद्धिरमणी परिणेवा ।
 मणु लीणउ संजमसिरीहिसुं भोग रमेवा ॥ २० ॥

भास—भणइ कोस साचउ कियउ नवलइ राचइ लोउ ।
 मूं मिल्हिवि संजमसिरिहि जउ रातउ मुणिराउ ॥ २१ ॥

उवसमरसभरपूरियउ रिसिराउ भणेइ ।
 चिंतामणि परिहरवि कवणु पथरु गिण्डेइ ।
 तिम संजमसिरि परिचएवि बहुधम्मसमुज्जल ।
 आलिंगाइ तुह कोस कवणु पसरंतमहाबल ॥ २२ ॥

पहिलउ हिक्का कोस कहइ जुव्वणफलु लीजइ ।
 तयणंतारि संजमसिरीहि सुह—सुहिण रमीजइ ।
 मुणि बोलइ जि मइ लियउ तं लियउ ज होइ ।
 कवणु सु अच्छइ भुवणतले जो मह मणु मोहइ ॥ २३ ॥

भास—इण परि कोसा अवगणिय थूलिभदमुणिराइ ।
 तसु धीरिम अवधारि-करि चमकिय चित्ति सुहाइ ॥ २४ ॥

अइबलवंतु सु मोहराउ जिणि नाणि निधाडिउ ।
 क्षाणखडगिण मयणसुभद समरंगणि पाडिउ ।

कुसुमवुद्धि सुर करइ तुद्धि हुउ जयजयकारो ।
 धनु धनु एहु जु थूलिभद जिणि जीतउ मारो ॥ २५ ॥
 पडिबोहिवि तह कोसवेस चउमासि अणंतरु ।
 पालिय-ऽभिग्गह ललिय चलिय गुरुपासि मुणीसरु ।
 ‘दुक्करदुक्करकारगु’ति सूरिहि सु पसंसिउ
 संखसमुज्जलजसु लसंतु सुरनरहं नमंसिउ ॥ २६ ॥
 नंदउ सो सिरिथूलिभद जो जुगह पहाणो ।
 मलियउ जिणि जगि महत्सह्—रइवह्—हमाणो ।
 खरतरगच्छि जिणपदमसूरि किय फागु रमेवउ ।
 खेला नाचडं चैत्रमासि रंगिहि गावेवउ ॥ २७ ॥

गद्यभाग

(१)

चौदमो सैको

अतिचार संवत्—१३४० आशरे —(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

कालवेला पढयं, विनयहीणु बहुमानहीणु उपधानहीणु गुरुनिण्हव
अनेराकण्हइं पढयं अनेरइं कहइं व्यंजनकूडु अर्थकूडु तदुभयकूडु कूडु
अक्खरं कानइं मात्रिं आगलउ ओछउ दे-वंदणवांदणइं पडिक्कमणइं सक्षाउ
करतां पढतां गुणतां हुउ हुयइं, सूत्रु अर्थु बेउ कूडां कक्षां हुइं, ज्ञानोप-
करण पाटी पोथी कमली सांपुडं सांपुडी आशातन पगु लागउ थुंकु लागउ
पढतां प्रद्वेष मच्छरु अंतराइउ हउं कीधउ हुइं तथा ज्ञानद्रव्यु भक्षितु
उपेक्षितु प्रज्ञापराधि विणास्य विणासितउं ज्वेख्यं, हुंती सक्ति सारसंभाल
न कीधियइं अनेरइं ज्ञानाचारि उ कोइ अतीचारु हुउ सुक्मबादरु मनि
वचनि काइ पक्षदिवसमांहि तेह सवहि मिच्छ मि दुक्कडं ।

×

×

×

प्रतिषिद्ध जीवहिंसादिकतणइं करणि, कृत्य देवपूजा धर्मानुष्ठानतणइं
अकरणि, जि जिनवचनतणइं अश्रद्धधानि विपरीतपरुपणा एवं बहु
प्रकारि जु कोइ अतीचारु हुयउ पक्षदिवसमांहि ॥

(२)

नवकारव्याख्यानम्—(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

नमो अरिहंताणं ॥ माहरउ नमस्कारु अरिहंत हउ । किस्सा जि अरिहंत;
रागद्वेषरूपिआ अरि बयरी जेहि हगिया, अथवा चतुषष्टि इंद्रसंबंधिनी

जा महिमा अरिहइ; जि उत्पन्नदिव्यविमलकेवलज्ञान, चउत्रीस अतिशयि
मन्वित, अष्टमहाप्रातिहार्यशोभायमान महाविदेहि खेत्रि विहरमान—तीह
रिहंत भगवंत माहरउ नमस्कार हउ ॥ १ ॥

नमो सिद्धाणं ॥ माहरउ नमस्कार सिद्ध हउ । किंसा जि सिद्ध;
ष्टाष्टकर्मक्षउ करिउ जि मोक्षि ग्या । आठ कर्म किंसा भणियइ ? ज्ञाना-
णीउ × × × अंतराउ ईह आठकर्मक्षउ करिउ जि सिद्धि ग्या ।
हसी ज सिद्धि; लोकतणइ अग्रविभागि पंचत्तालीस लक्षयोजनप्रमाणि
नसउं उत्ताणु छत्तु तिसइ आकारि ज सिद्धिसिला, अमलनिर्मल जल-
कास जु अजरामरस्थानु तेह ऊपरि योजनसंबंधियइ चउवीसमह य
भागि जि सिद्ध अनंत सुखलीण ति सिद्ध भणियइ । तीह सिद्ध माहरउ
मस्कार हउ ॥ २ ॥

नमो आयरियाणं ॥ माहरउ नमस्कार आचार्य हुउ । किंसा जि
आचार्य ? पंचविधु आचारु जि परिपालइ ति आचार्य भणियइ । किंसउ
चविधु आचारु ? ज्ञानाचारु + + + वीर्याचारु, यउ पंचविधु आचारु
न परिपाल इति आचार्य भणिइ । तीह आचार्य माहरउ नमस्कार हउ ।

नमो उवज्झायाणं ॥ माहरउ नमस्कार उपाध्याय हुउ । किंसा जि
पाध्याय ? द्वादशांगी जि पढइ पढावइ । किसी ज द्वादशांगी ? आचारांगु
यगडु + + + दृष्टिवादु ए बार आंग जि पढइ पढावइ ति उपाध्याय
णियइ । तीह उपाध्याय माहरउ नमस्कार हुउ ।

नमो लोए सव्वसाहूणं ॥ ईणि लोकि जि कोई अच्छइ साधु । यउ
लोकु च किंसउ भणियइ । अढाई द्वीपसमुद्र पनर कर्मभूमि । × × ×
ह पनर कर्मभूमिमाहि जि केई अच्छइ साधु । × × × तीह साधु
वैहीं माहरउ नमस्कार हुउ ।

एसो पंच नमोऽकारो ॥ एउ पंचपरमेष्ठिनमस्कार । पंच परमेष्ठि
किसा ? जि पूर्वोक्त भणिया अरिहंत सिद्ध आचार्य उपाध्याय साधु इह
पंचपरमेष्ठिनमस्कार भावि क्रियमाणु हुंतउं किसउं करइ ?

सञ्जपावप्पणासणो ॥ सर्वपापप्रणास कारियउ हुइ । ईणि जीवि चतुर्ग-
तिकि संसारि भवभ्रमणु करतइ हुंतइ जि असुभलेइया उपायी पापु सु
ईणि पंचपरमेष्ठिनमस्कारि महामंत्रि सुमरीतइ हुंतइ क्षउ हुयइ ।

मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं होइ मंगलं ॥ ईणि संसारि दधि-चंदन-
दूर्वादिक मंगलीक भणियइ । तीह मंगलीक सर्वहीमांहि प्रथमु मंगल
एहु । ईणि कारणि सुभकार्यआदि पहिलउं सुमेरवउं जिव ति कार्य एहतणइ
प्रभावइ वृद्धिमंता हुयइ । यउ नमस्कार अतीत-अनागत-वर्तमान-
चउवीसीआदिजिनोक्तसार । सु तुम्हे विसेषहइ हिवडातणइ प्रस्तावि
अर्थयुक्तु ध्येयु ध्यातव्यु गुणेवउ पढेवउ । × × × अनइ एहु नमस्कार
स्मरता इहलोकतणा भय नासइ । × × × ईणि नवकारि नव पद
पांच अधिकार सत्तसट्ठि अक्षर तीहमाहि छ भारी इकसठि लघु । इसउं
नमस्कारतणउं माहात्म्यु ।

(૩)

अतिचार संवत् १३६९.—(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

तउ तुहि ज्ञानाचार + + + पंचविध आचार विषइया अतीचार
आलोउ । ज्ञानाचारि कालवेला पढिउ गुणिउ विनयहीनु बहुमानहीनु
उपधानहीनु गुरुनिन्हवु अनेरीकन्हइ पढिउं अनेरउ कहिउ । व्यंजनकूट
अक्षरकूट कानइ मात्र आगळउ ओछउ देववंदणइ पडिक्कमणइ सज्जाओ
करतां पढतां गुणतां हुओ हुइ, अर्थकूट तदुभयकूट ज्ञानोपकरणि पाटी

पोथी ठवणी कमली सांपडा सांपडी पति आसातना पगु लागउ थुकु
लागउ पढतां गुणतां प्रद्वेषु मच्छरु अंतराइ हुउ कीधउं हुइ भवसगलाह-
इमांहि तेह मिच्छा मि दुक्कडं ।

मृषावादि सहसातकारि आलु अभ्याख्यानु दीधउं, रहसमंत्रमेदु कीधउ
मृषोपदेसु दीधउ कुडउ लेखु लिखिउ कुडी साखि थापणिमोसउ कुणहइसउ
राडिभेडि कलहु विदाविदि जु कोइ अतिचारु मृषावादि त्रति भवसगलाह-
माहि हुउ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

अदत्तादानि विराइउं छानउं फीटुउं लीधउं दीधउं वावरिउं, घरि
बाहिरि खेत्रि खलइ पाडइ पाडोसि अणमोकलाविउ चोरीच्छाई चोर प्रति
प्रयोगु कीधउ, नवउं पुराणउ रसु विरसु सजीवु निजीवु मेलिउं, कूडी
तूल कूडइ मापि कूडउ कहिउ हुइ, अतीचारु अदत्तादानि त्रति भवसगलाह-
माहि हुउ तेह सवहइ मिच्छा मि दुक्कडु ।

मैथुनत्रति लुहुडपणि आपणा विराया सील खंड्या सिउणइ सिउणां-
तरि दृष्टिविपर्यासु आठमि—चउदसितणा नीमभंगु, अनंगक्रीडा परविवाह-
करणु तिब्राभिलाषु धरिउ हुइ अनेरा जु कोइ अतिचारु मैथुनत्रति भवसग-
लाइमांहि हुअउ तेह सवहइ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

हव हियामाहिं सम्यक्त्व धरउ । अरिहंत देवता सुसाधु गुरु जिण-
प्रणीतु धर्मु सम्यक्त्वदंडकु ऊचरउ । हिव अठार पापस्थानक वोसिरावउ,
सर्वू प्राणातिपात सर्वू मृषावाद सर्वू अदत्तादान सर्वू मैथुन सर्वू परिग्रहु सर्वू
क्रोधु सर्वू मानु सर्वू माया सर्वू लोभु रागु द्वेषु कलहु अभ्याख्यानु पैशुन्यु
रति—अरति परपरिवादु मायामृषावादु मिथ्यात्वदरिसणसत्तयु ए अठार
पापस्थान मोक्षमार्ग संसर्ग विघनसमान त्रिविधि त्रिविधि वोसिरावउ, अतीतु
निंदउ अनागतु पच्चक्कउ वर्तमानु संवर । सागारु प्रत्याख्यानु उ ।

खमिउं खमाविउं मईं खमिउ छव्हिह जीवनिकाय ।

सिद्धह दिना लोयणा नइ मह वहरु न पावु ॥

हिव दुकृतगरिहा करउं । जु अणादि संसारमाहि हींडतइ हूतइ ईणि जीवि मिथ्यात्वु प्रवर्ताविउ । कुतीर्थु संस्थापिउ कुमार्ग प्ररूपिउ सन्मार्ग अवलपिउ । हिवु ऊपार्जि मेलिहं, सरीर कुटुंबु जु पापि प्रवर्तिउ, जि अधिगरण हल उखल घरट घरटी खांडां कटारी अरहट्ट पावटा कूप तलाव कीधां कराव्यां अनुमोद्या ते सवे त्रिविधि त्रिविधि वोसिनावउ । देवस्थानि द्रवि वेचि पूजा महिमा प्रभावना कीधी तीर्थजात्रा रथजात्रा कीधी पुस्तक लिखाव्यां साधर्मिक वाछल्य कीधां तप नीयम देववंदनवांदणांइ सज्याइ अनेराइ धर्मानुष्ठानतणइ विषइ जु ऊजमु कीधउ सु अम्हारउ सफल हुओ । इति भावनापूर्वकु अनुमोदउ ।

(चौदमो सैको पुरो)

पद्यभाग

(१)

पंदरमो सैको

एक मुसलमान साक्षरनी कृति

संदेशकरास—कर्ता मीरसेणतनय अद्दहमाण—अब्दलरहमान
आशरे पंदरमो सैको (रा० मधुसूदन मोदीनी हाथप्रत)

रयणायर—धर—गिरि—तरुवराइं गयणंगणम्मि रिक्खाइं ।

जेण ज सयल सिरिया सो बुहयण वो सुहं दिंतु ॥ १ ॥

पच्चाएसि पहुओ पुव्वपसिद्धो य मिच्छदेसो वि ।

तह विसए संभूओ आरहो मीरसेणस्स(-णक्खो) ॥ ३ ॥

तह तणओ कुलि कमलो पाईयक्खेसु गीयविसएसु ।

अद्दहमाणपसिद्धो संनेहयरासयं रईयं ॥ ४ ॥

पुव्वछेयाणं णमो सुकईण य सद्दसत्थकुसलाण ।

तिअलोए सुच्छंदं जेहिं कयं जेहिं निहिंदं ॥ ५ ॥

अवहट्ठय—सक्कय—पाइयं च पेसाइयम्मि भासाए ।

लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहिं ॥ ६ ॥

ताणाऽणु कई अम्हारिसाणं सुइ—सद्दसत्थरहियाणं ।

लक्खणछंदपमुक्कं कुक्कवित्तं को पसंसेइ ? ॥ ७ ॥

जइ परहुएहिं रडियं सरसं सुमनोहरं च तरुसिहरे ।

ता किं भुवणारूढा मा काया करकरायंतु ? ॥ ९ ॥

जइ अत्थि णई गंगा तिअलोए णिच्चपयडियपहावा ।
 वच्चइ सायरसमुहा ता सेससरी म वच्चंतु ? ॥ १३ ॥
 जइ सरवरम्मि विमले सूरें उइयम्मि विअसिआ नलिणी ।
 ता किं बाडिविलग्गा मा विअसउ तुंबिणी कह वि ? ॥ १४ ॥
 जइ भरहभावछंदे नच्चइ नवरंगचंगिमा तरुणी ।
 ता किं गाम्माहिल्ली तालीसदे ण णच्चेइ ? ॥ १५ ॥
 जइ बहुलदुद्धसंमिलिया य उल्ललइ तंदुला खीरी ।
 ता कणकुक्कससहिआ रब्बडिया मा दडव्वडउ ? ॥ १६ ॥
 जा जस्स कव्वसत्ती सा तेण अलज्जेण भणियन्वा ।
 जइ चउमुहेण भणियं ता सेसा मा भणिजंतु ॥ १७ ॥

+

+

+

तं जि पहिउ पिक्खेविणु पियउक्कंखिरिय
 मंथर गय सरलाविअ उत्तावलि चलिअ
 तह मणहर चलंतुतिअ चंचलरवणि भार
 छुडुवि खिसीअ रसणावलि किंक्कणि गय पसरि ॥ २७ ॥
 गाहा तं निसुणेविणु रायमरालगइ
 चरणंगुट्ठि धरत्ति सलज्जिर उल्लिहइ ।
 तं पंथिउ कणयंगि तत्थ बोलाविअउ ।
 कह जाइसि हिव पहिय कह व तुह आइअउ ॥ ४२ ॥
 णयरणामु सामोरु सरोरुहदलनयणि
 णायरजण संपुन्न हरिस ससिहरवयणि ।
 धवलतुंगपायारिहिं तिउरिहिं मंडियउ
 ण डु दीसइ कुइ मुक्खु सयल जण पंडियउ ॥ ४३ ॥

विविहविअक्खण सत्थिहिं जइ पक्सीइ गिरु
 सुम्मइ छंदु मणोहरु पायउ महुयरु ।
 कह व ठाइ चउवेइहि वेउ पयासिअइ
 कह बहुरुवि णिबद्धउ रासउ भासीअइ ॥ ४४ ॥
 कह व ठाइ सुदवच्छ कत्थ वर नलचरिउ
 कत्थ व विविहविणोइहि भारहु उच्चरिउ
 कह व ठाइ आसीसिअ चाईय दय वरिहिं
 रामायणु अहिणवीअइ कत्थ वि कयवरिहिं ॥ ४५ ॥
 के आइन्नहि वंशवीणा—काहल—मुरउ
 कह पयवन्नणिबद्धउ सुम्मइ गीयरउ ।
 आयन्निहि सुसमत्थ पीण उन्नयथणिहिं
 चल्हहि चोअ करंतीअ कत्थ वि णट्ठणिहिं ॥ ४६ ॥
 नर अउव्व विंभविय विविहनडनाडइहि
 मुच्छिज्जहि पवसंति य वेसावाडइहि
 भमहि का वि मयविंभल गुरुकरिवरगमणि
 अन्न रयणतांडकहि परिघोल्लिरसवणि ॥ ४७ ॥

+ + +

तवणि तिल्लु चाउदसि मियच्छि ! बखाणीयइ
 मूलथाण सुपसिद्धउ महियलि जाणियइ ।
 तिह हुंतउ हउं इक्किणि लेहउ पेसियउ
 खंभाइत्तिहिं वच्चउ पहु आपसियउ ॥ ६७ ॥
 एय वयण आयन्निवि सिंधुम्भववयणि
 ससिउ सासु दीउन्हउ सल्लिलम्भवनयणि ।

तोडि कांगुलि कलण सगमिरगिरपसर
जालंधरि व समीरिण मुद्ध थरहरीअ चिरु ॥ ६८ ॥

रुद्वि खणद्धउ पुसवि नयण पुण वज्जरिउ
खंभाइत्तह णामि पहिय तणु जज्जरिउ ।
तह अच्छइ महु णाहु विरहउल्हावयर
अहियकालु गम्मियउ ण आयउ णिदयर ॥ ६९ ॥

+ + +

संनेहडउ सवित्थरउ हउ कहणह असमत्थ
भण प्रिय एकतु वलियडइ बे वि समाणइ हत्थ ॥ ८३ ॥

संदेसडउ सवित्थरउ पर मइं कहणु न जाइ ।
जो काळंगुलिमूंदडउ सो बाहडी समाइ ॥ ८४ ॥

तुरिय णिअगमणु इच्छंतु तत्तक्खणे
दोहिया सुणवि साहेइ सुविअक्खणे
कहसु अह अहिउ जं किंपि जंपिक्खउ
मग्गु अइदुग्गु मइं मुंथ ! जाइक्खउ ॥ ८५ ॥

+ + +

जिण हउं विरहकुहरि एव करि घल्लिआ
अत्यलोहि अकयत्थि इक्कली मिल्लीआ
संदेसडउ सवित्थरु तुह उतावलउ
पहिअ पिअ गाह वत्थु तह डोमिलउ ॥ ९५ ॥

पियविरहविउए संगमसोए दिवसरयणि झरंति मणे
 णिरु अंगि सुसंतहं बाह पुरंतहं अप्पह णिदय किपि भणो
 तसु सुयण निवेसिय भाइण पेसिय मोहवसिण बोलंत खणे
 मह साइयवक्खरु हरि गउ तक्खरु जाउ सरणि कसु
 पहिय ! भणो ॥ ९८ ॥

इहु डोमिलिउ भणेविणु नित्त महु महुवरयणि
 हुईय णिमिस णिफंद सरोरुहदल्लनयणि ।
 ण हु किहु कहिउ ण पिक्खइ जं पुणु अवरु जणु
 चित्त भित्ति णं लिहिय मुद्ध सच्चविअ क्खणु ॥ ९९ ॥

(२)

कवि-असाईत-संवत् १४१७—हंसाउली (गुजरात वर्नाक्युल्ल
 सोसाइटीनां हस्तलिखित गुटकामांथी)

सकति संभूअ सकति संभूअ पत्त परमेसु ।
 सिद्ध बुद्धि वर विघ्नहर करु कवित मनि धरं आदिहि ।
 कासमीरमुषमंडणी हंसगमणि सरसति सामिणि ।
 तास प्रसादि वेदव्या वाल्मीक रषि इम एहनु उपदेस ।
 तास प्रसादि असाईत भणि वीरकथा वरणव्योस ॥ १ ॥
 अमरावतीसमाणं पेपि प्रमाणं पड्डावयाणं
 पुर पाटण पढ्ढिठणं अहिठणं वीरबावनया ॥ २ ॥

चउपई—

यादवतणु वंश वरणवुं । वचनरसनाटिकअभिनवु ।

एता उदभूत वीत कवीत । भणता गणता पसरि चीत ॥ ३ ॥

चउपई—

सालिवाहन सुत उत्तम ठाइ

राज करि तिहां नरवाहन राइ

बावनवीरमाहि झुझार—लहुडु भाई शक्तिकुमार ।

शखिरबद्ध दस सहस प्रासाद कनककलसधज नरवि नाद ।

गोदावरीइ निरमलनीर पुर पहिठाण वसि तिहां तीर ॥ ५ ॥

ब्राह्मण वेदशास्त्र अभ्यसि चारि वरण वरणांतरि वसि ।

बि सहस जिहां जिन थापीआ वीस सहस माहि व्यवहारीया ॥ ६ ॥

उत्तम धवलहर पोलि पगार वास नगर नव जोअण बार

चउरासी चउहटे वुहरीइ राइचा उसव बंदिणि दीइ ॥ ७ ॥

सांथ जात्र जूवटा घणा कलहट कोलाहल तेहतणां ।

एक चउषलीया कुडी घसि वेसहरि मंदिर वीससि ॥ ८ ॥

रूडी रूपि राजकूअरी त्रिणिसि साठि अंतेउरी ।

बडू वाराइत वानि घणि दासी त्रीस सहस तेहतणी ॥ ९ ॥

राजरुधि नवनधि नरमली चतुरंग सेन छत्रीसि कुली ।

बावनवीर सदा गहिगहि पणि त्रिपनमु न वि सासहि ॥ १० ॥

तेणि पुरि पाटणि नयरनरिंद एक बार पुढिउ निरु नीद ।

थयुं प्रभात सुपनंतर होइ उगिउ सूर न जागि सोइ ॥ ११ ॥

गियु कणयापुर पाटणि ठाइ परणि कुंयारि कनकभ्रम राइ ।

हंसाउली कर ग्रहीउ जसि सपन प्रेम मनि लागु जसि ॥ १२ ॥

नरवि पुढिउ परवसि चीत कोइ न जाणि मन भयभीति ।
 राजद्वारि मिल्या जे मानि राइ ऊठाडु जई प्रधानि ॥ १३ ॥
 ऊठिउ राजा थयु गुण दोस कपिउ काल मन वसीउ रोस ।
 भणि काज वणास्युं मुझ धरी छुरी करि मारुं तुझ ॥ १४ ॥
 भणि मनकेसरि सामि हू साध देव म मारिस विण अपराध ।
 राजा करि सो निसि होइ विण अपराध न मारि कोइ ॥ १५ ॥

× × ×

त्रणि प्रछन्नगति चालीया विषम वाट वन लंघी गया ।
 किहा विप्र कहा योगी थाइ देशांतरी तणी मलि जाइ ॥ ३० ॥
 एक वसइ एक उद्वस घाट सावज चोर चरड ते वाट ।
 अनेक उपाय अनोपम कीया त्रिहू मासे कणयापुर गया ॥ ३१ ॥
 कणयापुर पाटण घणदेस कनकभ्रम कहीइ नगर नरेस ।
 गढ मढ मंदिर पोलि पगार वास नगर नव जोअण बार ॥ ३२ ॥

दूहा—

सरोवर पालि उत्तरया वाडीइ करया विश्राम ।
 ततक्षणि चाल्यु कापडी राजन करीय प्रणाम ॥ ३३ ॥

चउपई—

बिहू जण सरसु नगर नरेस कणयापुरि कीधु परवेस ।
 राजलक्षण जे जाणइ विवेक साहमी आवी मालणि एक ॥ ३४ ॥
 एहवी बुद्धि न जाणि अन तेणीइ परष्या पुरुष रत्तन ॥ ३५ ॥

× × ×

विवध फूल फल नव नैवेद्य वीणा वंश गाइ गुणभेद ।
 सो इ जि परवरी पंचसि नारि दीठी कुंयारि मंत्रि मढि बारि ॥ ५२ ॥

थयु देवी तव बुद्धि निधान हाकि मुनिकेसर प्रधान ।
 नरहत्या ति कीधी घणी मुझ मढि म रहेसि पापिणी ॥ ५३ ॥
 हंसाउली शबद जव सुणी जाण्युं देवि कुप्पी मुझ भणी ।
 करजोडीनि ऊभी रहि गतपूरव भव वीतक कहि ॥ ५४ ॥
 देवि अवधार मुझ वीनती पेलि भवि हूं पंषिणी हती ।
 ईडा मेहला सेवन कीउ दव बलतउ तेणि वनि आवीउ ॥ ५५ ॥
 मझ भरतारि साहस नवि कीउ अपति मेहलीनि ऊडी गयु ।
 जातीसमरणि संभारु सो इ मारु पुल्ल न मेलुं कोई ॥ ५६ ॥

×

×

×

द्वितीय खंड—

मास दिवस मनि निस्यु धरु सयंवरतणी सजाई करु ।
 कुयरितणा चरण प्रणमेवि चाल्यु चित्रक संबल लेवि ॥ ६३ ॥

चतुर्थ खंड—

राजा भणि सेठि मनि धरु विवहारीआ कहि ते करु ।
 तलारि चोर चलाव्यु जसि सेरीइ श्रावक मिलीया तिसि
 आपण पा माहि मचका करि महेसरी भलु छि सेठि ।
 धोति कषाइ पहिरणि सरि सनान सहु तापस भणि ॥ २८ ॥
 एक भणी मिथ्याती तजु आठ कर्म काई ऊपारजु ।
 जोउ तलारतणी मनहोर आइ उपाइ मेलवु चोर ॥ २९ ॥
 कुंयारि वषारि दीधी द्रेठि बिठउ दीठउ सूमणसेठि ।

×

×

×

वल्लराज वषारि गयु तव सेठ साहमु ऊठीउ ॥ ५ ॥

ते वनि मि मेहलउ भाई लेइ चंदन चालिखु तिणि ठाइ ।

देई दाघ आवुं जेतलि तम थापणि आपु तेतलि ॥ ८ ॥

विवहारीया वीर वीससु दीठुं रतन सेठि मनि हस्यु ॥ ९ ॥

ते द्रव्य आप्युं तेणि वार वहित्रा सरि दीधु भार ॥ १० ॥

कुमर पूठि वहित्रा थउ सात गाऊ सोवनगिरि गयु ।

जइ जोऊं सरोवरपालि नही शब ते वडनी डालि ॥ ११ ॥

कुंयर चरण विमासि हीइ इहा उपद्रव साविजनूं होइ ॥ १२ ॥

ते चंदन सुपिउं ते धणी अचरिज वात कही आपणी ॥

आपु थापणि जे तुम्ह हाथि हवि चालसुं अवर कहि साथि ॥ १५ ॥

आघा पाछा पगला भरि थापणिमोसु करवा करि ।

दीठा बार रतन बे तुरी लोभि सेठितणी बुद्धि फरी ॥ १६ ॥

धन भणीइ अनरथनूं मूल धन अदेषु माथाशूल ।

धन कारणि एक कूडा करि धन वदि सगा सहोदर मरि ॥ १७ ॥

कुणबा रोस धन कारणि पडि धन कारणि एक वाहणि चडि ।

धन कारणि हुइ कृपण कठोर धन कारणिइ एक पइसइ चोर ॥ १८ ॥

धन कारणि एक नीद्र न करि धन कारणि राजा रणि मरि ।

धन कारणि रानि एक रलि धन वदि हाथे छूदा वलि ॥ १९ ॥

धन कारणि एक पाडि वाट मारि अबला बंभण भाट ॥ २० ॥

भणि चडउ अस्व पूठि पल्हाण बार रतन तम आपु आणि ॥ २१ ॥

कुंयर तुरी छोडेवा गयु एक चडु एक बागि लीउ

अश्व ऊपरि जब दीठउ सेठि बूब पडावी सूमणसेठि ॥ २२ ॥

पंचम खंड—

चुपई—

सहित सुषासण आब्या तुरी ग्यु रा लगुनि सहु संचरी ।
 भणि हंस अपराधी धरु सेठि सकुटुंब सूली धरिउ ॥ ९ ॥
 भणि वच्छ करमि दीजि दोस पिता मंत्रेई म धरसि रोस ।
 लषिउ विधाता ते दिन तसिउ ऊपरि त्रणा कुहाडु कस्युं ॥ १० ॥
 पुनरपि वछराज इम भणि निहालि हरिचंद चरित तइ सुणि ।
 राम युधिष्ठिर चाल्या धर्म हंसराज नवि छूटा कर्म ॥ ११ ॥
 ततषिण हंस विमासि हीइ वीरवचन केणी परि लोपीइ ।
 राजरीति चित चाहि रंग मेहल्यु सेठि लेई ससांग ॥ १२ ॥
 कीधु बहू आलोच आवासि सुपिउ राजप्रधानह पासि ।
 सकल सेन सहित चालीया पुर पडइठाण नगर ते गया ॥ १३ ॥
 मेठ्या मात तात परिवार तलीया तोरण वनरवालि
 छाबि सेसि भरी वछ काजि ॥ १४ ॥

×

×

×

भणता दोष दरिद्र तनि टलि भणि असाईत अफला फलि ।
 भणि भणावि नित गुणि नवनधि आवि अंगणि ॥ १७ ॥
 संवत १४ चऊ चंद्रमुनि शंष वछहंसवर चरित असंष ।
 बावन वीरकथा रस लीउ एह पवाडु असाईत कहिउ ॥ १८ ॥

(३)

सदयवत्सचरित्र उर्फे सदयवत्सप्रबन्ध संवत् १४८८— कर्ता
भीम कवि—(आचार्य श्री आनंदशंकर ध्रुव संपादित वसंत वर्ष १५ अं०
३-७ वर्ष १९७२)

संवत् १४८८ वर्षे फाल्गुन × × × भौमे श्रीपत्तने लिखितं
विद्वज्जनमनःप्रमोदाय विनोदमात्रम् । छ । श्रीः ।

इम भणीइ भीम तसु गुण थुणिसु जो हरसिद्धि वर लब्ध ।

अथवा

कवि भीम तास गुण विनविसु जो हरसिद्धि वर लब्ध

वस्त—

विष्प जंपइ विष्प जंपइ निसुणि नरनाह ।

जयवंती ज्योतिषकला कुलकम्मि अम्ह अछइ अगाइ ।

वत्तारउ संवच्छरह नष्ट-जन्म नवि चित्ति लगइ ।

जं सुरपुरि जं नरभुवणि जं जं हुइ पायालि ।

नरवर निजमंदिरथिक्कं तं जाणूं तिणि कालि ॥ १५ ॥

लगन लिहंत वहंत तीणइ कहीय षडि कर झलि ।

जइ पुच्छिसि पहु वच्छ पहु मरइ ति कुंजर कलि ॥ १९ ॥

×

×

×

धाइ धसइ अनइ धडहडइ किरि आसाढि अंबर गडअडइ ।

आपूं अंगतणउं शृंगारु आपूं एकाउल्लिउ हार ।

आपूं अधिक बलीउ पसाउ जे बलीउ बांधइ गजराउ ।

गजि चउहटइ जइ मंडिउ गाह पानतणां सवि लाण्यां लाह ।

फूलतणा तहि पूर्या पगर मइगलि माथि कीधूं नगर ।

पुहतउ श्रेणी सुगंधीतणी राजवस्त्र मेली रेवणी ।
 लांणइ केसर नइ कपूर वास्यां तेल वहाव्यां पूर ॥ ३६ ॥
 तीणइ दीठइ दोसी दडवडइ पारिषिनइ पगि पींडी चडइ ।
 फडीया फोफलीया सूनार नाठा लोक न जाणइ सार ॥ ३७ ॥
 हाटमांहि हउं हालकुलोल किरि कमलावति करइ कलोल ।
 पोता लाण्या पारिषितणां कापडि सरिस किरियाणा घणां ॥ ३८ ॥
 एकि अटगलि मालि गढि चड्या इकि पाधरि दस दिसि दडवड्यां ।
 इकि छावडां अछइ छडछोक ते सीकिइ थ्या दसइ लोक ॥ ३९ ॥
 आगइ पंचायण पाषरिउ आगइ पन्नग पंषावरिउ ।
 आगइ गज अंगि ज मदरूत वलि वारूणी भवि थिउं भूत ॥ ४१ ॥
 सुंडाहल पूरइ परचंड दंतूसल जाणे जमदंड ।
 पाडइ विसमा पोलि प्रसाद नर-नरिंद उतारइ नाद ॥ ४२ ॥

पाधडी—

तव आविउ धाइउ ते नारीभरतार बुंबारव पण करइ अपार ।
 कोइ सुभट शूर साहसिक शुद्ध कोइ धीरवीर वंसह विशुद्ध ॥ ५१ ॥
 कोइ जाइउ चउदिसि चपल अंग कोइ अकल अटल आहवि अहंग ।
 कोइ खितीय षलषंडणसमत्थ को अछइ छयलु खिति खग्गाह हत्थ ॥ ५२ ॥
 तव धायुं धबड धसमसंत किरि आवइ केसरि कसकसंत ।
 बर्बरीय झांटी श्टकइ कवालि वलकलिउ वटाणु थिउ भ्रुकुटि भागि ॥ ५३ ॥

×

×

×

गडभडिउ गयंदु कि पडिउ पव्व सुर अंतरिषि पेक्खि अपुव्व ।

जयजयशब्दु जंपइ जगत पड्ड वच्छ अच्चरिउ पेक्खि पुत्त ॥ ५६ ॥

गयगमणि रमणि तुरगय गमंति झड अनिललग्ग अंगज नमंति ।
 पयपंकय लंकतलि चिडरडंति पतिभत्ति चित्ति धरि चडवडंति ॥ ४७ ॥
 जस जंघजूअल वररंभयंभ पिथल कि उरथल करिण कुंभ ।
 करपल्लव नव शाषा अशोक सौवन्नवन्न सारीररोक ॥ ४८ ॥
 मुखकमल अमल शशिहरसरिच्छ निलवटि तिलय ताडीक मच्छ ।
 कुंडल कि कन्नि पायार मार कोसीसनिकर परिगर अपार ॥ ४९ ॥
 तिलफुल्ल नास संजुत्त मत्त त्रडि दाडिम दंत अहरा रगत्त ।
 अंजनसह षंजनसरिस नित्त सीमंत कुंत किरि मयरकित्त ॥ ५० ॥
 हुइ भमइ कामकोदंडषंड कटि बिंब प्रलंबित वेणीदंड ।
 उरि हार तारश्रेणीसमान तनमंडल अवर न उपमान ॥ ५१ ॥
 नाह कुरंगा रंणथलि जलविणु किमु जीवन्ती ।
 नयण सरोवर प्रीतिजल नेहिइं नीर पियंति ॥
 धरवीरराय धूआ मुहुसाले मज्झ राय नरवीरो ।
 वर वीर सुदयवच्छो वंछउं शिव पुज्जि हे सहि ए ॥ ८ ॥
 कलिजुगि कामुकतित्थो पत्थंतय अत्थ साहए सयलो ।
 षडभासि अवहि अग्गाइ मणवंछिय देइ माहेसो ॥

×

×

×

हव धउल; राग धन्यासी

आसणतणउ अणाविउ ए नरवरिइं ए तरल तुरंग ।
 साहणपति पलणाविउ ए पलाणि पवंग ।
 तीणइ वरराउ चडाविउ ए ॥ ९४ ॥

चडंति बेवि जे जुडंति ते तुरंग आणयू जे सुद्वषित्त सालिहुत्त
लक्षणे वषाणिउ ।

पायाल हुंति कीकी पयड होम दीउ आसणे सोहंति सुदय
वत्सवीर ते तुरंग आसणे ॥ ९५ ॥

चिहुं दिसि चामर ढलइ ए सिरवरि ए सोहइ छात्र ।

विप्र वेउ-धुनि उच्चरइ ए आआ आगलि ए नानाविध पात्र ॥

बहु बंदिण कलरव करइ ए ॥ ९६ ॥

करंति बंदिणा अणिक्क मंगलिक्रमालयं ।

विचित्त नित्ति पत्त पाडराग रंगतालयं ।

चडी तुरंगि चंगि अंगि सार सुंदरी रसे ।

ति चालवंति नारि ब्यारि चामरं चिहु दिसे ॥ ९७ ॥

वर आगलि थिउ संचरइ ए आआ राण ले ए सरिसउ राउ ।

पायदल पार न पामीइ ए आआ बलीयडउ ए नीसाणडे घाउ ।

हय दीसइ गयरायसारसी ए ॥ ९८ ॥

करिति सारसी गइंद संडिसुंडि डंबरं नीसाणढोलढक्कघाउ हूअ ताव
अंबरं ।

उचित्तवाउ दिति राउ वेगि ताव रइकरो प्रेमि सुदयवच्छवीर पत्त
तोरणइ वरो ॥ ९९ ॥

गयगामिणि गुण विन्नवइ ए आआ शशिमुखी ए करइ सिणगार ।

हार एकाउलि उरि ठवइ ए आआ कंदर्पू ए समउ कुमार अहिण-

वउ इंद नरिंदवरो ॥ ३०० ॥

नरिंद इंद मत्त लोइ लोयमज्झि सोहए अदिद्विद्वि माणिणी मणंतरंगि मोहए ।

भवानिपत्ति पायभत्ति कंत लद्ध कामिणी ते सुदवीर वन्नवंति गे गयंदगामिणी

॥ ३०१ ॥

कुंडलीउ ततः मौक्तिकदाम छंदः ।

पउमिणि हस्तिनी चित्रणी वारा संखिणी सार किद्ध संगारा ।
 रतिपतिरंगि मिलवि सहि रामा पिक्खवि सुदयवत्स वर कामा ॥
 जे कामनरिंदतणइ दलि सार गुडया मयमत्त पयोहर भार ।
 जे हिल्लि सागिल्लि चलइ चमकंति ते सुदयवत्स सिउ रंगि रमंति ।
 जे त्रह्य दिट्ठ कि नट्ट कुरंगि जे उप्पम रेह सनेह सुचंगि ।
 जे चंदनि अंगि गमंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 करइ निज मानिनि आणणि सोह जे जाण जुवाण तणइ मनि मोह ।
 जे पस्तित्ति उर न मंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 ठवइ उरि हार कि तारयश्रेणि दुलंति नितंब प्रलंबित वेणि ।
 जे तारुणि आरुणि नित्त घुमंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ।

छप्पय—

हे सही कहि कुण कज्जि अज्ज उल्हास अंगि बहु ।
 कुंकुमि कज्जलि कणयकुसुमि सिंगार किद्ध मुह ।
 भरीय सेसि सीमंत कंत कंदप्पराय करि ।
 गुडी साहण मयमत्त नित्त सज्ज कि उप्परि ।
 माणिसि निसि मयंक मधुरति मधुप पट्ट वत्सतणूउ मुझ मनि वसिउं ।
 उल्हवण अनिल त कि तनुरयणि सुदयवत्समुख निहि जिसिउ ॥

छप्पय—

अग्गइ अहरा रत्त अहिविल्लि विलासीय ।
 अग्गइ लोयण लोल अनइ कज्जलिहिं कलासीय ।
 अग्गइ सिहिण सुथोर अनइ हाराउलि भारीय ।

અમાઈ ગય મંથારિ અનઈ નેઝર ફંકારીય ।
 અમાઈ સુકામ કિય કામિની અનઈ વસંતિ નિશિ ડજ્જલી ।
 પુહુ વચ્છતણઝ ભ્રમરંગિ સસિ અનઈ સુવર સુદા મિલી ॥

× × ×

બંદિણ તણઈ બહિન ક્ષત્રિણિ ક્ષિત્રિણી માનઈ ભાઈ મળી ।
 એ નાતરૂં નવું નહીં આજ ભાટભુવનિ રહતાં નહીં લાજ ॥

× × ×

જિણિ પાટણિ પોદા પ્રાસાદ મેરુશિખરસિઝ વહઈ વિવાદ ।
 ગરૂઝ ગઢ ઝંચા આવાસ કિરિ અહિણવ દીસઈ કવિલાસ ॥ ૬૭ ॥
 માહિ મહેસ વિષ્ણુ નઈ બ્રહ્મ સહૂ સમચરઈ કુલોચિત ધર્મ ।
 જિનશાસન ગાઢઝં ગહગહઈ જીવદયા દેષી મન હરઈ ॥ ૬૮ ॥
 દિનકર ભગતિતણઝ અતિભાવ અધિકઝ પરમેસરી પ્રભાવ ।
 જે જોગિણિ ચઝસઠિનૂં ઠામ ચઝસઠિ ષેટકનઝં તિહિ ઠામ ॥ ૬૯ ॥
 ગણપતિક્ષેત્રપાલની રૂયાતિ દિવસપાહિઈં રૂઢેરી રાતિ ।
 ઠામિ ઠામિ મંડલ મંડાઈ ઠામિ ઠામિ નિતુ ગુણીયા ગાઈ ॥ ૭૦ ॥
 ઠામિ ઠામિ ઢોણાં ઢોઈં ઠામિ ઠામિ જોણાં જોઈં ।
 સાતઈ વસણ સંસાલઈ જેઝ માંહિ ઘણાં છઈં માણસ તેઝ ॥ ૭૧ ॥
 ફકિ લીલા લષમી લેઈ જાઈં મોલા મમહિ સાન વીકાઈં ।
 મળા ન કામળમોહણતણી વરતઈં ધૂરત વિદ્યા ઘણી ॥ ૭૨ ॥
 વસઈ વાસિ છત્રીસઈં કુલી માહિ મોટા બહુત્તરિ મંડલી ।
 ચઝરાસી સૂરા સામંત ધ્યારિ મહાધર મંત્રિ અનંત ॥ ૭૩ ॥
 ચઝરાસી ચુહટાનિ જુગતિ વરણાવરણતણી બહુ વિગતિ ।
 ઉત્તિમ મધ્યમ લોક અપાર ભામા મલા ન પામઈં પાર ॥ ૭૪ ॥

करइ राज सालिवाहन राउ वइरीतणइ विधंसइ ठाइ ।
अऊठ पीठ पहिछं पहिठाण सामीय आलितणूं अहिठाण ॥ ७५ ॥

वस्त—

कंत संभलि कंत संभलि कहइ कमलच्छि
जु मइं लुप्पइ मयरहर ते न पालि पत्थउ करिजइ ।
सीह विच्छूटइ संकलह ति किम देव दोरी धरिजइ ।
हत्थी अंकुस अवगणइ किम साहीजइ कनि ।
तिम प्रियतम पाधारतां मुक्क विमासण मनि ॥ ७८ ॥
सुणि सुदयवीरवयणं सच्चं जं चवइ सावलिगी ए ।
पिय दिवस पंच पच्छइ तिहि गमिसु जिहि न पुच्छेसि ॥ ७९ ॥
तिणि वयणि सुइ जंपइ मणि धरेवि रोसो हसेवि मुहकमले ।
तिहुयणि ते को ठाणं जिहि जुवई रहइ मह महिला ॥ ८० ॥
वयणशशी नयणमई हंसगई उरि करिंद मग्गि हरी ।
कणय पहाणंगंगी जत्थ तुयं तत्थ जीवभमणं च ॥ ८१ ॥
तिणि वयणि सुइवीरो गहवरिउ लगगल इसि वलंतो ।
गयगमणि म धरि दुहिलिउ निवारि नयणंमि नीर भरियाइं ॥ ८२ ॥

हव अडयल—

वल्लियौ रमणी रोयंति वारिहिं ।
लोअण लोहि सकज्जल वारिहिं ।
अबल जि नावूं बुलुइ वारिहिं ।
जं मणि मुणइ स करे तिवारिहिं ॥ ८३ ॥

×

×

×

अडयल—

आगि विरहि विलम्बौ पाणी लागी अंगि तिहां सप्पाणी ।
 कज्जललगा दिट्ट दुउ पाणी पीधूं पुरिसि पशूवरि पाणी ॥ ८५ ॥
 नर नवरंग सही सावुजल किं कारणि पशु जेम पीर्यो जल ।
 नारी नरकरि लगौ कज्जल पीधि भीजइ भय भरइ न अंजल ॥ ८६ ॥

×

×

×

एकि भणइ ऊतारउ लांव एक सेक दिवरावय पांव ।
 एकि भणइ आलस मेलीइ एकी भणिइ मंडल मांडीइ ॥ १८ ॥
 एकि भणिइ अम्ह हळउ हाथ एकि भणइ दिउ कड्डउ काथ ।
 आपापणी कला सवि कहइ गुणीया अनइ वइद गहगहइ ॥ १९ ॥
 गूजर वइद जिह्वारइ हसिउ जाणे धरणि धनंतरि जिसिउ ।
 दीठइ रूपि सरूप ओलषइ वैद अनेरा आलिइ क्षपइ ॥ २० ॥
 एहनइ अंगि अगलउ अनंग नरवर को दीठउ नवरंग ।
 मूरतिइ मूरछा भाजिसिइ मिलिउ लोक देशी लाजसिइ ॥ २१ ॥

×

×

×

किरि हाकी ऊठि हनुमंत किरि कोपानलि चडिउ कृतांत ।
 चडवड चउपट चालिउ इम किरि आविउ गुरु भारथ भीम ॥ १० ॥
 मोकलि बांह गाढा बलवंत मोकलि जे सूरु सामंत ।
 मोकलि राउत रणि बाउला मोकलि जे आंगइ आउला ॥ १७ ॥
 जिणिइ अरथिइं न भाजइ भीड जिणिइ न टलइ परणी पीड ।
 मागणमित्र काजि टालीइ ते संपत्ति सघली बालीइ ॥ २८ ॥
 अरथिइं सघला सीझइं काज अरथिइं आपणां कीजइ राज ।
 अरथिइं सवि दांकइ अखत्र वेची अरथ विछोडीसुं मित्र ॥ २९ ॥

बांध्या राय विछोडइ बंध पडी कुवेला ऊडइ कंध ।

गढगाढिमं नवि सीझइ अत्य तिणि वेला वाणीउ समत्य ॥ ३१ ॥

दूहा—

सूदा ! तुहाला साथ थिउं आंतरू अति उरतउ ।

हव जोसिइ जगनाथ साहस सामल्या भणइ ॥ ४९ ॥

उंले आंतरिएहि तड पइलुं पामीउं नही ।

वाहण विचि विहि लेहि निहरइ नीजामा पषइ ॥ ५० ॥

ऊमी आस करेहि अबला आहेडी तणी ।

बर पइंठउ वि मरेहि केसरिनां पग किम नीसरइ ॥ ५१ ॥

नाह तुहाला नेह किम ऊसंकल एक भवि ।

जां दसवार न देह ए आपणउ न होमीइ ॥ ५२ ॥

माणिकमूंठि जलेहि पडइ तउ प्रापति पामीइ ।

नाह नवेरइ देहि दरसणि देषेवूं थिउं ॥ ५३ ॥

आसाद्धी एक पीहरि मेलही पारणी ।

तिहनइ आज अनेकि ऊचाटइ ऊपांपलां ॥ ५४ ॥

सूदा शोक सरोष मनि माहरइ कांइ नही ।

सही समे घड लाष कीधां आज अणोसरा ॥ ५५ ॥

जिणुणी काजि न दीह आंक्या आवेवातणा ।

ते लेषेतां लीह करी कुडेहं दाक्षिसइ ॥ ५६ ॥

x x x

आगइ एक न धरि वाआहि अनइ पंच पुहुता पडमाहि ।

अतिऊंचा अंजनवनदेह किरि महिमंडलि आव्या मेह ॥ ८७ ॥

घोरंधार अंधारं करइ दिनकरतणा किरण आवइ ।
 सेवालीउ चडावइ शीत केवीतणां कंपावइ चीत ॥ ८८ ॥
 सूलीभंजण भंजइ अंग जीणि दीठइ पायक हुइ पंग ।
 अजउ अमउ बेहू भड भला उडीनइ शिरि तोलइ शिला ॥ ८९ ॥
 इस्या वीर सूदानइ साथि बावनसरिसा आवइ बाथि ।
 अणीधार नवि लागइ अंगि बीजइ झूझि न आवइ वंगि ॥ ९० ॥
 ऊभा भड छंटी लिइं लोह तीहं आगलि कुण जीपइ जोह ।
 रायनइ हय मर हाथी बहू आघउ थिउ आराली सहू ॥ ९१ ॥
 निवडनिहाय धरणि धमधमइं बूंबारव गयणंगणि गमइ ।
 पेहारवि नवि सूझइ सूर रणि विसर्यो वाजइ रिणतूर ॥ ९२ ॥
 मयमत्ता दंतूसल मोडि दीइं घाउ कडयडइं करोडि ।
 घोडेसिउं घाल्या असवार रथपायक नवि लाभइ पार ॥ ९३ ॥

x

x

x

छप्पय—

पुढुरि पहिल्लै विप्पराउ जांगंतु लोइ ।
 तां निसिभरि नारी मसाहाणि सूलीतलि रोइ ।
 परिठवी पुढ दया परदइ मर पत्तो ।
 कामिणी पूछीय कज कंध ऊधरिऊ भत्तो ।
 भोजन दियंतमिसि डायणी षाइ मांस मत्थइरि चडी ।
 उत्तिम तिवार असि वावरी करि स चूडि तुट्टवि पडी ॥ २२ ॥
 बीजइ पुढुरि प्रधानपुत्र बलवंत बइद्वौ ।
 तां उल्लाणौ अगनि तेज दूरडिय दिद्वौ ।
 पावककजि पडुतु प्रेत परवरियौ पण्वलि ।
 विचि खीचड कलकलइ बद्ध बावीस कुमतलि ।

मुझ स्वामि होमसइं एवनौ एक गहीय बीजा गहिसु ।
 धसि लिद्ध धगंतौ लक्कइं तीण ऊडी म्या सइं सहस ॥ २३ ॥
 खितीय तीजइ पुढुरि दैत नयरीदिसि दिक्खइ ।
 वितर वंसइ बंधि पूठि थ्यौ परिकम पिक्खइ ।
 सत्त कमाड ऊघाडि रायसुति सूती लीधी ।
 आणी आपनिवासि युवति जागती कीधी ।
 मुझ वरि कि समरि जीण ऊगिरह बिहु त्रीजउ समरु समट ।
 पडछांहि ऊम असिमर सरिस कीय कंक्कल बिखंड घट ॥ २४ ॥
 चउथइ चतुर चकोर वीरवंसुद्धर जमौ ।
 तां ऊठवि मइं मुरेडिउ जूअजीअउडु विममौ ।
 सुइ भणइ त न सारवट्ट कवडी न कडत्तह ।
 तिणि तक्खणि आणयौ पाट जीण राइ रमतह ।
 शरकमल हराविउ हेल्लसि प्राणिप्रेतग्रह टालियौ ।
 त्रिहुं मित्र अजग्गिइ एकलइं तिह ति पिंड प्रजालयौ ॥ ॥

×

×

×

|—

राउ हरषिउ राउ हरषिउ सुतह संपत्त ।
 तव नयरी आणंद हूउ पंचशब्द वाजित्र वज्जइ ।
 माय ताय जोहार किय गरूय वीर गंभीर गज्जइ ।
 तिणि अवसरि पय प्रणम्या सुदयवच्छ तिणि वार ।
 माढी आसीसह दिइ राउ सिरि सुंपिउ भार ॥ ७२ ॥

गद्यभाग

पंदरमो सैको

प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ [गु० वि०] मांथी

(१)

संवत् १४११—तरुणप्रभ—

“ राजा अनइ महामात्यु बे जणा अम्हापहार-इतउ अटवी-माहि गया. भूखिया छ्या. वणफल खाधां. नगरि आविया । राजा सूपकार तेडी करी कहइ ‘ जि के भक्ष्यमेद संभवइं ति सगलाई करउ ’ सूपकारे कीधा, राजा आगइ आविया. राजेंद्रि चीतविउं—मधुर मोदक—पूपकादिक भक्ष्यमेद पाछेई भाविसिइं इणि कारणि पहिलउं बाकुल—ढोकलादिक भक्ष्यमेद भषी करी पाछइ मधुराहारभक्षणु कीधउं. किस्इ कारणि ? जिम सवहीं आहार-तणा स्वाद लिउं. महतइ पुणि जीमी करी वमन-विरेचनादिकु कीधउं. राजेंद्रि पुणि सर्वाहारभोगलब्धि हूंतइ वमन-विरेचनादिकु न कीधउं । तिणि आहारि दोषि राउ मूयउ । ” पृ० ५

“ गच्छि एकि लघु क्षुल्लुकु एकु कसालइ बाहिरि बालकहं—माहि वाहलइ त्रेपणउं पेट हेठइ देई अनइ तरिवा लागउ. महात्मा आविया, चेला तरता देखी करी वढइं ति तेतलइं गुरु आविया. गुरि कहिउं— ‘ महात्माउ ! चेलउ लड्डुडउ, भोलउभागाडउ. म अडवडाउ (वडवडाउ) ’ ते ती वार चेलउ परहंसिउ. गुरे भणिउं—म वच्छ उगाउ रहि. को काई नही कहइ, तउ चेलउ घणेरउं परहंसिउ. गलस्सरण भरिवा लागउ. गुरे माथइ हाथु देई करी आपणपा आगइ कीधउ. वसति आविया. ” पृ० ४८

(२)

संवत् १४५७-सोमसुंदर—

“ ताम्रलिप्ती नगरीइं तामलि श्रेष्ठि कैराम्यइं तापसी दीक्षा लिइं. नदी-
नइं तटिं साठि वर्ष सहस्र तप करिं पारणइं भिक्षा चिहुं भागिं करइं.
एक भाग मत्स्यादिक जलचररहइं दिइं. बीजो भाग गोप्रास-स्थलचररहइं
दिइं. त्रीजो भाग काकादिक खेचररहइं दिइं. चउथु भाग २१ वार
पाणीइं धोई पारणुं करइं.” पृ० ७६.

“ श्रीमहावीरनु जीव श्रीआदिनाथनइं (समयि) भरतेश्वरनउ बेटओ
मरीचि नामि हुंतउं. श्रीआदिनाथकन्हइं मोकली दीक्षा लिबरावीओ. एक
वार ग्लान थिओ. मनमाहिं जाणिउं—को सरवा(सखा ?)ईओ करउं. पछइं
कपिल क्षत्रीरहइं धर्म कहइं. बूझ्या, पूठि श्रीआदिनाथ कन्हइं दीक्षा लेवा
मोकलइं. ते पूछइं—तूं कहइं किसिउं धर्म नथी श्रीआदिनाथ कन्हइं कां
मोकलइं ? पछइं मरीचि कहिउं—कपिल ! धर्म इहांइ छइं, परइं छइं.
इसिउं माइउं गोईउं वचन बोलिउं, तीणइं करी मरीचि कोडाकोडि सागरो-
पम भमिओ. पछइं श्रीमहावीर थिओ.” पृ० ७९

(३)

संवत् १४७८-माणिक्यसुंदर—

“ सव्वे भल्ला मासडा पण वइसाह न तुल्ल ।

जे दवि दाधा रूषडां तीहं माथइ फुल्ल ॥ ” पृ० १३५

× × × ×

“ अंगदेशि श्रीपुरिनगर, तिहां श्रेष्ठि लक्ष्मीधर—श्रीलक्ष्मीइं सधर.
तेहतणु पुत्र हुं श्रीपति पणि विषम देवगति. दस कोडि द्रव्य हुंती पणि

बापुजी साथि पड्ठती. पिता परोक्ष हूआ, पूठिं जं बाहणमाहि घातिउं तं समुद्र सातिउं. कई वाणउत्रे प्रसिउं, हाट चोरे मुसिउं, थलवटनउं थलवटइ रहिउं, कांई ठाकुर ग्रहिउं, घर बलिउं, समग्र मंडाण टलिउं, समग्र द्रव्य निस्तारिउं, एकलक्ष द्रव्य उगारिउं. पछइ अवर काजकाम छांडिउं, प्रवहण पूरिवा मांडिउं. भलइ दिवसि प्रवहण पूरिउ. त्रिनि सईं साठि क्रियाणां चडाव्यां, सप्तविध पक्वान चडाव्यां, सप्तविध करंवा लिया, पोता सपाणी भरिया, देव समुद्रवायस पूजाव्या, षाभिल मादल बाजिवा लग्गां, बावरि कोलणि नाचेवा लागी, गलेला हेलाहेल करवा लगा. कूउषंभउ ऊभउ कीधउ, नांगर उपाडिउ, सिढ ताडिउ, घाम्तीउ घाम्तउ लीचइवा लागु, वाऊरीऊ तलि पइठउ, नीजामउ नालि बइठउ, आउलां पडई, सूकाणी सूकाण चालवई, मालिम बाहण जालवई, सुरवर लहलद्या, वादित्रनादि समुद्र गाजी रद्या.”

× × × ×

“छासिई केरउ आफर दासिइ केरु नेह ।

कंबलकेरु मोलीउं विसत न लागइ वेव ॥” पृ० १४०—१४१

(४)

संवत् १५००—हेमहंस—

“पुलिंदानु जीव मरी जंबूद्वीप मणिमंदिरि नगरि राजा मृगांक राजा, विजया राणी, तेहनइ गर्भि अवतरिउ. × × × महोत्सव करी राजसिंह कुमार नाम दीधउं. मउडइ मउडइ बहुत्तरि कलापारीण हूउ. × × × मतिसागर मुहतानउ बेटउ सुमतिकुमार. तेहसिउं राजसिंहनइ मित्राई छइ × × × तिसईं नगरलोके मिली राजाहूइ एकांति वीनवइ—स्वामी ! अहो

કિમ કરું ? એ રાજસિંહ કુમાર નગરમાહિં જીળઇ જીળઇ સેરીઇ સાંચરઇ
તિહાં તિહાં આપણાં બાલકહ રોલ્યતાં મૂંકી મૂંકીનઇ સૌભામ્યના વ્યામોહિઆ
છીના વૃન્દ ગમે ગમે જોડવા ધાઇ. અહારાં ઘરનાં કાજકામ સઘલાઇ
સીદાઇ છઢં × × × પછઇ કુમર કહઇ—મિત્ર ! ચાલુ તેહ દેશાંતર × × ×
મળી જઈઇ. × ઇસિં વિમાસી બેહૂ જળ ષઙ્ગ હાથિ લેઈ તિહાં મળી
નીકલ્યા. ઠામિ ઠામિ અનેક આશ્ચર્ય જોઅતા જોઅતા જાઇ છઢં. એકવાર
અરણ્યમાહિં સૂનઇ દેવકુલિ સૂતે કહિએક પુલ્લનું કરુણ સ્વર સાંભલિઝ.
કુમાર ઝઠી ષઙ્ગ હાથિ લેઈ તેહમળી ચાલિઝ. આગલિ ગિઝ દેશ ટુ
વિકરાલ રાક્ષસઇં પુલ્લ એક કક્ષામાહિં ચાંપિઝ છઢં. તે આત્રંદ કરઇ
છઢં. કુમરઇં રાક્ષસહઇં કહિઝ—એ બાપડઝ મૂંકી, ઈળઇં તાહરં સિંઝ
વિળાસિંઝ. ?” ૫૦ ૧૬૭ થી

(૫)

સંવત્ ૧૪૭૧ પારસી પંડિત લક્ષ્મીધર બહેરામજી—અર્દાગ્વીરા

(ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંગ્રહ)

[૨]

૧. પછઇ તે સાતઇ બઝહઇનિ તેહ અર્દાગ્વીરા પુલ્લતળી સાતેએ માર્યા
હુંઈ, તીહ સાતશરહં દીનતળઝ કોમલ નાવર કીધી અછહ ॥

૨. જઝ તેહે સ્ત્રી એતલઝં વચનુ સાંમલ્યઝં સાંમલ્યા પછી અપાર
દુઃખિની થઈ, યમ તીહ સ્ત્રીરહં મહાભારતર દુઃખ પામિઝં ॥

૩. તે સ્ત્રી ગુસ્તાસપ રાજા આગલઇ અનઇ અપર બીજા મડદઈઅસન
આગલિ ગેઈ । નમસ્કાર કીધઝ । પછઇ ઝમી રહી । તેહે સ્ત્રીએ બોલિઝં

जु तहमो मज्दईअस्न ईउ इसुं म कर । जउ अहइ सात बहइन
अछउं अनइ सातइनउ एउ एकु जि भर्तार अछइ । अहइ सातइ बहइन
एह भर्तारतणी कलत्र अछउं । जइमु एकु घर सातषणउं हुइ । तेहि
सात षण हेठइ विचालइ एकु स्तंभ कीधउ अछइ । जइ कमइ ते स्तंभ
काढीइ तु सातइ षण पडइ । पछइ गुस्तास्प राजा तअं वचन सांभुली
कोपु कीधउ । तीह स्त्री प्रति राजा बोलिउ । जउ तह्मरहइं महावायु
लिउ । व्याघ्र तह्मरहइं खाउं । तह्मारां हाड लुंडी ताणउ ।

४. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुषइ जिम दीठउ जउ गुस्तास्प राजां कोपु
कीधउ, राजारहइं अर्दाग्वीरा पुरुषइं संतोष दीधउ । तेउ अर्दाग्वीरा
पुरुष गुस्तास्प राजा आगलइ गइय । हाथ बेहू जोडइया । स्तुति अपार
घणी कीधी । तउ अर्दाग्वीरा बोलइय । जइ कमइ आदेश हुइ तु षाथ
षाउं । आत्मा आराधउं । सुंपणउं करउं । पछइ मंगि ऊषधी दीधी ।
पछइ गुस्तास्प राजां आदेश दीधउ, बोलिउं जउ इसुं करइ ।

५. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुष आपणइ अग्निस्त्रा(स्था)नक गिउ । तीणइ
अर्दाग्वीरा पुरुषइं इजिस्ति कीधी आत्मा आराधय षाथ षाधउं । तेहे स्त्रीए
मंगि ऊषधी सज्ज कीधी । अनइ पात्रि ठाहरि मधूभक्षण सरसी घाली ।
अर्दाग्वीरा पुरुष हेठ वलि बइसइ । राजारहइ अनइ बीजां मज्दईअस्न-
रहइं जणाविवउं कीधउं । पछइ गुस्तास्प राजा अनइ अपर बीजाइ मज्दईअस्न
आव्या । तेह अर्दाग्वीरा पुरुषरहइं मंगि ऊषधी दीधी । वल्ल ऊपरि सुआरिउ ।
अनइ एर्वद कीधा गहि सारी । जिम ते एर्वद अर्दाग्वीरा पुरुषतणउं
सइरु पुहरि बइठ राषइ अनइ नस्क अवस्तावाणी पढइ उच्चरि.

६. अनइ ते साते भार्या अर्दाग्वीरा पुरुषतणा वल्ल पाषलि फिरीनइ
बइठी अनइ अवस्तावाणी उच्चरइ अछइ । जांजाण सात अहोरात्र हुइ.

[३]

१. अनइ तेह अर्द्दग्वीरा पुरुषतणा शरीरतु आत्मा जीव चकात-
दाइती इसइ नामि पर्वत अनइ चंदोरपुहलि नामि मांचि पहुतु । सातमइ
दिवसइ आत्मा वली आव्यः । तनउ सरीरमांहि आव्युः ।

२. अर्द्दग्वीरा पुरुषः वख उपर थकु ऊय्यउ । जाणे किरि तउ
सुखनिद्रायकु ऊय्यः । उत्तम निर्मलु मनु अछइ अनइ उत्तमरहइ आनंद
करइ ।

३. तेहे भार्या कलत्रि अर्द्दग्वीरा दीठउ अनइ जोइउ । पछइ पछइ
तेह स्त्रीरहइ उत्तम आनंदु हऊअ जाणे किरि ते स्त्री स्वर्ग(र्ग)भुवनइ जीक्ती
नीपनीं अछइ । पछ तेहे एर्वद आगलि अर्द्दग्वीरा पुरुषरहइ प्रणाम
नमस्कार कीधउ । अनइ गुस्तास्प राजा आगलि जई अनइ दल्ला गोस्प-
दस्त फरइसुख मइदीओमाह अनइ बीजाइ मऊईअस्तरहइ प्रबोध दीधउ ।

[४]

७. जंअं प्रचउर चालइ तउक्षरहइ तीणइं स्वर्ग करी अनइ सखाईआ
थाउं स्वर्गलोक अनइ नरकलोकइ अनइ चंदोरपउहउलइ जातां षलि-
षांच नही ।

८. जंअं स्वर्गलोकतणी समृद्धि रद्धि समाधानउ रूडउं अतहइ सउ-
खउ उत्तमक्रीडा रलीआतपणउं अतहइ वइनोद उछव रामति अनइ सउ-
गंधपणउं तुक्षरहइ आव देशाडउं । अनइ मुक्तात्मारहइं जेउ आनंद हर्ष
अछइ ।

९. अनइ नरक भउवन घोरांधकारं अतहइ मलिन अतहि रौद्र
अंधकार महाभयंकारीउं द्रउर्ग्रध अछइ तीउं तउक्षरहइ देशाडउं । अनइ

જાત વિભક્ત વિહૃત્યત વિહૃત્યત દેવ અનહ રાક્ષસી વિષા પાપકર્મિયાંરહં
નહપ્રહત કરહ અહહ ।

૧૦. અનહ જીતં સત્યવંતતણં દાનશીલીયા દાદારતણં સ્થાનહકુ
તીતં તતુશરહં દેષાહતં અનહ જીતં અસત્યવાદીયાંતણં સ્થાનકુ તીતં
દેષાહતં ।

૧૧. અનહ જીતં સ્થાનહકુ શુદ્ધિપ્રબોધીયાં નહર્મલબોધ જ્ઞાનવંતતણં
અહરમહસ્વામીતત અમરતત ગરુઆતત અનહ સ્વર્ગલોકીય સંદર રૂઢા
સતુષતત અનહ નરકીય નહપ્રહતત અનહ મલ્લા શબોષ્ઠાન મૃતક ઉઠ્યા-
તણા શરીરતણં અક્ષયત્વતણં સ્થાનિકુ અનહ ઈઅદ્વતણા અસ્તિત્વ
આયહ્પણાતત અનહ દેવતણા નાસ્તિકત્વ અણછતાપણાતત જીત સ્થાનકુ
તીતં સહજા તુશરહં દેષાહતં જહમ તતં પૃથ્વીમાંહિ જિ કાર્દ દીઠતં
હહત તીતં સુહા કહહ ।

વ્યાખ્યાન ચોથું

સોઝમો અને સત્તરમો સૈકો

૧૮૧ હવે આપણે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીની કૃતિઓ તપાસી જોઈએ.

સોઝમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમય (જૈન), કવિરાજ સોઝમો સૈકો નરસિંહ મહેતા, પદ્મનાભ, મીમ-બીજો, અને લાવણ્યસમય માંડળની કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે અને સત્તરમા (જૈન) નરસિંહ, સૈકાના સિદ્ધિચંદ્ર (જૈન), વિષ્ણુદાસ અને પદ્મનાભ, મીમ નાકરની કૃતિઓનો અહીં ઉત્તારો કરેલો છે. બીજો, માંડળ
તથા સત્તરમો એ કૃતિઓમાં ફક્ત એક વિષ્ણુદાસની કૃતિનો સૈકો સિદ્ધિચંદ્ર ઉત્તારો હસ્તલિખિત ચોપડા ઉપરથી કરેલો છે. (જૈન) વિષ્ણુદાસ બાકીની બધી કૃતિઓ મુદ્રિત છે અને તે મુદ્રણમાં અને નાકરની પાઠની ગરબડ પ્રાયઃ નથી, એવી યાત્રી જણાયાથી કૃતિઓ તે બધી મુદ્રિત કૃતિઓને ઉપયોગમાં લીધી છે.

તેમાં ફક્ત એક સિદ્ધિચંદ્રની કૃતિ ગદ્યરૂપ છે. ઉક્ત લાવણ્યસમયથી માંડીને નાકર સુધીના તમામ કવિઓનો સમય અહીં આપેલી તે તે કૃતિઓને પ્રાંતભાગે આપેલો છે અને જેમનો સમય કૃતિને પ્રાંતભાગે નથી લેવાયો તેમનો સમય બીજાં અનેક પુષ્ટપ્રમાણોથી સુનિશ્ચિત છે એથી એ કવિઓના સમય વિશે કશું લખવાપણું રહેતું નથી અને તેમને લગતા બીજા પરિચયની અહીં અપેક્ષા નથી.

૧૮૨ લાવણ્યસમય—

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
ધરી	ધૂહ	રસિ (ઋષિ)	આગલું
નમીય	લીહ	નામંઈ	બોહાતણું
અછહ	ઘોલી	દુરીયા	ઘણું
બોલિસુ	પીહ	દૂરિ	તિ
જયુ	આવી	પ્રહિ	ત્રીજું
લહીંઈ	આપિયા	ઝગમિ	જેહના
કહિસંઈ	કરિ	પ્રણમતાં	જેહવા
સુણજ્યો	વુહરી	નવંઈ	ઠામ
કરહ	વલિડ	નિધાન	સહુ
વેચાંઈ	વાગી	મોજનિ	આદર
લપઠહ	જાણંઈ	મલા	નામ
ઢલી	આણહ	કેતલા	આઠ
જાળીંઈ	કહુ	ભારતિ	ચિત્રકુટ-પાસંઈ
નમંઈ	ધરંઈ	મગવતિ	બોહાનું
જયુ	કરંઈ	મનિ	ધનહીણું
હુહ	દેવંઈ	ગુરૂપય	કૂડલી
કરહ	ચડવા	પવિત્ર	તેલ—ધતનું
મરહ	દંઈ	જસ	વ્યવહાર
વાધહ	રહંઈ	જસવાય	ચઠહટંઈ
ઝધરહ	કહંઈ	બુદ્ધહ	પોઢહ
જાંઈ	નમાયા	પાથરિ	કર્મ
મટકંઈ	નઢાયા	દ્રામ	ધન

क्रि०	क्रि०	नाम	नाम
थाइ	दीठा	दया	विण
चढइ	भमाया	बली	मानव
सेवु	गमाया	ठेसि	उदर
सेवऊ	समाया	तिम	दोहिलां
दीइ	प्रणमिसु	धर्मतणा	कोइ
दिइ	तविया	भल	मान
पाम्या	लहिउ	मेद	भुअणि
हुउ	भणइ	हीअडइ	नारि
		पेद	नहे
		निज	

१८३ कविराज नरसिंह महेता—

क्रि०	क्रि०	नाम	नाम
मूकुं	म्यल्ये	बाइ	यमुनानू
जडी	वार्यु	हरि	धन
खपी	होइ	नाथनिं	पछि
मूक्युं	कीधी	घडी	छबीलजीनी
भाप्युं	करी	हरजीशुं	नि
मूकशि	मांड्युं	बाढानो	लंपटपणूं
दीषो	डूआ	धुवतणी	वैराग
ग्रिहि	दीजि	भलेरो	दूख
गाजे	बिठो	तूनिं	सुखे
करू	दि छे	व्यना	तेहनां
रिहि	खम्यां न जाय	मुहुनिं	निश्चे

क्रि०	क्रि०	नाम	नाम
रली	आव्यो	टेव	तोरी
आव्यो	सुष्य	एक	नात्य
जाण्यूं	नयी	मन	सार्थ
हएस	भालवेश	प्रीत्य	अभिदान
छि	(भळावीश)	मि	अक्य
मूकी चि	वृटशो	पिरि	गिहिलो
किहि छि	छोडशो	भाभी	मिहिणूं
कहीश	हणी	नरसिंआनी	तम्यो
भमि	निवारी	ए	मि
रीसाव्यो	पूरिआं	जीभलडी	अहमो—अहम्यो
म्यो	पामिओ	कोण	यहिंइं, यवारि
कीधु	जपि	शृंगारमांहिं	विना
दीजि	राक्ष, राक्ष्य	अणबोल्यो	भाइ
आवी	कीजि	गर्भवासतणूं	रीस
देखाड्यो	कहि	मुहनि	पिरि
बोल्या	धरो	कां	त्यहां
छि	धायो	क्यम—क्यमे	व्यचार
कहूं	होइला	नरसिनि	गोपेश्वरि
मूकरूं	गैला	वैकुंठि	तूंहनि
थाशि	पीयूला	गायना	वाहदं
कर्यूं	आपी	शें	क्रिया
मेहल्युं	खलभलशो	रात्यदिवसे	सोल
आपशि	मारशि	सेवां	तूं
चढी	भीजशि		
वूटूं	थाइ		

નામ	નામ	નામ	નામ
યે	રાત્ય	સ્વન્નમાંહિ	ભાસ્કર
ટાઢી	શાહનિ કાઝિ	તમનિ	પોતાનૂ
અદેસ્લાઈ	મોજાઈ	તે	માલ
માહરૂં	નરસિંહાની	મુને	સમિ
તિણિ	વનમાં	પોતાના માટિ	વેહવાઈ
કર્મચા	મન્ય	વારિ	ઝેહની
તમચી	વનમોજારિ	રિહિ	આંધલો

૧૮૪ પદ્મનાભ—

ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०
વીનવું	જિમાઈ (જમાય)	અવગણિઝ	આવિઝ
કવું	પાચડ	રીસાવીઝ	આવી
પ્રણમું	છડ	નીમ્યું	આવ્યા
નિકંદીઝ	સક્કીઈ	કરૂં	સાંમભલઈ
ગાહીઝ	લોપિ (લોપે)	આણું	લામઈ
નાથીઝ	કારિ	ફરિ (ફરે)	ઢૂઈ (હોય)
પામું	ચડડ	આવિ (આવે)	છોડવિ
ધરુ (ધર્યો)	વલઈ	થાઈ	પામઈ
વીનવઈ	પલઈ	પડાવિ (પડાવે)	કરિઝ
કરીસું	દાઝવિ	ઝાઈ (ઝાય)	ઢૂટીઈ
કરયો (કરજો)	બાલે	ડગમગઈ	પૂજીઈ
પૂરીસિઝ (પૂરછું)	બાલિ	ધ્યુ	આણિયા
પૂરૂં	જાણીઈ	ગઈ	મળઈ
છઈ	બોલાઈ	આવ્યા	મ્યા

क्रि०	क्रि०	क्रि०	क्रि०
करूं (कर्युं)	जोषा	दिउ	बोल्यां
आणइ	रहीया	करी	फलइ
दिसिइ	जाणी	जई	पूरु
चडि	आदरी	छंडु	भणइ
चवि (वच्)	विटालि	लिउ	सुणइ
हती	आथडइ	दीइ	लही, लहि
मिली	थाइ (थाय)	हुइ	
ना०	ना०	ना०	ना०
गौरीनंदन	राइ	जाग	जे
सरसत्ति	नामि	जिहां	बीजि
बंध	बम्भ	विप्रनइ	दिवसि
मत्ति	विप्रह	पीपल	राजंगणि
धुरि	मूलगु	सद्दु	पहिद्ध
यादवकुलि	प्रधान	तीरय	रा
जिणि—जेणे	प्रतिज्ञा	गाइ (गाय—गौं)	मेटणूं
जिम	धान	नक्खंडे	सद्दु
पंडित	गूजरातिनूं	माधवि	मेळु
सोनगिरातणी	तुरकाणूं	पुण्यतणी	मोतीभरिउ
जगि	महितइ (महेते)	परसिद्धि	थाल
जहे	अधर्म	ऋद्धि	विवहारीया
तास्तणा	आगिलां	जूलां	वेढि (युद्ध)
तिणि (ते—तस्मिन्)	कर्म	तिणि (तेणे)	वरस
अवसरि	हरिणूं	असी (एवी)	साठि

નામ	નામ	નામ	નામ
ફડીડ	અહારહ	વિપ્ર	યોગિણી
ઈમ	ઈધળાં	ભાટ	સરસતી
કળ	સાચૂં	નીચતણિ	ગરુડિ
કોઠાર	પાઘહ (પાઘે-	ઘરિ	સિંઘવાહિની
ઘળા	વિના)	ઁકતળૂં	રઘિશ્વર
અહ્મતળહ	દેડલ	મન	સવિ
મળ	ઈળીપરિ	સાઘિ	રૂદ્ર
ચોઘા	અઢાર	ડુંગરતળળા	ઘૃષભ
જવ	ત્રાપઢા	અજૂઆલું	સજ
કાઠ	ગુલ	સાચુરિ	મહિષિસુર
ગઢું	ગઢા	દિગ્ગજ	ઘોડિ (ઘોડ)
આયસ (આદેશ)	લોભિ	આઠ	તેત્રીસહ
કાપઢ	પાડૂંઆં (પાતક)	વિરાલ (વરાલ)	કોડિ
સાહ	વાહળિ	સુરલોકિ	સરગલોકયી
તેલ	વિદેસિ	તતઘિળિ	અપછરા
અસી (ઁંશી)	પાલ	અંતરિઘહ	વિમાનિ
દીવેલ	અળાથિ	દેવ	સવિ
પાઘરુ	હાથિ	હસ્તિ	દેવતા
કોરું	દારિદ્ર	ઁરાવત	દીવ્ય
નહીં	કન્યાવિક્રય	સૂરજ	ચક્ષુ
ઈધળ	અન્યાન	ચંદ્ર	પંનર
સૂકંડી (સુઘડ)	સળાં	તિહાં	બારોતરૂ
અગર	વાટ	ચુસઠિ	ગઢ
			પૂળ્પિ

१८५ मीम (बीजो)—

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
भाषानूं	ललाटि	कहूं	जाणूं
सम्यक्	युगदीश्वरी	ऊपजइ	कहोस
एह	उमया	दीसइ	करु
ऊपरि	अंतरि	निवर्तइ	देशु
गाथा	नियमना	उपाशीइ	देखी
एक	तन्न	जाणइ	मारि
अज्ञानि	मुखि करी	पामीइं	बिसारी
किरणविषि	यहां	प्रणमीजइं	हर्या
यथा	त्यूहां	कर्यूं	दीधूं
मध्यदिवस	सिंहियइं	जय	अवतारिआ
येहूं	योगीजन	रही	उत्तारि
कुसुमतणी	सनेह	वाधइ	आव्या
अगाधि	मुगति	बोल्लिखु	सोहइ
सनातन	ए	बोलियां	दीपइ
यति	रसनइ	कीधु	मारि
वैराग	येह (जे)	विस्तरइ	बइठा
विना	तेह (तेनो)	त्यजइ	धरि
—करुणाकरतणुं	आगइ	पामीइ	रचियूं
येहूनी	कविजन	जाइ	करी
प्रापति	किशा कारणि	याइ	मोहि
लोचननइ	तहूमो	करइ	उल्हसइ
मिशइ		पामइ	जोइ

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
મહામ્હો—મહામોહ (અહંત્વ)	ધરિ	હસડ	આવડ
ગંથતણુ	ઉમ્રસેનનડં	ધરિ	ત્યજીડ
દુઃખ	રાજિ	મરડ	આવ્યુ
સવિ	આઈ (આયુષ્)	ઝચરડ	સાંમહુ
ઈહુ	અવનીકેરુ	ગયુ	કહ્યું
ઈહિનિશિ (અહ- નિશ)	શિંઘાસણિ	સાંચરી	ધરડ
નારાયણતળું	દિન દિન	સોહડ	શિરડ
વિચાર	મેષજ	કરડ	ઝહમહડ
—જનતણા	ઉચ્ચવ	કરાવ્યા	કહડ
પ્રસાદિ	યાદવ	કાંપડ	છાંડેવું
આલેપ	છપનકોડિ	કર્યુ	જોણવા
મોટા	સમરથ	વિગૂતુ	વિમાસડ
કવણમાત્ર	ગોવ્યંદ	રમિડ	કિડ
ઝહોત	આગલિ	નથી	સાંમહિ
માણિકજમલી	સભામાંહિ		
(જમલી—પાસે)	રાતાં		
ગુંજા	રૂપડં		
	ઝમણા (ક્ષપણક)		

૧૮૬ માંડળ—

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
આગડ	હીડ	કવિમ્યા	છે
મોટા	કાંડ	બોલડ	વાયુ (વગાડ્યો)
જે	જેતા	વહડ	સાંમહવા
પૂરડ (પૂર—પ્રવાહ)	તેતા	મરીયા	મિલ્યા

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
સકતિ	ગુણની	દીજઇ	ભત્યા
આપળી	એકુ	જાણઇ	હોઇ
મુંઘી	વાત	મ્રહઇ	બૂસઇ
મૂરખનઇ	મનિ	લહઇ	વાંચિ
કિસી	બહિરા	જાણઇ	છૂટીઇ
આગલી	ગુલિ	કુટીઇ	કર્યા
સંખ	કાં	સાંપડઇ	વામી
લિણ	ઘરિ	ચડઇ	સાંચર્યા
શ્રોતા	પાણિ (હસ્ત)	વિગોઇ	નીગમી
કોદ્રવમાં	શ્રવણ	આરાહિ	મીચઇ
તેહની	કાંઇ	ખાઇ	ચલઇ
ઘયસિ (ઘેશ)	સાહમુ	છાંડીનઇ	ચાલઇ
ઘાળી	એમ	કરઇ	દાંમી
વ્યાસ	હરિવડઇ	આદરઇ	સકિ
કોઇ	તમ્હે	થાઇ	જખ્યા
ઇમ	મધુ	લીયુ	કર્યા
કરતાં	આકાડિ	દીડ	કાઢિ
ઢાંગિં	પાપતણઇ	તિજુ	છંડઇ
યશ	પ્રભાવિ	મજુ	ચડઇ
નિર્વિષ	યુગપતિતણુ	સાંભલ્લુ	આપલઇ
અન્ય	ડોકરિનઇ	જોઇ	મસાવઇ
કોઠી (કોઠીફલ)	વાઘ	લ્યુ	થાઇ
યમભાગો (યમથી ભાગેલો)	યમ—જેમ	મૂક્ચૂ	જાઇ

નામ	નામ	નામ	નામ
વનિ	આંખિ	ઁંટ	તરક
યોગી	સોલે બાલે	માથઈ	કૂચા
પર્યંકિ	ગદીઆળુ	દેઢનઈ	સૂનત
મહસિ કેડિ— (મેંશની પાછળ)	હૈઆ	ઉવટિ	મનતળા
પાધરું	ધોતીઆં	હાંણિ	ઁચનીચ
પાઢી	કાછ	જઈન	પોગર-(પુષ્કર- પાળી)
ઁંધું	સ્વાંન	પેટિ	
ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०
મરિ	નીસરા	આવર્યુ	દેખાડઈ
તર્જી	ગર્યા	મયુ	દાખવઈ
પિઠુ	લોપી	ત્યજૂ	શીખવઈ
પામ્યુ	ખરચઈ	ઘડઈ	વિળસઈ
મૂકઈ	દેખઈ	ફલઈ	

૧૮૭ સોઝમી સદીની ઉક્ત પાંચે કૃતિઓનો ઉપયોગપૂર્વક અભ્યાસ

સોઝમા સૈકાની
માષામીમાંસા

કરતાં તેમાં બે જાતનાં લક્ષણો નજરે પડે છે. કેટલાંક પ્રાચીનતાનાં અને કેટલાંક નવીનતાનાં. નામ કે ક્રિયાપદને છેડે આવતા અઈ, અઈં, અઁ, અઁં વગેરે એમના એમ રહેલા છે, એ પ્રાચીનતાની છાપ છે. જેમકે—અછઈ, અહિસઈ, સેવઁ, બોલઈ, વહઈ, મળઈ, નિર્વર્તઈ, પ્રળમીજઈ, વૂશઈ વગેરે.

કેટલાક પ્રયોગોમાં એ જ કૃતિઓમાં નામને છેડે આવતા ‘અઈ’ વગેરે ‘ઈ’ ‘ઈં’ કે ‘ઁ’ રૂપ થઈ નામના અંત્ય વ્યંજનમાં મઢી ગયા છે. અથવા ‘અઈ’ વગેરેનો ‘એ,’ ‘ઓ’ રૂપ ગુણ થયો છે. અને તે ‘એ’ કે ‘ઓ’ નામના અંત્ય વ્યંજનમાં મઢીને રહેલા છે, એ છાપ નવીનતાની છે. આવાં

પ્રાચીનતાની છાપવાઝાં રૂપો પન્દરમી શતાબ્દીની કૃતિઓમાં આવે છે સ્વરાં, પળ તે ઓછાં. ત્યારે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં નવીનતાની છાપવાઝાં આવાં રૂપો વધારે વપરાયાં છે; જેમકે—સુળજ્યો, ધનનું, ભાલે, જયુ, ઢલી, થાઢાનો, યમુનાનું, વડના, છબીલાજીની, શિવની, ગર્ભવાસતળૂં, પોતાનું, મૂંનિ, મુહૂંનિ, મુહનિ, મૂને, તૂંનિ, ત્યારિ, તે વારિ, માધિ, નાથનિ, દામોદરે, સેવુ, હરજિશું, કોદ્રવમાં, માહિ, માંહિ, માંહિં, પિટુ, વાંચિ, ભાષાનું, હરિનું, યેહનું, વીનવું, કવું, કરું, નવલંડે, માધવિ, દેસિ, નાથીડ, ધરુ, ભરિડ, ગ્યો, ગ્યા, આવ્યુ, દીધો, રહ્યો, છૂટશો, છોડશો, આપ્યું, રિહિશો, ગ્યો, કહ્યો, પૂરિઆં, આપી, પ્રણમતાં, ઊઘડતું, જાગતાં, સુળતાં, દેહરાં, સ્મા, ધોતીઆં, મોજાં, અનુભવતાં, જોતાં, ગિહિલો, આંધલો, નરસિંઓ, આગલાં વગેરે. જો કે એ બધાં રૂપો છે તો સોઝમી સદીનાં છતાં અહીં એમનો સમય ન જણાવ્યો હોય તો વાંચનારા એ રૂપોને વીસમી સદીનાં જ કહે એવાં એ છે.

વળી, કેટલાંક પ્રાંતિક ઉચ્ચારણો પણ એ કૃતિઓમાં દેખા દે છે : (‘વિ’ ને બદલે ‘વ્ય’) વ્યના, વ્યચાર, અહીં ‘ઈ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે અને તે વાગ્યાપારને અનુસરતું છે.

નરસિંહની અને કચિત્ ભીમની કૃતિઓમાં એવાં ‘ય’ વાઝાં રૂપો વિશેષ નજરે પડે છે. મન્ય, ગોવ્યંદ, કારજ્ય, ક્યમે, મ્યલ્યે, પ્રીત્ય, રાત્ય, વન્ય—(વનિ).

માંડળ અને ભીમની કૃતિઓમાં ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું જણાય છે : યમ (જેમ) યુગપતિ (જુગપતિ), યુગદીશ્વરી (જગદીશ્વરી), યીવતાં (જીવતાં), યેહ (જેહ), યિશૂ (જિશૂ), યે (જે).

જ્યાં આપણે ‘ઓ’ અને ‘એ’ નું ઉચ્ચારણ કરિએ છિએ ત્યાં હજુ સુધી ઉક્ત કૃતિઓમાં ‘ઈ’ નું અને ‘ઉ’ નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રવર્તે છે : મૂકશિ

(મૂકશે), કિહિછિ (કહે છે), જાશિ (જાશે), વાંચિ (વાંચે), પિટુ (પેઠો), પાહુ (પાછો), ઘયસિ (ઘેંશ), રિહિ (રહે), મૂકી ઘિ (મૂકી દે) અર્થાત્ આવાં રૂપો ઉપર હજુ સુધી પ્રાચીનતાની થોડી થોડી અસર રહેલી છે.

નાંમ, દાંમિ, પરણાંમ, વગેરે શબ્દોમાં ‘ મ ’ ની પૂર્વનો સ્વર, ‘ મ ’ ની અસરને લીધે અનુનાસિક થયેલો છે. અને એ તો વાગ્યાપારનું જ ફલ છે.

માંડળ ‘ શક્તિ ’ ને બદલે ‘ સક્તિ ’ એવો ‘ સ ’ વાળો પ્રયોગ કરે છે. અને भीम ‘ ઉપાસીઈ ’ ને બદલે ‘ ઉપાશીઈ ’ એવો ‘ શ ’ વાળો પ્રયોગ વાપરે છે. મૂળ શ, પ, પ્રાકૃતમાં ‘ સ ’ રૂપે પરિણમે છે, તેથી ‘ સક્તિ ’ પ્રયોગ ઓછો નથી અને ‘ સ ’, ભાષામાં ‘ શ ’ નું રૂપ છે છે, તેથી ‘ ઉપાશીઈ ’ રૂપ પણ ઓછું નથી.

પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં ‘ જે ’ ને બદલે ‘ જુ ’ અને ‘ તે ’ ને બદલે ‘ સ ’ એવા પ્રયોગો વપરાયેલા તેને બદલે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં આપણી પેઠે ‘ જે ’ અને ‘ તે ’ પ્રયોગો સ્પષ્ટપણે એકવચનમાં વપરાવા શરૂ થઈ ગયા છે.

અત્યાર સુધીની કોઈ કૃતિઓમાં ‘ લ ’ ને બદલે ‘ ળ ’ વપરાયો જાણ્યો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

‘ રાખ ’ ને બદલે ‘ રાક્ષ ’ પ્રયોગ તો ‘ પુંસુ ’ ના ‘ પુંક્ષુ ’ જેવા ઉચ્ચારણવાળો કહેવાય. ‘ ક્ષ ’ નો ‘ ર્ખ ’ બોલાય છે, પરંતુ અહીં તો ‘ ર્ખ ’ નો ‘ ક્ષ ’ બોલાયો છે. બીજા—સનાતન (સનાતન), તન—(તન), જન્ન—(જન) વગેરે પ્રયોગો પણ એવા જ છે. અથવા કવિતાના પ્રભાવથી તેમનો કદાચ બચાવ કરી શકાય.

નરસિંહ મહેતો ‘અમચી’ ‘તમચી’ પ્રયોગો વાપરે છે. પ્રા० ‘અમ્હે-ચ્ય’ની પ્રતિકૃતિ ‘અમચી’ અને પ્રા० ‘તુમ્હેચ્ય’ની પ્રતિકૃતિ ‘તમચી’ છે. એની ઉપપત્તિ વિશે આગલ કહેવાઈ ગયું છે. ‘હોઇલા’ અને ‘ગૈલા’ પ્રયોગો માસે છે મરાઠી જેવા, પણ ગુજરાતીમાં તેવા પ્રયોગો પ્રચલિત છે. ‘હોઇલું’ અને ‘ગઇલું’ એ પ્રયોગો સર્વવિદિત છે. તેવા જ બીજા કરેલું, મળેલું, જાગેલું, પીધેલું, खाधेलું વગેરે. ‘હૂઅ’ અને ‘ગઅ’ ભૂતકૃદંતને સ્વાર્થિક ‘ઇલ’ પ્રત્યય લગાડતાં ‘હૂઇલ’ કે ‘હૂઇલ’ અને ‘ગઇલ’ કે ‘ગઇલ’ એવાં રૂપો નીપજે છે. એ રૂપો ઉક્ત ‘હોઇલા’ ‘ગૈલા’ના મૂલમાં છે. ‘શું હોઇલું’, ક્યાં ગઇલો—ગયલો—એવા પ્રયોગો સુરત તરફ પ્રચલિત હોવાનો મને સ્થાલ છે.

અત્યાર સુધી ‘ઊપરિ’ પ્રયોગ આવતો પણ હવે ‘ઓપરિ’ પણ શરૂ થયો છે. એ બંને પદો જોડણીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ છે.

‘જેહના’ અને ‘યેહનું’ એમ આજે ‘હ’ વાળી અને અડધા ‘હ’—વાળી જોડણી પણ ઉપલબ્ધ થવા લાગી છે.

ઘડી, એક વિલક્ષણતા એવી જણાય છે કે આદિ ‘જ’ ને બદલે ‘ય’—નું ઉચ્ચારણ મીઠા અને માંડળ બંનેમાં મળે છે. ‘ય’ નું ‘જ’ ઉચ્ચારણ તો વિશેષ વિદિત છે; પરંતુ ‘જ’ નું ‘ય’ ઉચ્ચારણ તો અવિદિત જેવું છે; માટે મને વિલક્ષણ જેવું લાગે છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં માગધી ભાષામાં ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ બોલાય છે. પ્રા० જાતિ મા० યાદિ, પ્રા० જહા મા० યધા, પ્રા० જાણતિ મા० યાણદિ, (૮-૪-૨૯૨ હૈમ०). અત્યાર ઘણાં લોકો ‘હ’ ને બદલે ‘સ’ બોલી શુદ્ધ બોલવાની કલ્પના સેવે છે તેમ કદાચ ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ મીઠા કર્યું હોય અથવા એ પ્રાંતિક ઉચ્ચારણ હોય તો ના નહીં.

સોઝમી સદીની ગુજરાતીની જે વાનકી ऊपर આવી છે તે ऊपरથી સાફ જણાય છે કે તેમાં આપણા વલણની ગુજરાતીની છાપ બેસવા લાગી છે; ઇટલું જ નહીં પણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે તે છાપ બેઠેલી છે અને આગલ જતાં તે વધારે સ્પષ્ટપણું ધારણ કરનારી છે; એ આપણે હવે તદ્દન નજીકમાં જ જાણી લેવાના છીએ.

પદ્મનાભે ‘તે અવસરે’ અર્થ બતાવવા ‘તિણિ અવસરિ’ એવો પ્રયોગ વાપર્યો છે. જૈન સૂત્રોમાં અનેક સ્થલે ‘તે કાલે, તે સમયે’
તિણિ એવા અર્થ માટે ‘તેણં કાલેણં તેણં સમણં’ પ્રયોગ

ઠેકઠેકાણે આવે છે. આ પ્રયોગમાંનું સસમીસૂચક ‘તેણં’ અને પદ્મનાભનું ‘તિણિ’ એ બન્ને એકસરખાં છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે (૮-૩-૧૩૭) ‘તેણં’ માં સસમીના અર્થમાં તૃતીયા વપરાયેલી છે. ‘તિણિ’ એ તૃતીયાંત પણ છે અને સસમ્યંત પણ છે. તિણ+ઈ—તિણિ. ‘ઈ’ તૃતીયાનો અને સસમીનો એમ બન્નેનો છે. અહીં પદ્મનાભના પ્રયોગમાં તૃતીયા અને સસમી બન્ને ઘટમાન છે. તૃતીયાનો ‘ઈ’ તૃતીયાના ‘એ’ ની પ્રતિકૃતિ છે એ ધ્યાનમાં રહે. કાંલ, સર્વ ચરાચરનો આધાર છે અને હેતુ પણ છે ઇટલે કાલવાચક નામ સસમી અને તૃતીયા એ બન્ને વિભક્તિઓનો ઉપભોગ કરી શકે છે.

‘લિસ’ પદ ऊपरથી ભાષાનું ‘લપટવું’ ક્રિયાપદ આવ્યું છે. અને લાવણ્યસમયે વાપરેલું ‘લપટઈ’ ક્રિયાપદ પણ એ ‘લિસ’ નું પ્રતિબિંબ છે : એ, લિસ—લિપત—લિપટ—લપટ—લપઠ—એ રીતે ‘લપઠ’ ऊपरથી નીકળ્યું છે.

૧૮૮ લાવણ્યસમયે એક સ્થલે એમ કહ્યું છે કે “ત્યાગી ગુરુઓ અપરિગ્રહી—અર્કિચન—હોવા જોઈએ, છતાં તેઓ ગરથ—ધન—મેળો કરી દેહરાંનો ડહાર કરતા દેખાય છે. તેમનું તે કામ ચંદન બાળીને

નિભાડા કરવા જેવું છે.” આ માટે લાવ્ય સમયની અસલ ઉક્તિ આ પ્રમાણે છે :

“ ગુરુ ગરયિં દેહરાં ઊધરઈ ચંદન બાલી લીહાલા કરઈ ”

આ હકીકત કોઈ સામાજિક પ્રસંગ માટે હું અહીં નથી ટાંકતો. મારે તો ‘ નિભાડા ’ અને ‘ લીહાલા ’ એ બંને શબ્દની નીભાડા સમાનતા બતાવવી છે. સંસ્કૃતમાં ‘ આપાક ’ અને ‘ આવાપ ’ શબ્દ ‘ નિભાડા ’ ના અર્થ માટે પ્રચલિત છે. પ્રાકૃતમાં ‘ આવાગ ’ કે ‘ આવાય ’ ‘ આવાવ ’ શબ્દ તે જ અર્થને બતાવે છે, હિંદીમાં તેને બરાબર મળતો અને તે જ અર્થનો શબ્દ ‘ આવા ’ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ ઘડા ’ ને સૂચવનાર કુમ્ભ, ઘટ, કુટ, નિપ વગેરે અનેક શબ્દો છે. નિપ—આપાક—નિપાપાક—પ્રા૦ નિવાવાઅ; સ્વાર્થિક ‘ ડ ’ લાગતાં ‘ નિવાવાઅડો ’ અને એ ઉપરથી વાગ્યાપારના ધોરણે નિવાડો, નિભાડો કે નિહાડો રૂપ આવી શકે. પ્રસ્તુત ‘ લીહાલા ’ નું મૂળ ઉક્ત ‘ નિવાડો ’ પદમાં સંભવી શકે છે. ‘ ન ’ નો અને ‘ ડ ’ નો ‘ લ ’ પરિણામ સુપ્રતીત છે. તથા ‘ વ ’ નો ‘ મ ’ અને ‘ મ ’ નો ‘ હ ’ પરિણામ પણ પ્રચલિત જ છે. ‘ નિભાડા ’ પદમાં આઘ ‘ નિ ’ લાવવા મેં અહીં ‘ નિપ ’ શબ્દ કલ્પ્યો છે. અથવા સંભવ છે કે ‘ મટ્ટી ’ શબ્દમાં જે ‘ અરુજ્ ’ ધાતુ છે તે ધાતુના ‘ અષ્ટ ’ (પક્વ) પદ દ્વારા ‘ ભાડો ’ પ્રયોગ આવ્યો હોય અને તેને પૂર્વગ ‘ નિ ’ લાગતાં ‘ નિભાડો ’ બન્યું હોય.

જૈન કવિની અને બ્રાહ્મણ કવિની તે તે સમયની ગુજરાતી ભાષામાં કશું અંતર નથી એ બતાવવા જ અહીં મેં સોઝમી સદીની કૃતિઓમાંથી નામો અને ક્રિયાપદો વધારે આપ્યાં છે. આટલાથી કોઈને અસંતોષ રહે તો તે, આ સાથે આપેલા બંને પ્રકારના કવિઓની કૃતિઓના ઉત્તારાઓને વાંચવા જરૂર પ્રયત્ન કરે પવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.

ઢ્ઢી, આપેલા ં શબ્દો આપણી પ્રચલિત ગુજરાતીની પાસે જ આવી ગયા છે, ં ઢ્ઢાઢ્ઢાનો પળ ં ઢ્ઢારે શબ્દોના ંલેખનો હેતુ છે.

૧૮૧ હવે ક્રમપ્રાપ્ત સત્તરમી સદીની ત્રણ કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે. પહેલી ગથ કાઢંઢરી, તે શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર (જૈન) ની છે. તેની સાથે સત્તરમા સૈકાનો ંક શિલાલેખ છે, જે, ગામ અમરેલીને લગતો છે. ઢીજી કૃતિમાં મહાભારત તે શ્રીવિષ્ણુદાસનું છે અને ત્રીજી કૃતિ મહાભારત—આરણ્યકપર્વ તે વૈશ્યકવિ શ્રીનાકરની છે.

સિદ્ધિચંદ્રના ગુરુ ઢાનુચંદ્રે કાઢમ્ઢરીની ટીકા લખી છે. તેમનાથી તે ટીકા પૂરી ન લખી શકાઈ. ટીકા લખતાં લખતાં ઢધ્ધે જ તેઓ પંચત્વ પામ્યા ંટલે ઢાકીનો ઢાગ તેમના શિષ્ય પ્રસ્તુત સિદ્ધિચંદ્રે પૂરો કર્યો છે. તેઓ ઢાઢશાહ અકઢરના સમસમયી હતા ંટલે તેમનો સત્તરમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે, તે જ રીતે મહાભારતને ગુજરાતીમાં ંતારનાર શ્રીવિષ્ણુદાસ તથા વૈશ્ય કવિ નાકરનો સમય સત્તરમો સૈકો પળ તેમની તે તે કૃતિઓમાં આપેલો છે. ંથી તેઓ વિશે વિશેષ કાંઈ લખવાનું રહેતું નથી.

૧૧૦ સિદ્ધિચંદ્રની ગથ કાઢંઢરી તથા અમરેલીનો શિલાલેખ :

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
નદીનિં (—ને)	ઘણું	કારિં (કરે)	કહું (—હું)
તટિં (—ટે)	પ્રસંન	હેઈ	ઢળાં છઈ } ંક
ત્યહાં (ત્યાં)	ચાંઢાલીઈં (—લીં)	ધરી	ઢળાં છિં } વચન
શૌઢ્રકં	શૂકનું	આવી છિં (છે)	દીસિ છઈ
ંક સમિં (—મેં)	તમ ંગ્ય	તેઢી	છિ
ઢક્ષિણ ઢેશથી	તે માટે	કીધો	મોકલો
રાજઢ્ઢારિં (—રે)	ંહ તમે રાલો	થયા	કહોશિં
રાજાં (—જાં)	પ્રેમશૂં	કહું	મોકલ્યો

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
मांहि (मां)	ते	छि	लीधो
तेणे	अविनय कीधाना	ल्यावी वृं	छ (छे)
शुकिं (—के)	हूं	राखो	पधारा (—र्या)
राजानि (—ने)	पांख	राख्यो	पूछुं
प्रधानें	जत	लाव्यो	कहि छि
एहनिं	तमनि (—ने)	कह्युं	पूछुं (—छ्युं)
मोहल्लां	प्रण ^{३२२}	पड्यो	मागे
पछि	नवापुराना	जाणी	पायूं
शुकनि (—ने)	माहजन	लाव्यो	करी
क्षेत्रमाहि	विठ (वेठ)	मुई	बिठा हता
त्यहां	पछइ (—छी)	पालतो	छेई गयो
अगस्त्यनो	पोतानो	मरडी	जोई
माहरी	तेहनिं (—ने)	पड्यो	कहुं
तेहने कांठिं	ए कशुक(कशुक)	रहों	पूछुं
शीबलनूं	एह	दीठो	कह्युं
तेहना	विना	थयो	बिसारी
शो	पुत्रादिके (तृ०)	हतुं	कही
कोटरमां	वृक्षतले	गयो	सांभलो
मुनि (—ने)	पासे	रहि (—हे)	कही (कहेली)
ऋषिनी	पांढाणा	आवतां	कहि छइ
जणतां	पुंजमां	पड्यो	सूपी (सोंपी)
मुनिं, मुनें (—ने)		दीठो	करिं (—रे)

३२२ नीचे रेखावाळ्य शब्दो अमरेलीना शिलालेखना छे.

नाम	नाम	नाम	नाम
छानि (—नें)	ते तपोवन	स्नाननि (—ने	माप (—फ)
त्यहां थकी	(सप्तमी)	चतुर्थी)	सूहर (सुव्वर)
ढुंकडुं	तेहनो	अतिदुखी	वरणे
हुं	ती—(ते)	हस्ते (तृतीया)	तळि—(ले)
		दने	

१९१ विष्णुदास—महाभारत

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
सहु	मनमांहि	हवो	लेइनि (—ने)
महासंग्राम	शरषी	चाल्या	आवूं
जीत्यानी	माहारि	करवा	करो
हदि शूं	बाळी	करी	थाय
हाम	सजाई	किहि (कहे—के)	हवा (थया)
त्यारि	एहनि (—ने)	देघाडुं	आपी
माहारी	रलीआत्य	मारि (—रे)	होय
विद्यानुं	तुझ	पमाडुं	नामी
कर्ण (कारण)	संघात्य	समर्थ्यू	रहीइ
कि	अह्मारा	प्रही	बोल्या
मुझनि (—ने)	अह्मारो	करवूं	अबीधारो
हु (हुं)	नगरवीषि	छि	कहि (—हे)
तेहनि	तेणि समि	जाणो	थाय
आगि	लोकमां	होइ (होय)	करी
ईद्रि (इन्द्रे)	फरशूरामनि हाथे	करूं	सकि (शके)
शरषो	(तृ०)		

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
મિ	સ્વામી	જૈ (જઈને)	મેહેલી (મેલી)
પાંડવ સાથે	તહમો	થયો	બલીની (બઢીને)
યે	હેલાંમાત્ર	કહ્યું	મારીશ
પાપી	મોજાર્ય	જાઓ	નીમોં
તમનિ (—ને)	શેવક	કિહિજો	બિઠા
અહમારો	ત્યારિ	આળી	થયા
શર્ય	અમરિ (—ને)	સકિ (શકે)	પડ્યા
માહાદેવતણિ	ત્રીપુરાર્ય	આવ્યા	હવો (થયો)
નીજ	કો	સ્તવ્યાં	ટાલ્યૂ
વૃત્તાંત	મુઝ પિ	થયા	કર્ય (કર)
વીના	અધીકો	થાય	કર્યૂ
લોહમિ (લોહમય)	દેત્ય	કરો	કરવું
ત્રીધ્યાતા (વિધાતા)	બ્રહ્માની (—ને)	હોય	સાંભલ્ય (—લ)
કોણિ (કોણે)	જેજેકાર	હણાળ (હણાય)	કહ્યું ન જાય
બ્રંહ્માની	યુદ્ધનો	કર્યા	થૈં (થઈ)
મુક્ષ (મુલ્ય)	અમરનાં	વરત્યો	રહ્યો
તતથેવ	હાંમ	હળવા	ભોગવિ
एकाग्रपणि	બાંદા (વાદુ)	મંચર્યા	હૌઆ (થયા)
ત્યારિ	શીવ	આળી	જોયું
પ્રસંન	ત્રપ્યે	જઈ	દીસિ (—સે)
માહાદેવ	અમરતણું	રચ્યો	કહાવિ (—વે)
શ્રવ (સર્વ)	તું	પૂરવા	નાવિ (ન-આવે)
તેહનો	તે માટિ		
તલ્લ વિના	કર્ણતણું		
શ્રવ (સર્વ)	અતીદાસ		
મહો			

૧૯૨ નાકર—મહાભારત—આરણ્યક પર્વ—

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
શ્રીગણપતિનંદ(—ને)	ઘટિ (—ટે)	પ્રણમી	ગયું
તમ્યો (તમો)	તાહરું	જોડીનંદ (—ને)	આવરિઝ
દુંદલ	કિહાં	કરીનંદ (—ને)	અવિલોકિ—
મોદક—આહાર	માહ્રા	આપુ (—પો)	(અવલોક)
અંતર્યામી	જ્યોધ	શોભતો	સરજ્યું
કવિનંદ (ને)	તૂં	શોભડ (—મે છે)	મેહુલુ—(મેલો)
પસાઈ (—ય)—	દેહિનંદ (—ને)	કરી	છડ
(પ્રસાદ)	તિહાં	કરુ (—રો)	બોલિઝ
ગુણમંડાર	હર્ષ	થાઈ (—ય)	સાંમલુ (—લો)
મુઢ્ઢનંદ	વેલાઈ	સ્તવડ (સ્તવે છે)	ઝઠી
દીન	તમ્યો	જાળી	સાંચવડ
દામળુ	અમ્યો	કરુ	ઝપનાં
માહ્રી	ધીર (ધૈર્ય)	પામડ	હુડ
સાર	તમ્હારડ તિહાં	કરુનંદ	આવિઝ (—વ્યો)
ત્રૈલોકમાંહાં	સાહિ	કિહિવા (કહેવા)	કારિવુ (—રવો)
વિના	રાયની	થાઈ (થાય)	દિડ (થે)
તે માટડ	તમ્યો	કહેશ	પોષડ
ઘોડિ	ગૃહસ્થના	દેશુ	ઝગરતૂં
ઈતિહાસ	જે	પડિઝ	રિહિશિ (રહેશે)
મ	મુલ્ય	દિડ (થે)	હુડ
સાન	આંગળઈ (—ળો)	લિહિવુ (લેવો)	વાલિવુ (વાલ્લવો)
શ્વાનનંદ(—ને)	નાકાર(નાકારો)	થયું	જાળી

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
આપણુ (-ળો)	આહું	આવી	ગયા
જુ	તહ્મનહં	કર્યા	કહ્યું
ઘરમાંહિ	નિઃશ્વાસ	હંસ્યા	બદ્દશી
જેહ્નહં	જિહાં	નાપિડ (ન આપ્યો)	આવિઆ
જેહ્વી	વૃત્તાંત	કરિડ (કર્યો)	કહ્નું
તેહ્નહં	સર્વ	દુહુવિઆં(દુહવ્યાં)	થાઈ
તેહ્વું	માંડી	નીપના	કહઈ છઈ
પછઈ	ભીમિ	જ્યમિવા (જમવા)	કરશુ (-શો)
આ	एकांति	બડટુ	માંજશિ (-શે)
શા માટિ	મુહુનહં (-ને)	ઉવેલિઆં	કહ્નું
વિપત	રાઈ (રાય-રાજા)	પોધ્યું	ઉચ્ચરઈ
આજ	મોટા	આવ્યું	ક્ષરઈ
મહં (મેં)	જે	મૂકી	કુહુ (કહો)
પૂર્વે	મુલિથુ	ઝ્યમું	આપિઝં (આપ્યું)
શાં	ત્યાજ	મોગવું	પામ્યા
કળકોઠાર	તવ (ત્યારે)	ઝઠિઆ	સાંમલુ
અન્નક્રાજિ	ઊપરિ		
પેટ	નયળેથું		

૧૯૩ સત્તરમી સદીની ઉક્ત ત્રણ કૃતિઓમાંથી લઈને જણાવેલાં સર્વિ-

સત્તરમી સદીની ભક્તિક નામો અને ક્રિયાપદો ઊપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે કૃતિઓની ગુજરાતી ભાષામાં અને અદ્યતન ભાષામીમાં સા

ગુજરાતી ભાષામાં નહીં જેવો જ ભેદ છે. કેટલાંક રૂપોમાં જૂનાપણું ટક્યું છે; પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં તે નથી રહ્યું.

જ્યાં ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિમાં આપણે છેડે ‘એ’ વાપરિએ છિએ ત્યાં તે કૃતિઓમાં હજુ કેટલાંક રૂપોમાં ‘ઇ’ ટકી રહ્યો છે. એ જ રીતે બીજીમાં પણ છેડે ‘ઇ’ દેખાય છે. ક્રિયાપદોમાંથી પણ ‘ઇ’ સર્વથા તો રહ્યો નથી, એમ છતાં નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો અદ્યતન ગુજરાતીનાં વધારે પ્રમાણમાં એ કૃતિઓમાં દેખાયા વિના રહેતાં નથી : દક્ષિણ દેશથી, ત્યહાંથી, નયણેયું, મોહલમાં, તે માટે, પોતાનો, અગસ્યનો, તેહના, તેહને, કોટરમાં, નવાપુરાના, માહજન, અવિનય કીધાનાં, તમ યોગ્ય, દને, પ્રગણે, જીત્યાની, વિદ્યાનું, હાથે, પાંડવ સાથે, લોકમાં, સ્વામી, યુદ્ધનો, અમરની, રાયની, ગૃહસ્થના, નાકાર, તેહવું, જેહવી, આદું વગેરે તથા લેઈ, તેડી, મોકલો, મોકલ્યો, પધારા, લાવ્યો, પડ્યો, કહ્યું, ત્યાવી છું, મરડી લીધો, લેઈ ગયો, સાંભલો, હતું, થયો, પાચું, ચાલ્યા, થાય, કરો, આપી, નામી, બોલ્યા, અવીધારો, મારીશ, જાણો, થયો, પમાડું, દેષાડું, જાઓ, હણાએ, વરલ્યો, રચ્યો વગેરે.

જાણો, સ્વામી વગેરે પદોમાં અનુનાસિકથી પૂર્વમાં આવેલો સ્વર અનુનાસિક બોલાય છે, એની ઉપપત્તિ આગલ આવી ગઈ છે.

માહારી, માહરી, તાહરું, જેહવી, તેહવું—એમાં ‘હ’ શ્રુતિ ધીરે ધીરે રહસવા તરફ છે. એકમાં સ્વર ‘હ’ છે ત્યારે બાકીનામાં માત્ર ‘હ્’ જ છે : અહ્મો—અમ્યો, તહ્મો—તમ્યો; એમાં ‘અમ્યો’ ‘તમ્યો’ માં ‘હ’ નીકળી ગયો છે. ‘સંઘાતે’ ને બદલે વપરાયેલા ‘સંઘાત્ય’ માં ‘એ’ ને બદલે ‘ય’ વપરાયો છે. સંઘાતે—સંઘાતિ—સંઘાત્ય. એ, એનો ક્રમ છે.

‘સર્વ’ ને બદલે શ્રવ, ‘સરખો’ ને બદલે ‘શરખો’ ‘વિધાતા’ ને બદલે ‘વીધ્યાતા’ ‘કારણ’ ની જગ્યાએ કાર્ણ, ‘ઈતીહાસ’ ને સ્થાને ‘અતીહાસ’ ‘શરણે’ ને સ્થાને ‘શર્પ્ય’ એ બધાં અદ્યતન ગુજરાતીનાં તલપદાં ઉચ્ચારણો છે.

‘શિવ’ નું ‘શીવ’ અને ‘નિજ’ નું ‘નીજ’ ઉચ્ચારણ કવિતાને કારણે થયેલું જણાય છે.

‘લોહમય’ ऊपरથી ‘લોહમિ’ શબ્દ આવ્યો છે. ‘મય’ નો પ્રા० ‘મૈઝૈ’ અને તે ऊपरથી ‘મિ—’ ‘લોહમિ’ ઇટલે લોહામય—નર્યુ લોહાનું.

સત્તરમી સદીની કૃતિઓની ભાષા અદ્યતન ગુજરાતીને અનુરૂપ છે, ઇટલે ઇ સંબંધે વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

સોઢમા અને સત્તરમા સૈકાનું
પદ્ય તથા ગદ્ય

सोळमो सैको

(१)

कवि—लावण्यसमय—संवत् १५८९—खिमक्राषिरास वगेरे

भारति भगवति मनि धरी गुरूपय नमीय पवित्र ।

बोलिसु बुद्धइ आगलउं बोहातणउं चरित्र ॥ १ ॥

जस जसवाय अछइ घणउ जयु ति जसभद्र सूरि ।

त्रीजउं कहीइ किन्ह रसि नांमइं दुरीया दूरि ॥ २ ॥

प्रहि उगामि नितु प्रणमतां लहींं नवइं निधान ।

भोजनि कूर कपूर रस भूप भला बहुमान ॥ ३ ॥

कविजन कहिसइं केतलां जेहना जेहवा ठाम ।

सुणज्यो सहु आदर करी आठ प्रभावक नाम ॥ ४ ॥

×

×

×

चित्रकूटपासइं वडगाम सुश्रावक बोहानूं ठाम ।

धनहीणउ रूपइ रूडली पंचद्रम सारु कूडली ॥ २२ ॥

करइ तेल—घतनुं व्यवहार चित्रकूट चउहटइ वेचाइं ।

पोढइ पाथरि लपठइं पाइं ढली कूडली कर्मपसाय ॥ २३ ॥

ग्रामलोक मनि आवी मया आपिया पंच द्राम करि दया ।

बुहरी घृत वलिउ जव वली वागी ठेसि वली तिम ढली ॥ २४ ॥

जाणइं धर्मतणा भल भेद हीअडइं षरु न आणइ षेद ।

परनइं आपइं किंपि म जोइ जां आपा निज कर्म न होइ ॥ २५ ॥

ધન વિણ માનવ કહુ કિમ કરઈ ધન વિણ ઉદર દોહિલા મરઈ ।
 ધન વિણ મુઅણિ મલા નહી મોગ ધન વિણ નહીં સકલ સંયોગ ૨૬
 ધન વિણ નારિ નેહ નવિ ધરઈ ધન વિણ દાસ કરમ ન કરઈ ।
 ધન વિણ કોઈ ન દેવઈ માન ધન વિણ અંતર ફોફલ પાન ॥૨૭॥
 સગા સળીજા જે સંસારિ ધન વિણ નવિ ચડવા દઈ બારિ ।
 યતી પાધરા જે વનિ રહઈ સૂધ મનિ ધર્મલાભ ન કહઈ ॥ ૨૮ ॥
 રયણિ દિવસિ જાઈ જાગતાં ભાઈ મટકઈ કાઈ માગતાં ।
 ધનનું ધણી જિહાં જિહાં જાઈ અસગા હુઈ સગા તે થાઈ ॥ ૨૯ ॥

× × ×

તપગણિ ગુરુ ગોયમસમા શ્રીસૌભાગ્યનંદિસૂરિ સાર ।
 શ્રી અમરસમુદ્ર ગુરુ રાજીઆ શ્રીહંસસંયમસાર ॥ ૧૬૫ ॥
 જયવંતા ગુરુ જાણીઈ જાસ નમઈ નરરાય ।
 શ્રીસમયરત્ન સહિ ગુરુ જયુ પ્રણમીય તેહના પાય ॥ ૧૬૬ ॥
 સંવત પનરનવ્યાસીઈ માઘમાસિ રવિવારિ ।
 અહિમદાવાદ વિશેષીઈ પુર—બુહાદીન મજારિ ॥ ૧૬૭ ॥
 સંઘ સુગુરુ આદેસડઈ જિહ્વા કરી પવિત્ર ।
 બોહા બલિભદ્ર કિહ્વરસિ જસભદ્ર રચિઉં ચરિત્ર ॥ ૧૬૮ ॥
 ગુણતાં ધરિ ગુરુઅડિ ઘણી મળતાં લહીઈ મોગ ।
 થુણતાં ધિર કીરતિ હુઈ સુણતાં સવિ સંયોગ ૧૬૯ ॥

—અંત.

શ્રાવકવિધિસજ્ઞાય

જે ગુરુ ગાંઠિ ગરથ જ કરઈ તે નિશ્ચઈ પિંડ પાપિ મરઈ ।
 ગરથ ઊપરિ વાધઈ મોહ ગરથઈ આળઈ મન અંદોહ ॥ ૮ ॥

રાતદિવસ મન ગરથઈ રમઈ મુનિવર ચારિત્ર સહીઆં ગમઈ ।
 ગરથિં વાધઈ કલહ વિવાદ ગરથઈં જીવ કરઈ ઉનમાદ ॥ ૯ ॥
 ગરથ લગઈ અનરથ ડપજઈ ગરથિં મન મયલા નીપજઈ ।
 ગુરુ ગરથિં દેહરાં ડધરઈ ચંદન બાલી લીહાલા કરઈ ॥ ૧૦ ॥
 ગરથ સહિત જે ગુરુ આદર તે નિશ્ચઈ સવિ કૂડું કરઈ ।
 મયલં ચીવર જે કાદવિ ધૂઈ તેહ વલી ડધડતું જૂઈ ॥ ૧૧ ॥
 રતન વિરાંસઈ પત્થર લીઈ અમૃત ટામિ વિષ ઘોલી પીઈ ।
 ગજ મૂકી ષર ઓપરિ ચઢઈ સુખ કારણિ કૂયામાંહિ પડઈ ॥ ૧૨ ॥
 વરિ સેવુ દૃષ્ટિવિષ સાપ કુગુરુ મ સેવડ અતિ બહુ પાપ ।
 સાપ મરણ દીઈ એક જિ વાર કુગુરુ મરણ દિઈ અનંતી વાર ॥ ૧૩ ॥

માલિની

કનક તિલક ભાલે હાર હીઈ નિહાલે ।
 ઋષભપય પષાલે પાપના પંક ટાલે ।
 અરજિનવર માલે ફૂટરે ફૂલમાલે ।
 નરભવ અજુઆલે રાગ નિં રોસ ટાલે ॥ ૧ ॥
 સમોસરણિ બઢ્યા ચિત્ત મોરઈ પઢ્યા ।
 અસુષ અતિ અરિદ્યા ડપચિય તે અદીઠા ।
 સુપરિકરિ ગરીઠા સૌહ્ય પામ્યા અનીઠા ।
 ભવ હુડ મક્ષ મીઠા સંભવ સ્વામિ દીઠા ॥ ૩ ॥
 મદન મદ નમાયા ક્રોધ જોધા નડાયા ।
 ભવ મરણ ભમાયા રાગદોસે ગમાયા ।
 સકલગુણ સમાયા લક્ષ્મણા જાસ માયા ।
 પ્રણમિસુ જિનપાયા ચંગ ચંદ્રપ્રભાયા ॥ ૮ ॥

तवगच्छ दिवायर लच्छिस्सायर सोमदेवसूरीसरो ।
 श्रीसोमजय गणधार गिरूआ समयरत्न मुनीश्वरो ।
 मालिनी छंदइ कय पबंधिइ तविया जिन ऊलट घणइ ।
 मइ लहिउ लाभ अनंत मुनि लावण्यसमय सदा भणइ ॥ २८ ॥
 (ऐतिहासिक राससंग्रह—भाग बीजो सं. श्रीविजयधर्मसूरि)

(२)

कवि—नरसिंह महेता—संवत् १५१२

हारमाला

(संपादक श्री. केशवराम शास्त्री)

१

बाइ मुहुनि हरि जोवानी टेव पडी माहरा नाथनि न मूकं एक घडी ।
 वेधळं मन अलगूं न रिहि [एहवी] हरजीशुं प्रीत्य जडी—बाइ०
 आखा द्यादानो रली खपी आव्यो [माहरी] भाभीइं मूकयूं न पाणी ।
 मिं जाण्यूं ध्रुव तणी पिरिं करूं भाभी नहीं गोराणी—बाइ०
 नामानूं छापरां छाहि आप्यूं कबीरानी अविचल वाणी ।
 ते पांइं तां हूं हएस भलेरो छबीलुजी मूकशि पाणी—बाइ०
 धन वृन्दावन धन ए भाभी धन यमुनानूं पाणी ।
 धन नरसिंआनी जीभलडी पछि छबीलाजीनी वाणी—बाइ०

२

कोण छबीलो नि कोण छि नाथ कोणि दीधो ताहरि माथि हाथ ?
 विषया शृंगार मांहिं भीनो रहां हरि मलवानो ए मारग क्यहां ?

लम्पटपणूं तूं मूकि छि अणबोल्यो अभ्यातम प्रिहि ।
ज्ञान वैराग पन्थ जो म्यल्ये गर्भवासतणूं दूख टलि ।

आ सहू संन्यासी किहिछि तूनि ।
पछि कहीश वार्थु नहि मुहनि ।
भीम भणि नरसिआ कां भमि ।
गुरु व्यना ज्ञान न होइ क्यमे ।

३

भाइ भोजाइं रीस ज कीधी नरसिहानी केही पिरि ।
रीसाव्यो ग्यो वनमां त्यहां सेवा साची शिवनी करी ।
चैत्र सुदि सप्तमी सोमवार नरसिंइ मन्य कीधु व्यचार ।
तप मांड्यूं महाउग्र मोटूं हूं रह्यो [निरन्तर] वन मोक्षारि
गोपेश्वरिं कहुं स्वप्न मांहि मागां ते आपूं तूंहनि ।
मि मागूं (ज्ये) स्वामी तमनि वाहळं ते क्रिपा करीनि दीजि मुनें
भाला चक्रवर्त्य प्रसन्न हूआ नि आवि मस्तक्य दीजी हाथ ।
सोल सहस्र गोपीवृन्द रमतां रास देखाड्यो वैकुण्ठनाथ ।
हित जाणी पोताना माटि महादेव बोल्या वचन ते वारि ।
नरसिआ तूं लीला गाजे ये कीधी कृष्ण-अवतार ।

१५

रिहि रे भगवा लवलव करतो भलो हांआं-तां-आंथो जा ।
रल्लां ताहरूं सेहर न वहितो टाढी चोली भाखर खा ।
अदेखाइ करतो टीट [रिहिनि] आंहांथो पहरा उठी जा ।

ઓ પેલા છિ વડના ટેટા ભાવિ તેટલા વીળી રા ।
જો તું હિત વાંછાં પોતાનું (તો તું) સુંદર શામ છબીલો ગા ।
મણિ નરસિંઓ કહ્યું કરિ માહરું માલ ધરીનિં વૈષ્ણવ થા ।

૨૪

કોળે કહ્યો કપટી કોળે કહ્યો કામી કોળે કહ્યો તાલકૂટિઓ રે આવ્યો ।
આપવા મૂકવા નહિં કાંઈ એહને કોહો રે મામિરું શૂં રે લાવ્યો ।
ગોપાલજી તમચી ભક્ત છિ દોહલી પળ દાસનિં સદા સોહલી-ધ્રુવ ॥ ૧ ॥

તિણિ સમિ પુત્રીઈં વચન એહવું કહ્યું સમામાંહિ બિઠો શૂં તાલ વાયે ? ।
સાસરા માહરાં માંહિ મિહિણું દિ છે તે વચન મિં રમ્યાં ન જાયે ॥ ૨ ॥

ચક્ક નિ તાલ અહમ્યો દેહ સાર્થિ મૂકશું ધરણી આકાશ યવારિં એક થાશિ ।
લોકડા બોલશિ તે પળ સહીશિ કૃષ્ણજીનું ભજન વ્યમ મેહલ્યું જાશિ ? ॥ ૩ ॥

તિણિ સમિ વેહવાઈં હાસ્ય એહવું કર્યું મેહલ્યું ઉષ્ણોદક ત્યારિં પાળી ।
રાત્ય દિવસ જ્યેહની સેવા કરાં છાં સમળ આપશિ તે રે આળી ॥ ૪ ॥

ચૈત્ર સુદિ દ્વાદશી મેઘઘટા ચઢી ગઢગઢીનિં કૂંડી માંહિ વૂંટું ।
સમળ ઘાતી જ્યેહવો નરસિંઓ સૂક્ષ્મ્યુ તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવનિં ત્રૂઠો ॥ ૫ ॥

૩૩

તું દયાશીલ હું દીન દામોદરા ! ઇન્દિરાનાથ ! એહવું વિચારી ।
ચરણનિ શરણ આવ્યો ક્રિપાનાથ ! હું, કરિનિં ગોપાલ સંભાલ્ય માહરી ॥ ૧ ॥

દેવના દેવ ! સુખ્ય દેવકીનન્દન ! [ભક્તપાલક એહવું વરદ તાહરું]
એહ જાળી ઘટે ત્યમ કરો ત્રીકમા ! અવર્ય અધિપત્ય કો નથી માહરે ॥ ૨ ॥

माहरा कर्मनि भालवेश भूधरा ! 'पतितपावन' ताहरूं बरद जाशि ।

छोडतां तो हि किम छूटशो सामला ! छोडशो तो उपहास्य याशि ॥३॥

दुष्ट भावि भरी तें हणी पूतना तेह यमदूतपथ [थी] निवारी ।

मामकी नारि कीर्तन करी ऊधरी एम तो कोहने को मोरारि ॥ ४ ॥

नाम जपतां दुपदी[नां] पट पूरिआं ध्रुव भगत पामिओ अचल पद आगे ।

इम[तो] ताहरूं नाम नरासिओ जपि राक्ष चरणे रखे लाज लागि ॥५॥

३४

गर्व न कीजि गिहिलडा ! शूं मान गमायु ।

नाम नारायण मूकीनि शूं काम कमायु गर्व० ॥ १ ॥

शाहनि काज्य आविओ शूं कारज्य कीधूं ।

अमृत आलि ढोलिऊं हलाहल पीधूं गर्व० ॥ २ ॥

छत्ते नेत्रे तूं आंधलो मन्य जोनां विचारी ।

जेहवी जनेता आपणी तेहवी परनारी गर्व० ॥ ३ ॥

कृष्णजी व्यनां ज्ये तूं कहि ते कारज्य काचूं ।

विश्वासि सिध्द पामीइं मन्य जोनां साचूं गर्व० ॥ ४ ॥

रङ्ग लाग्यो रूडा रामशूं तेहनूं कारण एह ।

भीम भणि इम जाणज्यो जूठो छे देह गर्व० ॥ ५ ॥

३९

माहरि ताहरा नामनो आशरो तूं विना कूण करि सार माहरी ? ।

दीननो नाथ तूं सदा य दामोदरा ! अवसरि आव्यनि लि उगारी ॥ १ ॥

भक्तनी लाज तूं राक्ष्य लक्ष्मीवरा ! नाम 'दयाल' तूं बरद भारी ।
 तारे कूण छे सेवक सामला ! माहरि किहिवानिं [इक] ठाम ताहरी ॥ २ ॥
 मण्डलीक रायनूं नाम वाध्यूं घणूं तह्यो चीत धरो नाथ माहरा ! ।
 भणि नरसिओ भूतलि अवतरी अहर्निश हूं गुण गांउं तोरा ॥ ३ ॥

४१

तूं किशा ठाकुर हूं कशा सेवक जो कर्मचा लेख भूंशा न जाय ।
 मण्डलिक हारनिं (काजि) पिरिंपिरिं प्रभवि छबीला व्यना दूख कहुं न
 जाय ॥ १ ॥

को कहि लम्पट को कहि लोमिओ को किहि तालकूटिओ रे खोटो ।
 सार करि माहरी दीन जाणी हरि हार आपां तो कहुं नाथ मोटो ॥ २ ॥

बहु पारें सुंदरी कण्ठ बांहो धरी केशवा कीर्तन इम होये ।
 अज्ञान लोक ते अशुभ वाणी वदि पूर्ण भक्त ते प्रेमिं जूह ॥ ३ ॥

यहिंइ महादेवजीइं पूर्ण क्रीपा करी तहिंनो मिं लक्ष्मीनाथ गायो ।
 माहमिरा—वेला लाज जाती हूती गुरुड मेहलीनि चरणे धायो ॥ ४ ॥

मूहनिं विहिवाइइं अतीशि विगोयो उष्ण जल मूकीनिं हास्य कीधूं ।
 द्वादश मेघ तिं मोकल्या श्रीहरि ! आपणा दासनें मान दीधूं ॥ ५ ॥

सोरठमाहिं मुनिं सहूइं साचो कह्यो पुत्रीनिं माहमिरूं वारूं कीधूं ।
 नागरी नात्य माहिं इइं चढाविऊं नरसिआनिं अभिदान दीधूं ॥ ६ ॥

४५

देवा ! अमची वार कां बधिर होईला आपूला भक्त कां बीसरी गैला ।
 दू प्रह्लाद अमरीष विभीषण नांमिचे हाथ तिं दूध पीयूला ॥ १ ॥

म्लेच्छ माटि तें कबीरने ऊधर्यो नामाचां छापरां आप्यां छाहीं ।
जिदेवनिं पदमावती आपी मुंहुंनि नागरा माटि रखे मेहलां वाही ॥ २ ॥
अहमो खलभलतां तम्यो खलभलशो वैकुण्ठ एकला क्यम रिहिशो ।
वृन्दावन मांहि राधिका संगि मुंहुंनि एकलो मूकी क्यम विनोद करशो ? ३
जो राजा मण्डलिक मुंहुंनि मारशि भीजशि धूल केइ हाणि थाशि ।
भक्त्य करतां किहिशि नरसिओ मार्यो तो ' भक्त वछल ' ताहरुं बरद जाशि ४

५८

आप्य रे हार सुत नन्द-वसुदेवना अद्याप्य तूजनिं लाज थोडी ।
कंसना भय थकी नाशी गोकुल गयो आहीरशू रह्यो प्रीत्य जोडी ॥ १ ॥
(हल्या !) गरज माटि मायबाप तिं बि करां भव-इन्द्र-अपर-मुनि-रुषि जोतां ।
कंसनो वध करि काज ताहरुं सरूं (पछि) बापडां मूक्यां ते वन्य रोतां २
(हल्या !) तान्दूल लेइनि विप्रनिं रख्य मोकली तेहनूं भवन कीधूं वैकुण्ठ सरखूं ।
माहरि दान तां गान छि भूधरा ! नित्य प्रतिं ताहरां चरण निरखूं ॥ ३ ॥
(हल्या !) भगत्य कीधि आहीरनो नव्य हवो तो तूं हार मूनिं क्यम्म आपि ।
भणि नरसिओ सरवरी थोडी [रही] आप्य तस्कर ! मूने शूं संतापि ? ॥ ४ ॥

७५

हूं मागूं तां मुझनिं मया करु गायना चारण गोवालिआ ! परदुःखभंजन
पींडारिआ ॥ १ ॥
जे जे मागे तेहनिं ते आपां तो हूंनि शें नापां नारायणिआ !
रात्यदिवसे सेवां करूं तोरी सार्य कर्य मोरी सामलिआ !
भणि नरसैं हूं अवर्थ न लेश ताहरी भक्ति विना अवतार म देश ॥ ३ ॥

८०

दामोदरें कीधी दया मुगट सहित मुनिं आप्यो हार ।
 बाजूबंध बिहिरखा आप्या त्रिभुवन वरत्यो जेजेकार । ध्रुव ।
 राजा ! तूं गिहिलो थयो छां खड्ग लेइनिं आप्यो सङ्गथ ।
 जे वाहलाशूं रङ्गभरि रमतां ते गोपालजीआं राख्यो रङ्ग दामो० ॥ १ ॥
 एह वातनूं साचूं जाणो हृदय आणो दृढ विश्वास ।
 नरसैंआचो स्वाम्य भलिं मिलिओ सफल मनोरथ पुहुती आश दामो० २

८१

संवत पन्नर बारोतर सपतमी अने सोमवार रे ।
 मार्गशीर्ष—अजुआलि पखे [आ] नरसिनिं आप्यो हार रे ॥ १ ॥
 पचाश पद निर्मल गायां ते वैष्णव सुखे सुणाइ रे ।
 अगम अगोचर अधात्म तेहनां पातिक सघलां जाइ रे ॥ २ ॥
 जे जन भाव धरीनिं सांभलि ते नर निर्मल थाइ रे ।
 भणि नरसैंओ हरि-पद पामे निश्चे वैकुण्ठ जाइ रे ॥ ३ ॥

(३)

कवि—पद्मनाभ—संवत् १५१२ कान्हडदेप्रबंध

(संपादक स० डाह्याभाई देरासरी)

दुहा

गौरीनंदन वीनवूं ब्रह्मसुता सरसत्ति ।
 सरस बन्ध प्राकृत कवूं दिउ मुक्त निर्मल मत्ति ॥ १ ॥
 आदि पुरुष अवतार धुरि यादवकुलि जयवंत ।
 असुरवंस निकन्दीउ ते प्रणमूं श्रीकन्त ॥ २ ॥

જિણિ જમુનાજલિ ગાઢીઁં જિણિ નાથીઁ ધુયજ્ઞ ।
 વાસુદેવ ધુરિ વીનવું જિમ પામું મન રજ્ઞ ॥ ૩ ॥
 પદ્મનાભ પણિટ સુકવિ વાળી વચન સુરજ્ઞ ।
 કીરતિ સોનગિરા તળી તિણિ ઉચ્ચરી સુચજ્ઞ ॥ ૪ ॥
 જાલહુર જગિ જાણઈ સામતસી સુત જેહ ।
 તાસ તળા ગુણ વર્ણવું કીરતિ કાન્હડદેહ ॥ ૫ ॥

(પૃ૦ ૧)

×

×

×

તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાઈ સારજ્ઞદે નામિ બોલાઈ ।
 તિણિ અવગણિઁ માધવ બમ્મ તાંહિ લગાઈ વિગ્રહ આરમ્મ ॥ ૧૩ ॥
 રીસાલીઁ મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ।
 ગૂજરાતિનું ભોજન કરું જુ તુરકાણું આણું અરહું ॥ ૧૪ ॥
 માધવ મહિતઈ કરિઁ અધર્મ નવિ છૂટીઈ આગિલાં કર્મ ।
 જિહાં પૂજીઈ સાલિપ્રામ જિહાં જપીઈ હરિનું નામ ॥ ૧૫ ॥
 જિણિ દેસિ કીજઈ જાગ જિહાં વિપ્રનઈ દીજઈ ત્યાગ ।
 જિહાં તુલસી પીપલ પૂજીઈ વેદ પુરાણ ધર્મ બૂઝીઈ ॥ ૧૬ ॥
 જિણિ દેસિ સહૂ તીરથ જાઈ સ્મૃતિ પુરાણ માનીઈ ગાઈ ।
 નવલખંડે અપકીરતિ કહી માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા તર્હિ ॥ ૧૭ ॥

(પૃ૦ ૨)

×

×

×

મન્ત્ર મહોષધી દેવતા અનુદિનિ પૂરિ ઋદ્ધિ ।
 પદ્મનાભ પંડિત મળાઈ પુણ્યતળી પરસિદ્ધિ ॥ ૧૨૨ ॥

जूनां धान हुइ बलहीण तिणि करी देह थाइ खीण ।
 असी वात राउल जे भणइ बीजि दिवसि महाजन सुणइ ॥ १२३ ॥
 राजंगणि सवि ग्या संचरी पहिल्ल सवि सहु मेळु करी ।
 जई रा लगुनि मेटणूं करूं मोती भरिउ थाल ते धरु ॥ १२४ ॥
 वीवहारीया राय वीनवइ अहो आलहिणूं करिसूं सवइ ।
 करयो वेदि, म छंडु मान वरस साठि पूरीसिउ धान ॥ १२५ ॥
 रामसींह फडीउ इम भणइ कण कोठार घणा अह तणइ ।
 मग चोखा जव काठा गहुं पूरूं वरु जु आयस लहु ॥ १२६ ॥
 वीरम भणइ उधारु जीउ वरस ग्रीस हूं पूरूं घीउ ।
 मागूं सीख पसाय अह करु भुंजाइ बिमणउं वावरु ॥ १२७ ॥
 जइतसी दोसी इम भणइ वल्ल वखारि घणी अह तणइ ।
 लेवा तणी म करसिउ माठि कापड हूं पूरूं वरस साठि ॥ १२८ ॥
 भोलु साह भणइ लिउ तेल असी वरस पूरूं दीवेल ।
 बाले एतलु छइ पाधरु वलते वारे नाहणूं करु ॥ १२९ ॥
 राय भणइ महाजन परि कही कोरं धान जिमाइ नहीं ।
 जमलि साखि दीइ परधान ईधण विण नवि पाचइ धान ॥ १३० ॥
 मोह्णसाह कहइ ए परि वात एतली छइ पाधरी ।
 सूकडी अगर अहारइ घणां वरस साठि पूरूं ईधणां ॥ १३१ ॥
 राय भणइ ई साचूं सही पाखइ गोल न सकीइ रही ।
 भीमु साह ईणी परि भणइ देउल मन भाजु आपणइ ॥ १३२ ॥
 वरस अदार लगइ त्रापडा गुल दीकलीइ पूरूं गडा ।
 तेह पारखूं जोउ राय गुलनु गोलु बिमणु जाय ॥ १३३ ॥

(पृ० ८२)

x

x

x

सेजवाल काढि कारण करी पापी पापबुद्धि आदरी ।
 लोभि एक विटालि आप लोभि एक करि घण पाप ॥ १८३ ॥
 लोभि एक नर लोपि धर्म लोभि करइ पाहुंआं कर्म ।
 लोभि मिली माल आथडइ लोभि एक नर बाहणि चडइ ॥ १८४ ॥
 लोभि एक विदेसि बलइ लोभि एक नर पाला पलइ ।
 लोभि एक दाखवि अणाथि लोभि बूटां बालि हाथि ॥ १८५ ॥
 लोभि एक फरि दारिद्र लोभि चोर न आवि निद्र ।
 लोभि काजि पीयारि मरइ लोभि कन्याविक्रय करइ ॥ १८६ ॥
 लोभी जमलु वासि म वसे लोभि एक सेडि सांडसे ।
 लोभि एक थाइ अन्यान लोभि एक पडावि बान ॥ १८७ ॥
 लोभि धर्म लोप आदरइ लोभि सगां सहोदर मरइ ।
 लोभि एक नर पाडइ वाट मारइ विप्र नगारी भाट ॥ १८८ ॥
 लोभि एक नर छंडि मान नीच तणि घरि खाइ धान ।
 लोभि एक तणूं मन राखि लोभि एक दीइ कूडी साखि ॥ १८९ ॥

(पृ० ८९)

×

×

×

डुंगरतणां शिखर डगमगाइ ध्यु अजूआलुं साचुरि लगइ
 दिगज आठ रहीया अवलोकि धुम विराल गई सुरलोकि ॥ २४२ ॥
 जाणी वात न लाई खेव ततखिणि जोवा आव्या देव ।
 हस्ति चडिउ एरावत इन्द्र अंतरिखइ सूरज नइ चन्द्र ॥ २४३ ॥
 नैऋत वरुण सवि सुर मिली नरबाहन तिहां आविउ बली ।
 तिहां चुसठि योगिणी हती हंसि चडी आवी सरसती ॥ २४४ ॥

ગરુડિ ચઢી હરિ આવ્યા અનહ આવી શક્તિ સિંઘવાહની ।
 સત રક્ષિશ્વર સાચૂ ચવિ બ્રહ્માદિક તિહાં આવ્યા સવિ ॥ ૨૪૫ ॥
 આવ્યા રૂદ્ર વૃષભ સજ કરી મહિષિસુર આવિઝ સંચરી ।
 પાછ રહિ આવસિ યોડિ આવ્યા સુર તેત્રીસહ કોડિ ॥ ૨૪૬ ॥
 સરગલોકથી સાચુ માનિ સવિ અપછરા ચડિ વિમાનિ ।
 સવિ દેવતા અંતરિખ રહી દીવ્ય ચક્ષુ વિણ દિસિહ નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

(પૃ૦ ૯૪)

× × ×

સંવત પંનર બારોતરૂ તિણહ દિનિ સોમવાર વિસ્તરૂ ।
 જાલહુર ગઢ ઉત્તમ ઠાઝ રાઝલ કાન્હમાલદે નાઝ ॥ ૩૩૮ ॥
 પદ્મનાભ મતિ આણહ નવી તેહ તળી કીરતિ વર્ણવી ।
 એક ચિત્ત જે નર સાંભલહ તેહ તળાં સવિ દુષ્કૃત ટલહ ॥ ૩૩૯ ॥
 જે ફલ લાભહ દીધહ દાનિ જે ફલ ગંગા તળહ સનાનિ ।
 જે ફલ હુહ તપ કીધહ સદા જે ફલ હુહ દર્શનિ નર્મદા ॥ ૩૪૦ ॥
 જે ફલ સત્ય વચન પ્રમાણ જે ફલ હુહ સાંભલિ પુરાણ ।
 જે ફલ લહિ તાપસિ સવિ જે ફલ હુહ બંધ છોડવિ ॥ ૩૪૧ ॥
 જે ફલ પામહ કીધહ જાગિ જે ફલ મેટિ હુહ પ્રયાગિ ।
 જે ફલ પામહ ગંગાદ્વારિ જે ફલ હુહ મેટિ કેદારિ ॥ ૩૪૨ ॥
 જે ફલ હુહ વિદ્યા ઉદ્ધરિ જે ફલ મેટિ ગોદાવરી ।
 જે નારાયણ દીઠહ નેત્રિ જે ફલ હુહ દાનિ કુલ્લક્ષેત્રિ ॥ ૩૪૩ ॥
 જે ફલ પામહ સાહસિ સતી જે ફલ માહમાસ ગોમતી ।
 જે ફલ લક્ષ્મી દ્વારિકાં યટ માસિ જે ફલ મેટિ હુહ પ્રમાસિ ॥ ૩૪૪ ॥

जे फल हुइ मुक्तिपुरी साति रामनाम उच्चरइ प्रभाति ।
 कान्ह चरित्र जिको नर भणइ एक चित्ति जिको नर सुणइ ॥ ३४५ ॥
 तीर्थ फल बोल्युं जेतद्धं पामइ पूण्य सवि तेतद्धं ।
 पूण्य संग सवि सज्जन मलइ पूण्य आस मनोरथ फलइ ॥ ३४६ ॥
 प्राकृतबंध कवित मति करी कलयुगि कथा अभय विस्तरी ।
 चाहुआण कुलि कीरति घणी पूरु आस सवि कह तणी ॥ ३४७ ॥

(पृ० १०३)

(४)

कवि—भीम—प्रबोधप्रकाश

(संपादक श्री० केशवराम शास्त्री, गु० व० सो०)

भाषानू कारण नहीं कारण अर्थविशेष ।
 सम्यक एह ऊपरि कहूं पिंगलगाथा एक ॥ ३ ॥
 ये अज्ञानि ऊपजइ विश्व चराचर शूर ।
 किरण विषि दीसइ यथा मध्य दिवस जलपूर ॥ ५ ॥
 येहनुं स्वरूप विचारतां मोह निवर्तइ एह ।
 कुसुमतणी माला विषइ यथा भुजंगम—देह ॥ ६ ॥

(पृ० १)

ते हरि सदा उपाशीइ आत्मबोध अगाधि ।
 सनातन आनंदघन वर्जित अखिल उपाधि ॥ ७ ॥
 शास्त्रसम्पत्ति गुरुवचनि आत्मतत्त्व अनन्त ।
 अनुभक्तां जाणइ यति शमदम साधनवन्त ॥ ८ ॥

श्रद्धा भक्ति वैराग अति ध्यानविचार विवेक ।
 साधन विना न पामीहं जोतां जन्म अनेक ॥ ९ ॥
 शंकर करुणाकरतणूं प्रणमीजइ पदद्वन्द्व ।
 येह्नी अनुकम्पा करी प्रापति परमानंद ॥ १० ॥
 (अमृत उदरि छि सुर तणइ तो हि तेह मरंत
 कंठि हलाहल विष वहइ जय जय ते जीवंत)
 त्रीजा लोचननइ मिशइ ललाटि पावकरूप ।
 परम तेज परगट कर्यूं जाणे ज्योतिस्वरूप ॥ ११ ॥
 जय जय जय युगदीश्वरी उमया उज्ज्वलअंगि ।
 आदिशक्ति अंतरि रही आलिंगी शिवलिंगि ॥ १२ ॥
 अंतर मारुत नियमना नाडी सूक्ष्म तन ।
 ब्रह्म रुद्र गुरु मुखि करी जाणइ योगीजन ॥ १३ ॥
 (पृ० २)

प्राण पवन मन समरसइ अनुभव करतां एह ।
 सिद्धियइ परमानंदनु वाधइ सदा सनेह ॥ १४ ॥
 मुगति-मूल ए शांतरस नव रसनइ धुरि येह ।
 मोक्ष-पणइ ते (णइ) कारणि बोल्लिखु महिमा तेह ॥ १५ ॥
 आगइ नाटक बोल्लियां कविजन बहु महिमाइ ।
 वली किशा कारणि करी कीधु तहमो उपाइ ? ॥ १६ ॥
 विवेक विचार विस्तरइ त्यजइ महाम्हो-दंभ ।
 भीम भणइ ते (णइ) कारणि ए ग्रंथ तणु आरंभ ॥ १७ ॥
 सांमलतां सुख पामीइ भणतां दुःख सवि जाइ ।
 एह्नु अर्थ विचारतां मति अतिनिर्मल थाइ ॥ १८ ॥

इहिनिशि अविलोकन करइ एह प्रबोधप्रकाश ।

ते नर नारायण तणूं पामइ पद अविनाश ॥ १९ ॥

(पृ० ३)

नायक नंदी रंगाचार उत्तम मध्यम पात्र विचार ।

लघु गुरु गण पिङ्गल प्रस्ताव नाटक भेद न जाणूं भाव ॥ २५ ॥

विष्णुभक्तजन तणा प्रसादि प्रबोधचंद्रोदय अनुवाद ।

कहोस विचार सार संक्षेप पंडित रखे करु आखेप ॥ २६ ॥

यहां मोटा कवि रवि उद्बोधत त्हां हूं कवण मात्र खद्योत ।

माणिक जमली गुंजा यथा दोष म देशु देखी कथा ॥ २७ ॥

वैकुण्ठपति पुरुषोत्तम एव अवतरिआ हरि धरि वासुदेव ।

कंठक कंस महारिपु मारि उग्रसेननइं राजि बिसारी ॥ २८ ॥

जरासन्ध सालव शिशुपाल भीषम दुर्योधन भूपाल ।

दरशन मात्र हर्यो ते आइ दीधूं राज युधिष्ठिर राइ ॥ २९ ॥

अवनीकेरु भार उतारि आव्या हरि द्वारिका मझारि ।

शिवासणि सोइइ सामला दिन दिन दीपइ चडती कला ॥ ३० ॥

नवनिधिपूरित द्वारामती भव—आमय भेषज गोमती ।

श्रीजसवंत संत प्रतिहार इहिनिशि उच्छव मंगल चार ॥ ३१ ॥

सभामाहि बइठा धरि धीर छपन कोडि कुल यादव वीर ।

सुभट महाभट समरथ शूर निज सेवक उद्धव अक्रूर ॥ ३२ ॥

राजा गुणसागर गोव्यंद श्रीपति पूरण—परमानंद ।

धर्मशिला हरि आगलि सार रचियूं नाटक करी विचार ॥ ३३ ॥

(पृ० ४)

कामिनीकंठि अलिङ्गित हाथ सभामांदि आव्या रतिनाथ ॥ ४६ ॥
 रातां लोचन मदयौवन रूपई मोहि त्रिभोवन-जन्म ।
 अबला अङ्गसंग उल्हसइ दुहुदिशि जोइ हलइ हसइ ॥ ४७ ॥
 करि धरि कूच मूछ बल भरइ क्रोध सहित वाणी ऊचरइ ।
 किहां गयु ते पापाचरण येणई कह्युं मोहनूं मरण ॥ ४८ ॥
 रूप अनोपम चंचल नारि नमता पीन पयोधर भार ।
 सोलकला मुख यिशु मयंक कटितटि झटित केसरी लंक ॥ ४९ ॥
 हरिणाखी हंसगामिनी यौवन मदमाती कामिनी ।
 दाडिमकली दंत निर्मल्य अधर सुरंग अंगि कोमल ॥ ५० ॥
 कंकण हार चीर चून्डी मस्तकि मणिमण्डित राखडी ।
 सवि शणगार करी सांचरी कामसहित सोहइ सुंदिरी ॥ ५१ ॥
 रतिपति करइ विनोदइ वात कुसुम धनुष निज कोकिलनाद ।
 वसंत अबला अंब अनेक अम्ह यीवतां किशु विवेक ॥ ५२ ॥
 माहरां सकल सफल आयुध (मइ) शुम्भ निशुम्भ कराव्या युद्ध ।
 वन्धु सरिसु वानर वालि रावण-आइ हर्यु अगालि ॥ ५३ ॥
 विश्वामित्र पराशर ईश मुझ भइ कांपइ सुर तेत्रीश ।
 ब्रह्मा लोकपितामह येह पुत्री सरिसु कर्यु सनेह ॥ ५४ ॥
 इहिल्या सरिस विगूतु इन्द्र गुल्नारीशू रमिउ चन्द्र ।
 त्रिभोवन कोई नथी ते सही ये माहरइ वशि आवइ नहीं ॥ ५५ ॥

(पृ० ५)

*

*

*

उत्तम पात्र विवेक विचार त्यजीइ मोहादिक परिवार ।

बीजा अंकुश आरंभ ते मांदि प्रथमइ आन्यु दंभ ॥ १ ॥

भणइ दंभ भणइ दंभ जन सांभलु ।
 महामोहि मक्षनइं कह्युं अरे वत्स ! अमरिख धरइ ॥
 कुलअंगार विवेकरिपु आपणशू कलहु करइ ।
 तीरथि तीरथि मोक्कल्या शमदम संयम सार ॥
 ऊपजवा दे अमरखे ते तूं बोल विचार ॥ २ ॥
 ये मक्षनइं कहियूं महाराजि ते तां कारय कीधूं आज
 मुगतिपुरी ये मांहि इशी मइं वशि कीधी वाराणसी ॥ ३ ॥
 निशि वेश्यामुख आसवपान दीहइ धूरत मांडइ ध्यान
 सर्वज्ञा दीक्षिता तापसा सकल लोक मइं कीधा अश्या ॥ ४ ॥
 दीठु पंथी गंगातीरि त्रिभुवन-तापन उग्र शरीर
 दंभ करइ मनमांहि विचार जाणो करि आव्यु इहकार ॥ ५ ॥
 तक्षणि आव्यु सभा मक्षारि ते देखी कांपइ नरनारि ।
 जन समोह जोतु सांचरइ खट दर्शननी नंदा करइ ॥ ६ ॥
 गुस्तरमत प्राभाकर भाइ जन व्याकरण न जाणइ वाट ।
 पाठइ भणी सकइ नवि वेद तु किम कहइ अर्थनु मेद ॥ ७ ॥
 स्मृतिपुराण व्याससंवाद ज्योतिक न्याय कपिल काणाद ।
 नाटक पिंगल सहितु सही ए मूरख जन जाणइ नहीं ॥ ८ ॥
 ब्रह्म एक नइं जीव अनन्त जुआ शास्त्र कहइ वेदान्त ।
 परतखि वदइ विरोध अगाध बौद्ध विषइ केहु अपराध ॥ ९ ॥
 तापस मुनि मसवासी सती कहइ इहकार किशां ए यति ? ।
 शिखासूत्रनु कीधु नाश भिक्षा कारण ए संन्यास ॥ १० ॥
 कपटइं जंगम योगी थ्या त्रिडंडी बेहू भव गया ।
 चारवाक खमणा खडभडइ आगइ हीन क्लीशू पडइ ॥ ११ ॥

गंगामज्जन हरि उच्चरइ सदा साधुमारगि सांचरइ ।
 श्रद्धासहित करइ खटकर्म एहनइ कहि ते दंभक धर्म ॥ १२ ॥
 (पृ० १७)

*

*

*

दिगंबर आव्यु सभा पुस्तक पाणि धरंत,
 कहइ कथा सिद्धांतनी नमो नमो अरिहंत ॥ १६ ॥
 आप विमल काया मलिन शिरइ सदा नवद्वार,
 ते जलि किम निर्मल हुइ गाथा कहि विचार ॥ १७ ॥
 वस्तु-सुणु श्रावक सुणु श्रावक परम सिद्धांतः
 क्रोध-लोभ परहरीइ मति गुरुभक्ति आदरकर
 खटरस भोजन विविधपरि प्रणाम करी आगलि धरु
 जीवदया-मति विस्तर छंडु निंदाभाव,
 गुरु अवगुण देखी करी करता रखे कुभाव ॥ १८ ॥
 गुरुनां चरण उपासता मनि न धरता रीस,
 आगइ पाय्या केवली तीर्थकर चुबीस ॥ १९ ॥
 श्रद्धा प्रति क्षपणक कहइ सांभलि माहरी वाणि,
 श्रावक कुल छोडइ रखे ए शीखामण जाणि ॥ २० ॥

*

*

*

ते देखी शांति टलवली, करुणासहित वीमासइ वली;
 ए तां रूपई दीसइ इशी श्रद्धा हुइ पणि तामसी ॥ २१ ॥
 वली जोएवा उपक्रम किउ, भिक्षुक एक सभां आबिउ;
 मस्तक मुण्डित पुस्तक पाणि वदइ ते बोधागमवाणि ॥ २२ ॥

सुणु सेवक सिद्धांत कवूं, क्षणक्षण विश्व उपजइ नवूं;
 श्री उपरि गुरु आणइ भाव, करता रखे कदाचि कुभाव ॥ २३ ॥
 अहो साधु ए सौगत धर्म, मोक्षमहासुख प्राप्ति कर्म ।
 श्रद्धानई शीखामण कही ए तइं कुल छंडेवूं नहीं ॥ २४ ॥
 शांति भणइ ए सचूड पिंड बुद्धउपासक मुण्डितमुण्ड ।
 जमली ऊभी माता जिंसी श्रद्धा हुइ पणि तामसी ॥ २५ ॥
 (पृ० ३१)

*

*

*

संवत् १५ रुद्रनी वीस षट आगलां वरस च्यालीस ।
 दषणायन वरखा रतु सार श्रावण सुदि दसमी गुरुवार ॥ ७३ ॥
 भवभयभंजन श्रीभारती पंचप्रवाहि वहि सरस्वती ।
 श्रीसोमेश्वर निज आवास भुवि मांहि बीजु कैलास ॥ ७४ ॥
 तीरथतिलक खेत्र प्रभास यहां वसइ द्विज नरसिंह व्यास ।
 ते घरि सेवक वैष्णवदास कीधु एह प्रबोधप्रकाश ॥ ७५ ॥
 (पृ० ७४)

*

*

*

प्रबोधचन्द्रोदय-विस्तार नाटक शांत महारससार ।
 भीम भणइ नारायणदास अंक समापति छहु प्रकाश ॥ ८३ ॥
 (पृ० ७६)

(५)

कवि-मांडण-प्रबोधवत्रीशी

(सं० स० मणिलाल बकोरभाई व्यास)

भक्तिवीशी

आगइ कवि ग्या मोटा कवि जे बोलइ ते वाणी नवी ।
 गंगा अतिघण पूरइ वहइ सकति आपणी जल संप्रही ।
 गुणसागर ए भरीया तो य 'चोरी भागि मुंघी न होइ' ॥ १ ॥
 मूरख नइ मति दीजइ किसी हीइ न जाणइ कांइ उल्हसी ।
 जेता अवगुण तेता प्रहइ गुणनी वात न एकु लहइ ।
 मनि जाणइ मारइ छे झंख 'बहिरा आगली वायु संख' ॥ २ ॥
 खिण सांभळवा श्रोता मिल्या जाणे 'तिल कोद्रवमां भल्या' ।
 तेहनी घयसि न घाणी होइ वांचि व्यास न बूझइ कोइ ।
 इम करतां ते नवि छूटीइ 'सेवंतरां डांगि कुटीइ' ॥ ३ ॥

*

*

*

हरिभक्ति श्रीसुख सांपडइ हरिभक्ति यश मोटा चडइ ।
 हरिभक्ति नर निर्विष होइ हरिभक्ति किंकर न विगोइ ।
 हरि छांडीनइ अन्य आराहि 'कोठी सरसा कांठा खाइ' ॥ १५ ॥
 यमभागु नर तीरथ करइ यमभागु बहु तप आदरइ ।
 यमभागु वनि योगी थाइ यमभागु ज क्लेश कराय ।
 पर्यंकि पुढ्यां हरिगुण लीयु 'गुलि मरि तु विष कां दीउ' ॥ १६ ॥
 तु रण खेद तु जु घरि तिजु पाणि खेद तु जु कहि भजु ।
 श्रवण खेद सांभलवु कांइ चक्षु खेद कहि साहमूं जोइ ।
 एम ज भक्ति होइ हरिवडइ 'कांइ न ल्यु तम्हे मधु आकडि' ॥ १७ ॥

पाप तणइ प्रभाविं करी ए काया माया आवरी ।
 किंकरि करी मूक्यू आपणु नांम न जांणि युगपति तणु ।
 सत्संगति तजी कीध आघ 'डोकरि नइ घरि पिठु वाघ' ॥ १८ ॥
 दल अहंकारतणां सांचर्या जन्मकोडि पातक परवर्या ।
 मोहबाण मेल्हि अति घणां राखि न चरण शरण तम्ह तणां ।
 नारायण नामिं शू कीयूं 'वाइ वादल यम ठेलीयूं' ॥ १९ ॥
 शंघ तणइ बलि शंघ ज रहि (तिम) ताहरी माया तूह ज लहइ ।
 शेष करंतां सूधु काय मझ मन राखि न तोरे पाइ ।
 कहि मंडण अहमचा नृप होइ स्वामि विना कुण साहमुं जोइ ? ॥ २० ॥

पाखंडवीशी

पाखंडी गुरु माथइ कर्या वामी वेद उवटि सांचर्या ।
 धर्म तणी हांणि नवि सूर्य उपरि आलि धन वावर्य ।
 मिथ्यालापि हौआ संयमी 'भइसि केडि पाडी नीगमी' ॥ ८१ ॥
 मीचइ आंखि न मीचइ हैआ न चलइ काछ चालइ धोतीआं ।
 लाई भूती विभूती न लइ तन सांकली नइ मन सांकलइ ।
 दांमी ऊंट सकि नवि कोई ए गाहादि दामंतां जोई ॥ ८४ ॥
 अंगि राख मनइ राखडी बाहरे बांग मांहि बांगडी ।
 भालि चंदन मन माहि चंदली माहि वन अंतरि वनी ॥ ८५ ॥
 वैष्णव धर्म लोक नइ कहइ करणी चंडाली मध्य ग्रहइ ।
 सदितु टालि बि शीस न होइ महिषी ऊंट न चारइ कोइ ॥
 किम होशि नामि निर्मलां 'ठालि ऊखलि बि मूस्लां' ॥ ८७ ॥

जु योगी तु कांइ क्रोध आतममुख तु काइ निरोध ।
 सन्यासी तु कांइ असंतोष जु तप तु शू कारण लोक ।
 जु विद्या तु कां कूडुं कवइ माथा मानिं शीसक शवइ ॥ ८८ ॥
 वैष्णव काहावि वशि नवि एक ब्रह्म क्रिया विण ब्राह्मणवेष ।
 ज्ञान हीन ज्ञानी मांहि भलइ एक प्रश्न पूछी नीकलइ ।
 इंद्रि साधि नही कदि सध कूडइ लोहडइ कटक जु खध ॥ ८९ ॥
 योग न जाणइ योगी कहइ खमणु तु जु खम नर हुइ ।
 इंद्रि वशि तु वैष्णव नांम पाखंडी पंडित परणांम ।
 कूडा बोल न आवि वरइ विण पांणी मोजां उतरइ ।
 रोली राख लाख सिद्ध थाइ हौआ साध व्याध घरि खाइ ॥ ९० ॥
 रूढ पड्यां नर क्षण सांभलइ पाप करंतु नवि पाछु वलइ ।
 शीख शवे घरि म्यां वीसरी पोथां योथां नांख्यां करी ।
 व्यास वचनि मन नु हि थीर 'उंटघटि यम नांम्युं नीर' ॥ ९४ ॥
 धंधु धर्म पाप पाधरूं मोहि मनी बिठा खरूं ।
 शवकहि शीख देअंतां होइ बूडंता आपिं नवि जोइ ।
 साप डशु किम उखध करइ भांड मरइ सम खातुं शरइ ॥ ९६ ॥
 माहि मइला नइ करि सनांन परद्रोही नइ आपि दांन ।
 मुहि मीठा अंतरि गुण जूआ माहि मोटा विषना लाइआ ।
 इम करंता किम जाशु पारि 'मीनी जइ आवी केदारि' ॥ ९७ ॥
 घरनां पातक तीरथि जाइ तीरथनां कोटी गण थाइ ।
 पाप अजाणि लघु लेखवु जाणि मेर समान भोगवु ।
 विण विश्वाधार वाहार कुंण धाइ ? दीहइ चब्यूं चुइदुं दसाइ ॥ ९८ ॥

एक कहिंशि निंदा करइ 'मोदक मंदाग्नि न वि जरइ' ।
 रहि जवासु जलि सूकाइ 'गणिकापुत्र न तात सुहाइ' ।
 सर्वा घृत यामिं न वि सहइ छंडी पेटि क्षीर नवि रहि ॥ ९९ ॥
 मंडण कविता नांमि गणइ माथि मणि काकीडा तणइ ।
 कूडी काया हरि गुण सीध कुडी वडइ हाथीउ लीध ।
 उखाणे हरि लागूं मन यम उकरडामाहि रतन ॥ १०० ॥

हास्यवीशी

पापमती नइ मदिरा पीध वढकणी वहु नइ प्रीय पक्ष कीध ।
 हृदय सूनूं भांगि वावरइ व्याधिं पीड्यु दुःकृत करइ ।
 कर्मार्गी नइ कसंगति जडी यम कारेली लीबडी चडी ॥ १०१ ॥
 थोडी विद्या थ्यु ठीकरु धन थोडुं धनकंत थ्यु सरुं ।
 उणु घडु गाजि ते घणुं पूरु पांणी ग्रहइ आपणूं ।
 गर्वइ सर्व सुवर्णमइ होइ कीडी चडी काटरलइ जोइ ॥ १०२ ॥
 परणी नारि तजी वन गयु आलस अंगि तपसी थ्यु ।
 काम बाण न सक्यु जालवी रडवडती स्त्री आंणी नवी ।
 आन भसावइ हीडइ चक्यु बाहरि न ग्यु घर न राखी सक्यु ॥ १०३ ॥
 पुण्य विना नवि पाधरुं क्षेत्र पुण्य विना गौ विणसइ केर ।
 बीजु विणज करइ अपाइ करइ पाधरुं ऊंधूं थाइ ।
 पुण्य विना दुःख दारिद्र नडइ बडुं घरि कुहांडां घडइ ॥ १०४ ॥
 माता पिता मारग दाखवइ सजन लोक मिली शीखवइ ।
 गुरू स्मृति बांणी सांभलि देखइ नृप शरि दंडा फलइ ।
 एतां वारीतां कर्म कीध 'मुंकेतु गाधह चोरि लीध' ॥ ११० ॥

करणी नवि देखइ आपणां लोकधर्म देखाडइ घणा ।
 शीबली फूल मभ माहि ग्रहइ बाहरि शोभा जोई बहि ।
 कहि कारणि नवि खरचइ रूउ 'उखली खाटि चंद्रू' ॥ १११ ॥

मूर्खवीशी

मूर्खशूं मन करशु संग रंग माहि ते करशि भंग ।
 'सोना झाल म पांणी खोइ' 'मइ मालि चडाव्यु किम टोहि' ।
 ढेढनंइ राज कराव्युं करइ मातु बोकड मुखि मूतरइ ॥ १२२ ॥
 पहिल्लं वचन न कीधूं तात बीजी लोपी गुरनी वात ।
 लोके पुरणा न कीधी रीति भय भूपति न आव्युं चीति ।
 वारीतु नर प्राणि पलइ जां न भीति शर आफलइ ॥ १२६ ॥
 आंणीतां आवेरू जाइ वारीतां वांकेरू थाइ ।
 स्वानं पूंछ नली खटमास तु हि न छंडइ वंक अभ्यास ।
 शीख देअंतां साह्रमुं भडइ 'मुलि लोहि न पोगर चडइ' ॥ १३१ ॥

सज्जनवीशी

कुल्लवंतु नइ क्रिया घणी इंद्रय बशि नइ तीरथ मणी ।
 धनपूरित नइ अंतरि दया विनय विवेक नइ भूपति मया ।
 श्राद्धपात्र नइ मल्यु रवि राहु 'मा प्रीसणइ मुहुसालि वीबाह' ॥ २०१ ॥
 निर्मल काया नइ निरोग बीजइ आश्रमि पाम्यु योग ।
 कविता विण प्रतिबोध न कवइ व्यास वचन विण ना रद चवइ ।
 वाडव विष्णुभक्ति आवर्यु आगइ शंख गंगोदक भर्यु ॥ २०२ ॥

ईद्रिह बसि जु राख्यां आप त्यजूं कल्पना मन संताप ।
 स्वामिशरण नवि मूकइ घडी मनसा मेहेलि संतोषि जडी ।
 हेमकचोद करि जो होइ घालई भीख नही को कोइ ॥ २०३ ॥
 जइन तणी ल्यु जयणा सार वरतु वेदकर्म आचार ।
 असुरतणु आणु वीसास शेवु आदिपुरुष अविनाश ।
 ए रजमांहि तज काढि जोइ 'सोले वाले गदीआणु होइ' ॥ २१९ ॥

द्वैतवीशी

के उपवीत पेटि न वि भण्यां तरक म सूनति साथि जण्या ।
 शिर नो ठुंचि श्रावक नीसरा फाटे कांन न योगी गर्या ।
 कर्मविकारि कर्या आपणा ऊचनीच कूचा मन तणा ॥ २२२ ॥

(सोळमो सैको पुरो)

सत्तरमो सैको

(१)

अकबरसंमानित कवि सिद्धिचंद्र—सत्तरमो सैको—संक्षिप्त
गुजराती कादंबरी ।

“विदशा नगरी, वेत्रवती नदीनि तटि । त्याहां राजा शौद्रक राज्य करिं । एक समि दक्षिण देशथी एक चांडाली परम सुंदरी, शुक एक लेई राजद्वारि आवी । प्रतिहारिं राजानि आवी विनती करी कहुं—एक चांडाली द्वारि अतिसुरूपा अतिचतुरा शुक हस्त धरी आवी छि । राजाई मांहिं तेडी, शुक परम गुणी चतुर, तेणे शुकिं राजानि केटलाएक झोक भणी आशीर्वाद कीधो । राजा घणूं प्रसन्न थया । चांडालीई कहुं—एह शुकनूं नाम वैशंपायन छि । अत्यंत गुणी सकल कला प्रवीण छि । तम योम्य छि ते माटे ल्यावी छूं । एह तमे राखो । ते राजाई प्रेम्सूं राख्यो । पछइ राजाई पोतानो प्रधान कुमारपाल नांमि, तेहनिं कहुं—ए कशुक उत्तम भणइ छइ । प्रधाने कहुं—एहनिं शाप दीसि छइ, वर छि ते माटे उत्तम भणइ छि । मोहलमां मोकलो । वृत्तांत सर्व कहेशि । ते राजाई शुक मोहलमां मोकल्यो । पछि राजा भोजन करी मोहलमां पधारा । शुकनि प्रसन्न मनिं पूर्वापर शुकनूं वृत्तांत पूछूं । शुक कहि छि—विंध्याटवी स्थानक दंडकारण्य क्षेत्रमाहि छि । त्याहां अगस्त्यनो आश्रम छि । त्याहां माहरी जन्मभूमि छि । त्याहां पंपासर नांमि सरोवर छि । तेहने कांठिं एक शीबलनूं वृक्ष छि । तेहना कोटरमां माहरी माता मुनिं जणतां मुई । पिता मुनें पालतो । ते एकवार आढेडीई कोटि मरडी लीधो । पछि

हूं पांख विना वृक्षतले पांदडांना पुंजमां पड्यो । छानिं रहों ते आहेडीइं न दीठो । त्याहां हूं तृषाक्रांत थयो । त्याहां थकी तपोवन ढूंकडूं हतुं त्याहां हूं अतिदुखिं दुकडो गयो । ते तपोवन जाबालि ऋषि रहि । तेहनो पुत्र हारित सरोवरिं स्नाननिं आवतां हूं अतिदुखी पड्यो दीठो । पछि शिष्य हस्ते हूं लीघो । जल पायूं । पछि ऋषिपुत्र, स्नान करी अशोकवृक्ष तलिं जाबालि शिष्यसंयुक्त वृंदमां बिठा हता त्याहां मुनिं लेई गयो । ऋषिइं पूछुं पुत्रनिं—येह, एह शुक्र क्यहां थकी लाब्यो ? कहयुं—वनमाहिं दुखी तृषाक्रांत पड्यो तो दया जाणी लाब्यो । ऋषि त्रिकालदर्शी मुज सांहांमुं जोई मुने कडूं, अविनय कीधांना एह फल । पछि शिष्य—पुत्रादिके ऋषिनिं पूछुं—एहनो स्वांमी ! शो अविनय छि ? ते ऋषिइं कहयुं—एकांत रात्रिं विधिपूर्वक कहशुं । पछि रात्रि मुनिं पासे बिसारी सर्व आगलि ऋषिइं कथा कही, ‘ती कथा सांभलो’ इम कही वैशंपायन शुक्र, ते, हवि राजा शौद्रक आगलिं जाबालि ऋषिनी कही कथा कहि छइ—

उजेणी नगरी पुरीशिमणि । त्याहां सूर्यवंशी तारापीड राजा अति विख्यात । तेहनो मंत्री शुक्रनाश नामिं ब्राह्मण वीर अतिचतुर । ते मंत्रीनिं सर्व राजकार्य संपी राजा क्रीडा करिं । ते राजानें पुत्र नहीं ”—

(पुरातत्त्व पुस्तक ५ (चैत्र १९८३) पृ० २४४)

(२)

अमरेलीनो शिलालेख सं० १६५० नो

संवत् १६५० वरषे भादरवा सद १३ दने श्रीदीवान भान नवरंगभान हवाले प्रगणे अमरेली मीर श्री मिहमद हुसेन आहिशन नवापुराना माहजन समतजोग जत तमनि विठ माप छ. हीदवाण गय त्रुकणे सूहर मागे तेने....गवेडे गाल.

(पुरातत्त्व पु० ५ पृ० १८१)

(३)

कवि श्री विष्णुदास-सत्तरमो सैको-महाभारत

(हस्तलिखित प्रति—श्रीफार्बस गुजराती सभा—अं० १३३)

प्रभातकाल हवो सहु चाल्या करवा माहासंग्राम ।
 दुर्योधन पांडव जीत्यानी करी हृदि शूं हाम ॥ ७ ॥
 त्यारि कर्ण किहि माहारी वीद्यानुं सकल कार्ण देषाहुं ।
 कि पांडव मुझनि मारि कि हु तेहनि नाश पमाहुं ॥ ८ ॥
 आगि ईद्रि धनुष समर्थू फरशंग्रामनि हाथे ।
 तेह वाय करि ग्रही युद्ध मि करवूं पांडव साथे ॥ ९ ॥
 अर्जुनना शरषी माहारि बाकी सर्व सजाई होय ।
 एहनि सारथी कृष्ण छि तेहवो माहारि नथी कोय ॥ १० ॥
 ते शरषो आपणि शल्य छि सत्य जाणो मनमांहि ।
 ते माहारो सारथी होइ तो युद्ध करूं जै त्यांहि ॥ ११ ॥
 दुर्योधन एहवूं वाक्य सांभली मनमां थयो रलीआत्य ।
 कहूं कर्ण हुं सैन्य लेइनि आवूं तुझ संघात्य ॥ १२ ॥
 पछि कर्ण सावधानं थयो माहावीर्यपणूं मन्य आंणी ।
 तेणि समि वली शल्य प्रत्यि दुर्योधन बोल्यो वांणी ॥ १३ ॥
 आहो ! ! ! शल्य तू माटि हुं रणमां रूहुं भाव्यो ।
 कर्णतणूं सारथीपणूं करि ए प्रारथवा आव्यो ॥ १४ ॥
 तुझ देशीनि ए समरांगण्य सुभट सहु को त्राहासि ।
 यम अर्जुननि एक कृष्ण त्यम कर्णतणि तू पासि ॥ १५ ॥

ते ते सुभट पड्या रणमा ये माहाबलीआ होय ।
 कर्णसंधायि तुझ देषी उभा न रहि कोय ॥ १६ ॥
 शल्य किहि हुं हीनप्राक्रमी एहवूं तुझ मन्य आवि ।
 ये तू मुझनि कर्णतणुं सारथीपणुं करावि ॥ १७ ॥
 क्रोधवाणे इम शल्य उचर्यो अरे पापी शूं बोलि ।
 हु एकलो संग्राम करूं पण नही को माहारि तोलि ॥ १८ ॥
 ग्राहारि पर्वत चूर्ण करूं अनि वसुधा पाण्य वीदारूं ।
 किहि तो समुद्रतणुं जल शोषूं को न सकि बल माहारूं ॥ १९ ॥
 अणप्रीड्युं अविचार्युं वायक आहां बोल्यो तूं इम ।
 सुतपूत्रनो मुनि सारथि करवा ईच्छि क्यंम ॥ २० ॥
 जो त्ति एहवां वाक्य कहां तो युध करं नवि लेश ।
 अतीक्रोधि उठी त्याहाथो संचर्यो शल्य नरेश ॥ २१ ॥
 दुर्योधन कहि अहो शल्य हु तव वचने मन्य राचूं ।
 तुझथी अधीको कर्ण नही ए तू बोल्यो मुक्ष साचूं ॥ २२ ॥
 आर्तिवंत पूरुषनि राषत्रा पोते बर्द कहावूं ।
 शत्रू सर्वनि शल्यरूप त्ति साचू नांम धराव्यूं ॥ २३ ॥
 दुर्योधन किहि हु मुझ अर्थे वाक्य कहूं छुं एह ।
 तुझ सरषो को सुभट नथी रणमां हय राषि येह ॥ २४ ॥
 शल्य कहि सारथीपणूं हवि मि करवूं नीरवार ।
 ए रणमां कळूं कर्णनूं हुं नही करं एक लगाव ॥ २५ ॥
 दुर्योधन कहि अहो शल्य तूं आंणे मन्य विश्वास ।
 एक मार्कंडेयनु उक्त छि ते तुझनि कंहुं अतीहास ॥ २६ ॥

माहारा पीतानि किहि मार्कंडेय सांभलि कौरवराय ।
 को एक कालि देवदानव शू युद्ध अपमीत थाय ॥ २७ ॥
 हाहाकार तव थै रह्यो रे भूवन त्रण्य मोक्षार्य ।
 प्रथम युद्ध तारकि करुं ते रणमां पाम्यो हार्य ॥ २८ ॥
 त्रण्य पूत्र तेहनि हवा रे एक नाम कमलाक्ष ।
 बीजो पूत्र ते वीद्युमाली त्रीजो ते तारकाक्ष ॥ २९ ॥
 त्रोहि मलीने माहातप मांड्यो ब्रंहा थया तुष्टमान ।
 कहुं पूत्र मागो मन्य भावि ते आपू वरदान ॥ ३० ॥
 तारकसुत वलता वदि ते ब्रंहानि शीर नामी ।
 प्राणीमात्रथी अह्मो न मरीइ ए वर आपो स्वामी ॥ ३१ ॥
 पछि ब्रंहा कहि मृत्युरुपसृष्टीमां अमर नही को प्रांणी ।
 ते माटि बीजो वर मागो ए कारण मन्य जाणी ॥ ३२ ॥
 करी वीचार वीरंची प्रति पछि एहवूं बोल्या त्याहि ।
 त्रण्य भूवनमां रह्या थका अह्मो वीचरू त्रीभोवनमांहि ॥ ३३ ॥
 सहस्र वर्षे ते नगर पछि मलि एगठा यारि ।
 एके बाणो वेध करि अह्मो मरुं पीतामह त्यारि ॥ ३४ ॥
 सत्यवर आपी अनि वीध्याता हौआ अंतरध्यान ।
 रचवा त्रण्ये नगर वीचारी जोयू आभीतर ज्ञान ॥ ३५ ॥
 पछि मयदानवनि जै कहुं तेणि नगर रच्यां ततकाल ।
 एक कनक एक रुप्यतणूं एक लोहमि अधीक वीशाल ॥ ३६ ॥
 स्वर्गि कनक अंत्रीक्षि रूप्यमय कहुं न जाय वीयांण ।
 लोहमि नगर रहि वसुधातलि शत योजन प्रमाण ॥ ३७ ॥

घर प्रकार अनेक अटाली युक्त्य मनोहर दीसि ।

अनेक द्वार वीराजीत रचना ये जोतां मन हींसि ॥ ३८ ॥

हेमनगरनो तारकाक्ष ते थै रह्यो अधीकारी ।

रूप्यनगर कमलाक्ष भोगवि माहाप्राक्रम बलधारी ॥ ३९ ॥

लोहमि नगरतणो अधीपति ते वीद्युमाली कहावि ।

त्रण्य भुवनमां माहाबलीओ येहनी यमली को नावि ॥ ४० ॥

एणि प्रकारि त्रण्ये बांधव राज्य करि अवश्यमेव ।

मनमां ये ईछा करि ते त्याहां पांमि ततषेव ॥ ४१ ॥

तारकाक्षनो पूत्र हरी तेणि माहां उग्रतप कीधो ।

वीरंची प्रगट हवा वरकारणि सत्य बोल करि दीधो ॥ ४२ ॥

हरी कहि ब्रंहाजी मुझनि एक वर करो पसाय ।

स्वामी अह्मारा नगरवीषि एक अमृतवापी थाय ॥ ४३ ॥

तेणि समि ब्रंहाजी अंतर ध्यान हवा वर आपी ।

हेलां मात्रमांहां नीमी एक अमृतकेरी वापी ॥ ४४ ॥

पछि उन्मंत हवा ते दानव माहाबलीआ ये होय ।

त्रण्य लोकमां देवरुषेश्वर दुषी कर्या श्रव कोय ॥ ४५ ॥

तेणि समि जई अमर कहि श्रीब्रंहानि शीर नामी ।

त्रैलोक्यमां तरकसुत आगलि क्यम रहीअि अहो स्वांमी ॥ ४६ ॥

ब्रंहाजी वल्ता इम बोल्या अमर तह्मो अवीधारो ।

ये पापी तमनि दुषदायक ते तां द्वेषी अह्वारो ॥ ४७ ॥

जाओ शर्ण्य माहादेवतणि त्याहां किहिजो नीज वृत्तांत ।

ईश बीना कोणि पापीनो आणी न सकि अंत ॥ ४८ ॥

ब्रह्मानि पछि मुक्ष करी सुर त्याहां आव्या ततत्रेव ।
 मन एकाग्रपणि स्तव्यां त्यारि प्रसन्न थया माहादेव ॥ ४९ ॥
 ब्रह्मा कहि तारकसुत आगलि अमर दुषी श्रव थाय ।
 तह वीना तेहनो नाश करी को न सकि शंभूराय ॥ ५० ॥
 पछि ईश किहि हुं मारीश हेलां मात्र मोक्षार्य ।
 त्यारि दीव्यरूप अमरि रथ नीर्मो बिठा श्रीत्रीपुरार्य ॥ ५१ ॥
 रुद्र कहि सारथी करो को मुक्ष पि अधीको होय ।
 ते तां तिमि एणि रथ बिठा देत्य हणाए तेह ॥ ५२ ॥
 पछि ब्रह्मानि सारथी कर्या रे वरत्यो जे जे कार ।
 दानव हणवा ईश संचर्या आणी प्रेम अपार ॥ ५३ ॥
 जई युद्धनो समि रच्यो पूरवा अमरनी हाम ।
 पाशुपर्वताख बांहा मेहेली शीव करे माहासंग्राम ॥ ५४ ॥
 त्रण्ये पुर तेणि समि बलीनि भस्मरूप थया त्यांहि ।
 तारकसुत त्रण्ये पापी पछि पड्या रणमांहि ॥ ५५ ॥
 पर्म क्रीपा कीधी माहादेवि वचन पोतानूं पाल्यूं ।
 जयजयकार हवो त्रीभोवनमां अमरतणुं दुख टाल्यूं ॥ ५६ ॥
 दुर्योधन किहि अहो शल्य तूं सांभल्य सत्य उपाय ।
 ते माटि हवि कर्णतणुं सारथीपणूं कर्य राय ॥ ५७ ॥
 रुद्ररूप ए कर्ण भणि जि तू ते वीरंची समान्य ।
 तेणि त्याहां कर्यू त्यम त्ति करवूं कार्य नादान्य ॥ ५८ ॥
 तेमाटि वली सांभल्य तुझनि हु कहु एक अतीहास ।
 दुर्योधन राजा इम बोलि किहि शेवक वीष्णुदास ॥ ५९ ॥

ते शल्यपर्वमां कथा सबंध कवीता किहे बांधीश प्रतीबंध ॥ ११ ॥
 संवत सोल पंचावनो सार येष्ट शुद्ध चोध्य शनवार ॥ १२ ॥
 ते दीन पूर्ण थई ए कथा बुद्धमाने बोलीश सर्वथा ॥ १३ ॥
 गाई सांभलि तेहने वैकुण्ठवास बेहु करजोडी किहि वीणुदास ॥ १४ ॥

(४)

वैश्यकवि नाकर—सत्तरमो सैको—महाभारत आरण्यक पर्व

(सं० श्रीकेशवराम शास्त्री)

प्रथम ते प्रणमी श्रीगणपतिनईं जोडीनईं बि पाणि ।
 विघन हरु तम्यो कृपा करीनईं आपु अविचल वाणि ॥ १ ॥
 एकदंत ज शोभतु गजवदन शोभइ तेह ।
 दुंदल देव दया करी निज बुद्धि आपु एह ॥ २ ॥
 मोदक-आहार अंतर्ज्यामी कविनईं करु पसाइ ।
 संमुख स्वामी अवलोकतां बुद्धि-ज्ञान परिपूरण थाइ ॥ ४ ॥
 देव दानव असुर किंनर स्तवइ गुणभंडार ।
 मुहुनईं दीन जाणी दामणु करु माहूरी सार ॥ ६ ॥
 शुभ कारणि प्रथम स्तवइ त्रैलोक माहां देव ।
 ताहूरी कृपा विना पामइ नहीं बुद्धिज्ञान ज खेव ॥ ७ ॥
 ते माटइ महाराज ! मुहुनईं कलनईं परम कृपाइ ।
 इतिहास किहिवा बुद्धि माहूरी सफलित-हृदया थाइ ॥ ८ ॥
 कहेश महापुराण नईं कविता खोडि म देशु ।
 मुझ बुद्धि-माने करुं रचना कृपा श्रीपरमेश ॥ १४ ॥

(पृ० ३)

धरणि ढल्लिउ धर्मराजाजी ।

मूर्छा पडिउ नहीं घटि सानजी ॥ १ ॥

सान नहीं घटि रायनइं शौनक दिइ प्रतिबोध ।

ज्ञान ताहूँ किहां गयूं माहूँ धर्मराजा ज्योध ॥ २ ॥

अज्ञाने इम आवरिउ तूं अंतर्गति अविलोकि ।

सुखदुःख सरज्यूं देहिनइं हर्ष किहि तिहां शोक ॥ ३ ॥

अरे पडी वेलाइ पांडवो तम्यो म मेह्लु चित्ति धीर ।

तम्हारइ तिहां साहि छइ स्वामी श्रीज्यदुवीर ॥ ४ ॥

मूर्छा वली रायनी तत्र बोल्लिउ धर्मकुमार ।

शौनकजी तम्यो सांभलु गृहस्थना आचार ॥ ५ ॥

ब्रह्म क्षत्री वैश्य शूद्र जे मुख्य ब्याहरि वर्ण ।

प्रातःकाले ऊठी स्नान संध्या [अनइं] सेवा स्मरण ॥ ६ ॥

उपवीतधारी सांचवइ ते आपणां सत्कर्म ।

ज्यज्ञ—ज्याजन—अभ्ययन—अभ्यापन—दान—प्रतिग्रहधर्म ॥ ७ ॥

शूद्र सेवा विप्रनी वली कयाकीर्तन बुद्धि ।

अन्य वर्ण अलगा ते थकी तेह्निइं तेह्वी विधि ॥ ८ ॥

अष्टादश अन्न ऊपनां हुइ शाकपाक विवेक ।

पणि शौनकजी तम्यो सांभलु पिहिलु दयाधर्मविवेक ॥ ९ ॥

अतिथि आविउ आंगणइ तेह्निइं न करिवु नाकार ।

गौ गवानिक वास वायस श्वाननइ दिइ आहार ॥ १० ॥

परिवार पोषइ आपणु नइ ऊगरतूं रिहिशि कष्ट ।

[पवि] त्र अन्न ते प्रासतु जु हुइ घरमांहि ज्येष्ठ ॥ ११ ॥

यथासंपदा जेह्नुं जेह्वी तेह्नुं तेह्वूं दान ।
 राजानं तां राजरीतिइ रंकनं [रंकसमान] ॥ १२ ॥
 पणि रत्नमणि कनकभूषण देतां अन्न अवारि ।
 विमुख को वालिवु नहीं पछइं लिहिवु आहार ॥ १३ ॥
 तो हि आशा माटि थयूं अनं विपत आवी आज ।
 ते गम्यूं श्रीगोविंदनं जे द्वारिकां तणु राज ॥ १४ ॥
 मं पाप पूर्वे शां कर्यां त्वंस्या वणकोठार ।
 अतिथि को आविउ आंगणइ तेह्नुं नापिउ आहार ॥ १५ ॥
 दुर्बलनी मं भूख न लही अन्नकाजि करिउ नाकार ।
 याचकजन मं दुहुविआं तेह्नुं मुखि करिउ तिरस्कार ॥ १६ ॥
 पाक पूरण नीपना हूं ज्यमिवा बइठु ज्येष्ठ ।
 अन्नकाजि उवेखिआं मं पोतइं पोयूं पेट ॥ १७ ॥
 अंतर मं एह्वुं करिउ ते आइं आव्यूं पाप ।
 ऋषि ! तह्मनं मूकी हूं ज्यमूं तु भोगवूं किहां आप ॥ १८ ॥
 निःश्वास मूकी ऊठिआ नं गया जिहां गुरु धौम्य ।
 वृत्तांत सर्व मांडी कहुं एकांति बइशी भोमि ॥ १९ ॥
 मुहुनं राइ जाणी आविआ मोटा जे द्विजराज ।
 नाकार मुखिथु नवि कहुं देह प्राण थाइ त्याज ॥ २० ॥
 तब धौम्य कहइ छइ धर्मनं चिता म करशु चिति ।
 विपत सवली भांजशि कहुं ऊपरि दृष्टांत ॥ २१ ॥

*

*

*

जनमेजे राइ ऊच्चरइ ते जल नयणथूं झरइ ।
 राइ कहइ वैशंपायन मुहुनइं कुहु रे ॥ १ ॥
 वैशंपायन मुहुनइं कुहु एक संदेह मोटु आपि ।
 धौम्य ऋषिनइं किहां थकु ए कस्यपसुत तणु जाप ॥ २ ॥
 सद्य प्रभाकर प्रगटिउ अनइं आपिऊं वरदान ।
 मूल मंत्र ज किहां थकु किम पाम्या परमनिधान ॥ ३ ॥
 वैशंपायन वलतूं वदइ उत्तर सांभलु राइ ।
 एक समइ इच्छा थई स्वर्ग मांहि सुरराइ ॥ ४ ॥
 सूरजनूं एक स्तोत्र कीधूं नाम शत ऊपरि अष्ट ।
 अंतर्गति आराधतां सविता थया संतुष्ट ॥ ५ ॥
 आवीनइं ऊभा रह्या आपिऊं वरदान ।
 आ वैभव ताहू अचल रिहिज्यो इम कही थया अंतर्धान ॥ ६ ॥
 एह्वइ ऋषिजी आविआ करि वीणा हरिगुणगान ।
 आसन आपी अरचिआ नइं स्तवइ सुरराजान ॥ ७ ॥

(पृ० ३०)

जनमेजे बलि पूछइ वात वैशंपायन कुहु साक्षात ।
 एकमास ए अंतरि रह्यु ते पांडवे किम निर्वह्यु ॥ १ ॥
 तेह्मां विघ्न थयां जे यथा तेहनी मुहुनइं कुहुनइं कथा ।
 वैशंपायन किहि सुणि राइ ! एक मासमां विघ्न बि थाइ ॥ २ ॥
 सुखसमरिधि वनमांहि रमइ एकवार एह्वु आव्यु समइ ।
 मृगया रमवा वनमां गया पांचे भाइ जूजुआ थया ॥ ३ ॥
 त्रणि दिशाइं तेह परवर्या निकुल सिहिदे एकठा पल्या ।
 इम ते वनमां पांचे भाइ तेह समइ सांभलिनइं राइ ॥ ४ ॥

मध्याहि आश्रम सूना थाइ ऋषिजी नितिकर्म करवा जाइ ।
 शालवतणी सुता सुंदरी जिद्रथनइं कन्या ते वरी ॥ ५ ॥
 लग्न केरु ते दिन आविउ जिद्रथनइं संदेशु काह्विउ ।
 परणेवा पधारज्यो तम्यो आंहि सामग्री कीधी अम्यो ॥ ६ ॥
 जिद्रथि जान शणगारी बहु हय गज रथ ते लीधा बहु ।
 भेरी मृदंग वाजइ घणी साथि.....तणी ॥ ७ ॥
 स्त्रीजन रथ मांहि गान करइ एणी पिरि जिद्रथ परवरइ ।
 द्रुत-कामिकनी वाटें जाइ नीसाणना निर्घोष वगडाइ ॥ ८ ॥
 तेणइ समि वनमांहि द्रुपदी एकली मनमांहि वदी ।
 दुंदुभिनाद बहु सांभली स्त्रीनां गान सुणी मनि रली ॥ ९ ॥
 कोइक राजा वरवा जाइ ते जोवा केरूं मन थाइ ।
 पर्णकुटी ऊघाडी करी द्रुपदी जोवा ते नीसरी ॥ १० ॥
 ऊपरि ऊपरि जोइ चढी जिद्रथ केरी दृष्टिइं पडी ।
 तव प्रधाननइं पूछ्यू भूपि ए स्त्री कुण दीसि तेजस्वरूप ॥ ११ ॥
 सूरज्यकोटि दीसि शात्कार एह्वी जानमां नथी कुहु नारि ।
 कोटरास परधान किहिवाइ तेह्नि पूछ्वा मूकिउ राइ ॥ १२ ॥
 जाउ मित्र आवु पूछी वात कुहुनी कामिनी कुण मा-तात ।
 तिहारि प्रधान पूछ्वा गयु द्रुपदी आगलि ऊभु रहु ॥ १३ ॥
 परधानें जै कहुं कामिनी ते मुहुनइं किहि तूं भामिनी ।
 परधान केहुतु सोभइ त्यांहि बावल वृक्ष ऊभु वनमांहि ॥ १४ ॥
 एह्वी ऊभी द्रुपदनी बाल सिंहनी नारी पूछि शिआल ।
 तिहारि द्रुपदी बोली वाणि पांडवपत्नी मुहुनइं जाणि ॥ १५ ॥

एटल्लं सांभली पाळु वल्यु जिद्रथनइं ते आवी मिल्यु ।
 स्वामी पांडव केरी नारि एकली ऊभी मठनइ द्वारि ॥ १६ ॥
 पांडव तु मृगयां गया वनि कुहु नवि दीसइ पासइं जन्न ।
 एह्वूं आवी प्रधानि कहुं जिद्रथनूं मन वल्लभ थयूं ॥ १७ ॥
 द्रुपदी जाणी अवश्यमेव रथ खेडी चालिउ तत्खेव ।
 जान जाती मेहली यदा द्रुपदीनि हरवा आव्यु तदा ॥ १८ ॥
 कृष्णा मनि विचारइ त्यांहि एकलु रथ कुहु आवइ आंहि ।
 मनमां एह्वी आवी भ्रांति सूनूं मंदिर छूं एकांति ॥ १९ ॥
 शूं जाणिइं कुहु कपटी राइ मननी वात कली नवि जाइ ।
 एह्वी वात विचारइ मनि वैशंपायन किहि राजन्न ॥ २० ॥
 एटलि रथ आविउ द्रुकडु मन केरु भागु उभरु ।
 जिद्रथनइं उलखिउ नारिं तिहारइं प्राण आवइ ठाहरि ॥ २१ ॥
 एह तु पूज्य परुहुणु राइ मुझ दीठइ रलिआयति थाइ ।
 एह्वूं रिदइ विचारी जोइ एहना मननूं कपट न होइ ॥ २२ ॥
 रथ तां आवी रह्यु क्षणमांहि द्रुपदी ऊभां छइ ते त्यांहि ।
 मुखि छेहु देइ पूछइ वात आसन आप्यूं किहि बिस्नु भ्रात ॥ २३ ॥
 भलइं पधार्या नणदुइ ! तम्यो परुणागति शी कीजिइं अम्यो ।
 हवडां मृगया भ्या छइ राइ पाण्डव ते तां पांचे भाइ ॥ २४ ॥
 मृग मारीनइं ल्यावशि घइरि करज्यो भोजन रुडी पंरि ।
 वासी ते तह्मनइं नवि रुचइ ताजूं हुइ ते तह्मनइं पचइ ॥ २५ ॥
 जिद्रथ किहि हूं भूर्यु नथी पाछइं एह्वी वाणी कथी ।
 तां मुझ साथइं आवे सही पांडव पासइं वनि शूं रही ? ॥ २६ ॥
 ए वनवासी भूंडा दखी मुझ घिरि आवी थाज्ये सुखी ।
 तिहारि वचन इम बोल्यां सती जा जा अकर्मि थयु कुमति ॥ २७ ॥
 (पृ० २९८)

વ્યાખ્યાન પાંચમું

અદારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર

૧૯૪ હવે જે કૃતિમાં બરાબર અદ્યતન ગુજરાતી વપરાયેલી છે તેવી અદારમી સદીની ત્રણ ચાર કૃતિઓમાંથી મેલવેલાં નામો અને ક્રિયાપદો યાદી જોઈ લઈએ.

૧ કૃતિઓ વિશે વિશેષ કશું લખવાપણું રહેતું નથી, અદારમી સદીની કૃતિઓમાં પહેલી કૃતિ હેમાદ્રહાલિયાનો રાસ—કર્તા અદારમા સૈકાના લક્ષ્મીરત્ન (જૈન), બીજી શ્રીમદ્ભાગવત—રચનાર વિઓ લક્ષ્મીરત્ન (જૈન) રત્નેશ્વર—કવિ રત્નેશ્વર અને ત્રીજી કવિરાજ પ્રેમાનંદની કૃતિ પ્રેમાનંદ અને છે અને તે રાજા નૈષધની કથા. તથા ચોથી કૃતિરૂપે શોવિજય (જૈન) દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ (મૂળ પદ્ય અને અર્થ ગદ્ય) અને જંબૂસ્વામિરાસ પદ્ય—કર્તા ઉપાધ્યાય યશો-જય. ૧ ચારે કૃતિઓના કર્તાના સમય વિશે સુનિશ્ચિતપણું છે, એટલે ૧ ભલે ધ્યાન કશું લખવાપણું નથી.

૧૯૫ વિભક્તિના ક્રમપ્રમાણે નામો અને ક્રિયાપદો તેમાંથી આ પ્રમાણે રચ્યાં છે :

૧ કવિઓના
નામવિભક્તિવાળા સાત વિભક્તિનાં રૂપો
પ્રયોગો

વિભક્તિ—૧—

લક્ષ્મીરત્ન—જનેસર, નૃપ, પુરુષ, ભવિક, હેમો, ભગવંત, ગુજરદેસ, ણનીલો, વરણ.

રત્નેશ્વર—સૂત, વાહવ, અવોલ્યો, બેઠો, વ્યાસપુત્ર, બાલક, નાના, ગુકજી, અર્જુન, સર્વે, ઝમા, સામા.

પ્રેમાનંદ—પાંડવ, અરજુન, તાપશ, આવ્યો, જુધીષ્ઠર, વહબહતો, લતા, નલ, ધર્મ, પાંડવો.

વિભક્તિ-૨—

લક્ષ્મીરત્ન—ચરણ, વિલાસ, કથા, જલ, ગુરુ, રાસ, સાનિદ્ય.

રત્નેશ્વર—વાદ, નિઃશ્વાસ, મોક્ષમાર્ગ, ગમન, વેષ, કૌતુક, મસ્તક, ગુકને, મુનિવરને, કર્મને.

પ્રેમાનંદ—ધ્યાન, જશ, સરસ્વતીને, રાજ, પુત્રને, ત્રીપુરાર, શેવા, પદીને, મુને, રીધશીધને.

વિભક્તિ-૩—

પ્રેમાનન્દ—નામી, મે, (મેં) નલે, કદ્રષ્ટે, દીવશે, પ્રતાપે, નામેં, પાંડવે.

લક્ષ્મીરત્ન—કુંમં, જ્ઞાનેં, નામેં, નામેં, જિણેં, મુજબલેં, સાથે.

રત્નેશ્વર—તેણે, સમે, શરીરે, હરખે, અતિથિરૂપે, યુધિષ્ઠિરે.

વિભક્તિ-૪ તથા ૬—

પ્રેમાનંદ—સુતનુ, નૈશદતણો, નૈશદરાણી, પર્વનો, વશ્યાનો (રહેવાનું), હેની, મીમશેન્યની, શેહેદેવને, ચંદ્રનું, માઈની, તેહનાં, કોહોને (કોને), શાનો, તેહનો, તેહના, નલની, નલનુ, તેહના, તેહેની, તાહારુ.

રત્નેશ્વર—પામ્યાનો, પરીક્ષિતને, અવધૂતતણો, જેહ્ની, જેહ્નૂં, વરના, જેહ્નાં, ત્રિવલ્લીની, જેહ્ના.

લક્ષ્મીરત્ન—શ્રીજીનતણા, વેપારીની, વેસાનાં, ગુંજરનો, ધર્મતણિ, જ્ઞાનેં, જીવનું, તેનું, જેની.

વિભક્તિ-૫—

લક્ષ્મીરત્ન—.....

રત્નેશ્વર—કંઠથકી, કયેંથી, આનનથી, આસનથી.

પ્રેમાનંદ—ઘેરથી

વિભક્તિ-૭—

પ્રેમાનંદ—વનમુજાર, કૈલાશે, પાશે, મઘ્યાંને, દીશાએ, વેલાએ, રૂદયામાં, વનમાં, કાલે.

રત્નેશ્વર—માંહોમાંહા, સઘલામઘ્યે, મનમાં, કણ્ઠવિશે, ઘેર્ય, આસન્ય, મોટામઘ્યે, સભામાં, ઠામ્ય, આકાશે.

લક્ષ્મીરત્ન—એળે, મઘ્યષણ્ડે, સહેસમાં, મેહદનિમેં (મેદર્નામાં), જગમાં, ધન્યાશ્રીમાં.

ક્રિયાપદો

	વર્તમાન	ભૂત	ભવિષ્ય
૧૯૬	કીજે	હુવો	વોલ્યા—
લક્ષ્મીરત્ન—	હોઈ	પ્રગટ્યો	(વીલ્યા)
પ્રણમું	રહે	કહ્યા	વુંઠા
થો	છે	બાંચું	નિપનું
સાંભલજ્યો	કરે	કીધી	પડીઓ
રત્નું	થયું છે	દિધું	વષાંણિ
કરજ્યો	આપે	દીઠો	લીધું
કહું			

वर्तमान		भूत		भविष्य
रत्नेश्वर—	साधे	पूछ्या	ढांक्यां	होनार
सांभलज्यो	दीसे	बोछ्यां	आव्यां	
कहे	लवे छे	पाम्यो	अतिशोभ्यो	
प्रमाणे	आवे	बेठो		
विखाणे	पूछे	आव्यो		
वाधे		आव्या		
प्रेमानंद—	दीउ	वशा	धरू	ययू हशे
धरू	नीशरे	गयो	थयू	भागशे
करू	छे	आव्यो	पांम्यो	आवशे
आदरू	जांउ	रहो	परणो	
कहु	पांमु	बेठा	धराव्यू	
वदे	आपे	आप्युं	गयो	
चापे	नथी	पड्यो	मुको	
मागु	छउ	बोल्या	आव्यू	
आपे	केहे छे	भोगव्यू	होए जी	
लगाडे	कोहो	छांडी		

कृदंतो

१९७ लक्ष्मीरत्न—आवता, करतां, खातां, जातां, रडतां, चढतै,

ए कविओना सांभलतां, कहंदा.

कृदंतप्रयोगो

रत्नेश्वर—विचारी, सुणीने, धैने, मेह्ली, करंता, लै, फरंता, जोवा,
दीसंतां, निरखी, देखी, राखीने, रहीने, करतो, हरवा, करवा.

प्रेमानंद—हारीने, आराधवा, तलाशवाने, आंणी, चढावी, जोतोजोतो, करीने, लैई, वीशरतो, वशवृ, भमयंती, करतां, आपी, करवा, करी, शांमली.

ए कविओना
केटलाक शब्दो

१९८ केटलाक शब्दो—

लक्ष्मीरत्न—भावट, कीरतार, पीत्या, दीवाकर, मंडाण, गढ, बेंसणो, अढार, वनराइ, सरग, तलेटी, मढ, मंदर, पोल, सप्तभुमीयां, वरण, हाट, सरइयां,—पातशाह, मेम्मद बेगडो, हेंमर, षान, ओमराओ, राणाराओ, मे' तो, माजन, दरबार, भाट, सेठ, माठुं, मेह, मेहदनि, काठुं-(कष्टमय), दकाल, परजा, माप,—बेटा, भोजाइ, देवान-(देहवर्ण) नात्य, जात्य, जुठां, माषि, पंषि, जोसी, मुरत, मानव्य, कागल, क्रम, रंक, बरद, दोषण, पसाय.

रत्नेश्वर—नाना—शास्त्र—विचक्षण—वाडव, सवलां, सूरय, वात घणाइक, आप, मुख्य (मुखे), अश्वमेव (अवश्यमेव), झलहल, उपवीत, आश्रम्म, कौतुक, केडे, हाड (हाडकां), वक्ष, वर्तुल, ऊंडेरी, वांका, भुज, आजानु, ज्योत्य, जनमन, ऊभा, साहमा, अम्यो (अमो), अमने, अम, ते माट्ये, पदोदक, ग्राम्य, निपट, समंधी, भरथार,—द्वेखी (द्वेषी), म्हाभय, कंपारव, म्हाभूइं, सूरज, हींसे, कूइं, कुच्छित्त, शोहर, उज्जड, धूसर, बीज, वरसाद, वादल, ओगणपंचास, गीर्वाण, प्राकृत, तोहे.

प्रेमानंद—सरस्वती, प्रणाम्य, नैशद, वैशंपायेन, चातुरमाश, आरणीक. दौतकवन, अरजुन, कैलाश, त्रीपुरार, शम (समय), तापश, कुंतीशुत, रातनीरात, चापे, चर्ण, अंतशकर्ण, भीमशेन्य, पाशे, दातणपांणी, प्रातशांमरी, रीश, व्रक्ष, नीकुल, पोहोर, वरणागी, शेहेदेव, काम, रोश, मध्यांन, जोश, जोगणी, शांमु, ब्रेहेदश, नीत्वाश, वीशरतो, रूदय,

રૂષી, વીજોગ, શરણો, આશન, શીધ, શોમો ભાગ, કષ્ટ, શંતોષ, દાશી, જુધીષ્ટર, ત્રથા, વેમાંન, આક્ષાંન, જન્ન, રીતુપર્ણ, રાય, વીરક્ષેત્ર, ચોવીશા, ન્યાત્ત, પદબંધ, કાલાવાલા, મુદ્ધુરત્ત, શુરત, શાર, શતર, બારેઠા, વરષે.

૧૯૯ વિભક્તિવાળાં નામોની યાદી

યશોવિજયજી-૧ શારદ. તૂઠી. કુક્કવિ. વીર. આપણ. ગામ.
સંતોષ. વડો. સો. અવબોધ. જે. તે. કેહવા.
સોભાગી.

૨ દયા. જાપ. આંબેલ (અમ્લ—ઝાટી) દ્રાક્ષને.
વાળીને. સાન્નિધ્ય. સૂત્ર. મહી. રચના. તે પ્રત્યે.
ઉપાય. સ્વશિષ્યને. અભ્યાસ.

૩ તેં. હિયડે. જસવિજયે. શિષ્યે. બુદ્ધિ. રસે.
મદ્દાચાર્યઈ. હેતઈં. જેણે. વચનદ્વારે. અભ્યાસે.
અનુસારે. જેણ. તેણ. લીલાઈ. આપણે.

૪ ભરણને કાજ. હિતહેત. જે માટઈં. ઉપકારનઈં
હેતઈં તે માટિં. મળવાને કાજે.

૫ વિશેષથી. અતિલોભથી. સુખથી. દુઃખથી.
સામાન્યથી.

૬ મુજ. કાવ્યનો. વિબુધતણું. તેહનું. મોજનતણી.
મવના. છીને. તાસ. તુમ્હારો. શુદિનો. પ્રશ્નરો.
બાઈરી. અવધિજ્ઞાનરી. તેહનો. તેહની.

૭ પદ. કંઠે. જિહાં. તળે. ઇહાં. ધંખાત મચ્ચે.
ક્ષત્રીકુણ્ડગ્રામે. તેમાંહે. ગણમાં. સૂરીશ્વરમાં.
—સમુદાયમાંહે. કાસીયે.

સંબોધન—આત્માર્થિયો ! પ્રાણિયો.

ત્રણે કાલનાં ક્રિયાપદોની યાદી

વર્તમાન	મૂત	અવિષ્ય
પૂજું છું	દીધો	રહ્યો
ઉપશમે	તૂઠી	થઈ
આપો	આરોપ્યાં	ચાલી
કરો	કર્યા	ઉપના
નચાવે	કિયો	દિઁ
કરે	વિણદ્	દેખાડ્યું
હોજો	દીરું	કર્યા
કીજે	જોતરીયા	થયા
વદે	કીધી	મૂક્યા
સાંમલજો	શળગાર્યા	વાધ્યો
ઉંઘજો	ચઢ્યા	સાધ્યો
લેખવે	હુઆ	થયો
		પ્રકાશી

કુદંતો-

કરત. હુંત. ચઢતા. રમંત. સુળીને. દેદીપ્યમાન. કરીને. જ્ઞરતા.

કેટલાક શબ્દો-

ઉપગંગ. સુરંગ. હું. દક્ષિણાવત્ત. પવિત્ત. ત્રિભુવન. ગામ. સીમ. રૂઝડાં. ઘાનર. પેરે. સરવર. વાલુકા. ગ્રામ. આચારજપદકમલ. પવિત્ર. સાચો. ડંટ. રસઘૂંટ. દ્રાઘ. સાકર. મોહનગારાં. કુંજર. અંબર. લગી. સાંબેલા. નવલા. વેષ. ચકડોલ. રંગરોલ. બારી. ઉચ્છવ. વાદિત્ર. કજ્જલ. તૂર. જામાતા. સનૂર. ગાજાવાજા. સમાચાર. ન્યાયાચાર્ય. તો. નંદનવન. આજ્ઞામાફકપણું. નિસદીસ. લિખાવિત.

૨૦૦ અહીં ઉપયોગમાં લીધેલી અઢારમી સદીની ચારે કૃતિઓમાંથી નિદર્શનરૂપે જણાવેલાં સાતે વિભક્તિવાળાં રૂપો, અઢારમી સદીની ક્રિયાપદો, કૃદંતો અને બીજા શબ્દોને વાંચવાથી એ ભાષામીમાંસા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એ કૃતિઓમાં વપરાયેલી ગુજરાતી તે, અદ્યતન ગુજરાતી છે. તે કૃતિઓના કેટલાક પ્રયોગોમાં જૂની ગુજરાતીની છાંટ દેખાય છે સ્ત્રી પળ તે નગળ્ય જેવી છે, ઇથી અદ્યતન ગુજરાતીનો આરંભ અઢારમી સદીથી થયો છે એમ માનવાને લા કહેવાને કશો લાધ નથી. જૂની ગુજરાતીની છાંટલાલ જે થોડાક પ્રયોગો છે તે આપોઆપ સમજાય ઇલા છે, ઇટલે તેને જુદા ગળાલવાની જલૂર જળાતી નથી. જે સમયથી જૈન અને વૈદિક પરંપરાના ગુજરાતી કવિઓનું ગુજરાતીસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે કાલની કૃતિઓના ક્રમવાર ઉત્તરોત્તર ઉદાહરણો લધારે પ્રમાણમાં આપતો આવ્યો હું અને તે રીત છેલ્લે અઢારમી સદી સુધી રાલેલી છે. જે સાક્ષર લંધુઓ હજુ પળ જૈન અને જૈન નહીં ઇલા કવિઓની ભાષા લલ્લે ભેદભાલ લા ભિન્નપ્રલાહ-મૂલકતા સમજતા હોય તેઓ કૃપા કરીને લારમી સદીથી અઢારમી સદી સુધીની ગુજરાતીનાં અહીં આપેલાં એ નિદર્શન-પ્રયોગો ધ્યાનપૂર્લક જલૂર તપાસે ઇવી તેમને મારી નમ્ર લિનંતી છે; અને એ ‘ભ્રમ ભાંગલા સારુ જ નિદર્શનો લધારે આપલાની ઉક્ત પદ્ધતિ અહીં સ્વીકારી છે અને સાથે સાથે પ્રત્યેક ભાષળના અંતિમ પાનાંઓમાં મેં લારમી સદીથી માંડીને અઢારમી સદી સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યના નમૂનાઓ પળ આપ્યા છે. તે નમૂનાઓનું સલ્લગ નિરીક્ષળ પળ ઉક્ત ભ્રમ ભાંગલાને પૂરતું છે. સદીલાર ત્રળ કવિઓ તો લીલેલા જ છે.

અહીં સુધી ઉક્ત સદીઓના સાહિત્યનું નિરીક્ષળ કરેલું છે. હલે એ નિરીક્ષળનો નિષ્કર્ષ લતાલલા અંતિમ લલ્લનરૂપ ઉપસંહાર કરીને આ વ્યાલ્યાન પૂરાં થશે.

अढारमा सैकानुं पद्य तथा गद्य

अढारमो सैको

(१)

कवि-लक्ष्मीरत्न-संवत् १७४१-खेमा हडालियानो रास—

दुहा

आद्य जनेसर आद्य नृप आद्य पुरुष अवतार ।
भवभय भावदृ भगवंत नरु करुणानिधी कीरतार ॥ १ ॥
प्रणमुं तास प्रथम चरण द्यो मुझ वचन विलास ।
संभलज्यो भवीक जन्म हुं रचुं पैम रास ॥ २ ॥
कवण पैमो क्यां हुवो प्रगट्यो कवण प्रकार ।
सानिद्ध करज्यो गुरू सदा कहू कथा तस सार ॥ ३ ॥
गुरु माता गुरु पीत्या कीजें गुरु पाये सेव ।
ज्ञान दीवाकर गुरु कह्या नमो नमो गुरुदेव ॥ ४ ॥
कुंभें बांध्युं जल रहे जल विना कुंभ न होई ।
ज्ञानें बांध्युं मन रहे गुरू विना ज्ञान न होई ॥ ५ ॥

चौपड़- राग रामगीरी

जंबुद्वीप भरत एणे ठाम मध्यबंधे मोटा मंडाण ।
गुजर देस छे गुंणनीलो पावा नामें गढ बैसणो ॥ १ ॥
गढ उपर छें सोभा घणि अढार भार बनराइ तणि ।
मोटा श्रीजीन तणा प्रसाद सरग सरीशुं मांढें वाद ॥ २ ॥

वसें सेंहेर तलेटी तास चांपानेर नामें शुवीलास ।
 गढ मढ मंदर पोळ प्रकास सप्त मुंमीयां उत्तम आवास ॥ ३ ॥
 वरण अढार त्या सुषि वसें सोभा देषि मन सुल्लसें ।
 वेंपारीनी नही रे मणा सातसें हाट सरइयां तणां ॥ ४ ॥
 नित्य चोकडीयां कोडी करे वेसानां मंदर वीससे ।

..... ॥ ५ ॥

पातसाह तिहां परगडो राज्य करे मेंम्मइ वेगडो ।
 सतरसेंस गुंजरनो धणि जिणें भुजबलें कीधी पोहवि घणि ॥ ६ ॥
 सवालष हेंमर सोभता दस सहेसनां गज दीपता ।
 सीतेर षानं बहोतेर ओमराओ अवर घणां छे रांगा राओ ॥ ७ ॥
 नगर सेठ मेंतो चांपसी अहनिस धर्म तणि मति वसी ।
 सेठ सायें माजन सोहाई एक दीवस दरबारे जाई ॥ ८ ॥
 मारगं मल्लिओ दिधु मानं ओमराओ सालोदुषानं ।
 षानं सायें आवता सेठ बंब भाट तव दीठो दष्ट ॥ ९ ॥

× × × × ×

इंम करतां दिन केता वोल्या वरस थयुं छे माटुं ।
 मेह न वुंठा मेहदनिमें वरस निपतुं काटुं ॥ ३० ॥
 पडीओ दकाल कें परजा पीडे को केइनें नव्य आपें ।
 आप आपणें मापें षातां धानें कीमें न ध्रापे ॥ ३१ ॥
 मात पीता बंधव ने बेटा भाई ने भोजाई ।
 नात्य जात्य गोत्रीजन जुठं एक अन्न सायें सगाई ॥ ३२ ॥
 अन वीना देवानं न दीपे बुध्य शुष्य सवी जाई ।
 कीडी कुंजर माषि पंषि अन सहु को षाय ॥ ३३ ॥

जाण्प्या जोसी अननें मार्गे पण मुरत अन्न जोइं ।
 अन्न वीना शुर सेवा न मानै तो मानव्य कम वगोइं ॥ ३४ ॥
 अनें रथ चंचल चालै अन रतनसी मार्गे ।
 अन वीना तो वख न थाई कागल रूडो न लागे ॥ ३५ ॥
 अन वीना क्रम एक न चाले सर्व जीवतुं काम ।
 सद्द कोमां अन्नदाता मोटो तेतुं सुरनर करे वषाण ॥ ३६ ॥
 अन वीना तेणे अवसरें वख वीना निसंक ।
 पातसाह तां पढीयां देषे जातां रडतां रंक ॥ ३७ ॥

× × × ×

राग धन्यासरी

धन्य धन्य भेमो देदराणि जेनी कीरत जगमां जाणि जी ।
 दिधां दांन ते चढतै पाणि जी कविजने वात वषाणि जी ॥ धन्य०
 ॥ १२९ ॥

पातसाईं घणुं मान ज दीइं साह बरद जेणे लीधुं जी ।
 जातां बरद जेणे राध्यां सघलां देइं दांन मन प्रघलां जी ॥ धन्य०
 ॥ १३० ॥

× × × × ×

गह्या साधुतणा गुण गाया अनें बलि रीषि राया जी ।
 कवीजन मत कोइं दोषण म देज्यो गुण हुवा ते गाया जी ॥ धन्य०
 ॥ १३२ ॥

संवत सतर एकतालिस्सा वरषे रास रच्यो मन हरषे जी ।
 मागसर सुद पुंन्यम गुरुवारो गांम उंनाउं मोक्षार जी ॥ धन्य० १३३ ॥

पंडित हीररत्न परसीध्या तस पसाय रास कीधो जी ।
छडी ढाल धन्याश्रीमां गावै सांभलतां सुष पावै जी ॥ १३४ ॥
× × × ×
कीजे धर्म भवीक जन वृंदा लषमीरतन कहंदा जी ॥ १३५ ॥
(ऐतिहासिक राससंग्रह, भाग १ लो, सं. श्रीविजयधर्मसूरि)

(२)

कवि-रत्नेश्वर-संवत् १७४९-श्रीमद्भागवत

(संपादक—श्रीकेशवराम शास्त्री)

(पृष्ठ १४५)

सूत कहे सांभलज्यो शौनक देवरात नृप तेह ।
तेणे ए विष्य पूछ्या वाडव कहे विचारी जेह ॥ ५० ॥
नानाशास्त्रविचक्षण वाडव मांहोमांह विचारी ।
विविध विरोधी साधन बोध्यां सघलां संशय कारी ॥ ५१ ॥
कोय कहे जे विष्णू देवता कोय कहे शिव देव ।
कोय कहे ते सघला मध्ये सूरय सारो देव ॥ ५२ ॥
कोय कहे जे कालदेवता कोय स्वभाव प्रमाणे ।
कोय कर्मने श्रेष्ठ कहे इम अनेक वात विखाणे ॥ ५३ ॥
हवे घणाइक वाद सुणीने आकुल अन्तर्वेद ।
सांभल्य शौनक राजश्रुषि ते मनमां पाम्यो खेद ॥ ५४ ॥
आप अबोल्यो थैने बेठो मुख्य मेहली निःश्वास ।
मोक्षमार्ग पाम्यानो मनमां नव्य आव्यो विश्वास ॥ ५५ ॥
पूर्व पुण्य परीक्षितने आव्या व्यासपुत्र शुक्रदेव ।
ज्ञानसुधाभरसागरशशिवर तेणे समे अश्वमेव ॥ ५६ ॥

सुंदर धाम स्वरूपी शुक्जी स्वेच्छा गमन करंता ।
 वेष विशद अवधूत तणो लै महितल मांझा फरंता ॥ ५७ ॥
 झलहल तेजलता सम जेह्नी जटा यल विन वाघे ।
 कण्ठ विशे उपवीत अचल त्याहां माला मोहिनी साघे ॥ ५८ ॥
 जेह्नुं चिन्ह जणाय नहीं जे कोण वर्ण आश्रम्म ।
 यथालभ संतोषी शुक्जी पूरणरूपी परम ॥ ५९ ॥
 नाना बालक कौतुक जोवा केडे फरता क्रोड ।
 कर्दम ने तृण तनुये वलगां अलगां बंधन छोड ॥ ६० ॥
 सोल वरसना शुक्जी त्यहिये कोमल चरण सुगात्र ।
 कर उर स्कन्ध कपोल सुकोमल सुंदर शोभापात्र ॥ ६१ ॥
 दर्शनीय ने दीरघलोचन उत्तम नासाकीर ।
 तुल्यकर्ण भ्रुकुटी मुख सुंदर कम्बुकण्ठ सुशरीर ॥ ६२ ॥
 कंठ थकी हेठेरां दीसे युग्म हाड त्याहां जेह ।
 ते जेह्नां मांसे करी ढांक्यां नव्य दीसंतां तेह ॥ ६३ ॥
 जेह्नुं वक्ष विशाल ने वली वर्तुल नाभिकूप ।
 ऊंडेरी त्रिवह्नीनी रेखा उदर अनूप सुरूप ॥ ६४ ॥
 नम्र दिगंबर वांका बलता अलकजटा भगवान ।
 नारायण सरखो दीसंतो जेह्ना भुज आजानु ॥ ६५ ॥
 श्याम शरीरे सदा काल जे यौवनवननी ज्योत्य ।
 अंगतणी त्याहां उत्तम शोभा स्त्रीजनमन उद्बोधत ॥ ६६ ॥
 हरखे हास्य करंता आवे निरखी सुंदर शोभा ।
 शुक्ने देखी आसनथी सहू थया मुनिजन ऊभा ॥ ६७ ॥

यद्यपि शुक्र योगीनो अंतर्ध तेज गूढ महिमाय ।
 तेह्वां लक्षण जाणे मुनिवर सर्वे साहमा जाय ॥ ६८ ॥
 विष्णुरात आव्या अतिथिनी पूजा कीधी सार ।
 मस्तक नामी आत्मनिवेदन कीधूं नृप निरधार ॥ ६९ ॥
 पूज्या अरच्या शुक्रजी आसन्य बेठ अंतर्धामी ।
 पाळल्य आव्यां अबला बालक नाठां विस्मय पामी ॥ ७० ॥
 मोटा मध्ये मोटो मुनिवर तेह सभामां पेठो ।
 ब्रह्मर्षि राजर्षि सुरर्षि मंडलमध्ये बेठो ॥ ७१ ॥
 मुनिजनकेरा मंडलमध्ये अतिशोभ्यो भगवान् ।
 ग्रहतारानक्षत्र विच्ये जाण्ये ऊग्यो इंदुसमान ॥ ७२ ॥
 जेह्नी बुद्धि अकुण्ठित ते मुनि आसन्य बेठ शांत ।
 वैष्णवराज परीक्षित तेने अति पाम्यो अभ्रांत्य ॥ ७३ ॥
 कर जोडी शिर मोडी कीधो मुनिवरने परणाम ।
 विनयवचन मन स्थिर राखीने पूछे परीक्षित आम ॥ ७४ ॥
 अहो अम्यो त्यां अधुना ब्रह्मन थैने क्षत्रीराज ।
 सज्जन अमने सेवे एह्वा अम्यो थया छूं आज ॥ ७५ ॥
 कृपा करीने अतिथिरूपे आव्या छो अम धैर्य ।
 ते माळ्ये अम्यो तीरथ कीधा सर्वोपरि करी पर्ये ॥ ७६ ॥
 जेह्नुं स्मरण कर्येथी नरनां मंदिर पावन थाय ।
 तेह्नुं दर्शन स्पर्श पदोदक कोण कहे महिमाय ॥ ७७ ॥

(पृ० १०३)

मास घणा वही चाल्या तोहे अर्जुन नाव्या गाम्य ।
 घोररूप अपशुक्ल देखता धर्मराय ते ठाम्य ॥ ५ ॥
 कालतणी गति घोर निहाली अबला ऋतुना धर्म ।
 क्रोध लोभ अनृत आकुल नर करता पातक कर्म ॥ ६ ॥
 कपटसहित विहार विलोक्यो राय युधिष्ठिर निपट ।
 मांहोमांहे मैत्र्य करे नर मन मध्ये रूहे कपट ॥ ७ ॥
 मात पिता ने सुहृद समंधी स्त्री भरथारशू द्वेखी ।
 मांहोमांहे कलह करंता राय युधिष्ठिर देखी ॥ ८ ॥
 एह्वां चिह्न अनेक ज दीठां अत्य अरिष्टशू कर्म ।
 दिक्से दिक्से लोकविशे म्हा लोभ अपार अधर्म ॥ ९ ॥

×

×

×

आ जो रे नरवीर निहाली अति उत्पात विघात ।
 आकाशे उत्पात घणा ने अक्नीगत उत्पात ॥ १८ ॥
 अंगविशे उपचिह्न घणां ए आपणने भयकारी ।
 आपणने ए म्हाभय कूहे छे मोइ पामे गति माहरी ॥ १९ ॥
 लोचन जंघा ने कर माहुरा फरके वारंवार ।
 हृदे विशे कंपारव अति कांड म्हा भूडूं होनार ॥ २० ॥
 आ जो रे आ फाळ सूरज साहमूं रहीने रोय ।
 आननयी अंगारा ऊडे कांडक भूडूं होय ॥ २१ ॥
 माहुरे सन्मुख श्वान रहीने गाढे रोतो जाय ।
 शंका विन मुक्त आगल्य ऊमो तेणे ते भय थाय ॥ २२ ॥

अधम पशु दक्षिण दिश जातां उत्तम पशु तां वाम ।
 अश्व न हींसे रोता दीसे काइक कूइं काम ॥ २३ ॥
 मृत्युदूत कपोत रह्यो करतो कुच्छित शोहर ।
 उल्लक मन कंपावे माहूरुं घुर्घर शब्दे घोर ॥ २४ ॥
 कलकल शब्द काक लवे छे सर्वे तणां सुख हरवा ।
 ए सर्वे अपचिह्न अनेरां अवनी उज्जड करवा ॥ २५ ॥
 धूसर दिश ने रवि शशी पाछल्य जलकुंडल भयकारी ।
 पर्वत साथे पृथ्वी कापे भय उपजावे भारी ॥ २६ ॥
 वीज पडे वरसाद विना ने घन विन वादल गाजे ।
 एह्वा आ उत्पात विलोकी माहूरुं मन अति भाजे ॥ २७ ॥

× × × ×

(पृष्ठ २२९)

त्रेपन श्लोक तणो विस्तार रत्ने कर्युं यत्ने विस्तार ।
 संवतनी संख्या सविलास सत्तरशे ओगणपंचास ॥ १०८ ॥
 कार्तिक विधु सह एकादशी वार विधुसहित उल्लसी ।
 मेघतनय दर्भावती गाम श्रीमाली रत्नेश्वर नाम ॥ १०९ ॥
 गीर्वाण वाणीनो कवि तोहे प्राकृतनी मति हवी ।

(३)

कवि प्रेमानंद (हस्तलिखित गुटको—गु० व० सो०)

लक्ष्या वर्ष—१७६२ रचना पछी २४ वर्षे लखायेल

(आरंभ)

अथ श्रीनैशदराएनी कथा लखी छे.

राग केदारो—

श्रीशंकरश्रुतनु* ध्यानं ज धरू

सरस्वतीने प्रणाम्य ज करू ।

आदरू जोडवा जश नैशदतणो रे ॥ १ ॥

डोठ—

नैशधराएनी कहु कया पुन्य श्लोक जे राए ।

वैशंपायेन वांणी वदे आरणीक पर्वनो महीमा ए ॥ २ ॥

राज हारीने गया पांडव वशा दौतकवन मुझार ।

एकलो अरजुन गयो कैलाशे आराधवा त्रीपुरार ॥ ३ ॥

एहेवे शमे एक तापश आव्यो ब्रहेदश एहेवूं नांमी ।

पुजा कीधी पांडवे ने आप्यो वस्यानो ठांमी ॥ ६ ॥

चातुरमाश ते त्याहां रहो तेहेनी कुंतीश्रुत करे शेवा ए ।

रातनी राते वारा करता पांडव चापे पाए ॥ ७ ॥

एकवार जुधीधर बेठा तलाशवाने चर्ण ।

ते शमे अरजुन शंभारो भराई आव्यू अंतशकर्ण ॥ ८ ॥

×

×

×

भीमशैत्यनी पाशे जो हु मागु दातणपांणी ।

तो बडबडतो जाए रीश चढावी मोटां व्रक्ष आपे आंणी ॥ ११ ॥

प्रातशामग्री नीकुल पाशे कदाच जो हु मागु ।

एक पोहोर तां वार लगाडे एटली करे वरणागी ॥ १२ ॥

* लिपिकार, बधे, 'शु' ने बदले 'श्रु' लखे छे.

शेहेदेवने जो काम दीउ तो शाधु मंन आणे रोश ।
 मच्याने घेरथी नीशरे जोतो जोतो जोश ॥ १३ ॥
 दक्षण दीशाए जोगणी छे जो जांउ तो दुख पांमु ।
 पुरव दीशाए परवरू तो चंद्रनु घर शांमु ॥ १४ ॥
 एहेवी रीत तो त्रणे भाइनी मे तो रहु नव जाए ।
 दुपदीने मोकल तो कोइ हरण करीने जाए ॥ १५ ॥
 वण मागे वेलाए आपे मुने जे जोईए ते आंणी ।
 फल जल मुख आगल लैई मेले ते तो गांडीवपांणी ॥ १६ ॥
 तेहनां गुण हु नथी वीशरतो रहो छउ रुदयामां राखी ।
 श्रुष शंतोष वीनां छउ श्रुनो मुनी हु पारथ पाखी ॥ १७ ॥
 नीस्वाश मुकीने धर्म एम केहे छे कोहोनी ब्रेहेदश रूषी ।
 वन वशवूने बीजोग पड्यो हु शरषो कोई दुषी ॥ १८ ॥
 राज आशान भुवन रीध शीधने हारी ।
 एहेवू कोहोने थयू हरो स्वामी पीडा पांमी नारी ॥ १९ ॥
 वलता ब्रेहेदश एणी पेर बोल्या श्रु आणे वैराग्य ।
 नल दुख पांम्यो अरे पांडवो नथी तेहनो शोमो भाग ॥ २० ॥
 रूप राएनु न मले धन नल नरेश शमान ।
 तेहना जेहवु कष्ट तमो नथी भोगव्यू राजांन ॥ २१ ॥
 भीमक कुमारी नलनी नारी रूप कहू श्रु मांडी ।
 ते नारी जाहां नही फल पांणी नले ते वनमां छांडी ॥ २२ ॥
 दाशी रूप धरू दमयंती कुबहु थयू नलनु गात्र ।
 तेहना दुख आगल अरे राए जुधीष्टर ताहारू दुख कोण
 मात्र ॥ २३ ॥

कर जोडीने धर्म एम बोल्या कोहो त्रेहेदश रूपी राए ।
 घणु दुख पांम्यो नलराजा ते श्रु कारण केहेवाए ॥ २४ ॥
 कोण देशनो नरेश काहावे केम परणो दमयंती ।
 ते नारी नले केम छांडी कां मुक्ती भमयंती ॥ २५ ॥
 उतपत्य कोहो नल दमयंतीनी अथ ईती कथा ए ।
 दुषीआनु दुष प्रकाश करतां भागे मन ब्रथा ए ॥ २६ ॥

वलण—

ब्रथा ए माहारी भागशे एम कहे जुधीष्टर राए ।
 कहे भट प्रेमानंद नैशदतणी कथा ए ॥ २७ ॥

(अंतिम भाग, पृ० ३८६)

माता पीता गुरु वीप्र वैष्णव सेवा करे शर्व कोए जी ।
 परनंदा परनारी परधन को कदष्टे न जोए जी ॥ ३३ ॥
 एहेवू राज नलनाथे कीधु पुन्यश्लोक धराव्यू नाम जी ।
 पुत्रने राज आशन आपी गयो तप करवा राजन जी ॥ ३४ ॥
 अनशन व्रत करी देह मुको आव्यूं दीव्य वेमान जी ।
 वैकुण्ठ नल दमयंती पोहोतां पांम्यो श्रीभगवान जी ॥ ३५ ॥
 त्रेहेदश केहे श्रुण राए जुधीष्टर एहेवो हवो नथी नव्य होए जी ।
 ए दुख आगल ताहरा दुख ने जुधीष्टर श्रु रोए जी ॥ ३६ ॥
 काले अरजुन आवशे राजा करी उतम काज जी ।
 कथा शांभली पागे लागो मुनीवरने माहाराज जी ॥ ३७ ॥
 परीताप गयो माहारा मननो शांभली साधु चरीत्र जी ।
 अवीचल वांणी त्रेहेदशजीनी हु पत्तीत थयो पवीत्र जी ॥ ३८ ॥

थोडे दीवशे अरजुन आव्या रीक्षा धर्मराजंन जी ।
 वैशंपायेन केहे जनमेजयेने थयू पुरण नल आक्षांन जी ॥ ३९ ॥
 शांभले भणे वा लखे पुस्तक शर्व तीरथनु फल थाए जी ।
 अष्ट मादानं जग्ग तणु फल आपे वैकुंठ राए जी ॥ ४० ॥
 करकोटकने नल दमयंती श्रुदेवने रीतुपर्ण राए जी ।
 ए पांचेनां नाम ले श्रुतां उठतां तेने घेरयी कलीजुग जाए जी ॥ ४१ ॥
 वीरक्षेत्र वडोदरू नामे गुरू देश गुजरात जी ।
 कृष्णश्रुत कवी भट प्रेमानंद वाडव चोवीशा न्यात्त जी ॥ ४२ ॥
 गुरूप्रतापे पदबंधन कीधु कालावाला भांषी जी ।
 आरणीक पर्वमां मुल कथामाहे नैशधलीला भांषी जी ॥ ४३ ॥
 मुडुरत्त कीधु श्रुतमांहे थयू पुरण नंदरवार जी ।
 कथा नलदमयंतीजीनी शारमांहे शार जी ॥ ४४ ॥
 शंवत शतर बाशेठा वरषे जेठवदी दशमी मंगलवारजी ।
 ये कथा पुरण वीस्तारजी..... ॥ ४५ ॥

लख्या वर्ष—शंवत १७८६ ना आषाढ शुदी ६ मंदीवारे शंपुरण
 लखुं छे.

(४)

कवि-उपाध्याय-यशोविजयजी-संवत् १७२९—जंबूस्वामिरास

शारद सार दया करो आपो वचन सुरंग ।
 तुं तूठी मुज उपरे जाप करत उपगंग ॥ १ ॥
 तर्क काव्यनो तें तदा दीधो वर अभिराम ।
 भाषा पण करी कल्पतरु शाखा सम परिणाम ॥ २ ॥

मात ! नचावे कुक्कवि तुज उदर भरणने काज ।
 हुं तो सट्टण पद ठवी पूजुं छुं मत लाज ॥ ३ ॥
 तंबू धर्म सुसाधनो कंबू दक्खिणावत्त ।
 अंबू भवदव उपशमे जंबू चरित्त पवित्त ॥ ४ ॥
 पवित्र करे जे सांभल्युं त्रिभुवन जंबूचरित्र ।
 आंबेल पण मुज वाणीने करशे रसे पवित्र ॥ ५ ॥
 अमृत पारणुं काननुं भविजनने हित हेत ।
 करतां मुज मंगळ होजो ए भारती संकेत ॥ ६ ॥
 श्रीनयविजय विबुधतणुं नाम परम छे मंत ।
 तेहनुं पण सान्निध्य लही कीजे ए वृत्तंत ॥ ७ ॥

(पृ० २)

× × × ×

अमृत मधुर वाणी वदे तव जलधर गंभीर ।
 वीर भविक हित कारणे समरथ साहस घीर ॥ १ ॥
 सांभलजो श्रोता सर्व कहेशुं सरस ते वात ।
 सांभलता मत उंघजो मत करजो व्याघात ॥ २ ॥
 उंघे ते सुंघे मही चुंघें नहि रसघूंट ।
 साकर द्राखने परिहरे कंटक रातो उंट ॥ ३ ॥
 निद्रा विकथा परिहरी गुरुमुख साहमुं जोय ।
 सुणे जे हियडे उल्लुसी श्रोता साचो सो य ॥ ४ ॥

(पृ० ४)

× × ×

गाम सीम ए रूखडा मोहनगारा हुंत ।
 वानर परे चढता जिहां आपण बेउ रमंत ॥ १ ॥
 तेह ए सरवर तेह जल तेह ज तीर मनोहार ।
 कंठे आरोप्यां जिहां ताल नलीनना हार ॥ २ ॥
 सोढे एह ज वालुका उज्जल जेसी कपूर ।
 बाललीलाए आपणे कर्या जिहां घर भूरि ॥ ३ ॥
 वात लग्गावी इम अनुज भवदत्त भेटे ग्राम ।
 जे आचारजपदकमल पवित्र कियो अभिराम ॥ ४ ॥

(पृ० ६)

×

×

×

हवे निज कर जोडी कहे नभसेना शुचि बोल ।
 रहो पाम्ये संतोष करी मन धरी अचल अडोल ॥ १ ॥
 परिणत वये व्रत आदरो हमणां गृही व्रत लग ।
 कीम अणपहेर्यो पहेरणे सोढे अभिनव पाग ॥ २ ॥
 चक्रवर्ति भोजन तणी इच्छा कर्ये शुं होय ।
 घर संपत्ति सरखे सुखे वर्ते दुःखी न सोय ॥ ३ ॥
 जिम थवीरा अतिलोभथी आपही आप विणट्ट ।
 तिम अति इच्छा मत करो सुणो संबंध ते इट्ट ॥ ४ ॥

(पृ० ५७)

×

×

×

मीठुं लागे तेल तस घृत नवि दीठुं जेण ।
 भवसुख तेम राचे म को शिबसुख संभरे तेण ॥ ७ ॥

दुखःथी विरमे जन सकल सुखथी विरमे बुध ।
 सुखदुःख सरखा लेखवे भवना ते मुनि शुद्ध ॥ ८ ॥
 हय जेम देवाणुपिये ! जातिवंत गुणवास ।
 उत्पथगामी तेम न हुं सुण तस कथा विलास ॥ १० ॥
 (पृ० ५९)

× × × ×

मद झरता कुंजर जाणे सनिर्जर शैल ।
 अंबर लागी अंबाडी सुरगज शुं करे मेल ॥ ७ ॥
 धक्क धोरी जोतरीया रथनी कीधी तैयारी ।
 शणगार्या सांबेला धक्क मंगल दिए नारी ॥ ८ ॥
 गाय गीत सुहासणि पहेरी नवला वेष
 मद मुदित हुआ सवि गाम अने संनिवेश ।
 केइ चढ्यारे सुखासन केइ चढ्या चकडोळ
 अतिचतुर विचक्षण करे घणा रंगरोळ ॥ ९ ॥
 अष्ट मंगल चाले आगे वळी चाटुकार
 असि-कुंत-फलक-गृह नर्मकार रतिकार ।
 तिल नांख्या न तळे आवे तेम हुआ पंथ
 धरणीनो कण पण न रह्यो कोइ अपंथ ॥ १० ॥
 उच्छ्व जुए नरनारी बारी चढी चौबारी
 व्याकुल थइ वादित्र-शब्द सुणी सवि नारी ।
 तूर दुग्ध जामाता कळि कज्जल सिंदूर
 खट होय ए वहुम खीने सहज सनूर ॥ ११ ॥

गाजा वाजा सुणीने अर्ध तिलक करी एक
 अर्धाजित दग एक जोवा चाली छेक ।
 एक नेउर पहेरे एक ज चरण पखाले
 आधि कंचुकी पहेरी जोवा कांइक चाले ॥ १२ ॥
 धसमसती कांइक कज्जल गले घाले ।
 कस्तुरी लोचन ठवती आघी चाले ।
 बावना चंदन रस पाए लगाडे बाला ।
 अळतो हृदय स्थळ लाए करे चकचाला ॥ १३ ॥

(पृ० ८०)

× × × ×

तास शिष्य श्रीजितविजयबुध श्रीनयविजय गुरु भाया जी ।
 वाचक जस विजये तस शिष्ये जंबूगुण ए गाया जी ॥ ६ ॥
 ९ नन्द ३ तत्त्व ७ मुनि १ उडुपति संख्या वरसतणी ए धारोजी ।
 खंभनयर मांही रहीय चोमासु रास रच्यो छे सारो जी ॥ ७ ॥

(पृ० ८३)

गद्य

(उपाध्याय यशोविजयजीए खंभातयी लखेलो कागळ)

इहां धर्मकर्म सुखइ निवर्तई छइ. तुम्हारा धर्मोद्यमना समाचार जणा-
वीने परमसंतोष उपजाववा.

तथा तुम्हारो लिख्यो लेख १ प्रथम चैत्र शुदिनो लिख्यो आव्यो,
समाचार प्रीछ्या, संतोष ऊपना. तथा प्रश्नरो उत्तर :—

साध्वी नानबाईरी अवधिज्ञानरी कपटमात्र जणाई छइ. तथा खंभातमध्ये
श्रावक, सूत्र वाचई छइ, × × × × × तथा गुरुशिष्य
संवाद तो बुद्धि जाणवो.

वडो लेख लिखावी मोकल्यो छइ, सा. गदाधर थानइ ठाऊको मोकल्यो
छइ. तिणमां नय निक्षेप प्रमाणरी मणा न रही छइ. वारंवार विचारयो.

तथा श्रीवर्धमान स्वामी क्षत्रीकुण्डग्रामे हवा. ते तो आगम—प्रमाण
मध्ये अंतर्भवइ छइ. सामान्यथी आम सद्भावे तो शेषवत्—अनुमान प्रवर्तई.
जे माटई अबाधित स्याद्वाद प्रवचनरूप कार्य छइ, ते आम कारण विना
न संभवेई. पूर्ववदादि शब्दरो ए अर्थ छइ.

तथा न्यायाचार्य विरुद तो भट्टाचार्यइ न्यायग्रन्थ रचना करी देखी
प्रसन्न हुइ दिऊं छइ. ग्रन्थ समाप्ति लिख्या छइ.— × × ×
न्यायग्रन्थ २ लक्ष कीधो छइ. × × × तथा धर्मलाभ जाणज्यो,
धर्मोद्यम विशेषथी कर्यो, धर्मस्नेह वृद्धिकंत राष (ख) ज्यो.

उपाध्याय श्रीयशोविजय—संवत्—१७२९—द्रव्यगुणपर्याय

रास—(प्रारंभ)

राग—देशाख चोपाइ

गद्य—तिहां प्रथम गुरुनई नमस्कार करीनई प्रयोजन सहित अभि-

घेय देखाडइ छई—

[पहिलइ बि पदे मंगलाचरण देशाब्धुं—नमस्कार कर्या ते १,
आत्मारथी इहां अधिकारी २, तेहनइ अवबोध थास्यइ—
उपकाररूप प्रयोजन ३. द्रव्यनो अनुयोग ते इहां अधिकार

पद्य—

श्री गुरु जीतविजय मनि धरी

श्री नयविजय सुगुरु आदरी ।

आतम—अरथीनइ उपकार

करं द्रव्यअनुयोग विचार ॥ १ ॥

गद्य—

श्रीजीतविजय पंडित अनइ श्रीनयविजय पंडित ए बेहु गुरुनइ
चित्तमांहिं संभारीनइ आतमार्थी—ज्ञानरुचि जीवना उपकारनइ
हेतइ, द्रव्यानुयोग विचार करं छुं. अनुयोग कहिं सूत्रार्थ-
व्याख्यान. तेहना ४ मेद शास्त्रइ कहिया—

१ चरणकरणानुयोग—आचार वचन—आचाराङ्ग—प्रमुख

२ गणितानुयोग—संख्याशास्त्र—चन्द्रप्रज्ञप्ति—प्रमुख

३ धर्मकथानुयोग—आख्यायिकावचन—ज्ञाता—प्रमुख

४ द्रव्यानुयोग—षट्द्रव्यविचार—सूत्रमये सूत्रकृतांग, प्रकरणमये सन्मति,
तत्त्वार्थप्रमुख महाशास्त्र.

ते माटिं ए प्रबन्ध कीजइ छइ. तिहां पण द्रव्य—गुणपर्यायविचार छइ,
तेणइ ए द्रव्यानुयोग जाणवो.

×

×

×

×

અંતિમ પ્રશસ્તિ—ગઘ—

તપગચ્છરૂપ જે નન્દનવન તે માંહે સુરતરુ સરિલો પ્રગચ્છો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર. તે કેહવા છે ? સકલસૂરીશ્વરમાં જે સોભાગી છે—સૌભામ્યવંત છે. જિમ તારાના ગણમાં ચંદ્રમા સોમે તિમ સકલસાધુસમુદાયમાંહે દેદીપ્યમાન છે. (૨૭૩ ગાથા)

તાસ પાટે—તેહનો પટ્ટપ્રભાકર શ્રીવિજયસેન સૂરીશ્વર, આચાર્યની છત્રીશ-છત્રીશીઈં વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન તેહનો અગાધ સમુદ્ર છે. સાહિ તે પાતસ્યાહ, તેહની સભામાંહે વાદવિવાદ કરતાં જયવાદરૂપ જે જસ તે પ્રત્યે પામ્યોં વિજયવંત છે. અનેક ગુણે કરી મર્યોં છે. (૨૭૪ ગાથા)

તેહને પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર થયા, અનેક વિદ્યાનો ભાજન, વલ્લી મહિમાવંત છે, નિરીહ—તે નિઃસ્પૃહી, જે છે.

તેહને પાટે આચાર્ય શ્રીવિજયસિંહસૂરીશ્વર થયા, પટ્ટપ્રભાવક સમાન, સકલસૂરીશ્વરના સમુદાય માંહે લીહવાલી છહ, અનેક સિદ્ધાંત તર્ક જ્યોતિઃ-ન્યાયપ્રમુલ્ક ગ્રન્થે મહાપ્રવીણ છે. (૨૭૫ ગાથા)

તે—જે શ્રીગુરુ તેહનો ઉત્તમ ઉદ્યમ—જે મલો ઉદ્યમ, તેણે કરીનેં ગીતાર્થગુણ વાધ્યો. તેહની જે હિતશિક્ષા તેહને અનુસારે—તેહની આજ્ઞા-માફકપણું તેણે કરી એ જ્ઞાનયોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ—એ શાસ્ત્રાભ્યાસ સાધ્યો—સંપૂર્ણરૂપે થયો. (૨૭૬ ગાથા) × × × ×

શ્રીકલ્યાણવિજયનામા વડ વાચક—મહોપાધ્યાય વિરુદ્ધ પામ્યા છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે, ઉદયો—જે ઉપના છે. જસ ગુણસંતતિ તે શ્રેણિ ગાઈ છે—સુર કિન્નર પ્રમુલ્ક નિસદીસ—રાત્રિદિવસ ગુણશ્રેણિ સદા કાલે ગાય છે. (૨૭૮ ગાથા) × × × તેહના શિષ્ય ગુરુશ્રી જામવિજય વડ પંડિત છે. (૨૭૯ ગાથા) × × ગુરુ શ્રીજીતવિજય

नामे तेहना शिष्य परंपराये थया. × श्रीनयविजय पंडित तेहना गुरुभ्राता-
 गुरुभाई संबंधे थया, (२८० गाथा) जेणे बहु उपाय करीने कासीये
 स्वशिष्यने भणवाने काजे मूक्या, तिहां न्यायविशारद एहवुं विरुद पाय्या
 (२८१ गाथा) × × × ते गुरुनी भक्ति × तेणे करीने एह
 वाणी द्रव्यानुयोगरूप प्रकाशी-प्ररूपी वचन द्वारे करीने. कवि जसविजय
 भणई कहे छे, ए भणज्यो-हे आत्मारथियो प्राणियो ! ए भणज्यो-दिन
 दिन दिवसे दिवसे बहु अभ्यास करीने, भणज्यो अति अभ्यासे.
 (२८३ गाथा) × × ×

संवत् १७२९ वर्षे भाद्रवा वदि २ दिने लिखि ।

साहा कपूरसुत साहा सुरचंदे लिखावितम् ॥ छ ॥

उपसंहार

२०१ व्याख्यानोना पुरोवचनमां शब्द अने भाषाना स्वरूप विशे संक्षेपमां जणावेलुं छे. पछी भाषामेदनां निमित्तो विशे सविस्तर चर्चा करेली छे. ए प्रसंगे निरुक्तकार यास्के आपेला शब्दोने अने प्रधान वैयाकरण पाणिनिना धातुसंग्रहमां धातुओने निदर्शन रूपे जणावेला छे. भाषामेदनां बीजां अनेक निमित्तो जणाव्यां छे. तेमां आर्य अने अनार्य— ए बे जातिओनो गाढ संपर्क पण एक खास निमित्त छे. ते बाबत पण केटलाक पूरावा आपीने सविस्तर विवेचन करेलुं छे. वेदोमां य अनार्य शब्दोना संपर्क छे ए हकीकत पण जैमिनिना वचन साथे टांकी बतावी छे. एटलुं ज नहीं पण जेमनो अर्थ अवगत न थतो होय एवा वैदिक अनार्य शब्दोना अर्थ अनार्यसमाज पासेथी मेळववो एवुं कुमारिलभट्टनुं सविस्तर निवेदन जणावीने एवुं पूरवार कर्तुं छे के आर्य अने अनार्योना गाढ संपर्क अने आर्योनी भाषा ऊपर तेनी प्रबल असर ए कल्पित कथा नथी ज. अनार्यो द्वारा थतुं आर्यशब्दोनुं उच्चारण अने आर्यो द्वारा थतुं अनार्यशब्दोनुं उच्चारण ख्यालमां आवे ए माटे चीनी प्रवासी हुएनसिंगां उच्चारणो साथे बीजां पण केटलांक उच्चारणो जणावेलां छे. प्राकृत-भाषाओना मूल उपादानने समझवा सारु वैदिक भाषानी घटना साथे तेमनी आंतरघटनानी सरखामणी विशेष विस्तारथी सप्रमाण करी बतावी छे. अने एथी ए आशय सिद्ध कर्यो छे के वेद समयनी प्रचलित भाषांनुं ज नाम प्राकृतभाषाओ छे. यास्कना अने पाणिनिना समयनां एक ज शब्दनां भिन्न भिन्न उच्चारणो ज ते शब्दोनी प्राकृतमयता सूचववाने पूरतां छे. संस्कृत ऊपरथी प्राकृत आव्याना मत अने प्राकृत ऊपरथी

સંસ્કૃત આવ્યાનો મત કેવી રીતે અપ્રમાણ છે તે પળ વીગતથી દર્શાવેલું છે અને હેમચંદ્રે કહેલા “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્” વચનની સંગતિ અને અસંગતિ બન્ને યુક્તિપૂર્વક દર્શાવેલાં છે અને સંસ્કૃત ઉપર પ્રાકૃતની અસર તથા પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની અસર એ બન્ને હકીકત પળ વિશેષ ઉદાહરણો સાથે બતાવેલી છે. સાથે પ્રાકૃતભાષાની અવહેલના કરવાથી આપણે જે કાંઈ ધોયું છે તે દર્શાવી હવે એવી અવહેલનાનો ત્યાગ કરવા વિશેષ નમ્રતાપૂર્વક સાક્ષરસમસ્તને વિનંતી કરેલી છે. પછી તો પ્રાકૃત ભાષાઓ—પાલિ, અશોકની ધર્મલિપિની ભાષા, શ્વારવેલની ધર્મલિપિની ભાષા, આર્યપ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, સામાન્ય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપેલો છે. જૈન પરંપરાના દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથોની ભાષાનું પળ સ્વરૂપ સાથે સાથે દર્શાવેલું છે અને ‘અપભ્રંશનો સમય તથા તે વિશેનાં પ્રમાણો’ એ બાબત ધોડા વિસ્તારથી ચર્ચેલી છે અને એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે અપભ્રંશ સાહિત્યને પાંચમા સૈકાથી આરંભી શકાય. લલિતવિસ્તરમહાપુરાણ, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર વગેરેના સંવાદોથી અપભ્રંશનો સમય ચર્ચ્યો છે. આની પછી હેમચંદ્રે રચેલું અપભ્રંશનું કે ઝગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ સારરૂપે ગોઠવેલું છે અને હેમચંદ્રરચિત પદ્યોદ્ધાર એ સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે હેમચંદ્રે જે એ વ્યાકરણ રચેલું છે તે તેમની માતૃભાષાનું ઇટલે કે ગુજરાતીનું છે. એ ગુજરાતી અદ્યતન ગુજરાતી નહીં પણ તેમના સમયની ગુજરાતી ઇટલે ઝગતી ગુજરાતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા જેને કેટલાક વિદ્વાનો અંતિમ અપભ્રંશ કહે છે, તે છે. સાથે એ પળ જણાવેલું છે કે તલ્લપદી ભાષાઓનું કે લોકપ્રચલિત ભાષાઓનું મૂલ્ય વેદવારના આદિમ અપભ્રંશમાં છે અને પ્રાકૃત વા સંસ્કૃત ભાષા તો તલ્લપદી ભાષાઓની મોટી અને નાની માશી જેવી છે. આદિમ અપભ્રંશ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત એક પ્રવાહમાંથી આવેલી હોઈને બહેન જેવી છે. દેશ્ય

પ્રાકૃતના સ્વરૂપને પણ અહીં પ્રસ્તાવોચિતરીતે બતાવેલું છે અને સંસ્કૃતના મહાકવિઓ ય તેની અસરથી બચી નથી શક્યા એમ બતાવી દેસ્યભાષાના પ્રભુત્વને પણ સૂચવેલું છે અને તે પણ ઉક્ત કવિઓના શબ્દોમાં જ જણાવેલું છે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ બતાવવા માટે તે ભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતી આટલી નાની મોટી અનેક ચર્ચાઓ કર્યા પછી **ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ** બારમા સૈકાની કવિતાના નમૂનાઓમાંથી તે સૈકાની ભાષાનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે જોઈએ તે કરતાં ય વધારે નિદર્શનો, વાક્યો વગેરે એટલા માટે મૂક્યાં છે કે અહીં બેઠાં બેઠાં જ આપણે આજથી આઠસો વરસ પહેલાંની આપણી ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને સરલ્લતાથી સમજી શકીએ.

૨૦૨ બારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતની જેવો છે એટલે કે તેમાં વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો જેવા કે ‘ક્ર’, ‘ક્ષ’, ‘ક્ત’ વગેરે મુદ્દલ નથી આવતા. ‘શ’ કે ‘ષ’ નો પ્રયોગ નથી. તે બન્નેને બદલે એકલો ‘સ’ જ દેખાય છે. સ્વરોમાં એ, ઔ, અને, લૃ પણ દેખાતા નથી. સંયુક્ત ‘ર’ વાળા એટલે ‘અંત્રહી’ જેવા પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ ‘આચાર્ય’ જેવા તો નહીં જ. ક્રિયાપદોમાં અંતે અઈ, અઈં, કે અડ વગેરે જુદા જુદા સ્વરો દેખાય છે, તેમનો ગુણ થતો જણાતો નથી અને નામોમાં પણ એવા સ્વરવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો ગુણવિનાના જ ઉપલબ્ધ છે.

અભ્યદેવની કૃતિ ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપ છે. વાદી દેવસૂરિની કૃતિ ગુલ્મી સ્તુતિરૂપ છે અને હેમચંદ્રની કૃતિ લૌકિક બનાવોને વર્ણવે છે. યથી પ્રણેત્રી ભાષા એક જ છતાં આગલા બેની ભાષા કરતાં હેમચંદ્રની ભાષા થોડી વધારે સુબોધ છે અને તલ્લપદી જેવી છે.

૨૦૩ તેરમા સૈકાની ભાષાને સમજવા પળ ઠીક ઠીક સામગ્રી મૂકેલી છે. તેરમા સૈકાની ભાષામાં અને બારમા સૈકાની ભાષામાં નહીંવત્ અંતર છે છતાં પ્રમાણમાં તેરમા સૈકાની ભાષામાં પ્રાકૃતપણું ઓછું દેખાય છે. નામના અને ક્રિયાપદના દેહની રચના આપણી અદ્યતન ગુજરાતીના વલણવાળી છે. સોમપ્રભની રચના કરતાં ધર્મસૂરિના જંબૂચરિયમાં અને વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિરાસમાં આપણું આધુનિક વલણ વધારે સ્પષ્ટ છે. સોમપ્રમે જણાવેલાં આ પાંચ પદ્યો પળ તેમના સમયની લોકભાષાનો—ચાલુ ગુજરાતીનો—સ્થાલ આપવાને પૂરતાં છે :—

રાહુ રાણાવિય સહં છાલ, સહં આરોવિય રુક્ષ ।
 પહં જિ પવત્તિય જન્ન સહં, કિં બુબ્બુયહિ મુક્ષ ॥ ૧ ॥
 તીયહ તિન્નિ પિયારાહં, કલિ—કજ્જલુ—સિંદૂર ।
 અન્નહ તિન્નિ પિયારાહં, દુદ્ધ જમ્બાહિતુ તૂર ॥ ૨ ॥
 અહ કોહિલકુલ્લરવમુદ્ધુલ ભુવણિ વસંતુ પયદુ ।
 મદુ વ મયળમહાનિવહ પયહિઅવિજયમરદુ ॥ ૩ ॥
 વહરુક્ષહ દાહિણદિસિહિં જાહિ વિદબ્ધિમહિ મગ્ગુ ।
 વામદિસિહિ પુળ કોસલિહિ જહિં રુદ્ધહિ તહિં લગ્ગુ ॥ ૪ ॥
 પિયા હંતં થક્કિય સયલુ દિણુ તુહ વિરહગિં કિલ્લંત ।
 થોહિ જલિ જિમ મચ્છલિય તહ્લોવિહિં કરંત ॥ ૫ ॥

(કુમારપાલપ્રતિબોધ પૃ૦ ૨૫—૩૨—૩૮—૫૭—૮૬)

સોમપ્રભની કૃતિનો નમૂનો અને તેમાંના શબ્દો વગેરે આગલ બતાવી ગયો છું. તો પળ તેમના સમયની પ્રચલિત ગુજરાતીનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આવે તે માટે અહીં ફરીબાર તેમણે અવતરણરૂપે જણાવેલાં ઉક્ત પાંચ પદ્યો ફક્ત

નમૂના રૂપે જણાવેલાં છે. તેમની કૃતિમાં બીજાં તો આવાં અનેક પદો તેમણે અવતરણો રૂપે મૂકેલાં છે. તેરમી સદીની ગુજરાતીભાષાનો હ્યાલ આપ્યા પછી ચૌદમી સદીની કૃતિઓના લીધેલા નમૂનામાંથી શબ્દો—નામો ક્રિયાપદો વગેરે જણાવ્યું છે અને તેરમા કરતાં ચૌદમી સદીની ભાષામાં શી વિશેષતા આવી છે તથા ચાલુ ગુજરાતીની સાથે તે કેટલા વધારે પ્રમાણમાં મળી જાય એવી બનેલી છે તે બધું વીગતથી બતાવ્યું છે. સાથે સાથે બારમી, તેરમી અને ચૌદમી સદીની ગુજરાતીભાષાનાં નામ—વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદ—વિભક્તિઓ, કૃદંતો વગેરે વિશેષ પળ લાંબું વિવેચન કરેલું છે અને વચ્ચે વચ્ચે વ્યુત્પત્તિસંબંધી કેટલીક ચર્ચાને પળ છેડ્યા સિવાય રહી શક્યો નથી, બારમા અને તેરમા સૈકા કરતાં ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વિશેષ ફેરફાર થયેલો છે અને તેનું વલણ વધારે પ્રમાણમાં નવી ગુજરાતીને મળતું થવા માંડ્યું છે.

૨૦૪ અત્યાર સુધી જેમનો પ્રયોગ ન હતો એવા વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો ક્ષ, ક્ત, વ્ય, ત્ય, ર્ય, ઇ, ઇ, દ્ધ, ં, શ્ય, ન્ય, ઘ્ય, મ્ય, હ્ય, લ્ય, ત્ત્વ, ત્ત, વ્, મ્, સ્થ વગેરે વ્યંજનો ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાવા માંડ્યા છે. સંસ્કૃતભાષાનો પ્રભાવ જોતાં અને તલ્લપદાં ઉચ્ચારણો વિશેષ અશુદ્ધ ભાસતાં તત્કાલીન લેખકોએ ક્લિષ્ટ છતાં શુદ્ધિપોષક હોઈ એ સંયુક્ત વ્યંજનોનો વાપર સ્વીકાર્યો હોય એવો ભાસ થાય છે. આ સમય પછી ઉત્તરોત્તર વિજાતીય સંયુક્તાક્ષરોવાળા શબ્દો રૂબ વધતા ગયા છે. પહેલાં જે શ, ષ, સ ત્રણેને બદલે એકલો ‘સ’ જ વપરાતો હતો તે હવે બંધ થયો અને યથાસ્થાન શ, ષ અને સ એ ત્રણે ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાવા લાગ્યા છે. અંત્ય એવા, અઈ, અડ, વગેરે મેળા પળ થવા લાગ્યા છે અને ગણની ભાષામાં તલ્લપદાપણું વધતું ચાલ્યું છે. અત્યાર સુધી ‘એ’ ને બદલે ‘અઈ’ કે ‘અય’ વપરાતા તે બંધ થઈ ચૌદમા સૈકામાં ‘એ’

પણ વપરાવા માંડ્યો છે. આ રીતે આ સૈકામાં ગુજરાતીની મોટી માશી પ્રાકૃતની અસર ઓછી થવા લાગી છે. અને સમૃદ્ધ એવી નાની માશી સંસ્કૃતની અસર ઠીક પ્રમાણમાં જળાવા લાગી છે.

૨૦૫ પંદરમા સૈકાની ગુજરાતીભાષામાં ચૌદમા સૈકાની જે સંસ્કૃત-જન્ય વિશેષતા હતી તે, વધારે પ્રમાણમાં કલ્પવા લાગી છે. ‘ઔ’ સ્વરનો પ્રયોગ પંદરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં થવો શરૂ થયો છે. અંતિમ ‘અહ’ વગેરે સ્વરોનો ગુણ કરીને પંદરમા સૈકાની ભાષા બોલીએ તો તે અદ્યતન ગુજરાતી જેવી જળાયા વિના રહેતી નથી. આ સૈકાથી ષષ્ઠી વિભક્તિના ‘રહઈ’ વગેરે પ્રત્યયો નવા જ શરૂ થયા છે, જો કે તેમનું મૂળ, તેની માતા અપભ્રંશમાં રહેલું છે જ. પંદરમા સૈકા પહેલાંની ગુજરાતીમાં સર્વત્ર ‘કહઈ’, ‘કરઈ’ એવાં ‘છઈ’ વિનાનાં જ ક્રિયાપદો વપરાતાં હતાં તે હવે આ સૈકાથી ‘છઈ’ વાળાં વપરાવાં લાગ્યા છે અને એ પદ્ધતિ ઠેઠ આજ સુધી ચાલી આવી છે. પંદરમા સૈકાથી જૈન અને વૈદિક બન્ને કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેમાં ય જૈન કરતાં વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો વધારે ઉપયોગ છે.

૨૦૬ સોલ્હમા સૈકાની ગુજરાતીમાં આદ્ય ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું માલુમ પડે છે. હવે અહીં ‘અહ’ વગેરે લગભગ સંયુક્ત થયેલા વપરાવા લાગ્યા છે. ‘જેહું’ ‘તાહું’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘હ’ શ્રુતિ સંભળવા લાગી છે અને સત્તમીવિભક્તિવાળાં નામો જેવાં કે ‘આસનિ’ ‘ગામિ’ વગેરેને બદલે ‘આસન્ય’ ‘ગામ્ય’ એવા ‘ય’ વાળાં પ્રયોગો પણ વપરાવા લાગ્યા છે, તથા જે નામ, છેડે ‘ઈ’ વાળું છે જેમકે હરિ, રાત્રિ, પ્રીતિ એનો અંત્ય ‘ઈ’ ‘ય’ રૂપે બદલાઈને વપરાયેલો છે, ઇટલે હર્ય, રાત્ય, પ્રીત્ય એવા પ્રયોગો થયેલા છે. આવા પ્રયોગો વાગ્યાપારજન્ય વિલક્ષણ-તાના પુરાવારૂપ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૨૦૭ સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં ઘણે સ્થળે અંતિમ દીર્ઘ ‘ઊ’ બદલાયેલો છે. જેમ ‘નું’ ને બદલે ‘નૂ’ વગેરે. અને ‘એ’ તથા ‘ઔ’ નો પ્રયોગ છૂટથી થવા લાગ્યો છે, તથા ‘ઋ’ આદિવાળા શબ્દોમાં ‘ઋ’ જ કાયમ રહ્યો છે, પણ તેને બદલે ‘રિ’ નો પ્રયોગ વધારે પ્રમાણમાં નથી.

૨૦૮ આ પછી અઢારમા સૈકાની ભાષા તો અઘતન ગુજરાતી છે, ણી એ વિશે વિશેષ વિવેચન નથી કર્યું; પરંતુ જે રીતે પંદરમા સૈકાની ગુજરાતીને સમજાવવા વિભક્તિવાર ઉદાહરણો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો વગેરે વીંગતથી આપ્યું છે તે રીતે અઢારમા શતકની ણટલે આજની ગુજરાતી ભાષાને સમજાવવા અનેક રૂપો સવિસ્તરરૂપે આપેલાં છે. આજે આપણે જ્યાં ‘સ’ નું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યાં પણ અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં તાલબ્ય ‘શ’ નું ઉચ્ચારણ રહેલું છે અને જ્યાં આપણે ત્યાં ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ પ્રવેતે છે ત્યાં ‘લ’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે. બારમાથી તે ઠેઠ અઢારમા શતક (એક શ્રીયશોવિજયજીની કૃતિમાં ક્યાંય ‘ઝ’ દેખાય છે પરંતુ તે સંશોધનનો કે મુદ્રણનો દોષ કેમ ન હોય?) સુધીની ગુજરાતીમાં ક્યાંય ‘અબલા’, ‘વલી’, ‘કાલ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ જોવામાં નથી આવ્યું ણટલે કદાચ ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ તદ્દન આધુનિક હોય અને દક્ષિણના સહવાસથી આવ્યું હોય એ બનવા જોગ છે. પ્રાચીન સમયે વેદમાં તેમ જ પ્રાકૃતભાષાઓ પૈકી પાલિભાષામાં અને પૈશાચીભાષામાં સ્વતંત્ર ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ ચાલે છે ણટલે એ પણ સંભવ છે કે દાક્ષિણાત્ય વેદપાઠીઓના વા ‘ઝ’ વાળી ભાષાના સહવાસથી વર્તમાન ગુજરાતીમાં ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ ઉમેરાયું હોય.

૨૦૯ ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીથી ઠેઠ અઢારમા સૈકાની ગુજરાતી સુધીની રચનાઓમાં કોઈ પ્રકારના નિયત બંધારણવાળી નિશ્ચિત જોડણી દેખાતી

નથી, ત્યાર પહેલાં વધારે પડતી અનિશ્ચિતતા નથી ભાસતી, તથા ‘મુખ્ય’ ને બદલે ‘મુક્ષ્ય’ જેવાં કેટલાંક વિચિત્ર ઉચ્ચારણો પળ સોઝમી સદીની કૃતિઓમાં રહી ગયેલાં છે. સૈકાવાર એક એક સઝંગ કૃતિની ભાષા—પરીક્ષા કરાય અને એ રીતે અઢારમા સૈકા સુધીનું સંપૂર્ણ ગવેષણ થાય તો ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર, બંધારણ, વ્યુત્પત્તિ, જોડણી અને એક એક શબ્દોનાં મિન્ન મિન્ન ઉચ્ચારણો એ બધી હકીકતો વિશે વધારેમાં વધારે પ્રકાશ પડે અને શબ્દોના રૂપાન્તરો તથા તેમના અર્થના ઇતિહાસ વિશે પણ ઘણું નવું જાણવાનું મળે; પરંતુ એ કાર્ય અનેક વર્ષ અને અનેક વ્યક્તિ સાધ્ય છે એથી અહીં તો મેં મારી શક્તિ અને મર્યાદા વિચારી સ્થાલીપુલાકન્યાયે સૈકાવાર ત્રણ ત્રણ કૃતિઓને તપાસવાનું નિર્ધારેલું અને તે પ્રમાણે તે તમામ કૃતિઓનું ગવેષણ કરી ગુજરાતી ભાષાનો ઋમિક વિકાસ જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨૧૦ ઉક્ત બધી કૃતિઓમાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શબ્દોની બહુલતા છે. પ્રાચીન અપભ્રંશનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતરૂપ છે અને ગુજરાતીની માતા એ પ્રાચીન અપભ્રંશ છે એથી તેરમા સૈકા સુધીની ગુજરાતીમાં પ્રાકૃતની બહુલતા દીસે એ સ્વાભાવિક છે. ચૌદમા પછી તે બન્નેની—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની—બહુલતા છે અને તેમાં દેસ્ય પ્રાકૃત શબ્દો પણ વપરાયેલા છે; પરંતુ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કરતાં દેસ્ય શબ્દોના ટકા ઓછા છે અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આર્યોની પવિત્રતમ વૈદિક ભાષામાં પણ અનાર્યોના શબ્દો પેસી ગયા છે, તે રીતે અનાર્ય શબ્દોના સંસર્ગથી સંસ્કૃત ભાષા પણ બંધી નથી તો લોકભાષામાં એવા શબ્દો આવે એ સહજ જેવું છે. ચૌદમા સૈકાની ભાષાથી ઠેઠ અઢારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં ક્યાંય ક્યાંય એવા શબ્દો વપરાયેલા છે અને તે વિશે યથાસ્થાન નિદર્શન પણ કરાવેલું છે. એવા પારસી કરોના શબ્દો ઘણા જ ઓછા આવેલા છે તે ધ્યાન બહાર ન જાય. ગમાર, તરક,

સૂનત, ઓમરાઓ વગેરે શબ્દો એ જાતના છે. એવા પરદેશી શબ્દો અઢારમી સદીની કૃતિમાં પ્રસંગવશાત્ થોડાં વધુ વપરાયા છે.

અહીં જણાવેલી કૃતિઓની અભિધેયવસ્તુનો પરિચય વિશેષપણે કરાવ્યો નથી, તેમ તેનો સાર પણ ચાલુ ગુજરાતીમાં આપ્યો નથી, અહીં માત્ર એક વ્યાકરણસાપેક્ષ શબ્દદૃષ્ટિની પ્રધાનતા હોવાને લીધે આગળના વ્યાખ્યાનોમાં એવું આપેલું નથી. તેમ છતાં મને લાગે છે કે પરિમિત શબ્દોમાં અમુક અમુક કૃતિઓનો સારભૂત પરિચય અહીં ઉપસંહારમાં આપું તો અસ્થાને નથી.

૨૧૧ અહીં સર્વ પ્રથમ આપેલી બારમા સૈકાની અભયદેવની કૃતિમાં જૈનપરંપરાના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ મહા-
કૃતિઓનું વાનની સ્તુતિ છે. તેમાં એક સાચા ભક્તની જેમ
અભિધેય સ્તુતિકારે પોતાની દીનતા પ્રગટ કરેલી છે. અને તે

દીનતાને મટાડવા પરમેશ્વર પોતાની સહાયે આવે એવી માગણી પણ અનેક રીતે જણાવેલી છે.

બીજી કૃતિ વાદી દેવસૂરિની બનાવેલી તેમના ગુરૂની સ્તુતિરૂપ છે. તેમાં ગુરૂનો મહિમા અને જેમની સ્તુતિ છે તે પુરુષનો સંયમવિષયક, જ્ઞાનવિષયક અને સાધુતાસંબંધી પ્રકર્ષ વર્ણવેલો છે.

ત્રીજી કૃતિમાં હેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાંના કેટલાક દોષકો છે, અને તેમના છંદોનુશાસનમાંનાં પણ કેટલાંક પદ્યો છે. એ બધાં પદ્યોમાં કેટલાંક તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં છે અને વધારે ભાગ લોક-પ્રચલિત પદ્યોનો છે. ત્રીજી કૃતિ, આગલી બે કરતાં વિશેષ લાંબી રાખી છે. આગલી બેનો વિષય મર્યાદિત હોવાથી તેની ભાષાઘટના પણ મર્યાદિત હોય ત્યારે ત્રીજી કૃતિનો વિષય તદ્દન લૌકિક-લોકવ્યાપક છે, એથી એની ભાષાઘટના દ્વારા તે સમયની ગુજરાતીનો સ્પષ્ટ સ્વાલ આવે તેમ જ તે સમયની ભાષાનું બંધારણ પણ સમજી શકાય એ હેતુથી જ અહીં ત્રીજી કૃતિને વિશેષ સ્થાન આપેલું છે.

૨૧૨ તેરમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ પૈકી પહેલીમાં જીવ, મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો—સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને શબ્દોના મોહક સામર્થ્યનું વર્ણન છે અને અંતે ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ સંયમની ભલામણ કરેલી છે. ત્યાર પછી સ્થૂલિભદ્ર, વરરુચિ, નંદ અને મન્ત્રી શકટાલની સંક્ષિપ્ત કથા છે, તથા વેશ્યાને ત્યાં જઈને પરમહંસવૃત્તિથી રહેનાર સ્થૂલિભદ્રના ચારિત્રનો પ્રકર્ષ ગવાયેલો છે.

બીજી કૃતિમાં જંબૂસ્વામિનું ચરિત્ર છે. જમ્બૂકુમાર એક વૈશ્યપુત્ર છે, સંપન્ન છે, યૌવનવંત છે. તેણે સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીરની વાળી સાંભળી, તેથી આત્મરાજ્યનો નાશ કરનારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, માન અને માયા વગેરેનું જેમાં પ્રાબલ્ય છે એવી દૈહિક વિલાસની પ્રવૃત્તિને તજી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં માતાનો ભક્ત તે જંબૂ માત્ર માતાના જ આપ્રહથી આઠ કન્યાઓને પરણ્યો. પરણતાં પહેલાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય તે તે કન્યાઓના વાલી-ઓને જણાવ્યો. વાલીઓએ એ વાત કન્યાઓને જણાવી અને તેમને બીજે પરણવાની સૂચના કરી છતાં કન્યાઓએ જંબૂને જ પરણવાનો આપ્રહ રાખ્યો, જંબૂ પરણ્યો. રાત્રે ઘેર આવ્યો. ઘરમાં ઋદ્ધિ અટલ્લક છે. લગ્નની ધમાલનો લાગ જોઈ પ્રભવ નામનો ચોર પોતાના સાથીદાર ખાતરિયાઓ સાથે જંબૂના ઘરમાં ચોરી માટે પેઠો. કોઈ વિદ્યાના બહે તેને ધારણ મૂકી, ઘરનાં બધાં તેણે સૂઘાડી દીધાં અને તાઠ્ઠાં ડાહ્યાની કઠ્ઠાકણે પેટીઓનાં તાઠ્ઠાં ખોલી નાખ્યાં. માત્ર એક જંબૂ ઊપર તેના ધારણની અસર ન થઈ એટલું જ નહીં પણ તે ચોરો ઊપર જંબૂની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે બધા ધંધી ગયા—આમ કે તેમ એક પગલું પણ ન ચાલી શકે એવા સ્તબ્ધ થઈને ઊભા રહ્યા. જંબૂ તે ચોરોને કશું ય હનકન કેતો નથી. તેમ તેણે તેમને ધંધાવ્યા પણ નથી. તે તો પોતે સવારના પ્રથમ પ્રહરમાં ભગવાન મહાવીરના

चरणमां साधना माटे जतो होवाथी ए वात पोतानी स्त्रीओने समझावे छे. अने स्त्रीओ तेने अहीं रहेवा समझावे छे. प्रभव साथे पण तेनो वार्तालाप थाय छे. प्रभवने ए जोईने आश्चर्य थयुं के हुं तो धन अने स्त्रीओ माटे धाडो पाहुं छुं त्यारे आ महानुभाव ते बधुं मूकीने आरप्यक जीवन जीववा इच्छे छे. छेवटे सवारे, जंबू, तेना माता-पिता, आठे स्त्रीओ अने प्रभव वगैरे बधा चोरो महावीर पासे जईने वनव्रत स्वीकारे छे अने जीवनशुद्धिनो मार्ग मेळवे छे. जतां पहेलं प्रभव, राजा कोणिक पासे जाय छे अने पोते जेनी जेनी जे चीज चोरी हती ते, अने ते बधुं क्यां राख्युं छे ते सघळुं बतावे छे अने राजा-प्रजानी क्षमा मागे छे. आ बधी हकीकत प्रचलित भाषामां कविए प्रस्तुत बीजी कृतिमां सरस रीते वर्णवी छे.

त्रीजी कृतिमां गिरनारनो रास छे. तेमां गिरनारनुं, तेनी यात्रानुं अने ते समयना केटलाक ऐतिहासिक पुरुषोनुं नाम-स्मरण छे. ए कृति देशीना रागमां छे अने अमुक कडवामां वहेंचायेली छे.

२१३ चौदमा सैकानी नेमिनाथचतुष्पदिका (चोपाई) मां नेमिनाथ अने आठ भवथी तेनी सहचरीरूपे रहेती आवेली राजुल वा राजिमती ए बेना प्रेमनुं वर्णन छे. नेमिनाथ वीतराग थवानी वृत्तिवाळा छे अने राजिमती तेमना तरफ आकर्षायेली छतां तेमनाथी त्यजायेली होई पोतानी हैया-बराळ आ चोपाईमां बराबर बतावे छे. कविए ए वस्तुने बराबर वर्णववा आ कृतिमां बार मास वर्णवेल्ले छे अने तेमां राजिमती तथा तेनी सखीओनो संलाप चीतरेलो छे. छेवटे राजिमती पण नेमिनाथ पासे जई संयमिनी थईने रहे छे. आनी भाषा पण बोलचालनी छे अने ते द्वारा चौदमा सैकानी गुजरातीनो आपणे घणो स्पष्ट ख्याल मेळवी शकिए एम छीए.

बीजी कृति थूलिभद्रनो फाग छे. आमां त्यागी थूलिभद्र पोतानी पूर्व-

પરિચિત અને ગાઢપ્રેમપાત્ર વેડ્યાને ત્યાં આવીને રહ્યા છે, છતાં ધુવ્ની જેમ ઇટલા બધા નિશ્ચળ રહ્યા છે કે જેથી વેડ્યા, વેડ્યા મટી પતિક્તા બને છે અને ગૃહસ્થધર્મ છે છે. પ્રસ્તુત પાગમાં વેડ્યા અને જતિ ધૂલિમદ્ર વધે થયેલો સંવાદ સરસ રીતે ઓજસ્વી શબ્દોમાં વર્ણવાયેલો છે.

૨૧૪ ચૌદમા સૈકાનું ગદ્ય પળ નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. તેની ભાષા તો બોલચાલની જ છે. ગદ્યનો વિષય જૈન સંપ્રદાયની ધાર્મિક વિધિઓને લગતો છે. ઇટલે તેની ભાષા તલપદી છતાં સાંપ્રદાયિક શબ્દોથી મિશ્ર થયેલી છે. આમ છતાં ય એ ગદ્યની ભાષા, પદ્યની ભાષા કરતાં ચૌદમા સૈકાની ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે એવી છે. વઢી સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંગ્રામસિંહ નામના પંડિતે તે સમયની ચાલુ બોલીમાં ‘બાલ-શિક્ષા’ નામનું એક વ્યાકરણ રચેલું છે. તેમાં સંસ્કૃતભાષાનાં નામ-રૂપો, ક્રિયાપદ-રૂપો અને બીજા અનેક શબ્દો સમજાવવા તે પંડિતે તુલનાત્મકદૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન આપીને પોતાના સમયની પ્રચલિત ભાષાના પ્રયોગોનો આશ્રય લીધો છે. તે ગ્રંથમાંથી નમૂનારૂપે અહીં કેટલોક ઉત્તારો આપેલો છે. ભાષાના પ્રયોગોને સમજાવવા સારુ કથાવાર્તાના સાહિત્ય કરતાં આ ઉત્તારો વિશેષ ઉપયોગી છે.

૨૧૫ પન્દરમા સૈકાના પહેલા દસકાથી તે અંતિમ દસકા સુધીની ભાષાના નમૂના આપેલા છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને પ્રકારના છે. ગદ્યના નમૂનામાં નાની નાની વાર્તાઓ છે. પદ્યના નમૂનાઓમાં સર્વ પ્રથમ કવિ અસાઈતની હંસાઉલીનો ઉપયોગ પૂરતો ઉત્તારો લીધેલો છે અને બીજો ઉત્તારો કવિ મીમની સદયવત્સની કથાને લગતો છે; એ ગદ્ય અને પદ્ય ઢમયના નમૂના પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીનો ઘણો સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોને લગતાં વાંચન—પરિશીલન અને પરસ્પર તોલનને લીધે મને જે થોડો ઘણો અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી નમ્રતાપૂર્વક કહી

શકું છું કે પદ્ય કરતાં ગદ્યસાહિત્ય, ભાષાના બંધારણ, ઘડતર અને નાનાવિધ પ્રયોગોનો વધારે સ્પષ્ટ લ્યાલ આપી શકે છે. પદ્યમાં તો કવિ, કવિતાના કારણે ભાષાના પ્રયોગો ઉપર પોતાનો સ્વચ્છંદ પળ ચલાવી શકે છે અને તેને લીધે (જન) ‘જન્ન’ (સનાતન) ‘સનાતન્ન’ જેવા વિલક્ષણ પ્રયોગો પેદા થાય છે; ત્યારે ગદ્યમાં તેમ કરવાનું સ્થાન જ નથી. તેમાં તો ભાષાનો સ્વાભાવિક સરલ પ્રવાહ વહો જાય છે તેથી તે તે સમયનું અકૃત્રિમ ગદ્ય ભાષા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ સમજ આપે છે.

પન્દરમા સૈકાના એકંદર છ નમૂનાઓને અહીં રજૂ કરેલા છે. ચાર ગદ્યના છે અને બે પદ્યના છે. આ સૈકાની ભાષાનાં નામરૂપો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો, કૃદંતો અને બીજા અનેક શબ્દોનું નિદર્શન કરાવીને પન્દરમા સૈકાની ભાષાનો સવિશેષ પરિચય આપેલો છે તથા જૈન અને જૈન નહીં એવા કવિઓની ભાષામાં કરો ય મેદ નથી એવી સ્થાપિત હકીકતને સ્પષ્ટતાપૂર્વક વધુ વીગતથી રજૂ કરેલી છે. વઢી, આગલ કહ્યા એવા ‘બાલ-શિક્ષા’ જેવા ‘મુંઘાવબોધ ઔત્તિક’ (કુલમંડન)—માંથી પળ વીગતવાર ઉતારો મૂકેલો છે તથા કુલમંડનના જ ગુરુમાઈ શ્રીગુણરત્નસૂરિએ રચેલા ક્રિયારત્નસમુચ્ચય-માંથી પળ ઉપયુક્ત ભાગ ઉતારી ક્રિયાપદો અને તેનાં ભૂતકાલ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કાલમાં થતાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો સંબંધી માહિતી આપેલી છે. આગલ સૈકાઓ કરતાં આ સૈકાની ભાષાની ચર્ચાએ વિશેષ સ્થાન રોકેલું છે.

૨૧૬ સોઢમા સૈકાની પાંચ કૃતિઓનો અહીં ઉપયોગ કરેલો છે. એમાં એક, જૈન કવિ લાવણ્યસમયની છે અને બીજી ચાર અનુક્રમે નરસિંહ, પદ્મનાભ, ભીમ (બીજો) અને કવિ માંડળની છે. આ બધી કૃતિઓમાંથી નામ વગેરેનાં નિદર્શનો આપી સોઢમા સૈકાની ભાષાનું સ્વરૂપ સમજામાં આવે તે રીતે ચર્ચા કરેલી છે. લાવણ્યસમયે સંસ્કૃતની જેવા માલિની વગેરે છંદો વાપરેલ છે તેના પળ થોડા નમૂના આપ્યા છે. સોઢમા સૈકાના કવિ

માંડળે ‘પાશ્વંદ’ ‘હાસ્ય’ ‘મૂર્ખ’ વગેરે જુદા જુદા વત્રીશ વિષયો પસંદ કરીને તે દરેક ઉપર વીશ વીશ કહીની એક એક વીશી બનાવી છે અને તેમાં કહીએ કહીએ અનેક ઝુલાણાં (ઉપાસ્યાન) આપીને પોતાના અભિમત અર્થને વિશેષ સ્ફુટ કરેલો છે. આ વીશીઓમાં અર્થગાંભીર્ય છે અને માંડળના મનના ક્રાંતિકારક ભાવ પદેપદે ભરેલ છે. અહીં એ વધી વીશીઓનો વીગતવાર પરિચય ન આપી શકાય; પરંતુ એ વીશીઓમાં જેમ કવિ માંડળે ઝુલાણાં બરાબર ગોઠવવામાં અજબ ચાતુર્ય દાખવ્યું છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં લખાવેલા એક જૈનસ્તોત્રમાં તેના રચયિતાએ ગાથાએ ગાથાએ ઝુલાણાં ગોઠવીને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રગટેલું છે. એ સ્તોત્રકાર કોણ છે? તે કયા સમયનો છે? વગેરે વીગતો જણાઈ નથી તેમ છતાં માંડળ કરતાં તો એ પ્રાચીન હોવાનો ભાસ થાય છે. ઇટલે માંડળની કૃતિ ઉપર એ પ્રાચીન સ્તોત્રની અસર હોય તો ના ન કહેવાય.

માંડળ

સ્તોત્રકાર

- “ગુણિ મરિ તુ વિષ કાં દીડ?” “જો મરહુ ગુણેનં ચિય તસ્સ વિસં
—૧ લી વીશી—૧૬ દિજ્જે કીસ?”—જૈન સ્તો
સં૦ પૃ૦ ૭૯, ગા૦ ૧૫
- “પઝી નાચ્ઠં કિશું ઘુંઘટુ?” “જહ નચ્છને પંયદ્ધ તા કિં ઘુંઘટ-
—૧૪ મી વીશી—૨૬૨ કરણેનં”—ઉક્ત પુ૦ ગા૦ ૨૧
- “પાકે માંડ ન કાના જહડ?” “પક્કાણં મંડાણં કિં પુણ કણ્ણાઈ
—૧૫ મી વીશી—૨૮૩ લગ્ગાતિ?”—ઉક્ત પુ૦ ગા૦ ૧૩

ઉક્ત સ્તોત્રકાર અને માંડળ વચ્ચે આ જાતનું વિશિષ્ટ સામ્ય જણાય છે અને તેથી ઉક્ત ‘ઓહાણબંધ’ માં શ્રીજિનસ્તોત્રનું કવિ માંડળે અનુકરણ કર્યું હોય એવી ઉક્ત કલ્પનાને ટેકો મળે છે. કવિ માંડળ જૈનધર્મથી

परिचित हतो तेम सर्वधर्मसमभावी हतो, ए तो एनी बीशीओ ऊपरथी स्पष्टपणे जणाय छे.

२१७ सत्तरमी सदीनी गद्य कादंबरीनो तथा अमरेलीना शिलालेखनो नमूनो आपी पछी विष्णुदासना महाभारतनो तथा नाकरकृत आरण्यकपर्वनो उत्तारो आपेलो छे. अने ए सैकानी भाषानो स्पष्ट ख्याल आवे ते माटे पूरतां निदर्शनो जणावेलं छे.

२१८ आ पछी छेवटे अदारमा शतकनी चार कृतिओना नमूना उतार्या छे. तेमां प्रथम लक्ष्मीरत्न (जैन) कृत खेमाहडालियानो रास छे, बीजी कृति कवि रत्नेश्वरकृत भागवतनी छे अने त्रीजी आपणा सुप्रसिद्ध कवि प्रेमानंदनी कृति नळकथा छे. छेक छेले न्यायविशारद—न्यायाचार्य महोपाध्याय श्रीयशोविजयजीनी कृतिनो नमूनो पण आपी दीघो छे. ए अदारमा शतकनी गुजराती विशेष कशुं लखवापणुं छे नहीं. एथी तेना नाम अने क्रियापदोना प्रयोगोनुं मात्र निदर्शन कराव्युं छे. जे गुजराती आपणे बोलिए छिए ते अने अदारमा शतकनी गुजराती बने एक जेवी छे एम कहिए तो खोटुं नथी. जरा तरा उच्चारण फेर सिवाय बीजो कशो भेद नथी अने एम छे माटे ज ए गुजराती विशेष कशुं लख्युं नथी, आ रीते में करेली प्रतिज्ञाप्रमाणे अने मारी समझप्रमाणे में आपनी सामे बारमा शतकथी मांडीने अदारमा शतक सुधीनी गुजराती भाषानो परिचय आप्यो छे अने तेम करी “गुजराती भाषानी उत्क्रांति” ना विषयने में बनी शके तेटलो न्याय आपवा प्रयत्न कर्यो छे. वळी, जैन, जैन नहीं तेवा ब्राह्मण, वैश्य, मुसलमान अने पारसी एवा अनेक कविओनी—पंडितोनी कृतिओना नमूना अहीं आपेला छे अने तेमनी दरेकनी कृतिना शब्दो वगैरे आपी वाचकोने ते ते कृतिओनी भाषानो पूरो परिचय मळे

તેથી રીતે વીગતથી ચર્ચા કરેલી છે અને એ રીતે હું મારી પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને, કૃપાલુ પરમાત્માની કૃપાથી અહીં પાર પાડી શક્યો છું.

૨૧૯ પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં મેં પ્રધાનપણે શબ્દદૃષ્ટિએ જ વિવેચન કરેલું છે. એથી ગુજરાતી કૃતિઓના જે નમૂનાઓ અહીં જણાવ્યા છે તેમનું કાવ્ય-દૃષ્ટિએ કે છંદદૃષ્ટિએ મેં લેશ પણ નિરૂપણ કર્યું નથી.

ઠીક, પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ક્યાંય સંપ્રદાયભેદે વા એવા બીજા સંકોચવાળા ભાવે સ્થાન લેશ પણ નથી રોક્યું એ તરફ આપ સૌનું ધ્યાન રાખવું છે.

હું જાણું છું કે, ભાષાની ચર્ચા સાથે ઇતિહાસ અને ભૂગોળની ચર્ચાને ગાઢ સંબંધ છે. અને એમ છે માટે મારે અહીં ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વિશે જરૂર થોડું ઘણું કહેવું જોઈએ, છતાં આગલા પાનાઓમાં મેં એ વિશે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નથી, પ્રથમ તો એ વિશે મારે વિશેષ કહેવાપણું નથી. જે કાંઈ તે બાબત આજ સુધી કહેવાઈ કે લખાઈ ગયું છે, તેમાં ખાસ નવું ઉમેરવાનું નથી. એથી અહીં એ બાબતનું પિછપેળણ ન કરવાનું જ યોગ્ય સમજું છું.

૨૨૦ ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણા વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે.

પ્રાકૃત ‘ગુજ્જરત્તા’ અને સંસ્કૃત ‘ગુર્જરત્રા’ એ બન્ને ‘ગુજરાત’ની શબ્દો ઘણા જૂના છે. વિક્રમના નવમા દશમા વ્યુત્પત્તિ સૈકાના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શિલાલેખોમાં ‘ગુર્જરત્રા’ અને

‘ગુજ્જરત્તા’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયેલા છે. બીજે કેટલેક સ્થળે ગુર્જરધરા, ગુર્જરમળ્ડલ અને ગુર્જરદેશ એ રીતે પણ ‘ગુજરાત’ દેશને સૂચવેલો છે. વાઘી દેવસૂરિ, દેશવાચી ‘ગૂર્જર’ શબ્દને નોંધે છે. (સ્વાદ્વાદરત્નાકર પૃ૦ ૭૦૩ પ૦ ૧૪). આ૦ હેમચંદ્ર “ગૂર્જરઃ સૌરાષ્ટ્રાદિઃ” (ઉણાદિ સૂ૦ ૪૦૪)

કહીને સૌરાષ્ટ્ર વગેરે માટે ‘ગૂર્જર’ શબ્દને વાપરે છે. તથા “ગૂર્જરી સ્ત્રી” નૌધીને ‘ગૂર્જરી’ શબ્દને ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિ—‘ગુજરાતળ’—માટે વાપરે છે. અને તેમણે ‘ગુર્જરત્રા’ શબ્દને પણ દેશ માટે વાપરેલો છે.

‘* ગૂર્જર’ શબ્દનું મૂળ ગમે તે ધાતુમાં હોય પરંતુ હેમચંદ્ર તે શબ્દને ‘ગૂર્’ ધાતુમાંથી નીપજાવે છે. ‘ગૂર્’ ઇટલે ‘ગતિ કરવી’. ‘આર્ય’ શબ્દના મૂળમાં જેમ ‘ગતિ’ અર્થવાળો ‘ઋ’ ધાતુ છે તેમ પ્રસ્તુત ‘ગૂર્જર’ શબ્દમાં પણ ‘ગતિ’ અર્થવાળો ‘ગૂર્’ ધાતુ છે એમ હેમચંદ્રનો અભિપ્રાય છે. આપણા દેશનું નામ જે પ્રજાના નામ સાથે સંકળાયેલું છે તે પ્રજા યોગ્ય ગતિશીલ જ હશે, નહીં તો ક્યાં તે પ્રજાનું નિવાસસ્થાન અને ક્યાં આ આપણો દેશ ? આટલું મોટું અંતર ગતિશીલ પ્રજા જ છેદી શકે અને નવું રાષ્ટ્રસ્થાન નિર્મી શકે. “ચરાતિ ચરતો ભગઃ” ની ઉક્તિને ગૂર્જરોએ સાર્થક કરી છે. ‘ગુર્જરત્રા’ શબ્દ તો પ્રાકૃત ‘ગુજ્જરત્તા’ નો માત્ર સંસ્કાર જણાય છે. છેડાના ‘ત્રા’ કે ‘અત્રા’ નો વિશિષ્ટ અર્થ સમજી શકાતો નથી. ‘ગૂર્જરૈઃ આત્રા ગૃહીતા ભૂમિઃ ગૂર્જરાત્રા’ એમ કહીને ‘ગુજ્જરત્તા’ કે ‘ગૂર્જરત્રા’ નું મૂળ કલ્પી શકાય, પણ યાસુધી ‘ગૂર્જરાત્રા’ શબ્દ માટે વિશિષ્ટ સંવાદી ઉલ્લેખ ન મળે, ત્યાંસુધી એ નરી કલ્પના જ કહેવાય—આ તો અંતિમ ‘ત્રા’ કે ‘અત્રા’ નો અર્થ મેલ્લવાની માત્ર યુક્તિ કહેવાય. વળી, તદ્વિતની પ્રક્રિયામાં હેમચંદ્ર ૭-૨-૧૩૩-૧૩૪ સૂત્રમાં એક ‘ત્રા’ પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરે છે અને ‘દેવત્રા વસેત્, મનુષ્યત્રા’ એવાં ‘ત્રા’ પ્રત્યયવાળાં ઉદાહરણો પણ આપે છે, પરંતુ મારી સમજ છે ત્યાં સુધી ઉક્ત.

* આટલેના સંસ્કૃત કોશમાં ‘ગૂર્જર’ અને ‘ગુર્જર’ એમ બન્ને શબ્દો નોંધેલા છે, તેમ જ સાક્ષરવર કેશવલાલ ધ્રુવે અને ચીમનલાલભાઈ દલાલે ‘ગુર્જર’ શબ્દને વાપરેલો પણ છે તેથી અહીં મેં એ બન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

‘ત્રા’ પ્રત્યય લાગીને ‘ગુર્જરત્રા’ શબ્દ બન્યો હોય એ હકીકત મને ઠીક ઠીક રીતે ગळे ઉત્તરતી નથી. એ જ રીતે ‘ગુર્જરરાષ્ટ્ર’ ઉપરથી પણ ‘ગુજ્જરત્તા’ શબ્દ આવી શકતો નથી. ‘ગુર્જરરાષ્ટ્ર’ માંનો ‘ર’ તો વાગ્ધ્યાપારને બळे કદાચ લોપ પામી જાય, પરંતુ અંત્ય ‘ષ્ટ’ નો ‘ત્ત’ કેમ થાય ? વાગ્ધ્યાપારને પરિણામે ‘ટ્ટ’ થવો જોઈએ. એ જ રીતે ‘ગુર્જરધરા’ ઉપરથી પણ ‘ગુર્જરત્રા’ નથી આવી શકતો. ‘ગુજ્જરત્તા’ એ કોઈ દેશ્ય પદ છે અને સંસ્કૃતમાં તેનું અનુકરણ ‘ગુર્જરત્રા’ થયેલું છે. ‘સુલતાન’ નું સંસ્કૃત ‘સુરત્રાણ’ કરવામાં આવ્યું છે તેમ કોઈ સંસ્કૃતના ભક્તે ‘ગુજ્જરત્તા’ નું ‘ગુર્જરત્રા’ બનાવ્યું લાગે છે.

અથવા સંભવ છે કે દેશવાચક ‘કુશાવર્તાઃ’ ‘આર્યાવર્તાઃ’ ‘બ્રહ્માવર્તાઃ’ ની પેઠે ‘ગુર્જરાવર્તાઃ’ ઉપરથી ‘ગુજ્જરાવત્તા—ગુજ્જરાયત્તા—ગુજ્જરત્તા’ આવ્યું હોય અને તે ઉપરથી કોઈએ ‘ગુર્જરત્રા’ કલ્પ્યું હોય.

સ૦ નરસિંહરાવભાઈ કહે છે તેમ ‘ગુજ્જરત્તા’ નો અંતિમ ‘ત્તા’ કે ‘અત્તા’, ‘ઠાકોર’ ની ‘ઠકરાત’ જેવો છે. તેમનું આ કથન જ્યાં સુધી એ માટે વિશેષ બાધકપ્રમાણ ન મळे ત્યાં સુધી તો મને સ્વીકારવા જેવું લાગે છે.

ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસિંગે પોતાની જબાનમાં ‘કિયુચેલો’ શબ્દ ‘ગુજરાત’ દેશને માટે વાપરેલો છે; એથી એમ જણાય છે કે તે વક્તે દેશ માટે ‘ગુર્જર’ શબ્દ જ વિશેષ પ્રસિદ્ધ હશે નહીં કે—‘ગુર્જરત્રા’ કે ‘ગુજ્જરત્તા’. લગભગ સાતમા સૈકાના ‘વસુદેવહિંદિ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં ‘પેઢિયા’ ના મયાલ્લાવાલ્લા પ્રકરણમાં ‘દ્વારિકા’ નગરીનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. તેમાં જણાવેલું છે કે— “અત્યિ પચ્છિમસમુદસંસિયા નિઝળજળવન્નિય-ગુણા વત્તારિ જળવયા । તં જહ્વા—આણઢ્ઢા કુત્સઢ્ઢા સુરઢ્ઢા સુક્કરઢ્ઢા તિ ।

તેસિં ચ જળવયાળં અલંકારભૂયા × × × નયરી બારવડે નામ”-પૃ૦ ૭૭)-“પશ્ચિમ સમુદ્ર કાંઠાનો આશ્રય કરીને ચાર દેશો આવેલા છે. આણદ્વા-આનર્ત, કુસદ્વા-કુશાવર્ત, સુરદ્વા-સૌરાષ્ટ્ર અને સુક્કરદ્વા એટલે શુષ્કરાષ્ટ્ર. કદાચ કચ્છના રણનો પ્રદેશ વા થરપારકરના રણની સાથે સંબંધ રાખતો સિંધનો પ્રદેશ ‘શુષ્કરાષ્ટ્ર’ શબ્દથી સૂચવેલો હોય. ‘સુક્કરદ્વા’ શબ્દનું સામ્ય શુષ્કરાષ્ટ્ર, શુક્રરાષ્ટ્ર કે શુક્લરાષ્ટ્ર શબ્દો સાથે છે. પરંતુ અહીં પશ્ચિમ સમુદ્રના અને રણના સંબંધને લીધે ‘સુક્કરદ્વા’ ઊપરથી ‘શુષ્કરાષ્ટ્ર’ ની કલ્પના સૂઝી છે.

કહેવાનું એ છે કે વસુદેવહિંદિ ગ્રંથનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં સુધીમાં આખા ગુજરાત માટે ઉક્ત શબ્દો સિવાય કોઈ બીજો શબ્દ પ્રચાર નહીં પામેલો હોય. ‘ગુજ્જર’ અને ‘આણદ્વા’ ના સમાસ ‘ગુજ્જરાણદ્વા’ દ્વારા પળ ‘ગુજ્જરત્તા’ પદ નથી આવી શકતું. આ બધું જોતાં ગુજ્જર, ગૂર્જર, ગુર્જરત્રા કે ગુજ્જરત્તા એ બધાં પદોની વ્યુત્પત્તિ વિશેષ શોધની અપેક્ષા રાખે છે.

૨૨૧ હેમચંદ્રે મળે ‘ગુર્જર’ માટે ‘ગૂર્’ ધાતુની કલ્પના કરી; પરંતુ મૂળ શબ્દ ગૂર્જર નથી. એ તો ‘ગુજ્જર’ ઊપરથી ઉપજાવેલો શબ્દ છે અને ‘ગુજ્જર’ શબ્દનો ઉચ્ચાર પળ આપણે જે જાતની જોડણી કરીએ છીએ તેવો જ છે વા અન્ય પ્રકારે છે એ બાબતનો નિર્ણય આપવો પળ કઠણ છે. ય્યાં સુધી એ શબ્દના મૂળ ધાતુની ધરી કલ્પના ન આવે ત્યાં સુધી એ વિશે કાંઈ જ ન કહી શકાય.

ફારસીમાં ગુજર, ગુજરના, ગુજરી, ગુજારના અને ગુજારા એવા પાંચ શબ્દો પ્રસ્તુત ‘ગુજર’ પદની સાથે શબ્દદૃષ્ટિએ સમા-
ફારસી નતા ધરાવે એવાં છે. ગુજર એટલે ૧ નિકાસ-ગતિ,
ગુજર ૨ પૈઠ-પહુંચ-પ્રવેશ, ૩ નિર્વાહ. ગુજરના એટલે (મૂળ ગુજર) વીતવું, પહોંચવું અને હાજર થવું. ગુજરી (મૂળ ગુજર) એટલે

દિવસે ત્રીજે પ્હોરે—સડકોની પાસે ભરાતી બજાર. ‘ગુજારના’ નો અર્થ ઉક્ત ‘ગુજરના’ ને મળતા જેવો છે. ‘ગુજારા’ ઇટલે—૧ નિર્બાહ, ૨ નિર્બાહ માટે દેવાતો પગાર અને મહેસૂલ લેવાનું થાણું.

‘ગુજર’ નો બીજો ઉચ્ચાર ‘ગજ્જર’ પણ પ્રચલિત છે; પરંતુ તે મૂળ નથી કિંતુ ‘ગુજર’ ડગરથી આવેલો છે અને ઘણું કરીને ‘ઠાકોર’ નો જેમ અંગ્રેજોએ ‘ઠાગોર’ ધ્વનિ બનાવ્યો છે તેમ જ એ ‘ગજ્જર’ પદ પણ સર્જાયું છે.

૨૨૨ હેમચંદ્રના સમયે ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઘણી વિશાળ હતી:

ગુજરાતની
ભૌગોલિક મર્યાદા વર્ષ ૩૭, અંક ૪ પૃ. ૨૦૨) તેમ આપણો
ગુજરાત આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ પ્રદેશ
મળીને થયેલો છે. આનર્તની મર્યાદા—ઉત્તરે આબુ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માલવા, દક્ષિણે મહી, ચંભાત, અને લગભગ નર્મદાકાંઠા સુધીનો પ્રદેશ છે. સૌરાષ્ટ્ર ઇટલે જ કાઠિયાવાડ અને લાટ તે, કે જેનું મુખ્ય નગર ભરૂચ છે. લાટનો વિસ્તાર મહી અને નર્મદાથી માંડી દક્ષિણે નવસારી અને દમણ સુધી. લાટનું મુખ્ય બંદર સોપારા. ‘કચ્છ’ અને ‘સૌત્રીર’ એ બે વિશાળ ગુજરાતના પાડોશી પ્રદેશો છે.

અહીં જે જે કૃતિઓના નમૂના આપ્યા છે તેના કરનારા, એક અપવાપ સિવાય બધા તલ ગુજરાતના છે એ ધ્યાનમાં રહે.

આપણે જે સમયમાં રહિએ છીએ તે છે તો એક રીતે સુવર્ણયુગ; પરંતુ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અવધ, બંગાળ અને ઉત્કલ વગેરે આપણા ભારતીય પ્રાંતોની ભાષા વર્તમાનમાં એકબીજાથી ઇટલી ભિન્ન માસે છે કે જેને

लईने आपणा राष्ट्रीय संगठनमां मोटी नडतर आवे छे, अने ते स्थिति सोनानी थाळीमां मेख जेवी छे.

२२३ आजथी पांचसें वर्ष पूर्वे के तेथी य बधारे पूर्वना समयमां आपणा देशनी स्थिति आवी न हती. ते समये जे पांचसे वर्ष पूर्वे
एक जेवी भाषा
अने
ते संबंधे
उदाहरणो
भाषा चालती ते लगभग प्रत्येक प्रांतवासीनी सम-
झमां आवी जाय एवी एक जेवी हती अने आने
लईने आपणे ते समये भाषादृष्टिए एक प्रजा जेवा
हता, आ माटे बे-चार उदाहरणो पूरतां छे.

समय मोडामां मोडो तेरमो सैको—

वज्रयानसंप्रदाय—सरहपा सिद्ध, निवास—पूर्वभारत नालंदा.

“घोरंधारे चंदमणि जिमि उज्जोअ करइ
परम महासुह एकु खणे दुरिआ अशेष हरइ”.

“जइ नग्गा विअ होइ मुत्ति ता सुनह—सियालह
लोमोप्पाटने अत्थि सिद्धि ता जुवइनितंबह”.

“पिच्छीगहणे दिइ मोक्ख ता मोरह चमरह
उब्भे भोअणें होइ जाण ता करिह तुरंगह”.

आ भाषा, पूर्वभारतमां आवेला राजगृह—नालंदामां वसुनार एक सरहपा नामना सिद्ध पुरुषनी छे. तेमां मार्मिक उपदेश छे. एनी ते तळपदी भाषा छे. आनी साथे हेमचंद्रना तथा सोमप्रभना आगळ जणावेला दोहानी भाषाने सरखावशो तो लेश पण फेर नहीं जणाय. क्यां पाटण अने क्यां नालंदा ? छतां आटलुं बधुं भाषासाम्य हतुं. कण्हपा, महीपा

અને જયાનંતપાનાં પળ આવાં જ પશો છે, પરંતુ વિસ્તારભયના કારણે તેને અહીં નથી આપતો.

૨૨૪ જ્ઞાનેશ્વર નામના સમર્થ ગ્રંથકાર મહારાષ્ટ્રમાં થયા છે. તેમની ગીતામાં ‘અવધારિજોજી’ ‘બોલે’ ‘જરી’ ‘બોબડી’ ‘કાષ્ઠે’ ‘પુત્રસ્નેહે’ ‘વ્યાજે’ (તૃતીયા), ‘પુસત’ (પૂછત), ‘હરિખ’ (હરખ), ‘કીજે’, ‘અપેક્ષિજે’ ‘કિજત’ ‘મજ પ્રતી’ ‘નૃપનાથુ’ ‘વિક્રાંતુ’ ‘દેખ (જો)’ ‘મથિજે’ ‘ઉપજે’ ‘જાલિજે’ ‘તેળે’ ‘સુર્ણે’ ‘કાણ્યે’ (તૃતીયા) ‘કીજે’ ‘મોગિજે’ ‘અર્જુનુ’ ‘કિજસી’ ‘સાંડિજે’ (છાંડિજે), ‘વેઢિજે’ ‘સ્વીકારિજે’—જેવા અનેક પ્રયોગો ગુજરાતીને મળતા આવે છે. જ્ઞાનેશ્વરનો સમય લગભગ ચૌદમો સૈકો છે. એમની ગીતાની ભાષા અને ચૌદમા શતકની કોઈ એક ગુજરાતી કૃતિની ભાષા—એ બેની વિશેષ શીળવટથી તુલના કરવામાં આવે તો મને લાગે છે કે તે બે વચ્ચે સમાનપણું વધારે જાણી શકાય.

૨૨૫ ‘ઢોલ મારૂરા ઢુહા’ની ભાષાને માધ્યમિક રાજસ્થાની રૂપે ગણેલી છે. તેનો સમય તેરમા સૈકાથી શરૂ થાય છે :—

“આઢા ઢૂંગર મુઢૂં ઘણી તિયાં મિલીજહ એમ । .

મનિહૂંં ઘિળહિ ન મેલ્હિયહ ચકવી દિણિયર જેમ ॥ ૭૨ ॥

ઝ્યૂં એ ઢૂંગર સંમુહા ત્યૂં જહ સજ્જણ હુંતિ ।

ચંપાવાડી ભમર ઝ્યૂં નયણ લગાઈ રહંતિ ॥ ૭૩ ॥

જિણિ દેસે સજ્જણ વસહ તિણિ દિસિ વજ્જઝ વાઝ ।

ઝઆં લમે મો લમાસી ઝહી લાખ પસાઝ ॥ ૭૪ ॥

કઝઆ ! દિઝં વઘાઝ્યાં પ્રીતમ મેલહ મુજ્જ ।

કાઢિ કલેજઝ આપણઝ મોજન દિઝંલી તુજ્જ ॥ ૭૫ ॥

जब सोऊं तब जागवइ जब जागूं तब जाइ ।

मारू ढोलउ संभरइ इणि परी रयण विहाइ ॥ ७६ ॥

आ भाषा पण आपणी तेरमा—चौदमा शतकनी गुजरातीनी जेवी छे. फेर घणो ज ओछो छे.

आ संबंधे विशेष जिज्ञासावाळ्य अभ्यासीए दोहाकोश (कल्कत्ता संस्कृतसिरिज्ञ), डाकार्णवतंत्र (कल्कत्ता संस्कृतसिरिज्ञ), ढोलमारूरा दूहा (काशी—नागरीप्रचारिणी सभा), ज्ञानेश्वरीगीता (राजवाडेनु संपादन) वगैरे प्राचीन लोकभाषाना ग्रंथोनी भाषानुं गंभीरपणे अवलोकन करतुं आवश्यक छे.

२२६ आ बाबत नीचेनां अवतरणो वांचवाथी विशेष स्पष्ट थाय एम छे. ए अवतरणो नागरीप्रचारिणी पत्रिका (काशी वर्ष ४६ अंक ३ नवीनसंस्करण कार्तिक १९९८ संप्रा० नाहटाजी) मांथी लीधेलां छे. अवतरणो बधां गद्य छे अने चौदमी सदीनां छे. अवतरणोमां कशो फेरफार न करतां तेमने यथामुद्रित अहीं उत्तारेलां छे. अवतरणोमां मुद्रणनी अशुद्धि जणाय छे खरी; परंतु मूळ आधार विना तेने वगर सुधार्ये ज चलवी लेवी पडी छे. चार अवतरणोमां बीजुं, मालवानी भाषानुं द्योतक छे. त्रीजुं पूर्व देशनी भाषानुं सूचक छे. चोथुं महाराष्ट्री वाणीनुं निदर्शक छे अने पहेला अवतरणनी भाषानुं विशेष नाम अवतरणमां कळ्यंतुं नथी तेम छत्तां ए पहेलुं, सरखामणीनी दृष्टिए जोतां प्राचीन गुजरातीनुं जणाय छे.

योजके आ चारे अवतरणो जुदा जुदा चार देशनी चार नायकाना मुखमां मूकेलां छे :

(१) “ अहे बाई एड्ड तुम्हारा देसु कवण लेखा माहि गणियइ ।
किस्सु देसु गुजरातु, सांभलि माहरी वात । एउ जु लाधउ माणुसओ

जमारओ, आलिमात्रि कांइ हारउ । ए जि सम्यक्त्वमूल बारह क्रत
पालियहि × × × आशातना टालियहि । पूजिय श्रीआदिनाथ देवता, पापु
नासिइ शत्रुंजय सेवता ।

अनी किसउ घणउं भणियइ माहरी माइ, एहु देसु गुजराति छाडी
करि अनइ अनेरइ देशि किसी परि मनु जाइ । जिणि देशि मादल तणा
धोंकार, तिबिल तणा दोंकार, वंश तणा पौंकार, नृत्य तणा समाचार, ताल
तालकार, आवजी—पखावजी—पटावजी—खंधावजी—भूगलिया—करडि—
झल्लरि—पडह—समेतु पंच सबहु वाइयइ । गूजरी गीतु गाइयइ । लस्यु
तांडवु नाचियइ । मृदंगु वाइयइ । ”

(२) “ जब मालवा देश की वावली बोलण लागी, तब अवर देश
की परिभागी । दिक्खु रे मोरी बहिणी पुणि पुणि मोरा देसु काहउ
क्ख्वाणहि । मोरा देश की बात न जाणहि । जिणि देशि मंडवगढ केरा
ठाउ, जयसिंघ देव राउ । मसूर का थान, अवर देश का काहउ मान ।
काटा सूतु अरु तुष्टणा, कोरा साडा अरु भूणा । ठाली अरु वाजणी
पेटिली अरु नाचणी, दिक्खु रे मोरी बहिणी । बलि बलि काहउ बिल्लाइ,
तोरा बोल्या सहु वाइयइ । मालव देश की परिनीकी सिरि की टीकी ।
सेत चीर का साडा । पूजियइ आदिनाथ युगराज ” ।

(३) “ अथ पूर्वी नायिका का बोल्या सुणहुगे रे भइया । इथु जुगी
जाणिवउ धीरे, दिखु रे मोरी बहिनी पुनि पुनि मोर देसु कितबु खर ति
आहि । मोरे देस की बात न जानसि, जेहि देस ऐसे मानुस कैसे—इक्कु
धीरे वीरे विवेकिए । पर मदापके मोडन मराट मल्लु, तुम्ह कतुके जान,
कतुके परान, ववा की आन । अम्हां तुम्हां बडा अंतर आहि । कइसु अंतर,
तुम्ह के मानुस तरि मोटे, ऊपरि मोटे विचि छोटे । अत अम्ह के मानुस

तरि नाहे ऊपरि नाहे विचि पूनु कर सु साठविउ आहि । अइस दीसतु हइ जइसा पूनम का चांदु । अध कोदव के, चावर खाइयहि, गीतु गाइयइ । सुठि नीके वानिए वसहि । कइसे वानिए ।”

(४) “मरहठी तरि हा या जनमु आवागमणु कवणा गति न होइ रे बप्पा । तरि भविक जनत्तं पुच्छिसि भइ अनिक देस देशांतर चातुर्दिशा मागुं मया देखुणी । अपूर्वुं सर्व तीर्थांचा भेटु गीत राचु गीतल्लास कट समस्त गूमटा । तरिया इकि नहीं सागिन पुरी सत्तरि सहस्र सहस्र गुजराताचा भीतरि गिरि सेतुजंचा ऊपरि । श्रीऋषभनाथाचा रंगमंडपि अनिक गीत ताल एकाग्र चित्तुं कारणी । निजकरकमलाचा द्रव्य उपार्जनी । परमेसर वीतरागाचा भवनि वेचनी पुनरपि जनमुनिवारिणे अहं एवमेव सत्यं ।”

आ बाबत देवानांप्रिय प्रियदर्शी राजा अशोकनां शासनोने प्रधानतः लक्ष्यमां राखी ‘आर्यावर्तनी सर्व गम्य लोकभाषा’ संबंधे एक निबंध लिखवा जेवो छे. ए विशेष अहीं विशेष लिखतां विषयांतर थवाना भयने लीचे आटलेयी ज अटकुं छुं; परंतु मारी खात्री थई छे के आपणे त्यां समग्र देश समझी शके एवी एक लोकभाषा जरूर हती अने वर्तमानमां पण छे; परंतु आपणुं पारतंत्र्य, ए हकीकत कळवा देतुं नथी, एयी परिणामे आपणे बधा भारतवासी भाषादृष्टि ए अभिन्न-एक-छतां परस्पर विरोध-पोषक भिन्नताने अनुभवी रह्या छिए.

आ रीते उक्त उदाहरणोयी एम स्पष्टपणे मालूम पडे छे के पूर्व भारत, दक्षिण अने आपणो गुजरात ए बधा बचे एक एवी लोकप्रति-निधिक लोकभाषा—प्राचीन बोली—प्रवर्तती हती अने तेने ते दरेक देशनो समाज समझतो हतो त्यारे आ सुवर्णयुगमां आपणुं ए जातनुं भाषा-

સમતાનું તત્ત્વ ગમાઈ ગયું છે અને આપણે બધા પ્રાંતવાસી, એક ભારત-વાસી છતાં ભાષાદષ્ટિએ ઁંડ ઁંડ થઈ ગયા છીએ.

૨૨૭ જે વચ્ચે પ્રાંતે પ્રાંતના લોકો યાત્રાનિમિત્તે, પ્રવાસનિમિત્તે, વ્યાપારનિમિત્તે નિરંતર મેળા થતા હતા, ગુજરાતના વણજારાની પોઠો નીચે ઠેઠ રામેશ્વર સુધી અને ઁપર ઠેઠ કાબુલ સુધી જતી હતી; તથા પૂર્વમાં મણિનગર સુધી પહોંચતી હતી, તેમ દક્ષિણના, પૂર્વના અને ઉત્તરના વણજારાની પોઠો આજના દેશને ઁંડી વચ્ચી હતી અને ગામેગામ મહિનાના મહિના સુધી પડાવો પડતા હતા. જે વચ્ચે ભારતીય નીજામાઓ ભારતના પ્રત્યેક જલ્મગોં દ્વારા ભારતમાં બધાં બંદરોમાં પહોંચી શકતા હતા, કાશી-વિશ્વનાથનો યાત્રી ગંગાજલ્ની કાવડ ઁાંધે ઉપાડી ઠેઠ રામેશ્વરસુધીનો માર્ગ પગે કાપતો હતો, મોટા મોટા જૈનસંધો પગપાલ્ પાર્શ્વનાથપહાડ સુધીની યાત્રા કરતા હતા અને સર્વ સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ પગે ચાલી ચાલીને ગામેગામ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઘોષ ગજવતા હતા તે વચ્ચે આપણા આજના દેશમાં લગભગ એક જેવી બોલી પ્રવર્તતી હતી.

વચ્ચી, આપણા મોટા પુરુષો પળ લોકવ્યાપક ભાષામાં જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા, તેઓ સંસ્કૃત્તાદિભાષાના પ્રચર પંડિતો હતા છતાં લોકવ્યાપક ભાષા ઁપર તેમનો અસાધારણ અધિકાર હતો, અને તેને લીધે જ ભારતીય ગ્રામજનતા સાથેનો તેમનો સંસર્ગ અંચડ રહ્યો હતો.

૨૨૮ જ્યારથી આ બધું છિન્ન-ભિન્ન થયું, પ્રાંતપ્રાંતનો વ્યવહાર તૂટી ગયો અને પંડિત લોકો સંસ્કૃતપ્રિય જ બની બેઠા, ત્યારથી ભાષાની એકતા તૂટી અને નગર તથા ગ્રામ વચ્ચેનું એકતાનું સૂત્ર પળ તૂટ્યું. મોટી મોટી રાજ્યક્રાંતિઓ, રાજા અને પ્રજામાં ઘનનું સર્વોપરિ પ્રાધાન્ય, રાજાઓની ધર્માધ્વતા, પ્રજામાં સ્વરક્ષણના સામર્થ્યનો અભાવ, પથ્થવાળીનું પાળી સિંચનારા

ધર્મગુરુઓનો અભાવ, ગ્રામજનો તરફ નાગરિકોની ઉપેક્ષા તથા સર્વધર્મસમ-
ભાવની ભાવનાની ધ્રુવી અને જન્મજાતિવાદની ધર્મરૂપતા વગેરે અનેક કારણો
આપણી ભાષાની તથા આપણાં નગર અને ગ્રામની એકતાનાં સંકટ છે. અને
આપણા ભાગલાના નિમિત્તરૂપ છે. આજ સુધી પળ તે પરિસ્થિતિ મટી નથી. તેમ
થવાનાં સર્વ કારણો હવે તો તદ્દન સુલુપ પડી ગયાં છે, વઢી, અત્યારનો ગમે
તે પ્રાંતનો સાક્ષર, અધ્યાપક વા વિદ્યાર્થી પોતાની બોલચાલની ભાષામાં પળ
કાં તો સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આપે છે અથવા અંગ્રેજી શબ્દો અધિક
લાવે છે, પરંતુ માતૃભાષા અને એના તલપદા શબ્દો તરફ લક્ષ્ય
નથી કરતો, અને જ પરિણામે ભાષામાં ભ્રષ્ટતા વધે છે અને
તેઓનું બોલેલું વા લખેલું સાહિત્ય, ગામડામાં રહી રહેતી કરનારા, કોશ
હાંકનારા કે બીજા ગ્રામવાસી સુધી પહોંચતું નથી. તે સાક્ષરો, અધ્યા-
પકો અને વિદ્યાર્થીઓ તથા પેલો ગ્રામવાસી એક પ્રાંતના, એક ગ્રામના
હોવા છતાં એક બીજાને પરદેશી જેવા લાગે છે. આમ થવાથી ગ્રામ અને
નગર, સાક્ષર તથા નિરક્ષર એ બધા વચ્ચે ભેદની ભીંત, તિરસ્કારની રીત
વગેરે અંતરાયો ઊભા થયા છે અને તેનું પરિણામ પળ આપણે આકરામાં
આકરું મોગવી રહ્યા છીએ.

૨૨૯ અત્યારના ગમે તે પ્રાંતના નાગરિક અધ્યાપક વર્ગ અને નાગરિક

**માતૃભાષાનો
વિશિષ્ટ અભ્યાસ**

છાત્રવર્ગને જોઈશું અને તેમની સાથે એક બે ઘડી
વાર્તાલાપનો પ્રસંગ યોજીશું તો તેમની પાસે કોઈ
એક માતૃભાષા જેવું વિચાર દર્શાવવાનું વાહન છે

કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન થયા વિના નહીં રહે.

આ પરિસ્થિતિ મૂલ્યથી જ ઉચ્છેદનીય છે. આપણા અધ્યાપકો અને છાત્રો
પોતપોતાની માતૃભાષાના અધ્યયન તરફ અને તેના તલપદાપણા તરફ
ગંભીરતાથી જોશે, તલપદી ભાષાનું સારું અધ્યયન કરશે અને માતૃભાષાને

સમજનારની સાથે માતૃભાષાને જ બોલવાનું વ્રત લેશે તો ઉક્ત આપોઆપ ટઠી જશે. ગામડાં અને નગરો સંધાઈ જશે તથા સર્વસંજનતા અને શિક્ષિત જનતા વચ્ચે જે કૃત્રિમ ભેદ ઊભો થયો છે તે આપ તૂટી જશે. જે સ્થાન અત્યારે અંગ્રેજીને આપેલું છે તે માતૃભાષાને બેસાડીએ અને અત્યારનું માતૃભાષાનું સ્થાન અંગ્રેજીને તો બધું સરલ રીતે સાધી શકાય એમ છે. આ માટે આપણે પોતે જ તો ઘણું કરી શકીએ એમ છીએ. અત્યારની આપણી ભાષાવિષયક સ્થિતિ થયાના કારણનો આરોપ વધારેમાં વધારે આપણા ઉપર શુદ્ધ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞાને પાઠનારો, કોઈનો પણ અનાદર નહીં શુદ્ધ અને અમિશ્ર એવી રૂઢ તલપદી સ્વભાષામાં જ બોલવાની અને વાની પ્રતિજ્ઞા લ્યે તો આપોઆપ ભાષાનો ઉત્કર્ષ થવાનો જ. આ આપણે નહીં કરીએ તો બીજું કોણ કરશે ? ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા જે અત્યારે અનેક સંસ્થાઓ વિદ્યમાન છે તેમણે માતૃભાષાના પ્રકાર પ્રબલ્લતમ પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યનાં સુંદરમાં સંપાદન-સંશોધન અદ્યતનરીતે કરવાં-કરાવવાં જોઈએ. ભાષાના સાહિત્યના ઉપાસકોને ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ અને પ્રાકૃત તથા ગુજરાતીના ધંતીલા અભ્યાસીઓ વધે તે માટે ઉદારતા પણ દા જોઈએ. ભાષામાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ધ્વનિશાસ્ત્ર, જોડણીના સિદ્ધાંતો વિશે અનેક પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાનું સ્વ વ્યાકરણ, પ્રામાણિક શબ્દકોશ, પ્રામાણિક વ્યુત્પત્તિકોશ, પ્રામાણિક વગેરે ભાષાનાં પોષક અંગોની યામી હવે ક્યા સુધી રહેશે ? અત્ય આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીના વ્યાકરણમાં પણ અંગ્રેજીની છાયા પથ છે એ શું આપણે માટે લજાસ્પદ નથી ? સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી આપણા બુદ્ધિપોષણ માટે મહે ઉપયોગમાં રૂઈએ પરંતુ તે દ્વારા

तळपदी मातृभाषानुं शोषण न थाय ए ध्यानमां रहेतुं जोईए. ज्यां सुधी मातृभाषानुं तळपदुं दूध आपणे न पीईए त्यां सुधी मातृभाषाना उदयनो सूर्य उगावो कळण छे.

जेवो पूर्वे हतो एवो समय फरी आवे एटले आपणा बघानी एक भाषा बने अने ग्राम तथा नगर वच्चे तथा साक्षर अने निरक्षर वच्चेनो भाषानो अंतराय तूटी जाय—एवी परमात्मा प्रति मारी नम्र प्रार्थना छे अने ‘गुजराती भाषानी उत्क्रांति’ नां भाषणोनी समाप्ति करतां मने लग्गे छे के ए प्रार्थना विशेष उचित ज छे.

પરિશિષ્ટ :—

‘છે’ ક્રિયાપદનો વૃત્તાંત આપતાં આગલ જણાવી ગયો છું કે ‘અસ્’ ના અંત્ય ‘સ’ નો ‘છ’ થવાથી ‘અછહ’ રૂપ ‘છે’ ની વિશેષ ચર્ચા થાય અને તેમાંથી ‘છે’ પદ નીપજે. હેમચંદ્ર ‘અસ્’ નું ‘અત્થિ’ રૂપ જ આપે છે એટલે ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘છ’ કલ્પવો કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ‘અત્થિ’ ને બદલે એક સ્થલે ‘અત્થહ’ રૂપ વપરાયેલું છે.

મલધારી રાજશેઠ્ઠરસૂરિએ રચેલા ‘નેમિનાથપ્રાગુ’ માં—

“રાહમએ—સમ તિહુ ભુવણિ અવર ન અત્થહ નારે ।

મોહણવિહિ નવહુડીય ઉપ્પનીય સંસારે ॥ ૭ ॥”

(અર્થાત્—ત્રણ ભુવનમાં રાજિમતી જેવી બીજી કોઈ નારી નથી. એ, સંસારમાં નવલ એવી મોહન વેલ ઉપજેલી છે.)

એ ગાથામાં ‘છે’ ના અર્થમાં ‘અત્થહ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. મારી સમજ પ્રમાણે એ મુદ્રણદોષ પળ નથી. જ્ઞાનેશ્વરીગીતામાં અનેક સ્થલે ‘છે’ ના અર્થમાં જ ‘આથી’ કે ‘આથિ’ રૂપ વપરાયેલું છે. ચાલુ મરાઠીનું ‘આહે’ રૂપ ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘હ’ થઈને નથી આવ્યું પરંતુ ‘આથી’ ના ‘થ’ નો ‘હ’ થઈને આવ્યું છે અને ‘આહે’ લાવવાનો એ ક્રમ મને વિશેષ ઉચિત જણાય છે. તે જ પ્રમાણે ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘છ’ ન કરતાં ‘અસ્’ ના ઉક્ત ‘અત્થહ’ ઉપરથી ‘ત્થ’ નો ‘ચ્છ’ થઈ ‘અચ્છહ’ અને તેમાંથી અછહ—છહ—છે એમ ‘છે’ ની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો સરલ ક્રમ લાગે છે. તર્કાનો ચર્કા થવાનું સુપ્રતીત છે અને પ્રાકૃતમાં ‘થ’ નો ‘છ’ પરિણામ સૂત્રસિદ્ધ છે. મિથ્યા—મિચ્છા, તથ્ય—તચ્છ, પથ્ય—પચ્છ, સામર્થ્ય—સામચ્છ. (૮—૨—૨૧—૨૨ હૈમ૦)

विशेषशब्दोनी सूचि

अकबर-५५३

अषेडानुं-९

अघोष-५, ७

अच्छ-२७२, ६६३

अट्टकथा-१०६

अणहिलपुर-३१५

अतर्-४०

अतिविश्रुततम-७

अतिविश्रुततर-७

अह्ममाण (अब्दुल रहेमान)-१४४
४३८, ४४७

अनाडी-१९६

अनार्य (शब्द)-२७

अनार्य (भाषा)-२८

अनार्यजनसंपर्क-२२

अनुदात्त-६, ७

अनुप्रदान-५

अनुयोगद्वारसूत्र-१०५

अनुस्वान-५

अनेकान्तजयपताका-२२१

अनेरा-४०९

अपभ्रंश-१, ८२, ५०, १०३-भाषा-
चर्चा १५४ थी १७८

अपभ्रष्ट-१५७

अपशब्दो-५०

अपराहश-१९३ (अवराहस)

अप्राप्यकारी-३

अफगानीस्तान-१५१

अभयदेवसूरि-११३, २१९, २२५,
२४७, २८६, २९८, ३०१, ३४९,
६३५, ६४१

अभयदेवप्रबंध-२१९

अभिधानचिंतामणि-जुवो हेमचंद्र

अभिनवगुप्त-१६०

अभ्यंकरशास्त्री वासुदेव-१२, २६

अमरकोश-४३, ८७, ८९, ९०, १३८,
१३९, १४०, १४३, १९४, २५०

अमरेली (नो शिलालेख)-५५३,
५५४, ६४७

अमूर्तकोटिनुं-१०

अयोध्या-४२

अर्दाखीरा (लक्ष्मीधर बेरामकृत)-४६१,
४७७

अर्धमागधी-१०३, -भाषाचर्चा १०७ थी
१२०

अर्जुन-१११

अर्वाचीन सिंधी-१५३

अल्पप्राण-७

अल्पप्राणता-५

अवध-६५२

अवहट्ट-१७४

અવેસ્તા-૨૫૩

અવેસ્તાપ્રંથો-૧૫૩

અવેસ્તાવાણી-૪૭૬, ૪૭૭

અશોકની ધર્મલિપિઓ-૨૯, ૧૦૬,

૧૪૮, ૬૩૪, ૬૫૭

-ની ભાષા ૧૦૩

અસ્-૭૮

અસાહિત-૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૩, ૪૭૮

૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૧, ૬૫૪

અંગુપાંગ ગ્રંથો-૨૯, ૧૧૫

અંપ્રેજો-૧૦૨, ૧૦૩, ૬૬૦

અંપ્રેજો-૩૫

અંતઃપુર-૧૪

અંધકાર-૩

અન્તલ (અન્ધ)-૪૨

આકાશ-૯

આચારાંગ-૨૯, ૧૧૫, ૧૪૮

આણદ્વા-૬૫૧

આત્મા-૩

આદિમ જાતિઓના શબ્દો-૪૩

આદેશ-૮૦

આનર્ત-૬૫૧

આનંદપુર-૪૧

આનંદાશ્રમ-૧૬

આપિશલિ-૪

આપ્ટે-૬૪૯

આપ્યું-૩૧૬

આબુ-૬૫૨

આર્યો-૨૬, ૩૪, -નું ગૃહિણીપદ-૩૫

આર્યોવર્તા: ૬૫૦

આર્યભાષા-૨૮

આર્યમ્-૧૦૮

આર્યપ્રાકૃત-૧૦૩, ૧૦૭

આવરોજાવરો-૧૯૭

આવશ્યકચૂર્ણિ-૧૭૧, ૧૭૨

આવશ્યકસૂત્ર-૧૦,

આવેસ્તિક-૩૨-ઉચ્ચારણ-૧૯

આવ્યો-૨૯૩,

આસામી-૧૦૨

આસ્યપ્રયત્ન-૫, ૬, ૧૫

આલ્લવકસુત-૧૦૭

આંગમે-૩૨૯

આંબાનું-૯

ઇન્દ્રાદિ ઋષિઓ-૪૭

ઈશ્વર-૩

ઉકનાહ (અશ્વવિશેષ)-૪૫

ઉક્ષન્-૭૮

ઉચ્ચારણ-ની અરાજકતા ૩૨

-ના દોષો ૨૧, ૩૨

-ના ભેદ ૨૬, ૩૩

ઉચ્ચયિની (ઉશ્ચેયન્) ૪૨

ઉટ્ટરફેસ-૧૯૭

ઉડિયા-૧૧૦

ઉણાદિ-જુઓ હેમચંદ્ર

उत्कल ६५२

उत्तराख्ययनसूत्र ११७, ११८, ११९,
२७७, २७८-चूर्णि-११९,-
टीका-११९

उत्ताणु-४२६

उदयसिंह मुनि (रत्नासिंह सूरिना
शिष्य)-२६६

उदायन (उतोयेन्न-राजानुं नाम)-४२

उद्द्योतनसूरि (अथवा दाक्षिण्यचिह्न)
१६३, १७२, १८३

उपदेशसायन-३३८

उपरि-४१०

उराह (अश्वविशेष)-४५

उर्दूहिंदीकोश-१८६

उवएसमालकहणय छप्पय-२४८

उववाइअसूत्र-१०८, ११३

उवासगदसाओ-४२७

ऊबल-४२९

ऊनाबली-४१७

ऊबाहुली-४१७

अकूंसंहिता-५९, ६२, ६३, ६४, ७०

अग्वेद-५३, ५५, ५९, ६५, ७०, ७१,
७२, ७३, ७४, ८६, ८९, २३९

अश्वभदेवस्तवन (फारसी भाषामां)-४५

अभिभाषित-११७

ऐन्द्रव्याकरण-४८

ओछे-४२४

ओझा हीराचंद गौरीशंकर-१४८

ओनंतोपुलो (आनंदपुर)-४१

ओमराओ-६४१

ओयुतो (अयोध्या)-४२

ओद्वाणबंध-६४५

ऑन गुआन च्वांग (वॉटर्स)-४१

औपपातिकसूत्र-१०८, ११३

कचायण } ५१, ८१, १०७, ११४,
कचायन } १४६

कचोळुं-४२१

कच्छ-४२-ना रणनो प्रदेश-६५१

कच्छी-१०२

कडवा-३४४

कण्ठपा सिद्ध-६५३

कणादमुनि-१०

कणेरनुं-९

कदंबनुं-९

कदंबगोलकन्याय-१०

कनकामर-१७४

कने-४२३

कपडवंज-२२०

कपिलमुनि-९

कबीर-१५६

करवानुं-२९६

करी-करीने-२८९

कर्पूरमंजरी-१०१, १२३, १५७
 करंजकुनुं (कणजीनुं)-९
 कवण-२९८
 कवळी-४२५
 कंबोज-२७
 काठियावाड-१७८, ६५२
 कात्यायन श्रौतसूत्र-५७
 कादंबरी-१४२
 कान्हडदे प्रबंध-२५०
 काबुल-६५८
 कामगरो-१९०
 कालककथा-४४
 कालिदास-८९, १४२
 काले एम. आर.-१००
 काव्यमीमांसा-१६३, १७५
 काव्यादर्श-१२३, १६१, १६३
 काव्यालंकारसूत्र-८१, १४२
 काशी-१५७-विश्वनाथ-६५८
 काश्मीर-४२
 काश्मीरी-१०२
 किआशिमिल्ले (काश्मीर)-४२
 किओसलो (कोशल)-४२
 किओशम्मी (कौशाम्बी)-४२
 किजौचेये (कौशेय-रेशमीवल्ल)-४३
 किस-३०३
 कियुचेलो-४१, ६५०
 कीच (कच्छ)-४२
 कीधुं-१९०
 कीतोलो-(गान्धार)४२

क्रियाकलाप-२९३, ३२५
 क्रियारत्नसमुच्चय-३०५, ४५१, ४८२, ६४५
 क्रियाह (अश्वविशेष)-४५
 कुमारपाल-२२२, ३१४
 कुमारपालचरित-१८०, १८२
 कुमारपालप्रतिबोध-२२३, ३१४, ३१५, ३२०, ६३६
 कुमारसंभव-८९
 कुमारिल-१५६, १५७, ६३३
 -तंत्रवार्तिककार-३६, ४१
 कुलमंडनसूरि-४५१, ४५२, ४६७, ४६९, ४८२, ४९१, ६४५
 कुल्लह (अश्वविशेष)-४५
 कुवडिय-४२२
 कुवल्यमाला-१६३, १७१, १७२, १८३, १८५
 कुशावर्त-६५०, ६५१
 कुसट्टा-६५१
 कूडो-४२७
 केम-१९८
 केशवदास-१८५
 कोणिक-६४२
 कोशल-४२
 कोसंबीजी धर्मानंद-१०७
 कौशाम्बी-४२
 कौशेय-४३
 कंबोज-२७

સ્કતમથુ-૪૫

સ્વરતરંગચ્છ-૨૧૯

સ્વાસ્થરાનું-૯

સ્વાસ્થ-૧૦૩, ૧૧૫, ૧૧૬

—ની ધર્મલિપિની ભાષા-૬૩૪

સિદ્ધમત-૪૫

સુજ્ઞાહ-સોજ્ઞાહ (અશ્વવિશેષ) ૪૪

સેરનું-૯

સેરદેહ અવસ્થા-૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૮,

૩૦૩, ૩૩૯, ૪૧૧

સંભ-૪૨૨

સંભાત-૪૩

ગડકહો-૮૩, ૮૪, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૭

ગચ્છાનારપયમ્ના-૧૧૭

ગજ્જર-૬૫૨

ગતિશીલ-૧૧

ગથ કાદંબરી-૫૫૩, ૬૪૭

ગભારો-૨૪૯, ૨૫૦

ગમાર-૪૧૩

ગહિલી-૪૧૪

ગાથાસપ્તશતી-૧૨૭

ગાયકવાડ પ્રાચીન ગ્રંથમાલા-૪૫૧

ગાલિમસૂરા-૪૨૨

ગિરનારનો રાસ-૬૪૩

ગિરિદંતજાતક-૧૦૭

ગુજર (ફારસી)-૬૫૧

ગુજરાત-૧૫૭, ૬૪૭

ગુજરાતના ઐતિહાસિક કેસો-૧૬૩

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય-૨૭૫

ગુજરાતી ભાષાનું વૃદ્ધવ્યાકરણ

(ક૦ પ્રા૦ ત્રિવેદી)-૨૫૦

ગુજરાત્તા-૬૪૭

ગુજરાણદ્વા-૬૫૧

ગુણરત્નસૂરિ-૩૦૫, ૪૫૧, ૪૮૨, ૪૮૭,

૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૬૪૫

ગુણાદ્ય-૧૫૨

ગુણે-૧૬૨

ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય-૧૨૦

ગુર્જર-૪૧, ૧૮૩

ગુર્જરત્રા-૬૪૭

ગુર્જરદેશ-૬૪૭

ગુર્જરધરા-૬૪૭

ગુર્જરમંડલ-૬૪૭

ગુર્જરરાષ્ટ્ર-૬૫૦

ગુર્જરાવર્ત-૬૫૦

ગુર્જરેન્દ્રપુર-૩૧૫

ગૂર્જર-૬૪૭

ગૂર્જરાત્તા-૬૪૯

ગૌતમમુનિ-૧૦

ગૌ:-૫૦

ગંગાયમુના-૩૪

ગાંધાર-૪૨

ઘોષ-૫, ૭

ઘાચરિ-૪૨૩

ચાહડપર-૪૦૫

ચતુરાઈ-૬૮
 ચતુર્મુખ-૧૭૪
 ચર્મખતી નદી-૧૧૧
 ચીમ્-૩૦૩
 ચૂક-૪૧૫
 ચૂર્ણિઓ-૧૧૮
 ચૂલ્કાપૈશાચી-૧૦૩, ૧૫૦, ૧૫૧
 ચેતન-૧૦
 ચેલંતોલો-(જાલંધર) ૪૨
 ચોર-૩૯
 ચ્યમ્-૩૦૩
 ચંદ-૫૧, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૪૫, ૧૪૭,
 ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૬૨
 ચંપા-(ચેંપો) ૪૨

છાયા-૩
 છેદસૂત્રો-૧૧૬
 છંદોનુશાસન-૨૨૨, ૬૪૧
 છાંડવું-૩૨૬

જગહો-૩૧૯
 જઢ-૧૦
 જયણ-જયન-૪૪
 જયવલ્લભ-૪૧૩
 જયસિંહ (સિદ્ધરાજ)-૨૨૧, ૨૨૨
 જયાનંતપા સિદ્ધ-૬૫૩
 જર્મન-૧૦૨
 જાતકકથા-૧૦૩
 જાનવર-જાનૂઠ-૪૫

જિનદત્તસૂરિ-૩૩૮
 જિનદાસ મહત્તર ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૭૨
 જિનદેવ-૪૪
 જિનદેવી-૨૨૧
 જિનપદ્મસૂરિ-૩૯૬, ૪૦૩
 જિનપ્રભસૂરિ-૪૫
 જિનવિજયજી-૪૪૦, ૪૪૮, ૪૪૯
 જિહ્વા-(તું મૂલ) ૫
 જિહ્વામૂલીય-૬, ૭, ૧૮
 જીતકલ્પ-૪૨૨
 જીન-૪૪
 જુઅંજુઅ-૧૯૫
 જુદાજુદા-૧૯૫
 જૂની ગુજરાતી ભાષા (ચતુરભાઈ પટેલ)-
 ૨૪૮

જેમ-૧૯૮
 જૈન-૨,-વિચારકો-૩
 જૈન ગુર્જર કવિઓ (શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ)
 ૪૦૩

જૈનદ્રષ્ટિ-૧૦
 જૈનસાહિત્યસંશોધક-૪૫
 જૈમિનિ-૨૭, ૪૧, ૬૩૩
 જૈસા-૧૯૨
 જોઈદુ-૧૭૪
 જોડંતી-૪૧૮
 જોવું-૩૭૯
 જંબૂકમાર } ૬૪૨
 જંબૂસ્વામી }
 જંબૂચરિત-૨૨૩
 જંબૂસામિચરિય (પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય-
 સંગ્રહ)-૩૭૯

जंबूस्वामीरास-३१५, ६०३
ज्ञानेश्वर-१५६, ६५४
ज्ञानेश्वरी गीता-६५५, ६६२

झवक्क-४०६
झिज्झइ-४०६
झरवुं-४०७

डेन-७८
टेसीटोरी-२७६, ३२०
टोवुं-४१२
ट्री-७८

डाकार्णवतंत्र-६५५

ढोलमारुरा दूहा-६५४, ६५५
ढोला-२०५
ढांकवुं-३२२

तइम-१९८
तचशिलो (तक्षशिला)-४२
तण-३२३
तन्त्रवार्तिक-१६, ७०, १५६
तम्मोलिति (ताम्रलिप्ति)-४२
तरबूज-४३
तरुणप्रभ-४५४, ४५८, ४७६, ४९१
तरु-७८
तळ गुजरातना-६५२
ताडेइ-४२१
तामील-१०२

तावडि-२५०, २५१
तिलकमंजरी-१७४
तुकाराम-१५६
तुर्क-४३
तुरुष्क-तुरुक्क-४३
तुलसीदास-१५६
तेलगु-१०२
तैत्तिरीय आरण्यक-६०
तैत्तिरीय ब्राह्मण-६१
तैत्तिरीय संहिता-५४, ५५
तैसा-१९०
तोगाभाई गीगाभाई-४४५
त्रपुस (तरबूज)-४३
त्रि-७८
त्रिफळां-९
त्रिभुवन-१७४
त्रियूह (अश्वविशेष)-४५

थरपारकर-६५१
थवक्क-४२१
थापण-४२१
थापणिमोसु-४२७
थंभणपार्श्वनाथ-२१९
थांभणा-२२०
थ्री-७८

दमण-६५२
दलाल चीमनलालभाई-४०४, ४७९,
६४९
दशन्-७८

રંઘી-૧૬૧, ૧૬૩

ધિવેટિયા નરસિંહરાવભાઈ-૨૭૫, ૨૭૬,
૨૮૦, ૨૮૧, ૩૨૦, ૬૫૦

દીનાર-૩૧૯

દીસ-૪૧૫

દષદ્વતી-૩૪

દેસાહલું-૪૦૯

દેવવર્ધન (વિયાગુરુ)-૨૬૬

દેવસૂરિ-૨૨૫, ૨૮૬, ૩૦૨, ૬૪૧

દેસ્ય-૧૨૯, -પ્રાકૃતનો પરિચય ૧૨૯ થી
૧૪૪

દેસ્ય પ્રાકૃત અને તેનાં શબ્દોનાં મૂલ-
૧૨૯, ૧૩૭

દેશી-૧૨૯

દોયલું-૪૧૬

દોહાકોશ-૬૫૫

દ્રવિડ-૩૯

દ્રવ્યાર્થિકનય-૧૦

દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ-૬૦૩

દ્વારિકા-૬૫૦

દ્વિવેદીસ્મારક પ્રંથ-૪૧૯

ઘનપાલ (તિલકમંજરીનો કર્તા)-૧૭૪

ઘનપાલ બીજો (ભવિસયત્કહાનો
કર્તા)-૧૭૪

ઘનંજયનામમાલ-૧૩૩

ઘરસેન રાજા-૧૬૩

ઘર્મધોષસૂરિ-૧૮૬

ઘર્મસૂરિ (મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય)-૨૧૯,
૨૨૩, ૩૦૭, ૩૧૪, ૩૧૫, ૬૩૬

ઘામી-૩૧૧

ઘીય-૪૧૪

ઘીરિમ-૪૧૯

ધ્રુવ આનંદશંકર ભાઈ-૬૫૨

ધ્રુવ કેશવલાલ ભાઈ-૧૬૧, ૧૬૨, ૬૪૯

ધ્વન્યમાન (શબ્દ)-૧૨

નહલું-૪૧૩

નત્થી-૪૦૭

નદીયા શાંતિ-૧૫૭

નમિસાધુ-૮૧

નરવો-૨૪૯

નરસિંહ મહેતા-૧૫૬, ૫૩૭, ૫૩૯,
૫૪૮, ૫૫૦, ૬૪૫

નર્મદા, ૬૫૨-કાંઠા-૬૫૨

નવન્ (નાઈન્)-૭૮

નવસારી-૬૫૨

નંદરાજા-૬૪૨

નંદીચૂર્ણિ-૧૧૮, ૧૭૨

નાકર કવિ-૧૮૫, ૬૪૭

-નું આરણ્યકપર્વ-૬૪૭

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ૩૩૧, ૬૫૫

નાત્રા-૩૨૮

નાટ્યશાસ્ત્ર-૧૧૧, ૧૬૦, ૧૬૧

નાદ-૭

નાયાધમ્મકહા-૧૧૩

નારદીયશિક્ષા-૯

નાલીક-૧૧૬

નાલંદા (પૂર્વ ભારત)-૬૫૩

नाहटाजी-६५५
निदानकथा-१०७
निरजुनासिक-७, २२, २३
निरुक्त ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६६,
७४, ८६, ८७, १४३, २९१, ३४४
निरुक्तनी वृत्ति (दुर्गाचार्य)-२६
निर्युक्ति-११८
नीभाडा-५५२, ५५७
नीलक (अश्वविशेष)-४५
नेपाल } -४२
नेपोलो }
नेम-३८
नेमिनाथ-६४३
नेमिनाथ चतुष्पदिका-३९१
नेमिनाथफागु-६६१
न्यायदर्शन-१०
न्यायसूत्र-१०

पइ-२३५
पउमचरिय-४२१
पतंजलि-१२
पद्मनाभ-५३७, ५४१, ५५१
पथरचनानी ऐतिहासिक आलोचना-१६२
पभवणासूत्र-१४४, १४६
पयय-८४
पयवाओ-११७
परमाणु-७, १०
पराजित प्रजा-३५
परिणाम-१०

परोणो (आरवाळी लाकडी)-२४९, २५०
पर्यायार्थिकनय-११
पलांठी-२४९
पल्ली-१०४
पहिरैइ-४२०
पहेलवहेलुं-२४८
पहेला-३४३
पहेलुं-१९४
पहोंचलुं-२८०
पाइअलच्छीनाममाला-१३३, ४२१,
४२२, ४२५
पाइअसइमहणव-१०५, १७३, २९३,
३१९
पाखर-३२१
पाटण-२२०, २२३, ६५३-ना भंडारोनुं
सूचिपत्र-१८७, ४५१
पाडोसि } -४२९
पाडोशी }
पाणिनि-२, २०, २२, २३, २४,
९९, १०८, २५५, २८९, ४११,
६३३-नुं व्याकरण २३, ९६, ९९,
-काशिका ७४, २८२-नुं दर्शन २१,
-नो धातुसंग्रह १४, ३२५,
४८९-ना टीकाकार ४८९-नो
शब्दसंग्रह ३३, -नी वैदिकप्रक्रिया
५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,
५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०,
७१, ७२, ७४-नी 'शिक्षाओ' २०

पाप्-४०

पायय-८४

पारसी-२, ६४७

पारसीक } -४३
पारसीय }

पार्श्वनाथ (भगवान) ६४१-पद्माङ्क ६५८

पालिप्रकाश ६६, ३३९-नो प्रवेशक
१०१, ११४, १७०पालिभाषा-८१, १०३, १०४-नो
परिचय १०४, -नी व्युत्पत्ति (टिप्पण)
१०४

पालिव्याकरण-५१, ११४, १४५

पिक-२७, ३८

पिटकग्रंथो-१०६

पियाल } -८९
प्रियाल }

पिशाच-१५१

पुण्यविजयजी-४२५

पुद्गल-१०

पुरातत्त्व (त्रैमासिक)-४३०

पुस्तो (भाषा)-१५३

पुष्पदंत-१७४

पूर्णचंद्र-२२१

पूर्वदेशी भाषा-६५५

पृथ्वीचंदचरित्र-४२१

पृथ्वीराजरासो-१७७

पैशाची-८२, १०३, १११, -भाषानो
परिचय-१५०, १५१, १५२

पोत-७८

पोरवाड-२२१

पोलुकीचेपो (भृगुकच्छ)-४२

पोलोनिस्ते (वाराणसी)-४२

पोलोयेकिअ (प्रयाग)-४२

पंगुल (अश्वविशेष)-४५

पंचनद-३४

पंचस्कंधात्मक-१२

पंचाशक-२४७

पंजाब-१५१

पंजाबी-१०२

पंडित (सौ० अजवाळी)-४४५

पांगरवुं-४१४

प्रकृति-९

प्रज्ञापनासूत्र-११

प्रतिमानाटक-१००

प्रबंधचिंतामणि-१७६

प्रभव-६४२

प्रभावकचरित-२२१

प्रभावकचरित्र-२१९

प्रयाग-४२

प्रवचनसार-१४५

प्रश्नव्याकरण-४२४

प्राकृत (प्राक् + कृत)-८२

प्राकृतप्रकाश (बररुचि)-१४५, १५२

प्राकृत मनुष्य-४६

प्राकृतरूपावतार (सिंहराज)-१४५, १४७

प्राकृतलक्षण (चंडतुं)-१२५, १२६,
१४५, १६२

प्राकृतसर्वस्व (मार्कंडेयतुं)-१४५, १५२

प्राचीन गुजराती-६५५

प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह-४०४

प्राचीन जैनलेखसंग्रह-३१५

प्राच्यमध्यदेश-२६

प्राच्यमध्यबाजु-२७

प्राच्यकारी-३

प्रांजये (शिवराम महादेव)-१००

प्रेमानंद-२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
६०७, ६४७

प्रेमानंदनी नळकथा-६४७

प्लुत-२०

फरवुं-४१९

फलिपि(बलमि)-४१

फाग-४१७

फाबेइ-४२१

फारस-४३

फारसी-१०२, ४४३

फीशेली (बैशाली)-४२

खरोडा-४३

बालरामायण-८३

बालशिक्षा (संग्रामसिंह)-४३०, ४५०,
६४४, ६४५

बालवतार (पालिव्याकरण)-१०७

बाह्यप्रयत्न-५, ७, १५

बिहारी-१०२

बी-७८

बीम्स-२७६, २७७

बीलानुं-९

बुद्ध भगवान-१०२, १५६

बुद्धिप्रकाश-१२९, १३७

बुद्धिस्ट रेकार्ड ओफ धि वेस्टर्न वर्ल्ड-४१

बृहत्कथा-१५२

बेसारवुं-३२७

बोधिचर्यावतार-१६८

बोंय-७८

बोरीयावडी-४२०

बौद्धदर्शन-१२

बौद्ध (परंपरा)-१२

बौद्ध (विचारको)-३

बंग-बंगाळ-६५२

बंगाळी-१०३

ब्रह्मावर्ता:-६५०

ब्राह्मण-६४७

ब्रौच-४३

भगवती सूत्र-१०८, २७३, २७४

भगवान महावीर-१५६, ६४२

भडिवाउ-३२८

भद्रेश्वर सूरि-२२१

भरत मुनि-१११, १६०, १६१, ६३४

भर्तृहरि-१२

भरुच-४३, २२१, ६५२

भविसयत्तकहा-१६२

भागु } -२९०

भाटपाडा-१५७

માનુચંદ્ર-૫૫૩

માલળ-૧૮૫

માષા-આર્યોની-૩૫, સર્વજન-
સાધારણની-૪૯, સ્વરૂપ-૩,

-પરિવર્તન-૩૦, -મેદનાં

નિમિત્તો-૩, ૧૪, ૨૮

માખ્યકાર (શબરમુનિ)-૨૭

માખ્યકાર (સાયણ)-૮૯

માંઢારકર-૨૮૧

મીમકવિ-૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૪, ૪૭૮,
૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૧, ૬૪૪મીમ બોજો-૫૩૭, ૫૪૪, ૫૪૮,
૫૪૯, ૫૫૦

મીજલું-૪૦૮

મૂ-૭૮

મૃગુલ્લ-૪૨

મોજ-૧૪૩, ૧૬૩

મોજપુરી-૧૦૨

મૌતિકસ્વરૂપ-૧૨

મગધ } -૪૨, ૧૪૬
(મોકીટો)

મગદ્દી-૧૦૨

મજ્જિમનિકાય-૨૯

મહાપ્પર-૪૨૦

મણિનગર-૬૫૮

મથુરા } -૪૩, ૧૪૪, ૧૫૩
(મોતુલો)મથુરા } -૪૩
મુત્રામદુઆ } -૨૨૧
(મદ્દાહત)

મધુસૂદન કવિ-૧૮૫

મધુસૂદન મોદી-૪૪૦

મઝ્મીસઢી-૧૯૬

મરાઠી-૧૦૨, ૧૦૩

મલિયડ-૪૨૩

મદ્દાપ્રયત્ન-૧૧

મદ્દાપ્રાણતા-૫

મદ્દામાખ્ય-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૬, ૨૮,
૪૩, ૫૦, ૧૫૯મદ્દારાષ્ટ્ર } -૪૨, ૧૨૩, ૬૫૨
(મોહોલ્લ)

મદ્દારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત ૧૨૪

મદ્દારાષ્ટ્રી-૧૨૩, ૬૫૫

મદ્દારૂપસિદ્ધિ પાલિવ્યાકરણ-૧૦૭

મદ્દાવીર-૧૦૨, ૧૫૬-ચરિય-૧૧૯

મદ્દી-૬૫૨

મદ્દીપા સિદ્ધ-૬૫૩

મદ્દેશ્વર-૧૫૯

મલ્લયાલં-૧૦૨

મંત્રી શક્તિલ-૬૪૨

મંદપ્રયત્ન-૧૧

માગધી-૮૨, ૧૦૩, ૧૫૮-માષાનો
પરિચય ૧૪૬ થી ૧૫૦

માણલું-૪૨૨

માત્રા-૪૨૪

માખ્યમિક રાજસ્થાની-૬૫૪

માપિ-૪૩૦

મારવાઢી-૧૦૨

मार्कण्डेय-१४६, १५२, १७५

माल्-४०

मालवा }
(मोलपो) } -४१, ६५२

मालवानी भाषा-६५५

मालवी-१०२

मांडण कवि-५३७, ५४५, ५४८, ५४९
५५०, ६४५

मांडणनी वीशीओ-६४५

मीमांसादर्शन-१५, २७

मुग्धावबोध औक्तिक-४५१, ४५२,
६४४

मुनिचंद्रसूरि-२२०, २२१

मुसलमान-२, ६४७

मूर्तेकोटिजुं-१०

मूळभूत-व्यापक प्राकृत-२८, २९

मूळमूत्रो-११६

मेघाणी क्षवेरचंद भाई-२९०

मेल्हावीउ-३२७

मेवाडी-१०२

म्लेच्छ-२७-थई जवानी धमकी-२८,
-भाषा-३६, -परंपरा-३८

मोरंति-३१८

यजुर्वेद-६०

यशोविजयजी-२, १२०, ६०३, ६०८,
६३६, ६४७

याज्ञवल्क्य शिक्षा-९

यास्क-२२, २६, १४३, ६३३

रखे-४८९

रघुवंश-८९, ९५, ४८१

रडवानो (ध्वनि)-१३

रत्नप्रभसूरि-२२१

रत्नावली-१००

रत्नेश्वर-६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
६०७, ६४७
-जुं भागवत-६४७

रहमान }
रहमाण } -४५

रहियउ-४१७

रळी-३४५

राजगृह-१४६, १५३, ६५३

राजशेखर कवि-८३, १०२, १५७,
१६३, १७५

राजशेखर मलवारी (जैन)-६६१

राजा नैषधनी कथा (प्रेमानंदनी कृति)-
६०३

राजिमती }
राजुल } -६४३

राडभेड }
राडिभेडि } -४२८

रामचंद्र-२२१

रामानुजस्वामी-परवस्तु वेंकट-१३१

रामायण (तुलसीकृत)-१७७

रामेश्वर-६५८

रायपसेणिय-११५, १३१, ४२५

रावणवहो-१२७

रिश्त-रुधत्-४४

रुद्रट-८१, १०२, १५३

સ્કંદ-૩૨૯

રૂપકપરિમાણ-૧૫, ૧૦૫, ૧૫૧

રૂપસ્કંધ-૧૨

રેવંતગિરિરાસ-૨૨૩, ૩૧૫, ૩૮૪

રેસિં, રેસિમ્મિ-૨૪૭

લક્ષ્મણગણિ-૩૩૪

લક્ષ્મીચંદ્ર (દેવેન્દ્રના શિષ્ય)-૪૪૨

લક્ષ્મીધર-૧૦૫, ૧૨૬, ૧૪૫, ૧૫૦,
૧૫૧, ૧૫૨લક્ષ્મીધર બેરામ (પારસી લેખક)-૪૫૪,
૪૫૫, ૪૬૧, ૪૭૬, ૪૯૧લક્ષ્મીરત્ન-૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬,
૬૦૭, ૬૪૭

-નો સ્નેહાહવાલિયાનો રાસ-૬૪૭

લલિતાવિસ્તાર મહાપુરાણ-૧૬૫, ૧૬૮,
૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૬, ૬૩૪

લઘ્વણ-૯

લંકાવતારસૂત્ર-૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૦

લઘ્વ-૬૫૨

લઘ્વણ્યસમય-૫૩૭, ૫૩૮, ૫૫૧,
૬૪૫

લીટી-૧૮૯

લેટિન-૧૦૨

લેલું-૪૮૯

લેંકો-૪૧૮

લૈકિકસંસ્કૃત-૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧,
૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૬, ૬૭, ૬૮,
૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭,
૭૮

લઘ્વર-૪૦૬

લજ્જાલગ્ન-૪૧૩

લગ્ન જેવી-૧૧

લગ્નયાનસંપ્રદાય-૬૫૨

લઘે-૩૩૩

લઘોદરા-૪૩

લઘ-૧૯૬

લઘ્વલઘ્વ-૪૨૭

લઘ્વચિ-૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૨,
૧૫૩, ૬૪૨

લઘ્વસાલ-૪૧૭

લઘ્વગણાઓ-૧૦

લઘ્વભી (હાલનું લઘ્વ ગામ)-૪૧

લઘ્વદેવહિંદી-૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૨,
૬૫૦, ૬૫૧

લઘ્વપાલ-૨૨૩

લઘ્વલો-૪૧૭

લઘ્વણ-૩૨૩

લઘ્વપતિરાજ-૮૩, ૧૦૨, ૧૫૭

લઘ્વપદીય-૧૨

લઘ્વપ્રકાશ-૨૬૬, ૨૬૮

લઘ્વમટ-૧૬૪

લઘ્વસનેયીસંહિતા-૫૫, ૫૮, ૬૧, ૬૪

લઘ્વો-૪૧૦

લઘ્વરૂપ-૪૪

લઘ્વદેવસૂરિ-૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧,
૩૫૨, ૬૩૫, ૬૪૭

લઘ્વમન-૧૪૨

લઘ્વરાણસી-૪૨

बाल्मीकि-२

विकृत शब्ददेह-४७

विजयसेनसूरि-२१९, २२२, ३११,
३१४

विद्यापीठप्रकाशित-१८३

विधुशेखर शास्त्री-१०१, १७०, ४१९

विनयचंद्र-३९१, ४०३

विराडुं-४२९

विबार-५, ७

विवृत-७

विवृततर-७

विवृतता-५

विष्णुदास-५३७, ५५३, ५५५, ६४७
—तुं महाभारत ६४७

वीक्षितरंगन्याय-१०

वीरनाग-२२१

वृंदावन-१५३

वेकवुं-४३०

वेचवुं-४३०

वेणीसंहार-१०१

वेद-९५

वेदोनी ऋचाओ-२९, नी भाषा-२९,
मां 'क्लोम' शब्द-३८

वेदभाष्यकार-७३

वेबर-२७५

वैखरी-१२

वैदिक-२-विचारको २,-अध्वर्यु ३८

—भाषा ४७, ५१, ५३,

७४, ७५, ७६, ७७-रूपो ६८

—संस्कृत-४८, ५०, ५२,

५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८,

५९, ६० थी ६८, ७१, ७२, ७३

—ग्रामर (मेकडोनल)-६९

वैर-४०

वैशाली-४२

वैशेषिक-१०-दर्शन १०

—प्रशस्तपादभाष्य-१०

वैश्य-६४७

वोरुखान (अश्वविशेष)-४५

वोलाह („)-४५

वोसिरावउ-४३०

व्यवहारसूत्र-११६

व्याख्याप्रज्ञप्ति-२२०

व्यंजनो (अव्यवहित)-१८

व्यंजनो (संयुक्त)-१९

शतद्रु (शेतोदुल)-४२

शतपथब्राह्मण-५५, ५७, ६२

शबरमुनि-२७, ४१

शब्द-४, १३, —स्वरूप-३-तन्मात्रा-

ओ-९- तुं प्रसरण-१०-ना

परमाणुओ-१२-तत्त्व-१३-

विज्ञान-१३-तुं उपादान कारण

११-भेद-२२-अनार्य-२७-तुं

उच्चारण-३५

शब्दरत्नाकर-८७, ८८, ९०, ९४

शब्दार्थ-१३

शांतिमूर्ति (जैन)-२४९, २७७

शामल-१८५

शासकप्रजा-३५

शाह-४४

शाहन्शाह-४४

शिक्षासंग्रह-८

शिरीषलु-९

शीलांक (जैन टीकाकार)-३०३

शुक्ल्यजुर्वेदप्रातिशाख्य-६१, ६४

शुक्ल्यजुर्वेदसंहिता-६१

शुक्राष्ट्र }
शुक्लराष्ट्र } -६५१
शुष्कराष्ट्र }

शूरसेन-१४४

शूर्प-८७

शोण-४५

शौरसेनी-८२, १००, १०३

-भाषानो परिचय-१४४

श्याल-८६

श्रीमद्भागवत (रत्नेश्वरकृत)-६०३

श्रोत्रइन्द्रिय-४

श्रोत्रियवर्ग-२१

षड्दर्शनसमुच्चय-१२

षड्भाषाचन्द्रिका-१५, १०५, १४५,
१५०, १५२

स्वदयवत्सनी कथा-६४४

सद्धर्मपुंडरीक-१६५

सन्मतिप्रकरण-१०

सम-१९०

समप्रलोकव्यापक संस्कृत-४८

समराहबकहा-११९, २४७

समवायांगसूत्र-१०८, १०९

सरवणि-४०६

सरस्वती-३४

सरस्वतीकंठाभरण-१४३, १६३, १६४

सरहपा सिद्ध-६५३

सर्वदर्शनसंग्रह-२१

सलामु }
सलाम } -४५

सबडि-३१७

साखानुसाखी-४४

साखी-४४

साटे-३३३

साधारण प्राकृत-१२०-नो परिचय १२०
थी १२८

सानुनासिक-७

सारसंभाल-४२६

साहाणुसाही-४४

साहानसाही-४४

साहंसाही-४४

सिद्धपुर-२६६

सिद्धिचंद्र (जैन)-५३७, ५५३

सुकरड्डा-६५१

सुखलालजी पंडित-३४९

सुत्तनिपात-१०६, ३०३

सुपासनाहचरिय-३३४, ४२२

सुरड्डा (सौराष्ट्राः)-६५१

सुराष्ट्र-२६, २७ (सुलच)-४१

सुस्त्रक (अश्वविशेष)-४५

सुल्लतान (सुरत्राण)-६५०

सूत्रकृतांग-३०३

सूनत-६४१

सूमू-३४१

सूर्य-८७

सेढी नदी-२२०

सेतुबंध-१२२, १२७, १५७

सेराह (अश्वविशेष)-४५

सेलुं-३३

सेरठी बहारवटीया-४४५

सोपारा-६५२

सोमप्रभ-२१९, २२३, ३०६, ३१४,

३१६, ३३६, ३७०, ६५३

सोमसुंदर-४५४, ४५५, ४६०, ४९१

सौराष्ट्र-काठियावाड-६५२

सौराष्ट्रनी रसधार-२९०, ४१४

सौवीर-६५२

स्थान-४

स्थानी-८०

स्थानांगसूत्र-१०५

स्थूलिभद्र (थूलिभद्र)-६४४

—नो फाग-३९६

स्पृष्टप्रयत्न-६

स्पृष्टताप्रयत्न-५

स्फोटरूप-१२

स्याद्वादरत्नाकर-२२१, ६४७, ६४८

स्याल-८६

स्वरो (अव्ययबहित)-१७-ना भेद-

प्रभेदो २०

स्वरित-६, ७

स्वर्यभू-१७४

संग्रामसिंह-४३०, ४३३, ४३७,

४८९, ६४४

संयउ (सिंयउ, सेंथो)-४२०

संदेशकरास-१७४, ४३८ (संनेह्यरास)

-४४०, ४४२

संवार-५, ७

संवृतता-५

संस्कृत-८२, ६६०-भाषा २२,-तुं

उच्चारण १९

सांख्यतत्त्वज्ञान-९

सांख्यतत्त्वकौमुदी-९

सांपुडं (सांपुडी)-४२४

सांभळवुं-३३०

सिंघी-१०२

सिंधु-३४ (सिंतु)-४२

सिंहराज (वाल्मीकिसूत्रोनी वृत्तिकार)-

१४६, १५२

सिंहललिपि-१०७

सिंहली-१०२

हराम (हरामु)-४५

हरिक (अश्वविशेष)-४५

हरिभद्रसूरि-१७२, २२१

हरिय (अश्वविशेष)-४४

हल्ययुध (कोशकार)-९५

हल्यह (अश्वविशेष)-४५

हसवानो ध्वनि-१३

હંસરાજજી પંજાબી-૪૪૫

હંસાડલિ-૪૭૮, ૬૪૪

હાલ (કવિ)-૧૦૨

હાલક (અશ્વવિશેષ)-૪૫

હિત્તી-૪૧૨

હિવઝાતણ-૪૨૬

હિંચોલા-૪૨૩

હિંદી-૧૦૨, ૧૦૩

હિંદીશબ્દસાગર-૧૮૬

હંતુ (પંચમીસૂચક)-૩૩૧

હેમચંદ્ર-૧, ૨, ૪૪, ૫૧, ૧૨૪, ૧૨૫,

૧૨૬, ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬,

૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૭૯,

૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૬,

૨૦૩, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૩,

૨૨૫, ૨૪૭, ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૪,

૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૩, ૨૯૫, ૨૯૭,

૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫,

૩૨૦, ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૪૩,

૩૪૪, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૫, ૪૧૯,

૪૨૩, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૯, ૪૪૬,

૪૫૦, ૪૫૧, ૪૭૩, ૬૩૪, ૬૩૫,

૬૪૧, ૬૪૯, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩,

૬૬૧;-નો કોશ અભિજ્ઞાનચિંતામણિ

૪૦, ૪૩, ૪૪, ૮૭, ૮૯, ૯૦,

૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯,

૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩, ૨૫૦, ૪૧૫,

૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૮;-નો અનેકાર્ય-

સંગ્રહ-૪૪, ૯૦, ૧૯૫, ૧૯૬,

૨૭૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૪૦૯, ૪૧૬,

૪૨૩, ૪૨૬;-નું વ્યાકરણ-૪, ૧૪,

૫૩, ૫૪, ૬૬, ૬૭, ૭૧, ૭૩,

૯૨, ૯૩, ૯૬, ૧૦૮, ૧૪૫, ૧૪૭,

૧૬૨, ૧૮૩, ૨૮૫;-નું ધાતુપારા-

યણ-૨૮૨, ૨૮૩, ૩૨૨, ૪૨૭;

-નો દેશીશબ્દસંગ્રહ (દેશીનામ-

માલ)-૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૭,

૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩,

૩૧૯, ૩૨૧, ૩૪૪, ૪૧૦, ૪૧૪,

૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૩, ૪૨૯, ૪૪૬;

-નું ણાદિસૂત્ર-૩૪૩, ૬૪૮;-નું

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-૧૮૬;-નું છંદોનુશ્ચ-

સન-૩૬૨;-નાં અવતરણો-૩૫૫

હેમહંસ-૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૨, ૪૯૧

હેત્તિ-૧૯૫

હુણસંગ-૪૧, ૬૩૩, ૬૫૦

